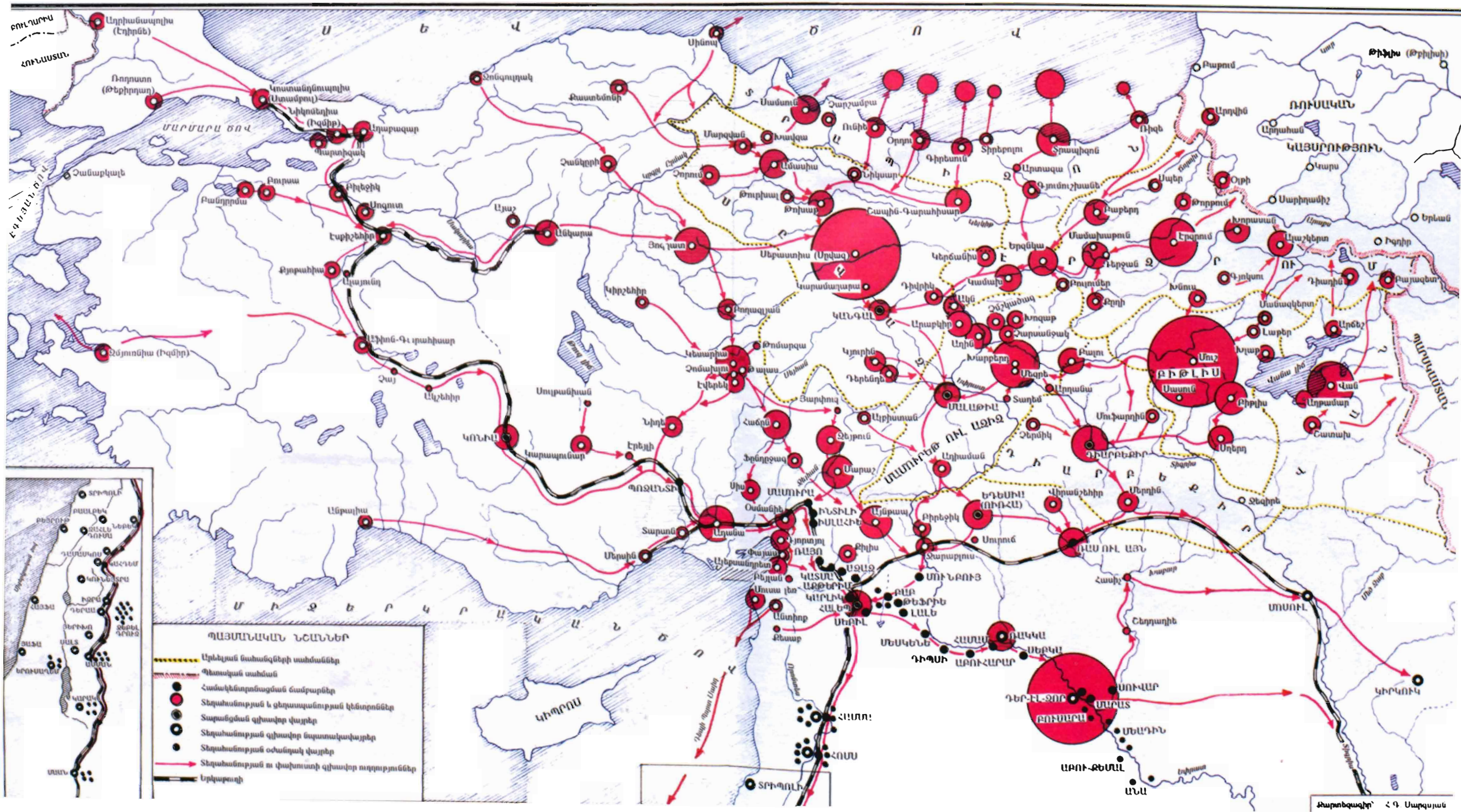

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1915-1922թթ.)

Ձ Ո Ն

Սույն հատորը հրատարակվում է մեկենասությամբ

Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում

Մեծի Տանն Կիլիկիո

Նորին Սուրբ Օծություն Տեր Տեր

ԱՐԱՄ Ա. Կաթողիկոսին,

քանզի իր հայրապետական լուսամիտ հովանավորությամբ

հրատարակելով

հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունը՝

որպես անցյալի վկայություն և ապագայի նախազգուշացում,

այն ներկայացվում է

աշխարհին և մարդկության արդար դատին:

Վ. Ս.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ – ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼԾԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

*Dedicated
to the 85th Anniversary
of the Armenian Genocide*

DEDICATION

This volume is published with the patronage of
the Catholicosate of the Eminent House of Cilicia.

We express our deep gratitude to

His Holiness

ARAM I Catholicos

of the Eminent House of Cilicia

for, publishing with his patriarchal enlightened patronage
the historical memory of the Armenian nation,
as an evidence of the past and a warning for the future,
it is presented to the world and to the impartial judgement of mankind.

V. S.

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA**

MUSEUM–INSTITUTE OF THE ARMENIAN GENOCIDE

VERJINÉ SVAZLIAN

THE ARMENIAN GENOCIDE

TESTIMONIES OF THE EYE-WITNESS SURVIVORS

**“GITUTIUN” PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
YEREVAN – 2000**

DEDICATION

Ce volume est publié sous le mécénat du
Catholicos de la Maison Eminente de Cilicie.

Nous exprimons notre profonde gratitude à

Sa Sainteté

ARAM Ier Catholicos

de la Maison Eminente de Cilicie

car c'est sous son saint patronage éclairé que la
publication de la mémoire historique du peuple arménien,
comme témoignage du passé et avertissement d'avenir,
est présentée au monde et au jugement équitable de l'humanité.

V. S.

**ACADEMIE NATIONALE DES SCIENCES
DE LA REPUBLIQUE D'ARMENIE**

MUSEE-INSTITUT DU GENOCIDE DES ARMENIENS

VERJINÉ SVAZLIAN

LE GENOCIDE DES ARMENIENS

TEMOIGNAGE DES SURVIVANTS

**EDITIONS "GUITOUTIUN" ANS RA
EREVAN – 2000**

П О С В Я Щ Е Н И Е

Настоящий том публикуется под меценатством

Католикосата Великого Дома Киликии.

Выражаем глубокую признательность

Его Первосвятейшеству

АРАМУ I, Католикосу

Великого Дома Киликии,

ибо, издав под своим патриаршеским просветительским покровительством

историческую память армянского народа,

как свидетельство прошлого и предостережение будущему,

предоставляет ее миру и на справедливый суд человечества.

В. С.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МУЗЕЙ-ИНСТИТУТ ГЕНОЦИДА АРМЯН

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

ГЕНОЦИД АРМЯН
СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА
ЕРЕВАН – 2000

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր *Հավրենտի Բարսեղյան*
բանասիրական գիտությունների դոկտոր *Սարգիս Հարությունյան*
պատմական գիտությունների թեկնածու *Ալեքսանդր Սաֆարյան*

ՍՎԱԶԼՅԱՆ Վ.Գ.

Ս 850 Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ / Խմբ.՝ Լ. Ա. Բարսեղյան,
Ս. Բ. Հարությունյան, Ա. Վ. Սաֆարյան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինս-
տիտուտ – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 500 էջ, 1 մամ. ներդիր, քարտեզ:

Ժողովածուն ընդգրկում է Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից և Անատոլիայի հայաբնակ
շրջաններից տարագրված, Հայաստանում, մասամբ նաև Սփյուռքում բնակություն հաստատած Հայոց
ցեղասպանության ականատես-վկա վերապրողներից գրի առնված, ձայնագրված ու տեսագրված ժո-
ղովրդական բանավոր հուշերը, պատմական բնույթի զրույցներն ու երգերը (600 միավոր): Բարբառային
ու թուրքալեզու բնագրերին կցված են գրական լեզվով թարգմանություններ: Պատմաբանագիտական ակ-
նարկում պատմական ու ժողովրդագիտական տվյալների հիման վրա ներկայացված են արևմտահայու-
թյանը բաժին ընկած ողբերգական կյանքի դրվագները, նրանց ազնիվ ու արդար ոգորումները՝ պաշտ-
պանելու համար իրենց ապրելու մարդկային տարրական իրավունքը: Ժողովածուն ունի նաև բառարան,
երգերի նոտագրություններ, նյութերի և վերապրողների մասին տեղեկատվական ծանոթագրություններ,
լուսանկարներ, տեղահանության և ցեղասպանության մասին քարտեզ, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն
ամփոփումներ:

Նախատեսվում է քաղաքագետների, պատմաբանների, բանասերների, ազգագրագետների և
ժողովրդագիտությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ս 0503020913 2000
703(02) - 00

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 52

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն ժողովածուն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած սերնդից անմիջականորեն գրի առնված ժողովրդական բանավոր վկայությունները, երգերը, որոնք տասնամյակների ընթացքում մեծ համբերությամբ ու նվիրվածությամբ գրի է առել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վերժինե Սվազյանը:

Ժողովածուն ունի հույժ պատմական, անգամ քաղաքական արժեք ու նշանակություն, մասնավորապես այնտեղ զետեղված Հայոց ցեղասպանության սահմոկեցուցիչ տեսարանները պատկերող բազմաթիվ հուշապատումներով և դերգորյան տառապանքներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող ժողովրդական հայերեն ու թուրքալեզու երգերով:

Կատարված է տքնաչան ու շնորհակալ մեծ աշխատանք Հայոց ցեղասպանությունից վերապրողների (որոնք արդեն չկան) խամրող հիշողությունից և հավերժ մոռացության վտանգից հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ողբերգական ու հերոսական պատմության անզուգական հուշերն ու երգերը փրկելու և անմահացնելու ուղղությամբ:

Այդ նյութերն իսկապես պատմական կարևորագույն վավերագրեր են հայոց մեծագույն ողբերգության ցնցող պատկերները ժողովրդական կենդանի լեզվով վերարտադրելու առումով:

Բացի բնագրերից, ժողովածուն ունի նյութերը գիտական վերլուծության ենթարկող Ներածություն և Պատմաբանագիտական ակնարկ, որտեղ հեղինակն իր գրառած հա-

րուստ ու բազմազան նյութերը հմտորեն զուգակցել է պատմական ստույգ փաստերի հետ և առաջինները դարձրել պատմական ճշմարտությունները հավաստող, հիմնավորող, մանրամասնող ժողովրդական յուրօրինակ վավերագրեր: Հարկ է նշել, որ հեղինակն առաջինն է գիտական շրջանառության մեջ դրել Հայոց ցեղասպանության շուրջ հյուսված հիշյալ նյութերը՝ հատկապես ժողովրդական հուշերն ու թուրքալեզու երգերը:

Ժողովածուն օժտված է բառարանով, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, երգերի նոտագրություններով, լուսանկարներով և ամենակարևորը՝ թուրքալեզու երգերին ու բարբառային բնագրերին կցված գրառողի կատարած թարգմանություններով, որոնք մեծապես դյուրացնում են նյութերի ընկալումը:

Ականատեսների այդ հուշերն ու մանավանդ թուրքալեզու երգերն ունեն պատմական վավերագրերի արժեք ոչ միայն հայ ժողովրդի ողբերգական այդ շրջանի պատմությունը ճիշտ հասկանալու և ըմբռնելու իմաստով, այլև Հայ Դատի պաշտպանությունն առավել հիմնավորելու և հատկապես թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններին հենց թուրքալեզու երգերով ու նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակահարված տալու առումով:

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Բանասիրության դոկտոր

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Որքան տարիներն անցնում են, այնքան ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, մանավանդ որ, թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններն առ այսօր ամեն կերպ երգնում են խեղաթյուրել հայ ժողովրդի համար նակատագրական դարձած 1915-1922 թթ. պատմական ստույգ իրողությունները:

Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լույս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, ֆաղաֆագետների և հասարակական գործիչների ասույթներ, գեղարվեստական ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ գրականության մեջ բացակայել են պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմաճանաչողական և փաստավավերագրական կարևոր արժեք են ներկայացնում: Քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար, ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային ռերագործության առարկան (object): Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն քաղաքացիության որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն ապացուցողական նշանակություն ունի Հայ Դատի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Տակավին 1956 թվականից, երբ Խորհրդային Հայրենիքում Հայոց ցեղասպանության մասին բացահայտ խոսել չէր կարելի, երբ մագապուրծ վերապրած ականատես-վկա տարագիր հայրենադարձները հանիրավի զրպարտվելու և ախտրվելու վախ ու դողի մեջ էին ապրում, ես՝ Երևանի Խ. Աբովյանի անվան Մանկավարժական ինստիտուտի նորավարտս, արհամարհելով ամեն կարգի դժվարություն և գիտակցելով ժողովրդական բանավոր ավանդության այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավավերագրական արժեքը, սկզբում արևմտահայի արյան կանչով և անձնական նախաձեռնությամբ, իսկ 1960 թվականից Հայաստանի գիտությունների ակադե-

միայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հովանու ներքո, գիտական այլ աշխատանքներին զուգահեռ, ամառվա կիզիչ արևին, ձմեռվա ցուրտ սառնամանիքին, թաղից թաղ, գյուղից գյուղ ոտով շրջելով, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին որոնել-գտնելով, նրանց հոգեբանորեն մոտենալով, առանց կողմնակի հարցերով շեղելու նրանց ուշադրությունը, այլ թողնելով ազատ արտահայտել իրենց անմիջական տպավորությունները, գրի ենք առել (նաև ձայնագրել) նրանց պատմած սահմոկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ զրույցներն ու պատմական տարաբնույթ երգերը, որոնք մինչ այդ ո՛չ Հայրենիքում և ո՛չ Սփյուռքում չէին գրառվել և հրատարակվել¹:

Այնուհետև, 1995 թ. Միժեռակաբերդում (Երևան), հիմնադրված Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրինության ընձեռած հնարավորություններով, շարունակել ենք այդ աշխատանքները² ոչ միայն գրառելով, ձայնագրելով, այլև՝ տեսագրելով (օպերատոր՝ Գալուստ Հայաշյան) 80-ից ավելի վերապրող ականատես-վկաների պատմած հուշերը, որոնք, համարելով անցյալում և հետագայում մեր գրառած այլ հուշերի հետ, ամփոփել ենք սույն հատորի մեջ:

Որոշ կրճատումներով հատորում ընդգրկել ենք նաև ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվի Ձեռագիր օրագրերի և

¹ Տե՛ս Վ. Սվազլյան, Մուսա լիւ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 16, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984: Կիրիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեվան, 1994: Մեծ հղեւն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1995:

² Տե՛ս Վ. Սվազլյան, Մեծ եղեւոնը հայ ժողովրդական հուշապատմություն և թուրքալեզու երգերում. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1997: Геноцид в воспоминаниях и туркоязычных песнях западных армян. Изд. "Гитутюн" НАН РА, Ереван, 1997. The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish Language Songs of the Eye-Witness Survivors. "Gitutian" Publishing House of the NAS RA, 1999.

հուշապատումների ֆոնդում պահվող ականատես-
վկա վերապրողների հուշագրությունները (12 միա-
վոր), որոնք գալիք սերունդներին ավանդ թողնելու
նպատակով, անցյալում թղթին էին հանձնել իրենց
անմիջական տպավորությունները՝ հուշերի ձևով:

Հատորում տեղ ենք տվել նաև ֆրանսիացի
ազգային բարեգործ Վահե-Մամաս Քիրպայնյանի
կողմից Լիոնում գրի առնված ականատես վերապ-
րողների պատմած հուշերին (5 միավոր)³:

Մեր ուշադրությունից չեն վրիպել նաև ՀՀ
ԳԱԱ Սփյուռահայ համայնքների պատմության և
մշակույթի բաժնի նախկին գիտաշխատող, պատմա-
կան գիտությունների թեկնածու Նուբար Զալմյանի
ղեկավարությամբ և այլոց համագործակցությամբ
[Սայրի Ղազարյան (ԱՄՆ), Սարգիս Քեչիշյան (Բեյ-
րութ), Վահան Գյուրջյան, Արամ Գրիգորյան, Ղու-
կաս Հակոբյան], 1989 թ. Հայաստանի տարածքում
տեսագրված Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող
ականատես-վկաների պատմած հուշերը (33 միա-
վոր): Այդ աշխատանքը կատարելիս նրանք հիմք էին
ընդունել ԱՄՆ-ի Զորյան ինստիտուտի կազմած «Բա-
նավոր պատմության ծրագիր» հարցարանը: Սակայն
ինչպես հիշյալ տեսաերկերը, նույնպես և Մեծ
եղեռնի նահատակ իրավաբան-գրող Գրիգոր Զոհրա-
պի դստեր՝ Դոլորես Զոհրապ-Լիպմանի պատմած
հուշի ձայնագրությունը (կատարված Ն. Զալմյանի
կողմից 1989 թ. Նյու Յորքում), մինչև օրս չէին վեր-
ծանվել և գիտական շրջանառության մեջ չէին դրվել:
Վերջիններս, ինչպես նաև մեր կողմից ձայնագրված
ու տեսագրված հուշերը, պատմական բնույթի գրույց-
ներն ու երգերը (550 միավոր) համբերությամբ, բառ
առ բառ վերծանելով ու համադրելով, ամփոփել ենք
սույն ժողովածուի մեջ:

Ներկա հատորում ի մի բերված ժողովրդա-
կան բոլոր նյութերը (600 միավոր) պահվում են ՀՀ
ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինս-
տիտուտի արխիվում (տե՛ս հասարիս Մանոթա-
գրություններ բաժինը):

Ժողովրդական այդ նյութերը հաղորդող
շուրջ 550 վերապրող-բանասացները գերազանցա-
պես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են՝ իրենց
պատմական բնօրրանից բռնագաղթված հայերը,
որոնք 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ
տարագրվել են Արևմտահայաստանից, Կիլիկիայից
(1921 թ.) և Անատոլիայի հայաբնակ գավառներից
(1922 թ. Իզմիրի աղետ):

³ Այդ հուշերը նա ինձ էր տրամադրել 1999 թ., երբ
Փարիզ էի հրավիրված Արևելյան լեզուների ինստիտուտի
(INALCO) միջազգային 6-րդ գիտաժողովում գեկուցելու
և այդ անձնական կարճատև ուղևորության ընթացքում,
Լուվրի թանգարանի սրահներից մեկում հապենպորեն գրի
էի առնում Մեծ եղեռնից մազապուրծ իր ծնողների մասին,
ինչպես նաև ամերիկահայ գրոսաշրջիկ, վերապրող Սար-
գիս Սարոյանի (ծնվ. 1911 թ., Բալու) պատմած հուշերը:

Պատմական այդ իրադարձությունների ըն-
թացքում արևմտահայության զգալի մասն անխնա
բնաջնջվել է, իսկ հրաշքով փրկվածները, գաղթի
համփաների գրկանքները ճաշակելով և բազմաթիվ
զոհեր տալով, հասել են Արևելյան Հայաստան կամ՝
սփռվել աշխարհի տարբեր երկրներ: Հետագայում
այդ մնացորդացի որոշ մասը Կ. Պոլսից, Հունաստա-
նից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից,
Եգիպտոսից, Բալկանյան երկրներից և Ամերիկայից
պարբերաբար ներգաղթել են Մայր Հայաստան և
բնակություն հաստատել իրենց երբեմնի բնօրրաննե-
րի հիշատակները խորհրդանշող երևանի մերձակա
նորակառույց թաղամասերում (Այգեստան, Սարի
թալ, Նոր Բութանիա, Նոր Արեշ, Նոր Խարբերդ, Նոր
Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Եղեսիա, Նոր Այն-
թապ, Նոր Այաքկիր, Նոր Մարաշ, Նոր Հանըն, Նոր
Զեյթուն, Նոր Մուսալեռ, Նոր Կիլիկիա), ինչպես նաև
Վաղարշապատում, Արմավիրում, Արարատում, Թա-
լինում, Հրազդանում, Գյումրիում, Վանաձորում և
այլուր:

Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկ-
ված վերապրող ականատես-վկաներին մենք մշտա-
պես հանդիպել ենք ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց մտո-
րումների մեջ խորասույգ: Այդ խորհրդավոր լուռ-
ությունը և ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամ-
յակներ շարունակ խորհրդային Հայրենիքում տիրող
քաղաքական արգելիքները թույլ չեն տվել իրենց ան-
ցյալի մասին ազատ ու անկաշկանդ պատմել կամ վի-
պել: Հետևաբար, այդ կարգի նյութերը մեծ դժվարու-
թյամբ ենք հայտնաբերել ու գրի առել:

Քառասունհինգ տարիների ընթացքում մեր
հետևողական պրպտումներով, ինչպես Հայաստանի
տարբեր շրջաններում, նույնպես և Հունաստան,
Ֆրանսիա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած մեր անձ-
նական կարճատև ուղևորությունների ընթացքում
մշտապես որոնել, հայտնաբերել ենք Հայոց ցեղա-
սպանությունից վերապրող ականատեսների ավագ,
միջին և կրտսեր սերունդների ներկայացուցիչներին,
մոտիկից ծանոթացել նրանց հետ, թափանցել նրանց
հոգու խորխորատները: Տեղի տալով մեր թախան-
ձագին հորդորներին՝ նրանք, պոռթկացող հուզումով
կրկին վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, արցուն-
քախառն հեկեկոցներով սկսել են պատմել իրենց հի-
շողության մեջ անթեղած սրտամորմոք հուշերը, թե
ինչպես երիտթուրքական ոստիկանները բռնի տե-
ղահանել են իրենց պապենական շեն ու առատ օջախ-
ներից և իրենց աչքերի առաջ անմարդկայնորեն հո-
շտել իրենց ծնողներին ու հարազատներին, պատվա-
զրկել իրենց մայրերին ու հույրերին, քարերով ճխել
նորածին մանուկներին...:

Ականատես վերապրողներից յուրաքանչ-
յուրն իր կյանքի հուշը պատմել է իրեն հարազատ
հայերեն խոսվածքով, հանախ նաև՝ քարքառով կամ
օտարախառն հայերենով և կամ՝ թուրքերեն, քրդե-
րեն և այլ լեզուներով:

Մեր գրի առած, ձայնագրած ու տեսագրած ժողովրդական բանավոր նյութերն ականատես վերապրողների անմիջական տպավորությունների վերհուշերն են, նրանց խոհերն ու մտորումները՝ արևմտահայությանը բաժին ընկած ճակատագրի կենդանի պատկերների ստույգ ու ճշմարտացի վերարտադրությամբ:

Ականատես-վկաների պատմած հուշերում արտացոլված են հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությունները, նրանց նահապետական առօրյա կենցաղն ու սովորույթները, նրանց ապրած ժամանակաշրջանը՝ հասարակական-ֆառաֆական կյանքի պայմանները, նշանակալից պատմական իրադարձությունները, երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների (Քալեբաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Բեհաեդդին Շաֆիյի ...) գործադրած դաժանությունները (հարկահավաք, զորահավաք, զինահավաք, ողջակեզ, բռնագաղթ, ջարդ, կոտորած), վերջիններիս կազմակերպած բռնի տեղահանությունները դեպի ամալի անպատներ (Գեր Ջոր, Ռաս ուլ Այն, Ռաֆֆա, Հոմս-Համմա, Մեսխենե, Սուրուհ ...), հայերի կրած անասելի տառապանքները (ֆայլ ու ժամապառվելու աստիճան, ծարավ, քաղց, համաճարակ, մահվան սարսափ ...), ինչպես նաև արևմտահայ տարբեր հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տարրական իրավունքը (1915 թ. Վանի հերոսամարտ, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Սասունի գոյամարտեր, Մուսալեռան, Ուրֆայի, ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ. Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում մարտիրոսացած ազգային հերոսներ (շապինգարահիսարցի Անդրանիկ Օզանյան, վանեցի Արմենակ Եկարյան, Մեծն Մուրադ [Համարածում Բոյաշյան], մուսալեռցի Եսայի Յաղուբյան, ուրֆացի Մկրտիչ Յոթենդրայրյան, այնթապցի Ադուր Լևոնյան, զեյթունցի Արամ Ջուրաջյան, ազգային վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու անհայտ հայորդիներ, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ միաձուլված պայքարել են, նահատակվել, նաև դիմակայել ու վերապրել...:

Հատորի Պատմաբանագիտական ակնարկում պատմական ստույգ փաստերը համադրված, մանրամասնված ու լրացված են ականատես վերապրողների հաղորդած վավերական վկայություններով:

Ժողովրդական նյութերի առաջին բաժնում ներկայացված ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերը (240 միավոր) հնարավորություն են տալիս գիտական հետազոտության ենթարկել այդ կարգի նյութերի ժանրային տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած հուշերը, որպես ժողովրդական բանավոր ավանդության տարատեսակ, իրենց կառուցված-

ֆոլ կամ հակիրճ են ու սեղմ, կամ՝ ծավալուն ու երկարապատում, որոնք ներառում են նաև զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսության տարաբնույթ ժանրեր (երգ, վիպերգ, գրույց, առած-ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք և այլն)՝ հաստատելու համար իրենց պատմածի հավաստիությունը, առավել հուզիչ ու տպավորիչ դարձնելով իրենց բանավոր խոսքը:

Խնդրո առարկա հուշերը, ենթարկելով ֆանտաստիկան ու որակական մանրակրկիտ վերլուծության՝ պարզել ենք, որ, ինչպես առանց հիշողության մարդ չկա, նույնպես և առանց հիշողության չկա ժողովուրդ, քանի որ հիշողությունը մարդու կամ ժողովրդի ապրած տարիների կյանքն է, նրա անցյալը, նրա պատմությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է ֆասցիստական դարասկզբին, անմիջականորեն ընկալվել է ականատեսների զգայարաններով, և այդ բոլորն անընդելի կերպով տպավորվել է նրանց հիշողության մեջ:

Պատմական այդ իրադարձությունների ականատես-վկաները, ցավագնորեն վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, մեզ են հաղորդել իրենց անձնական հուշերը՝ պատմական բնօրրանի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք, ավա՜ղ, վաղուց չկան: Այդ անձնական հուշապատկերները նրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ չկարողանալով ազատագրվել ճշող մղձավանցից: Եվ քանի որ վերապրողների պատմած հուշերը ներկայացնում են արևմտահայերի վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունները, ուստի հագեցած են խոր պատմականություններով:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանակաշրջանի կյանքը, նիստ ու կացը, բարբերը, ֆառաֆական-հասարակական հարաբերությունները, վերապրողների հաղորդած հուշերը ճշմարտացի են, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք:

Հուշապատումի մեջ հանդես եկող գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է, որը ոչ միայն պատմում է պատմական նշանակալից իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, այլև իմաստավորում է դրանք՝ դրսևորելով իր աշխարհայացքի և անհատականության հիմնական հատկանիշները, իր մտեցման ուրույն տեսակետը, իր յուրահատուկ լեզուն և ոճը: Հետևաբար, ականատես-վկայի պատմած հուշը միանշանակ է իր եզակիությանը: Այն տվյալ անհատի անձնական կենսագրությունն է՝ անցյալի իր իմաստավորմամբ, որը, յուրաքանչյուր անգամ վերապատմելիս, հուշի առանցքային բովանդակությունը գրեթե մնում է անփոփոխ:

Միաժամանակ վերապրողների պատմած հուշերը նաև համամասն են: Քանի որ տարբեր վայրերում, սեռատարիքային տարբեր խմբերի (տղա-

մարդ, կին, ավագ, միջին, կրտսեր սերունդներ) պատմած հուշերն իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ նկարագրում են պատմական միևնույն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, պատմական համանման դեպքերն ու դեմքերը, իրենց տեսած ու զգացած նույն սարսափազդու տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք, համադրվելով, գալիս են միմյանց հաստատելու, միմյանց շարունակելու, լրացնելու և ամրող ջանքերով՝ միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համազգայինը: Հետևաբար, ականատեսների հուշերն իրենց ներքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությանը՝ դառնալով արևմտահայոց հավաքական պատմական եիշողությունը:

Սակայն ժողովրդի պատմական հիշողությունը նաև հարատևելու կարողություն ունի: Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից 85 տարի է անցել, և հրաշքով փրկված ականատեսականներից շատ-շատերն արդեն չկան, սակայն ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքան են լսվել, այնքան են կրկնվել, որ դարձել են նաև հետագա սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, բանահյուսական երկերին բնորոշ ձևափոխության (transformation) ենթարկվելով, շարունակում են հարատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն պատմական գրույցների տեսքով:

Ժողովածուի երկրորդ բաժնում ներկայացված պատմական գրույցները (50 միավոր) մեծ մասամբ գրի ենք առել հետագա սերունդներից, որպես վկայություն այն իրողության, որ ժողովրդի պատմական հիշողությունը բնավ չի մեռնում, այլ շարունակում է գոյատևել սերունդների մեջ բանահյուսական նոր որակով՝ վիպական, անգամ առասպելական նոր գծերով հարստացված ու փոխակերպված:

Ժողովածուի երրորդ բաժնում ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը (288 միավոր), որոնք գեղարվեստորեն վերարտադրում են երիտթուրքական կառավարության կազմակերպած զորահավաքի, զինահավաքի, տեղահանության, ջարդի ու կոտորածի, ինչպես նաև որդեկորույս մայրերի, որրի և որբանոցի, հայրենասիրության ու հերոսամարտերի մասին հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ: Այդ երգերն իրենց թեմատիկ ինֆնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով: Հետևաբար, հորինվելով հայ ժո-

ղովրդի արևմտահայ հատվածին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո, այդ կարգի երգերը հագեցած են պատմականությամբ: Նույնանման երգեր միաժամանակ հորինվել են զանազան տարրերակներով ու փոխակերպումներով: Հանգամանք, որը վկայում է պատմական այդ երգերի ժողովրդական բնույթի մասին: Ժողովրդական այդ երգերի բազմազան տարրերակները, պատմական ստուգությամբ հանդերձ, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լայաց երգերին բնորոշ նուրբ մեղեդայնությամբ: Այդ երգերի յուրաքանչյուր տողն ու բառակապակցությունը մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմուկեցուցիչ տեսարան, իսկ լալահառաչ կրկներգերը համալրում և ամրող ջանում են բանաստեղծական մտքի հուզահոգեբանական երանգը: Հատորում ներկայացված են նաև ժողովրդական պատմական ինֆնատիպ երգերի եղանակներ (22 միավոր):

Պատմական բնույթի երգերը հորինվել են ոչ միայն հայերեն, այլև՝ թուրքերեն, քանի որ պատմաբանական տվյալ հանգամանքներում Օսմանյան Թուրքիայի որոշ գավառներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել, իսկ տեղահանության ու ախորի ճամփաներին այդ խստություններն ավելի են սասուկացել: Հետևաբար, արևմտահայերն իրենց վիշտն ու տառապանքն ստիպված արտահայտել են նաև թուրքերեն:

Ջրացառելով երկարատև համատեղ կեցության պայմաններում երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների փոխազդեցությունները, հարկ է նշել, որ վկայություններ կան, թե «հայ բառ արտասանողներն լեզուները կտրած էին, հետևաբար, Կիլիկիայի մի շարք քաղաքների (Սիս, Ադանա, Տարսուս, Անթեպ) և անոնց շրջակայքում ապրող հայերը կորուցել էին իրենց մայրենին»⁴: Եվ կամ՝ «թուրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթեպ եղաւ թուրքախօս, Փոքր Ասիոյ ուրիշ գլխավոր քաղաքներու պէս: Եւ վերջին կտրուկ հարուածը հայախօսութեանը ենիչերիններն էին, որ տվին՝ ծայրատելով հայերեն խօսողներուն լեզուները»⁵:

Մեր գրառած և այս հատորում գետեղած հուշերում և սբազմաթիվ վկայություններ կան այն մա-

⁴ Գ. Գալուստեան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջէյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 698:

⁵ Գ. Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթեպի հայոց, հ. Ա, Լոս Անճելես, 1953, էջ 5:

սին, որ Քյոթահիայի, Բուրսայի, Ադանայի, Կեսա-
րիայի, Էսֆիշեհիթի և այլ վայրերի հայերը հիմնա-
կանում թուրքախոս էին: Ադանացի վերապրող Մի-
հայել Քեշիշյանի (ծնվ. 1904 թ.) վկայությամբ՝ «ար-
դեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ
միայն լեզուն կկտրեին, նաև թևերուն տակ խաշած
տաֆ հավկիթ կդնեին, որ խոստովանվի, թե հայերեն
կտրվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվեր՝ կտա-
նեին, կկախեին կամ՝ կսպանեին» [I. 182 (182).]:

Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման նախ-
նական մակարդակը ներկայացնող այդ տխուր երե-
վույթի հասարակական-ֆաղաֆական հանգամանքնե-
րը, զանազան բարքառներով գրառված նյութերի հետ,
մեր ուշադրությունից չեն վրիպել նաև թուրքալեզու,
սակայն բացահայտ հայկական ծագմամբ ժողովրդ-
դական երգերը: Դրանք թեպետ հորինվել են հայերի
կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերենի իմացու-
թյամբ (հանախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու
արտահայտություններ, հայկական անձնանուններ ու
տեղանուններ, նկատվում են ֆերականական և հըն-
չյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղա-
փարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճա-
նաչողական կարևոր արժեք: Վերջիններս, ինչպես և
բարքառային բնագրերը, հատորում ներկայացված են
մեր իսկ կատարած զուգահեռ գրական հայերեն թարգ-
մանություններով՝ նույնանիշ համարակալմամբ:

Գրառումների և վերծանումների ընթաց-
քում ջանացել ենք անաղարտ պահպանել վերապրող-
ների բանավոր խոսքի ինֆնատիպ յուրահատկու-
թյունները՝ այդ բոլորը ներկայացնելով բարքառա-
գիտական ընդունված տառադարձությամբ: Բար-
քառային բնագրերը գրառելիս հաշվի ենք առել ինչ-
պես պատմական Հայաստանի, նույնպես և Կիլիկիայի
ու Անատոլիայի հայության լեզվական նրբերանգ-
ները:

Հատուկ նպատակադրումով ջանացել ենք
ընդգրկել Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և Անա-
տոլիայի հայաշատ ավելի քան 70 բնակավայրերից
(Սասուն, Մուշ, Բիթլիս, Շատախ, Վան, Բայազետ,
Իգդիր, Ալաշկերտ, Կարս, Արդահան, Բաքերդ,
Շապին-Գարահիսար, Սեբաստիա, Էրզրում, Խնուս,
Երզնկա, Դերջան, Կամախ, Թոխաթ, Արաբկիր,
Խարբերդ, Քղի, Բալու, Մալաթիա, Տիգրանակերտ,
Մերդին, Ադիյաման, Եդեսիա, Եվդոկիա, Ջեթուն,
Ֆրնդըջազ, Հանըն, Մարաշ, Այնթապ, Մուսա լեռ,
Քեսար, Բեյլան, Դյորտոյոլ, Ադանա, Հասան Բեյ,
Տարսուն, Մերսին, Կոնիա, Օրդու, Նիդե, Կեսարիա,
Թումարզա, Էվերեկ, Աֆիոն-Գարահիսար, Էսֆիշեհիթ,
Ջմյուռնիա, Յոզղատ, Ստեփանոզ, Ամասիա, Սամսուն,

Ադարպար, Նիկոմեդիա, Պարտիզակ, Բուրսա,
Բանդըրմա, Բիլեջիկ, Քաստեմունի, Ջանաֆկալե,
Ռոդոսթո, Կ. Պոլիս և այլն) տեղահանված վերապրող-
ների, որպեսզի առավել ամրողջական պատկերացում
տրվի ողջ արևմտահայության կրած տառապանք-
ների, նրանց հուզաշխարհի և մտորումների մասին:

Պատմական բնույթի երգերը հատորում ներ-
կայացված են պատմաժամանակագրական հաջորդա-
կանությամբ, իսկ հուշերն ու գրույցները՝ խմբավոր-
ված ըստ ականատես-վկաների ծննդավայրերի ու
տարիֆային առանձնահատկությունների:

Բառարանում տրված են բնագրերում առկա
դժվար հասկանալի և օտարամուտ բառերի բա-
ցատրությունները:

Մանրագրությունների աղյուսակում
գրառված ժողովրդագիտական նյութերի գրառման
և ծագման վայրերը, ինչպես նաև վերապրողների
մասին կենսագրական տեղեկությունները հաղորդ-
ված են ըստ ժողովածուի երեք հիմնական բաժին-
ների՝ յուրաքանչյուր բաժնի ու ենթաբաժնի ներսում
առանձին ու շարունակական համարակալումներով:

Ժողովածուին կցված են նաև ականատես-
վկա վերապրողների լուսանկարներ, ձայնագրված
երգերի նոտագրություններ, անգլերեն, ֆրանսերեն
և ռուսերեն ամփոփումներ, ինչպես նաև 1915 թ.
երիտթուրքական կառավարության կողմից իրակա-
նացված հայերի տեղահանության ու ցեղասպա-
նության մասին գաղափար տվող ուղեցույց ֆարտեզ:

Այսպիսով, անհետ կորստից փրկված, սույն
հատորով սերունդներին ավանդվող ականատես
վերապրողների հաղորդած հուշերն ու պատմական
բնույթի երգերն իրենց պատմաճանաչողական
արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը և
դրան հաջորդող պատմական իրադարձությունները
ժողովրդական պարզ լեզվով լուսարանող վկայու-
թյուններ, հավաստի, առարկայական և փաստագրա-
կան վավերագրեր, որոնք ոչ միայն անցյալի վկայու-
թյունն են, այլև՝ ապագայի նախագգուշացում...

Ահա թե ինչու առանձնապես կարևորվում է
Հայոց ցեղասպանության անմեղ նահատակների ու
կորցրած երկրի մասին ժողովրդական խոհերն ու
մտորումները սույն հատորով լույս աշխարհ հանելն
ու գիտական շրջանառության մեջ դնելը, քանի որ ժո-
ղովրդի ականատես-վկաներն են հաղորդել իրենց
տեսածն ու հիշածը՝ ցավագնորեն վերապրելով իրենց
ողորբական անցյալը: Անցյալ, որը հայ ժողովրդի
անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա հավաքական
պատմական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի
աշխարհին ու մարդկության արդար դատին:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ժողովրդագետ Վերժինե Սվազյանը
Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած Մարիամ Բաղդիշյանի
(ծնվ. 1909 թ., Մուսա լեռ) հուշերն ու երգերը գրի առնելիս

Քառասունհինգ տարիների ընթացքում բառ առ բառ, պատառիկ առ պատառիկ գրի առնելով (նաև՝ ձայնագրելով ու տեսագրելով), ստեղծվել ու ամբողջացվել են սույն ժողովածուի բանավոր հուշարձանները:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված այն սերունդներին, որոնք հերոսաբար դիմագրավելով կյանքի դաժան պայմաններին, իրենց հիշողության խորխորատներում անթեղած պահել, պահպանել ու մեզ են հաղորդել իրենց տեսածն ու հիշածը՝ անհետ կորստից փրկելով *հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողությունը*, որպեսզի քոնը քեզ նվիրեն իմ Հայ ժողովուրդ:

Վ. Ս.

Պ Ա Տ Մ Ա Բ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ա Կ Ն Ա Ր Կ

1915 թ. Մեծ եղեռնից վերապրող ականատես-վկաներն ամենայն մանրամասնությամբ են հիշում քսաներորդ դարում կատարված առաջին ցեղասպանության պատմաքաղաքական հանգամանքները: Նրանց ավագ սերնդի ներկայացուցիչները նույնիսկ հիշում են Թուրքիայի 1908 թ. սահմանադրության ընդունումը, երբ երկրում համաժողովրդական ցնծություն էր տիրում, քանի որ բոլոր ազգերին օրենքով հավասար իրավունքներ էին վերապահվում:

Քաղաքական այդ անախադեպ իրադարձության մասին է մեզ պատմել խարբերոցի վերապրող Սարգիս Խաչատրյանը (ծնվ. 1903 թ.). «... Հիշում եմ 1908 թվին, երբ հեղաշրջում եղավ Թուրքիայում, մարդիկ փողոցներում երգում էին.

*Քալքը՛ն, հեյ վաթանդաշլա՛ր
Սեվիլերիմ յօլդաշլա՛ր,
Իշդե սիզե հյուրիէթ.
Յաշասը՛ն օսմանլարը:*

*Վե՛ր կացեք, հայրենակիցներ՛ր,
Սիրենք միմյանց, ընկերներ՛ր,
Ահա ձեզ ազատություն.
Կեցցե՛ն օսմանցիները [III.2.2(337).]՝¹*

¹ Ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերի և նրանց հաղորդած պատմական երգերի հատվածները մեքսերված են սույն ժողովածուից, կրում են բաժնի, ենթաբաժնի և նյութի հերթական ու շարունակական համարակալումները: Մեր գրառած թուրքալեզու բնագրերում հնարավոր է հանդիպել շեղումներ թուրքերենի քերականական և հնչյունային կանոններից (k=ք > դ,խ) և կամ՝ հայերեն բառեր ու ձևաբանություններ: Բանասացների հաղորդած տեղեկություններն անխաթար պահպանելու նպատակով հավատարիմ ենք մնացել նրանց բանավոր խոսքին: Թուրքալեզու բնագրերը ներկայացրել ենք մեր կատարած զուգահեռ թարգմանությամբ՝ նույնանիշ համարակալմամբ (վ. Ս.):

Այսուհետև մեր ծանոթագրությունները կլինեն փակագծերի մեջ կամ տողատակում՝ առանց հիղումների, իսկ բանասացների հաղորդած տեղեկությունները՝ Ծ. Բ. – Ծանոթություն բանասացի:

Իսկ բիթլիսցի վերապրող Հմայակ Բոյաջյանը (ծնվ. 1902 թ.) իր պատմած հուշի մեջ նկատում է. «Ակզբում բոլորն այն կարծիքին էին, որ հայ ու թուրք եղբոր պես պիտի ապրեն: Անգամ մեր գյուղում տոնախմբություն եղավ և հրացանաձգություն կատարվեց» [I.17(17).]:

Դեռևս 19-րդ դարում ծնված սասունցի Եղիազար Կարապետյանը (ծնվ. 1886 թ.), վերհիշելով անցյալի պատմական իրողությունները՝ նշում է. «... 1908 թ. հյուրիէթը բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին ազատություն տվեց, որից հետո հայը, թուրքը, քուրդը բոլորն էլ հավասար իրավունք պիտի ունենային: Ամեն տեղ հնչում էին ցնծության աղաղակներ: Հյուրիէթի օրենքով վերջ էր տրվում հայերի ստորացմանը, ծեծին, հայհոյանքին, թալանին, կողոպուտին և արհամարհանքին: Նման վերաբերմունք ցուցաբերող ենթարկվում էր ամենախիստ պատժի, նույնիսկ կախաղանի: Կատարյալ վստահության վրա էին դրվում երկու ժողովուրդները: Հայերը ստանում էին ազատ ձայնի իրավունք, ընտրում ու տալիս էին իրենց պատգամավորը: Սա արևմտահայերի կյանքում մինոր վերածնունդ էր» [I.1(1).]:

Սակայն թուրքական սահմանադրության հրոշակման մեկ տարին դեռ չէր բոլորել, երբ համիդյան կոտորածներից զերծ մնացած Ադանան ու նրա շրջակա հայաշատ գյուղերը իթթիհատականների ատելության թիրախ դարձան:

1909 թ. Ս. Զատիկի շաբաթը արյան ծարավ ամբոխը հարձակվում է Ադանայի հայկական թաղամասերի և շրջակա գյուղերի վրա, կողոպտում է բոլոր խանութները, կոտորում անզեն ու անպաշտպան հայերին, չխնայելով անգամ կանանց ու երեխաներին: Մեծ եղեռնի մահատակ, պատմավիպագիր Սմբատ Բյուրատի՝ ժողովրդականություն վայելող հետևյալ բանաստեղծությունը, որպես պատմական վկայություն, մեզ է հաղորդել զեյթունցի վերապրող Կարապետ Թոզլյանը (ծնվ. 1903 թ.).

*Կոտորածն անգութ՝ հայերը թող լան,
Անապատ դարձավ շքեղ Ադանան,
Կրակն ու սուրը և անխիղճ թալան,
Ռուբինյանց տունը, ա՛խ, ըրին վերան:*

Բոպե մը չանցավ ու անգն հայեր
Ինկան սուրին տակ խուժանին առջև,
Ժամեր, դպրոցներ բոցի մեջ կորան,
Բյուրավոր հայեր անխնա մեռան:

Անգութ թուրքերը որբացրին, թողին.
Ջավակը՝ մորմեն, հարսը՝ իր փեսեն,
Ջարդ ու խորդ ըրին ինչ որ պատահեց,
Կերան, կշտացան հայու արյունեն...

Երեք օր-գիշեր կրակը՝ ներսեն,
Թշնամու սուրը, գնդակը՝ դուրսեն,
Ջնջեցին հայեր երկրի երեսեն,
Արյուն կվազեր հայ փողոցներեն... [III.2.7(342).]:

Ադանայի կոտորածը կանխամտածված բնույթ էր կրում: Այդ է վկայում Թուրքիայի ներքին գործերի խորհրդական Ադիլ Բեյի հեռագիրը, որն ուղղված էր Կիլիկիայի շրջանի բոլոր թուրք պաշտոնյաներին, որտեղ ասվում էր. «Մեծագույն ուշադրությամբ հոգ տարվի, որ վնաս չի հասնի օտար կրոնային հաստատությանց և հյուպատոսարաններուն»²:

Այդ դեպքերը կիլիկիացիների հիշողության մեջ մնացել են որպես «Ղըյմա (ջարդված) Ադանա», և նրանք հորինել են հետևյալ թուրքալեզու երգը.

Հե՛յ, չամլա՛ր, չամլա՛ր, ալնը-աջըխ, չամլա՛ր,
Հեր գհունե՛շ վուրունջա՛ սաքըզ դամլար,
Սաքըզ դամլար սա՛ յիւրեիմ աղլար...
Ադանա ըրմաղը լե՛շ իլեն քանլար.
Քալդըրը՛ն լե՛շլերի՛ Ադանա քօքար.
Օ՛ֆ, իշդե գեղիմ սանա, ղըյմա՛ Ադանա,
Օ՛ֆ, իշդե գօրդիմ սիգի, ղըյմա՛ չօջուքլար:

Հե՛յ, մայրի՛նե՛ր, մայրի՛նե՛ր, հպարտ մայրի՛նե՛ր,
Ամեն արև դիպչելիս՝ խե՛ծը ծորում է կաթ-կաթ,
Խե՛ծը ծորալիս՝ սիրտս է լաց լինում...
Ադանայի գետը՝ արյուն ու դիակ,
Հավաքե՛ք դիակները. կհոտի Ադանան.
Ավա՛ղ, քեզ եկա, ջարդվա՛ծ Ադանա,
Ավա՛ղ ձեզ տեսա. մանուկնե՛ր մորթված
[III.2.5(340).]:

Ադանացի ականատես-վկա Միքայել Քեշիշյանը (ծնվ. 1904 թ.) հուզումով է մեզ պատմել. «1909 թ. Ադանայի կոտորածի ժամանակ ես հինգ տարեկան էի: Այդ սարսափելի գիշերը թուրքերեն կոչվեց «Ջամուզ դեյլիդի» այսինքն՝ «զոմե՛շը գծվեց»: Քանի որ, իրոք, սուլթանը գծվել էր: Նրա հրամանով մարդկանց մորթեցին, մոտ երեսուն հազար հայ սպանեցին, տները քանդեցին, վառեցին, մոխիր դարձուցին: ... Բոլորին հավաքեցին տարին Ադանա ըրմաղը (գետը), սուլթան Համիդին լուր դրկեցին, որ հայերին բոլոր հավաքել ենք, բերել գետին եզերքը, իրմե հրաման կպասսեն: Մեկ կողմը ջուր, մեկ կողմը՝

կրակ: Պապաս ինձի գրկած էր: Ես կհիշեմ, շալակեն կտեսնայի: Մամաս ալ մեզի հետ էր, գետին եզերքը լեցուցեր էին: Սուլթանեն հրաման եկավ՝ ներումի հրաման: Մեզ ալ. «Փադիշահըմ չօ՛ք յաշա» (Թագավորը շա՛տ ապրի) ըսել տվին: Տուն եկանք, բայց սպանվողները՝ սպանվեցան» [I.182(182).]:

Ադանայի կոտորածի ընթացքում ավերվում և հրկիզվում են տասնյակ հայկական քաղաքներ ու գյուղեր: Իսկ Մուսա լեռը, Դյորտյուլը, Հանընը, Սիսը, Ջեյթունը, Օեյխ Մուրադը, Ֆընդըջազը և մի շարք այլ բնակավայրեր իրենց հերոսական ինքնապաշտպանությամբ կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում են ջարդերից:

Ըստ էության, այդ Մեծ եղեռնի սկիզբն էր, երբ սուլթան Համիդի իշխանության տապալումից հետո կառավարության գլուխն անցած երիտթուրքերը, որդեգրելով համիդյան ջարդարարական քաղաքականությունը և դավանելով պանթուրքական գաղափարախոսությանը, ձգտում էին ոչ միայն պահպանել Օսմանյան կայսրությունը, այլև բռնությամբ ոչնչացնել կամ ձուլել, թուրքացնել հայերին և քրիստոնյա մյուս հպատակ ժողովուրդներին, ստեղծել համաթուրանական տերություն՝ Միջերկրականից մինչև Արալյան ծով, որի մեջ պիտի մտնեին բոլոր մահմեդականները: Երիտթուրքերը տեղորոքն նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ սպասելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ զավթողական նպատակներով և հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշտային ծրագրով:

Դեռևս 1915 թ. ապրիլի 15-ին թուրքական կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշայի, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի և Իթթիհատի գլխավոր քարտուղար ու լուսավորության նախարար դոկտ. Նազիմի ստորագրությամբ գաղտնի հրաման է ուղարկվում իշխանություններին՝ հայերի տեղահանության ու բնաջնջման վերաբերյալ: Եվ Թալեթ փաշան կատաղի ատելությամբ ազդարարում է. «Պետք է մաքրել հայերի հաշիվը». խոստանալով ոչինչ չխնայել այդ նպատակի համար՝:

Իթթիհատի գործադիր կոմիտեի նիստերից մեկում Բեհաեդդին Օաքիրը հայտարարում է, որ անհրաժեշտ է անմիջապես սկսել և վերջացնել հայերի տեղահանությունը և այդ ընթացքում կոտորել ժողովրդին. «Պատերազմի մեջ ենք, - ասել է նա, - Եվրոպայի և մեծ պետությունների միջամտության վախ չկա, աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել: Եթե ըլլա իսկ, ունե արդյունք չունենար, առաջիկային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա»⁴:

Երիտթուրքերի կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշան հատուկ հրաման

² Մ. Միզմեհեան, Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցությանց 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 174:

³ Ա. Անտոնեան, Մեծ ոճիրը, Բոսթոն, 1921, էջ 232:
⁴ Տէր Ջոր, Փարիզ, 1955, էջ 258:

էր արձակել. «Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը լիովին վերացված է: Դրան համապատասխան կառավարությունը հրամայում է՝ չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին...»⁵:

Իթթիհատի գործադիր կոմիտեն նախատեսում էր այդ տեղահանությունը և կոտորածը կատարել ոչ թե բանակի և ոստիկանության միջոցով, այլ՝ բանտից ազատված ոճրագործներից, մարդասպաններից, ինչպես նաև քրդերից և չեչեններից հանձնելով այդ գործը:

Պատմաքաղաքական այս հանգամանքներում Թուրքիայում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև հայերի համար մեծագույն չարիք էր դարձել սեփերերի ընդհանուր գորակոչը: Քսանից-քառասունհինգ տարեկան տղամարդկանց, գորահավաքի անվան տակ, ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների մեջ և ըստ ուզման նախարար էնվեր փաշայի հատուկ հրահանգի՝ աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում՝ սպանում:

«... 1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մոբիլիզացիա հայտարարեց, - պատմել է խարբերողի Սարգիս Խաչատրյանը (ծնվ. 1903 թ.), - հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ գորակոչեցին: Տարան, աշխատացրին ամիլե թաբուրի մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին» [I.110(110).]:

Իսկ խարբերողի Սարգիս Մարտիրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) ավելի մանրամասն է անդրադարձել. «Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ դրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո էնվեր փաշան ըսեց է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք»: Բայց իրականության մեջ անոնց փորած փոսերուն մեջը նետած, սպանած են» [I.111(111).]:

Էրզրումցի Հարություն Գրիգորյանը (ծնվ. 1898 թ.) վկայել է. «Թուրքական բանակի հայ զինվորները զինաթափ եղած ու սպանված են: Նախ՝ որպես ճակատ դրկելու նպատակով կհավաքեն, փոխանակ ճակատ դրկելու գործավորական բանակներ կկազմեն (ամելե թաբուր), ուր հայ զինվորները թիապարտի կյանքի կմատնվին: Անգուր հրամանատարները կաշխատացնեն հայերը ճամփա շինելու, առանց խրտություն՝ բեդել վճարողներուն և չվճարողներուն: Անոնց, շրջապատված հեծյալ ոստիկաններով, անոթի, ծարավ, ժամերով կքայլեցնեն: Զինվորները կսկըպին նախատել և վիրավորել, որը հետո կվերածվի հարվածների: Փարչանեի և Քեսիրի կի ճամփու վրա, երբ աղբյուրի մը կմոտենան, երկու հազար հոգու չեն թողուր, որ ջուր խմեն, ով կհանդգներ՝ անոր գլխուն կիջնար հրացանի կոթի հարվածը: Գրեթե բոլորը բնաջինջ եղան, և զոհերու մարմինները նետվեցան

հասարակաց փոսի մը մեջ: Նույն կերպ կվարվեին Դիարբեքիր դրկված երկու հազար աշխատավորներու հետ: Կարմիր խոնաղ (Կարմիր շենք) հավաքել էին տանջելու Խարբերողի երիտասարդ դպրոցականներից և զինաթափ եղած զինվորներին, որոնք խոշտանգված դիակները իրար վրա թափված, նեխված էին: Ամեն անկյուն՝ արյուն, փսխույն, կղկղանք: Գետնի վրա պառկողները պատերազմի դաշտին վրա փոված դիակներու կնմանեին: Այսպես, իրարու ետևե մեկ կողմե գյուղերեն և ավաններեն բերված չափահաս կամ տարիքոտ անձինք Կարմիր խոնաղ կնետեն, մյուս կողմե՝ ձերբակալվածները կդրկեն Եդեսիա՝ իբր երկաթուղային գիծերու վրա աշխատելու» [I.89(89).]:

Յոզղատցի վերապրող վերոնիկա Բերբերյանը (ծնվ. 1907 թ.) ևս անդրադարձել է թուրքական գորահավաքին. «... Ծաբաթ օրը, իրիկվան դեմ բոլոր տղամարդկանց կհավաքեն թուրքական բանակ ղըրկելու, բայց այնտեղ հայերը կզատեն թուրքերից: Տերտեր պապիկս՝ Հակոբ քահանա Բերբերյանը, որ լիագործ էր հայերի իրավունքը պաշտպանելու, կտեսնան, որ հայերին ջոկում են թուրք զինակոչիկներից, կըսեն. «Ինչու՞ հայերին ջոկում եք»: Թուրք հազարապետը կըսեն. «Փափազ (քահանա) էֆենդի, հայերը պիտի գնան ճանապարհ շինելու, թուրքերը պիտի գնան ոռոսական ճակատ:

Հաջորդ օրը կիրակի էր: Պապս Ս. Պատարագը վերջացրել, հազիվ տուն էր եկել: Դեռ շունչ չառած, բոթը հասավ մեզի: Արթին աղային տղան ջրաղացպան էր, առտուն կելլա, կերթա աշխատանքի, կտեսնան ջրաղացին քովը լի՛քը մարդկանց գլուխներ, ոտքեր, ձեռքեր: Լեզուն վախեն բռնված հևիհև կուգա տուն, կպատմե տեսածը: Արթին աղան տղային հետ եկան պապիկիս պատմեցին, ըսին. «Էրեկվա զինվոր տարվածները գիշերով մորթել են»: Պապիկս կըսեն. «Գնացե՛ք, բողոքեցե՛ք ղայմաղամին»: Արթին աղան կերթա ղայմաղամին բողոքելու, բայց ան գիշերը ալ տուն չի գար:

Հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի, երկու թուրք ժանդարմա քոփալներով էկան: Ուրիշ անգամ, երբ մեր տունը ժանդարմա կուգար, քաղաքավարի կերպով կըսեին, որ փափազ էֆենդին հագնվի ու իրենց հետ գնա: Այս անգամ էկան, կոշտ կերպով ըսին. «Հայդէ՛, քայլըն» (դե՛, վե՛ր կացեք): Պապիկիս տարին ղայմաղամին մոտ: Պապիկիս հետ տարել են նաև տեղի երևելիներից, վաճառականներից, ստավորականներից: Մի թուրք ասում է պապիկիս. «Փափա՛զ էֆենդի, մոտիկացավ վերջին ժամդ, ի՞նչ ունիս ըսելիք»: Պապիկս ծունկ կչոքե, կաղոթե: Անտեղեն թուրք զինվոր մը կացիհով կհարվածե, պապիկիս գլուխը կզլորվի գետին: Կսկսին ֆուտբոլ խաղալ իմ խելացի պապիկիս գլխուն հետը» [I.214(214).]:

Ահա թե ինչու թուրքական բանակին բռնի գորակոչված, վետիկա (վկայագիր) ստացած հայ երիտասարդը նախագույմ էր, որ այդ «մահվան ճամփա» է.

⁵ Մ. Ներսիսյան, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Երևան, 1991, էջ 564-565:

Անա՛, օյանդը՛ր բեճի, գիդէլիմ թաալիմէ,
Այնալը մարթինը ալալըմ էլիմէ,
Գիթմէլէ դօդրու վաթան յօլընա,
Բունա օլիւմ յօլը դէրլէր,
Ալլահ սաքլաալըն,
Էրմէնիլէր յօքդըր դէրլէր,
Ալլահ քորթարսըն:

*Մա՛յր, արթնացրու ինձ, գնամ վարժանքի,
Ձեռս վերցնեն հայլեպատ մարթին,
Գնալու եմ ուղիղ ճամփով հայրենի,
Սրան մահվան ճամփա կասեն.
Աստված պահպանի,
Հայերն այնտեղ շատ ու շատ են.
Աստված թող փրկի [III.1.11(301).]:*

Թուրքական գորահավաքն ուղեկցվում էր համատարած շուրջկալներով, որոնց ընթացքում «զենք» հավաքելու պատրվակի տակ ավերում էին հայերի տները, կողոպտում նրանց ունեցվածքը, ձերբակալում ու սպանում էին շատերին:

«Նախքան կոտորածը թուրքական ոստիկանները եկան զենքերը հավաքեցին: Հարուստ կարապետ էֆենդիի տղան ասել է՝ «զենք չկա»: Ոստիկանները խուզարկել էին, գտել էին, անոր եղունգները քաշել էին, թևերուն տակն ալ խաշած հավկիթ էին դրել ու կապել», - պատմել է նախորդ վերապրողը:

Արևմտահայության մեջ տարածված թուրքախառն հետևյալ երգի մեջ թուրք զինվորական պաշտոնյան հարցնում է հայ երիտասարդին.

- Ուլան գյավու՛ր, դօդրու սօյլէ,
Սէնդէ մարթին վա՛րմըլ:

- Գյավու՛ր տղա, ճիշտն ասա,
Քո մոտ հրացան կա՞:

Հայ երիտասարդը ժխտում է՝ այն համարելով գրպարտություն.

- Հայըր էֆենդիմ, իֆդիրադըր,
Բիլմէ՛մ, գօրմէդի՛մ, բիլմէ՛մ, գօրմէդի՛մ:

- Ո՛չ, տե՛ր իմ, հերյուրա՛նք է,
Չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել, չգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:

Բայց հետո՝ հայերենով ծածուկ ավելացնում է.

Պատեն կախված է՝ չե՛մ ըսեր,
Հայոց ազգը չե՛մ մատներ [III.1.33(323).]:

Ջորահավաքին ու զինահավաքին հաջորդում է հայ մտավորականների ձերբակալությունը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին, շաբաթ կեսգիշերին, Կ.Պոլսում ապրող երկու հարյուր յոթանասուներեք երևելի դեմքեր բռնությամբ տարվում են ոստիկանատուն, որոնք հաջորդ օրն իսկ քարտուկում են: Ադաբազարցի վերապրող Մարի Երկաթը (ծնվ. 1910 թ.) պատմել է. «... Տարին մեզի էսքիշեհի, լեցուցին խանի մը մեջ: Մեր քովի խանը, որը մերինին պես աղտոտ էր ու մութ,

հոն ալ բերին լեցուցին Պոլիսեն քարտուկած բոլոր մտավորականներուն: Անոնք ալ ըսես նե՛ քոլալը օձիքներով, յախա-քրավաթով, հագած-կապած, բայց արդեն վրանին-գլուխին պատո-պատո, զգզված: Մենք ամեն գիշեր լսում էինք անոնց լաց ու կոծի ձայներն ու հառաչանքները, որովհետև թուրք զաբիթներն ու ոստիկանները անոնց սաստիկ ծեծում էին: Քանի մը օրեն անոնց բոլորին ալ տարին: Լսեցինք, որ անոնց շատ տանջանքներով սպանել են» [I.226(226).]:

Դեպի Չանդլըրի և Այաշի անապատներն էին քշվել ու սպանվել օսմանյան խորհրդարանի անդամ, իրավաբան-գրող Գրիգոր Զոհրապը, բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, գրողներ Ռուբեն Զարդարյանը, Ռուբեն Սևակը, Հովհաննես Թլկատիցին, Մելքոն Կյուրճյանը, Երուխանը, Սմբատ Բյուրատը, Տիգրան Չյոկյուրյանը, Նազարեթ Տաղավարյանը և շատ ու շատ հայտնի դեմքեր Կ. Պոլսից, Սվազից, Դիարբեքիից, Մարզվանից, Էրզրումից, Կեսարիայից, Իզմիրից և այլ հայաբնակ վայրերից:

Ամենուրեք փակվում էին հայկական դպրոցներն ու վարժարանները.

Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վա՛յ, աման,

Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Ա՛խ, աման [III.2.17(352).]:

Քանի որ վարժուհին հանդգնել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել:

Հայկական կրթական օջախների հետ ավերվում են նաև հայկական եկեղեցիները: Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը միացվում է Սիսի կաթողիկոսությանը, և թուրքիայի հայության հոգևոր պետ է նախկին Սահակ Բ կաթողիկոս Խաբաբյանը:

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին թուրքիայի վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, սիստեմատիկ կոտորածներ՝ Էրզրումում, Դյորսոյում, Զեյթունում և շրջակայքում. արյունալի ընդհարումներ Վանում, Բիթլիսում, Մուշում, բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում, ժողովրդի տնտեսական քայքայում, ընդհանուր կոտորած...:

Արևմտահայության ահավոր վիճակի մասին է վկայել 1905 թ. Վանի Հայոց ձորի կեն գյուղում ծնված Սիրակ Մանասյանը. «1915 թ. մարտի 4-ին լուր հասավ, որ պարոն Իշխանին մեր հարևան Հիրճ գյուղում սպանել են⁶: Այդ այն ժամանակն էր, երբ

⁶ Իշխան – Միքայելյան Նիկողայոս Պողոսի (1881-1915), հայազատագրական շարժման գործիչ: Հակամարտության մեջ մտնելով թուրք իշխանավորների հետ՝ պաշտպանել է Վանի հայերի շահերը, զարկ է տվել կրթական գործին: Սպանվել է Վանի ապրիլյան ինքնապաշտպանության նախօրյակին, կուսակալ Զևդեթի հրամանով:

թուրքերը Ջևհեր փաշայի միջոցով մեր մեծերին կանչում և գլուխները ուտում էին: Այդ ահուելի օրերին պր. Իշխանին հանկարծակի սպանում են և գցում են հորը: Չբավարարվելով դրանով, նրա երկու երեխաներին ևս ողջ-ողջ գցում են հորը: Մենք, որ այդ լսեցինք, հայրենակիցներով իրար անցանք: Մենք սկսեցինք պատրաստվել թուրքերի հարձակմանը:

1915 թ. մարտի 5-ին հուժկու հրետանու ձայն լսեցինք: Ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակ և զրնաց, լցվեց եկեղեցին: Թուրքերն արդեն նախօրոք զորահավաք էին կազմակերպել և բոլոր երիտասարդներից հավաքել: Քանի որ երիտասարդներ չկային, մերոնք ստիպված էին դիրքերը թողնել-գնալ հարևան գյուղերը: Մենք գնացինք Կյուլյանց հայկական գյուղը: Այնտեղ մի քանի հազար մարդիկ էին, մեզ տեղավորեցին մարագների մեջ: Ամեն օր թուրքերը բռնում էին հայերին և մեր աչքի առաջ կախում կամ մորթում էին: Դրանցից մեկն էլ իմ հորեղբայր Պետրոսն էր: Նա ռանչպար էր: Երբ տեսանք Պետրոսին այդ վիճակում, մենք չճանաչեցինք...: Մենք այդ ահավոր դեպքերից սարսափած՝ ուզում էինք փախչել այդ գյուղից: ... Հաջորդ օրը բարձրացանք լեռները, որոնք շատ անտառախիտ էին: Մենք Բըրքըր լեռան լանջին էինք: Մեր գյուղի դիրքն այնպիսին էր, որ մենք սարի լանջին էինք ապրում: Ծաղբաթի ահուելի գետը և Ծամիրամի ջրանցքն էին անցնում մոտից: Մենք բարձրացանք լեռան գագաթը, անտառի մեջ, տեսանք, թե ինչպես թուրքերը և քրդերը մեր անասունները, անկողիները, մեր սպիտակեղենները թալանում էին: Մենք տեսանք, որ ամեն առավոտ թուրքի լամուկները գալիս են, սկսում են կրակել ինչ-որ թիրախի վրա: Երբ թուրքերը հեռացան, մեր տղաները իջան ու մոտեցան, տեսան, որ այդ թիրախը իմ պապի գլուխն էր: Անխիղճ թուրքերը պապիս թաղել էին հողի մեջ կենդանի-կենդանի, գլուխը թողել էին դուրսը և կրակում էին անընդհատ: Երբ վերադարձանք գյուղ, պապիս մարմինը, որ արդեն քայքայված էր, մի կերպ թաղեցինք:

Չեմ կարող մոռանալ 1915 թիվը, երբ մենք լեռներով, գյուղերով անցանք. մարտ ամիսն էր՝ անձրևային, բուք, սոսկալի ցուրտ: Վերջին գյուղը, որ վարագ էր տանում, դա Բերդակն էր: Մենք այնտեղ տեսանք փողոցներում մերկ, սպանված մարդիկ, որոնք ունել էին և նեխել: Հոտում էին: Մենք այդ բոլորի միջով անցանք դեպի վարագ: Լուսաբացին վարագի լեռներում թուրքերը, որ դիրքեր էին բռնել, մեզ տեսան և սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ժողովուրդը սարսափահար լաց էր լինում: ... Մենք փախչում ենք ու մոտենում վանին: Միշտ գիշերով էինք գնում, քանի որ ցերեկը մեզ հետապնդում էին: Երբ վանին մոտեցանք ու Քաղաքամեջ պիտի մտնեինք, թուրքերը կանգնեցրին, սկսեցին տղամարդ փնտրել: Վանի հերոսները հեռադիտակով մայրում էին, սկսեցին կրակել: Թուրքերից ոմանք ընկան, ոմանք փախան, և մենք ազատվեցինք, մտանք վան: ... Վանում մեզ տեղավորեցին դպրոցի շենքում: Ամեն առավոտ վանի փո-

ղային նվազախումբը նվազելով մահ էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն վանի ապստամբությունն էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Դնացեք փամփուշտներ հավաքեք, բերեք, որ նորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին: Հասավ օրը, երբ կոիվն ուժեղանում էր վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեստանը, և՛ վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեստանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն: Մայիսի 26-ին վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Անդրանիկ փաշայի ղեկավարությամբ» [I.30(30).]:

Վանի շրջակա գյուղերում թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Երբ ռուսական զորքերը մոտենում են վանին, նրանց ետևից նաև հայ գրողներ Հովհաննես Թումանյանն ու Ալեքսանդր Ծիրվանզադեն ականատես են դառնում սահմրոկեցուցիչ տեսարանների. «Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանը իր հուշերում, - գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորիմել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա...: Ծիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Կոտորների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին...»

Բնականաբար, եթե վանում ինքնապաշտպանության չդիմեին, հայերը նույն ձևով պիտի նահատակվեին: Այստեղ տեղին է հիշատակել վանեցի վերապրող Աթորուն Հարությունյանի (ծնվ. 1907 թ.) խոսքերը. «Ինքնապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում» [I.35(35).]: Այնպես որ, ինչպես վանի, նույնպես և Ծատախի և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը իթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբոստացող արևմտահայության ազնիվ պողոթյունն էր, նրա բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհի մեծ տերություններին: Այդ է վկայում նաև ժողովրդական երգի պատառիկը.

Հովհ. Թումանյան, *Երկերի ժողովածու*, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 212-213:

վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կոռոան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն [III.4.2(532).]:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ Ամերիկան չմիջա-
մտեցին, միայն ազգային հերոսներն էին, որ սատար
էին կանգնում անօգնական ժողովրդին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ըս-
կըզբից ինչպես բոլոր արևմտահայերը, նույնպես և
սասունցիները ենթարկվում են նոր, դաժան հալա-
ծանքների, կողոպուտների և սպանությունների:

1915 թ. մարտին թուրքական հրոսակները ներ-
խուժում են նաև Սասուն: Ապրիլ-մայիս ամիսներին
տեղի են ունենում սասունցիների առաջին մարտերը:
Հերոսական դիմադրություն ցույց տալով թուրքական
զորքերին, բայց մեծ կորուստներով հայ մարտիկները
նահանջում են դեպի Անդոք լեռան լանջերը և այն-
տեղից շարունակում ինքնապաշտպանությունը: Հու-
նիսին համառ կոնիվներ են տեղի ունենում Ասանքի
շրջանում: Գոմուց վանքի և Տավորիկի մարտիկները
խունապի են մատնում քյուրդ հրոսակներին և գրա-
վում Սատանի կամուրջը. քսակցիները օգնության են
հասնում նրանց: Հուլիսի 30-ին սասունցիները ազա-
տում են Շենիկը, բայց թշնամին նոր հարձակումով
գրավում է Անդոքի փեշերին գտնվող գոմերը: Անդո-
քի, Ծովասարի և Գերիմի լեռներում սասունցիները
հերոսաբար պաշտպանվում են իրենց վրա հարձակ-
վող թուրքերից և քրդերից: Մշո և նրա դաշտում կո-
տորածներից փրկված և Քանա ու Հավատորիկի լեռ-
ներում պատսպարված մոտ երեսուն հազար հայեր
դիմադրում են հերոսաբար: Սակայն հերոսական այդ
դիմադրությունը դաժանորեն ճնշվում է:

«Թուրքը հարձակվավ, սկսավ կոտորել, - պատ-
մել է սասունցի վերապրող Առաքել Դավթյանը (ծնվ.
1904 թ.), - լավ աղջիկներին, լավ կնիկներին տարան,
փախցրին: Մեր գյուղը Միսակ անունով մի ֆեդայի
կար: Էն գեներ ուներ, մտավ վանք, սկսավ կոպիլ: Մենք
գեներ չունեինք: Սասուն երկու ամիս դիմադրեց: Թուրք
զինվորներ եկան պաշարեցին, սկսեցին կոտորել»
[I.4(4).]:

Պատերազմի սկզբից, ինչպես բոլոր արևմտա-
հայերը, այնպես էլ սասունցիները ենթարկվում են
նոր դաժան հալածանքների: Սասունցի ականատես
-վկա Եղիազար Կարապետյանը (ծնվ. 1886 թ.) ավելի
հանգամանորեն է մեկնաբանել պատմական այդ
իրադարձությունների մանրամասները. «Քրդերի
հարձակումները հայերի վրա իբր թե անպաշտոն
բնույթ էին կրում, բայց ընդհանուր համոզմունք կար,
որ այդ բոլորը կատարվում էր կառավարության տը-
ված խորհուրդներով, որի կենդանի ապացույցը այն
էր, որ հայերի բողոքները չէին լսվում, դիմումներին
պատասխան չէր տրվում: Սերվեթ փաշան երիտթուրք

էր, գավառի փաշան էր և իսլամին հավատարիմ մարդ:
Հետևաբար, նա էլ պետք է իր պարտքը կատարեր
այնպես, ինչպես որ կատարել էին մյուս գավառների
բոլոր փաշաները: Հունիսի 10-ից քյուրդ աշիրաթա-
պետները խմբված ձիավորներով աջ ու ձախ կողմե-
րից մտնում էին Մուշ, հրահանգներ էին ստանում ու
վերադառնում էին իրենց տները: Ամեն գիշեր սայլե-
րով ու բեռներով քաղաքից դուրս գեներ ու փամփուշտ
էր տեղափոխվում՝ քրդերին զինելու համար: Հայերի
կոտորածը հաջող ավարտելու նպատակով կառավա-
րության կողմից կազմված էր հատուկ ծրագիր, կա-
տարված էր գյուղերի բաժանումը, նշանակված էր
հարձակման օրը, ժամը այնպիսի պատրաստու-
թյամբ, որ այդ մեկ օրվա ընթացքում պետք է հիմն-
վին ավարտվեր Մշո դաշտի հարյուր հինգ գյուղերի
բնաջնջումը՝ առանց մի երեխա խնայելու: Բաշխումը
կատարված էր հետևյալ կերպ: Սկսած Մուշի աջա-
կողմյան գյուղերից մինչև Մեղրագետի ակունքը, երե-
սունհինգ գյուղերի ջարդը հանձնված էր հաջի Մու-
սաբեկին, որը իր տրամադրության տակ ուներ երեք
հազար հինգ հարյուր ձիավոր ու հետևակ քուրդ: Քա-
ղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմի տասնհինգ գյուղերի
ջարդը հանձնված էր ֆատկանցի Սլեման աղային,
որը իր տրամադրության տակ ուներ հազար զինված
քուրդ: Ս. Կարապետի շրջանի քսան գյուղերի ջարդը
հանձնված էր չեթեպետի օգնական, երիտթուրք
Ռաշիդ Էֆենդուն, որը ուներ հինգ հարյուր չեթեպե-
ական ձիավոր ուժ, նաև նրանց մասնակցում էր Ս. Կարա-
պետի վանքում նստած զորքը և Ջիարեթ գյուղում
նստած մյուրուրը՝ իր ժանդարմներով: Դաշտի հյու-
սիս-արևելյան կողմը՝ տասնհինգ գյուղերի ջարդը
հանձնված էր ջերանցի Դրբոյի Ջնդուն, Կոլտոյի
Ջուրերին և Աղջանի մյուրուրին, որոնք իրենց տրա-
մադրության տակ ունեին հազարից ավելի քուրդ և
ժանդարմա: Դաշտի արևելյան կողմը՝ Չխուրի քսան
գյուղերի ջարդը հանձնարարված էր շեյխ Հազրեթին,
որը իր տրամադրության տակ ուներ հազար երկու
հարյուր ձիավոր՝ կազմված Ջիլանի և Քոսուրի քրդե-
րից: Այս կազմակերպված ուժերից դուրս, յուրաքանչ-
յուր մահմեդականի վրա սրբազան պարտք էր դրը-
ված, որ նրանք իրենց հանդիպող հային առանց խնա-
յելու սպանեն ու ոչնչացնեն: Գոյություն ունեցող դրու-
թյունը միանգամից փոխվեց: Հայերն այլևս գյուղից
քաղաք գնալ-վերադառնալ չէին կարող: Թուրքերը
հանդիպողին չարաչար ծեծում ու տանջում էին, տեղի
էին ունենում նաև սպանության դեպքեր: Երբեմն հա-
սակավոր կանայք անհրաժեշտ մի բան բերելու հա-
մար գնում էին քաղաք, նրանք էլ ճանապարհին միշտ
ենթարկվում էին հալածանքի ու անպատվաբեր հի-
շոցների: Տագնապը համակել էր ժողովրդին, մարդիկ
քուն ու հանգիստ չունեին:

Հունիսի 22-ին բաքրանցի քրդերից հարյուր
ձիավորներ իջևանում են Կոնկան գյուղի սարը: Հունի-
սի 23-ին նրանցից տասը ձիավորներ եկան մեր գյուղը
և գյուղի իշխաններից պահանջեցին տասը հատ

ոչխար, տասը կոտ այլուր և տասը հատ թաղիք: Առանց առարկության նրանք ձրիաբար ստացան այդ բոլորը և, հնուց ծանոթ լինելով հավատորհիկցիների հետ կամ խղճի խայթից դրդված, Թամոյի Ալին ասաց. «Հայե՛ր, ես ձեր աղն ու հացը շատ եմ կերել, հիմա ձեզ մի ճշմարտություն պետք է ասեմ: Սուրբանից հրաման է եկել, որ օսմանցու հողի վրա ապրող բոլոր հայերին անխնա պետք է կոտորենք: Այժմ, եթե դուք կանգնեք ու հեռվից դիտեք Սլիվանի դաշտի վրա, կտեսնեք, որ ցորենի արտերը հասել են, հասկը՝ հասկի վրա է ընկել, բայց ճնճողուկ անգամ դուք այնտեղ տեսնել չեք կարող: Տիրել է մի չտեսնված ամառություն: Մենք հիմնովին կոտորել ենք այդ միջավայրի հայերին, հիմա էլ կառավարությունը մեզ կանչել է այստեղ, որ մենք Մշո դաշտի և Սասունի հայերին էլ կոտորենք: Մի քանի օր է մնացել, որ ձեզ մոտ էլ կոտորած սկսվի, և պետք է այնպես լինի, որ Հիսուս Քրիստոսի անունը տվող մարդ՝ այս հողի վրա կենդանի չմնա»: Քրդերը վերցրին իրենց պահանջածը, գնացին, իսկ մենք մտածումքի մեջ ընկանք...: Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մահին կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամառի՝ անմարդաբնակ, իսկ նրա սեփական տերերը անողոք թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշտակն գործողությամբ՝ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին, ջրով խեղդամահ եղան՝ հարյուր հինգ գյուղերի յոթանասուն-ութսուն հազար երկու սեռի պատկանող հայ բնակիչները: Թալանի տրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: ... Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՛ղ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար» [I.1(1)]:

Սասունի Ծեմիկ գյուղից ականատես-վկա Խաչիկ Խաչատրյանը (ծնվ. 1900 թ.) պատմել է. «Էկավ թուրքական զորքը՝ մոտ վաթսուն հազար: Էկան շրջապատեցին գյուղը: Մերոնք դիմադրեցին: Երկու անգամ թուրքական բանակ լցվավ գյուղը: Երկու անգամ էլ մեր ֆեղայիները և ուլքեր որ գենը ունեին, ետ քշեցին: Հավաքվել էին գյուղի կենտրոնը: Երեք օր առաջ մեր ժողովուրդը քաշվել էր գյուղից: Գնացել էր Անտոք: Երեխաները կանանց հետ, ես էլ հետները գնացի: Հուլիսի սկիզբը գնացինք Անտոք: Ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր, միայն անլի միսն էր, աղ էլ չկար: Մոտ քառասունհինգ օր էնտեղ մնացինք: Կովոդները՝ կովան: Թուրքական զորքը էկավ Անտոք: Էդտեղ էլ կովան: Քառասունհինգ օր վերջը մեր հաց, մեր պաշար լրացավ: Հաց չկար: Մնաց փոխիդը: Թուրքի զորք էկավ լցվավ: Չորեր երեխաների ջանդակներ լցվան: Մայրեր չկարցան փախցնել: Թուրքերն ու քյուրդերը կրակում էին: Մեյ գնդակից տասը մարդ էր ընկնում: Ով փախավ՝ պրծավ: Հարսներիս տարան: Գետի ջուր էնքան մարդ տարավ» [I.2(2)]:

Վերոհիշյալ Վարդավառի օրվա մասին է պատմում նաև մշեցի Ծողեր Տոնոյանը (ծնվ. 1901 թ.). «1915 թվին Վարդավառի օրը եղավ կոտորում: Թուրք աս-

կյարներ Դաղսղանու չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, ոխչար, գոմշդանք, մալ քըշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորքուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր. դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լցրին Ավզուտ կեղի գոմերու մեջ, կրակ տըրվին, վառին: Լցրին Մալխասի Մարդոյի գոմերու մեջ, խոտի դեզեր դարսին գոմու շուրջ բոլոր, վրեն նավթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից վաթսուն ջան վառվան էր գոմերու մեջ: Է՛ն օր ես եմ տեսել, լաո՛, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մենակ ես ու ախպերս ազատվանք: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե մատղաշ տղա-երեխա կար՝ մորերու գրկից պոկեցին տարան, որ դարձուն զաթթիա: Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մտավ, ժողովուրդ սկսավ հազալ ու խեղդվան: Մեր զմանուկ ուրացավ, լաո՛, իսկական սողոմ-գոմոր էր: Վառվող մարդիկ վազվզում, խփվում էին պատերուն, ոտի տակ տրորում գետնին ընկած իրենց մամրերուն: Է՛ն օր ես իմ աչքով եմ տեսել, լաո՛, թող սարի գիլանք չտեսնեն: Կըսեն, թուրք մոլլան էր օր տեսավ՝ չղիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Է՛ր ալալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: ... Երանի ես ու քորփա ախպերս լե վառվեինք, իմալ օր քառսուն-հիսուն ջան վառվան, օր չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց անխիղճ ու անասոված օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ Վարդենիսի, Մշախշենի, Աղբենիսի, Ավզուտի, Խվների ու էլի շրջակա գյուղերու սաղ կեղացոց: Է՛ն օր ես եմ տեսել, զիմ դուշման չտեսնա... Գոմի գերաններ օր վառան, տանիք փլավ, էրդիկ բացվավ, բոց ու ծուխ էր ծակից դուրս էլավ, մզի օղ էկավ: Հմա օր օղ առանք, ես ու իմ հորեղբոր աղջիկ՝ Արեգ, վերցրինք իմ ուշաթափուկ ախպոր ոտ ու ձեռից թալինք տանիք: Ես ու Արեգ լե վառված գերաններու, ջանդոներու վրայով էր էրդիկից մզի թալինք դուրս: Օր էլանք տանիք, տեսանք թուրք զինվորներ շուրջ պար բռնած կպարեն, կուրախանան: Մինչև էսօր իմ անկջներու մեջ է ընոնց երգի ձեն. «Յօրի յանդըմ, յօրի» ասում ու թրեր իրար զարկելով կպարենին» [I.8(8)]:

1904 թ. ծնված մշեցի ականատես-վկա Սեդրակ Հարությունյանը ևս շատ շատերի մասն վկայել է. «Ես ոչ միայն մեր գյուղի կոտորումն եմ տեսել, այլ նաև մեր բոլոր գյուղերի փախեփախն եմ տեսել: Խսիրի պես համատարած գետնին փոկած դիակներ էին» [I.9(9)]:

Իսկ խնուսի Հրանտ Գասպարյանը (ծնվ. 1908 թ.) վկայում է. «Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չենք բերել: Միայն ջաններս ենք ազատել: Մեր գերդաստանը հարյուր քառասուներեք հոգի էին. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք» [I.12(12)]: Եթե հարյուր քառասուներեք շնչից բաղկացած անհավատական մեծ գերդաստանից միայն չորս հոգի է փրկվել, ուստի կարելի է երևակայել, թե ֆաշիստական գազախցիկների նախատիպերը հանդիսացող

կրակի տրված գոմերում և մարագներում քանի՛, քանի՛ հազար հայ է ողջակիզվել:

Պատմական այս իրադարձություններին առընթեր հյուսվել է նաև ժողովրդական երգը.

Սասուն գավառ անտառներով,

Պարսպապատ բարձր լեռներով,

Դեմ կանգնեց միշտ թուրք զորքին.

Սասուն բուրե տաք արյան հոտ [III.4.1(531)]:

«Տաք արյան հոտ էր բուրում» նաև հերոսական Շապին-Գարահիսարում, Շատախում, Կարինում, Պոնտոսում, Մուշում, Սվազում, Խարբերդում, Մալաթիայում, Դիարբեքիում, Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիայի հայաբնակ վայրերում՝ Իզմիրում, Բուրսայում, Անկարայում, Կոնիայում և այլուր: Անկարագրելի դաժանությամբ ոչնչացնում էին բոլորին՝ չխնայելով նույնիսկ մանուկներին:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, նրանց ետևից Արևելահայաստան են գաղթում նաև վանի, Սասունի, Շատախի, Մուշի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայերը:

Ահավոր մղձավանջ ապրեց նաև Կիլիկիայի հայությունը: Հայաշատ Կիլիկիայով էր անցնում բացառիկ կարևորություն ներկայացնող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին: Այդ հանգամանքը մտահոգում էր Թուրքիայի կառավարությանը, քանի որ Կիլիկիայի աշխատասեր ու գործունյա հայությունն իր բարգավաճ վիճակով կարող էր տիրապետող դառնալ թուրքական տնտեսության մեջ: Լեռնային Կիլիկիայում Հաճընից, Ջեյթունից մինչև Դյորտոյոլ սփռված էին հայկական գյուղերն ու ավանները, որոնց բնակիչները թեև զբաղվում էին մետաքսագործությամբ, ջուլհակությամբ, գորգագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով, սակայն նոր սերունդը բավական լուսավորյալ էր՝ այնտեղ գործող հայ և օտար դպրոցների ու վարժարանների շնորհիվ, որոնք կարևոր դեր էին կատարել նրանց հոգեգիտակցական աշխարհի ձևավորման վրա: Բացի այդ, ռուս-թուրքական պատերազմից հետո խոստացված, բայց չիրականացված «բարեփոխումների» առնչությամբ, Թուրքիայի շատ գավառներում ծայր առած բռնություններն ու կոտորածները դեռևս ի սպառ չէին բնաջնջել ի բնե ազատատենչ կիլիկիացիներին: Կիլիկիայի արծվաբույն Ջեյթունն արդեն վաղուց թուրքական բռնակալության գայրույթի կիզակետն էր: Հետևաբար, ժամանակն էր հին հաշիվները մաքրել նաև համարձակ զեյթունցիների հետ:

Ջեյթունցիները, որ անցյալի ազգային-ազատագրական պայքարի փառապանծ ավանդույթներ ունեին, կարող էին այս անգամ ևս անձնվեր պայքարի դուրս գալ, բայց դրան խանգարում են Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Խաբայանն ու հայ երևելիները, որոնք, խաբվելով թուրքական կառավարության կեղծ խոստումներից, «հնազանդության» կոչ են անում,

պատճառաբանելով, թե «Փոքր շարժում մը կրնա վերտանգել Թուրքիո նահանգներու ամբողջ հայությանը»: Վերևից պարտադրված այս «անգործնականությունը» ողբերգական տողերով է նկարագրված «Կաթողիկոսդան գէլդի քարա խաբէրը» («Կաթողիկոսից եկավ սև լուրը», այսինքն՝ զենքի չդիմելու պատգամը – Վ. Ա.) ժողովրդական ծավալում փայերգում, որը հաղորդել է հաճընցի Սաթամյան Նազենին [III.4.14(544)]:

Արդեն թուրքական կառավարությունը ինչպես այլ վայրերում, այստեղ ևս հավաքել էր հայերի զենքերը, երիտասարդներին զորակոչել թուրքական բանակ, բայց նրանցից շատերը կարողացել էին բանակից փախչել և թաքնվել Ջեյթունում: Խուրշիդ փաշան իր երեք հազար զորքով գալիս, պահանջում է դասալիքներին, որոնք ապաստանել էին Բերգնկա լեռան վրա կառուցված հինավուրց Ս. Աստվածածնի վանքում: 1915 թ. մարտի 25-ին թշնամին սկսում է գնդակոծել վանքը: Ջեյթունի ինքնապաշտպանները, Փանոս Չագրյանի գլխավորությամբ, պատասխանում են թշնամուն՝ խնայելով իրենց փոքրաքանակ փամփուշտները:

«... վանքը Ջեյթունի ճիշտ դիմացն էր, - մեզ պատմել է զեյթունցի Կարապետ Թոզյանը (ծնվ. 1903 թ.), - մենք՝ զեյթունցիներս, կանգնած սեյր կրնեինք: Լ՛ից մըն ալ քանի մը ասկյարներ թե՛նքեով գազյաղը տարին, որ վանքը այրեն: Ամմա էշխիենները վանքին մեջեն անոնց սպանեցին...» [I.139(139)]: Տասներկու ժամ տևող այդ կռվից հետո զեյթունցի վաթսուն երիտասարդներ գիշերով, վանքի ետևի պատուհաններից դուրս թռչելով, բարձրանում են լեռ: Նրանք գնում, օգնության են հասնում Ջեյթունի մոտակա ֆրնդըջագի իրենց եղբայրներին, որոնց ևս թշնամին սպառնում էր ոչնչացնել: Ինն օր տևող այդ հերոսամարտում թշնամին մի քանի հարյուր զոհեր է տալիս: Հայերի փամփուշտներն սպառվում են: Նրանք սկսում են կռվել քարերով: Այդ մարտերում զոհվում են օգնության հասած քսանվեց զեյթունցի, փրկվում են մի քանիսը, այդ թվում՝ Ջեյթունի հերոս Արամ Չոլաքյանն իր զինակիցներով:

Ապրիլի 9-ին Ջեյթունի երևելիները տարվում են գորանոց, ապա՝ նաև նրանց ընտանիքները, որոնց բոլորին քշում են անծանոթ վայրեր: Սրանք առաջին տարագրվողներն էին: Սկսվում է Ջեյթունի բռնագաղթը: Նախ՝ դատարկվում է վանքի թաղը, հետո՝ Ջեյթունի շրջակա գյուղերը: Այնուհետև ավերվում է արծվաբույն Ջեյթունը:

Մերձավոր Արևելքի միսիոներների նախագահ Յոհան Լեփսիուսը՝ «Հայաստանի ջարդերը» գաղտնի տեղեկագրի մեջ անդրադառնալով Ջեյթունի տեղահանությանը, նշում է. «Քիչ ատենեն տեղի ունեցավ ամբողջ Ջեյթունի հայ բնակչության տարագրությունը՝ իրարու ետևե շատ մը կարավաններով: Շուրջ քսան հազար հոգի էին անոնք: Քաղաքը չորս թաղեր ուներ: Բնակիչները տարվեցին՝ մեկը մյուսի ետևեն, շատ անգամ կիները և մանուկներն այրերեն գատված: Յուրաքանչյուր արհեստե միայն մեյ մեկ հոգի

ըլլալով՝ միայն վեց հայեր կրցան մնալ: Տարագրությունը շաբաթներ տևեց: Մայիսի երկրորդ կեսին Ջեթունը ամբողջովին պարպված էր: Ջեթունի բնակիչներեն վեց-ութ հազար հոգի կոնիայի և Լիբնյիի մեջտեղ, Քարափունարի և Այուլեմանիեի ճախճախուտ մարզերը դրկվեցան և տասնհինգ-տասնվեց հազար հոգի՝ դեպի Դեր Ջոր, Եփրատի վրա, Միջագետքի տափաստանը: Անվերջանալի կարավաններն անցուն Մարաշեն, Ադանայեն և Հալեպեն: Սնունդն անբավարար էր, բան մը չեղավ զանոնք տեղ մը հաստատելու համար կամ նույնիսկ իրենք իրենց տարագրության վախճանին հասցնելու համար...»³:

Անգեն ու անդեկ մնացած անօգնական հայերը, թուրքական զաբիթների մտրակների ու սվինների հարվածների ներքո, արցունքն աչքերին, սոված ու ծարավ քշվում էին իրենց հայրենի շեն օջախներից: «Հայերի բռնագաղթը լոկ նենգամտորեն քողարկված մահվան դատավճիռ էր»⁹, - գրել է Ֆրանսիացի հրապարակախոս Ռոնե Պիոնոն իր «Հայերի ոչնչացումը. գերմանական մեթոդ-թուրքական գործ» աշխատության մեջ:

Տարագրության ճամփաներին անխիղճ ոստիկաններն ու զինվորական համազգեստ հագած բանտերից դուրս բերված հանցագործ մարդասպանները կողոպտում, թալանում էին բոլորին, առևանգում, պատվազրկում կանանց ու աղջիկներին:

Հայերի բնաջնջումն իրականացվում էր թե՛ տեղերում և թե՛ արտոնավայրերում՝ Միջագետքի անծայրածիր անապատներում, հատկապես Ռաքքայում, Հավրանում, Ռաս ուլ Այնում, Մեսքենեյում, Սուրունում և Դեր Ջորում:

«... Մեր գյուղեն միայն ես եմ մնացել ողջ, - պատմել է գեյթունցի Եվա Չուլյանը (ծնվ. 1903 թ.), - թուրքերը էկան բոլորին գյուղեն հանեցին: Խամշիով կմխթեին, որ քայլենք: Բոլորին ձեռքերը ետևները կապած տարին լեցուցին ղշաղի պես բարձր տեղ մը: Մեջը դամայով ու բալթայով մեկի ձեռքը, մյուսի՝ ոտքը, մյուսի՝ թևը շարդեցին: Մեզի մերկացուցին, մորե մե՛րկ... չը՛ս-չըլբախ էինք, ո՛չ վարտիք, ո՛չ շապիկ...: Աղ տեղը Դեր Ջորն էր» [I.140(140).]:

Ըստ խարբերոցի Արամ Քյոսեյանի (ծնվ. 1908 թ.). «1915 թ. ես յոթը տարեկան էի, երբ մեզի Խարբերոցի տեղահանելու հրաման հանեցին: Հագած-կապած, զուգված-գարդարված ճամփա ելանք, կարծես, հարսանիք էինք գնում: Ժամփին սկսվեց թալանը, ան ալ մեկ անգամ չե՛ իրար ետևե՛ ով ինչ կգտնար՝ կփախըրներ: Վերջում արդեն տակի շորերով էինք մնացած, անոնք ալ ծվեն-ծվեն... Մամաս իմ աչքերը կփակեր, որ գետնին պառկած մեռնողներուն չտեսնամ: Վերջում՝ մամաս և եղբայրս մնացին ճամփին. չկրցան

քալել, մեռան, ի՛նչ եղան՝ չգիտեմ: Մեր ետևեն թուրքերը գալիս էին, հավաքում էին չոջոխներուն: Այլ չգիտեմ՝ մեզի պիտի մեռցնե՞ն, զավա՞կ պիտի ընեն՝ չգիտեմ: Այլ վրանիս ու՛ժ չկար, անքան քալել էինք: Վերջապես հրաման եկավ՝ կանգ առնել: Ջորի մը մեջ կանգ առանք: Սկսան մեծերուն հարցնել. «Հա՞յ ես, թե՞ թուրք»: Ով՝ «Հայ եմ» ըսեր, անոր մեկ կողմ կանցնեին, ով՝ «թուրք եմ» ըսեր՝ մյուս կողմ: «Հայ եմ» ըսողներուն բոլորի՛ն տարին հեռուն, մորթեցին: «Թուրք եմ» ըսողները՝ ազատվեցան...: Գիշերը մեզի՝ փոքրերիս, պզտիկ բլուրի պես տեղ մը հավաքեցին: Մենք հոգնած էինք, դու մի ասա, էդ բոլորը մարդկանց գլուխներ էին: Առավոտուն, երբ լույսը բացվեց, տեսանք կտրված գլուխներ՝ իրար վրա դիզված, բլուր էր կազմված...» [I.115(115).]:

Վերոնշյալ գեյթունցի Եվա Չուլյանը շարունակել է. «... Առավոտյան եկան, նորեն թոփեցին մեզի, նորեն սկսան ջարդել և ջուրը լցնել. մաղարային տակեն Խարբուր գետն էր գնում: Մեկին՝ գլուխը, մյուսին՝ ոտքը, մեկալին՝ ձեռքը կտրեցին, փրթեցին, ամենքին ալ գետնին իրար վրա լեցուցին: Մարդ կա՛ չե՛ մեռած, ամմա՛ ջնջխված է, մեկը՝ կուլա՛, մյուսը՝ կծվա՛, արյունին հո՛տը՝ մեկ կողմեն, անոթությունը՝ մյուս կողմեն» [I.140(140).]:

Այս ահասարսուռ տպավորությունների ներքո հյուսվել է տառապյալ ժողովրդի աղեկտուր եղերերգը.

Բլբուլն ալ կկանչե. գարու՛ն է, գարու՛ն,
Մի՛ բանար յարանիս. խորու՛ն է, խորու՛ն,
Ամա՛ն, ողորմա՛ծ Տեր, աս ի՛նչ Դեր Ջոր է.
Լալեն աչվընիս կապեր է փերդե [III.2.29(364).]:

Եվ քանի որ հայերեն խոսելն արգելված էր, նրանք ստիպված իրենց վիշտն ու տառապանքը մեծ մասամբ արտահայտել են թուրքերեն:

Հայերի կողմից ստեղծված դերգորյան թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ առաջին անգամ գրանցել ենք դեռևս 1956 թվականին Երևանի Վարդաշեն թաղամասում վերապրող Էդիսաբեթ Քալաշյանից (ծնվ. 1888 թ., Մուսա լեռ): Միաժամանակ նա մեզ պատմել է իր տխուր կյանքը. «Արաբստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ո՛չ հագուստ, ո՛չ ապրուստ, ո՛չ լվացվել, ո՛չ խրմել...: Բնական պետքի համար անգամ ջանդարմը գլխուդ կայնած կըլլար. ո՛չ կին կճանչնային, ո՛չ աղջիկ, ո՛չ մամուս...: Կերակու՛ր, ի՛նչ կերակուր. խո՛տ էինք հավաքում, անասունների պես խո՛տ էինք արածում: Աղ գտնվեր նե՛ աղեկ. կթաթխեինք աղին. ալելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուն արաբներ կերևային. բեդևի (բեդվի) արաբները ոչխար-մոշխար շատ ունեին, ամմա տուն-տեղ չունեին. չաղըրներուն տակ կապրեին: Աղ քրիստոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային նե՛ ձեռքով-մատներով կըլպտեինք, կուտեինք. չունքի ջիգյարը անու՛շ է...: Իմին երեք պզտիկ ձագուկներս ալ արքորի ճամփաները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մեծ-մեծակ

³ Գ. Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեթուն*, էջ 178:

⁹ R. Pinon, *La suppression des Armeniens Méthode allemande - travail turc*. Paris, 1916, p. 27.

մնացած եմ...» [III.2.32(367).]: Յոթանասունամյա աչդ կինն առաջին անգամ մեզ հաղորդեց դերգորյան թուրքալեզու երգաշարից հատվածներ, որոնք երգում էր՝ վերհիշելով իր դառն անցյալը, իր կորցրած գավակներին. արցունքներն անվերջ հոսում էին նրա աչքերից, ձայնը խզվում էր ու չէր կարողանում երգել. մի փոքր շունչ էր առնում, կրկին սկսում էր երգել ու կրկին արտասվել.

Դեր Զօր չօլլերինի բիւրիւնի դուման,
Ամանը՛մ, յամա՛ն, հալլըմըզ յաման.
Ինսան վէ յէշիլ բօյանդը քանա,
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Մշուշն է պատել Դեր Զոր անապատին,
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մեր վիճակն է ողբալի.
Մարդ ու կանաչ արյունով անկվեցին,
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.35(370).]:*

Եվ կամ՝

Սաբախդան քալքթըմ, գիւնէշ փառլըյօր,
Օսմանը ասքերը սիլահ յաղլըյօր,
Էրմէնիյէ բաքդըմ՝ յա՛ման աղլըյօր,
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Առավոտյան վեր կացա՛ արևն էր փայլում,
Օսմանցի ասկյարը գեմքն էր յուղում,
Հայերին նայեցի՛ սաստի՛կ էին լաց լինում,
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.59(394).]:*

Քրիստոսի խաչելության տոնով սկսվում են Կիլի- կիայի հայության անկարագրելի տառապանքներն ու նահատակությունը.

Ջատիկ-կիրակի չադըր սօքթիւլեր,
Բիւթիւն էրմէնիլերի չօլէ դօքդիւլեր,
Քէչի գիբի էրմէնիլերի քէսդիլեր.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Ջատիկ-կիրակի վրաններ քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պես հայերին մորթեցին.
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.51(386).]:*

Եվ «հավատի համար մեռնող» հայերի դիակները սփռված էին ամենուրեք.

Դեր Զօր դէդիքլերի բիւյիք քասաբա,
Քէսիլէն էրմէնի գէլմէզ հէսաբա,
Օսմանը էֆրադը դօնմիւշ դասաբա.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Դեր Զոր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար.
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան.
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.38(373).]:*

Անհաշիվ էին ոչ միայն «մորթված հայերը», այլև հիվանդներն ու մահամերձները, քանի որ նաև մոլեգ- նում էր տիֆի համաճարակը.

Դեր Զօր չօլիւնդէ բիր սրա միշմիշ,
Էրմէնի մուհաչիրի թիֆօյա դիւշմիւշ,

Օ՛յ անամ, օ՛յ անամ, հալիմիզ յաման.
Դեր Զօր չօլիւնդէ քալդըղըմ զաման:

*Դեր Զորի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները վարակվել են տիֆ.
Վա՛յ, մայրիկ, վա՛յ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը.
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը
[III.2.44(379).]:*

Դեր Զորի անապատը դարձել էր կենդանի գե- նեզմանոց.

Դեր Զօրուն իշինդէ նանէլեր բիթեր.
Օլմիւշլերին քօքուսու դիւնյայա յէթեր.
Բու սնիրգիւնլիւք բիզէ օլիւմիէն բէթեր.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Դեր Զորի անապատում անանուխն է բուսել,
Դիակների նեխահոտն աշխարհն է բռնել.
Այս աքսորը մեզ մահից վատթար է.
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.46(381).]:*

Իսկ ողջ մնացողների վիճակն ավելի անմխի- թար էր.

Դեր Զօր չօլիւնդէ յարալը չօքդըր,
Գէ՛լմէ, դօքթօ՛ր, գէ՛լմէ՛ չարէսի յօ՛քդըր,
Ալլահդան բաշխա քիմսիմիզ յօ՛քդըր.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Դեր Զորի անապատում վիրավոր շատ կա,
Մի՛ գա, բժի՛շկ, մի՛ գա. մեկ է՛ հույս չկա.
Աստծուց բացի էլ ո՛չ ոք չկա,
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.75(410).]:*

Եվ հայ ժողովրդի տխրաթախիծ երգը վեր է ած- վել աղոթքի.

Չըխա-չըխա չըխդըմ յօխուշ բաշընա,
Նէլէ՛ր գէլդի էրմէնիհին բաշընա,
Հըզըր Ալլա՛հըմ, հըզըր յէթի՛շ.
Էրմէնի միլլէթիհի քուրթա՛ր, գէչի՛ր:

*Եյա, բարձրացա գագաթը սարի,
Ինչե՛ր ասես չեկավ գլուխը հայի.
Հգո՛ր Աստված, օգնության հասիր.
Հայ ժողովրդին փրկի՛ր, ազատի՛ր [III.2.97(432).]:*

Ու միմյանց են հաջորդում սահմոկեցուցիչ տե- սարանները.

Դեր Զօր չօլիւնդէ ուզանմըշ, յաթմըշ,
Քէլլէսի յօք դըր, քի յիւզիւնէ բաքայըմ,
Էրմէնիլեր բու գիւնէ օլաշմըշ,
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Դեր Զորի անապատում փոկել, պատկել է,
Գլուխը չկա, որ դեմքը տեսնես,
Այս օրվան հասան խեղճ հայերը,
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.96(431).]:*

Եվ լսվում են նրանց հոգեվարքի խուլ հառա- չանքները.

Գիդէ-գիդէ՛ գիդմէզ օլդու դիզլերիմ,
Աղլա-աղլայա՛ գօրմէզ օլդու գօզլերիմ,

Ամանը՛մ, յամա՛ն, հալիմիզ յաման.
Դէր Զօր չծլիւնդէ քալողըղմ զաման:

*Գնալով-գնալով՝ հոգնեցին ծնկներս,
Լալով-ողբալով կուրացան աչքերս,
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, ողբալի է մեր վիճակը.
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը*
[III.2.47(382).]:

Քանի որ ահավոր էր հայերի վիճակը.

Դէր Զօր չծլիւնդէ բիթմէդի յէշիլ,
Ղուրշունա դիգդիլէր էլլի բիճ քիշի.
Մէրաքդան ո՞ք ծիւղիւ միլլէթին դիշի.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէհի:

*Դէր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի,
Հիսուն հազար մարդ գնդակահարեցին,
Ժողովրդի ատամները վշտից թափվեցին.
Հավատի համար մեռնող հայեր* [III.2.53(388).]:

Աղաքազարցի Աշոտ Օհանյանը (ծնվ. 1905 թ.) պատմել է. «1914 թ. մեր տղամարդկանց թուրքական կառավարությունը հավաքեց, տարավ թուրքական բանակ, որից հետո ընտանիքներուն ըսին. «Կառքեր վարձեցեք, մոտիկ տեղ պիտի գնանք»: Ով փող ուներ ֆուրդուն վարձեց, ով չուներ՝ ոտքով: Մենք ալ չոջուխ էինք, մորերնուս փեշեն բռնած գացինք ոտքով: Երկար գնացինք: Առաջին կանգառնիս եղավ Կոնիան: Էնտեղ փոխանակ մեզի քաղաք մտցնեն, սարերում ոստիկանների հսկողության տակ պահեցին՝ սոված, ծարավ: Մյուս առավոտ մեզի ճամփա հանեցին դեպի Բոզգուր: Անտեղեն ալ անցանք: Օրերո՛վ, շաբաթներո՛վ ոտքով քայլում էինք: Ոտքերնիս արյունոտ քայլում էինք: Ոստիկանները մտրակներով խփում էին: Ծատերը չդիմացան, ճանապարհին մեռան: Դիակները մնում էին գետնին: Գիշերը գայլերը ուտում էին: Մեզ քայլեցնում էին ոտքով: Արդեն քչացել էինք, քանի որ շատերը մեռել էին: Մեկ էլ Իդե անունով մի գյուղի մոտ հասանք: Էնտեղ մեր վրա հարձակվեցին, սկսվեց թալանը. «Փարանըզ 10^օք. չքարընը՛զ (փող չուներ՝ք. հանե՛ք) ասելով...» [I.221(221).]:

Առանձնապես ծանր է եղել կողոպտված, որդեկորույս մայրերի վիճակը: Ապրելու տարրական պայմաններից զրկված հայ մայրերն իրենց ունեցվածքը թուրքական կառավարությանն ու զինված ավազակներից թողնելուց հետո, զգալով իրենց մոտալուտ վախճանը, իրենց սիրասուն զավակներին պահ են տվել բարի արաբներից, որպեսզի եթե իրենք նահատակվեն, գոնե իրենց երեխաները ողջ մնան.

Թօլ վէր, Խաբու՛ր, յօլ վէր, գէշլիմ չծլի.
Էվլադըմ չըս-չըբլախ արաբըն քօյնի,
Ամանը՛մ, յամա՛ն, հալիմիզ յաման,
Դէր Զօր չծլիւնդէ քալողըղմ զաման:

*Ծամփա տուր, Խաբու՛ր, անապատն անցնեմ.
Ջավակս մերկ-տկլոր արաբի գյուղումն է,
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, ողբալի է մեր վիճակը,
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը*
[III.2.79(414).]:

Նիկոմեդիացի Բարուհի Զորեքյանը (ծնվ. 1900 թ.) մեզ պատմել է. «Երբ մեզի աքսոր քշեցին, մենք տասներկու ամիս անապատին մեջը մնացինք: Չորս քույրով փախանք անտառները: Զրի մեջ լողալով Խաբուր գետը անցանք, արաբ բեդվիհներու քովը հասանք: Անոնք մերին ոջլոտված մազերը խուզեցին, երեսնիս մելանով ծեծեցին, որ հայ ըլլալնիս չիմացվի: Իրենց ոչխարները մեզի տվին, որ արածացնենք» [I.229(229).]:

Իր հուշերում 90-ամյա Գրիգոր Կյուզալյանը (ծնվ. 1903 թ.) անհուն երախտագիտությամբ է հիշում Հոմս-Համմայի ճամփին, Մուհարրի գյուղի արաբ քրիստոնյա բարի պառավին, որն ամեն երեկո իր եփած փլավն ու գոտու մեջ խցկած հացի կտորները պատերի տակ ուժասպառ ծվարած հայ որբուկներին գաղտագողի բաժանելուց հետո անհետանում էր մթության մեջ [I.163(163).]:

Ջարդի ու կոտորածի աննկարագրելի թոհուրոհի մեջ երեխաները կորցրել են իրենց ծնողներին.

Դէր Զօր չծլիւնդէ շաշըրդըմ, քալողըմ,
Յիթիրդիմ անամը, յիթիրդիմ բաբամը,
Վա՛յ անամ, վա՛յ անամ, հալիմիզ յաման,
Դէր Զօր չծլիւնդէ քալողըղմ զաման:

*Դէր Զորի անապատում շվարեցի, մնացի,
Մորս ու հորս այնտեղ կորցրեցի.
Վա՛յ մայրիկ, վա՛յ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը.
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը*
[III.2.71(406).]:

Տիգրանակերտցի Կարապետ Մկրտչյանը (ծնվ. 1910 թ.) հուզումով ու դողդոջուն ձայնով է մեզ պատմել իր մանկական հիշողության մեջ տպավորված պատկերները՝ միաժամանակ մրմնջալով հետևյալ տողերը.

Դէր Զօրա գէլդի բիր Ծեքիր փաշա,
Աթընը բաղադը Դելիքի թաշա,
Էրմէնի սըղմադը դաղ իլէ թաշա.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէհի:

*Դէր Զոր եկավ մի Ծեքիր փաշա,
Նժույզը կապեց Ծակ քարի վրա՝
Չորերում հայերին տեղ չմնաց.
Հավատի համար մեռնող հայեր* [III.2.93(428).]:

Այնուհետև նա շարունակել է. «Վերջապես էլ կանք, հասանք Դէր Զորի անապատի վերևի մասը՝ Մերդին քաղաքը, որտեղ գնացքը կուգար, Հալեպ կերթար: Անտեղ մեզ իջեցուցին, կանաչ դաշտ էր: Ներքևը ձոր կար: Մեզ՝ փոքրերիս ջոկեցին, իսկ մեծերին՝ տարին ձորի կողմը հերթ կայնեցրին. երեք-չորս հարյուր հոգիի չափ մեծեր էին, այդքան ալ երեխաներ էինք: Ուրեմն մեզ՝ երեխեքիս կանաչ դաշտի վրա նստեցրին. մենք չգիտենք՝ ինչ պիտի ըլլա...: Մայրս իր հերթը խախտելով գալիս էր մեզի համբուրու՛մ, համբուրու՛մ, գնում էր: Մենք՝ ես, մեծ եղբայրս և փոքր եղբայրս, որը մեկ տարեկան էր, հետվից տես-

* Մարաշում մի մեծ ժայռ կար, որի միջից ջուր էր հոսում, որին Դելիքի թաշ (Ծակ քար) էին ասում:

նում էինք մի շարան կանայք հերթի մեջ շարժվում են. մեր մայրը անոնց մեջն էր: Տունեն երբ էլանք, մեր մայրը ազգային տարազներով էր՝ թավիշ, ոսկեկար հագուստներով, գլուխը զարդարված էր ոսկեդրամներով, վիզը ոսկե շղթա կար, հագուստներում մեջը երկու կողմը քսանհինգ-քսանհինգ ոսկի էր կարած՝ գաղտնի... Վերջին անգամ, երբ մեր մայրը էկավ մեզի խենթի պես համբուրեց, կհիշեմ, արդեն միայն տակի ճերմակ ներքնազգեստով էր. ո՛չ զարդ կար, ո՛չ ոսկի կար, ո՛չ ալ թավիշն հագուստները... Մենք՝ էրեխեքս, բանից անտեղյակ ենք: Է՛նտեղ բաներ մը կատարվում են, բայց չգիտենք ի՞նչ է կատարվում: Դու մի ըսեր բոլորին հերթով հագուստները հանում էին, մի կողմի վրա շարում, բոլորին մերկացնում էին, կացինով գլուխը կտրում էին, նետում էին ձորը...» [I.128(128).]:

«... Պատահում էր այնպես, - պատմել է ֆրանդրնագցի Հարություն Ալբոյաջյանը (ծնվ. 1904 թ.), - որ տղաներին փախցնում էին, ստիպում էին միայն թուրքերեն խոսել, իսկ աղջիկներին՝ բռնաբարում էին, սպանում կամ կնության առնում, որպեսզի ազնվացնեն իրենց ցեղը» [I.144(144).]:

Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ.) պատմել է, թե ինչպես ինքը հազիվ հինգ-վեց տարեկան էր, երբ քսոթի ճամփաներին իր քրոջ հետ անապատի ավազների վրա պառկած իրենց մայրիկի խոպոպների հետ էին խաղում՝ չիմանալով, որ նա արդեն մենած է: Հետո ինչ որ մի արաբ կին նրան տանում է իր տունը, որտեղ փոքրիկ Մարիամը չորս տարի փարչով ջուր է կրում ջրհորից: Մի անգամ, երբ նրա դեմքն ուզում էին կապույտ թանաքով դաջել, նա գաղտնի փախչում է և մի քահանայի շնորհիվ ապաստան գտնում հայկական որբանոցում [I.168(168).]:

Թիւրքեր բաշլադը էվլադ քաջըմայա,
Անալար դըյմադը յիւզ հիւ օփմէլա,
Բաքթում քի գիզիջէ աղլըյօր յամա՛ն.
Դիհիհին ուղրունա օլէն էրմէնի:

*Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել,
Մայրերը չհասցրին երեսը համբուրել,
Տեսա ծածուկ սաստի՛կ էին լաց լիճում.
Հավատի համար մեռնող հայեր* [III.2.67(402).]:

Պատահում էր նաև, որ մայրերի մոտից փախցնում էին երեխաներին, հարսերին ու աղջիկներին բռնաբարում էին, հետո, կապկպելով, նետում էին ձորը կամ չորացած ջրհորների մեջ և կրակի տալով՝ բոլորին այրում.

Հայաթըն չէմէսի բուզ գիբի աքար,
Թիւրք բաջըլարը չադըրդան բաքար,
Էրմէնի գէլիօր էլլէրի բաղլա.
Անալար աղլըյօր՝ չօջուղում դիյէ,
Գէլիհիլէր աղլըյօր՝ հօջամում դիյէ,
Քըզլար աղլըյօր՝ նամուսում դիյէ:

*Բակի ծորակը սառույցի պես է հոսում,
Թուրք բաջիները վրանից են նայում,*

*Հայերն են գալիս ձեռնակապերով,
Մայրերն են լալիս՝ զավակս ասելով,
Հարսներն են լալիս՝ ամուսինս ասելով,
Աղջիկներն են լալիս՝ պատիվս ասելով* [III.3.16(484).]:

Նաև կատարվել է ավելի սուսկալին. քայլելու անկարող մեծահասակ հարազատներիս ստիպված թողել են ճամփին և թուրք ոստիկանների մտրակների տարափի ներքո, արցունքն աչքերին՝ շարունակել իրենց մահվան ճամփան: Այդ մասին են պատմել ու զանազան տարբերակներով երգել արաբների կողմից կապույտ թանաքով դաջված դեմքերով զեյթունցի Գայանե Ատուրյանը (ծնվ. 1909 թ.), աղաբազարցի Սիրենա Ալանաճյանը (ծնվ. 1910 թ.) և շատ ուրիշներ.

Դէր Զօր չօլիւնդէ յօրուլդում, քալդըմ,
Անամը, բաբամը յօլդա բըրաքթըմ,
Վա՛յ անամ, վա՛յ անամ, հալիմիզ յաման,
Դէր Զօր չօլիւնդէ քալդըղըմ զաման:

*Դէր Զորի անապատում հոգնեցի, մնացի,
Մորս ու հորս ճամփին թողեցի,
Վա՛յ մայրիկ, վա՛յ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը.
Դէր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը*
[III.2.70(405).]:

Թեպետ մասամբ օտարացած հայ որբուկը ստիպված թուրքերենով է արտահայտել իր հոգու վիշտը. սակայն նա դեռ չի մոռացել իր համար Ավիրական «մայրիկ» հայերեն բառը.

Յէշիլ դուրբան օլայըմ գէչէն գիւնլէրէ, մայրի՛կ,
Քըրըլդը քանաթլարըմ. քալդըմ չօլլէրդէ՛
Անասըզ, բաբասըզ, մայրի՛կ,
Դիւշդիւմ դիյար դուրբէթթէ, մայրի՛կ,
Յա բէն աղլամայըմ, մայրի՛կ,
Քիմլէ՛ր աղլասըն, մայրի՛կ:

*Դալար գոհ դառնամ անցած օրերին, մայրի՛կ,
Փշրվեցին թևերս, մնացի անապատում՝
Առանց հայր, առանց մայր, մայրի՛կ,
Ընկա օտար վայրեր, մայրի՛կ,
Եթե ես լաց չիճեմ, մայրի՛կ,
Ո՛վքեր լաց լիճեն, մայրի՛կ* [III.3.18(486).]:

Թեպետ անհայր ու անմայր մնացած հայ որբուկները, օտարների մոտ գոյատևելով մոռացել էին իրենց մայրենի լեզուն, սակայն քրիստոնեական խաչակնքումը նրանք չէին մոռացել: Անապատական արաբների կողմից իր դեմքը կապույտ թանաքով դաջված աղաբազարցի Սիրենա Ալանաճյանը (ծնվ. 1910 թ.) պատմել է, թե ինչպես զինադադարից հետո որբահավաքներն իր մեկ խաչակնքումով հայտնաբերել են իրեն ու տարել հանձնել հայկական որբանոց [I.227(227).]:

Վերապրողներից մեր գրառած հուշերի մեջ բազմաթիվ վկայություններ կան նաև հայ երեխաներին բռնությանը հավատափոխ անելու մասին: Ֆրնդըջագցի Հարություն Ալբոյաջյանը խոր հուզմունքով էր հիշում թուրքական որբանոցում անկացրած իր ծանր օրերը, երբ ծնողներին կորցրած մեծ

ու փոքր (նույնիսկ ծծկեր) հարյուրավոր քաղցած հայ մանուկներ վխտում էին թուրքական որբանոցի մեծ սրահի մեջտեղում՝ հարդի կույտի վրա, չգզալով, որ իրենցից շատերն արդեն սովից անշնչացած են, իսկ ողջ մնացողներին քաշկոտելով տանում էին թլպատելու՝ անունն ու հավատը փոխելու [I.144(144).]:

Հետևաբար՝ հավատափոխ չլինելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար.

... Հայ աղջիկներ ձեռնե ի ձեռ բռնեցին,
Իրենք զիրենց Եփրև* գետը նետեցին [III.2.27(362).]:

Արցունքներով երգում էր արժանահիշատակ երգասաց Մարիամ Բաղդիշյանը և վերհիշելով իր տխուր մանկությունը, սրբում էր աչքերի արտասուքը.

Գիդե՛ն, գիդե՛ն, էրմենի քըզա՛ր,
Բիր գհւն ծլիւմ բիզէ դիւշէր,
Դիւշմանա ավրաթ օլմամայա՛
Եփրատըն ի չիհնէ ծլիւմ բուլայըմ՝

Գնացո՛ղ, գնացո՛ղ, հայ աղջիկնե՛ր,
Մի օր մահը դեմ կգա մեզ,
Թշնամուն կին չդարձած՝
Եփրատի մեջ կգտնենք մահ [III.3.28(496).]:

Երզնկացի ակամատես-վկա, հետագայում հայտնի մտավորական դարձած Դառնիկ Ստեփանյանը (ծնվ. 1909 թ.) պատմել է. «Ապրիլյան օրեր էին Դեր Զորի մոտ՝ Հեքիմխանայում, ահավոր բան կատարվեց: Մեր քարավանին միացրել էին զվանցի երեսուն գեղեցիկ հարսներ: Մի գիշեր դրանց հավաքեցին տարան. մերկացրել էին, ստիպել էին պարել ու զվարճացնել իրենց: Երբ նրանց ետ բերեցին, զգզված մազերով ու այլանդակված վիճակում, նրանք միմյանց ձեռք-ձեռքի բռնած իրենց զցեցին Եփրատ գետը»: Նույն հուշի մեջ վերապրողը պատմել է նաև բազմաճանաչ մի ընտանիքի պատվազրկված մոր մասին. «Յոթ հոգինոց մի ընտանիք կար. մայրը վեցին թունավորեց, գնաց իրեն զցեց Եփրատ գետը» [I.95(95).]:

Մերսինցի Սողոմոն Եթենեկյանը (ծնվ. 1900 թ.) իր հուշերում մեզ պատմել է. «Թշնամիս թող չտեսնա ան, ինչ որ մեր աչքերը տեսան Դեր Զորի ճամփին... Սիրտս կանգ կառնե, որ կհիշեմ ադ բոլորը... Աղջիկ-կնիկ, երեք-չորս հարյուր հոգի գոտիներնին հանած, իրար կապված, իրար հետևից Եփրատ գետը կնետվեին, որ թուրքի բաժին չդառնան... Զուրին երթալը չէիր տեսնար, լեշերը դուրս ելած էին, բերդի պես իրար վրա դիզված էին... շուները կատղած էին մարդու մի ուտելեն...» [I.188(188).]:

Պատմական այդ իրողությունը ևս գեղարվեստական լեզվով արտահայտված երգի է վերածվել.

Դեր Զօր չծլլերի թաշլըղըր. գէչիլմէզ,
Յէփրատ գէտին սուլարը աջըղըր. բիր թաս իչիլմէզ,
Էրմենի քանըլլա սու դա իչիլմէզ,
Դիհնիհն ուղրունա ծլէն էրմենի:

Դեր Զորի անապատը քարոտ է. չի անցնվի,
Եփրատ գետի ջրերը դառն են. մի թաս չի խմվի,
Հայերի արյունով ջուրը չի խմվի,
Հավատի համար մեռնող հայեր [III.2.85(420).]:

Ամենադաժան ձևերով նահատակվում էր հայ ժողովուրդը: Բռնի տեղահանության ու աքսորի ճամփաներից շատ քչերն էին հրաշքով վերադառնում.

Մէյվասըզ աղաջլար մէյվայա դօնդհու,
Մուհաջիր գիդէնիս յարըսը դօնմէդի:

Անպտուղ ծառերը պտղավորվեցին,
Կեսը ետ չէկավ գաղթականների [III.2.99(434).]:

Այդ իրադարձություններից ակամատես-վկա մուսալեռցի Պողոս Սուպուկյանը (աշուղ Դևելի, ծնվ. 1887 թ.) Կիլիկիայի տեղահանության մասին իր տպավորությունները դեռևս 1956 թ. մեզ է հաղորդել վիպերգի ձևով.

Էնվէր վէ Թալաթ տիժզը փաշիհէ
Սաբաբ իղուն մըհաջըրլըքէն.
Բըթըն մաֆ իրէն էրմանը միլլնթէն.
Լիզվընէն թըղ չիրնիր՝ չվա՞ գաղ անցէն:
Հազուր էնըն հարէր դըսնրէնգ դարէն
Իղուվ փըթըվիլը Կիլիկը էրմանէն,
Չա՞ միղք գունիրէն մախսըմ չուըլխէն,
Ծառվընէն թըղ գոթիր քըլընգ գիխուղէն,
Չու՞ց մի՞նք բըր մառնունք էրմանը չուըլխէն,
Ըժըր քարվիցուն հիղվէն քուրվըղէն,
Դիր գայնիւղ չիղուվ էրմանը միլլնթէն:

Է՛նվեր և Թալեթ թուրք փաշաները
Պատճառ դարձան գաղթականության.
Լրիվ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Լեզուները չորանար. ինչու՞ ասացին,
Հազար ինն հարյուր տասնհինգ թվին
Եղավ կոտորածը Կիլիկիո հայության,
Ի՞նչ մեղք ունեին մատողաշ մանուկները,
Թող կոտորվեին սուր բռնող ձեռքերը,
Ինչպե՞ս մոռանանք հայ մանուկներին,
Զուրը նետվեցին քույրերով միասին.
Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին [III.2.25(360).]:

Եվ իրոք, «տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին», որը զինաթափ և հուսահատ քշվում էր աքսորի ճամփաներով: Երիտթուրքական բռնակալության նախաձեռնած տեղահանությունն ու կոտորածը մի քանի ամսվա ընթացքում արդեն ծավալուն բնույթ էր ստացել՝ ընդգրկելով Փոքր Հայքն ու Անատոլիան: Մեկը մյուսի ետևից դատարկվում էին Սվազը, Ծապին-Գարահիսարը, Խարբերդը, Մալաթիան, Դիարբեքիրը, Իզմիթը, Բուրսան, Անկարան, Կոնիան և Կենտրոնական ու Արևմտյան Անատոլիայի այլ հալաբնակ վայրերը:

Երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում արևմտահայերը երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ մղեցին թշնամու գերագանց ուժերի դեմ, սակայն այդ ինքնապաշտպանական մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի,

* Իմա՝ Եփրատ:

տարերայնորեն, մեկը մյուսից անցատ: Հերոսական պայքարի շնորհիվ, Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Մուսա լեռում և այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին երիտթուրքական յաթաղանից:

Հուլիսի 18-ին ստացվում է Քեսաբի հայության բռնագաղթի հրամանը: Արդեն պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը Զեյթունից բռնագաղթված թափորներից ճողոպրելով հասել էր հայրենի Մուսա լեռ ու պատմել թշվառ տարագիրների կրած տառապանքների մասին: Տեսնելով, որ հերթն իրենց է հասնելու, հուլիսի 19-ին Մուսա լեռան յոթ գյուղերի գրեթե բոլոր բնակիչները միաբանվելով, որոշում են՝ չենթարկվել տեղահանության կորստաբեր հրամանին:

Խուսքը լավիցույվ Յաղուրից Իսայեհ,
«Լիռը թըղ ըննիս, - անսոց կեղանդեհ,
Վեզ չըբըր ձոհնք միցք միր դուշմանեհ,
Նիդիցք, Գիդըղվիցք՝ միոնիցք միր խուղեհ»:

Եսայի Յաղուրյանի խոսքերը հնչեցին,
«Թող լեռ բարձրանան, - սասց բոլորիս, -
Թշնամու առաջ մենք վիզ չենք ծոխ,
Ջարկենք, զարկվենք, մեր հողում մեռնենք»

[III.2.25(360).]:

Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակից, 106-ամյա Մովսես Փանոսյանը (ծնվ. 1885 թ.) իրեն հատուկ երիտասարդական ավյունով մեզ է պատմել այդ դեպքերը՝ վերհիշելով մուսալեոցիների երդումը. «Իս հուս ձննում իմ. հու՛ս անլ է բըր միոնիս, իս չը՛մ ուրթօ յասսէր քիմը դուշմանեհ յամբէն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվունքը ծառիս գը միոնեմ յաս դիղը, թաքա մուհաջըր չը՛մ ըննօ»: (Նս այստեղ եմ ծնվել, այստե՛ղ էլ պիտի մեռնեմ, ես չե՛մ գնա գերիի պես թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չե՛մ դառնա) [I.156(156).]:

Պատմական այդ իրադարձությունների մասին են պատմել նաև մուսալեոցի Մովսես Բալաբանյանը (ծնվ. 1891 թ.), Հովհաննես Իփրեշյանը (ծնվ. 1896 թ.) և ուրիշներ, որոնք նույնպես մասնակցել են հերոսամարտին [I.157(157), 158(158).]:

Բողոքի ու վրեժխնդրության զգացումը համակույմ է բոլորին: Այր ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց տունն ու այգին, բարձրանում են Մուսա լեռան անմատչելի գագաթը՝ պաշտպանելու իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը, կովով դիմադրելու թշնամու բազմահազար զորքերին: Բոլորն անխտիր, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմակերպված ձևով սկսում են հյուղակներ կառուցել, խրամատներ փորել, ամուր պատերով պատնեշներ բարձրացնել՝ ներսից փոքր հրակնատներ թողնելով: Որոշ տեղերում, թըշնամուն տեսնելու համար, կտրատում են խիտ անտառները: Նույնիսկ փոքրիկ տղաները՝ «թելեֆոնի տղաները», կապավոր են դառնում: Կանայք կազմակերպում են սնունդը, աղջիկներն ու հարսները հեռվից ջուր են կրում՝ կովողներից հասցնելու: Թշնամին քայլ

առ քայլ մոտենում է մուսալեոցիների դիրքերին, բայց տարբեր կետերից բացված կրակը կատարյալ շրջապատման տպավորություն է ստեղծում, և թուրքերը սարսափահար փախչում են՝ թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ:

Հիսուներեք օր համառ մարտեր են մղվում՝ Եսայի Յաղուրյանի, Պետրոս Դմալբյանի և Տիգրան Անդրեասյանի գլխավորությամբ: Այդ ընթացքում Քըզըլջայի, Քուզըղդազի, Դամալաջըքի և Քափլան-Դուզաղի բարձունքներում չորս լուրջ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Եվ դարձյալ հյուսվել է ժողովրդական երգը.

Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կողներ ենք,
Թուրքը մեզ կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնաջնջել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թողնել մի լավ հիշատակ.
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է [III.4.9(539).]:

Հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբոստ հայերին պատժելու համար: Մուսալեոցիների պարենն ու զինամթերքն սպառվում են: Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որսորդական հրացանները: Նրանք ճարահատյալ լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հույսով սպիտակ սավաններն իրար են միացնում՝ մեկի վրա գրում. «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են, փրկեցե՛ք», իսկ մյուսի վրա՝ կարմիր խաչի նշան, և պարզում լեռան լանջին:

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» մարտանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը: Մետաղյա արկղը վզին, մեջը օտար լեզվով գրված խնդրագրով, ծովն է նետվում Մովսես Գըրըզյանը: Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով նավապետին է ներկայացնում նամակը: Սեպտեմբերի 14-ին ֆրանսիական «Ժաննա դ'Արկ» շոգենավը, անգլիական ռազմանավերի ուղեկցությամբ մոտենում է Մուսա լեռան և վերցնելով ավելի քան չորս հազար երկու հարյուր մուսալեոցիներին, փոխադրում է Պորտ Սալիդ, որտեղ նրանք պատսպարվում են բրեզենտյա վրանների տակ: Մուսա լեռան հերոսամարտն աշխարհը ցնցեց: Այն ցույց տվեց մարդկությանը, թե ինչի է ընդունակ մի բուռ ժողովուրդ, եթե ունի հերոսական ավանդույթներ և միասնական կամքի ուժ:

Դեռևս 1915 թ. մայիսից Ուրֆայի (Եդեսիա) նոր մյութեսերիֆ իթթիհատական Ալի Հայդարը կազմակերպել էր տեղի քառասուն երևելիների ձերբակալությունն ու բոլոր հայերից պահանջել քառասունութ ժամվա ընթացքում հանձնել զենքերը: Հուլիսի վերջին ձերբակալվել էր Ուրֆայի հայ թեմի լուսավորյալ առաջնորդ Արտավազդ վրդ. Գալենտերյանը: Օգոստոսին՝ Գուտենե և Քարաքյոփրի վայրերում ոչնչաց-

վել էին զորակոչված հազար հինգ հարյուր ուրֆացի հայ երիտասարդներ: Այնուհետև ձերբակալել էին հարյուր առևտրականների ու նրանց հարազատներից կաշառք հավաքել, թե իբր պիտի ազատեն, բայց բոլորին սպանել էին: Ձերբակալել էին նաև հարյուր հոգու, որոնք նույն բախտին էին արժանացել: Այդ օրերին Ուրֆա են հասնում իրենց քաջարի երիտասարդներից զրկված, աքսորյալ զելթունցիների, ապա՝ Թուրքիայի նահանգներից աքսորված թշվառ հայերի քարավանները, ինչպես նաև որդեկորույս մայրերի ողբն ու հեծեծանքը, դեռատի աղջիկների և անմեղ մանուկների մասին սահմոկեցուցիչ պատմությունները: Ուրֆայում բնակվող երեսուներեց հազար հայեր, հատուկ խորհրդակցությամբ որոշում են մուսալեոցիների պես զենքի դիմել:

Հոկտեմբեր ամսին կազմակերպվում է Ուրֆայի հերոսական ինքնապաշտպանությունը՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի և Հարություն Ռասթկելենյանի գլխավորությամբ: Ոտքի է կանգնում Ուրֆայի ողջ հայությունը: Մանուկ ու ծեր, տղա ու աղջիկ, բոլորը մեկ մարդու նման ինքնամոռաց կոպում են քսանհինգ օր ու գիշեր անդադար: Հայոց թաղամասերը բաժանվում են վեց մարտական շրջանների, որտեղ տեղաբաշխված էին ութ հարյուր մարտիկներ: Ուրֆացիները երդվում են. «... Մենք պատրաստ ենք մեռնելու զենքը ձեռքներին»¹⁰:

Սակայն թուրք ոստիկաններն ու խուժանն անցնում են նոր հարձակման. գրավում են հայ կաթոլիկ եկեղեցին: Ուրֆացիները թշնամուն թույլ են տալիս ներխուժել հայկական թաղամասը և դարանակալելով՝ ոչնչացնում: Ասելիք էր դարձել նրանց խիզախությունը.

Ուրֆա բնյհիք՝ այրըլմազ,
Դիբի դայիմ՝ դաղըլմազ,
Ուրֆանըն իգիթլերի
Հիչ բիր յերդէ բուլունմազ:

*Ուրֆան մեծ է՝ չի բաժանվի,
Հիմքն ամուր է՝ չի փլվի,
Ուրֆայի կտրիճները
Ոչ մի տեղում չի գտնվի* [III.4.12(542).]:

Հանդիպելով համառ դիմադրության, Ֆախրի փաշայի հրամանատարությամբ Ուրֆա է ուղարկվում վեց հազար կանոնավոր զորք, որին միանում են տասներկու հազար հրոսակներ: Ուրֆայի ինքնապաշտպաններն զգալի կորուստներ են պատճառում թուրք ջարդարարներին: Կատաղած Ֆախրի փաշան մտահոգ ասում է. «Ի՞նչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանան»¹¹:

Ծճկից ծանր վիրավոր Մ. Յոթնեղբայրյանը

պատգարակով դիրքերից դիրք էր անցնում, ոգևորում կովողներին: Ֆախրի փաշան Մ. Յոթնեղբայրյանի մոտ բանազնաց է ուղարկում գերմանացի գործարանատեր Մ. Էքարտին, որը նրան հորդորում է դադարեցնել կռիվը և հանձնվել: Սակայն հերոսական Ուրֆայի որդին պատասխանում է. «Եթե ձեր մեջ քաղաքակիրթ և քրիստոնյա մարդու զգացում կա՝ փրկեցեք անապատներում մեջ կոտորվող անմեղ հայ ժողովուրդը»¹²:

Հաջորդ օրն իսկ թշնամին ավելի է սեղմում պաշարման օղակը և հուժկու թնդանոթաձգությամբ ոչնչացնում հայկական թաղամասը: Հայերի դրությունն օրըստօրե ծանրանում է: Հոկտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժում են հայկական թաղամասը և դաժան հաշվեհարդար տեսնում Ուրֆայի անձնվեր հերոսների հետ: Իսկ մերձակա հայաբնակ Կարմուչ գյուղի կենդանի մնացած ութ հարյուր ընտանիքներին քշում են Դեր-Ջոր և մեծ մասին անխնա կոտորում:

Տեղահանությունն ու կոտորածն արդեն ընդգրկել էր ոչ միայն Կիլիկիան ու Արևմտահայաստանը, այլև Փոքր Հայքը, Արևելյան ու Կենտրոնական Անատոլիայի հայաբնակ գավառները. այլ կերպ ասած՝ ամբողջ Օսմանյան Թուրքիան: Մեծ եղեռնին զոհ դարձան ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր¹³:

Մահվան ճանապարհ անցնող հայ գաղթականներն իրենց զայրույթն անեծքով են բանաձևել.

Շու մուհաջիրիք իջաթ էդէն
Ջեհնեթ յիզ ու զօրմէսին:

*Այս գաղթականությունը հնարողը
Թող չարժանանա դրախտի* [III.2.98(433).]:

Եվ կամ՝

Շու սհրգհունիք իջաթ էդէն
Ջեհնեթէմ յօլունա դուրբան օլսուն:

*Այս աքսորը հնարողը
Դժոխքի ճամփին թող զոհվի* [III.2.99(434).]:

Հայ ժողովուրդն անիծել է նաև երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին՝ հատկապես Թալեաթին և Էնվերին, որոնք ծրագրված կերպով կազմակերպեցին հայ ժողովրդի այդ հրեշավոր նախնիրը.

Աթըմ բաղլադըմ դելիքլի թաշա,
Քօր օլսաըն սէն, Էնվե՛ր փաշա,
Սէն օլմայայդըն, սէն զեբրէյդին,
Շուն-Թալաթ փաշա,
Էրմէնիլերի դաղըթթըն դաղլարդան թաշա:

*Նժույզս կապեցի ծակ քարի վրա,
Կուրանա՛ս դու, Էնվե՛ր փաշա,
Դու չձնվե՛իր, դու սատակե՛իր,
Շուն-Թալեաթ փաշա.
Հայերին ցրեցին լեռ ու անապատ* [III.2.114(449).]:

¹⁰ Ա. Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները*, Պէյրուս, 1955, էջ 818:

¹¹ Մ. Արզումանյան, *Հայաստան. 1914-1917*, Երևան, 1969, էջ 453:

¹² Հուշամատենան Մեծ եղեռնի, Պէյրուս, 1965, էջ 804:

¹³ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ջ. Կիրակոսյան, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, 1965:

Իսկ հայ ժողովրդի դահիճ թալեաթ փաշան լկտիորեն պարծենում էր. թե ինքը մի քանի ամսվա ընթացքում լուծեց Հայկական հարցը, ինչը սուլթան Համիդին չէր հաջողվել անել տասնամյակների ընթացքում:

Ջեյթունցի վերապրող Սամվել Արջիկյանը (ծնվ. 1907 թ.) խոսելով իրենց տեղահանության մասին՝ ասել է. «... Թալեաթ, Ջեմալ և Էնվեր փաշաները կազմակերպեցին, որ խանչալներով բոլոր հայերին սպանեն: Ես յոթը տարեկան էի, երբ Ջեյթունից դուրս եկանք: Օսմանյան կայսրությունն առանց կոշիկի, առանց հացի քսոր դուրս բերեց հայերին՝ դեպի Մարաշ: Սպանող, թալանող, կողոպտող մի կառավարություն էր այդ» [I.142(142).]:

Անդրադառնալով այդ հարցին սեքստացի վերապրող Խորեն Գյուլբենկյանը (ծնվ. 1900 թ.) ավելացրել է. «Կառավարությունը ժողովրդին լարել էր հայերի դեմ ասելով, թե իբր հայերը անհավատներ են, նրանք աչք ունեն մեր հողերին, բազմաթիվ անգամներ ապստամբել են մեր պետության դեմ, հետևաբար նրանց հռչակելու և սպանելու մեղք չէ» [I.87(87).]: Իսկ խարբերոցի Հակոբ Հոլոբիկյանը (ծնվ. 1902 թ.) եզրակացրել է. «... Թուրք իթթիհատականների կողմից կատարված այս ոճրագործությունը երբեք չի մոռացվի...» [I.109(109).]:

Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին՝ 1916 թվին, դաշնակից տերությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներքին պայմանավորվածությամբ (Սալքս-Պիկո), Թուրքիայի պարտության դեպքում, երկու միլիոն վեց հարյուր հազար հեկտար մշակովի, բերքառատ հողեր ունեցող Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիայի հսկողությանը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի իշխանությունները Հայկական Ազգային պատվիրակության հետ նախապես համաձայնվել էին, որ եթե հայ կամավորները կոպեն Թուրքիայի դեմ, հաղթանակից հետո հայերին կտրվեն քաղաքական լայն հնարավորություններ, և հայ կամավորները կդառնան նորակազմ ինքնավար Հայկական Կիլիկիայի քաղաքապահ զինվորներ: Ուստի թուրքական բանակից, քսորի ճամփաներից ու տարբեր վայրերից, նույնիսկ հեռավոր Ամերիկայից ժամանած հայ երիտասարդները (մուսալեռցի, այնթապցի, մարաշցի, քեսաբցի, հաճընցի, հուսենիկցի, չնգուշցի, սեքստացի, խարբերոցի, արաբկիրցի և այլն) զինվորագրվում են ֆրանսիական բանակին՝ ստեղծելով Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը:

Հայ կամավորներն իրենց միլիոնավոր անմեղ նահատակ հարազատների վրեժով լցված, արհամարհելով մահը, պարտության են մատնում թուրք-գերմանական զորքերին՝ նվաճելով Արարայի փայլուն հաղթանակը՝ Նաբլուսի՝ Պաղեստինի մոտ.

Բիրեմ-բիրեմ սայդըմ դօրթ սենե օլդու,
Էրմենի ասքերի Նաբլուսու ալդը.
Էրմենի ասքերի բին բեշ յիզ քիշի.
Ինգիլիզ, ֆրանսըզ շաշդը բու իշե:

*Մեկիկ-մեկիկ հաշվեցի չորս տարին,
Հայ կամավորները Նաբլուսը գրավեցին.
Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
Անգլիացին, ֆրանսիացին ապշեցին [III.2.116(451).]:*

Հայ քաջարի լեգեոնականներն արժանանում են ֆրանսիական հրամանատարության դրվատանքին: Գեներալ Ալեմբին, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Հայ Ազգային պատվիրակության նախագահ Նուբար փաշային հղած հեռագրում գրել է. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կոպեցին փայլուն կերպով և մեծ բաժին ունեցան հաղթանակի մեջ»¹⁴:

Պատերազմից հետո կնքված Սևրի պայմանագրով Կիլիկիայի վրա հաստատվելու էր Անտանտի երկրների հսկողությունը, և թուրքական զորքերն իբր արդեն դուրս էին բերվելու Կիլիկիայից: Դեր Ջորի, Ռաս ուլ Այնի և այլ կենդանի գերեզմանոցներից հրաշքով փրկված, ուժասպառ, հյուծված և ունեզրկված հայ քսորականները աստիճանաբար գալիս, տեղավորվում էին Կիլիկիայում: Նրանք, ապագայի նկատմամբ վառ հույսով ու հավատքով, սկսում են վերականգնել ավերվածը, մշակել խոպանացած այգիները: Սակայն թուրքերին հաջողվում է լեգու գտնել դաշնակից տերությունների հետ և ստիպել ֆրանսիացիներին՝ իրենց խաղաղապահ զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից:

Ֆրանսիական զինվորական վարչությունը ոչ միայն լուրջ միջոցներ չի ձեռնարկում հայերի անվրտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ, այլև տեղերում իշխանությունը թողնում է թուրք զինվորական պաշտոնյաների ձեռքին, և նրանք չեն զինաթափվում:

Չճանաչելով Սևրի պայմանագիրը և օգտվելով ֆրանսիական զինվորական վարչության անվճարականությունից և թուլությունից, թուրքական զորքերն ու տեղի չեթեմերն իրենց զենքն ուղղում են Կիլիկիայի հայության դեմ:

1920 թ. հունվարից թուրքական զորքերը գրոհում են Կիլիկիայի հայկական բնակավայրերը: Քսաներկու օր տևող կատաղի մարտերում Մարաշ քաղաքի տասնմեկ հազար հայեր կոտորվում են ու մոխրանում.

Մարաշդա Մարաշ դերլեր, յամա՛ն, յամա՛ն,
Մարա՛շ, բու նա՛սըլ Մարաշ դերլեր.
Մարաշըն իչինդե քիլիսե յանար.
Քիլիսե իչինդե էրմենի յանար:

*Ակա՛ղ, Մարաշին Մարաշ են ասում,
Մարա՛շ, քեզ ինչպե՛ս են Մարաշ ասում,
Երբ քո մեջ եկեղեցի են հրկիզում,
Եկեղեցու մեջ՝ հայեր մոխրացնում [III.2.121(456).]:*

Մարաշից մազապործ ականատես-վկա վերգի են Մայիկյանը (ծնվ. 1898 թ.) մեզ պատմել է. «Քանասուն Մանկանց եկեղեցին շինված էր բարձունքի

¹⁴ Մ. Քեղեշեան, *Սիւ-Մատեան*, Պէրոս, 1949, էջ 592:

վրա: Եկեղեցիին մեջը լցված հայերը կապասեին, որ գիշերը պիտի դուռը բանան, բայց գիշերվա ժամը տասը, տասնմեկ, տասներկու եղավ, դուռը բացող չկա: Հայ ժողովուրդը մեջը լիքը. ո՛չ ջուր կա, ո՛չ լույս, ամեն ինչ մեջը՝ ալ կեղտոտություն. մեկը՝ կուլա, մյուսը՝ կողբա, մեկալը՝ կաղոթե: Մեկ խոսքով, չտեսնված իրարանցում: Անոնց ձայները մենք լսում էինք մեր տունին մկուղեն, ուր մենք ալ պահմտած էինք: Մեկ մըն ալ պզտիկ լուսանցքեն տեսանք, որ գիշերվա ժամը մեկ անց կեսին քանի մը թուրք եկեղեցիին կամարած կտորին վրա են բարձրացած, մավթոտած վառվող շորի կտորները մետում են եկեղեցիին գմբեթեն մերս...: Խանձահոտը աշխարհը բռնեց: Եկեղեցիեն եկող ձայները մարդու սիրտն էին փլում...: Հրեշներն իրենց ընելիքը ըրեր էին: Ալ ոչ ոք ողջ կար եկեղեցու և մեր տուններուն շրջակայքում: Եկեղեցիին մեծ քարերով սալահատակված տարածությունը, որը մի քանի հարյուր մետր էր, կարծես օճառի հաստ շերտով էր ծածկված. մոտ երկու մատ հաստությամբ մարդկանց ճարպը հալեր, հոսեր էր ու թանձրացեր...» [I.148(148).]:

Այնուհետև ողջ մնացած ութ հազար մարաշցիներ, Ուրֆայի վեց հազար հայ բնակչության հետ, հարկադրված բռնում են գաղթի ճամփան՝ դեպի Սիրիա՝ Հալեպ, Դամասկոս, Բեյրութ, Երուսաղեմ, Բաղդադ և դեպի Անատոլիայի հունական շրջաններ:

1920 թ. ապրիլի 1-ին թուրքերը պաշարում են Այնթապը: Պատերազմի ավարտից և զինադադարից հետո այնտեղ վերաբնակված շուրջ տասը հազար այնթապցիների և ութ հազար սեբաստացի հայ գաղթականների հազիվ խաղաղված կյանքը նորից է փոթորկվում: Տեղում Ազգային միության կից ստեղծվում է Զինվորական կենտրոնական մարմին՝ Ադուր Լևոնյանի գլխավորությամբ: Վերջինս հաշվառման է ենթարկում եղած զենքն ու զինամթերքը և կազմակերպում ռումբեր պատրաստելու գործը:

Պատմական այդ իրադարձությունները ներշնչանքով է մեզ պատմել այնթապցի Գևորգ Հեքիմյանը. «... Ադուր փաշան այնթապցիներու կերակորի պղինձներն անգամ հալեցնել տվավ, որ բոմբաներ շինեն: Ան իր կամավորներով հարձակվեցավ թշնամու վրա և դուրս եկավ պաշարումեն: Ալի Քըլընջի քսանչորս հազարանոց զորքը մեկ գիշերվա մեջ սարսափահար ետ փախավ՝ «Գյավուրըն գծգի քան դօլդու» գոռալով, այսինքն՝ հայու աչքն արյուն լցվեց, որը կնշանակե՝ հայերը վրեժով լցվեցին: Մեր Այնթապում Ադուր Լևոնյանի վրա այս երգը հանել էին.

Ադուր փաշա, քալքսանա,
Չամ չըրայը յա՛քսանա,
Թ հըրըլեր հիջհիւմ էդիյոր.
Կամավորլա՛ր, ա՛րշ էդին:

Ադուր փաշա, ոտքի՛ ելիր,
Մարխիդ կրակը վառի՛ր,
Թուրքերը գրոհում են՝
Կամավորներ՛ը, արշավե՛ք» [III.4.15(545).]:

Այնթապի հայերը կազմակերպում են ինքնապաշտպանությունը: Ստեղծվում է շուրջ յոթ հարյուր հիսուն հոգուց բաղկացած զորախումբ: Անհավասար այդ կռիվը, որոշ ընդհատումներով շարունակվում է...

Այդ ընթացքում Կիլիկիայի գրավման ընդհանուր հրամանատար Գողան օղլու Դողան բեյն իր բազմահազար զորքով պաշարում է Հաճըն քաղաքը, որի երեսուն-երեսունհինգ հազար հայ բնակիչներից Մեծ եղեռնից փրկվել էին միայն վեց հազարը: Թուրքերի կարծիքով «Կիլիկիո հայկական միջնաբերդը՝ Հաճընը, հիմնովին կործանելն ու բնաջնջելը մեկ ժամվա գործ էր և աննշան հարձակումով մը պիտի կրնան թաղել վեց հազար հայությունը»¹⁵: Սակայն հաճընցիները լի էին վճռակամությամբ: Նրանք իրենց կառավարիչ փաստաբան Կարապետ Չալյանի ղեկավարությամբ կազմում են Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհուրդը: Պաշտպանության հրամանատար են ընտրում Ջորավար Անդրանիկի զինակից սպա Սարգիս Ծեպեճյանին: Կազմակերպում են չորս վաշտ, վաթսուն հեծյալից բաղկացած էսկադրոն: Հաճընն ու իր շրջակայքը բաժանում են պաշտպանական չորս շրջանների: Փորում են խրամատներ, մարտական տրամադրությունը համարում է բոլորին: Ամենուրեք հնչում են ազատատենչ երգեր.

Հառա՛ջ, հառա՛ջ, հաճընցիներ՛ր,
Մեր ոխերիմ թուրքն է եկել,
Հառա՛ջ, կովե՛նք՝ ի զե՛ն, ի զե՛ն,
Տեսնենք թշնամին ի՞նչ կուզե [III.4.21(551).]:

Զենք կրելու ընդունակ տասնվեցից-հիսուն տարեկան հազար երկու հարյուր տղամարդկանց բաժանվում է եղած-չեղած հարյուր երեսուներկու հրացանը: Հետագայում ձեռք է բերվում մակ երեք հարյուր հրացան, սակայն այդ ևս խիստ անբավարար էր բոլշևիկյան անսպառ ռազմամթերքով զինված թուրքական բանակի դեմ կռվելու համար: Ահա թե ինչու զենքի խիստ կարիք զգացող հաճընցիներն անհամբերությամբ սպասում էին Ադանայի Ազգային միության միջոցով դրսից ակնկալվող օգնությանը, որի շնորհիվ ոչ միայն զենք ու զինամթերք, այլև կռվող նոր ուժեր պիտի հասնեին: Վերջապես երկնքում հայտնվում է բաղձալի օդանավը.

Օդանավն եկավ մեծ ավետիսով,
Մեր սրտերը լցվան ուրախ հույսերով,
Թափառին բոլոր մարտիկներն անզեն.
Անոնք հոգիով թուրք ջարդել կուզեն:

Եղբայրներն արդեն մամակ գրեցին.
«Կովեցե՛ք, եղբայրք, կհասնինք», - ըսին,
Սակայն ի՛նչ խաբար, օրերնիս անցան.
Հազար հոգիեն երկուք չերկցան [III.4.22(552).]:

Եվ հաճընցի «անզեն մարտիկների» վիճակը

¹⁵ Ա. Յ. Թերզեան, Հաճընի ութամսեայ դիցազնամարտը, Պոնենու-Այրես, 1956, էջ 241:

դառնում է հուսահատական, քանի որ ֆրանսիական զինվորական ներկայացուցիչներ Թեյարտան և զընդապետ Բրեմոնը վարում էին երկդիմի քաղաքականություն. թեպետ խոստացել էին ինքնապաշտպանության համար տրամադրել սննդամթերք, զենք ու զինամթերք, սակայն իրենց խոստումը ոչ միայն չեն հարգում, այլև թուրքերին տեղեկացնում են հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին.

Ապրիլ կամ՝ մեռնիլ, կտրի՛ճ հաճընցի,
Գրավենք՝ ըսին, թե ոչ՝ կմեռնինք,
Գրավենք զմեզ թնդանոթն ահեղ,
Թող հաղթանակը տանինք փառահեղ [III.4.22(552).]:

Հաճընցի ազատամարտիկները մեծ դժվարությամբ գրավում են թշնամու հսկա թնդանոթը, սակայն արկեր չեն գտնում, որ կրակեն ու պաշտպանվեն: Սովը նեղում է հաճընցիներին. «Ժողովուրդը կստիպվի ուտել կատու, մուկ, շուն, կաշի, ծառի կեղև, տրեխ»¹⁶: Թշնամին նորանոր թնդանոթներով ու անհամար կանոնավոր զորքով համալրում է իր ուժերը: Ութամսյա երկարատև ու համառ դիմադրությունից հետո թուրքերին հաջողվում է հրետանու խաչածև կրակոցների հեղեղով ավերել ու հրկիզել նաև Հաճընցի քարաշեն տները: Հարյուրավոր քաջարի մարտիկներ ընկնում են դիրքերում, հազարավոր հաճընցիներ անխնա կոտորվում են: Միայն երեք հարյուր ութսուն հոգու հաջողվում է կովելով ճեղքել թշնամու պաշարման շղթան և դուրս գալ ահավոր հրդեհի շրջապատումից.

Երեք հարյուր հայ քաջերով,
Բոլոր զինված մոսիններով,
Դողան բեյին մենք շարդ տալով,
Հաճըն ինկավ՝ «Լրե՛ժ» գոռալով [III.4.23(553).]:

«Լրե՛ժ» գոռալով ընկնում են նաև ընդհատումներով երեք հարյուր տասնչորս օր հերոսաբար դիմադրած Այնթապը, հինավուրց քաղաքամայր Սիսը, պատմական անցյալ ունեցող Տարսոնը, առևտրի կենտրոն Ադաման և հայերով բնակեցված Կիլիկիայի այլևայլ բնակավայրեր: Ֆրանսիական կառավարությունը, դրժելով իր դաշնակցային պարտավորությունները, 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Անկարայում կնքված պայմանագրով, Կիլիկիան հանձնում է թուրքերին՝ կոտորածի վտանգի մատնելով Կիլիկիայի հայությանը:

Իսկ արծվաբույն Զեյթունը, որի երեսուն հազար կայտառ ու շեն բնակիչներից միայն հազար հիսուներեք էր Մեծ եղեռնից մազապուրծ վերադարձել ու հազիվ սկսել էր վերականգնել ավերվածն ու հրրկիզվածը, այդ զեյթունցիներից շատերը, ազգային հերոս Արամ Չոլաքյանի գլխավորությամբ և նրա զինակիցներ Հովհաննես Սիմոնյանի, Էշխիա Կարապետի, Մանուկի և այլ կտրիճների հետ, միանում են Ա-

մանուսի լեռներում ըմբոստացած հասանքեյցի (Ադաման) Ավետիսի հերոսների խմբին: Հետզհետե սովաբացող, հինգ հարյուրի հասնող, այր ու կին քաջերի այդ հսկա խումբը Տավրոսի անանցանելի լեռներում, զենքը ձեռքներին, գիշեր-ցերեկ կռվելով, ահ ու սարսափի են մատնում շրջակա թուրք գյուղերը և թեպետ հետապնդվում են ասկյարներից, սակայն, անասելի դժվարություններ հաղթահարելով, մինչև զինադադարը շարունակում են մարտնչել թուրքական զորքերի դեմ՝ հույս ունենալով փրկել իրենց նախնիների օրրան, երբեմնի շենչող Կիլիկիան: Այդ մասին մանրամասնորեն պատմել է 1903 թ. ծնված զեյթունցի Հովսեփ Բշտիկյանը [I.138(138).]

Թեպետ թուրքական կառավարությունը դաժանորեն ընկճում էր տարբեր վայրերում ծայր առած դիմադրողական-ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, սակայն իրենց մարդկային տարրական իրավունքների և ազգի ֆիզիկական գոյության համար մարտնչող անձնուրաց հայ հերոսները փայլուն հետք թողեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Այդ ժամանակ է, որ հայոց Մեծ եղեռնի միլիոնավոր զոհերի վրեժը լուծեց ազգային հերոս Սողոմոն Թեհլերյանը: Ժողովուրդն այդ ցնցող իրադարձությանը ևս բանաստեղծական շունչ է հաղորդել.

Թալեաթ փաշան փախավ Բեռլին,
Թեհլերյանը հասավ Ետին,
Զարկավ ճակտին՝ փոեց գետնին,
Գիճի լի՛ց, ախպեր ջա՛ն,
Գիճի լի՛ց, խմողաց անու՛շ:

Թալեաթ փաշան դրին հողը,
Լուրը դրկին ցնկած մորը,
Կեցցե՛ գերման դատավորը,
Գիճի լի՛ց, ախպեր ջա՛ն,
Գիճի լի՛ց, խմողաց անու՛շ [III.4.24(554).]:

Թեպետ «գերման դատավոր»-ներն արդարացրին հայ վրիժառուին, սակայն դրանով չբարվոքվեց արևմտահայության վիճակը...

1921 թ. Կիլիկիայի հայության պարպումից հետո հերթը հասել էր Անատոլիայի հայերին, որոնց մեծ մասն արդեն Եղեռնի ժամանակ անխնա կոտորվել էր, իսկ հրաշքով փրկվածներն իրենց գոյությունը շարունակում էին որոշ հայաբնակ վայրերում և հատկապես նավահանգիստ Իզմիրում (Զմյուռնիա):

1922 թ. հրո ճարակ են դառնում նաև Զմյուռնիայի հայկական և հունական թաղամասերը՝ քրիստոնյաներին քշելով ծովափ: Այդ ահասարսուռ իրադարձությունը ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է որպես «Իզմիրի աղետ»: Հուզումով վերհիշելով այդ ահավոր տեսարանները, աֆիոնգարահիսարցի վերապրող Արփիճն Բարթիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) մեզ պատմել է. «... Մեյ մըն ալ սկսավ քեմալականների շարժումը: Իզմիրը կրակի տվին: Առաջին կրակը Հայնոցը տվին: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին այրեցին:

¹⁶ Արամ Ասպետ, *Դրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն*, Պէյրոս, 1961, էջ 242:

Քանի որ բոլոր հայերը այդ եկեղեցին մտած էին, որ պաշտպանվեն: Վերջը հայերս փախանք, գնացինք ծովեզերք: Ծովին վրա լի՞քը նավակներ էին, բայց թուրքերը նախօրոք բոլոր նավակները ծակել էին, որ ջուրը լցվի ու հայերը չկրնան ազատվիլ: Նավակ էին նստում խեղճ հայերը, քիչ մը կողոպտ նավակը, վերջը՝ լը՛կ-լը՛կ, ջուրը կլեցվեր մեջը: Բոլորը ծովի մեջ շուտ կուզային, ծովի վրա լի՞քը ուռած մարմիններ էին: Մեզի տարան Բալչո՛վա: Ծովուն եզերքը փայտե բարաքներ կային, հոն լեցուցին: Սկսան մեզի աչքե անցնել: Սիրուն աղջիկներուն բռնում, քաշում, քաշքշում, տանում էին...» [I.197(197).]:

Եվ ժողովրդի տառապանքի հետ հյուսվել է նաև տխրաթախիծ երգը.

Աֆիոնեն դուրս էկանք,
Իզմիր քաղաքը մտանք,
Ազիզ մորս չգտա.
Հոնգու՛ր-հոնգու՛ր լաց էլա:

Ա՛խ, մամա՛ ջան, խաբեցին,
Ինձի քեզանից բաժնեցին,
Քեզ ալ կրակը նետեցին.
Չըթը՛ր-չըթը՛ր այրեցին [III.2.132(467).]:

Դրությունն օրհասական էր ու անել. ետևը՝ հուր, առաջը՝ ջուր: Թո՛հ ու բո՛հի այդ գեհեցից ազատվում էին միայն նրանք, ովքեր իրենց մնացած վերջին ուկեղրամներն ու զարդերը տալիս էին թուրքերին՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, իսկ նրանք, ովքեր ոչ մի միջոց չունեին, արհամարհելով մահը, նետվում էին ծովի հուժկու ալիքների մեջ՝ լողալով հասնելու հետվում խարխա գցած եվրոպական դրոշներ կրող շոգե-նավերին, որոնք հայ անտունիներին տանելու էին ուր որ պատահեր.

Էլանք Պոլիս գնացինք,
Ժամուն դուռը մնացինք,
Հաց ու զեյթուն տվեցին,
Իրեք օր մեզ պահեցին:

Անկե փախանք Հունաստան,
Ծատ շատերն ալ՝ Ֆրանսա,
Մեկավները՝ Եգիպտոս.
Սապես ցրվանք ամե՛ն կողմ [III.2.133(468).]:

Պապենական հողից արմատախիլ եղած հայ գաղթականներն օտար երկրներում, անտեղյակ օտար լեզուներին ու օրենքներին, միայն էժամ աշխատում էին, ինչքան էլ որ օտարների հիացմունքին արժանանային հայկական տոհմիկ արհեստավորների բազմաշնորհ վարպետությունը և ժրաջան հայկանանց նրբագեղ ձեռագործներն ու գորգերը: Այնինչ ձուլու-մի, այլասերումի և մանավանդ գործազրկության սարսափը հանգիստ չէր տալիս աստանդական հայերին.

Օտարության մեջ ինկեր ենք,
Կուլամ կարոտո՛վ-կարոտո՛վ,
Հայ խնդիրը լուծվեր շուտով.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

Ուրախացիր, մի՛ լար տխուր,
Ոտքիդ վրա կայնի՛ր ամուր,
Շուտով կլսես ներգաղթի լուր.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛ [III.5.11(567).]:

Ու ներգաղթի իրարահաջորդ քարավաններով սկսվում է հայրենադարձությունը. նախ՝ 1920-30-ական թթ. Կոստանդնուպոլսից, Ֆրանսիայից և Հունաստանից: Ա.պա՛՝ 1946-48 թթ.՝ զանգվածային հայրենադարձությունը Սիրիա-Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրաքից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Բալկանյան երկրներից, հետավոր Ամերիկայից...

Գալիս էին հայրենադարձները՝ լի կարոտով ու խանդավառությամբ: Գալիս էին երգելով. «Սովետական ազա՛տ աշխարհ Հայաստան...»: Գալիս էին նրանք, իրենց հայրենի քույր-եղբայրների հետ ձեռք-ձեռքի տված, Երկրորդ աշխարհամարտից Հայրենիքի ստացած վերքերին սպեղանի դնելու: Այդ ազնիվ ու վեհ նպատակի համար բանվորները բերում էին իրենց բազկի ուժը, արհեստավորները բերում էին իրենց ձեռքի շնորհքը, մտավորականներն՝ իրենց գիտելիքները, հարուստներն՝ իրենց ունեցվածքն ու գործարանները, ծնողները՝ իրենց զավակներին.

Հայաստան երթալու եմ,
Մշտական մնալու եմ,
Ես ի՛նչ ընեմ օտար աշխարհ.
Ահա կերթամ Հայաստան [III.5.13(569).]:

Գալիս էին հայրենադարձների խուռներամ քարավանները՝ ոգեշնչված Խորհրդային Միության հաղթանակով և մանավանդ նրա 1945 թ. նոյեմբերի 1-ին Թուրքիային առաջադրած հայկական ու վրացական հողերի պաշտոնական պահանջով...: Ու մեծ հույսերի հետ բերնից բերան հյուսվում էր նաև ժողովրդական երգը.

Հայաստան երթալ կուզեմ,
Երևան տեսնալ կուզեմ,
Մասիս սարի կատարին
Դրոշակ պարզել կուզեմ [III.5.14(570).]:

Եվ կամ՝

Կուզե՛նք զայն, կուզե՛նք զայն.
Մերն է Կարսն ու Արդահան...

Կարս-Արդահանը մեզի
Պիտի շուտով դարձվի.
Որ այդ հողերն ամայի
Փոխակերպենք դրախտի [III.5.19(575).]:

Սակայն թուրքական դիվանագետները, մոռացության մատնելով մոտիկ անցյալում կատարված հայտնի պատմական իրադարձությունները, պատասխանում են. «Ոչ ոքի պարտք ունինք թուրք հողերեն և իրավունքներեն»¹⁷:

Եվ թեպետ անտուն ու անհայրենիք մնացած

¹⁷ Գ. Լազեան, Հայաստան եւ Հայ դատը (վավերագրեր), Գահիրե, 1946, էջ 372:

արևմտահայ հայրենադարձները, վերաբնակվելով Երևանի շրջակայքում, սկսում են հիմնադրել իրենց պատմական հայրենիքի հիշատակները խորհրդանշող ավաններ ու թաղամասեր, սակայն երբեմնի ավերակված տան, հանգած օջախի մրմուռը շարունակում է մխալ նրանց հիշողության մեջ ու կորցրած Երկրի երազանքը հոգու կանչ դարձած՝ ավանդվում սերնդից սերունդ.

Երբ որ բացվին դռներն հույսի,
Եվ մենք Երկիր դառնանք կրկին,
Չքնաղ երկիր մեր Հայրենյաց,
Որ բռնությամբ առին մեզնից:

Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Օդը՝ մաքուր, ջուրը՝ զուլալ,
Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Վանքեր, բերդեր հոնտեղ շա՛տ կան:

Երբ որ լուծվի Հայոց Հարցը,
Եվ մեզ տրվի նախնյաց հողը,
Մենք կվարենք մեր արտերը,
Կշենացնենք մեր գյուղերը:

Ցանկամ տեսնել Սասուն ու Վան,
Ջեյթուն, Հաճըն և Մուսա Դաղ,

Տարսոն, Մարաշ, Սիս ու Այնթապ,
Կծաղկացնենք մենք անպայման [III.5.6(562).]:

Մեծ եղեռնից վերապրողների հաղորդած բանահյուսական նյութերի մեջ արծարծվել է նաև ժողովրդական հստակ մտածելակերպն արդի միջազգային քաղաքական հարաբերությունների և Արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ.

Ղարաբաղը մեր փոքրիկ
Մասն է Հայոց աշխարհի,
Ինչու՞ թողնենք օտարին,
Երբ հայերն են հոն բնիկ [III.5.20(576).]:

Եվ ժողովրդական երգը հնչում է որպես միասնական պայքարի համազգային պատգամ.

Մեր հայ եղբայրներ՝, մենք շա՛տ լոնցինք,
Բավական է մեզ ասչափ համբերենք.

Մեր Ղարաբաղը մեզնից խլեցին,
Հիմա ուժ ունենք՝ ետ առնենք նորից [III.5.21(577).]:

Արցախահայության պատմական այդ մեծ խիզախումը ևս դարձել է այսօրվա արևմտահայերի ստեղծագործական ներշնչանքի աղբյուր, քանզի այն մարմնավորում է նաև իրենց Հայրենի Երկրի ազատագրման նվիրական երազը...

- Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990:
- Անդրեասեան Տ., *Ջէյթունի տարագրութիւնը և Սուեիոյ ապստամբութիւնը*, Հալէպ, 1935:
- Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը*, Բոսթոն, 1921:
- Արամ Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *Ազգ, եկեղեցի, հայրենիք*, Անթիլիաս, 1999:
- Արամ Ասպետ, *Դրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն*, Պէյրութ, 1961:
- Արզումանյան Մ., *Հայաստան. 1914-1917*, Երևան, 1969:
- Գալուստեան Գ., *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջէյթուն*, Նիւ Եորք, 1934:
- Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, *Անցեալը անցած չէ (Ուխտայց ի Տէր Ջոր)*, Անթիլիաս, 1986:
- Գուշագնեան Մ., *Յուշամատենան Մուսա Լերան*, Պէյրութ, 1970:
- Թերզեան Ս. Յ., *Հաճընի ութամսեայ դիցազնամարտը*, Պուենոս-Այրես, 1956:
- Թէմիրեան Ա., *Քեսապ (1909-1946)*, Պէյրութ, 1956:
- Թորոսյան Ծ. Թ., *Կիլիկիայի հայերի ազգային ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ.*, Երևան, 1987:
- Թումանյան Հովհ., *Երկերի ժողովածու*, հ. 6, Երևան, 1959:
- Լազեան Գ., *Հայաստան եւ Հայ դատը (վավերագրեր)*, Գահիրէ, 1946:
- Կարապետյան Մ., *Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մէջ*, Երևան, 1998:
- Կիրակոսյան Զ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը*, Երևան, 1965:
- Համբարյան Ա. Ս., *Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը*, Երևան, 1990:
- Հայկազ Ա., *Ծապից-Գարահիսարն ու իր հերոսամարտը*, Նիւ Եորք, 1957:
- Հուշամատենան Մեծ եղեռնի, Պէյրութ, 1965:
- Ճիգմէնեան Մ., *Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց 1890-1925*, Ֆրէզնո, 1930:
- Յիշատակարանն անտիրուած Վասպուրականի 1890-ի և 1915-ի հերոսամարտերուն, Հիւս. Ամերիկա, 1945:
- Ներսիսյան Մ., *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)*, Երևան, 1991:
- Պողոսեան Կ. Պ., *Հաճընի ընդհանուր պատմությունը*, Լոս Անճելէս, 1942:
- Պողոսյան Հ. Մ., *Ջէյթունի պատմությունը*, Երևան, 1969:
- Սահակեան Ա., *Դիցազնական Ուրֆան և իր հայրողիները*, Պէյրութ, 1955:
- Սահակյան Ռ. Գ., *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Երևան, 1970:
- Սարաֆեան Գ., *Պատմութիւն Անթէպի հայոց*, հ. Ա և Բ, Լոս Անճելէս, 1953:
- Սվազլյան Վ., *Մուսա լեռ*, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 16, Երևան, 1984:
- Սվազլյան Վ., *Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը*, Երևան, 1994:
- Սվազլյան Վ., *Մեծ եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ*, Երևան, 1995:
- Սվազլյան Վ., *Մեծ եղեռնը հայ ժողովրդական հուշապատմություն և թուրքալեզու երգերում*, Երևան, 1997:
- Տէր Ջոր*, Փարիզ, 1955:
- Փափազյան Ա., *Ցեղասպանություն և գոյատևման պայքար*, Երևան, 2000:
- Քելեշեան Մ., *Սիւ-Մատեան*, Պէյրութ, 1949:
- A Crime of Silence. The Armenian Genocide*. Cambridge, 1985.
- Dadrian, V. *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*. London, 1991.
- Dadrian, V. *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Oxford, 1995.
- Hovannisian, R. G., ed. *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, Oxford, 1988.
- Pinon, R. *La suppression des Armeniens Méthode allemande - travail turc*. Paris, 1916.
- Svazlian, V. *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witness Survivors*. Yerevan, 1999.

**«ԻՄ ԱՆՅՅԱԼԸ ԻՄ ԱՆՅՅԱԼԸ ՉԷ ՄԻԱՅՆ,
ԱՅԼ ՆԱԵՎ ԻՄ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՆՅՅԱԼՆ Է»:**

*Ականատես–վկա վերապրող
Տիգրան Օհանյան (ծնվ. 1902 թ., Կամախ)*
Հոլ 97 (97).

I

ՀԱՅՈՑ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԱԿԱՆԱՏԵՍ

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ

ՀՈՒՇԵՐ

1 (1).

ԵՂԻԱԶԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1886 Թ., ՏԱՐՈՆ, ՍԱՍՈՒՆ)

1908 թ. հյուրիեթը* բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին ազատություն տվեց, որից հետո հայը, թուրքը, քյուրդը, բոլորն էլ հավասար իրավունք պիտի ունենային:

Երիտասարդ թուրքերի և դաշնակցական կուսակցության եղբայրական դաշինքի համաձայն, վերջ էր տրվում հայկական ազատագրական պայքարին, և Թուրքիայում ապրող բոլոր ազգերը միացյալ ուժերով պետք է հայրենասիրական ոգով լցված, հավատարմորեն պաշտպանեին Օսմանյան կայսրությունը, նրա ստեղծած Սահմանադրությունը, նրա առաջադիմական օրենքներ հիմնադրող նոր կառավարությունը: Հատուկ հրովարտակով Մուշ հրավիրվեցին ֆեդայիները: Ռուբենի գլխավորությամբ հայտնվեց հայրուկների խումբը՝ առանց զենքերի: Ամեն տեղ հնչում էին ցնծության աղաղակներ: Հյուրիեթի օրենքով վերջ էր տրվում հայերի ստորացմանը, ծեծին, հայհույանքին, թալանին, կողոպուտին և արհամարհանքին: Նման վերաբերմունք ցուցաբերողը ենթարկվում էր ամենախիստ պատժի, նույնիսկ կախաղանի: Կատարյալ վստահության վրա էին դրվում երկու ժողովուրդները: Հայերը ստանում էին ազատ ձայնի իրավունք, ընտրում ու տալիս էին իրենց պատգամավորը: Սա արևմտահայերի կյանքում մի նոր վերածնունդ էր: Նորընտիր պառլամենտը իր անդրանիկ նիստում մի շարք օրենքներ հաստատեց, այդ թվում՝ հայերին օսմանյան բանակում զինվորական ծառայության մեջ ընդունելու օրենքը:

Սուլթան Համիդը դեռ մնում էր Թուրքիայի սուլթան, երբ 1909 թ. մարտի 31-ի օրը Կիլիկիայում ջարդվեցին 30 հազար հայեր: 1909 թ. ապրիլին զահրնկեց եղավ սուլթան Համիդը և զահր բարձրացավ նրա ավագ եղբայր Մուհամեդ Ռեշադը: Իշխանության գլուխ անցավ Էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի և Նազիմի նոր կառավարությունը, որը չեղյալ համարեց սուլթան Համիդի օրենքները, ցրեց համիդիե բաշիբոզուկ զինված ուժերին: «Սաղաղություն, հավասարություն, եղբայրություն» լոզունգներով հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը իրականություն էր դարձել:

Հնչակ և դաշնակ քաղաքական երկու հայ կու-

սակցությունների կենտրոնական կոմիտեները արտաքինապես գտնվում էին շատ մոտիկ և սիրալիր հարաբերությունների մեջ: Երկու կողմերի ղեկավարները ամեն օր հավաքվում էին կյուրում և գեղեցիկ Սահմանադրության առթիվ հայրենասիրական ճառեր էին արտասանում: Թուրք և հայ ղեկավարները փոխադարձ իրար էին հրավիրում, հացկերույթ և խնջույքներ էին սարքում, թևանցուկ շրջում էին քաղաքի փողոցներով, միասին այցելում էին պետական հիմնարկություններ և հայոց առաջնորդարան:

Հայերը մեծ արտոնություններ էին վայելում, նրանք անգամ խառնվում էին դատական գործերին, բարդ վեճերին:

Պատվելի Միհրանը բերեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի լուրը: Օգոստոսի 3-ին տեղի ունեցավ արևի խավարումը:

Էնվեր փաշայի ազգական Սերվեթ փաշան եկել էր հավաքելու բանակի համար պետք ու կարիքը՝ այն էլ ահավոր դաժան միջոցներով:

Հպատակության տակ ապրող հայերի նկատմամբ ատելությունը սկսեց ավելի խորանալ: Զայրույթը միայն հայ կամավորական խմբերով չէր սահմանափակվում, որոնք միացած ռուսական բանակին՝ կռվում էին իրենց դեմ:

Հայերի նկատմամբ թուրքերի գրգռվածությունը ավելի թունավոր դարձնելու նպատակով, կառավարությունը հրապարակ հանեց մի նոր, ավելի խոտվահույզ խնդիր, հայտարարելով, թե բանակում ծառայող հայ զինվորներն ու սպաները՝ մարտերի ժամանակ օգտվելով պատեհ առիթից, լքում են ռազմաճակատը, փախչում, անցնում են ռուսների կողմը՝ դավաճանում, գաղտնիքներ են հաղորդում և զենքերը շուռ տված կռվում են թուրքերի դեմ: Դրանց գումարվեցին նաև անցյալի ոխն ու վրեժը: Թալեաթի ու Էնվերի գլխավորած սահմանադրական Թուրքիան որոշեց սրի ու հրի միջոցով կոտորել՝ արմատախիլ անել երկիրը միշտ ծաղկեցնող իր հպատակ քաղաքացիներին՝ հայ ժողովրդին: Հրաման եղավ զինաթափ անել թուրքական բանակում ծառայող հայերին և նրանցից կազմել ամիլե թաբուրներ: Բոլոր զորամասերում եղած հայ զինվորների ձեռքից խլեցին հրացանները, նրանց շարքից դուրս հանեցին, ճանապարհները շինելու և բեռներ տեղափոխելու համար կազմեցին աշխատանքային խմբեր, ձմեռվա ցրտին լծեցին տաժանակիր աշխատանքների:

* 1908 թ. հռչակվեց Օսմանյան Թուրքիայի «Սահմանադրությունը», որի կարգախոսն էր՝ «Ազատություն, արդարություն, եղբայրություն, հավասարություն ժողովրդին»:

Պատերազմի սկզբի օրվանից թուրք կառավարության բռնած դիրքը հայերի հանդեպ բարյացակամ և հուսալի չի եղել: Այն հայերին համարել է թշնամի: Իսկ ջրաղացի փախստականների կրակոցը և Կոմս գյուղում տասներեք ժանդարմների հրկիզումը էժան չէր նստելու հայերի վրա:

Փետրվարի 20-ի գիշերը տասնհինգ գյուղերից հրավիրված ութսուն ներկայացուցիչներ հավաքվել էին Առաքելոց վանքում՝ խորհրդակցելու, որպեսզի նախապատրաստվեն ինքնապաշտպանությանը և հավաքվեն Առաքելոց վանքում: Սասունցիները ունեին հազար հինգ հարյուր հրացան:

Փետրվարի 22-ին Առաքելոց վանքից կրակոցներ լսվեցին:

Մարտի 13-ին շենյա Հազրեթը Մուշի շուկայում էր, հետո Սերվեթ փաշայի մոտ հաջի Մուսաբեկի և երիտթուրք ղեկավարների հետ խորհրդակցության նստեց, որոշեցին հայերին ջարդել:

Ապրիլի 7-ին թուրքական կառավարության և հայերի միջև սկսվել էին վանի անհավասար կռիվները: Հայ ֆեդայիների կողմից Ս. Առաքելոց վանքի Աստվածածնի մատուռի մոտ տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ սպանվել էր Ա.հմեդ փաշան: Սասուն գավառի մութեսերիֆ Սերվեթ փաշան Ա.հմեդ փաշայի գերեզմանի վրա արտասանած իր ճառում ասել է. «Ա.հմեդ, օղլու՛մ, դու հանգիստ պառկիր, ես քո գերեզմանի վրա երդում կանեմ, որ ինչքան մազ որ դու ունես քո գլխի վրա, այնքան հայ քո փոխարեն պետք է սպանվի»: Սա համբերությունը կորցրած ու վրեժ-խնդիր մութեսերիֆ փաշայի հոգու խորքում բույն դրած վերջին խոսքն ու վերջին երդումն էր, որը երբեք չէր մոռանալու, և այդ սուրբ խոստումը մոտիկ ապագայում պետք է իրականացվեր:

1915 թ. քրդերը հարձակվում են Սասունի Ալի-վանի հայերի վրա ու կոտորում, այնուհետև սարմեցի, մուսերցի, բաքրանցի մոտ հազար հոգի զինված, Ավդուլ Ազիզի գլխավորությամբ ապրիլի 22-ին արշավանք գործեցին Փսանքի քսան գյուղերի վրա: Նրանք սկսեցին անխնա կերպով հայերին սպանել ու թալանել: Անզեն հայերը կարճատև դիմադրություն ցույց տալուց հետո, չդիմանալով այդ մեծ ուժին, ամեն ինչ թողեցին, իրենց կյանքը ազատելու համար կին ու երեխա փախան լեռները: Քրդերը խուժեցին ներս, հրդեհ տվին ու թալանեցին ամբողջ գյուղը: Նրանց մի մասը՝ հարյուր հիսուն տղամարդ ու կին, երեխաներ, փախուստի միջոց չգտնելով, վանահայր Ստեփան վարդապետի և Գոմրտեր գյուղացի Աղջեի զբլիսավորությամբ, մտան Գոմսաց վանքի մեջ և ապաստանեցին: Ավդուլ Ազիզը կոահելով հայերի այդտեղ լինելը, իր քրդերով մոտեցավ, շրջապատեց վանքը, շարունակվեց երկարատև կռիվը: Քրդերը պարսպից ներս մտնել չկարողացան, բայց փոխարենը դրսի կողմից փակեցին վանքի բակում հոսող ջրի խողովակը, որպեսզի հայերը ստիպված լինեն իրենց հանձնվել: Մոտ կես ամիս պաշարված հայերը ապրեցին գրեթե առանց ջրի և մատնված մեծ հուսահատության: Այդ միջոցին՝ Աղջեին ծանոթ Սոսե անունով մի քրդուհի,

լսելով, որ պաշարված հայերի վրա ջուրը փակել են, գիշերով գաղտնի գնում է և ջուրը իր կտրված տեղից նորից բաց է թողնում դեպի վանքը: Անակնկալ երեվոյթը հայերին զարմանք է պատճառում, տիրում է ուրախություն: Մինչև առավոտ բոլոր կարասներն ու ամանները լցվում են ջրով: Արևածագին քրդերը գլխի են ընկնում և անցքը նորից փակում են:

Պաշարված հայերը, դրսի հարաբերությունից կտրված, մեկ ամիս կովեցին ու պաշտպանվեցին, բայց վերջին անգամ, երբ նկատեցին, որ դրությունը գնալով վատանում է և փրկության համար հույս չի մնացել, վարդապետն ու Աղջեն Սահակ անունով մի երիտասարդի գաղտնի ճանապարհով վանքից դուրս փախցրին, նրա միջոցով նամակ հասցրին Անդոկ, ուր նկարագրելով իրենց ծանր վիճակը՝ նրանք աղերսագին խնդրել էին կամ շտապ կերպով օգնություն հասցնել, կամ թե անելիքի մասին խորհուրդներ տալ: Ռուբենը պատասխան նամակ է գրում, թե՛ օգնության հասնել չենք կարող, իսկ ձեր այնտեղ մնալը այլևս նպատակ չունի, ուստի, եթե կարող եք ճարը գտնել, անմիջապես վանքից դուրս ելեք և միացեք մեզ:

Երեսուն օր պաշարված մնալուց հետո հայերը մի գիշեր ճեղքեցին օղակը, բոլորը միասին փախան դեպի Տալվորիկի ժայռերը, այնտեղից էլ՝ Անդոկի սարը: Հայերի գույքը և անասունները թալանելու նպատակով քրդերը մրցում էին միմյանց հետ, հայերին սպանելու և կողոպտելու համար մեկը մյուսից առաջ էր վազում:

Մայիսի 2-ին խիանցի և բաղկանցի աշիրաթները Փառգա գյուղում նստած մյուդուր Քոռ Սլեման աղայի գլխավորությամբ ամեն օր արշավում էին Տալվորիկի գյուղերի վրա, նպատակ ունենալով գրավել Անդոկը, ցրիվ տալ այնտեղ կուտակված հայերին և վերցնել ավարը: Բայց նրանք կորուստներ տալով՝ չկարողացան մոտենալ: Այդ կռիվների ընթացքում բալաքցի աշիրաթից* երկու հարյուր զինված քրդեր գիշերով բարձրացան Ծովասար: Լուսաբացին հարձակվեցին Աղբիկ գյուղի մի օբայի վրա, թալանեցին ամբողջ հոտը: Ծեգոտան քրդերը, որոնք համարվում էին Աղբիկի հայերի աղաները, լսելով բալաքցի քրդերի թալանի մասին, փոխանակ իրենց վրեժը լուծելու նրանցից, ծրագրում են՝ հայերի մնացած ունեցվածքը թալանել: Այդ նպատակով մայիսի 6-ին Ծեգո աշիրաթի պետ, Դալրձոր գյուղում բնակվող Հաբեի Յուսուֆը իր հորեղբայր Ֆատոյի երկու տղաների՝ Խալլոյի և Մուսոյի հետ, քսան զինված քրդերի հետ ուղղվում են դեպի Աղբիկ, որպեսզի համոզեն հայերին. «Կարող է ձեզ դժբախտություն պատահի, ձեր ունեցածը ուրիշները տանեն, ավելի լավ կլինի, որ դուք այսօրվանից ձեր անասունները հանձնեք մեզ: Մենք ձեր աղաներն ենք՝ կպահենք ձեզ: Ո՛վ իմանա, գուցե հետագայում դուք կազատվեք, ձեր ապրանքը նորից ետ կստանաք»:

Բայց հայ երիտասարդները երբ տեսան նրանց մոտենալը, կրակ բացեցին: Այդ կռիվը տևեց ամբողջ

* Մի ցեղապետի ենթարկվող քրդական ցեղ:

ցերեկը, մինչև արևի մայր մտնելը: Քրդերից սպանվեցին տասնմեկ մարդ, որոնց թվում Խալլուն և Մ'ուսուն, իսկ հայերից՝ հինգը: Յուսուֆը փախավ: Այդ դեպքը շատ ազդեց մուսուլման քրդերի վրա, որովհետև այդ միջոցին հազար հայ մի հավի չափ արժեք չուներ, իսկ մի քյուրդը արժեք հազար հայ:

Մայիսի 14-ին այս անգամ բալաքցի և Շեգո աշիրաթները միացած իրար հետ, մոտ երկու հազար զինված ու անգեմ քրդերով, լուսաբացին տարբեր ուղղություններով հարձակվեցին Գարմակ և Քոբ գյուղերի վրա:

Հայերը կանոնավոր զենքեր չուներին. նրանք չախմախի* հրացաններով պաշտպանվեցին, լեռների և հովիտների միջով շարժվեցին դեպի Սեմալ գյուղը: Ընդհանրապես օգնություն խնդրեցին Տափիկ գյուղի մյուրուր Թալիբ էֆենդուց, բայց նա երբ նկատեց քրդերի արշավանքը և հայերի փախուստը, իսկույն իր քսան ժանդարմայի հետ քյոշկի ներսը մտավ և դուրը փակեց: Հայերը ճարահատված Իրիցանք գյուղի մոտ դիրք բռնեցին, կասեցրին քրդերին: Կոնիվ երկու կողմում սաստկացավ: Լուրը հասել էր Սեմալ, օրվա կեսին Կոռյուն, Վարդան և երեք հարյուր զինված սասունցիներ օգնության եկան: Մոտ մի ժամ համառ մարտ մղելուց հետո քրդերը դիմեցին փախուստի՝ իրենց հետ տանելով ավարը:

Քրդերի հարձակումները հայերի վրա իբր թե անպաշտոն բնույթ էին կրում, բայց ընդհանուր համոզմունք կար, որ այդ բոլորը կատարվում էր կառավարության տված հրահանգով, որի կենդանի ապացույցն այն էր, որ հայերի բողոքները չէին լսվում. դիմումներին պատասխան չէր տրվում: Խուզարկության է ենթարկվում Վահան Փափագյանի բնակարանը, բայց ինքը տանը չի լինում:

Սերվեթ փաշան երիտթուրք էր, գավառի փաշան էր և իսլամին հավատարիմ մարդ: Հետևաբար, նա էլ պետք է իր պարտքը կատարեր այնպես, ինչպես որ կատարել էին մյուս գավառների բոլոր փաշաները:

Հունիսի 10-ից քյուրդ աշիրաթապետները խըմբված ձիավորներով, աչ ու ձախ կողմերից մտնում էին Մուշ, հրահանգներ էին ստանում ու վերադառնում էին իրենց տները: Ամեն գիշեր սայլերով ու բեռներով քաղաքից դուրս գնեք ու փամփուշտ էր տեղափոխվում՝ քրդերին զինելու համար: Հայերի կոտորածը հաջող ավարտելու նպատակով կառավարության կողմից կազմված էր հատուկ ծրագիր, կատարված էր գյուղերի բաժանումը, նշանակված էր հարձակման օրը, ժամը այնպիսի պատրաստությանը, որ այդ մեկ օրվա ընթացքում պետք է հիմնովին ավարտվեր Մ'շո դաշտի հարյուր հինգ գյուղերի բնաջնջումը՝ առանց մի երեխա խնայելու: Բաշխումը կատարված էր հետևյալ կերպ: Ակսած Մուշի աջակողմյան գյուղերից մինչև Մեղրագետի ակունքը, երեսունհինգ գյուղերի ջարդը հանձնված էր հաջի Մուսաբեկին, որը իր տրամադրության տակ ուներ երեք հազար հինգ հարյուր ձիավոր ու հետևակ քյուրդ: Քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմի տասնհինգ գյուղերի ջարդը հանձնված էր ֆատկանցի Ալեման աղային, որը իր տրամադրության տակ ուներ հազար

զինված քյուրդ: Ա. Կարապետի շրջանի քսան գյուղերի ջարդը հանձնված էր չեթեապետի օգնական, երիտթուրք Ռաշիդ էֆենդուն, որը ուներ հինգ հարյուր չեթեական ձիավոր ուժ. նաև նրանց մասնակցում էր Ս. Կարապետի վանքում նստած գործը և Ջիարեթ գյուղում նստած մյուրուրը՝ իր ժանդարմաներով: Դաշտի հյուսիս-արևելյան կողմը՝ տասնհինգ գյուղերի ջարդը հանձնված էր քերանցի Դրբոյի Ջնդուն, Կոլոտոյի Ջուբերին և Աղջանի մյուրուրին, որոնք իրենց տրամադրության տակ ուներին հազարից ավելի քյուրդ և ժանդարմա: Դաշտի արևելյան կողմը՝ Չխուրի քսան գյուղերի ջարդը հանձնարարված էր շեյխ Հազրեթին, որը իր տրամադրության տակ ուներ հազար երկու հարյուր ձիավոր՝ կազմված Ջիլանի և Քոսուրի քրդերից:

Այս կազմակերպված ուժերից դուրս, յուրաքանչյուր մահմեդականի վրա սրբազան պարտք էր դրված, որ նրանք իրենց հանդիպող հային առանց խնայելու սպանեն ու ոչնչացնեն:

Գոյություն ունեցող դրությունը միանգամից փոխվեց: Հայերն այլևս գյուղից քաղաք գնալ-վերադառնալ չէին կարող: Թուրքերը հանդիպողին չարածեծում ու տանջում էին, տեղի էին ունենում նաև սպանության դեպքեր: Երբեմն հասակավոր կանայք անհրաժեշտ մի բան բերելու համար գնում էին քաղաք, նրանք էլ ճանապարհին միշտ ենթարկվում էին հալածանքի ու անպատվաբեր հիշոցների: Տագնապը համակել էր ժողովրդին, մարդիկ բուն ու հանգիստ չուներին:

Հունիսի 22-ին բաքրանցի քրդերից հարյուր ձիավորներ իջևանում են Կոնկան գյուղի սարը: Հունիսի 23-ին նրանցից տասը ձիավորներ եկան մեր գյուղը և գյուղի իշխաններից պահանջեցին տասը հատ ոչխար, տասը կոտ ալյուր և տասը հատ թաղիք: Առանց առարկության նրանք ձրիաբար ստացան այդ բոլորը և հնուց ծանոթ լինելով հավատորիկցիների հետ կամ խղճի խայթից դրդված, Թամոյի Ալին ասաց. «Հայեր, ես ձեր աղն ու հացը շատ եմ կերել, հիմա ձեզ մի ճշմարտություն պետք է ասեմ: Սուլթանից հրաման է եկել, որ օսմանցու հողի վրա ապրող բոլոր հայերին անխնա պետք է կոտորենք: Այժմ, եթե դուք կանգնեք ու հեռվից դիտեք Ալիվանի դաշտի վրա, կտեսնեք, որ ցորենի արտերը հասել են, հասկը՝ հասկի վրա է ընկել, բայց ճնճողակ անգամ դուք այնտեղ տեսնել չեք կարող: Տիրել է մի չտեսնված ամառություն: Մենք հիմնովին կոտորել ենք այդ միջավայրի հայերին, հիմա էլ կառավարությունը մեզ կանչել է այստեղ, որ մենք Մ'շո դաշտի և Սասունի հայերին էլ կոտորենք: Մի քանի օր է մնացել, որ ձեզ մոտ էլ կոտորած սկսվի և պետք է այնպես լինի, որ Հիսուս Քրիստոս անունը տվող մարդ՝ այս հողի վրա կենդանի չմնա»: Քրդերը վերցրին իրենց պահանջածը, գրանացին, իսկ մենք մտածմունքի մեջ ընկանք:

Հունիսի 23-ի գիշերը Առալ գյուղից լավեցին հրացանների ձայներ: Գիշերով Առաղից փախած տղամարդկանց խմբեր հասան Հավատորիկ: Նրանք պատմեցին, որ առաղի երկու երիտասարդներ, հայերի գըլխին չարիք բերելու համար, մթության մեջ հրացան էին կրակել և փողոցով վազել, մտել էին աղայի երկհարկանի քյոշկը. նրան ասել էին, թե Ջորիկը ատրճանա-

* Կայծքարային

կով մեզ վրա կրակեց: Մամե էֆենդին միանալով խո-
վարարներին, երեքով սկսել էին կրակել քոչկի լուսա-
մուսներից գյուղի վրա: Վախ կրելով, որ վանքի գործը
արդեն կլսի և կշարժվի դեպի Առաղ, նրանք փախել,
եկել էին մեզ մոտ: Իրոք, վանքի միլիսները հաջորդ օրը
մտան Հավատորհիկ: Ամբողջ ցերեկը նրանք վազվզում
էին դեմուդեմ: Վերջում իմացանք, որ տասնմեկ հայ է
սպանվել: Հաջորդ առավոտ մի քանի սգավոր մայրեր
ու կանայք աղի արցունք աչքերին՝ կանգնեցին կառա-
վարության դուռը, որպեսզի ոճիրի համար իրենց բողո-
քը հայտնեն, բայց առանց ընդունելու՝ ժանդարմները
մտրակի հարվածով նրանց քաղաքից դուրս էին քշել:
Սա դաշտի հայերին կոտորելու ազդանշանն էր, իսկ
մենք դեռ թուրքերից ողորմություն էինք ակնկալում:
Իսկ քյուրդ հարկահավաքները շարունակում էին
իրենց բռնի հարկահավաքությունը, որ մինչև հայերին
կոտորելը գոնե մի բան փախցնեն: Առաղից փախած-
ները պատմեցին. «Երեկ կեսօրից հետո երկու հարյու-
րից ավելի ժանդարմներ, միլիսներ, չավուշներ և օճ-
բաշիներ, մի ոմն հարյուրապետ Քամիլ էֆենդու գլխա-
վորությամբ, Մուշի կողմից եկան, մտան գյուղը, փակե-
ցին ճանապարհները և սկսեցին տղամարդկանց հավա-
քել ու լցնել Ալիբեկի ախոռի մեջ, որտեղ սպանեցին»:

Հունիսի 26-ի ցերեկը Աերվեթ փաշան ոստիկա-
նապետ Բեհջեթ էֆենդու միջոցով՝ կարևոր հանձնարա-
րություններ տալու համար, քաղաքի թաղերից իր մոտ
կանչել էր տվել քաղաքի աչքի ընկնող վաճառական-
ներին, պետության մոտ ծառայություն կատարող հայ
պաշտոնյաներին, Առաջնորդ Վարդան վարդապետին,
թվով երեք հարյուր հիսուն մարդ և նրանց ասել. «Հա-
յեր, ինձ անհայտ պատճառներով հրամայված է, որ
դուք բոլորդ ժամանակավորապես Մուշից տեղափոխ-
վեք Դիարբեքիր, մինչև որ պատերազմը վերջանա»:
Այս հայտարարությունից հետո փաշան չթողեց, որ
նրանք տուն վերադառնան: Բայց հայտնի չէ, թե նրանց
ու՞ր կորցրին, քանի որ նրանցից ոչ մեկը ետ չեկավ:

Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդապետի կիրա-
կին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՛ղ,
դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հա-
յության համար: Կիրակին և հաջորդ գիշերը տեղի ունե-
ցավ Մշո դաշտի գյուղերում անմեղ ու անզեն կանանց
և երեխաների բնաջնջումը: Ծաբաթ օրը Առաղ գյուղում
սպանվել էին երեք մարդ, հիսունսինգ-վաթսուն հոգի
առնված էին կալանքի տակ, գործը գյուղից չէր հեռա-
ցել: Առավոտը նրանք Առաղից շարժվեցին Հավատոր-
հիկ: Ամբողջ գիշեր Յուսուֆ էֆենդին և իր ժանդարմ-
ները ո՛չ հանվեցին, ո՛չ քնեցին: Ջենքերը ձեռներին
նստած էին. վախենում էին, որ հայ ֆեդայիները կգան
և իրենց կսպանեն:

Ավազակ և գող քյուրդ Ռոնդոն ասում է հայերին.
«Հիմա Օսման օճբաշին ինձ ասաց, որ երեկ Ազիզ չա-
վուշը ասել է, թե անպայման վաղը սկսելու է հայերի
տեղահանությունը և ջարդը»: Եվ իրոք, Մուսա բեկը
բազմաթիվ ձիավորներով գալիս է Տարոնի դաշտով:
Նրանց մի մասը ուղղվում է Բերդակի վրա, մի մասը՝
Առաղի վրա, մի մասը՝ Մոկունքի վրա, մյուս մասն էլ
Տերգեվանքի վրա. սկսվեց հրացանազարկությունը:

Արտերի մեջ նրանք, սպանելով ջուր անող մարդկանց,
հնձվորներին, տավարած հոտաղների, սրարշավ
լցվեցին գյուղերի մեջ: Երիտթուրքերի կառավարու-
թյունը, քրդական բեկերի, աղաների ու շեյխերի գլխա-
վորությամբ, այդ կիրակի Մուշի դաշտը ամայի դարձ-
րեց, տասնյակ հազար կանանց ու երեխաների ծխի ու
կրակի մեջ խորովելով ու խեղդելով: Իսկ առաղից հի-
սունհինգ հայերին, բոլորի թևերը կապած, տարել էին
վանքի մոտ: Քամիլ էֆենդին նստել էր բարձր տեղ ու
հրամայել, որ կրակ բաց անեն կապկպված հայերի վը-
րա, որոնք տեղնուտեղը սպանվել էին: Վերևի գյուղերը
մատնված էին արյան և ավարի, իսկ ցածի կողմը՝
Նորաշեն, Ազիզնան, Սոխգոմ, Օղոնք, Հունան գյու-
ղերը դեռ սովորական կյանքով էին ապրում, բայց նը-
րանք էլ պաշարվեցին, թալանվեցին ու քշվեցին դեպի
հրկիզման վայրերը:

Հունիսի 28-ի գիշերը մինչև առավոտ Քրդագո-
մի, Խասգյուղի և Հունանի խոշոր գոմերի ու մարագնե-
րի ներսում, կրակի բոցերի մեջ այրվեցին, ածուխ դար-
ձան տասը-տասներկու հազար հայ կանայք, մանուկ-
ներ, ծեբեր և երիտասարդներ: Այդ նույն գիշերը շեյխ
Հազրեթը, Մուսա բեկի երկու եղբայրները՝ Խասում և
Նըրհո բեկերը, Ավրան և իր շրջակա գյուղերում՝ Կոլո-
տոն, Ջուրբերը և չեչենները, Ս. Կարապետի կողմը՝ Ռա-
շիդ էֆենդին և Ջիարթի մյուղուրը, Ղզլաղաչ և իր մո-
տակա գյուղերը՝ ֆատկանցի Ալեման աղան, իսկ քա-
ղաքի շրջակայքում՝ չեթեների ընդհանուր հրամանա-
տար, Մուշի երիտթուրքերի առաջնորդ Ֆալամազ
աղան, ժանդարմների մասնակցությամբ նույն գործո-
ղությունները կատարեցին ամենուրեք: Լույս երկուշաբ-
թի առավոտ դաշտի բոլոր մասերում այլևս ոչ մի կեն-
դանի հայ չէր շարժվում: Միայն հրկիզված գյուղերի
վրա թանձր ծուխ էր նստել, ճենճահոտը տարածվել էր
մթնոլորտի մեջ, որը գալիս, հասնում էր մինչև մեր
լեռները:

Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին
կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գի-
շերվա մեջ դարձավ ամայի՝ անմարդաբնակ, իսկ նրա
սեփական տերերը՝ անողոք թուրքերի ու քրդերի ձեռ-
քով հրեշային գործողությամբ սրով մորթվեցին, կրա-
կով այրվեցին, ջրով խեղդամահ եղան՝ հարյուր հինգ
գյուղերի յոթանասուն-ութսուն հազար երկու սեռի
պատկանող հայ բնակիչները: Թալանի տրվեց միլիոն-
ների հասնող նրանց հարստությունը: Կորյունի կազմա-
կերպած խմբերը և գյուղական դաշնակցական կոմիտե-
ները՝ վստահ չլիներով իրենց փոքրաքանակ ուժերի վրա,
մնացին իրարից կտրված, դիմադրել չկարողացան:

Հուսահատության և անորոշ դրության մեջ ընկ-
նելու գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ յու-
րաքանջյուր գյուղ կարծում էր, թե այդ օրվա արշա-
վանքը միայն իր վրա է կատարված, իսկ մնացած գյու-
ղերը դեռ ազատ են մնացել: Որոշ չափով արգելք հան-
դիսացան կանայք և երեխաները, որովհետև մարդ-
կանց մտքերում այն կարծիքը կար, թե՛ հավանաբար
կոտորածը նրանց վրա չի տարածվի, իսկ եթե դիմադ-
րություն ցույց տրվի, այն դեպքում նրանք էլ կընկնեն
շատի մեջ և անտեղի կզոհվեն:

Ալիքան գյուղի երիտասարդները այդ առավուտ մինչև երեկո համառ կերպով կովեցին Ջնդիի բազմաթիվ քրդերի դեմ: Գյուղը նրանց ձեռքը չմատնեցին, մինչև որ մութն ընկավ: Երբ գիշեր եղավ ու քրդերը հեռացան, նրանք մեծ հույսով բոլոր ծերունիներին, կանանց ու երեխաներին հանեցին և ուղարկեցին Աղչան գյուղը՝ մյուղուրին հանձնվելու համար, որ նրա կողմից պաշտպանություն գտնեն, իսկ իրենք՝ տղամարդիկ հիսուն-վաթսուն հոգի փախուստի դիմեցին դեպի Քանա սարը: Ծանապարհին նրանք անցան Օդոնք, Սոխոս, Ալիզրան գյուղերի միջով, հանդիպեցին սպանված մարդկանց դիակների, աչքով տեսան ավերակ ու դատարկ մնացած գյուղեր, ապա նոր հասկացան, որ դաշտի մեջ տեղի է ունեցել հայերի ընդհանուր կոտորած:

Այդ գիշեր փախած մարդիկ հասան Քանա բարձունքի վրա, բայց Աղչան ուղարկված հինգ-վեց հարյուր անձը, մյուղուրի և ժանդարմաների ձեռքով, նույն օրը լցվեցին մարագների մեջ ու այրվեցին: Չորս հարյուր տուն ունեցող Ավրան գյուղի տղամարդիկ ամբողջ ցերեկ կովեցին Ջուբերի հրամանատարության տակ գտնված չեչենների ու քրդերի դեմ, բայց նրանք էլ պարտվեցին ու զոհվեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց սակավաթիվ զենքերի փամփուշտները վերջացել էին:

Մուշի հյուսիս-արևելյան մասում, քաղաքից հինգ կիլոմետր հեռավորություն ունեցող երեք հարյուր հիսուն տնից բաղկացած Գառնեն գյուղի հայերը երկու ցերեկ ու գիշեր անընդհատ մահու-կենաց կռիվ մղեցին Ֆալամազ աղայի չեթենների, Մուշից հասած ժանդարմաների և ուրիշ բաշիբոզուկների դեմ, մինչև որ բոլորը ուժասպառ եղան և կենդանի մատնվեցին թշնամու ձեռքը: Ջարդարարները ներս մտան, այրեցին ամբողջ գյուղը, սպանեցին և կրակի տակ թաղեցին մոտ հարյուր երեք հարյուր անմեղ անձերի:

Ուրիշ մի քանի գյուղերում անհատ մարդիկ, տեղ-տեղ երեք-չորս հոգի միացած, զենքերով ապաստանեցին տների մեջ, կովեցին, քրդերից իրենց նահատակների վրեժը լուծեցին, բայց դուրս գալու ճանապարհ չգտնելով՝ նրանք էլ հրդեհի մեջ վառվեցին:

Թե ինչպիսի խմբավորումներ էին կատարվել շրջաններում և ինչպես էր նախապատրաստվել ու իրագործվել դաշտի կոտորածը, այդ առթիվ քաղաքի մեջ բնակված հայերը բոլորովին տեղեկություն չունեին: Հիշյալ «մարդավառի» կիրակին՝ լույս երկուշաբթի գիշերը, մի խումբ զինված ու անզեն երիտասարդներ, մոտ քառասուն-հիսուն հոգի, փորձ կատարեցին քաղաքից դուրս գալ և փախչել դեպի Սասուն:

Կեսգիշերին՝ Գավառեցոց թաղից նրանք զգույշ քայլերով շարժվեցին դեպի վերև, որ շուտ գան, մտնեն Օեխանց ձորը ու ազատվեն, բայց Սայկի դուրանում խրամատավորված ասկյարները կոահեցին, մթության մեջ սկսեցին կրակել: Հանդիպելով այդ արգելքին, տղաների կեսը նորից ետ վերադարձավ քաղաք, իսկ մյուս կեսը բռնված զծից դուրս պրծավ, խիտ այգիների միջով ճանապարհվեց դեպի Հավատորիկ: Սրանք էլ անցան ավերակ դարձած Մոկունք, Տերգեվանք գյուղերից, տեսան սպանվածների դիակներ, սարսափ կրե-

լով հասկացան, թե ինչ զուլում է ստեղծվել հայերի գրխին: Գիշերվա այդ կրակոցը և երեք հարյուր հիսուն երևելի մարդկանց ետ չվերադառնալը արդեն քաղաքի հայերին դրեց տագնապի և կասկածի մեջ: Դեպքերի տպավորության տակ թե՛ տղամարդիկ և թե՛ կանայք քուն ու հանգիստ չունեին:

Լուսացավ երկուշաբթին, հունիսի 29-ի առավուտը: Փողոցները դատարկ էին, մարդ արարած չէր երևում, շարժում ու շշուկ չկար: Միայն բարձրաբերձ բարդիների վրայից լսվում էին տասնյակ հազարավոր սև ագռավների բոթաբեր սև կոնչյունները: Այդ պահին, երբ արևը բավականաչափ բարձրացել էր երկնակամարի վրա, մեկ էլ հանկարծակի հայկական թաղերի գլխավոր փողոցներում լսվեցին թուրք մունետիկների կանչի զիլ ձայները. «Հայե՛ր, մութեսերիֆ փաշայի հրամանով, դուք ձեր սայլերով, ջորիներով, ձեր բոլոր գույքով ու ընտանիքներով, այսօր ժամը տասին պետք է հավաքվեք, ներկայանաք կառավարության դուռը, Դիարբեքիր մեկնելու համար: Ով որ մերժի ու չկատարի այս հրամանը, նրա ունեցվածքը կբռնագրավվի, ընտանիքը բռնի ուժով քաղաքից դուրս կարտաքսվի»: Այդ կանչերին ոչ ոք չհնազանդվեց: Կեսօրին մոտ փոխներն ու զինված ժանդարմաները փողոցով առաջացան դեպի հայոց վերին թաղը, որպեսզի բռնի ուժով հայերին տեղահան անեն ու քշեն դեպի անհայտ ուղղությունները: Նրանք համարձակ քայլերով մոտեցան, կանգ առան Ասատուր աղայի երկհարկանի տան առաջ, որը ներսի կողմից փակված էր: Բախելով պահանջեցին դուռը բաց անել: Տան երկրորդ հարկում գտնվում էր պաշտպանության այն դիրքը, որտեղ Ասլանյան Լևոնի ղեկավարությամբ հսկում էին մի տասնյակ զինված տղաներ: Երբ դռան բացումը չկատարվեց, ժանդարմաները սկսեցին կոտրելու փորձ կատարել: Տղաները վերևից իրենց զենքերի փողերը լուսամուտներից դուրս կախեցին և միացյալ կրակ բացեցին՝ փողոցում խմբված փոխների և ժանդարմաների վրա: Ութ մարդ սպանվեց, իսկ մնացածները վիրավոր ու կենդանի ետ փախան դեպի կառավարության շենքը և պատահած դեպքը պատմեցին Սերվեթ փաշային: Լսելով վերջին լուրը, որ Բաշմահլետում հայերը կրակել են փոխների վրա և ութ մարդ են սպանել, Սերվեթ փաշան իսկույն հրաման արձակեց, և թնդանոթները խաչաձև որոտացին հայկական չորս թաղերի վրա: Հազար երեք հարյուր բնակիչներ կանգնեցին ահեղ օրհասի առջև, ումբերի ու գնդակների տարափի տակ, ձեռք-ձեռքի տված նրանք աշխատում էին մարտնչել ու պատվով մեռնել:

Այդ ժամին ավեր գործող հրանոթների ու բազմահազար հրացանների որոտմունքների հետ թուրքական թաղերի կողմից ներդաշնակ լսվում էին մունետիկների անողորմ կանչի ձայները. «Ո՛վ մուսուլմաններ, կառավարության հրամանը բոլորիդ զիտություն: Ձեզանից ով որ հանդգնի մի հայ երեխա, աղջիկ, կին կամ տղամարդ վերցնի իր տանը մեջ և նրան հովանավորի, հայտնվելու դեպքում այդպիսին կհամարվի գյավուր, նրա տունն ու տեղը իր գլխի վրա կայրվի»:

Այնպես որ, որևէ տեղից օգնություն ստանալու

հույսերը բոլորովին կտրված էին, ոռոսական կայսերական բանակները հանգստանում էին Բասենում և Մանազկերտում, իսկ սահմանադրական Թուրքիայի ջարդարարները, գերմանական ներկայացուցիչների ցուցմունքներով գործում էին ազատ ու համարձակ՝ Մուշի դաշտը և նրա քաղաքը առնելով կրակի տակ, կոտորում, արմատախիլ անում բոլոր հայերին՝ մեծից մինչև փոքր: Հավատորկի սահմանը մոտավորապես ընդգրկում էր երեք հարյուրից երեք հարյուր հիսուն քառ. կիլոմետր տարածություն, որը ամբողջապես կազմված է անառիկ լեռներից, ճյուղավորված լեռնաթևերից, խոր-խոր հովիտներից, քարանձավներից ու ժայռերից, և այդ հյուսվածքը միացված է Սասնո լեռնաշխարհի հետ՝ Մուշից մինչև Դիարբեքր, Բիթլիսից մինչև Գենջ և ավելի հեռուները: Այդ տարածության մեծագույն մասը ծածկված էր պուրակներով, խիտ-խիտ թփուտներով, փարթամացած զանազան տեսակի խոտաբույսերով: Հովիտների մեջ թե լանջերի վրա գտնվում էին գյուղից պատկանող մի քանի մզրաներ, որտեղ իրենց հողերին մոտիկ տուն էին շինել և ապրում էին ընտանիքներ: Այնտեղ, որտեղ որ մշակելու հնարավորություն կար, ցանված ու հասկած վիճակում էին գտնվում ցորենի, գարու և կորեկի բազմաթիվ արտերը: Ամեն քայլափոխի կային սառնորակ աղբյուրներ, բյուրեղանման կարկաչող վտակներ ու առվակներ, կանաչ բուսականություն, ճոխ ծաղիկների անուշ բուրմունք: Բնությունը գեղեցիկ էր, օդը մաքուր, և այդ հարմարությունը հնարավորություն էր տվել, որ հավատորկիցիները պարապեն խաշնարածությամբ, ունենային մեծ քանակությամբ ոչխար ու տավար:

Չգալով վտանգի մոտալուտ լինելը, դեռ մի ամիս առաջ տնտեսությունները իրենց ունեցած գույքի արժեքավոր մասը, զարդ ու զարդեղենները գաղտնի կերպով քաշել, թաղել էին հողի տակ, այն հույսով, որ գուցե իրենք մի օր կազատվեն և այդ բոլորը նորից կվայելեն:

Հուլիսի առաջին օրը գյուղում մնացել էին միայն մի քանի անգոր ծերունիներ, երկու-երեք հոգի կույր կանայք, շներ և կատուներ ու երկու հազարի չափ կավե փեթակներից անձրևի կաթիլների պես դուրս թռչող ու ներս մտնող միլիոնավոր մեղուներ, որոնք լույսի արագությամբ ճեղքում էի օդը, սարից-ձորից մեղր էին փոխադրում, իրենց տարեկան պաշարն էին պատրաստում և չէին հասկանում, թե մոտիկ ապագայում իրենք էլ իրենց տերերի պես բարբարոսաբար հրո ճարակ պետք է դառնան:

Հազար երկու հարյուր հոգի, մեզ հետ շարժելով տասը հազար ոչխար, երկու հազար տավար, բեռնած ամաններ, թաղիքներ ու կարպետներ, քաշվեցին դեպի հարավ, գյուղից տասներկու-տասներեք կիլոմետր հեռու, Օեխնիստ մազրային մոտիկ Խոռկի հովիտում, որի արևելյան մասում մայր ձորից այն կողմը ձգվում է Կոնկան գյուղի անտառապատ, բաց գազաթներ ունեցող լեռնաշղթան: Բոլորս տեղավորվեցինք սաղարթախիտ պուրակների մեջ, ամենուրեք խարույկները սկսեցին վառվել, մտով լիքը պտուկները քլթթթում էին, խորովածի շամփուրները շրջվում էին թեժացած կրակների վրա, օրվա դառն հոգսերը մոռացության տալու

համար մեկը սրախոսում էր, մեկը՝ ծիծաղում, մեկը՝ ողբում ու արտասվում: Լսվում էին ծծկեր երեխաների լացի ձայներ, գառների մայոց, հորթերի բառաչ, չարագուշակ շների ոռնոց, և այդ ամենը ներդաշնակելով կանանց հառաչանքների, ախ ու վախերի հետ, կեսը՝ քուն, կեսը՝ արթուն, բացվեց հուլիսի երկրորդ օրվա առավոտը: Կար երկու հարյուր հիսուն տղամարդ, բայց մենք պետք է պաշտպանվեինք ութ հատ հասարակ փամփուռտավոր հրացաններով և մոտ հիսուն չախմախի հրացաններով: Հեռվից եկավ բագրացի քրդերի մի խումբ՝ ձիերի վրա հեծած: Նրանք բանակեցին, որ իրենց պետք է նվեր տրվի և որոշվեց քսանչորս ոսկի հավաքել, տալ նրանց: Վերջում նրանք անտառակի մեջ թաքնված հայերին սկսեցին կրակել, սպանեցին հինգ տղամարդ, մի քսաներկու տարեկան հղի կնոջ առևանգեցին և քջեցին-տարան երեսունհինգ եզ ու կով: Բագրացի քրդերը միշտ էլ հայերին սպանել ու թալանել են դեռ օրենքի մեջ եղած ժամանակ, իսկ այժմ ինչու՞ պիտի խնայեին, քանի որ հայերը օրենքից դուրս էին հանված, և կառավարությունը նրանց իրավունք էր տվել՝ սպանել բոլոր հայերին:

Մենք արդեն հալածված ժողովուրդ էինք, երկրի իշխանությունը մեզ քջել էր սպանդանոց, իր սուրը դրել էր մեր կոկորդի վրա, ամենուրեք հայերի արյունը հոսում էր: Մեր մահվան վերջին ժամերը մոտեցել էին, ջարդարարների հանդեպ մեր վրեժը պետք է մնար առանց հատուցանելու, որովհետև զենք չունենալու պատճառով մեր ձեռքերը ծալված էին մեր կրծքի վրա, իսկ իրավունքն ու արդարությունը մնացել էին բարբարոսների ձեռքում:

Վտանգից խուսափելու համար թողեցինք Խոռկի հովիտը, ետ վերադարձանք դեպի արևմուտք, գյուղի կողմի վրա բարձրացանք Սինամերիկի վերև, Կապրեդավի կոչված տեղը, հսկող պահակախմբեր դասավորեցինք: Ժողովուրդն ու անասունները տեղավորվեցին սաղարթախիտ փոքրիկ դուրանի մեջտեղում:

Կորյունը մի խումբ զինվորների հետ գտնվում էր Կուրտըկի բարձունքներում, պահում էր Մուշի և Սասունի մեջտեղը ընկած սահմանը: Նա հեռվից նայում էր այրվող քաղաքին, լսում թնդանոթների ու հրացանների ձայները, սիրտը կսկծում էր և Սեմալից զինված ուժ էր պահանջում, որ գիշերով հարձակվեր քաղաքի վրա, թուրքերին խուճապի մատներ, հայերի համար ազատվելու ճանապարհ բացեր: Սասունցիները համաձայն էին քաղաքի պաշարված հայերին օգնության հասնել: Բայց դա, ըստ Ռուբենի*, վտանգավոր էր: Ռուբենը, Վարդանը և փեթարցի Մանուկը, վերցնելով բավական թվով սասունցիների ու այլ զինվորների, Սեմալից բարձրացան Կուրտըկ՝ Կորյունի** մոտ, որպեսզի այդ

* Ռուբեն – Մինաս Տեր-Մինասյան (1882, Ախալքալաք – 1951, Ֆրանսիա), ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: 1915թ. եղել է Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից:

** Կորյուն – Գոմսա Իսո (1870, Գոմս գ. – 1915, Սասուն), ազգային ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի: Եղել է Մշո դաշտի Գոմս գյուղի գյուղապետը և Սասունի 1915 թ. հեղոսամարտի ղեկավարներից, զոհվել է մարտում:

գիշեր հարձակվեւն թուրքերի վրա: Կուրտը կի մոտ Արշ-կլորի գագաթին թուրքերի պահակները դիրք էին բռն-նել: Մանուկն իր տղաներով բարձրացավ այդ գագաթը և մի քանի մարդով այդ Արշկլորի դիրքը գրավեց: Հա-մաձայն պայմանի, երբ Մանուկի և նրա զինվորների կողմից հրացանի ձայներ լսվեին, Կուրտը կից անմիջա-պես զինված օգնություն պիտի գար, որ արշավանք գործեին քաղաքի վրա: Բայց Մանուկը մինչև լուսա-բաց սպասեց, և ոչ մի մարդ օգնության չեկավ: Հուսա-հատված ետ վերադարձան Կուրտը կի գագաթը, տե-սան՝ վեճ և անհամաձայնություն: Մի քանի մարդ պա-հակ թողեցին այնտեղ, մնացածները նորից իջան Աե-մալ: «Կատարվեց Ռուբենի կամքը՝ միայն թե ինքը կեճ-դանի մնա», - ասում էին շարքային զինվորները, բայց իրականությունը այն եղավ, որ վերջում Սասունն էլ չա-զատվեց:

Ողբերգության վերջին գիշերն էր, թնդանոթնե-րը դեռ որոտում էին: Վերին թաղի և Ա. Մարինեի թաղի տները բոցավառվում էին, տասնյակ հազար հայեր չորս կողմերից հավաքվել, խցկվել էին ձորի թաղի տներում ու նկուղներում: Մոտիկ էր վախճանը: Անօրի-նական ու դաժան մահով մեռնելը մարդկանց համար ծանր էր: Հետևաբար, խելքով հասունացած տղամար-դիկ ու երիտասարդությունը՝ խմբված պատերի տակ, մութ անկյուններում, խոսում, կազմակերպվում էին, որ-պեսզի գաղտնի կերպով, առանց մեկի՛ն իմաց տալու, բաժանվեն իրենց սիրելիներից և իրենք քաղաքից դուրս գալու համար փախուստի փորձ կատարեն, ով՛ մեռավ, ով՛ ազատվեց: Քսան-երեսուն հոգիով, տարբեր ուղ-ղություն վերցնելով, փախուստի ճամփան բռնեցին: Լա-վազույն միջոցը քաղաքի միջով անցնող ջրի հոսանքի հետ գնալն էր: Շուրջ քառասուն երիտասարդներ լո-ղացին, դուրս եկան Տեր-Քևանք գյուղի ետևում, ժայ-ռերի մեջ թաքնվեցին: Բայց նրանց հաջորդող խումբը՝ յոթանասուն հոգի, նույնպես ջուրը մտան, բայց թուր-քերը նկատեցին և բոլորին գնդակահարեցին:

Հուլիսի 6-ի առավոտը զորքը աչից, ձախից շարժ-վեց, մտավ ձորի թաղը, տներից դուրս թափեց տասը հազար կանանց, երեխաների, ծերերի ու երիտասարդ-ների, ինչքան որ տղամարդ կար, բոլորին տեղում գըն-դակահարեցին, իսկ մնացածներին ժանդարման քա-ղաքից դուրս հանեց, տարավ մոտակա գյուղերը, սովո-րական կարգով լցրեցին գոմերի մեջ ու այրեցին:

Հայերի թողած հարստությունը թալանի տրվեց: Պետությունն իր բաժինը ամբարեց Ա. Մարինե, Ա. Գե-վորգ և Ծեկ Ավետարան եկեղեցիներում, իսկ մնացածը՝ հետագա շաբաթների ընթացքում, գիշեր ու ցերեկ ան-ընդհատ իրենց տներն էին տեղափոխում թե՛ քաղաքի թուրքերը, թե՛ քրդական աշիրաթները: Մուշի անգեճ ու անգոր հայերը յոթ օր հերոսաբար կռվեցին, պաշտ-պանվեցին, բայց Թալեաթի և Էնվերի բարբարոս սուրը նրանց էլ գլխատեց, նրանց շեն ու հարուստ օջախները գետնին հավասար դարձրեց: Բացառությամբ հինգ-վեց հոգի հացթուխ վարպետների, որոնց զորքին հաց թխելու համար առանց ընտանիքների փակել, պահել էին փոների ներսում, դաշտում ու քաղաքում այլևս ոտքի վրա կանգնած կենդանի հայ չէր մնացել: Հեռվից երևում

էր միայն սուկումնավոր ամալի տարածությունը, որի վրայից քայլում, անցնում էին թալան փախցնող քրդե-րի ավազակային խմբերը:

Հուլիսի 7-ի գիշերը Վահան Փափագյանը* և Ավետիսը, մշեցի ու դաշտեցի քառասուն հոգուց բաղ-կացած մի խումբ զինվորներով, Սեմալից եկան Կապ-րեղավի: Հյուրերի ներկայությունը հուսահատ ժողովըր-դին մեծ ուրախություն պատճառեց, որպես զինված օգ-նություն, նրանց գալուստը մեր կողմից գրկաբաց ըն-դունելություն գտավ: Նրանք Սեմալից մինչև մեզ մոտ հասնելը անցել էին երեսունհինգ կիլոմետր ճանապարհ, հետևապես շատ հոգնած էին ու սոված: Կերան ու քնեցին: Առավոտյան գնացիքը դիրքերը ճշտելու: Իզամ քարի գլուխ կանաչ ճյուղերից մի քանի տաղա-վարներ հյուսեցինք, Փափագյանն իր կենտրոնը հիմ-նեց այնտեղ: Սկսած Ծիրի կատարից մինչև ցածի ստո-րոտները, վերևից ներքև և ճյուղավորված բոլոր լեռնա-թևերը, Առաքելոց վանքը, դաշտի տարածության մեծ մասը, Գանա և Մառնիկ լեռները պարզ հայելու պես փոխված էին մեր առջև: Կարճատև խորհրդակցությու-նից հետո կովոդ ուժերին դասավորելու և ղեկավարելու գործը հանձնվեց Ավետիսին, իսկ ընդհանուր կարգա-դրությունը՝ Փափագյանին:

Ավետիսը զինված տղաներին բաժանեց տաս-նյակների, նշանակեց տասնապետներ: Խմբերը ան-ձայն դիրք բռնեցին այդ լեռան թևի երկարությամբ: Վան-քում եղած միլիսները ամեն օր երեսուն-քառասուն մար-դով գալիս էին դեպի մեր դիրքերը, հեռվից կրակում էին մեզ վրա: Մենք էլ փոխադարձ կրակում էինք, մին-չև մութն ընկներ: Հետո նրանք վերադառնում էին վանք:

Կավառում՝ ժամանակավորապես սրից ու հրից պրծած, փախստական և քրդերի ամենօրյա հալածանք-ներից ենթարկված հայերի համար ստեղծվեց ինքնա-պաշտպանության չորս խմբավորում:

ԱՌԱՋԻՆ տեղը Անդոկ սարն էր, ուր գաղթել, կենտրոնացել էին դեռ կոտորածի չմատնված սասուն-ցի հայերը՝ իրենց ընտանիքներով, որոնց թիվը Սլիվա-նից, Բշերիկից, Սղերդից և զանազան վայրերից փա-խած ու այնտեղ ապաստան գտած մարդկանց հետ կազմում էր քառասունհինգից-հիսուն հազար հոգի:

ԵՐԿՐՈՐԴԻՐ՝ Քանա և Հավատորիկի սարերն էին, որտեղ դաշտի և քաղաքի փախստականների թի-վը կազմում էր տասը-տասներկու հազար հոգի:

ԵՐԿՐՈՐԴԻՐ՝ Ա. Կարապետի վանքի անտառն էր, որի խիտ թփուտների մեջ պահվում ու պաշտպանվում էին Վարդովի և շրջակա գյուղերից փախած մոտ երկու հազար տարբեր սեռի և հասակի անձինք:

ՉՈՐՐՈՐԴԻՐ՝ Չխուրի մասում Մեղրագետի ակունքից դեպի հյուսիս-արևելք, մեծ տարածություն բռնող շամբն էր, որի խորքում՝ վայրի խոզերի բնա-կատեղում, փախել ու ապաստանել էին Վարդենիսի,

* Վահան Փափագյան (Կոմս) (1876, Թավրիզ – 1973, Բեյրութ) – ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: 1913–1914 թթ. եղել է Մուշում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին միացել է Ռուբենի ֆիդայիների խմբին: 1918 թ. մեկնել է Թիֆլիս:

Աղքեցիս, Արտոքի, Կարսի և այլ գյուղերից փախած մոտ հազար հիմզ հարյուր կանայք ու երեխաներ:

Սլիվանցի քրդախոս Տիգրանին քյուրդ ձևացնելով՝ մի անգամ ուղարկեցինք մինչև ռուսական բանակ, վերադարձավ, բայց հուսալի լուր չբերեց: Երկրորդ անգամ ուղարկեցինք՝ էլ ետ չվերադարձավ: Ամեն թույն հեռադիտակը մեր աչքերին դրած նայում էինք Առաքելոց վանքին, տեսնում՝ գորքը էլ ու մոտ է անում: Միլիաները դրսի կողմից քանդում էին հնադարյան եկեղեցու խորանի պատերը և քարերը գլորում դեպի ներքև:

Հուլիսի 15-ին, միլիաների կեսը՝ մոտ երկու հարյուր հոգի, չավուշների գլխավորությամբ մնացին վանքում, մնացած երկու հարյուր հոգին Քամիլ Էֆենդու հետ բարձրացան վերև, սարի ետևում՝ Միրզա աղայի աղքյուրի մոտ վրաններ կանգնեցրին, լեռնաթևի երկարությամբ դիրքեր բռնեցին՝ մինչև Ծիրին կատարի գագաթը: Այդ տեսնելով՝ մենք էլ մեր դիրքերը տարանք Ծիրին կատարին մոտ և կանգնեցինք դեմ առ դեմ: Թուրքերը մեկ-մեկ կրակում էին մեր դիրքերի վրա, հետո դադարում էին: Այդ ձևի թույլ կոիվներ գնում էին նաև Անդոկի շուրջ, որին մասնակցում էին բացառապես քյուրդ աշիրաթները:

Չնայած Հավատորհիկը բնակիչներից դատարկված էր, բայց գտնվում էր մեր տրամադրության տակ, զորքը և քրդերը դեռ չէին համարձակվել այդ ձորերում մուտք գործել: Գյուղի շրջակայքում գարին հասել էր: Սարերի վրա թափառող ժողովուրդը մատնված էր սովի, պետք էր այդ գարին օգտագործել: Գիշերով մարդիկ խմբերով գաղտնի իջնում էին սարից, գնում արտերը, շտապ գարին հնձում էին, կախում: Հատիկի մի մասը տանում էին ձորում գտնվող ջրաղացում աղում, լուսաբացին այլուր բերում, հասցնում էին սարի գլուխ: Մնացած մասը խարկում, շինում էին փոխինդ և խնայողաբար պահում էին, որպես ավելի սև օրվա պաշար: Բայց տասնյակ հազարավոր մարդկանց կշտացնելը դժվար էր, հետևաբար, նրանք կերակրվում էին մսով՝ դեռ իր սեփականությունը կազմող տավարներից ու ոչխարներից: Ամառվա տաք եղանակները օգնում էին, որ մարդիկ առանց բնակարանի ու անկողնու ապրեն բացօթյա: Դիրքերը գործում էին, կրակոցների ձայները շարունակ լսվում էին, և մենք այդ վիճակով դիմացանք ու ապրեցինք մինչև հուլիս ամսի քսանինը: Ռաշտի և քաղաքի կոտորածից անցել էր մոտ մեկ ամիս: Ինչպես ասացի, թշնամու ուժերով շրջապատված այդ կետերում ապրում ու պաշտպանվում էր դեռ վաթսուներեց հազար հայություն:

Հուլիսի 25-ի առավոտ Մուշի դաշտը, որ դարձել էր ամայի և անմարդաբնակ, տնքում էր հարյուր հազարավոր մարդկանց ու անասունների ոտքերի տակ, որոնք Ախլաթի, Բուլանըխի, Խնուսի և այլ կողմերից հեղեղի պես հոսելով շարժվում էին դեպի արևմուտք, դեպի Խոզմոյի սարը:

Մենք նկատեցինք, որ այդ հոսանքը թուրք և քյուրդ գյուղացիներ էին, որոնք նահանջում էին, քանի որ ռուսական բանակը առաջ էր գալիս: Գեներալ Աբա-ցիկը երեսուն հազար զորքով, հայկական կամավորների հետ Խաղապիհի և Ախլաթի կողմից առաջացել,

մտել էր Չխուր, Մուշի դաշտ: Բայց ռուսական բանակը արագությամբ նահանջեց: Վահան Փափազյանի այն համոզմունքը, թե՛ «վաղը կամ մյուս օրը մենք ու ռուսները իրար կխառնվենք»՝ հաջողություն չունեցավ: Նա ուշացած, անհույս քայլի դիմեց: Հուլիսի 27-ին իր մոտ կանչեց մի քանի ընկերների, որ գնան հասնեն ռուսական զորքին: Ռուսերեն իմացող Ավետիսը և բուլանըխցի Մարտիրոս վարժապետը ճամփա ընկան: Մարտիրոսը ետ եկավ շուտով: Ընդհանրապես քրդերի էին հանդիպել: Ավետիսը քրդերի հետ պայքարել էր ամբողջ մի օր և վերջին գնդակով իրեն խփել: Եվ այդպես չէր հասել ռուսական զորքին:

Օգոստոսի 1-ի առավոտ Անդոկի վրա որոտացին թնդանոթները: Շուրջ տասներեց-քսան հազար զորք ու քյուրդ ամեն կողմից եկել էին Անդոկի ստորոտները, կատաղի մարտեր մղելով սկսեցին մագլցել դեպի Անդոկի բարձունքները: Անդոկի արևելյան կողմ՝ Ամբըրների գագաթը կոչվեց Կորյունի դիրք: Հարավային կողմը՝ դեպի Կաքյուրի սարը, Մուշեղի, Դավիթի և Տիգրանի դիրք: Արևմտյան կողմը՝ Սուրբ Հակոբա գլուխը՝ Մանուկի դիրք, հյուսիսային կողմը՝ Մերգերի փոսը՝ Չոլոյի և Ղազարի դիրք, իսկ հիտբենը, Մկրտիչն ու Վարդանը մնացել էին կենտրոնում՝ Սխտոր քար, որպեսզի թիկունքում կարգ պահպանեին և դիրքերում կոլոդների համար ռազմամթերք, հաց ու ջուր մատակարարեին: Թուրքերը զույգ-զույգ թնդանոթները տեղավորել էին Կապրե-Օերիֆ խան, Գրեքոլ բարձունքների վրա և այդտեղից նմբակծում ու խորտակում էին հայերի՝ քարից կառուցված դիրքերը: Նրանց պայթող ռումբերի տակ զոհվում էին կոլոդ ուժերը, կանայք ու երեխաները: Հանդիպելով հայերի համառ դիմադրություններին, կրելով ծանր կորուստներ, թուրքերը շատ դժվարությամբ առաջ էին շարժվում: Նրանց մեծ բանակի, թնդանոթների, գնդացիների, հրացանների ու անհատնում ռազմական միջոցների դեմ կոլոդ էին մի քանի հարյուր հայեր, այն էլ՝ չորս ամսվա անընդհատ կոլոդներ մղելուց հետո, երբ փամփուշտները վերջանում էին և ճարահատ արճիճե գնդակները կիսում էին երկու մասի, նոր փամփուշտներ էին լցնում և կիսատ կիսատ կրակում: Վերջին հուսահատական թույնների սասունցի անգն տղամարդիկ ու կանայք քարերով ու փայտերով գրոհում էին թշնամու դիրքերի վրա:

Օգոստոսի 3-ին լուր ստացվեց, որ դիրքից-դիրք անցնելիս Կորյունը սպանվել է: Սպանվել էին նաև Դավիթը և Տիգրանը: Չորս օրվա ահեղ մարտերի ընթացքում կոլոդ զինվորներից և դեկավարներից շատերը սպանվեցին: Ջենքերի կեսը շարքից դուրս եկավ: Խուճապն ու փախուստը անխուսափելի էին:

Օգոստոսի 4-ի երեկոյան կողմ Անդոկի հարավարևմտյան թևից թուրքերը հայերից գրավեցին Ս. Հակոբա դիրքերը, աղմուկ-աղաղակով արշավեցին անգն կանանց ու երեխաների վրա: Ժողովուրդը լեղապատառ փախչում էր այնպիսի տեղերից, ուր գրեթե մինչև այդ մարդկային ոտք չէր կոխել:

Ջորքն ու աշիրաթը այդ գիշեր մնացին Անդոկի վրա, զբաղված երեսուն-քսաութուս հազար անտեր ու ավար թողնված ոչխար-տավարի հետ: Նրանք հան-

գրատացան, խորոված կերան, սպասեցին մինչև լույսը բացվեց: Մինչև կեսօր նրանք ինչ որ գտան, թալանեցին ու սպանեցին, իսկ կեսօրից հետո Անդոկի ու Գեբրինի ջրերն ընդգրկող՝ Գելիեսան կոչվող խոր հովտում, երկու ժամվա ընթացքում ջարդարարները սրախող-խող ու գնդակահար արեցին մոլորված և այդ ձորի խորքում կույզ եկած քսանհինգ հազար հայերի՝ կանանց և երեխաների, որոնց արյունը խառնվելով Սասուն գետի ջրերի հետ, սողաց դեպի Արևելյան Տիգրիսը, ապա՝ դեպի Պարսից ծոցը...: Այդ երեկո, երբ ամեն մեկը մյուսին կորցրած, ահաբեկված փախչում էր մի կողմի վրա, այդ երեկո Սասունի ուղղակի մարմինը կորցրեց իր զինված ուժերին, կորցրեց նաև իր իրավունքները, վերջնականապես իր գոյությունը: Խուճապի, լացի ու արցունքի այդ գիշերը Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, առանց իր զինակից ընկերներին ու զինվորներին լուր տալու կամ որևէ կարգադրություն անելու, գաղտնի անհետացավ մի քանի տղաների հետ, փախավ Տավրոսի անառիկ ժայռերը և Ֆոֆո քարի մոտ մի շաբաթ քարայրից դուրս չեկավ, մինչև որ խուզարկությունները մեղմացան, և թուրքական զորքերի մեծ մասը Սասունից հեռացավ: Ռուբենը երկու ամիս թաքնվեց այդ լեռներում:

Չորս ամիս ավարտու և մարդասպան քրդական ցեղերի դեմ կոիվներ մղելուց և իր գոյությունը պահպանելուց հետո վերջապես կառավարական թընդանորեն ծնկի բերեցին այդ հերոս ժողովրդին, Անդոկի գլխից ցրիվ տվեցին քառասունհինգ խմբավորված հայերի. մութ գիշերին ժայռերի գլխից ցած գլորեցին դեպի խորախոր անդունդները, ջարդեցին ու ոչնչացրին, որովհետև նրանք խաբված էին, տեր և օգնող չունեին: Սկսած Օտտախից մինչև Տավրոսի վերջին ծայրը, մեկ էլ չվերականգնվելու պայմանով, հայերի բոլոր գյուղերը այրված էին, նույնիսկ հավ պատըսպարելու համար մի փոքր խրճիթ կանգուն չէր մնացել:

Հարյուրապետ Քամիլ էֆենդին քաղաքից ստացել էր ժանդարմայի լրացուցիչ ուժ, կանչել էր վանքում թողած միլիսներին, հավաքել էր շրջապատում գտնվող քրդերին, պատրաստ սպասում էր Անդոկի վախճանին: Եվ երբ լուր ստացավ, որ Անդոկի հայերը պարտվել են, երեկոյան կողմ վեց հարյուր ժանդարմներով, միլիսներով ու քրդերով Ծիրին կատարի արևմտյան և հյուսիսային կողմերից հարձակում գործեց մեր դիրքերի վրա: Մեր կովողները ունեին երեսուն հրացան, այն էլ՝ խնայողաբար փամփուշտ էին կրակում, կովում էին վեց հարյուր հրացանի դեմ, որոնց փամփուշտները անհաշիվ էին: Անհավասար կոիվը տևեց երկու ժամ: Առինջեցի Սահակը սպանվեց, մշեցի Արմենակը և Աշոտը վիրավորվեցին, իսկ մնացածները դիմեցին փախուստի: Կովի տեղից հինգ կիլոմետր ներքև ձորերի և տերևախիտ պուրակների մեջ լցված, ահ ու դողով բռնված, խլրտում էր տասը հազար փախստական ժողովուրդ: Մեծ թվով տղամարդիկ ուզում էին կովել թշնամու դեմ, բայց ինչպե՞ս, ինչո՞վ: Ժողովրդի հույսը Փափագյանն էր: Հանկարծ սուրհանդակը լուր բերեց Փափագյանից, որ փամփուշտները վերջացել են, դիմադրել այլևս չենք կարող: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց: Հավատորիկցիների մոտ դեռ մեծ թվով

ոչխար ու տավար, աման ու անկողին կային, այդ բոլորը հավաքել, փախչել՝ հեշտ գործ չէր:

Արշալույսը բացվեց: Լսվեցին համազարկերի ձայներ: Թուրքերը կրակում էին, վազում, իջնում էին դեպի մեր կողմը: Հայ զինվորները գիշերը թողել էին դիրքերը, իջել, մոտեցել էին Իզամ քարին, ուր գտնվում էր Փափագյանը: Նրանք խորհրդակցել, որոշել էին, որ իրենք էլ ժողովրդի հետ խառնված պիտի փախչեն: Տասը հազար ժողովուրդ, տասը հազար ոչխար ու տավար իրար խառնված Դիկ սարալանջից ձյունի հյուսի պես սկսեցին թավալվել դեպի մեծ ձորը: Ուժեղները թույլերին ոտքի տակ էին տալիս ու անցնում: Ստեղծվել էր մի սուկալի տեսարան: Մինչև ժողովրդի առաջին մասը ձորից անցավ մյուս կողմը, ետևից թուրքերը արդեն գրավեցին Իզամ քարը և վերևից ներքև սկսեցին գնդակոծել հալածվող ամբոխին:

Քամիլ էֆենդին գյուղի արևմտյան կողմից, հարյուր հիսուն միլիսների հետ խուժեց, մտավ Հավատորիկ ու սկսեց այրել ժողովարանի շենքը, կից դպրոցը, պատվելու երկհարկանի բնակարանը: Հետո կրակի տվեցին մեր տունը: Նրանք այրեցին վաթսուն-յոթանասուն տուն: Այրեցին նաև մեղվաճոցներում շարված մոտ երկու հազար, մեղրով լցված մեղվի փեթակները: Վեց հարյուր մարդով նրանք մեր գյուղը տակնուվրա արեցին, թալանեցին: Մարագի մեջ գտան երեք կույր կին, նրանց էլ սպանեցին: Արևը մայր չմտած, նրանք այրված գյուղը թողեցին, բույնը կորցրած մեղուների ողբերգական նվագի տակ քաշվեցին-գնացին Առաքելոց վանքը: Ժողովուրդը Հավատորիկի լեռներից անցավ Քանա սարերի վրա: Հոգնած ու սոված բազմությունը ցրիվ եկավ անտառների մեջ: Թուրքական զորքերը նորից գնացել, հասել էին Մանազկերտ՝ մինչև Ալաշկերտի հովիտը: Երբ թշնամին քսան հազար զորք ու խուժանով կործանման էր ենթարկել Անդոկը և օրական մի քանի հազար հայեր էին մորթվում, այլևս ոչ ոք չէր կարող օգնել: Փափագյանը հայտարարեց. «Ամեն մարդ թող իր գլխի ճարը տեսնի»: Նա իր խմբով բաժանվեց ժողովրդից ու գնաց դեպի Բուրթել:

Խչուրցի (խաչը ուրացող) Ավդուլան լուր բերեց, թե Հաջի Մուսաբեկ և ուրիշներ հարձակում պիտի գործեն Քանա սարի վրա և մնացած հայերին պիտի կոտորեն: Հավատորիկցիները խչուրցի քրդերի հետ խորհրդակցելու գնացին անտառում: Այդ պահին երեք հարյուր ջարդարար միլիսներ և նրանց խառնված քրդեր հայտնվեցին, բայց խչուրցի Ավդուլան նրանց ճամփու դրեց: Քյուրդ լամուկները թակարդ էին սարքել և Հավատորիկի հայերին խաբելով, տարել, մտցրել Օուժնգի ձորը, որպես ապահով վայր, այնպիսի Քազիմ բելը հենց այնտեղ էր գալու: Իսկ Դամփելի և Փիրզինի բոլոր քրդերը հավաքվել էին Օուժնգի ձորի մոտ, սպասում էին հարուստ ավարի: Նրանք հայերի ձեռքից վերցրին ութ հազար ոչխար ու տավար, ասացին. «Թաքնվեք այս ձորում, մենք հետվից կհսկենք մինչև որ զորքը այստեղից կհեռանա»:

Փախստական դառնալու օրվանից հավատորիկցիները քառասուն օր ապրեցին լեռների վրա: Նրանք հիմնովին թալանվեցին, զրկվեցին բոլոր տեսա-

կի բարիքներից, դավաճան խշուրցիի խորհրդով քաշվեցին Օուժմզի ձորը, մտան թաքստոցներ, այդ ձևով ուզում էին իրենց կյանքը փրկել: Իսկ ստորաքարշ քրդերը իրենց սև ծրագիրը իրականացնելուց հետո անմիջապես Քազիմ բեյին լուր հասցրին, թե Օուժմզի ձորում մեծ թվով թաքնված հայեր կան: Լեռները թնդացին հազարավոր հրացանների որոտմունքից: Կոտորածը սկսվեց: Դիակներ թափվեցին: Հոսեց մարդկանց ու ամմեղ մանուկների առատ արյունը: Ուժեղիցս վեր եմ համարում մանրամասն նկարագրել, թե ինչպիսի ճիչ ու վայնասուն էր համակել ամբողջ սարուձորը, թե ինչպես քարից-քար, թփից-թուփ փախչում էին լեռապատառ կանայք և երեխաները ու մի վայրկյանում գնդակահար եղած փոփում էին գետնի վրա: Անթիվ ու անհամար մարդասպանները շրջապատել, փակել էին փախուստի ճանապարհները, կրակում էին, գոռում, գոչում էին, թաքնված տեղերից դուրս էին փախցնում մոլորված որսերին և անխտիր բոլորին էլ սպանում: Մսագործ դահիճները մորթեցին ու սպանեցին, մինչև որ իջավ երեկոյան փրկարար խավարը, իր սև ու անթափանց քողով ծածկեց մեզ համար թշնամի արևի լուսաստու երեսը:

Գիշերը Քազիմ բեյը իր գորամասով վերադարձել էր Սասուն, Քամիլ էֆենդիին իր միլիաների հետ՝ Առաքելոց վանքը, Հաջի Մուսաբեկը՝ իր քրդերով՝ դեպի Չխուր, իսկ թալան փախցնող աշիրաթները՝ իրենց վերցրած մեծ ավարը տեղ հասցնելու և իրար բաժանելու համար՝ դեպի իրենց բնակավայրերը:

Սասունի կողմից մի մարդ եկավ, պատմեց, որ Քազիմ բեյը հազարապետ Մուրադ բեյին հինգ հարյուր ժանդարմաների ու միլիաների հետ թողել է Օճենիկ գյուղում, որ տեղական քրդերի օժանդակությամբ ամեն օր խուզարկություններ կատարեն, կենդանի մնացած հայերին ոչնչացնեն, իսկ ինքը իր սիյարա թաքուրիով (պաշտպանության գումարտակ) մեկնել է դեպի Բիթլիս: Սասունից հեռացել էր նաև Դիարբեքիից եկած դասաթ թաքուրին (մսագործների գումարտակ): Այսպիսով, Մուրադ բեյը հինգ հարյուր զինվորներով նստեց Սասունում՝ այնտեղի փախստական հայերի հետ իր հաշիվը տեսնելու: Հարյուրապետ Քամիլ էֆենդիին երեք հարյուր միլիաներով ու ժանդարմաներով նստեց Առաքելոց վանքից չորս կիլոմետր վերև, Միրզադայի աղբյուրի մոտ: Հավատորհիկի և այլ տեղերից այդ սահմանների վրա թափառող հայերի հետ իր հաշիվը տեսնելու, իսկ Քանա և Մարնիկ անտառներում գտնված հայերին արմատախիլ անելու պարտավորությունը մնացել էր Հաջի Մուսաբեկի վրա:

Որքան ես հասկանում եմ, եթե համեմատության մեջ դնելու լինենք, աշխարհում չի լինելու այնպիսի ծանր ու հոգնեցուցիչ աշխատանք, ինչպիսին է մարդ սպանելը: Մի բարբարոս արհեստ, որը ծնունդ է առել վայրենի ցեղերի ու ցեղապետների կողմից և դարերի ընթացքում զարգանալով, եկել ընդգրկել է քաղաքակրթված աշխարհի մարդկանց, որոնք իրենց անձնական փառքի ու շահի համար պատերազմներ են ստեղծում, միլիոնավոր ամմեղ մարդկանց արյունն են թափում:

Թալեաթի ու Էնվերի զինվորները ամիսների

ընթացքում Տարոնի դաշտում և Սասունի լեռներում այնքան անգեմ հայ էին սպանել ու այրել, որ արդեն այդ «աշխատանքից» հոգնել էին ու բեզարել և այժմ փոխարինող գերբնական մի ուժ էին փնտրում, որպեսզի իրենք մի կերպ ազատվեին այդ պարտականությունից և վերադառնային իրենց տները:

1915 թ. օգոստոսին կառավարությունը ներում է շնորհում, որը սուտ էր: Հայերին բնաջիջ անող մի այդպիսի դաժան կառավարության կողմից մեզ՝ վերջին թափթփուկներիս համար այլևս իրական աֆու (ներում) և ազատություն չէր լինելու:

Արդեն 1915 թ. աշուն էր, անկողին, հագուստ չկար, ուտելու բան արտերում չէր մնացել, տիֆը տարածվել էր, աֆուն սուտ էր: Այդ պատրվակով Քամիլը վաթսուց-յոթանասուն միամիտ հայեր էր որսացել:

Նրանց, ում ուղարկել էին Դիարբեքի բնակվելու, բոլորին տարել, թափել էին Մուրադ գետի մեջ՝ շուրջ երկու հարյուր հիսուն ամմեղ զոհեր, պատմել է Միրհրան Հովհաննիսյանը, որը տասներկու տարեկան է եղել և մի բարի քրդուհի նրան հանել է գետից ու պահել: Նա հետո դարձել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը ավարտած ինժեներ:

... 1917 թ. փետրվարի 4-ի գիշերը հայ գեներալ Նազարբեկովի* բանակը և խմբապետ Դրոյի** կամավորները տիրացել էին Մուշ քաղաքին:

Ռուսական բանակի մուտքով մի պահ Տարոնի դաշտն ու քաղաքը ազատագրված էին բռնակալության լծից:

Արդեն փետրվարի 3-ին ռուսները գրավել էին Էրզրումը, 4-ին՝ Բիթլիսը, փետրվարի 13-ին մտան Բոնաշեն՝ քրդերի անգոր դիմադրությունը կոտրելով:

Սարերում, ձորերում թափառող հայերը հավաքվեցին Մուշում՝ իրար աչքալույս տալով: Սակայն Ռուսաստանում բռնկվել էր Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, կերենսկու ժամանակավոր կառավարությունը տապալվել էր, երկրի ներսում ծայր էին առել քաղաքացիական կռիվները: Նոյեմբեր ամսում գործերը՝ չենթարկվելով ոչ մի կարգադրության, լքեցին ամբողջ նակատը, գունդ առ գունդ, վաշտ առ վաշտ, մեկը մյուսին հաջորդելով, օր ու գիշեր սկսեցին քաշվել, հեռանալ դեպի թիկունք: Երբ մեկը հարց էր տալիս, թե՛ ու՞ր եք գնում, բոլորի բերաններից լսվում էր միևնույն պատասխանը՝ «դամո՛յ, դամո՛յ» (տու՛ն, տու՛ն), և այդպես «դամոյ» ասելով ռուսական զորամասերը Թուրքիայի հողի վրա՝ Տրապիզոնից մինչև Վան, ամեն տեղ թողեցին մեծ քանակությամբ թնդանոթներ, գնդացիներ, հրացաններ, միլիոնավոր փամփուշտներ, անհաշիվ այլուրի պարկերի դեզեր, շաքարի, յուղի, պահածոների, ընդեղենի և այլ բազմատեսակ ապրանքների պահեստներ ու անվերադարձ խորացան, գնացին իրենց հեռավոր հայրենիքը...

* Նազարբեկով – Թովմաս Նազարբեկով (1855–1928, Թիֆլիս), ռուսական բանակի գեներալ-մայոր:

** Դրո – Դրաստամատ Կանայան (1883, Իգդիր – 1956, Բոստոն), ռազմական և քաղաքական գործիչ: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ եղել է Հայկական երկրորդ կամավորական գնդի հրամանատար:

Լսեցինք, որ Բրեստում կնքված է պայմանագիր և ռուսական բանակներին իրավունք է տրված թողնել բոլոր ռազմաճակատները և վերադառնալ իրենց հայրենիքը:

1918 թվի փետրվարի 27-ի գիշերը հետագիր ստացվեց, որ Անդրանիկը* Էրզրումը թողել է թուրքերին, որովհետև զինվորները իր հրամաններին չեն ենթարկվել, չեն կռվել, և հայերի զորամասերը նահանջել են դեպի Հասանդալա, դեպի Սարիղամիշ:

Փետրվարի 28-ին նոր համալրված ուժերով թուրքերն ու քրդերը լեռների բարձունքներից գրոհեցին:

Մարտի 1-ին արդեն Խնուսի ճանապարհով հեռանում էին ընտանիքներ, զինված խմբեր, պոլկովնիկ Սամարցովը իր վաշտերի հետ՝ նոր պատրաստված ճանապարհներով՝ ռազմական ու նյութական հարուստ ավարը ամբողջապես թողնելով օսմանցիներին: Խոր

ձյան միջով մենք քայլեցինք դեպի արևելք, Դուրադի, Ղլիչգետուկի, Դիադիմի, Կորուն-Մոսունի վրայով:

Մարտի 16-ի առավոտ Խուջախ գյուղի վերևն էինք: Մենք կանգնած էինք ռուս-թուրքական հիմ սահմանի վրա, և առաջին անգամ մեր աչքերի առջև բացվեց Արարատյան դաշտավայրը, նրա աջ կողմում ծերացած Մասիսն էր, իսկ դիմացը՝ Ալազյազը:

Թույլ տվեք կանգնել այս բարձր սարի վրա, վերջին անգամ «Մնա՛ք բարով» ասել որբացած հայրենիքին, նրա սրբավայր տաճարներին, հուշարձաններին, ծաղկաբույր լեռներին, արգավանդ դաշտերին, գետերին ու աղբյուրներին և որպես գաղթական մարդ՝ իմ սակավաթիվ հայրենակիցների հետ հյուրընկալվել ու ապրել դեռ սովի, գաղթի ու արյունահեղության մատնրված Արևելյան Հայաստանում:

2 (2).

ԽԱԶԻԿ ԳՐԻԳՈՐԻ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ՍԱՍՈՒՆ, ՇԵՆԻԿ Գ.**)

Մեր գյուղը շատ գեղեցիկ էր: Պտղատու ծառեր շատ ունեինք: Ամենահարթավայրը մեր գյուղն էր: Մյուս գյուղերը ձորի վրա էին: Մեր գյուղի տները միհարկանի քարաշեն էին: Տան մեջ կար թունդիր, մարագ: Ամառվա գիշերներին պառկում էինք կտուրին, հողե տանիք էր: Բուխարիկ ունեինք, էդտեղից լույս կուգար: Վառելու համար անտառից փայտ էինք բերում, իսկ անասնաթրիքը կլցնեինք արտեր, որ պարարտացվի հողը: Գիտություն չկար, կույր երկիր էր: Մեր գոմերի տաքությունից մենք էլ էինք տաքանում: Մեր յորդանդոշակը բրդից էր: Հողը սեփական էր. ինչ կուգես՝ ցանիր, բայց պետությանը հարկ պիտի տայիր: Բերքի յոթը չափը կուտար քեզի, մեկը՝ պետությանը: Ունեինք երկու գետ, մեկը՝ Մուրադ գետն էր. էդ շատ սարսափելի գետ էր, մեկ էլ՝ Մեղրագետը:

Մենք երկու տուն էինք, բոլորս քսաներկու անձ: Մեր ընտանիքը յոթ անձ էինք, իսկ հորեղբորս ընտանիքը՝ տասնհինգ անձ: Բոլորս իրար հետ ապրում էինք հաշտ ու խաղաղ: Մեր երկիր տուն կար՝ վաթսուն անձ էր: Հարս ու կեսուր իրար հետ հաշտ ապրում էին: Մայրըս հացը թխում էր, ճաշը եփում, ցախը բերում անտառից, ծխախոտը հավաքում: Մեր բերքը հայրս շալակով տանում էր Մշո քաղաք, ծախում էր:

Մեր գյուղում դպրոց կար, աղջիկներ, տղաներ

չոկ-չոկ էին սովորում չորս դասարաններում: Սովորում էինք հայոց լեզու, թվաբանություն, պատմություն: Թուրքերեն՝ չկար: Ես մի քանի ամիս դպրոց գացի: Հետո հերս ինձ հանեց, ասեց՝ կռվերը արածացրու: Դպրոցի մեջ գետինը խսիրի վրա ծալապատիկ կնստեինք, մինչև կեսօր գիրք, սաղմոս կկարդայինք, տետրակ չկար: Գրատախտակի վրա կավիճով էինք գրում: Չարություն անեինք, պատիժ կկանգնեինք մի ոտի վրա կամ ուտտոտ փետով ծեծ կքաշեր վարժապետը՝ շաբաթով կկապտեր: Գարեգին երեցը մեզի դաս կուտար: Վանքերի մոտ կար գիշերօթիկ. երբ երեխան որբ էր մնում, տանում էին Ս. Հովհաննեսի վանք կամ Ս. Կարապետի վանք: Մեր եկեղեցին կար խորան, սուրբ գրքեր դրուկ, տիրացուներով կարգ կկատարեին: Ժողովուրդը կանգնած լսում էր: Տոն օրերին գնում էինք եկեղեցի: Աստուծո ստեղծած մարդն ես՝ հավատում ես, «փա՛ռք, տեր Աստված, առողջ, անփորձանք պահես մեզ» ասում էինք: Չմոանը Քրիստոսի ծնունդն էին տոնում, գարնանը՝ Քրիստոսի խաչելությունը, սխի կճեպով հավկիթ էին կարմրցնում:

Եկեղեցին քանի անգամ շինել էին, թուրքերը վառել էին: Մի փայտաշեն եկեղեցի ունեինք: Էնտեղ հարսանիք, կնուք էին անում: Հարսանիքները շատ ուրախ էին անցնում:

Մեր խմելու ջուրը կծերով բերում էին աղբյուրից: Մի հատ էլ առու կար՝ լողանալու և լվացքի համար:

1914 թ. սկսեցին տղամարդկանց տասնույթ տարեկանից զինվորական ծառայության տանել: Դրա համար էլ տղա որ ծնվեր, ծխական տերտերի մոտ գրել էին տալիս՝ աղջիկ, որ բանակ չտանեն:

Արհեստները մեզ մոտ քիչ էին: Ոչխարի բուրդը

* Անդրանիկ Օզանյան (1865, Շապին-Գարահիսար – 1927, Չիկո. ԱՄՆ) – ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: Ժողովրդի կողմից արժանացել է «Զորավար» և «Փաշա» կոչումների:

** Այսուհետև ծննդավայրի «գյուղ» նշումը կհիշատակվի համառոտ՝ գ.:

կմաներն, կիները կգործեին: Բամբակը ճախարակով մանում էին, հետո ջուլհակը գործում էր: Մի դարբին կար, խոփ էր զոդում:

Մեր գյուղում թուրք չկար. կառավարության ներկայացուցիչը կուզար ժանդարմայով իր հախը կառնել, պետության կտաներ: Թուրք-քյուրդ գործ չունեին մեզի հետ: Հողի տերը պետությունն էր:

Մեր շրջապատում շատ քրդական գյուղեր կային: Մինչև տեղահանությունը մենք քրդի լեզուն չգիտեինք: Մեր գյուղում երեք հայտնի ֆեոդալներ կային՝ Ջալո, Մանուկ, Ղազար: Նրանք ուխտյալ զինվորներ էին, իրենց ազգի համար զոհվող մարդիկ էին, մոսիմ հրացան, մաուզեր, հեռադիտակ ունեին, հատուկ ֆորմա ունեին: Որտեղ որ պետք ըլեր՝ կկանչեին ֆեոդալներին: Ժողովուրդը կսիրեր, կհարգեր նրանց: Էդ իրերն էլ մեզի ազգական էին: Նրանցից մեկը 1907 թ. մատնությամբ սպանվեց: Գյուղացի ժողովուրդը զենք չունեին: Եթե մենք զենք ունենայինք, էդպես հեշտ կպարտվեի՞նք:

Տեղահանությունը եղավ առանց նախօրոք լուրի: Արդեն Մշո դաշտի հայերին կոտորել էին, ու ֆեոդալներ, փախստականներ եկան հուլիս-օգոստոս ամիսներին, լուր տվին: Եկան, մենք էդոնց բաժանեցինք ամեն տունի վրա: Օրինակ՝ Տիգրանակերտից երկու մարդ մեր տան մեջ մնաց: Մշո դաշտից էլ եկածները հատուկեմտ մնացին, հետո բոլորը կոտորվան:

Մեր գյուղը մի ժամվա մեջ հավաքվանք: Հայրս, մայրս ընտանիքով գնացին Անտոք, կովանք, կոտորվանք: Էն օրը որ կոտորվանք, առաջը ջուր էր, հետևը՝ սուր, գնացինք: Մի ջուր կար, բոլորը թափվան ջրի մեջ: Հայրս ինձ շալկեց, ես բռնեցի նրա վզից, ջուրն անցանք, բայց գետն ինչքան ժողովուրդ տարավ՝ էդ երկինքն իմացավ: Անտոքից ես ու հայրս ողջ մնացինք: Երեք ամիս հետո իմացանք՝ տատս, մայրս ուրիշ գյուղի անտառում են թաքնված, գնացինք գտանք: Տատս մեռավ: Երկու խապերներս քեռուս հետ կովի ժամանակ սպանվան: Մնացինք ես ու հայրս: Էկավ թուրքական զորքը՝ մոտ վաթսուն հազար: Էկան շրջապատեցին գյուղը: Մերոնք դիմադրեցին: Երկու անգամ թուրքական բանակ լցվավ գյուղը: Երկու անգամ էլ մեր ֆեոդալները և ուղքեր որ զենք ունեին, ես քշեցին: Հավաքվել էին գյուղի կենտրոնը: Երեք օր առաջ մեր ժողովուրդը քաշվել էր գյուղից: Գնացել էր Անտոք: Երեխաները կանանց հետ, ես էլ հետները գնացի: Հուլիսի սկիզբը գնացինք Անտոք: Ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր, միայն անլի միսն էր, աղ էլ չկար: Մոտ քառասունհինգ օր էնտեղ մնացինք: Կովոդները՝ կովան: Թուրքական զորքը Էկավ Անտոք: Էդտեղ էլ կովան: Քառասունհինգ օր վերջը մեր հաց, մեր պաշար լրացավ: Հաց չկար: Մնաց փոխիդը: Թուրքի զորք Էկավ լցվավ: Ձորեր երեխաների ջանդակներ լցվան: Մայրեր չկարցան փախցնել: Թուրքերն ու քյուրդերը կրակում էին: Մեյ գնդակից տասը մարդ էր ընկնում: Ով փախավ՝ պրծավ: Հարսներին տարան: Գետի ջուր էնքան մարդ տարավ: Վերջում լեռից ժողովրդին թափում էին գետը, որ փամփուշտ չօգտագործեն: Էդ հարձակումը տևեց մեկ օր, բայց սպանությունները տևեցին հինգ-վեց ամիս: Թուրքերը անտառների մեջ ման էին գալիս, որտեղ հայ էին տեսնում՝

սպանում էին: Մենք՝ ես ու հերս, մեր գյուղից փախանք, անտառներում սոված, ծարավ, ծառի կլեպ էինք ուտում, զոռ ու շառիմ յուլա էինք գնում: Նոյեմբեր ամիսն էր, քամին տվել էր ծառի տերևները թափվան, հերս ասաց.

- Հե՛յ ծառ, քո տերևների տակ թաքնվում էինք, էն էլ հմա չկա:

Մեր գյուղի վերջին հավանոցը վառել էին: Ցերեկը ելլեիր ջրի գնայիր, թուրքերը տեսնեին՝ կսպանեին: Մինչև գիշեր պիտի ծարավ սպասեինք: Մանր երեխեքին թափեցին ծառերի տակ, քանի լացի ձայն կուզար: Ոչ մի երեխա չպահեցին: Բոլորին թափեցին, որ թշնամին չլսի դրանց ձայն: Տասնյոթ տարեկան եղբայրս էլ սպանվավ: Հորեղբորս տղան էլ սպանվավ:

Դեկտեմբեր ամիս մնացինք քրդի գյուղը: Մշակ էինք: Էնտեղ հերս մահացավ: Մայրս մի գյուղ էր, ես՝ մի ուրիշ գյուղ: Հետո իրար գտանք: Մերս ասաց.

- Խաչի՛դ, գնա էդ մացառների մեջ նստի, ես կգամ: Մորս հետ եկանք, հասանք Օեմիկ գյուղի դեմ: Նստանք: Մթնեց: Գիշեր էր: Ու՛ր էրթանք: Էլանք տեսանք ոռուսական բանակ մեր առաջ եկավ: Ռուսական բանակի հետ եկանք Մուշ: Տկյոր ե՞ք, ոտներս բոբիկ, ոտքերիցս արյունը կհոսեր: Մեկ զինվոր հանեց իր շոր տվեց ինձ, որ հագնեմ: Մի հաց կար սեղանին, հաց՝ չտվեց: Միայն սուխարի տվեց, ասաց.

- Էս երեխեն էնքա՛ն սոված է մնացել, էնքա՛ն կանաչ է կերել, որ կուշտ ուտի՝ կմեռնի: Քիչ-քիչ հաց տվեք, որ ուտի:

Մուշ երկու ամիս մնացինք: Հետո ոռուսական զորքի հետ եկանք Ալեքսանդրապոլ: Էնտեղ երկու տարի որբանոց մնացի: Մի անգամ մայրս եկավ, տեսա: Էդ ժամանակ ինքը կապեր Թալին:

Մեր որբանոցը փոխադրեցին Կարս: Որբանոցի մեջ յոթանասունհինգ հոգի էինք: Ամեն տարիքի երեխեք կային: Ինչ կյանք որ արել եմ, որբանոցի կյանքն է եղել: Լավ հագցնում էին, լավ-մաքուր տեղաշորում քնացնում էին, ճաշարան կար, լողարան կար, դպրոց կար: Սովորեցի: Գալիս էինք, իրիկվան ուտացնում էին, զբաղեցնում էին: Մեր վերակացու՝ Օուշիից էր, ութսուն տարեկան մի կին էր, երկու տղա ուներ, մեկը բժիշկ էր, մյուսը՝ օֆիցեր ոռուսական բանակում:

Թուրքը նորից եկավ Կարսը գրավեց: Մեզ փոխադրեցին Ջալալօղլի: Մեզ տարան Թիֆլիսի որբանոցը, արդեն 1918 թ. էր: Հետո մորս հետ գնացի Ռուսաստան՝ կրասնոդարի շրջան: Մայրս ամուսնացավ:

1920 թ. ես ետ եկա Հայաստան՝ ճիշտ էս մեր Աշենակ գյուղը: Արդեն սովետական կարգեր էին: Սա թուրքի գյուղ էր: Թուրքերը փախել էին: Լյստեղ երեսուն-երկու գյուղ թուրքի գյուղ կար: Մենք Էկանք, մտանք: Մինչև Աշտարակ թուրքի գյուղեր էին՝ բացի Թալիշից:

Մենք էն հաշվով տեղավորվանք, իբր մեծ տերությունները պիտի լսեն մեր հարցը: Իբր վեց ամսով պիտի մնայինք ու պիտի դառնայինք մեր երկիր: Մինչև աչքս կբացվի, ես մեր երկիր կկարոտիմ. էրթայի մեր երկիր, տեսնայի, հետո՝ աչքս փակեի: Էրկրի կարոտ ուրի՛շ է: Գիշեր-ցերեկ մտքիս մեջ է:

1924-ին ամուսնացա, ինը զավակ ունեցա: Հիմա ես ամենափոքրի հետ եմ ապրում:

1935-55 թվականները շատ խեղճ էինք, կաշխատեինք կոլխոզի մեջ, աշխօրը շատ քիչ էր, դժվար կապրեինք:

Հետո Հայրենական պատերազմ եղավ: Հինգ տարի մարդկային զոհեր տվինք: 1942-1944 թվերին եղա Ղրիմի ճակատում: Կովել եմ, վիրավորվել: 1942-ին տղայիս էլ տարան ճակատ: Էն վեց տարի մնաց բանակում: Ապրվանք: Եղավ Հայաստան: Ծի-

նեցինք, նորոգեցինք: Հիմա հացը կա, տունը կա, աշխատանքը կա, լավ հագնված ենք, այլուրը կա, մաքրություն կա, բժշկությունը կա, հարմարությունը կա: Մեր անցած օրերի համեմատությամբ լավ ենք ապրում, փառք Աստծո:

Թուրքը մեզ կտորեց, բայց իր հարցը լուծեց: Մենք կոտորվանք: Եթե ուժ ունեա՝ հողի հարցը կլուծվի, թղթով, գրչով էրկիր հետ չեն տա:

3 (3).

ՀԱԿՈՒՄԱՆՈՒԿԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՍԱՍՈՒՆ, ՏԱԼՎՈՐԻԿ)

Մեր երկիր լեռնոտ երկիր էր, սարեր, ձորեր շատ կային: Մենք անասուն կախեինք: Մեր գյուղը փոքր գյուղ էր: Թուրքական պետությանը հարկ էինք տալիս: Մեր լավ թիքեն թուրքին կուտայինք: Գյուղը դուրան տեղ էր, աղբյուրներ շատ կային:

Մենք կապրեինք իմ հոր՝ Մանուկի և հորեղբայր Կարոյի ընտանիքի հետ: Բոլորս իրար հետ քսան-քսան-հինգ հոգի էինք:

Տալվորիկ գյուղը երեսուն գյուղերից մեկն էր, որոնք բոլորն էլ հայկական էին: Ամեն գյուղ դպրոց չուներ: Ես դպրոց չեմ գնացել. անասուն, գառ էի պահում: Ամեն մի գյուղ իր եկեղեցին ուներ: Ուխտի կուգային մեր գյուղը: Զատկին հավկիթ կներկեինք, ձու կկովեցնեինք կանաչ-կարմիր գույներով: Վարդավառ, Տրնդեզ կընեինք: Արտերու մեջ կրակ կընեինք: Մեր կողմերից Հալեպ կերթային ուխտի: Գյուղի քոյսվեն Ապրեն էր: Ան ֆեդայիներուն հետ ժողով կընեին: Թուրքերը մեր տղերքին կտանեին թուրքի բանակ, անոնց կկոտորեին:

1915 թ. հայերը թուրքի հետ կովան, ֆեդայիները եկան կովան: Թուրքական զորքը եկավ մեզ կոտորեց: Մենք փախանք սարը, անտառները: Մերոնց բոլորին

թուրքերը սպանեցին: Մենակ ես փրկվա մեր ընտանիքից: Բոլորին իմ աչքի առաջ սպանեցին: Մենք փախանք, թուրքերի խարաբա մի գյուղում մնացինք: Մի թուրքի մոտ ես գառ էի պահում, ցախ էի կտրում, բերում, տալիս իմ տիրոջը:

Մեկ էլ իմացանք, որ հայ կամավորներ են եկել: 1917 թ. Կարմիր խաչի մարդիկ եկան, գտան, տարան մեզի: Բերին Մուշ, հետո՝ Խնուս Խոզլու գյուղ: Մեր գյուղից երկու հոգի միայն ազատվանք: Մեզ պահեցին Էնտեղի հայերը: Խնուսցիների հետ ճամփա ելանք՝ գաղթի ճամփան: Ամիսներ տևեց, մինչև հասանք Նախիջևան, հետո Խոյ, հետո եկանք Քյապառա կողմ, հետո՝ Դարալագյազ, վերջը՝ հասանք Աշնակ գյուղ: Էդ ժամանակ արդեն թուրքերին քշեցին: Արդեն Սովետը եկավ:

1928 թ. ամուսնացա: Ութ զավակ ունեցա՝ Մուշեղ, Սիրուշ, Աստղիկ, Անահիտ, Հայկուշ, Պետրոս, Տիգրան, Լուսիա: Հետո պատերազմ գնացի: Հունգարիա հասա: Պատերազմը վերջացավ, զորացրվա:

Տալվորիկի զավակն եմ քաջ,
Չեմ խոնարհվի թուրքի առաջ:

4 (4).

ԱՌԱՔԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԴԱՎԹՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՍԱՍՈՒՆ, ԱՐԻՎԴԵՄ Գ.)

Մեր գյուղը Սասունի Արիվդեմ գյուղն էր, որը կնշանակեր արևի դիմաց: Մեր գյուղի մեջ տասներկու տուն էր՝ հայ, քյուրդ և արաբ: Մերոնք հողագործ էին և անասուն կախեին: Ցորեն չկար, կիլկիլ, կորեկ կցանեին: Էն էլ հագիվ մեզ կհերիքեին: Ծուկա չկար: Առուտուր չկար: Տները երկու հարկանի էին: Ներքին հարկում անասուններն էին մնում, վերևը՝ մենք: Մեր տան շուրջը ընկույզի, փշատի, նուռի, թուզի ծառեր կային: Ամեն ինչ տնից էր, միայն հագնելիքը դուրսեն կտանեինք: Պտուղ կծախեինք, դրամը հագուստի կուտայինք:

Էն ժամանակ ես տասնմեկ տարեկան էի: Կհիշեմ, հայերը հայերեն կխոսեին, արաբերեն ալ գիտեին, քանի որ մեր շրջապատը արաբ էր: Չորս տուն հայ էր, ութը տուն՝ արաբ: Արաբները շատ հավատացյալ էին, Մուհամմեդին կհավատային: Հայերը եկեղեցի ունեին: Տարին անգամ մը մեր գյուղի վերևը կերթայինք կույս Վարվառա՝ ուխտի. մատաղ կընեինք: Կըսեին՝ կույս Վարվառան կույս աղջիկ է եղել, անոր արմունով էր եկեղեցին: Ուրիշ գյուղերեն ալ կուգային: Գյուղին մեջ դրպոց չկար: Դպրոցը միայն Գոմք գյուղում կար, ան ալ

դրամով էր: Սասունը մեզի մոտ էր, մեկ օրվա ոտքի ճամփա էր: Մեր շուրջը քսան ուրիշ գյուղեր ալ կային: Մեր երկրի ջուրն էր լավ, օդն էր լավ: Սասուն շատ քյուրդ կար:

Մեր տունը մեծ զալ էր: Ներքը թունդիր կար: Օրական հաց կթխեին: Մենք կիլկիով հաց կուտեինք: Ծաբաթը անգամ մը կլողանայինք: Բժիշկ չկար, բան չկար: Մալարիա կար: Մեր շորեր բրդից էին: Բուրդ կըմանեինք, կգործեինք, կծախեինք: Ծալվար կհագնեինք, շապիկը տակն էր, ոտքը՝ չարուխ էր՝ մալի կաշիից կտրտված, ծայրերը, կողքերը կկարվեր: Գլխու վրա գրդակ կար: Կիները ամեն գույն կհագնեին: Գլխուն ճերմակ թաշկինակ կկապեին: Կրոնական Ս. Խաչի տոնին խաչը կգցեին ջուրը: Զատիկին քառասուն օր պաս կըպահեին, հետո հավկիթ կներկեին: Նոր տարուն կուտեին, կխմեին՝ եղածին չափ: Վարդավառին իրարու վրա ջուր կթափեին:

Սահմանադրությունից հետո, 1915 թ. եղավ հայկական կոտորածը: Քսան տարեկանից բարձր զինվոր տարան: Թուրքը հարձակվավ, սկսավ կոտորել: Լավ աղջիկներին, լավ կնիկներին տարան փախցրին: Մեր գյուղը Միսաք անունով մի ֆեղայի կար: Էն գեներ ուներ, մտավ վանք, սկսավ կովիլ: Մենք գեներ չունեինք:

Սասուն երկու ամիս դիմադրեց: Թուրք զինվորներ եկան պաշարեցին, սկսեցին կոտորել: Օգնություն չկար: Կոտորեցին: Ինչ որ մնաց, մտան քարանձավները: Վերջը մենք եկանք Մուշ: Ով պրծավ՝ գաղթեց: Էդի

1916 թ. դեկտեմբերին էր: Էկանք Մուշի միջով անցանք, գացինք Խնու: Մենք չորս հոգի էինք՝ մերս, ախպերս, ես ու քուրս: Էնտեղ մի տարի մնացինք: 1918 թ. Էկանք Խոնզըլու գյուղ: Էդի հայկական գյուղ էր, հայեր կոտորվել էին, տներ դատարկ էին: Մենք Էկանք Արփաշայը անցանք: Կուզեինք ետ էրթալ մեր էրկիր: Ո՛վ կիմանար, որ հեղափոխություն պիտի սկսվեր: Ռսի գործը նահանջեց, որ էթա ոսի էրկիր պաշտպանի: Էկանք Իգդիր: Անցանք Էկանք Քանաքեռ: Էնտեղ մնացինք քսան օր: Պիտի գնայինք Ֆրանսա, քանի Երևան սով էր ու վտանգավոր: Անդրանիկ փաշան ետ դարձավ: Մենք էնոր ետևեն գացինք Խոյ, հետո՝ Ղարաբաղ: 1919 թ. Երևան Էկավ: Էկավ Առաջնորդարան, իր գործի գեներ թափեց, գործին ազատեց, որ գնան: Լեհներ հրաման ստորագրեց, որ մենք պահանջ չունենք թուրքեն: Կարս, Արդահան, Սարիղամիշ, Իգդիր տվեց թուրքին: Ստալինն էլ Ղարաբաղն ու Նախիջևանը տվեց թուրքին, Ախալքալաքն ու Ախալցխան տվեց Վրաստանին, Հայաստանից էլ ամեն օր մի սաստավ դրկեց Սիբիր: Երբ որ Էկանք Աշնակ, մեր հույս կտրեցինք, էլ մեր էրկիր դառնալու հույս չկար, քանի ստորագրել էին, որ մենք հողային պահանջ չունենք թուրքից:

1930 թ. ախպորս որպես դաշնակցական տարին Սիբիր, Իրկուտսկ: Էնտեղ մնաց վեց տարի: 1936-ին Էկավ, 1937-ին էլի տարան, իմացանք, որ կոտորել են իրան ու Վարդանիս, Արշակիս, Ներսյոյիս և շատ ուրիշների:

5 (5).

ՄՈՒԾԵՂ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ՍԱՍՈՒՆԻ ՏԱԼՎՈՐԻԿԻ ԾՐՋ. ՔԱՐԱՎԱՆՔ Գ.)

Մեր ընտանիքը Տալվորիկի Քարավանք գյուղում քառասուններկու շնչից էր բաղկացած, որոնցից ութը աշխատող տղամարդիկ էին, մնացածները՝ հարս, երեխա, ծերեր էին:

Ես, ճիշտ է, ութը տարեկան էի, բայց հայրիկիս հետ միշտ շրջում էի հանդ ու անտառ և բոլորը հիշում եմ այսօրվա պես՝ հողն ու ջուրը, աղբյուրները, ամեն ինչը...

1915 թ. հունիս ամիսն էր, ցանքսը՝ ցորենն ու գարին, հասկակալման շրջանում էին, երբ մեզ տեղահանեցին: Տեղահանման ժամանակ մենք ամբողջ ընտանիքով անցանք Սասնա բերդից եկող գետը, որը կոչվում էր Զանդուսագյալի, այսինքն՝ Զանդուսից եկող:

Անցանք ջրի մյուս ափը՝ դեպի արևմուտք, տեղավորվեցինք մի մեծ քարայրի մեջ: Քրդերն արդեն ընկել էին գյուղերը և կոտորում էին հայերին: Մենք էդ քարածայրից տեսնում էինք: Երկու ժամ չանցած՝ քրդերը հասան մեր տուն: Հասնելուն պես սալով, ցախ, փետ հավաքեցին, դրին դռան վրա, տունը պաժար տվին: Մեր տունն էլ քարաշեն տուն էր, որը կառուցվել էր երկու հարյուր հիսուն տարի առաջ, իմ մեծ պապի օրոք: Մեր աչքի առաջ մեր պապենական տունը կրակ-

ների մեջ այրվեց: Հայրս, որ ահռելի, հսկա, դիմացկուն մարդ էր, երեխայի պես լաց եղավ ու ասաց.

- Լաո՛, մըր վերջին օրեր Էկան, էլ մըզի լավ օրեր չհանդիպի, - ինչքան փող որ ունեինք՝ ոսկի թե արծաթ, հայրս բաժանեց իր եղբայրներին և եղբոր տղաներին ու շարունակեց, - լաո՛, գացեք, ձեր գլխու ճար էրեք, կարող է իրար տեսնանք, կարող է իրար չտեսնանք:

Հաջորդ օրը ամեն մեկը իր կնոջն ու երեխեքին առավ ու գնաց հաց ճարելու՝ կյանք որոնելու: Մենք ցիրուցան եղանք իրարից: Մնացինք ես, հայրս ու մայրս, հարսս, քանի որ ախպերս Հալեպումն էր, երկու քույր և հորեղբորս տղան:

Էդպես թաքնվանք անտառներում, քարայրներում, միճև ուշ աշուն: Հասունացած արտերից ցորեն, գարի, գիլգիլ, ընկույզ, կաղին էինք հավաքում, պաշար լցնում տոպրակների մեջ: Թափառում էինք՝ քանի որ քրդերը խումբ-խումբ հարձակվում էին հայերի վրա, որսում էին նրանց ու սպանում: Դրա համար մենք թաքնվում էինք մաղարանների մեջ:

Մի անգամ մեր հարևան գյուղերից երկու-երեք ընտանիքի հետ մտել էինք մի մաղարայի մեջ, մոտ քառասուն-հիսուն հոգի էինք, օգոստոս ամիսն էր, շոգ օր

էր, երեխեքը, մարդիկ ծարավ կոտորվում էին: Մեր մեջ կային երկու տղա՝ մեկը եղբայրս էր՝ Խաչոն, մյուսը՝ հորեղբորս տղան՝ Տիգրան անունով: Նրանց ուղարկեցինք գետից տիկով ջուր բերելու, որ ժողովրդին խմցընենք: Տղաները ջուրը լցրել էին տկերի մեջ, լցրին եկան: Քրդերի խմբերը, որոնք հեռու էին, հետապնդում էին, դիմացի սարալանջից տեսել էին այդ տղաներին: Նրանց հետևելով՝ եկան մեր տեղը գտան մաղարայի մեջ: Բոլորիս հանեցին դուրս, անցկացրին գետը՝ դեպի քրդերի գյուղը տանելու համար: Տարան մի տեղ, որ տեղավորեն ու գիշերը մնանք, արդեն ուշ երեկո էր: Արևը մայր էր մտել: Դեռ տեղ չէինք հասել, քույրս ձեռքին ծծկեր երեխա ուներ, հարսս՝ նույնպես: Քրդերից մի քանիսը արդեն նպատակ էին դրել նրանց սեփականացնել: Նրանց կրծքերի երկու երեխաներին մայրերի գրկերից առան, գցեցին լճի մեջ: Արդեն մութ էր: Հարսս ու քույրս փախան: Քրդերը չտեսան, թե որտեղով փախան: Մեր խումբը հասավ որոշված տեղը: Քրդերի խմբի ղեկավարը կոչվում էր Թումմո Ամառ, այսինքն՝ Ամառի տղա Թումմո, որը մինչև 1896 թվականը հայ էր եղել, բայց Սասունի կոտորածի ժամանակ քրդացել էր: Նրանք էլ երդվյալ են, շատ դաժան:

Երկու ժամ չանցած՝ Խաչո եղբորս, որ քսանքսանմեկ տարեկան տղա էր, հանեցին, ուղարկեցին ժողովրդից դուրս: Ասեցին. - Նստի արտի թումբի վրա:

Եղբայրս նստավ: Ութը գնդակով խփեցին: Եղբայրս գլորվավ: Քրդերը նրան հարցրին.

- Խաչո՛, ո՞նց ես:

Խաչոն ըսավ. - Լավ եմ:

Քրդերը ըսին. - Խաչո՛, արի քո վերքերը բուժենք:

Խեղճ եղբայրս չորեքթաթ եկավ դեպի կանչող քրդերը, բայց նրանք նորից չորս գնդակով խփեցին, և նա մահացավ:

Մորս մոտ մի հատ ոսկի կար: Տվեցինք էդ քրդացած Ամառին, և նա մեզ՝ հինգ երեխա, ես ու մերս, ազատեց, ասավ՝ գնացեք:

Ախպորս դիակը մնաց գետնին անթաղ: Եկանք հասանք մեր անտառներում թաքնված տղաներին: Մի որոշ ժամանակ մնացինք թափառելով անտառներում և քարափներում: Ամեն մեկը իրենը վերցրեց ու գնաց: Քույրս իր ամուսնու հետ քոչեց դեպի Բշերիկ, որը ահռելի մեծ դաշտ էր, այնտեղ ապրում էին քրդախոս հայեր, որոնք նույնիսկ տերտեր ունեին:

Հարսս գնացել էր դեպի քրդական գյուղը: Բռնել, տարել, քրդացրել էին, կնության վերցրել: Էն էլ էդպես գնաց... Ինձ ու մի քրոջս մայրս տարավ քրդական գյուղ՝ ծանոթ քրդերի մոտ, Սինոր կոչված գյուղը: Քյուրդ քիրվաները մեզի վերցրին ու թաքցրեցին: Էդպես ձմեռը վրա հասավ: Մնացել են հորեղբորս տղան, հայրս ու մայրս: Ապրում էին քարայրների մեջ: Էդպես մնացին մինչև փետրվար ամիսը:

Փետրվարին ռուսը թուրքերից գրավեց Մուշ քաղաքը: Սասունից ինչքան մարդ որ գաղտագողի փախել էր, միանում է ռուսական զորքին, գալիս Մուշ քաղաք, որտեղ ռուսներ էին:

Հայկական դաշնակցական ազգային կոմիտեն տարբեր տեղերից եկած հայերին ընդունում էր, նպաստ էր տալիս: Հայերը Մուշում նպաստ էին ստանում:

Ես ու քույրս մնացինք էդ քրդական գյուղում: Հորեղբորս տղան օգոստոս ամսի կեսերին եկավ ինձ ու քրոջս բերելու Մուշ: Քրոջս չտվեցին: Նա տասը տարեկան էր, իրենց տղաների հետ ամուսնացրին: Հորեղբորս տղան ինձ բերեց Մուշ: Ռա արդեն օգոստոսի 18-ն էր:

Օգոստոսի 19-ին գնացինք ռուսական զորքի մեջ, հաց, շաքար, տվեցին մեզ: Էդ գիշերը տրիվոգ տվեցին, թե ռուսը նահանջում է: Մենք էլ նրանց հետ գաղթեցինք:

Հայրս մինչև իմ գալը արդեն մահացել էր: Մնացել էինք ես, մերս, հորեղբորս տղան, ախպորս կինը: Էդպես գաղթեցինք Եկանք, Մուրադ գետը անցանք, Չարբուհուր գյուղը հասանք: Է՛նտեղ մի օր մնացինք հանգստանալու: Հետո քոչեցինք դեպի Խնուս՝ թալանվելով, մահանալով, ողբալով, սովածությունով, տիժով, քոչվորական ձևով Եկանք Ալաշկերտի բերդը հասանք: Հետո՝ Կաղզվան, Կողբ, Ղարաղալի կամուրջով Եկանք Արաքս կայարանը, որը կենտրոնական կայարան էր: Էլի ազգային կոմիտեի միջոցով մեզ տեղափոխեցին, ֆուրգոններով, եզի սայլերով հասանք Վերին Թալին: Թե քանի հատ անասուն էին մորթել, սեղան էին դրել, որ մեզ դիմավորեն, էլ հաշիվ չկար: Մեզ կերակրեցին: Մենք երեք հարյուր-չորս հարյուր հոգի էինք: Տեղավորեցին Մաստարա (Վերին Փերթիկան), Սողուկուս, այսինքն՝ Սառնաղբյուր գյուղը: Ժողովրդին բաժանեցին Թալինի շրջանի գյուղերի վրա: Մեզ տարան Թալիբոլի գյուղը: Հորեղբորս տղան Անդրանիկի զինվոր էր: Ինձ տարան ամերիկյան որբանոց: Մի օրիորդ էր ղեկավարը: Մինչև 1918 թ. մայիսը եղել եմ որբանոցում: Որբանոցի ընկերներս էին Սերոբ Դեմիրճյանը՝ Կարեն Սերոբովիչ Դեմիրճյանի հայրը, Համո Իսրայելյանը, Նիկողոս Դանիելյանը, Մուշեղ Խաչատրյանը և ուրիշներ:

1918 թ. ապրիլին, երբ թուրքը Կարսը վերցրեց, Արևմտյան Հայաստանից գաղթողները՝ տեսնելով թուրքերի վտանգը՝ հավաքվեցին, դեպի Վրաստան քոչեցին: Գնացին հասան Թիֆլիս: Մի շաբաթ էնտեղ մնալուց հետո քոչեցին Կազբեկ սարով դեպի Հյուսիսային Կովկաս: Մեկ ամիս Վլադիկավկազ մնալուց հետո ցրվեցինք Հյուսիսային Կովկասով մեկ, մինչև Կրասնոդարի մարզ, Արմավիր քաղաքը: Մինչև 1922 թ. ապրեցինք Էնտեղ՝ մուրացկանություն անելով, ապրուստի միջոցներ հայթայթելով:

1922 թ. փետրվար ամսին Եկանք Թալինի շրջան Ծղարշիկ գյուղ: Ծղարշիկ է կոչվում գյուղը, քանի որ միշտ մշուշներով է շղարշված: 1922 թվից բնակվել եմ Ծղարշիկում: Մինչև 1929 թ. եղել եմ հոտաղ, գառնարած, հովիվ:

1929-32 թթ. եղել եմ հողագործ: 1932-ից ընդունվել եմ կոլխոզ. կոլխոզի կազմակերպիչ էի, ունեինք տասնութ տնտեսություն: Սկզբում աշխատել եմ պահեստապետ, բրիգադավար, ֆերմայի վարիչ, կոլխոզի նախագահ եմ եղել տասնչորս տարի, նաև գյուղատրուստս՝ մինչև 1972 թ.: Հետո քոչեցի, գնացի Երևան, տղայիս մոտ: Մեկ ձմեռ մնալուց հետո քաղաքի պայմաններին չհամակերպվեցի, քանի որ ես դաշտ ու դուրան ման եկող մարդ եմ, եկա էս գյուղը՝ Ներքին Սասնաշեն, իմ բարեկամների մոտ: Տուն չիմեցի: Ունեմ մի տղա, մի աղջիկ, երեք թոռ, երկու ծոռ: Փա՛րք Տիրոջը:

**ՌԵՀԱՆ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՏԱՐՈՆ, ՌԻՐԱՑՆ Գ.)**

Ես ծնվել եմ Տարոնում: Մեսրոպ Մաշտոցն էլ Տարոնից էր: Մեր գյուղում եկեղեցի կար և վանք կար՝ Ս. Աստվածածին անունով: Ծատերը ուխտի էին գալիս Տարոն: Խուրթ մեր Տարոնին շատ մոտ էր: Հորս մերը խութեցի էր:

1915 թ. ապրիլի 24-ին դեռ արևը չծագած վեր էինք կացել, հայրս հանդ պիտի գնար, մայրս էլ հաց պիտի թխեր: Ես ունեի մի փոքր եղբայր: Մեկ էլ տեսանք, որ թուրք ասկյարները եկան՝ հրացանները ուսներին գցած, եկան, խուժեցին մեր տունը, ասացին. «Արդեն կոկի է, մեր սուլթանը հրամայել է, որ հայերին պիտի քշենք»:

Տասնհինգ-քսան րոպե չանցած՝ մեզ տնից դուրս հանեցին: Մեր չորս կողմերը ասկյարներ էին, որոնք բղավում էին. «Շու՛տ արեք, շու՛տ արեք»: Է՛սպես մեզ գյուղից դուրս հանեցին: Տեսանք՝ մեր մոտիկ Խումբ գյուղի հայերին էլ են տեղահանել: Վանքի էս կողմից մենք էինք բարձրանում, վանքի մյուս կողմից էլ խմբեցիք էին բարձրանում: Մեզ բերին հասցրին Խուրթ: Արդեն ասի՝ իմ հոր մայրը խութեցի էր, էնտեղ էր ապրում: Խութի մեջ ապրողների կեսը հայ էր, կեսը՝ եզդի: Առաջ մեզ էին տեղահանել, հետո Խութի հայերին էլ տեղահանեցին: Խառնվանք իրար: Ասկյարները մեզ քշեցին ոչխարների հոտի պես: Մեզնից հետո սկսել էին մեր տները թալանել: Է՛սպես քայլելով, սոված, ծարավ, հոգնած, ուժասպառ հասանք Վան՝ Արտամետ: Է՛նտեղ մի քիչ հանգստացանք: Է՛նտեղ իմ տատն ու ախպերս մեռան: Հերս տարավ իր ձեռքովը թաղեց:

Վանից դուրս եկանք: Գիշերով էինք գնում, որ ապահով լինենք: Արդեն մութ էր: Մենք քայլում էինք, հասանք թուրքերի բնաներին, դրանց շները սկսեցին հաչալ: Թուրքերը եկան մեզ պաշարեցին, տղամարդկանց սկսեցին խուզարկել, գեները հավաքեցին, նրանց մի կողմ տարան՝ սպանեցին: Կանանց ու երեխաներին բերին իրենց մոտ, վրանների տակ: Բայց նրանք լսել էին, որ ռուսական զորքը գալիս է, եկան մերոնց ասին.

- Ով կուզի՝ տանենք ձեզ տանք ոսին:

Իմ մայրը ասաց.

- Դուք թուրք եք, դուք իմ զավակին սպանեցիք,

ես ձեզ մոտ չեմ մնա, կերթամ ոսի մոտ:

Էդ թուրքերը մեզ գցեցին իրենց առաջները, բերին մի ձորի բերան, սկսեցին կրակել: Երբ մամայիս կրակեցին, ես լաց լինելով վրան ընկա, քիթս վիրավորվեց, ձեռքս կոտրվեց՝ կախվեց, ուշքս գնաց: Թուրքերը կարծեցին՝ ես էլ եմ մեռած, թողին ու գնացին: Ես մնացի դիակների վրա: Ծորքս լուռ էր: Ես ցավերի մեջ էի, քիթս տնքում էր, ձեռքս ևս: Աստղերը ելան: Հետո առավոտ եղավ: Արևը էլավ, էլ չգիտեմ ինչքան ժամանակ անցավ: Մեկ էլ իմ հորեղբոր կնոջ ախպերը, որը ինչ-տասը տարեկան մի տղա էր, եկել, տեսել է, որ ես կենդանի եմ, մորս դիակի վրա եմ ելնում, նստում, քանի որ

փոքր էի, չէի հասկանում, որ մայրս արդեն մեռած է: Էդ տղան ինձ առնում է, սկսում ենք քայլել: Մեր շրջապատը ողջ մարդ չկար, միայն դիակներ էին, թուրքերը սպանել, թողել, գնացել էին:

Մենք, երկու երեխա, ձեռք-ձեռքի բռնած գնում էինք, իրիկունը որ վրա էր գալիս, իրար գրկած քնում էինք: Ես վիրավոր եմ՝ քիթս ճեղքված, արյունը լեռդացել, քարացել է, ձեռքիս ոսկորը կոտրված կախվել է, բայց մենք քայլում ենք սոված, ծարավ, գոնե մարդկային շունչ ենք ուզում հանդիպել: Մեկ էլ տեսանք՝ մի վրան: Է՛ս տղան եզդիներն խոսաց, նրանք հասկացան, որ թուրքերը մեզ վնասել են, մեղքացան, տարան իրենց վրանը, մի փոքր ուլ մորթեցին: Ութսուներեք տարի է անցել, բայց դեռ չեմ կարող մոռանալ, էդ ուլի կաշին քերթեցին, քաշեցին ձեռքիս ու քթիս: Է՛դ երեխուն դրկեցին ջրի, ձեռքը տվին գյուղումը, է՛ն գնաց: Ես սկսա լացել, որ տեսա իմ նոր ախպերացուն եկավ, ես հանգստացա:

Եզդիները ասին. «Մ՛նացեք մեզ մոտ մի շաբաթ. էդ վերքերը բուժենք, նոր՝ գնացեք», բայց մենք չմնացինք: Եզդիները մեզ հաց ու պանիրով բոխչա տվին, որ ճամփին ուտենք: Մենք եկանք հասանք ռուսների մոտ: Է՛նտեղ հորեղբորս կինը տեսավ մեզ, եկավ տարավ: Զինվորական գաթիլոկը ձեռքս տվեց, ասեց. «Ի՛նչ վիրավոր ես, գնա՛, ռուսներից ճաշ ուզի»: Գնացի, բերի, կերանք:

Ռուսները ճամփա ելան դեպի Ռուսաստան, մենք էլ դրանց հետ սկսանք քայլել: Իմ մի կողմը հորեղբորս կինն էր, մյուս կողմս՝ էդ տղան: Է՛ն կողմից երկու կին ասեցին հորեղբորս կնկան. «Է՛ս վիրավոր աղջիկը տանես, ի՛նչ անես, բանի պետք չէ»:

Նա լսեց դրանց խոսքը, ինձ տվեց ռուս զինվորներից: Իմ ախպերացուն իմ մոտից լալով հեռացավ: Ռուսները ինձ տարան բրեզնետով փակված արաբաների մեջ դրեցին, որտեղ շատ ռուս վիրավոր զինվորներ կային: Դրանց հետ ես եկա Իգդիր:

Իգդիրում լիքը գաղթականներ էին, բոլորը գետնին նստած էին: Ռուս զինվորները եկան անունս, ազգանունս հարցրին, ես չգիտեի իմ անունը: Իմ լուրը տարածվել էր գաղթականների մեջ, որ Մանուկի աղջիկը վիրավոր ողջ է մնացել: Մեկ էլ մի աղջիկ եկավ, ինձ տեսավ, ասաց. «Ես սրան գիտեմ, Մանուկի աղջիկն է»: Իմ անունը գրել տվեց՝ «Ռեհան Մանուկի Մանուկյան»: Ես ընկա մարդու ձեռք: Ինձ բերին Երևան:

Մեր ընտանիքը եղել է շատվոր՝ պապս, հորեղբայրս, նրա կինը, հերս, մերս, փոքր ախպերս: Է՛ս բոլորը մեռան թուրքի ձեռքից, միայն ես եմ մնացել կենդանի, է՛ն էլ նապաստակի քթի պես ճեղքված քթով ու կոտրված ձեռքով: Տե՛ս, մատս չկա. կտրված է, համ էլ ամաչում եմ, որ քեզ հետ խոսամ, բայց ինչ արած. էս էլ իմ ճակատագիրն է:

Ինձ բերին, հասցրին Ղարաքիլիսայի որբանո-

ցը: Տարիուկես մնացի որբանոցում, էնտեղ կոշիկ, շոր տվեցին: Հետո մեզ տեղափոխեցին Թիֆլիս, երբ ցարին գահընկեց արին: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը դարձել էր մանկատուն: Բոլոր որբերին հավաքել էին էնտեղ: Միջանցքներն անգամ լիքն էին անտեր երեխաներով:

1918 թ. մեզ տարան Կարս: Ամերկոմը տեր կանգնեց որբերին, բերեց Կարս:

Երբ Կարսի կոիվն սկսվեց, մենք նստել էինք ճաշի: Թուրքերը խփեցին: Ամերիկացիները կանգնան որբանոցի դռան մոտ, չթողին, որ ներս խուժեն, իրենց դրոշակը բարձրացրին, որ մեզ չվնասեն: Ամերիկացի մեր շեֆը ասել էր թուրքերին. «Միայն հայ որբեր չունեն, թուրք որբեր էլ ունեն»:

Թուրքերը Կարսում սկսել էին իրենց ալան-թալանը, որտեղ սիրում հարս ու աղջիկ կտեսնեին՝ կտանեին: Էդ հարս ու աղջիկներից շատերը հուսահատված եկան մեր Ամերկոմի որբանոցը, ամերիկացիները սրանց ներս առին, ու երեկոյան թելից հետո ամեն մեկիս գլխին, իբր, մի խնամակալ էր դրված: Էդ հարս

ու աղջիկներին ամեն մեկիս ծոցը քնացրին, իբր, մեր խնամակալներն են: Ամեն մեկին սավանը կտրեցին, բուլավկայով ամրացրին վզից, իբր գիշերանոց: Էդպիսով ոչ միայն մեզ ազատեցին, այլև Կարսի էդ հարս ու աղջիկներին: Ես և ուրիշ շատ-շատերը գոհ ու շնորհակալ ենք ամերիկացիներից, քանի որ իրենց ենք պարտական մեր կյանքը: Բացի այդ, ես ամերիկյան որբանոցում ձեռագործ սովորեցի, որով իմ ընտանիքի հետագա կյանքը ապահովեցի: Հետո, դպրոցում էլ լավ եմ սովորել: Թուրքը ուզեց ինձ էլ սպանել՝ իմ բոլոր հարազատների հետ, բայց ես ոչ միայն չոչնչացա, այլև իմ կամքի ուժով ապրեցի, վերապրեցի և երեք սերունդ տեղծեցի:

Հիմա ունեմ ինձ վրա գուրգուրացող տղաս՝ Ռազմիկ Այվազյանը, որը Հայաստանի վաստակավոր մարզիչ է, Երևանի ճարտարագիտական համալսարանի մարմնակրթության ամբիոնի դոցենտ:

Հիմա երրորդ սերունդն եմ վայելում, ունեմ լավ փեսա՝ Ակարիչ Գարեգին Պապոյանը, և շրջապատված եմ իմ հարազատներով:

7 (7).

ՏՈՆԱԿԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ՏՈՆՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1893 թ., ՄՈՒՇ, ԲՈՒԼԱՆԸԽ, ՀԱՄԶԱՇԵՒ Գ.)

Հիշում եմ մանկությանս օրերը, երբ հասակակիցներով հավաքվում էինք և գնում գյուղի ամփջապես շարունակությունը կազմող անտառը, հավաքում ընկույզ, սունկ, տանձ, հատապտուղներ: Բնությունը գեղեցիկ էր, բարիքներով հարուստ: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմը խաթարեց մեր բնականոն կյանքը, և մենք դարձանք բնավեր հավքեր՝ քրշվեցինք հեռու հեռուներ...

Մուրադ գետի հովտում, Մշո դաշտի Բուլանըխ գավառի Համզաշեխ գյուղում էինք ապրում: Հայրս՝ Աբրահամը, և մայրս՝ Մարիամը, ունեցել էին տասնչորս արու գավակներ, նույնքան հարսներ, բազմաթիվ թոռներ ու ծոռներ: Ընտանիքի շուրջ յոթանասուն անդամներ էինք՝ չհաշված հարս գնացած չորս աղջիկներին:

Մարիամը հորս երկրորդ կինն էր: Առաջին կինը ութերորդ գավակի ծննդաբերության ժամանակ մեռել էր: Աբրահամ հայրս ամուսնացել էր իրենից բավական ջահել Մարիամի հետ, որը սիրով ու հոգատարությամբ խնամեց որբացած փոքրիկներին, և իր մեծ հարսների հետ գավակներ ունեցավ: Ես Մարիամի ամենափոքր գավակն էի:

Նոր ընտանիք կազմած մեծ եղբայրներս մեր օջախը շրջապատել էին նորակառույց տներով և ելուստ էին անում հայրական ընդարձակ բակով: Օգտըվում էին ընդհանուր դարձած չորս լուծ եզներից, գոմեշներից, գութանից, արորից և չուփից: Մառանը՝ ուտելիքի շտեմարանը, նույնպես ընդհանուր էր: Մեկտեղ էին

աշխատում մեծ գերդաստանի անդամները, մեկտեղ ուտում, մեկտեղ ուրախանում, նաև՝ մեկտեղ տխրում...

Հյուրիեթի տարին, այսինքն՝ 1908-ին, ահավոր մի դեպքից ցնցված, հայրս անկողին ընկավ և աչքերը փակեց ընդմիշտ:

Հայրս եղել էր գյուղի հեղինակավոր և սիրված մեծերից: Նա հաշտարարի դեր էր կատարում ծագած վեճերի ժամանակ, և մանավանդ, երբ հայտնվում էին հարկահավաքները կամ օրենքի մարդիկ՝ զենք փրձուրելու և կամ զորակոչ հավաքելու, նրանք հյուրընկալվում էին հորս օջախում:

Մայրս՝ Մարիամ Դաշտեցին, մեր օջախի միանձնյա իշխանուհին էր: Նրան համարյա հասակակից մեր եղբայրները սիրով ու հարգանքով լսում ու հնազանդվում էին:

Եվ ահա, 1908 թվին, հյուրիեթի օրերին, իմ մեծ եղբայր Աղաջանը, որն արդեն ամուսնացած էր և տանկական զորակոչից խուսափելով՝ միացել էր Անդրանիկին, չգիտեմ ինչպես հայտնվել էր Ռուսաստանում, Յալթայում և յոթ տարի ապրել էր ընտանիքից հեռու:

Չորս տարի հետո, 1912 թվին, ես ևս տանկական բանակ զորակոչվեցի: Բայց ես զորակոչից փախա, գնացի փնտրելու եղբորս: Քանի որ Մարիամ մայրս արցունքն աչքերին ինձ ասում էր. «Ժամանակները խառն են, գավակս, հայերի համար նոր փոթորիկ է պատրաստվում, հայրդ չկա, որ պաշտպանի ընտանիքի պատիվը, խաղաղություն բերի մեր օջախին: Գտի՛ր եղբայրնե-

րիդ, վերադարձրու՝ տուն նրանց, ընտանիքի անդամները թող համախմբվեն օջախում»:

Բայց ինչպես պիտի համախմբվեին, երբ նրանցից շատերը Անդրանիկի բանակումն էին:

Խեղճ իմ մայր, այդպես էլ չտեսավ իր զավակներին ու թոռներին: Միայն տարիներ հետո հայկական եկեղեցու միջոցով ես հայտնեցի իմ հարազատներին, որ Կրասնոդարում եմ ապրում: Հայկական եկեղեցու միջոցով գտա նաև իմ ավագ եղբոր երկու որդիներին՝ Սխիթարին՝ Հունաստանում, իսկ Հրանտին՝ Լեռնականի որբանոցում:

Հրանտը շատ ծանր օրեր էր տեսել: 1915 թ. գարնանը, թուրքական ասկյարը երբ ներխուժում է Համզա-շեխ՝ զենք փնտրելու և զինակոչիկներ հավաքագրելու պատրվակով, թալանում, սպանում, տեղահան է անում բնակչությանը և քշում ամառի դաշտեր: Մայրս չի ուզում հեռանալ իր օջախից և բավական պաշար ու զենք վերցնելով՝ թաքնվում է բակի խորքում եղած հսկա մարագում: Ջինվորները կրակ են բացում նրանց վրա: Մայրս չի կրակում, խնայում է երեխաներին: Բայց երբ նրանք մոտենում են դռանը, որ կոտրեն, մայրս կրակում է և թույլ չի տալիս, որ զինվորները մոտենան դռանը: Մի թուրք զինվոր պահակ թողնելով մարագի դռան մոտ՝ թուրք ասկյարները հեռանում են:

Մեր տան կողքին մի լավ թուրք հարևան ունեինք: Նա պահակ դրված թուրք զինվորին կանչում է իր տունը՝ մի կտոր հաց ուտելու: Ջինվորը մերժում է: Մեր թուրք հարևանը նրան ուտելիք է բերում և գինի: Շուտով կշտացած ու գինովցած ասկյարը քնում է: Թուրք հարևանը օգտվելով առիթից, գալիս մոտենում է մարագի ետևի դռանը, որը դեպի անտառ էր տանում, խնդրում է մորս հեռանալ գյուղից, քանի որ գաղտնի հրաման կա՝ բոլոր հայերին կոտորել: Մայրս հրաժարվում է, մտածելով, որ իրեն կհետապնդեն և կսպանեն, բայց խնդրում է նրան՝ օգնել ջահելներից, որ փրկվեն:

Եվ ահա, գաղտնի մուտքով դուրս են գալիս քսան-քսանհինգ ջահել հարսներ, հասուն աղջիկներ ու մանուկներ, որոնց հետ է լինում նաև տասներկու տարեկան Հրանտը:

Նրանք երբ մոտենում են Մուրադ գետի կամրջին, բաժանվում են երկու խմբի, որ իրենց չնկատեն: Նրանց մի մասը փորձում է անցնել կամրջով: Քիչ անց կրակոցներ են լսվում, ու թփերի մեջ թաքնված մեր ջահելները տեսնում են, որ թուրք ասկյարները հարձակվեցին մյուս խմբի ջահել աղջիկների վրա և ուզում են փախցնել նրանց: Ջինվորներից մեկը ջահել հարսի գրկից խլում է իր մանկիկին և ջուրն է նետում: Մայրը առանց մտածելու նետվում է նրա ետևից: Գազանացած զինվորներից սարսափահար, մեր օջախի հարսներն ու աղջիկները, զգալով թե ինչ է սպասում իրենց, նետվում են Մուրադ գետի ջրերի մեջ: Անհոգի ասկյարները քացիներով հրում ջուրն են գցում կամրջի վրա մոլորված մնացած, անպաշտպան երեխաներին ու կրակ են բացում նրանց վրա: Ասկյարները տեսնելով, որ բոլորը ոչնչացան, թողնում են ու գնում:

Վրա է հասնում գիշերը:

Մյուս խումբը, որ թաքնված էր թփերի արան-

քում, կամացուկ դուրս է գալիս և շարունակում է քայլել: Առավոտյան, երբ լուսանում է, նրանք թաքնվում են մի կիսավեր մատուռի մեջ: Բայց ասկյարները գալիս տեսնում են բոլորին քնած: Սկսվում է թոհուրոհը: Էլ չեն կարող պատմել ջահել հարս ու աղջիկների անպաշտպան վիճակը: Երբ ասկյարները իրենց գործը տեսնում են, բոլորին սպանում են ու հեռանում:

Հրանտը, որ կամրջի իրարանցումից հագիվ էր փախել, հեռվից լսում է կրակոցների ձայները: Մոտենում է կիսավեր մատուռին, տեսնում իր հարազատները՝ կիսամերկ, արյունաշաղախ սպանված: Հրանտը նրանց մեջ նկատում է իր մոր անշնչացած դիակը: Փաթաթվում է նրան, սկսում է լալ: Այնպես էլ ուժասպառ նրա քունը տանում է այնտեղ:

Հաջորդ օրը գաղթականների մի նոր խումբ, լսելով Հրանտի լացի ձայնը, մոտենում է ավերակ մատուռին, գտնում Հրանտին, ուժով նրան բաժանում իր մոր դիակից և իրենց հետ վերցնելով անտեր որբուկին՝ շարունակում է իր ճամփան:

Ոտքով երկար քայլելուց հետո Հրանտը հասնում է Կարս, հետո՝ Ալեքսանդրապոլ և ընկնում որբանոց:

Այդքա՛ն մեծ գերդաստանից սերված, այդքա՛ն հարազատներ ունեցող մանուկը ընկնում է որբանոց:

Յալթայում ես գտա իմ եղբորը՝ Ադաջանին և նրա հետ ուզեցինք վերադառնալ Մուշ, բայց ճամփաները փակ էին: Մեծ դժվարություններով վերջապես մենք հասանք մեր յայլաները: Մեր թուրք բարի դրացիները մեզ խղճացին, առին, պահեցին ու թաքցրեցին: Նրանցից մենք իմացանք, որ մեր շեն գերդաստանից ազատվել է Ադաջանի կինը՝ Վարդուշը, որը հարևան Օերվանշեխ գյուղում իր հոր տանը հյուր էր եղել:

Երբ եղբորս՝ Ադաջանի կինը վերադարձել է իր հայրական տնից, տեսել է մեր ավերված օջախը, գիշերով, հենց մարագում մի կերպ հողով ծածկել է սպանված հարազատների կիսավառ դիակները, բայց նկատելով, որ ջահել հարսներն ու աղջիկները, ինչպես նաև երեխաները այնտեղ չկան, ինքն էլ հուսահատ, խառնըվում է գաղթականների ծվատված խմբին, գիշերով հեռանում է դեպի Կարս:

Երբ ես ու եղբայրս հասանք Կարս, միացանք Անդրանիկի խմբին, բայց մյուս եղբայրներիցս ոչ մեկին չգտանք այլևս: Անդրանիկը Կարսը հանձնելու հրաման էր ստացել և գայրացած զորացրել էր իր բանակը...: Մենք հետո գտանք միայն եղբորս կնոջը՝ Վարդուշին: Ես 1916-ին ամուսնացա Կարսում, տասնվեց տարեկան Սաթենիկի հետ: Նա Կարսում սովորել էր Եղիշե Չարենցի և Կարինե Քոթանջյանի հետ:

Կարսում ես ու եղբայրս իրար չհասկացանք: Ես ուզում էի գնալ դեպի Ալեքսանդրապոլ, փրկել մեր ընտանիքը, իսկ եղբայրս սայլին բարձել էր ունեցվածքը և պատրաստվում էր «Էնգլիա» գնալ: Նա ինձ համոզում էր լսել իրեն՝ քանի որ ինքը ինձանից տասնհինգ տարի մեծ էր և մեր ընտանիքի միակ կրթություն ստացածն էր:

Ես պնդում էի, որ Անգլիա գնալը հեշտ չէ, մանավանդ ինքը չորս ամսական մի զավակ արդեն ուներ, բայց եղբայրս մտադրվել էր հասնել Բաթումի, ծովով

շարունակել ճանապարհը մինչև Անգլիա: Նա ինձ հանձնեց իր կնոջ ու երեխայի խնամքը, սայլը քշեց ու հեռացավ...

Խեղճ եղբայրս դժվարությամբ ստեղծած ունեցվածքից չէր կարողանում բաժանվել, բայց՝ հարագատներից բաժանվեց:

Ես, կինս, եղբորս կինը՝ Վարդուշը, մեծ դժվարություններով կարսից մեկ զինվորական գնացքի վագոնների տանիքին փոխված, մեկ՝ վարձված սայլով, մեկ՝ ոտքով հասանք Ալեքսանդրապոլ, ուր գաղթականները հավաքված էին, իսկ տիֆի համաճարակը զոհեր էր խլում: Մենք սարսափահար գնացինք Թիֆլիս: Թիֆլիսը այդ օրերին հայ գաղթականներին չէր ընդունում: Հոգնած, ջարդված, ուժասպառ շարունակելով մեր ճանապարհը՝ վերջապես հասանք Եկատերինոպոլ, որը հիմա Կրասնոդար է կոչվում: Այնտեղ գաղթականներին տրամադրել էին փայտյա բարաքներ, ուր մեկ ընտանիքը մյուսից առանձնանում էր կախված սավանով միայն:

Երեք տարի հետո գտա Ադաջան եղբորս: Նամակ գրեցի, որ գա մեզ գտնի: Եկավ: Իրար գտանք: Մի քանի տարի էնտեղ մնացինք:

1932 թվին երկու եղբայրներով եկանք Հայաստան և բնակություն հաստատեցինք Երևանում:

1941-ին սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը... Նորից տանջանք, նորից տառապանք...

Երբեմն մտքով կթռչիմ դեպի Մուշ...

Երբ մտածում եմ, ինձ թվում է, թե ես կիսելագարվեմ, երբ հիշում եմ մեր հայրենի օջախը, մեր հարագատներին, բարձր բարդիներով շրջափակված մեր հսկա բակը, բակի բարդիների վրա ամեն գարնան հետքուն դնող արագիլներին... Բակի ջրհորը, մարազը, թոնրատունը, բակի շարունակությունը կազմող զովասուն անտառը և յայլաները... անտառի կաղնին, ընկուզը, մոմակալած վայրի մեղրը՝ բեքմեզով, քամած մածունը, Նոր տարվա սեղանի զարդը՝ փշատը, չիր ու չամիչը, մորս արդար ձեռքով հունցած ու թխած կաթնահունց բաղարջը: Ջատիկին կամ իմ ծննդին բաղարջի մեջ մորս պահած բախտի կոճակը... Հիշում եմ մղկտալով՝ մեկ առ մեկ, անուն առ անուն, հիշում եմ մեր անթաղ մեռելներին, անգերեզման մնացած հարագատներին, անհայտ կորած եղբայրներին, նրանց կանանց ու որդիներին: Գազանացած ասկարներից փախչող ու Մուրադ գետի պաղ ջրերը նետված ամմեղ քույրերիս, ջահել հարսներին, ո՛րը հիշեմ, ո՛ր մեկին ափսոսամ...

Պատրաստ եմ ուղեցույց-վալադ դառնալ, ոտաբոքիկ գնամ, ծունկի գամ հորս գերեզմանի առաջ, խունկ ծխեմ, մեղքերուս թողություն խնդրեմ: Գտնեմ, սուրբ հողին հանձնեմ հարագատներիս անթաղ ոսկորները, Եփրատ-Մուրադի* հունից հանեմ իրենց պատիվը փրկելու համար ջուրը նետված իմ քույրերի ու զարմուհիների սուրբ մասունքները, աշխարհով մեկ շրջեմ, փնտրեմ ու գտնեմ անհայտ կորած իմ քառասունութ հարագատներին...

8 (8).

ՇՈՂԵՐ ԱՔՐԱՀԱՄԻ ՏՈՆՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈՒՇ, ՎԱՐԴԵՆԻՍ Գ.)

Պապիս անունն էր Հովհաննես, տատիս անունը՝ Քիշմիշ: Սուլթանի ժամանակ պապիս գոռով կտանին Ստամբուլ: Իմ պապուն կղնին բանտ: Իմ պապ բանտ կմեռնի:

Ես ծնվել եմ 1901 թվին, Մշո Վարդենիս կեղ: Մեր կեղի մեջ ութ հարյուր հայ տուն կար: Մեր կեղի միջով Մեղրագետ կանցներ: Անձրև կիգեր, ձկներ ջրից դուրս կելնեին: Խմելու ջուր կժով կբերեինք աղբրից:

Մեր կեղի տների տանիք հողով էր ծածկուկ: Թունդիրը տան մեջտեղն էր: Ամեն օր լավաջ կթխեինք: Տունին դուրսը օջախ կար, ցախ, փետ կվառեինք: Դուրսը պատի տակ դրուկ էր երկու քար՝ վրեն խաչերկաթ:

Մեր ապրած տուն մեծ էր: Այգի չունեինք: Մեր տան մեջ ծալքի տեղ կար շինուկ, էղոր վրեն ծալք կը դարսեն, կողինք կելլեր կպներ առիք: Կարավաթ չկար: Մուրջ աշխարհ էր: Օխշար, կով, գոմեշ, մատակ կպահեինք: Ցորեն, ոսպ, կտավատ կցանեինք: Մենք տասներկու գոմեշ, ութ կով, երկու հարյուր օխշար ունեինք: Գութան ունեինք: Հինգ-վեց տուն իրար կմիանային արտեր կվարեին, կցանեին: Ցորեն էնքան շատ կցանեինք, օր տեղ չկար բերքը լցնելու:

Հողը թուրքինն էր: Հողի հարկ կտայինք թուր-

քին: Ցորեն կցանեն, կհնձեն, կծեծեն, թեփ կիտան քամուն, կպրծնեն, թուրք պետությունից մարդ կիգար գեղի ռեսի հետ, մի փետ կբերեր, փետով կնախշեր: Թուրք կչափեր՝ յոթ չափ կիտեր ցորենի տիրուն, մեկ չափ՝ կտուներ, կտաներ: Սիսեռ, ոսպ, կանեփից հարկ չէր առներ:

Մեր տան մեջ ամեն մարդ իր գործ գիտեր, գործեր բաժանուկ էին: Ցոթ կնկտիք տան մեջ՝ հարս ու տալ հաշտ կապրեին իրար հետ՝ կղեկավարեր ամենամեծը: Մեր տան հարսեր էին Ոսկի, Մարիամ, Նարե... Իրիկուն էրեխեքով քարկտիկ կխաղայինք:

Իրիկուն, ի առավոտ բոլորը ժամ կերթային: Մեծ կնկտիք, հարսներ, աղջիկներ կհագվեին, կկապվեին, կերթային ժամ: Տոներին պաս կպահեինք: Ամեն օր պատարագ կենեինք: Մեր գյուղ երկու տերտեր կար: Երկուսին լե թուրքեր սպանեցին: Մեր մոտ առանց պսակ չէին կարգվի: Հարսը կհագներ լավ կտորից շոր, մեկ էլ ժակեթ կհագներ, գլխու վրա թափա կար՝ արծաթե թաս դրուկ: Դեղին-կանաչ-կարմիր շորեր գցուկ իր էրեսին: Մինչև էրեխա չբերեր էրեսը ծածկուկ էր: Հարսի շոր դուրսի էր, դադիֆա: Մեր երկրի շորեր լավ էին:

* Եփրատ գետի թուրքերեն անվանումը:

Աղջիկներին տասներեք-տասնչորս տարեկանից հարս կտանեին: Քսան տարվան օր ըլեր՝ չէին տանի, կըսեին՝ մեծ է, «մնացկուրդ» է: Ինչքան կուզեն էրեխա կերերեն: Աղջկա հետ ջհեզ կդնեն՝ յորդան, դոշակ, բարձ, շալ, չուլկի: Նվեր կհտեն ոսկի մատնիք, վզի ոսկի շղթա: Բարկեանդանին դժու-գուռնան կխաղան, կուտեն, կխըմեն: Մենք հալվա, գաթա կենենք: Պաս օրերուն բիշի կենենք ձերով:

Մեր էրկիր շոգ էր: Չարդախ կար, շոգ օրերին էնտեղ կնստեն, կխորաթեն: Կնիկ ազգ չաշխատեր՝ տան մեջ կաշխատեր: Ծոգ օրերին գետը կլողանանք ամեն օր: Ջրհոր կար: Գլուխ պես լե տեղ փորուկ էր, մատկը-ներ մեջը կլողեն, հետո՝ շուրջ բաց կթողեն դաշտեր:

Մշո քաղաք բժիշկ չկար, հեքիմ կար: Ծատ ա-ռողջ էինք, լավ կապրեինք, մտածմունք չկար:

Մեր գեղը դպրոց կար: Տասը գլուխի էրեխեք գալիս էին մեր գլուխի դպրոցը: Դպրոց տղաների հըմար էր: Աղջիկներ դպրոց չէին գնա, տանը ձեռագործ կէնեին: Մեր գեղը վարժապետ կար: Գիրք կար: Մեր գեղի ժողովուրդ ավետարան կկարդար, հայոց գիրք կըկարդար:

Մինչև հյուրիեթ հայերուն բանակ չըն տանե: Իմ հորեղբեր թուրքի բանակ գնաց:

Քրդի գեղեն քյուրդ ծանոթ քիրվաներ ունեինք, կիզեին մեր տուն: Քրդերու աման, դգալ, կրուշկա լվացուկ դրուկ էր հացի ամբըրներու տակ: Բդոնցով իրավունք չկար մենք ուտենք: Իմ հորեղբոր տղան տասը տարեկան կըլլեր կոտորումի ժամանակ: Մեր ծանոթ քյուրդ քիրվան էնոր տարավ փրկեց: Քյուրդ լավ էր թուրքից: Թուրքի մեջ լե լավ ու վատ կա, քյուրդի մեջ լե լավ ու վատ կա, հայու մեջ լե լավ ու վատ կա: Ամեն ազգի մեջ լավ ու վատ կա:

Վարժապետ Մարգար, լուս իջնի վրեն, հեղափոխական էր, ասկյարներու հետ կովակ, տարան Մուշ քաղաք, կախաղան հանին: Թուրքեր էնոր վիզ կտրին: Հայեր ուր գլուխ օսկով առան, տարան Մշո Ս. Կարապետու վանքի պատի տակ թաղին: Կըսեն ամեն աղոթըրհին ուր գերեզմանին լուս կիջներ: Մարգարի գերեզման հայերու ուխտավայր էր:

Կոտորումեն առաջ թուրքի բանակ տանելու մահանով հայ ջահելներուն հավաքին, տարան, կոտորին:

Իմ հոր՝ Աբրահամին, կար յոթ կրակահանի. թուրքեր էկան իր գենքով իրան կրակին, պարան գցին վիզ, քաշ տվին, տարան գցին կրակի մեջ, վառին: Իմ մեր՝ Ալթուն, տեսավ, չդիմացավ, միամիտ մեռավ: Իմ ախպեր՝ Հովհաննես, տասը օր իմ մոր ծիծ կերավ: Մնացինք ես ու իմ ախպեր որբ:

1915 թվին Վարդեվրի օրը եղավ կոտորում: Թուրք ասկյարներ Դաղդաղու չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, օխչար, գոմշդանք, մալ քշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորքուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր, դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լցրին Ավզուտ կեղի գոմերու մեջ, կրակ տվին, վառին: Էդ գոմեր էնքան մեծ էին, իմալ օր հիդա մեր կոլխոզի գոմերն են: Լցրին Մալխասի Մարդոյի գոմե-

րու մեջ, խոտի դեզեր դարսին գոմու շուրջ բոլոր. վրեն նավթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից վաթսուն ջան վառվան էդ գոմերու մեջ: Էն օր ես եմ տեսել, լաո՛, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մենակ ես ու ախպերս ազատվանք: Էն օր ես իմ աչքերով եմ տեսել, լաո՛: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե մատղաշ տղա-էրեխա կար՝ մորերու գրկից պուկեցին տարան, որ դարձուն գաթթիա:

Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մտավ, ժողովուրդ սկսավ հազալ ու խեղդվան: Մեր գմանուկ ուրացավ, լաո՛, իսկական սողմ-գոմոր էր: Վառվող մարդիկ վազվզում, խփվում էին պատերուն, ոտի տակ տրորում գետնին ընկած իրենց մանրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ տեսել, լաո՛, թող սարի գիլանք չտեսնեն: Կըսեն, թուրք մոլլան էդ օր տեսավ՝ չդիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Էդ ալալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: Երանի ես ու քորփա ախպերս լե վառվեինք, իմալ օր վաթսուն ջան վառվան, օր չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց անխիղճ ու անաստված օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ Վարդեհիսի, Մշախչեհի, Աղբեհիսի, Ավզուտի, Խվների ու Էլի շրջակա գլուղերու աղ կեղացոց: Էն օր ես եմ տեսել, զիմ դուշման չտեսնա: Մեր մեջ մի շատ տարիքով կին կար: Էնոր ճանչըցողներ կըսեն Փոլո Արշակի գոքանչ: Էդ կին կեղներ հարյուր տարեկան: Մուխ օր սկսե մտնել գոմու մեջ, էն հավքեց տղա-էրեխեքուն, պառկցուց վըր քիթ ու բերնին, ու իրանց մերերուն պառկցուց էրեխեքու վրեն: Իմ ախպոր լե պառկցուց գետնին: Հանեց զուր գոգնոց լե, թալեց վրեն, ընձիկ լե բրթեց, օր պառկիմ ախպորս վրեն՝ չթողնիմ օր էլնի, ինչքան լացի-չլացի՝ չթողնիմ օր էլնի: Աստված զուր հոգին լուսավորի, լուսի փայ էղնի ընդրա հոգին: Էդ կնիկ ըսավ. «Լաո՛, լալով բան դուրս չի գա, պտի ընենց անենք, օր ամեն օջախեն մի տղա պրծնի, դուրս գա կրակից, օր ըղրանց ծուխ չմարի, օր աշխարհին պատմեն անաստված ու անխիղճ թուրքի արածներ: Ժողովուրդ, ձեր հույս մի՛ կըտրեք, ձգի մի՛ կորցնեք, մնացե՛ք ձեր հավատին: Նաչար մարդու Աստված մեծ է, բալքի մի դուռ կբանա»: Ես իմ ջանդըկով ծածկի իմ ախպորս: Գոմի կեղտի մեջ, քիթ ու բերնին ընկած խեղճի շունչը կկտրեր, էն կուզեր դուրս գալ: Էնքան լաց-լաց, ուշքը գնաց, խաղաղվեց: Գոմի գերաններ օր վառան, տանիք փլավ, էրդիկ բացվավ, բոց ու ծուխ էդ ծակից դուրս էլավ, մզի օդ էկավ: Հմա օր օդ առանք, ես ու իմ հորեղբոր աղջիկ՝ Արեգ, վերցրինք իմ ուշաթափուկ ախպոր ոտ ու ձեռից թալինք տանիք: Ես ու Արեգ լե վառված գերաններու, ջանդըգներու վրայով էդ էրդկից մզի թալինք դուրս: Օր էլանք տանիք, տեսանք թուրք զինվորներ շուրջպար բռնած կպարեն, կուրախանան: Մինչև էսօր իմ անկըջներու մեջ է ընոնց երգի ձեն. «Յորի յանդըմ, յորի» ասում ու թրեր իրար գարկելով կպարեին: Էդ պար, լաո՛, հայ տան մեջ պտի չպարվի. էդի անխիղճ, անաստված, վայրենի գազաններու խաղ է, լաո՛: Էդ պարով ընկած ընոնք մզի չտեսան: Ես ախպորս առա շալակս ու փախա: Փախա, մտա մոտիկ դամիշներու մեջ: Էդ դամիշ-

խա: Փախա, մտա մտտիկ դամիշներու մեջ: Էդ դամիշներուն շամբ կըսեն: Մութն օր ընկավ, առա ախպերս ու փախա, թե ինչքան ժամանակ փախա կամ ուր փախա՝ չգիտեմ, մեկ էլ տեսա, որ դպա մեր յանը մարդիկ կուգան: Ախպորս առա ու թաքնվա բլերու տակ: Մեկ էլ լսեցի էդ մարդիկ հայերեն կխոսան: Վազեցի, միացա ընդնց խմբին: Էդ խումբ Անդրանիկի խումբն էր: Ես մեռնեմ էնոր ոտներու հողու փոշուն: Մենք գացինք, ու՛ր գացինք՝ թուրք բռնեց մեր առեջ: Անդրանիկի հետ գացինք Պարսկաստան, Խոյի ճամփեն՝ թուրք բռնեց մեր առեջ, փախանք, գացինք Նախըջվան, Ղարաբաղ, Ղափան, Գորիս, Սիսիան, Սևան...: Է՛, լաո՛, ու՛ր ասես օր չենք փախել ու տանջվել...: Գորիսի յայլաներուց լե էկանք հիդա Թալին: Էն օր ես եմ տեսն, լաո՛, թող իմ դուշման չտեսնի:

Սիսիանի՞, թե՞ Գորիսի մի գյուղամեջ, էդ գյուղի անուն Աղուդի-Վաղուդի էր, գաղթականությունը արտերուց հասկ էր հավքել, ամեկ՝ հինգ-վեց կիլոյի չափ ցորեն սարքել: Ութ-տասը մանր էրեխեքով գացել էին ձորը ջրաղաց՝ էդ ցորեններ աղալու: Էդ քոտիքը գացին ու չեկան: Էլյան տղամարդիկ գացին, օր ի՛նչ տեսնան: Իմ աչքեր քոռներ, չտեսնեի: Էդ աղորեջան-թուրքեր էրեխեքուն լցրած ջրաղացի բուխարիկի մեջ, կրակ տըված, վառած: Լաո՛, էստեղի թուրքեր ոչ մի բանով չեն տարբերվի էն թուրքերուց, թե կուզիս ճիշտն իմանաս, սրանք ավելի քաֆուր ու զուլում են, քանց մեր էրգրի թուրքեր:

Էկան Անդրանիկ փաշին ասին, օր մատղշներուն լցրած են բուխարիկի մեջ, վառած են: Անդրանիկ փաշան զուր բուխարի-փափախ հանեց, չոքավ գետին ու երդվավ՝ անպայման զուր վրեժ առնի ու էդպես լե էնեց: Էդ գյուղի թուրքերու հախից եկավ: Ես մեռնիմ Անդրանիկի ոտքի հողերուն...

1922 թվին էկանք էստեղ Թալինի շրջան Մեհրիբան, մկա՛ Կաթնաղբյուր գյուղ: Էս Կաթնաղբյուր գյուղ հայի գյուղ է էղել, թուրքեր էկել, քանդել են մեր եկեղեցիներ. շոշ (խճուղի) օր շինին, խաչքարեր էլան հողի տկից: Պսակվա սասունցի Արփի գյուղացի Գրիգոր Տոնոյանի հետ: Իմ ամուսին մեր գյուղի գյուղատվետի առաջին նախագահ էղավ: Ուսում չունեն, համա շատ խելոք էր: Էն էլ իմ բախտից 1955 թվին մեռավ: Ինը էրեխա եմ պահել: Իմ էրեխեքի անուններ՝ Աղավնի, Վարդուշ, Գյուլնազ, Մկրտիչ, Սարգիս, Վաչագան, Հրեդեն, Անահիտ, Օռիշիկ: Երեսունվեց թոռ ու ծոռներ ունիմ: Իմ էրեխեք լավ են. էդքան պահեցի՞ ո՛չ մեկը խուժան չեղավ:

Իմ ախպեր Կարսա ամերիկյան որբանոց ուսում առավ, էղավ լավ, կրթված ուսուցիչ: Էրնեկ մանկատուն տված չեղնեի. թող մնար իմ կողքին, դառնար չոբան, կարգվեր, էրեխեք ունենար, լցներ թուրքի պակասացրածը: Թուրքի արից ու կրակից փախցրի մատղաշ ախպորս, կարծեցի, թե՛ էլ ուրիշ հուր ու սուր չկա: Ասի՛ հիդա Հայաստան է, էլ թուրք ու կրակ չկա: Ասի՛ թող կարդա, գրագետ մարդ դառնա, օր կարանա աշխարքին պատմի մեր գլխով էկած-անցածը: Ի՞նչ իմանայի, լաո՛, օր հլա 37-ի աքսորը կար տեսնալու:

Իմ ախպեր՝ Հովհաննես Արբահամյան, ծնվել էր Մուշ 1912 թիվ * : Իմ ախպեր որբանոցն էկավ, գնաց Ռուսաստան՝ Կրասնոդար, հետո էկավ Մեղրի, Ապարանի դպրոցների տեսուչ, Թալինի, Ազիզբեկովի Գրնդեվազ գյուղի դպրոցի տնօրեն էղավ: 37 թվին մեղադրվեց որպես դաշնակցական: 37 թիվ մթերումի տարի էր: Տարան, շա՛տ տարան, տարան իմ միևնուճար ախպոր լե: Իմ ախպեր կապին Չարենցի ու Աղասի Խանջյանի հետ ու տարան, տարան ու գյուխը կերան: Գագանի բերնից փախցրի, ազատեցի, բերի, գցի անհավատ բորենու բերան: Անաստված ու անհավատ բորենին տարավ իմ միևնուճար ախպոր, տարավ ու կերավ: Գիշեր, ցերեկ՝ կիլամ: Պիտի լամ միևնուճար գերեզման: Կուզիմ իմ գերեզմանի վրա իմ ախպոր անուն լե գրի: Մկա լե իդա լեն ու բոլ աշխարքի մեջ մե՛ն-մեճա՛կ եմ, ոչինչ չունեմ, ոչ ոք չունեմ, բացի իմ էրեխեքուց ոչ ոք չունեմ:

Իմ Սարգիս տղա, իմ միակ հույս-ապավեն է: Վերև՝ Աստված, ներքև՝ Սարգիս: Իմ Սարգիս տղա իմ ձեռք բռնեց, գացի Եղեռնի հուշարձան, լալով-ողբալով ծաղիկ դրի, կարծեցի իմ վառուկներ էնտեղ են, իմ սպանվածների գերեզման հիդա է: Ծա՛տ կուլամ. կուզեմ էրթամ մըր էրգիր: Էրթամ մըր անու՛շ Մեղրագետի ջուր խմեմ, մըր անու՛շ սարերի գուլալ օդ շնչեմ, իմ անու՛շ էրգիր: Մըր էրգրի համն ու հոտ ուրիշ է, լաո՛: Ծա՛տ կուզեմ էրթամ մըր էրգիր: Կհուսամ Աստծուց, օր ես չըմ տեսնա, հըմա իմ էրեխեք, իմ թոռներ անպայման կտեսնան՝ օր մըր Մշո քաղաք էղնի Հայաստան, իմալ օր Էրևան քաղաք:

Ցանկանամ հայուն՝ հույս, սեր, հավատ, ամոթ, խիղճ: Էս պետություն լավ է, համա՛ չհավատա Աստված: Եթե խիղճ ունեցար՝ արդար ես, քո հոգին սուրբ է:

* Այս հուշը պատմող Օռդեր Տոնոյանի եղբոր՝ Հովհաննես Արբահամյանի և Եղիշե Չարենցի մտերմության մասին է մեզ պատմել նրա որդի թիշկ Սարգիս Տոնոյանը: Պարզվում է, որ Չարենցն ու Հովհաննեսը 1937 թվականին եղել են միևնույն բանասխյուց: ՀՀ Պետական անվտանգության արխիվներից պատմական գիտությունների թեկնածու, գեղապետ Արմենակ Մանուկյանը հայտնաբերել է Եղիշե Չարենցի «Նա այրեց «Կապիտալը»՝ անտիպ պոեմը, որտեղ մեծ բանաստեղծն անդրադարձել է իր բանտային կյանքի առօրյային և մի շարք քաղաքացիներ նվիրել է նաև մեր տառապյալ բանասաց Օռդեր Տոնոյանին:

Իր թոռնիկի ձեռքից բռնած
Ու մի կապոց շալակին,
Պառավ Օռդոն վիզը ծած
Աղաչում էր պահակին:
- Գյուղից եկել՝ երեք օր է:
Մենք հերթի ենք սպասում,
Հանձնեք մի քիչ հաց ու շորեր, -
Բայց նրան ո՞վ էր լսում:
- Բանտապետը եկավ, - ասին, -
Օռդոն վազեց նրա մոտ:
- Էլի՞ տեսակցության մասին.
Վա՛ղը...

**ՍԵՌՐԱԿ ԱՐԲԱՀԱՄԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1904 Թ., ՄՈՒՇ, ԱՌՆԶԿՈՒՍ Գ.)**

1904 թ. ծնվել էմ Մուշի Աղջավազի շրջանի Առնջկուս գյուղում: Մինչև 1915 թիվը խաղաղ ապրում էինք:

Մինչև տասնմեկ տարեկան դառնալս մեր գերդաստանի մեջ մարդ չէր մեռեր, բայց թուրքը բոլորին ջարդեց:

1908 թվին թուրքական կառավարությունը հյուրիեթ արեց, այսինքն՝ ազատություն տվեց: Մեզ մոտ քառասուն հայկական գյուղ կար: Սիփանա սարը մեր շրջանում էր, լանջերը գալիս էին Վանա ծովի հյուսիսային ասիւր: Էդ ամբողջ տարածությունը լրիվ հայ էր, ո՛չ մեկ թուրք, ո՛չ մեկ քյուրդ չկար: Միայն քաղաքում ծառայող զաբիթներն էին թուրք:

Սիփանա սարից ջրերով լի գետ էր իջնում, վրան քսանհինգ ջրաղաց էր շարժվում: Գիտե՞ս ինչ այլոք էր աղում: Մենք որ մաշկի հիվանդություն էինք ունենում, մտնում էինք Վանա ծովը, լողանում, լավանում էինք: Նոր տարում, Զատիկին տառեխ էինք ուտում. մեջն էլ փուշ չկար:

Երեկոյան արևը թեքվել էր, ոչխարը դաշտից եկավ: Մերս, հորեղբորս կնիկները ոչխարը կթում էին, ես ու հերս փայտով ոչխարը դեկավարում էինք:

Մեկ էր գյուղի արևմտյան կողմից՝ Մշո, Բիթլիսի կողմից, ձայն եկավ. «Հավա՛ր, գյուղը կոտորեցին...»:

Մերը մանուկը ուրացավ. թե ով որ կողմն էր փախչում՝ հայտնի չէ: Գյուղը խառնվավ իրար, ով որ տեղ ասես փախավ:

Մեր տան երեխան ես էի: Հերս ասաց. «Քեզ փրկեմ, բա մնացածին ի՞նչ անեմ»: Ինքը փախավ: Ես ասի՝ բարձրանամ, տեսնամ: Տեսա, ձիավորները ձեռքներին հրացաններով գալիս են: Հերս ու հորեղբայրս փախան, մտան մի տուն, թաքնվան: Ես մնացի շիվարած: Մազերս երկար էին: Ինձ աղջկա շոր էին հագրել: Հորեղբայրս՝ հարուստ Պետոն յոթ հարյուր գլուխ ոչխար ուներ, ինձսուսուս տարեկան էր: Ինքն ու իր նախըրչի Մելոն գալիս էին, էդ երկուսին էլ խփեցին: Մեկ էլ տեսա՝ աջ կողմից մեկը ինձ գրկեց: Տեսա՝ քրդի կինն է, որին մենք հաց էինք տալիս: Երևի ձիերի ոտքերի տակ կմնայի. էդ կինը փրկեց ինձ, տարավ մորս մոտ. ասաց մորս. - Սարե՛, երեխին գրկեմ, որ չսպանեն, թող իմանան քրդի երեխա է:

Երբ ձիավորները եկան, էդ քրդի կինը ասաց. «Եկան բոլորին սպանեցին, էլ մարդ չմնաց»:

Ձիավորները հավատացին, ելան գնացին:

Էդ կինը ինձ տարավ իր տունը: Մեր բոլոր գերդաստանի երեխեքը էդ տանն էին թաքնված: Էդ քրդի տան մեջ էր նաև հորեղբորս բոյով-ջանով տղան, որի անունը Հարություն էր:

Մուրճն ընկավ: Քրդի կինն ասաց. «Եթե հիմա գան, էս աղջիկներին գան տանեն, էս ի՞նչ կարող եմ անել. էլեք գացեք ռեսի՝ գյուղի քյուխվի տունը»:

Հենց դուրս եկանք, որ ռեսի տունը երթանք, ասկյարները եկան, ուզում էին հորեղբորս տղին սպանել: Նա որ խփեց՝ երեքն էլ ընկան. փոխանակ նրանց գեներ վերցնի ու սպանի նրանց, ելավ փախավ: Ես ու երեք երեխաներ, մեր ձեռքերը իրար բռնած, գնացին գյուղի մեջ: Պլեթով խփում են, սպանում են: Ես տեսա ռեսի տան մոտ ութ հոգու սպանել էին, տանջելով սպանել էին. մեկի թևն էին կտրել, մեկի գլխին էին խփել: Մի քանի օր մնացին ռեսի տանը: Մի օր մերս գնաց մեր տունը, տեսավ հացի փշրանքներ կան, բերեց: Վեց երեխա ենք, էս էլ՝ յոթը: Սոված ենք: Մեկ էլ մերս գնաց, տեսավ ոչինչ չեն թողել: Ամբարի միջի այլուրն էլ թափել են գետնին: Մերս էդ հողով խառնված այլուրը բերեց, որ յուխա սարքի՝ ուտենք: Յոնջա էլ ենք կերել:

Մեկ էլ հերս եկավ, մեզ գտավ: Թուրք ասկյարը տեսնում է հորս գալ-գնալը, ձայն չի հանում: Հետո մորս ասում է. - Ես Աբրեհին գալուց էլ եմ տեսել, գնալուց էլ եմ տեսել: Բայց էս ձեր տանը հաց եմ կերել, չկրցա խրփել. գլուխս շուտ տվի, որ իբր չեմ տեսել:

1915 թ. ռուսը գալիս էր արդեն: Քրդերը փախչում են դեպի Բիթլիս՝ արևմուտք: Բայց լցվան ժողովրդի մեջ, սկսին թալանել, նույնիսկ վրի շորերը հանում, տանում էին: Օսմանյան ասկյարները եկան քրդերին քշեցին:

Մենք մտածեցինք, որ Ղարաքեշիչ գյուղը գրանանք, Էնտեղ ավելի ապահով էր, քանի որ ճանապարհից դուրս էր: Դեպի արևելք ենք գնում: Քրդերը սկսեցին կրակել մեզ վրա: Մի ջահել հարս ազատվավ, երկու երեխա բերեց: Երեխեքին թողեց հողի վրա ու փախավ:

Հասանք Ղարաքեշիչ գյուղը: Էնտեղ էլ սիրուն աղջիկներին փախցնում էին: Մեր հինգ երեխեքը՝ երեք տղա, երկու աղջիկ՝ Սամսունը, Ենոքը, Սուրենը, Ազմիվը, Հայկանուշը մեկ օրում սովից մեռան: Մերս գնաց ասկյարի մոտ, խնդրեց, որ թույլ տա թաղել իր երեխեքին, բայց նա ասաց, որ գերեզման չի կարելի: Ստիպված ձեռքերով հողը փորեցինք, հինգին էլ մեջը լցրինք:

Մի օր տեսանք ասկյար չկա: Մեր գյուղի մի աղջիկ բորոզան փչող ասկյարը տարել էր իրան կին: Մեր գյուղից յոթ աղջիկ էին տարել: Հորեղբորս աղջկան էլ մերս պահում էր սալումի մեջ, գիշերը վրեն էր պառկում, որ չիմանան:

Ես ոչ միայն մեր գյուղի կոտորումն եմ տեսել, այլ նաև մեր բոլոր գյուղերի փախեփախսն եմ տեսել: Խսիրի պես համատարած գետնին փոված դիակներ էին: Վերջը բոլորը լցրին ծովը, որ խուլեր չլինի:

Մեկ էլ տեսանք՝ ծովի կողմից մի մարդ եկավ, ասաց.

- Ռուսական զորքը Սիփանա սարի ետևից, Մանակերտից եկել է Բիթլիսն է վերցրել, իսկ ծովի հարավային ասիւր Անդրանիկն ու ռուսական զորքը Վանն

են վերցրել, արդեն հասել են Տիգրանակերտի մոտ:

Մի դավաճան հայ կար: Թուրքացել էր, գնացել խաբար էր տվել, որ տղամարդիկ թաքնվել են թունելի մեջը: Թուրք ասկյարները էդ դավաճան հային տանում են, որ ցույց տա, դու մի ասա՛ Արամ Մանուկյան* փաշան գիշերով եկել էր ու բոլորին տարել: Էդ դավաճան հային բերին Ղարաքեշիզ գյուղ, կայնացրին, խփին, խփին, խփին: Մերս ասաց, - Ինչի՞ կխփիք:

- Էս որ ձեր ազգից է ու ձեզ դավաճանել է, ավելի լավ է՝ թող մեռնի:

Գյամիք բերին մեզ տարին: Բիթլիսից, Սասունից, Բաղեշից բոլոր հայերին տարին վան:

Հերս որ վնասվել էր, գնաց ոռոսական բժշկի մոտ, բայց հենց այդ օրն էլ մահացավ:

Մենք տասնութ հոգի էինք: Մեր հարյուր հիսուն հոգիանոց ազգուսակից միայն են ու հորեղբորս տղան՝ Թաթոսն ենք ազատվել:

Մեկ էլ ոռուք հրամայեց, թե ես ետ եմ նահանջում, գնացեք Ռուսահայաստան: Մինչև Օլթի ոռուսական գրանիցն էր: Ճանապարհին ոռուսական զորքը մեզ տերություն արեց, բերեց մինչև Իգդիր: Ռուսը սկսեց մեզ նպաստ տալ: Մեշոկներով այլուրը խոտի դեզերի պես կիտված էին իրար վրա:

Եկանք: Ես որք էի: Ես գնացի ամերիկյան որբանոց, Թաթոսը գնաց Էջմիածին:

1920 թվին Սերոբ Դեմիրճյանը, Նաիրի Զարյանը և շատ ուրիշներ որբանոցում էին: Չարենցը մեր դաստիարակն էր: Նիհար-նիհար որք տղա էր, բայց գրագետ էր:

Մեր որբանոցը բերին Երևան, որ տանեն Ամերիկա: Մի մասին տարան, մեզ էլ պիտի տանեին, բայց չհասցրին: Հայաստանի դաշնակցական կառավարության՝ Խատիսյանի հետ, թուրքերը ստոր պայմանագիր

կնքեցին: Ջուլֆայի ու Ղարաքիլիսայի գիծը տվեցին թուրքին:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Սարգիս Կասյանի** հետ տասնմեկերորդ բանակը մուտք գործեց Իջևան և հեռագիր տվեց Լ. Էնիմին. «Աչքդ լույս, Հայաստանը Սովետական է»:

Էդպես տարիներ անցան: Ես մեծացա, կամավոր գնացի սովետական բանակ: Պոլկովնիկը կանչեց, ասաց.

- Տղա ջան, բանակ ես ուզում գնալ, բայց փոքր ես: Ես էլ ասի.

- Ես որք տղա եմ, ուզում եմ գնամ, տուն չունեմ:

Գնացի հայկական երկրորդ դիվիզիա, որի հրամանատարը Բագրատ Ավագյանն էր, իսկ հայկական դիվիզիայի հրամանատարը Մելիք-Շահնազարովն էր: Առաջին գունդը Երևանում էր: Բաղրամյանը գնդի հրամանատարն էր:

Բանակից եկա: Երևանում միլիցիայի դպրոց գնացի: Նշանակեցին Մեղրի: Չորս տարի միլիցապետի տեղակալ եմ եղել: 1935 թվից հետո սովորել եմ Թիֆլիսում: Հետո ընտանիքս տարա Թիֆլիս, էնտեղ սովորա, ավարտեցի: Եկանք Երևան:

Քառասուն հոգի կուրսանտների միջից ինձ նշանակեցին Հայաստանի երկաթուղու պետ: Էն ժամանակ երկաթգիծը Վրաստանին էր պատկանում:

1941 թ. Հայրենական պատերազմն սկսվեց: Մոսկվայից բրոնյա եկավ, ինձ ֆրոնտից ազատեցին:

1945 թ. իմացանք, որ Գերմանիան կապիտուլյացիայի է ենթարկվել:

Պատերազմի ժամանակ թիկունքում լավ ծառայության համար պարգևատրվել եմ և՛ Կարմիր աստղ, և՛ Կարմիր դրոշ, և՛ Լենինի շքանշանով. քսան հատ մեդալ ունեմ:

10 (10).

ՍԱԹԵՆԻԿ ՆԱԶԱՐԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄՈՒՇ, ԳՅՈՒՄԳՅՈՒՄ Գ.)

Ն ազար աղան իմ հայրիկն էր, որը հարուստ, անվանի վաճառական էր և գյուղի մխտարն էր: Մորս անունը Սրբուհի էր: Մենք չորս եղբայր, երկու քույր էինք: Մեկ եղբայրս մահացավ մինչև պատերազմը: Եղբայրներին անունները՝ Աբգար, Թուրո, Գիրիշ, Ջոհրապ, իսկ քույրս՝ Արեգնազ: Նաև երկու հարս ունեի՝ մեկի անունը Մաքրուհի էր, մյուսի անունը չեմ հիշում:

Թուրոն որ մեռավ, հայրս հարսին ըսավ՝ աս քու տունդ է, հոս կնստիս:

Քաղաքին ծայրեն գետակ մը կանցներ: Հոն

տուն շինեցինք, ծառեր տնկեցինք: Հայրս կտորի վաճառական էր, քրդերը կուգային, կգնեին:

Աբգար եղբայրս վերգի հավաքող էր: Թուրոն դերձակ էր: Գիրիշը նալբանդ էր: Մեր տունը երկու սենյակ էր: Թունդի կար, մարագ, ախոռ, հարդի տեղ կար, որ ձիերը ուտեն:

Տունին առաստաղը գերաններով էր, հատակը փայտից էր: Հայերուն թաղերը առանձին էին: Բայց քյուրդերուն հետ հաշտ էինք:

Մենք ձմեռը լահանա թթու կղնեինք աղաջուրի

* Արամ Մանուկյան (Արամ փաշա) (1879, Ջելվա – 1919, Երևան) – պետական, հասարակական գործիչ: Կազմակերպել ու ղեկավարել է 1915 թ. վանի հերոսամարտը, որի հաղթական ավարտից հետո ղեկավարել է վանի նահանգապետությունը (70 օր):

** Սարգիս Կասյան (1876, Շուշի – 1937) – հայ կուսակցական և պետական գործիչ: Նրա ստորագրությամբ 1920 թ. հրապարակվել է Հայաստանում Խորհրդային կարգեր հաստատվելու վերաբերյալ Դեկլարացիան:

մեջ: Տուժա կեփեհնք, փորով քյուֆթեն կխաշեհնք թը-
թուով կուտեհնք: Բլղուրով փիլավ կեփեհնք, ձավարով
մածուն ապուր կեփեհնք: Խմորեղեններ՝ գաթա կեփե-
հնք, բիշի յուղի մեջ կտապակեհնք, շաքարով կուտե-
հնք: Կանաչեղեն՝ ֆասուլիա, լահանա կեփեհնք: Հացը՝
խմոր կշաղեհնք, կրանայիք, բարձի պես բան մը կար, թո-
գիրիմ մեջը կփակցնեհնք, կեփեհնք, լավաշը տասնհինգ
օրը մեկ կեփեհնք:

Բաղնիքի համար ջուր կտաքացնեհնք: Կեղտա-
ջուրը դուրս առուով կերթար: Ձմեռը փայտ կվառեհնք:
Բորույով ծուխը դուրս կհանեհնք:

Անկողիները գետիմը կփոեհնք: Առտում յուքլի-
կը կհավաքեհնք: Մայրս Մուշեն վարժուհի բերել տվեց
իր ընտանիքով և մեր հին տունը դպրոց դարձրեց:
Տասնհինգ աշակերտներ էին: Մեզ մոտ մեկ լուսա-
վորչական եկեղեցի կար: Ս. Կարապետ կերթայիք,
մեկ օրվա ճամփա էր: Տոնական օրերը Ս. Ջատիկը, Ս.
Ծնունդը կհիշեհնք: Քառասուն օր պահք կպահեհնք,
ընկույզով, ձեթով կերակուրներ կուտեհնք: Ջատիկին
հավկիթ կներկեհնք, դրացիներուն կբաժնեհնք: Կա-
ղանդին պապաս թեփսիին մեջ մեծ խմոր կշաղեր, կեփ-
վեր, պապաս կկտրեր, մեջը բախտ դրված կըլլար ա-
մենուս անուններով, նաև անասուններուն անուններով:

Պտուղներու տեսակներ ունեհնք՝ խնձոր, տանձ,
սալոր. ցիտրուս չունեհնք: Ձմեռը ցուրտ կըլլար, ձյունը
ճամփաները կզոցեր:

Թորոյի հարսանիքը կհիշեմ: Հարսը աղքատի
աղջիկ էր, մերոնք չէին ուզեր: Եղբայրս սիրահարված
էր: Մայրս հերոս կին էր, ան առավ ինձ, եղբորս հարս-
նացուին, գնացիք հորեղբորս տունը, տերտեր բերավ,
պսակեց. ամուսնացան:

Մորեղբայրս կառավարական մարդ էր: Անունը
Շուքրի կըսեհին: Երբ Ս. Կարապետի վանք կերթայիք,
իրենց կմնայիք գիշերը: Մամաս տասը զավակ ունե-
ցած է, հինգը մեռած են: Մեզ մոտ բժիշկ չկար, բայց
դայակ մը կար:

Ս. Կարապետի օրը մամաս, հորեղբայրներիս
կիները, բուրս կերթայիք ուխտի: Մեզի՝ ինձ ու հոր-
եղբորս աղջկան խորջիհի մեջ կղնեհին, պզտիկ էինք:
Հոն անգամ մը փահլևան մը ելավ, սկսավ խաղալ, թե-
լին վրայեն վար ինկավ, ոտքը կտրեցավ: Կային, որ
փայտե ոտքեր կհագնեհին, դրամ կհավաքեհին: Վանքին
քովը սենյակներ կային, հոն կմնայիք: Վանքը մեծ եր-
կաթե դռներ ուներ: Եկեղեցիին չորս կողմը պարիսպ
էր: Հատակը ճերմակ մարմար էր: Կիներ կային, որ
ճերմակ ձյութ կծախեհին: Ուխտավորները ծնկի վրա
եկեղեցի կմտնային: Դուրս ելլալն ալ՝ ետ-ետ կերթային:
Եկեղեցին մեծ էր: Խունկ, սոմ կվառեհին: Մորացկան-
ներ չկային: Մեծ մասամբ կիները ուխտի կերթային:

Կուսակցականներ կային: Եղբայրներս դաշնակ-
ցական էին: Անոնք կրթված էին, հայերեն, ֆրանսերեն
գիտեհին, ժողովներու կերթային: Մեր տանը երեք-չորս
հատ գեղեցիկ կար: Օր մը եղբայրներս գեղեցիկ մաքրելու
համար հանեցին, եղբայրս խորշինը կրակի մեջ նե-
տեց՝ պայթեցավ, երեսը վառվեցավ: Մամաս թթու լա-
հանա կապեց՝ աղեկցավ: Ես Սերոբ փաշայի կնոջը՝

Սոսո մայրիկին, տեսեր եմ: Սգավոր հագած եկավ մեր
գյուղը, Լևոն էֆենդիին տունը մնաց:

Մենք շատ խաղաղ էինք տաճիկներուն հետ:
Տաճիկ ժանդարմաներ եկան հայ կիններուն ըսին. «Ե-
կե՛ք, ցորեն մաքրեցեք, այլուր շաղեք թուրք զինվորնե-
րուն համար»: Մայրս հավաքեց հայ կիները, գնաց գալ-
մագամին մոտ, ես ալ հետն էի: Ան ըսավ գայմագամին.
«Մենք հավասար ենք. ինչու՞՝ մեզի կատիպեն այլուր
շաղեք, հաց թխեք»:

Գիրիշ եղբայրս նալբանդ էր: Ջիավորներ կու-
գային, պայտեր կմեխեր:

Աբգար եղբորս հավաքեցին, ուրիշ տղաներու
հետ տարին թուրքի բանակ: Մամաս Գիրիշին հեռա-
գիր զարկավ. «Աբգարը կուգա կոր», ըսելով, բայց Աբգա-
րը Մուշ չհասավ: Լսեցինք, որ Աբգարին սպանել են:

Մամաս ձի նստավ, գնաց Մուշ: Մեկ-երկու օր
վերջը թուրքերը եկան, բուրդ հայ էրիկմարդոց հավա-
քեցին: Մի բել մը կար, ուզեց մեզի օգնել, բայց չստաց-
վեց: Պապաս հանձնվեցավ, տարին բանտ: Դեռ չբան-
տարկած, պապայես հագուստ ուզեցի. - Սու՛ս, ժամա-
նակը գեշ է, - ըսավ:

Ժանդարմաները եկան, ըսին. - Ելե՛ք տնեն, ի՛նչ
կուզեք, առեք ձեզի հետ:

Մեր ամեն ունեցածը բաժանեցինք մեր թուրք
դրացիներուն, բուրդ հայերը հավաքվեցան գյուղին
կենտրոնը, պարտեզին մեջ: Քույրս ոսկիներով հյուսած
էր մագերը. հարուստներուն օրենքն էր աղ: Հարսերս
ոսկի սրմաներով կապույտ թավիշ հագուստ հագած
էին: Մեկ հսկա քյուրդ մը եկավ: Աղ հագուստները
տվինք մեր ծանոթ քյուրդին, որ մեզի ազատի: Ան մեզի
տարավ իր տունը: Հազիվ մեկ ժամ ճամփա գացինք,
քյուրդերը վրանիս հարձակվեցան: Կիներուն հագուստ-
ները հանեցին: Ես ալ վարտիքով մնացի: Քրոջս տա-
ճիկ մը փախցուց: Մենք չբխա ենք: Առտուն էլանք:
Ժանդարման եկավ, մեզի տարավ: Քյուրդը եկավ մեզի
ետ վերցուց, նորեն բերավ իր տունը: Չէ որ քրոջս փախ-
ցուցեր էին, ետ եկավ, ինձի ըսավ. - Ես թույն եմ խմեր,
եթե մեռնիմ՝ դուն գիտցիր մեր ապրանքներուն տեղը:

Ես ու մորեղբորս աղջիկը գացեր էինք քրի: Մեկ
ալ տեսանք քյուրդը նորեն առավ, տարավ քրոջս: Ի՛նչ
ընենք: Մորեղբորս աղջիկին ալ տարին: Ես մնացի մե-
նակ: Աս քյուրդը ինձի տարավ մեր քյուրդ դրացիին
տունը: Ան ինձի տեսավ, զարմացավ, ըսավ. - Դուն ո՞ղջ
ես: Դրացիին տունը ձեր հայ ծանոթները՝ Շուշան աբ-
լան և ուրիշներ կան, տաճիկին հացը կեփեն, գնա՛ ա-
նոնց մտղը:

Մեր տունեն անցա, լացի: Մեր տունը տաճիկ մը
նստած էր: Ըսավ ինձի. - Հորդ ապրանքներուն տեղը
ըսե՛ - Գիշերը՝ փաթեք-քյութ, տաճիկները փախան: Ռու-
սը եկավ: Մենք ոտքով գացինք Խարբերդ: Բուրդ գյու-
ղերու հայերը արդեն գաղթած էին: Ալի էֆենդիին տա-
րավ ինձ իր տունը, իր աղջիկին պես պահեց: Վերջը
աղ տաճիկ ընտանիքը Մալաթիա գնաց: Տաճիկը մե-
նակ: Կնիկը ինձի դրկեց թութի այլուր գնելու: Գացի,
տեսա տաճիկ երկու աղջիկ նստած, մայրն ալ հետեր-
նին: Անոնք ինձի տարին լոգցուցին, մաքուր հագուստ

հազոցուցին: Մայր ու աղջիկները ինձի սիրեցին: Տաճիկ մայրս ինձի պահեց:

Խարբերդի մեջ պատվելի Եղոյանի տունին առջևը մի կնիկ տեսա, ան ըսավ. - Եկու՛ր, քեզի որբանոց տանիմ:

- Չէ՛, չեմ գա, - ըսի, - քանի որ ինձի լավ կնային: Տունին հարսը ինձի հրամայեց, ըսավ. - Ախտոր

ավլե՛: Ես մտածեցի՝ փախչել:

Արդեն զինադադար եղած էր: Տիկին մը ինձի որբանոց տարավ: Չորս տարի Խարբերդի որբանոցը մընացի: Ամերիկյան որբանոց էր, արդեն տասներկու տարեկան էի: Բոլորս ալ իրարու պես որբեր էինք: Առտուն կելլայինք, աղոթք կընեինք, հոգևոր երգեր կերգեինք, կնախաճաշեինք, դպրոց կերթայինք, հայերեն կտորվեինք: Ես չնայած Գյումգյումի մեջ դպրոց գացած էի, սկսա Ս. Գիրք մը կարդալ, բայց ինձմե մեծերը կարդալ չգիտեին: Կես օր նըրս կաշխատեի, հիվանդ կլողացնեի, ճաշ կուտեցնեի, անկողինը կշտկեի, օրվա մյուս կեսն ալ՝ կտորվեի:

1922-ին Խարբերդեն ուտելիքով, անկողինով, բարձերով մեզի կառքերը դրին, տարին Տիգրանակերտ: Մեզի սենյակներ պատրաստած էին: Լողացրին, կերցրին, վերջն ալ թրեմով Հալեպ տարին, Բելյուր տարին, Պոլիս, Հունաստան բերին, Կորնթոսի դպրոց-որբանոցը գացի: Դուկտոր Հեքիմյանը ինձի հոգեզավակ վերցուց: Հետո ինձի բերին Եգիպտոս: Ես Եգիպտոս ամուսնացա: Մամբրե սրբազանը հոգևոր առաջնորդն էր: Օր մը մեզի տարած էին եկեղեցի, Մամբրե

սրբազանը ինձի ըսավ. - Գիտե՞ս, Սաթեհիկ, երիտասարդ մը կա, Սուդան գացած է: Ան՝ երկար մազերով աղջիկ մը կուզեմ, ըսած է: Կուզե՞ս հետը ամուսնանալ:

- Դուք ուզել եք, ես ալ կուզեմ, - ըսի:

Կեսուրս եկավ, ինձի տուն տարավ: Ես ըսի. - Ես որբ եմ:

Կեսուրս ըսավ. - Ես ալ որբ եմ եղած: Մենք քեզի մայր, հայր կըլլանք:

Տարին իրենց տունը: Վերջը գացինք Սուդան: Տղանին երկաթագործ էր: Հոն երեք երեխա ունեցա:

Սուդանում վեց ընտանիք հայ կար: Հետո սնանկացանք, անգլիական կառավարության ժամանակ դժվարացավ մեր վիճակը:

1931-ին եկանք Եգիպտոս: Պրոպագանդ ըրին, թե Հայաստանը լավ է: Ես արդեն որբայրի էի: Մեզի բերին Բաթում, «Պրեդա» նավով: Ես իմ զավակներով գացինք Հայաստան: Բոլորս ալ գործարանը աշխատեցանք: Տղուս աչքը սկսավ ցավիլ: Սխալ դեղ տվին՝ կուրացավ: Ժողովուրդը շա՛տ խեղճ էր: Մեր աղջիկները գործարան չէին ուզեր աշխատիլ: Գործեն ելան: Ես աշխատեցա անհայր երեխաներու մանկատունը: Ես ճաշ եփող էի: Տղաս կուրացավ, մեռավ: Աղջիկներս մեր եկող տղաներ առին: Հիմա Ամերիկայի մեջ շատ լավ ենք: Զավակներս քովս են:

Միշտ կաղոթեմ, որ իմ անհատակներուս հոգին Աստված լուսավորե: Ես կհավատամ Աստծուն: Ես կաղոթեմ բոլոր աշխարհի համար: Աստվածաշունչը կրես՝ թշնամուդ մի՛ առեր: Հիսուս ըսավ՝ փնտրեցեք, պիտի գտնաք:

11 (11).

ԱՐՇԱԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄՈՒԾ)

Ես ծնվել եմ հյուրիերթի տարին: Հայրս հովիվ էր: Ոչխարը կուշտ ուտելուց և խմելուց հետո պառկում էր ավազի վրա, որ կաթը առատ լինի: Կեսօրին գալիս էին բերվորները, կթում էին նրանց ու կաթը տանում:

Օրերից մի օր ցերեկով հանկարծ արևը խավարեց: Հայրս ու ես Մուրադ գետի ափին էինք: Ոչխարը խրտնած վեր թռավ, շները ոռնացին: Ես գետի ափին «Հե՛յ, հե՛յ» էի բղավում: Հայրս ինձ տարավ հնձվորների մոտ: Մեկը ասում է՝ կարկուտ կգա, երկրաշարժ կլինի: Մյուսը՝ թե՛ բան չկա, վախենալու չէ: Արևը կրկին շողաց: Բայց այդ օրերին 1914 թ. սկսվեց աշխարհացունց պատերազմը, որը սարսափելի հետևանքներ բերեց իր հետ: Այդ ժամանակ թուրքական կառավարությունը սկսեց խրախուսել թալանը, կողոպուտը, հայերի կոտորածները: Վախեցած մարդիկ չէին կարողանում տնտեսից դուրս գալ, ցորենը քաղել, տուն բերել: Սկսվեց թշնամություն հայերի դեմ: Թուրքերը հարձակվում էին հայերի օջախների վրա, թալանում էին, թալանը միմյանց ձեռքից խլում և իրար հետ կոպում ու իրար փոր էին թափում:

Այդ օրերին, մի օր ուշ երեկոյան հոտը իր նստա-

տեղումն էր, հայրս գնաց սև ոչխարի կաթը կթելու: Բերեց կաթը, ինձ խմացրեց ու քնացրեց: Հանկարծ մեր հոտի շները վեր թռան ու առաջ վազեցին: Հայրս ձայն տվեց. - Ովքե՞ր եք:

- Քիրվաներ ենք, - հայրս շներին զսպեց:

Ձիավորները մոտեցան, բայց չբարևեցին:

Հայրս բարևեց ու ասաց. - Այս գիշերով ու՞ր եք գնում, իջեք խորոված անեմ, հյուրասիրեմ:

Ձիավորները իջան: Հայրս մտավ հոտի մեջ, որ ոչխար ընտրի: Ձիավորներից մեկը հրացանը պատրաստեց, որ խփի: Ընկերը ասաց. - Սպասի՛ր, խորովածը կուտենք, հետո՛ կապանենք:

Ես քնածս տեղից լսեցի, բայց չշարժվեցի: Մեկ էլ զգացի՝ մեկը նստեց իմ պառկած տեղի վրա: Ես շարժվեցի ու սկսեցի լաց լինել, կանչեցի հորս: Հայրս եկավ: Ես դողում էի: Քյուրդը ասեց. - Գյորնափշտիկ է կարծես՝ վախեցա: Էս լամուկի վիզը չկտրե՞մ:

- Չէ՛, - ասաց հայրս, - սա իմ սիրած զավակն է, մի՛ սպանե:

Մյուս քյուրդը ասեց.

- Այ քիրվա, դու հոպիվ ես, հայրս էլ հոպիվ է:

- Ո՞ւր է հայրդ:

- Թեմուրը:

- Ես ու հայրդ՝ Թեմուրը, քիրվա եմք: Քիրվաները իրար կսպանեն՝:

- Եթե մեղը ընկնեն՝ կսպանեն: Մեր Նադո բեկը ասում է, որ դու սուտ հոպիվ ես, բայց ֆեդայի ես: Մեզ դրկել է, որ գլուխդ կտրենք, տանենք, - քյուրդը հետո շարունակեց, - ա՛յ քիրվա, շուտ հավաքվի՛, ելի՛ր գնա, քանի ողջ ես:

- Աստված մեծ է, դուրը հազար, - ասեց հայրս ու ինձ վերցնելով՝ հեռացավ:

Այդ օրվանից մենք կորցրինք մեր ոչխարները:

Եկավ աշուն: Բոշաներ էին եկել՝ մաղ ծախելու: Եկել էին նաև հարկահավաքները՝ թաջիները, ցորենը թաջում էին, այսինքն՝ նշան էին անում, որ չխախտվի:

Ես էդ պահին ձմերուկ ուզեցի, մայրս ցորենի շեղ-ջի մոտից անցնելով ինձ ձմերուկ բերեց, որ ուտեմ: Թա-ջիները տեսան, որ շեղջի կողքից խախտված է: Սկսե-ցին պոռալ, կանչել: Եվ որպես պատիժ՝ հորս ստիպում են մի պարկ ցորենը ուսին դրած տանի մինչև Բուլանջի:

Եկավ ձմեռը: Գյուղի մեծերը մտածում էին՝ ո՞նց պիտի ազատվեն այդ վիճակից:

Եկավ 1915 թվի գարունը, արյունոտ գարունը: Այդ ժամանակ գյուղ էր վերադարձել Ջան-ֆիդա Նա-դոն: Նա սարից իջել էր գյուղ: Գյուղացիները, ինչպես ասի, վախենում էին սայլով գնալ դաշտ՝ ցորենը բերե-լու: Ջան-ֆիդա Նադոն հրացանով ուղեկցում է գյուղա-ցիներին, որ իրենք գնան դաշտից ցորենը բերեն: Մեկ էլ քյուրդերը հարձակվում են նրանց վրա: Ջան-ֆիդա Նադոն, որ տեսնում է սրանց, սկսում է կրակել նրանց վրա ու հրամայում է գյուղացիներին. - Կովե՛ք բահե-րով, գերանդիներով:

Սայլվորը ասում է. - Ջան-ֆիդա Նադո, քեզ մատնել են, արի սայլի մեջ մտի, առվույտի մեջ թաքնը-վիր:

Ֆիդա Նադոն թաքնվում է:

Ձիավորները մոտենում են ու հարցնում. - Ու՞ր է ֆիդա Նադոն:

- Գնաց դեպի գետը, - ասում է սայլվորը:

Սրանք կրակի են տալիս սայլը: Ֆիդա Նադոն կաքավի պես դուրս է թոնում սայլի միջից և սկսում է կովել: Քրդերը կրակում, սպանում են Ջան-ֆիդա Նա-դոյին: Նադոյի որդիներին պահում է Խաթուն Մարեն: Այդ ժամանակ կոտորածը հասել էր մեր գյուղերին, կո-տորում էին բոլորին՝ ծերերին, երեխաներին, ովքեր ի-րենց ձեռքն էին ընկնում: Մի օր ապրիլին հանկարծ գյուղը խուժեցին թուրք զինվորներ, քրդեր: Գյուղը Նադոն քոլոզը գլխին առաջ եկավ դեպի ֆեդայի Նադոյի տու-նը: Հրացանը քաշեց, որ ներս մտնի: Մեր ֆեդայի Նադո-յի Խաթուն Մարեն բեկի ոտքերը ընկավ. - Նադո՛ բեկ, խնայի՛ր իմ թոռներին, նրանց հորը սպանեցին արդեն...

Բեկը ծիծաղեց քահ-քահ, ու քոլոզը վար ընկավ: Մեծ Մարեն, որ հավատում էր ամեն խոսքին, ներս է մտնում, ասում. - Ջավակներս, զենքերը տվե՛ք բեկին: - Մարեն Գեղամին ու Արմենին առաջը գցած՝ հրացան-

ները բերեց: Բեկը Արմենին տան շեմի վրա կրակում է, հետո՝ Գեղամին:

Հայրս լսում է այս իրողությունը, սարսափած տուն մտավ: Հայրս ինձ ու մեծ եղբորս տարավ գետը անցկացրեց: Տարավ դիմացի գյուղը մի մարագ, որը գետնին հավասար էր ու մարդաբոյ խոտով ծածկված: Հայրս մեզ թողեց էնտեղ: Էդ մարագի մեջ կային թաք-նրված շատ կանայք ու երեխաներ: Մարագի փոքր անց-քից լույս էր թափանցում: Թե ինչքան է նտեղ մնացինք, ես չգիտեմ, միայն հիշում եմ, որ երբ երեխաները լաց էին լինում, վախեցած մայրերը սաստում էին:

Մի օր մարագի տանիքի վրա ոտնաձայն լսվեց: Ներս խուժեց թուրք ասկյարների խուժանը, որոնք սկսե-ցին ապտակել կանանց ու երեխաներին: Քաշում էին կանանց ականջողերը, արյունլվա էին անում: Մի հաղ-թանդամ կին գրտնակով խփում էր, մի ուրիշ կին կնունը խփեց թուրքի գլխին, կնունը կոտրվեց: Կանայք մեզ ի-րենց փեշերի տակ թաքցրած տարան մարագից դուրս: Մենք փոքր սող գյուղից դուրս եկանք: Մեր շորերը հանե-ցինք, կապեցինք մեր գլխին:

Մեզ բռնեցին: Եղբորս ապտակեցին: Մեր գլխին կապած շորերը խլեցին, իրար մեջ բաժանեցին: Մեր ձեռքերը կապեցին, մեջքով դեպի գետը կանգնեցրին, որ կրակեն ու ջուրը գցեն: Հանկարծ քրդերը իրար մեջ խոսեցին: Եղբայրս հասկանում էր քրդերեն, ասեց. - Ա-շո՛տ, մի՛ վախենա, ասում են՝ ափսոս է իրենց գնդակը:

Եղբորս գնդակով խփեցին, նա գետը ընկավ: Ինձ ջուրը գցեցին: Ես պղտոր ջրի մեջ տեսա եղբորս գլուխը: Մի կերպ մագերից բռնեցի: Ջուրը մեզ տանում էր: Թուրքերը տեսան, որ մենք չենք մեռած, սկսեցին կրակել: Փոխանակ երեք փամփուշտ վատնեն, ավելի շատ վատնեցին: Գետը մեզ տարավ: Հասանք մյուս ափը: Մենք կանգնեցինք ավազի վրա: Եղբայրս և իր ընկերները ուրախ էին, որ ողջ ենք: Եղբայրս և իր ընկե-րը ինձ ավազի մեջ թաղեցին, իրենք էլ ավազի մեջ թաղ-վեցին ու քնեցինք: Եղբայրս ականջ էր դնում, հանկարծ լսեց հայերի ձայն, կանչեց. - Հե՛յ, հե՛յ, հասե՛ք:

Բայց նրանք վախից հեռացան:

Եղբայրս նորից բղավեց. - Հայե՛ր ենք:

Նրանք եկան, մոտեցան մեզ, տեսան մեր կենք, իրենց շորերից հանեցին, մենք հագանք: Դրանք մեր գյուղի տղաներն էին, պատմեցին, որ մարագի մեջ մնա-ցած կիներին ու երեխաներին այրել են:

Ուշ երեկո էր, հասանք մեր գյուղը: Տեսանք՝ մեր Ջեյրան և Խնձոր կովերի նորածին հորթերը աստկել էին: Մնացինք մինչև ուշ երեկո: Մեր ընտանիքը, որ մեծ էր՝ երեք քույր, չորս անչափահաս եղբայրներ, խառնը-վեց քոչին: Մամիին ես հոգնում էի, եղբայրս ինձ շալա-կում էր մեկ-մեկ: Մեզ հասցրին Մուրադ գետը: Մեզ բա-ժանեցին տների վրա: Առավոտ կանուխ մենք ճանա-պարհ ընկանք Մուրադ գետի ափով: Երեկոյան կողմ հասանք մի տեղ: Քոչվորները տեսան սպիտակ վրան-ներ, մարդիկ ուրախացան, որ ոռուների վրաններ են: Երբ վրաններին հասանք, տեսանք, որ թուրք ասկյարների վրաններ են: Նրանք դուրս թռան չաղրներից, հարձակ-վեցին մեզ վրա, տղամարդկանց վիրավորեցին: Մի թուրք

մորս արյունախառն լաչակը քաշեց, մեզ քշեցին ճորը, կապեցին մեր թևերը: Ես մորս փեշը բաց չէի թողնում: Լուսնյակը դուրս եկավ, նորից ամպի տակ մտավ: Այդպես մութի մ գնացինք: Մի քանի հայ կարողացան մոտենալ տղամարդկանց, նրանց ձեռքերի կապերը ատամներով կտրեցին, ազատեցին: Դրանց մեջ էր նաև իմ արյունլվա հայրը: Նրանք չորսով հարձակվեցին ասկյարների վրա, նրանց հրացանները խլեցին, նրանց ֆորմաները հանեցին, իրենք հագան: Թուրք ասկյարների ձեռք-ոտքը կապեցին: Հասանք վարարած Մուրադ գետին: Ժողովուրդը շվարած էր, թե ինչպե՞ս պիտի անցնի գետը: Տղամարդիկ կարող էին լողալով անցնել գետը, բայց իրենց քոչն ու ընտանիքը չէին կարող թողնել: Մի երիտասարդ շորերը հանեց, իր կնոջն ու երեխային գրկեց, ջուրը մտավ: Անողորմ գետը նրանց քշեց ու տարավ: Մինչև մարդիկ նետվեցին գետը՝ փրկվելու, միայն իրեն ու երեխային փրկեցին: Մեր «թուրք» դարձած չորս տղամարդիկ ոչխարներ բերին, մորթեցին, տիկ սարքեցին, ուռի ճյուղեղով միացրին, լաստ շինեցին, մեզ անցկացրին գետը: Մայրս մեր ուտելիքի պաշարի վերջին փշրանքները հանեց, բաժանեց ըստ տարիքի, ասեց. - Գնացե՛ք, էնտեղ մանանա կա, հացի վրա քսեք կերեք:

Մենք գնացինք կերանք: Ծառից ճյուղ էինք պոկում, թուր ու հրացան սարքում, խաղում էինք: Հանկարծ լսեցինք մորս ձայնը. - Երեխանե՛ր, փախե՛ք, մըտե՛ք խոտերի մեջ. թուրքերը գալիս են:

Մենք տեսանք, որ մի խումբ հեծյալներ գալիս են՝ հրացանները վեր բռնած: Նրանք զարմացան, թե ոնց ենք մենք գետը անցել: Նրանցից մեկը հրացանը վեր բռնած մտավ գետը: Գետը տարավ նրան: Մեր «թուրքացած» չորս զինվորները մեզ ասացին. - Փախե՛ք:

Նրանք մեր քոչի ետևից զինված գալիս էին: Մենք սոված-ծարավ քայլում էինք: Մեկ էլ տեսանք, թուրք զինվորների մի խումբ է գալիս դեմից: Մեր չորս զինված «թուրք» զինվորները, հորս ղեկավարությամբ, առաջ անցան: Զինվորները այնքան ճարպիկ էին, որ ձիու տակը մտած էին քշում: Սրանք բեղ-մորուք չուներին: Ծեկ էին, սիրուն: Սրանք ծիծաղում էին: Ինչ-որ բաներ էին ասում, մենք չէինք հասկանում: Նրանք հասան մեր չորս «թուրք» զինվորներին, ձեռքերը կապեցին ու հեռու տարին: Մենք սարսափեցինք:

Մեկը ասաց Արտեմին. - Հարցրո՛ւ ովքե՛ր են:

Սրանք Արտեմին տեսան՝ բեղերը երկար, քուրզը գլխին, սկսեցին քաֆ-քաֆ ծիծաղել: Զինվորներից մեկը հարցնում է՝ ցույց տալով չորսին, որոնց ձեռքերը կապել էին. թե՛ *они армяне?* (սրանք հա՞յ են):

Մեր շշմած ուսագետը՝ Արտեմը, գլուխը բացասական է շարժում: Զինվորները կասկածում են, որ մենք հայ քոչվորներ ենք: Արտեմը տեսնելով, որ զինվորներից երկուսը վազում են դեպի մեր «թուրք» չորս ասկյարների կողմը, որ բռնեն նրանց՝ ուշացումով ասում է. - Հա՛յ ենք, հա՛յ ենք:

Բայց երբ տեսանք, որ չորսին կապեցին, մենք խառնվեցինք իրար: Դու մի ասա, սրանք գերմանացի

են: Բանի որ Գերմանիան թուրքի կողմն էր: Մենք չէինք կասկածում գերմանացիների վրա: Այդ պահին մեր եկած ճանապարհով ամպ բարձրացավ, գալիս էին ձիավորներ: Ռուս զինվորները այդ որ տեսան՝ ուռա՛, ուռա՛ ասելով՝ նրանց վրա հարձակվեցին: Մեր չորսն էլ նրանց միացան: Սկսվեց կռիվը: Արտեմը ընկավ: Մենք՝ վա՛յ գոռացինք: Թուրքերը գոռում էին: Հանկարծ ետևից ռուս զինվորների եկած ճանապարհով եկան ռուսական այլ զորքեր, թուրքերին սկսեցին ջարդել: Մնացածն էլ փախավ: Ռուսները մեզ տարան իրանց վրանները, իրենց պայուկը տվին մեզ: Նրանք մեզ ճամփու դրին դեպի արևելք:

Մենք գաղթում էինք: Մի օր Մեծ Ղարաքիլիսայի (Կիրովական, այժմ՝ Լանաձոր) միջով էինք անցնում, մեզ մնացել էր մի նիհար կով: Հայրս այլևս չկար, զոհվել էր: Մայրս, մեզ հավաքած, Ղարաքիլիսայի փոքրիկ ու նեղ փողոցով տանում էր, մենք գնում էինք մեր կովի ետևից: Տեսանք մի խանութ, մեջը կողովով լիքը կաղին: Ես ու եղբայրս կանգ առանք ու նայում ենք: Մայրս եկավ, մեզ հասավ, ասաց. - Ինչո՞ւ եք կանգնել:

Խանութպանը ասում է. - Ա՛ն, տու՛ր, երեխաներդ ուտեն: Ոսկի չունես, տու՛ր կովը ինձ, կաղին առ՝ տար:

Մայրս գնաց կովի վրայի բարձածները վար իջեցրեց, կովը տվեց խանութպանին: Նա մորս զոհողով մեկ կաղին տվեց: Սկսեցինք ազատորեն ուտել: Գնացինք մի բարի մարդու տուն: Կաղինը ջարդում ուտում էինք: Տանտերը մի հոյակապ մարդ էր ու գնալ-գալով ասում էր. - Ծուտով ամեն ինչ լա՛վ կլինի:

Առավոտյան մայրս մեզ տարավ կայարան, որ գնանք Ռուսաստան: Այդ պահին եկան մեզ հրելով իջացրին: Նորից գաղթի ճամփան բռնեցինք:

Հասանք Դիլիջանի պավառոտները: Մայրս վերջին փշրանքները մեզ տվեց՝ կերանք: Մտածում էինք՝ ի՞նչ անել, ու՞ր գնանք: Այդ ժամանակ նոյեմբեր ամիսն էր արդեն, Կարմիր բանակի զորքը հասավ Հայաստան: Մենք խառնվանք զինվորներին և քոչվորներին՝ ուրախացանք: Իմ մանկությունից մեր հարազատները՝ հորեղբայրներս, նրանց հարազատները, ընկերներս այլևս չկային:

Հետագայում ես կարողացա ավարտել մանկավարժական ուսումնարանը, աշխատել դպրոցում: Ուշ աշնանը ես տեսնում էի, որ աշակերտները անձրևից թրջված շորերով գալիս էին, դասի նստում, ես մտահոգված ասում էի. - Երեխանե՛ր, դասի մի՛ եկեք այդպիսի եղանակին:

Մտածեցի՝ Բայանդուր գյուղից կամուրջ կառուցել: Եվ կառուցել տվեցի:

1934 թ. ընդունվեցի Երևանի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Փոխադրվեցի երրորդ կուրս, ինձ կանչեցին դեկանատ: Հետո՝ կենտկոմ: Մեկը դուրս եկավ, թե՛ ինձ Արթիկում դատավոր են նշանակել: Ես էլ մտա: Ինձ էլ Արթիկում դատախազ նշանակեցին: Եկա տուն, մորս ասի. - Ինձ դատախազ են նշանակել:

Մերս ասաց. - Տղա՛ս, ինչ աշխատես, ուրիշի մեղուի վրա ոտք չկոխես:

ՀՐԱՆՏ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1908 թ., ՄՈՒՇ)

Երկու տարեկան էի, որ Մուշից խնուս գնացիք: 1914 թվի ջարդի ժամանակ առաջին դասարան էի:

Արդեն 1914 թ. իմ հեր գնացեր էր ուայոններ ցորեն հավաքելու, որովհետև ինքը հացթուխ էր: Երբ հերս գյուղերից եկավ հելե ձիուց չէր իջել, երկու զարթիս եկան ըսին. - Հովհաննես, հոքմաթ քեզի կանչում է:

Խեղճ հերս հաց էլ չկերավ: Տարան, էլ ետ չեկավ: Մենք գացիք հարցնելու, թե ինչու՞ բռնել եք: Իմացանք, որ էդ օրը երեսուամեկ նշանավոր մարդկանց բռնել են, բոլորին տարել են բանտը: Դրանց անուններն էին՝ Անտոնյանց Մուշեղ, Թերզի (դերձակ) Օհաննես, իմ հեր՝ Փոնջի (փոսպան) Հովհաննես (Կակաչ կրսեհն), Ալթը Փարմաղ (վեց մատով), վերջապես երեսուամեկի անունը չեմ կարող հիշել, բայց մեզի մոտիկ մարդիկ էին:

Էն մյուս օր, առավոտ էլանք բանտ գնացիք, որ հաց տանենք, ասկյարները չեն թողնում մոտենանք: Էդ բերդը ժայռերի վրա էր: Հերս վանդակների մեջ նստած էր, ըսավ. - Գոնե մի տղիս համբուրեմ, - գացի՞ համբուրեց: Էդ բանտի մեջ բռնվածները չոր խոտերի վրա նստած էին: Բոչկան ալ մեջտեղն էր, որ կեղտոտեն: Հերս հանեց մի մեջիդե տվավ ինձի: Ադի երկար ժամանակ մնաց իմ քեսիկի մեջ: Էն մյուս օրը բոլորին աքսոր հանեցին:

Արագը մեր քաղաքի մոտի Բինգյոլ սարերից էր սկիզբ առնում: Հորեղբորս երկու տղերքը՝ Միհրան և Խաչիկ, Մուշից եկել էին մեր տունը էդ օրը: Էլանք որ հաց տանենք՝ ես, մերս, քուրս, ախպերտիքս, հորեղբորս երկու տղերքը, մեկը տարավ բողչեն: Էդ շան որդի ժանդարմեքը բողչեն գցին գետնին, քացով տվին, սկսին խփել ջարդել հորեղբորս տղին: Մենք լացով-կոծով էկանք տուն: Մեկ էլ մի սպիտակ ձիու վրա մեր մոխտարը, որ կաշխատեր թուրքերի մոտ, էն էլ գնաց, էն էլ խորտկվավ: Էդ երեսուամեկ հոգուն տանում, իջեցնում են Մուրադ գետի ափը, քարերը կապում են վզներից, գնդակահարում են, գցում գետը: Մեկը հրաշքով պրծել էր՝ էկել էր, պատմեց, բայց նրան էլ կախեցին:

Էդ ամբողջ մեծ մարդկանց տարան-սպանին, մնացիք ճիծ-միծ, քաչալ-թոփալ:

Ասկյարները էկան, ըսին. - Ելե՛ք, ձեր դռները փակեք, կառավարությունը ձեզի նոր քաղաք՝ Վերանշահ է դրկում, գյավուր ոռուը գալիս է:

Վերցրինք մի կով, մի խուրջին այլուր, մերս մի քեսիկ ոսկի մոցրեց այլուրի տոպրակի մեջ, մի քանի ոսկի կարեց մեր խրխաներուն մեջ, քրոջս թումբանի մեջ:

Թուրք ասկյարները էկան գոռում-գոչյունով. - Դե, ելեք:

Մեզանից առաջ տարել էին կողքի գյուղը՝ բոլորին կոտորել էին:

Մեզի հավաքին, տարին Սողոյենց դաշտը, ոնց որ նախիրը հավաքում տանում ես արածացնելու: Երե-

սուն-քառասուն ասկյարով իջացրին խնուս կարմունջը, հանեցին դեպի Բինգյոլ սարերը:

1915 թվի հունիս ամիսն էր, երբ մեզի տարան կոտորելու: Քրդերը էկան մանգաղներով՝ հնձելուց էին գալիս: Մեզի չեչենները կտանեին, Բինգյոլ սարի լանջերն էր՝ ծաղիկ ծառաստան: Ծան որդի չեչենները բերին մեզի մի ձորի մեջ, արդեն արևը մայր էր մտնում, ասին. - Էստեղ կմնա՛ք: Առավոտ կելնեք կերթաք Վերանշահ քաղաք:

Երբ մուրթ ընկավ, գոռում-գոչյուն սկսվավ: Էդ շան որդի զարթները սիրուն հարս ու աղջիկ ինչքան կար, դայիշը գցում էին վիզը, տանում էին: Մերը որ գոռում էր, խանչալը կոխում էին փորը՝ ձենը կտրվում էր, սկսվում:

Հելե արև չէր ծագե, առավոտ ժամը վեցը կար, հանին մեզի, գոռում-գոչյունով առաջ գացիք: Տեսա մի քահանա, ուռած: Ծառերի մեջ կոտորված մեռելները գետնին փոված: Տեսանք հեռվում սպիտակ բաներ: Դու մի ըներ՝ քրդերն են: Կառավարությունը դրկել է դրանց, որ մեզ ջարդեն, թալանեն: Մեկ ա՛՛ ո՛չ դատ կա, ո՛չ դատաստան:

Քուրս էջի վրա նստած էր, առաջից էր գնում: Զարթը կրակեց, նշան տվեց: Քրդերը ընկան մեզ վրա: Էդ տեսարանը մինչև հիմա չի թողնում, որ քնեմ: Է՛ս որ հիվանդացել եմ, էդ տեսարան իմ աչքի դեմն է գալիս: Հորեղբորս երկու տղաներին թև-թևի տվին, կապեցին, տարան իջեցրին ձորը: Սաղ-սալամաթ եկել էին Մուշից մեր տունը՝ խնուս՝ հյուր. խեղճ Միհրանին ու Խաչիկին սպանեցին: Զորի մեջ դիակները թափված, արյունը՝ կերթա: Մի տասնհինգ տարեկան տղա ձեռքը կրտրել էին, թափել. արյունը կերթար, ինքը «մամա ջան, մամա ջան» կրսեր, լաց էր լինում: Ասկյարը խանչալ կոխեց փորը՝ սպանեց, որ ձենը կտրի: Էն մատաղ տղի մերը թույն խմեց: Իմ մերն էլ ուզեց թույն խմել, ես թափեցի:

Էլանք Մուրադ գետի ափը: Մի հատ տանձի՝ քարջիմի ծառ կար, երեսուն-քառասուն քոռ ու թոփալ, վիրավոր, ոնց որ ոչխարներ, նստանք գետի ափ: Մեկ էլ քրդերն էկան, մանգաղներն ուներին: Քրդերն ընկել են թալան-թուլանի ետև: Թալլեցին: Բոռում, բացում են երեխանց բալուները, ասում են՝ Էս տղա՞ ա: Տեսան փուփուլը: Մանգաղ գցին վզներից, էդ երեխեքը մորթված հավի պես թփրտացին արյունի մեջ: Էդ չեմ մոռնա մինչև հիմա: Մեկն էլ իմ գլխին խփեց: Ինձի կոխին կնկտոց փեշերի տակ:

Քրդերը թալլեցին, էլան ջայնմվան, գացին: Մեկ էլ տեսա սարի ձերին մի տկլոր աղջիկ ոռոտղ գալիս ա. - Մամա՛, - ըսի, - քուրս՝ Աղավան:

Ախպերս վազեց գնաց օգնելու, բերդանկի գյուլլեն ընկնում է ախպորս սիրտը և քրոջս ոտքը: Ախպերս տեղնուտեղը ընկավ մեռավ:

Քրդերը տկլորացրել էին քրոջս, ով գիտի ինչ

էին արել: Մերս քամեց քրոջս արնոտ թումբանը, լվաց Մուրադ գետի ջրի մեջ: Իր վրայի շորերը հանեց, հագցրեց վախից դողողացող քրոջս:

Մեկ էլ քրդերի միջից մեզի ծանոթ մի քիրվա կար, անոր անունը Մահմեդ աղա էր: Ապրում էր Բիգ-գյուլի դոշի գյուղը: Էդի Ռուսաստանից ցորեն էր բերում հորս համար: Էդի մավզերներ ու մուսիներ, հրացաններ էր կոխում ցորենի մեջ ու ծախում հայերին: Կառավարությունն իմացավ, դրան կախաղան պիտի հանեին, դրա կնիկն էկավ, ընկավ հորս ոտքեր՝ Մահմեդին պիտի կախեն: Հերս էլավ իր բարեկամ հյուքմաթ ղայ-մաղամին մոտը: Ան ըսավ՝ արդեն որոշված է, պիտի կախենք, բայց թե կարող ես՝ մի հատ ուրիշ քյուրդ բեր, դրան կախենք: Էդենց էլ արել էր հերս: Էդ դրա լավությունն էլավ մեր դեմ:

Մեկ էլ տեսնամ՝ էդ մեր Մահմեդ քիրվայի տղան էկել է էդ կողմը, մեզի տեսավ: Մերս չորս լեզու գիտեր: Մերս մոտեցավ, խոսաց ընդրա հետ: Էդ Ահմեդ քիրվայի տղան իբր մեզ տանում է մորթի ու մեր շորերը տա իր երեխեքին, մեզի տարավ իրենց տուն: Էդ քրդի կնիկ ըսավ. - Քոռանա՛մ, էդ ի՛նչ հալի եք:

Էդ ջարդի ժամանակ իմ ախպեր Անդրանիկ սաղ-սալամաթ էկեր էր էդ քիրվայի տունը, ճիշտ է, շատ կորուստ ունեցանք, բայց Անդրանիկ ողջ էր, ուրախացանք:

Իրիկունը քիրվեն էկավ, ըսավ. - Ես ձեզի չեմ կարող պահել, զաթթներ կուգան, կտեսնան: - Դիմացը անտառ կար, մեզի տարավ անտառ, ըսավ՝ ցերեկը էստեղ կմնաք, գիշերը՝ մեր տունը: Էդ քիրվան մի հատ կտրտուկ վերմակ տվեց մեզի, օձի բերան տաս՝ օձը կմեռնի: Մերս քրոջս ոտը եզան լեզու էր կապում, էդենց լավացավ:

Քիրվան գիշերները մեզի տանում էր իր տուն, ուտացնում, խմացնում, քնացնում: Մի օր էլ քյուրդը մեր անունները փոխեց, քրդու անուն դրեց, որ չիմանան: Իմ անուն դրին Ադրաման, քրոջս՝ Գուլե, մորս՝ Ասյա, ախպորս՝ Հայդո, որ գողում էինք, կյամ էինք քշում: Ոնց էղավ՝ ես ու մերս փախանք անտառ: Քուրս ու ախպերս կյամ էին քշում: Բռնեցին անոնց, տարան: Մերս սկսեց ողբալ. Գուլեին ու Հայդոյին տարան: Ութ-տասը հոգի հավաքում էին ու տանում:

Էդ քիրվայի տանը զուգարան չկար, տան ետև էրթում էինք: Էլա որ չիշիկ անեմ, տեսա քուրս, ախպերս եկան: Հինգ տեղով քրոջս էին խփել, ախպորս էլ աղիքները դուրս էին պրծել: Գացինք մտանք անտառ: Մերս եզան լեզվով էդ վերքերը սաղցուց: Մեկ էլ իմ գլուխ քոր էկավ, քորեցի, տեսնամ երկու որդ ձեռքիս մեջ: Դու մի ասա՝ իմ գլուխ որ քյուրդ խփել էր, վերք էր բացվել ու ես չեմ իմացել, մնացել. թարախտովել, որդ-նոտովել էր: Ոչխարների ոտները որ որդնում են, էդոնց մատների արանքը շիբ են քսում: Մերս առավ շիբ քսեց իմ գլուխ: Յոթ-ութ որդ թափան վերքիցս:

Քիրվան մի օր ըսավ մորս. - Տղիդ, աղչկադ տանենք խնուս որբանոց:

Մամաս ըսավ. - Չէ՛:

Մի օր թուրքերն էկան ինձ ու մորս զցեցին ձիու առաջ: Ախպերս ու քուրս մնացին էնտեղ: Մեզի տա-

րան խնուս: Խնուսա ժամը բանտ են արել, մեզ կոխին մեջը: Մտանք ժամը ի՛նչ տեսնենք, մի ահուելի տեսարան: Սովից մի տասը հոգի մեռել, ուռել են: Զուգարան չկա՝ կեղտոտել են, հիվանդացել: Մի քանիսը՝ հոգի են տալիս: Ի՛նչ անենք: Եկեղեցուն կից դպրոց կար: Մերս եկեղեցու պատուհանից ուզեց դուրս գալ՝ չստացվեց: Մերս սկսեց լաց ըլել, ըսավ. - Լաո՛, երանի մենք էլ սպանվեինք էն անտառի ծաղիկների մեջ, մեր լեշեր գելեր ուտեին:

Էդ մեր խնուսա Ս. Սարգիս եկեղեցին ձորի բերանին էր շինած: Ձորի յանը մի փոքր պատուհան կար: Մերս էլավ էդ սաղ մնացած կնկտոց շալերը վեց-յոթ մետրանոց պարան ոլորեց, ինձ մեշուկի մեջ կախում էին, որ գնամ հաց բերեմ: Ոնց որ մեր Երևանի Ձորագեղից շուկա գնամ, դե մեր գյուղն է, ես լավ գիտեմ: Վեց-յոթ բուխանկա առնում-տանում էի. կապում էին հացեր, վեր էին քաշում, հետո ինձի էին քաշում: Մեկ շաբաթ էդենց ապրեցինք: Մեկ շաբաթից հետո դրան առաջ պահակ կանգնած զաթթին տեսավ, որ ինձ պարանով իջեցնում են, եկավ ծեծեց ինձի, հելե իմ կողեր կցավին մինչ հիմի: Երեք օր մնացինք: Էկան դռները բացին վեց-յոթ ասկյարով, որ տանեն սպանեն մեզի: Մեզի տանում էին քաղաքի ոլոր-մոլոր ճամփաներով: Թուրքեր խշտիկներով մեզի կտանին: Վաթսուն-յոթանասուն հոգի ենք: Եկեղեցուց էլ տասը-տասներկու հոգի հանեցին: Բոլորիս կտանին սպանեն: Մերս ինձ ասաց. - Լաո՛, փախի՛, գնա՛ Անարենց տունը:

Ես մորիցս ձեռք չեմ քաշում: Մեկ էլ խառնվան իրար: Մերս բռնեց իմ ձեռքը, փախանք Մահմեդ աղի տունը: Մերս ասաց. - Ամա՛ն, քուրդի՛կ, մենք փախել ենք: Աստվա՛ծ սիրես, մեզ տերություն արա:

Էդ կնիկ մեզ մտցրեց գոմը: Եկան երկու ասկյար ըսին. - Երկու հոգի փախան, ձեր տո՛ւն մտան:

Էդ կնիկ էկավ մեզ ըսավ. - Չէ՛ որ չէ՛, չե՛մ կարող ձեզ պահել:

Մերս տվեց ոսկե ականջի օղերը, ըսավ. - Տար տուր դրանց:

Կնիկը տարավ, տվեց: Էդ շները գացին:

Ես երկու մորքուր ունեի: Մեկին բոստանչի թուրք Հասո կար, յոթանասուն տարեկան էր, քսան տարեկան հայ աղջիկ գողով տարել էր. էդ աղջիկ էլ իմ մի մորքուրն էր: Մեկ էլ Հասոն էկավ, շարշաֆ բերեց: Մեզի տարավ աթարի ամրոցը: Մերս մի ոսկի տվեց Հասոյին: Հասոն գնաց մեր գյուղ, ըսեց. - Հովհաննեսի կինն ու տղին ես պահում եմ:

Գիշերով մեզի դրին եզների վրա: Տարան քրոջս ու ախպորս հանդիպանք էնտեղ: Էդի հրաշք էր:

Մնացինք: Դրանից հետո Մահմեդ աղա քյուրդը ըսավ. - Բաջի՛, էլ ես չեմ կարող քեզ պահել:

Էդ ժամանակ մենք Բինգյուլն էինք: Էլանք իրանք ցորեն բերին, մեզ էլ հետը, էկանք: Իմ մեր վերցրեց մեզ, մտանք մի ախոռ: Տեսանք ախոռի պուճախը ձիու թրիք կար, բուղը էլնում էր: Ծակեցինք թրիքը, մտանք մեջը: Մեր խնուսա ցուրտը Սիբիրի մամն է: Մենք էդտեղ մնացինք: Մերս գնում է ցորեն մաղելու: Տորեն էր բերում: Աղանձ ենք անում, ուտում:

Մեկ էլ մի թուրք էկավ, մեզի տեսավ թրիքի մեջ

մտած, քանի որ թրիքը տաք էր: Խղճաց մեզի: Հաց բե-
րեց: Կրակ վառեց: Մարդ ու կնիկ էին, ըսին. - Գյուճահ
դըր լար (մեղք են):

Անոնց մեջ էլ լավերը կային:

Մեկ էլ էդ թուրքը էկավ ըսավ. - Բաջի՛, գաթա
կարա՞ս թխել:

Մերս ըսեց. - Էդի իմ փեշակն ի: Մարդս հաց-
թուխ էր:

Թուրքը ալյուր բերեց: Թոճոճի վառեց: Մերս գա-
թա սարքեց: Մի քանի հատ տվեց մեզի:

Ժամանակ անց թուրքը սանկեն կապեց, իրանք
փախան: Քանի որ՝ գյավուր գելիոր (անհավատը /ոու-
սը/ գալիս է): Բանալին տվեց մորս:

Մերս մտածեց՝ հանկարծ համիդիե գորքը կու-
գա, մեզ կտեսնի: Էլանք իրար ձեռք բռնինք, իջանք ձոր:
Էդտեղ զինանոց կար, թուրքեր պայթեցրին, որ ուսնե-
րի ձեռք չընկնի: Մենք սոված ենք: Իմ մեր գաթա էր
պահել: Էլավ թուրքի մոր չարշաֆ գցեց իր գլխին, էդ
մեզ օգնած թուրքն էլ հրացանով՝ գնացին: Մեկ էլ ետ
եկավ էդ թուրքը՝ իմ մոր չարշաֆը իր ձեռին:

Մենք ըսինք. - Մեր մոր սպանի՞ր:

- Ի՞նչ սպանել: Ռուսն է եկել:

Էդի 1914 թ. դեկտեմբերի վերջն էր, երկու օրից
Նոր տարի էր: Իմ մեր, որ գնում է էդ թուրքի հետ, կլսի
մի տղա կասի. - Արմենակ, արի էս լան:

Իմ մեր կըսի.

- Ես ձեր քաքն ուտեմ, դուք հա՞յ եք:

- Մենք հայ ենք, ոսի հետ ենք:

Մերս կմնա էնտեղ:

Մենք էլանք, էկանք մորս գտանք: Գտանք մի
հարուստ մարդու տուն: Բերին լցրին ուտելիք, հագնե-
լիք: Ձիան ճալ ու մեխ ենք կրում: Սկսինք լավ ապրել:
Դուրս էկան հայ կանայք, տղամարդիկ՝ թաք ու բիր:

Սկսան քոչարի պարել: Նոր տարի ա իբր: Կնիկները
գժված երգում են՝

Ու՞ր է իմ մարդ

Ու՞ր է իմ ախպեր,

Ու՞ր են երեխեք:

Մնացինք մի ամիս: Հետո էլանք, լցվեցինք ֆուր-
գոնները, գնացինք դեպի Ալաշկերտ՝ ուսական սահ-
ման էկանք: Ալաշկերտ մեծ որբանոց կար: Ես ու իմ
ախպեր մտանք որբանոց: Մերս էղավ ճաշ էփող: Լ՛ղ-
տեղ չորս հարյուր որբ կար: Քույրս հիվանդանոցը կաշ-
խատեր: Սիրահարվավ հեքիմ Սիմոնի տղի հետ, ա-
մուսնացավ:

Մի տարի հետո ոուսը ետ գնաց: Մենք մորից
ցիրուցան էղանք: Մենք անցանք Մասիսի լանից,
եկանք, Սմբատ գորավարը մեզի բերեց: Մամիին գնա-
ցինք Ջուլֆայով, Գորիսով, Նախիջևանով, էկանք հա-
սանք Երևան՝ Կոնդ:

Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ տեսածը պատմեցի
ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի
բան չենք բերել: Միայն ջաններս ենք ազատել:

Մեր գերդաստանը հարյուր քառասուն երեք հո-
գի էին. մի քուր, մի ախպեր, մերս ու ես փրկվանք:

Էդ Առաջին համաշխարհային պատերազմն էր:
Ես մասնակցել եմ Երկրորդ համաշխարհային պատե-
րազմին: Փոթիում կովելու ժամանակ գերի եմ ընկել:
Գերմանիա են ինձ տարել: Ուզեցան Ամերիկա ինձ
տանել, բայց հինգ երեխա ու կինս գիտեի, ինձ են սպա-
սում: Բայց հաղթանակից հետո ինձ ուղիղ քշեցին Սի-
բիր: Ինչ տարի Սիբիր արքայազն մնացի: 1954 թվին
ազատեցին, բայց Երևան իրավունք չտվին ապրել:
Ղափանի մոլիբդենի հանքերում եմ աշխատել: Մոն-
տաժնիկ եմ աշխատել, գործարան եմ կառուցել, 1962
թվին եկա Երևան ու ինձ արդարացրին:

13 (13).

ՀՐԱՁ ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՑԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1915 Թ., ՄՈՒՇ, ՀԱՎԱՏՈՐԻԿ Գ.)

Մեր նախնիները եկեր են Զեյթունից: Բնակու-
թյուն հաստատել Մուշի Հավատորիկ գյուղում: Ծատ
անգամներ ընդհարվել են թուրքերի հետ: Մերունը մեր
նախնիներից էր: Նա Զեյթունից եկել է Սասուն, Աղբի
գյուղ: Սասունցիների մոտ սովորություն կար, որ բոլորը
պետք է պարեն: Մերունը վիրավոր ու կաղ կսկսի պա-
րել: Բոլորը կզարմանան: Մերունը կասի. - Ինձ կարգեք:

Մերուն կամուսնանա, կունենա չորս տղա: Տղա-
ներ կմեծանան, լավ, երևելի տղաներ կդառնան: Մեր մե-
ծեր կպատմեն, որ Մերուն տղաներն մեկն ուղարկեց
Մշո նահանգի Փեթար գյուղ, մյուսը՝ Հավատորիկ գյուղ,
երկուսը մնացին Աղբի գյուղում: Մերունը դարձավ ունե-
վոր, կառուցել տվեց մի եկեղեցի: Մեր գյուղի կոլխոզի
հավատորիկցի նախագահ կպատմեր, որ իրենք կգնա-

յին էդ եկեղեցին, որի խորանի վրա փորագրված էր Մե-
թուկի ձեռքը: Նրան կոչել են Տեր Խմե: Կըսեն, թե՛ էդ
եկեղեցին մինչև հիմա էլ կա:

Աղբիում մնացել են Մերունի շառավիղները: Էդ
գյուղ լրիվ հայեր էին:

Հավատորիկ գյուղում իմ պապին՝ Գրեյան Հով-
հանեսը, ունեցել է չորս տղա: 1915 թ. մեր տան մեջ
եղել են երեսուներկու անձ, որից քրդերը երեսունին
լցրել են գոմեր ու վառել և միայն երկու հոգի է ազատ-
վել՝ Եղիազար և Կաթե՛ քույր-եղբայր Խաչատրյան-
ները:

Մուշ քաղաքում իմ հայր ամուսնացել է: Գաղթի
ժամանակ իմ փոքր եղբայր եղել է քառասուն օրական:
Գաղթի ճամփին Փեթարա Ախոն և Մանուկ՝ Գևորգ

Չավուշի* խմբից էին: Գաղթի ճամփին բոլորը հոգ-
նած, չարչրկված, բեռնավորված քայլելիս էղ երեխան
կճչա: Գաղթականները կրսեն. «Թուրքերը մեզ պիտի
հետապնդեն երեխու ձայնը լսելով»: Նրանք կստիպեն
մորս, որ երեխան զցի ու բոլորի հետ փախնի: Իմ մայր
ստիպված երեխան կտանի կղնի ճանապարհի դրաղ:
Մի քիչ հետո իմ տատին, երբ գալիս է սայլով, հեռվից
տեսնում է, որ դա իրենց երեխայի բալուլն է, կրսե սայ-
լապանին. - Գրքո՛ւ, լաո՛ւ, էսի մեր Թամսի բալուլ չէ՞, -
սայլը կանգնեցնում է:

Գրքոն գնում է բալուլը բերելու, իմ տատ կասի.
- Սա մեր երեխան է:

Երբ ազատվում են և հասնում են տեղ, Փեթարա
Ախոն հանդիպում է Գրքոյին, գրկում ու համբուրում է
ասելով. - Այս երեխան դու նոր պարզեցիր մեզ:

Առաջ երեխայի անուն եղել է Հարություն, իսկ
Ախոն ասում է. - Երեխայի անունը պետք է լինի Ֆար-
ման, այսինքն՝ հրաման, քանի որ հրաման էր եկած, որ
պիտի գաղթենք: Հետո Ֆարման Երկրորդ համաշ-

խարհային պատերազմի ժամանակ գնաց բանակ ու
գոհվավ:

Մեր գաղթի մասին Անդրանիկ Զորավար հայ-
տարարել էր, թե՛ Ջուլֆայի կամուրջ թուրքեր գրաված
են, մնում է միմիայն մենք մեզ կարողանանք պաշտ-
պանել:

Այնուամենայնիվ, Անդրանիկի և Ախոյի անմի-
ջական աջակցությամբ կարողանում են կամուրջից
անցնել ու ազատվել: Եկան բնակություն հաստատե-
ցին Թալինի շրջան:

Այստեղ մերոնք որ եկել են, եղել են վեց տուն թուրք
և վեց տուն հայ: Հայեր եկան թուրքերին կոտորեցին ու
բնակություն հաստատեցին Վերին Բազմաբեռո գյուղում
ու մտան նրանց տները: Վերջում թուրքերը բերում էին իրենց
մոտ մնացած հայ երեխաներին ու փրկագնով ծախում էին:
Քույրս մեկ ոսկի էր տալիս ու գնում էր երեխեքին:

Հայրս եղել է անգրագետ, միայն գիտեր գրել իր
անունը: 1937 թ. նրան հիսուն տարեկան հասակում աք-
սորեցին: Մեզ կուլակաթափ արեցին:

14 (14).

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1898 թ., ԲԻԹԼԻՍ, ՀԱՎԱՐԻՔ Գ.)

Մորս անունը Նուբար էր, հորս՝ Հարություն, մեծ
մայրս՝ Քոթո, աղբերներս՝ Մարգար, Միրոն, Մկրտիչ:
Բոլորս մեկ տունի մեջ կապրեինք: Մեր գյուղում երկու
հարյուր-երեք հարյուր տուն հայություն կար, թուրքեր,
արաբներ շատ կային: Կցանեինք ցորեն, գարի: Հողի
համար տասնվեց փութ ցորեն հարկ կտայինք: Ես
մինչև տասնհինգ տարեկան հորս հետ կաշխատեի:

Մեր գյուղում մի եկեղեցի կար Ս. Աստվածածին
անունով: Գյուղի մեջ դպրոց չկար: Մեր գյուղի ջուրը
հինգ օր մեզ կուտային, հինգ օր՝ թուրքերին, խմելու
ջուրը պաղ աղբյուրից կբերեինք: Ունեինք ոչխար, այծ,
կով, եզ: Միայն մենք հարյուր-հարյուր հիսուն հատ
ոչխար ունեինք մեր գոմի մեջ: Իմ հեր կերթար Բիթ-

լիս շուկա, ամեն մարդու ջուր-ջուր բան կտաներ, կբերեր:

Հետո սկսեց կոտորածը: Ֆեդայիներ կային, լավ
կովան, բայց կոտորվան: Ես Անդրանիկի խմբի մեջն
էի: Մեր ձեռքին գերմանական զենք կար: Անդրանիկ
Դրոյի հետ չունեք: Անդրանիկ կուզեր անցնի երթա ար-
տասահման՝ չթողին: Թուրքական խմբեր եկան, մենք՝
պարտվանք:

Եկանք: Էստեղերքը բոլո՛ր քրդեր էին, կովե-
ցիներ, դրանց հանիք դուրս: Մենք մտանք իրանց տը-
ներ, ապրանք:

Պատերազմի ժամանակ սովետական բանակ
գնացի: Կովել եմ Գորիի, Սոչիի, Բաքվի ճակատներում:
Հիմա երեք տղաներիս հետ կապրիմ:

15 (15).

ԹԱԳՈՒՀԻ ԱՆՏՈՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1900 թ., ԲԻԹԼԻՍ)

Երբ տեղահանությունն սկսավ, ես տասնհինգ
տարեկան էի: Թուրքական կառավարութենեն հրա-
ման եկած էր, որ այր մարդկանց հավաքեն զինվո-
րության, իսկ մնացածին աքսորեն, հետո՝ ջարդեն:

Մեծ հայրիկիս ու մեծ մորեղբայրիս տարին

* Գևորգ Չավուշ (1870, Սասուն – 1907) – հայ ազ-
գային ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի: Զո-
րավար Անդրանիկի զինակից:

թուրքի բանակ, որովհետև իրենց մեկ ազգականը կա-
ռավարական պաշտոնյա էր: Ադոր համար չձգեցին,
որ մեզի հետ աքսորվին: Ես տունին միակ աղջիկն էի:
Եղբայրներս՝ Հարությունը, Սիրեկանը, Գրիգորը, մեր
տունին թանկարժեք առարկաները տունին տակը տա-
րին, պահեցին: Ինչ որ պետք էր, առինք հետերնիս: Չա-
բիթները ասում էին. «Հայդէ՛, Էրմենիլէր, արաբալա-
րընա բիճիթիլէր» (Դե՛, հայե՛ր, շտապե՛ք, սայլերի
մեջ լցվեցե՛ք):

Գառնիկ էֆենդիին ձեռքերը քելեփչե դրին, տարին:

Մեզի Կոնիա տարին: Հոն թուրք մը եկավ, պապայիս ըսավ. «Քըզընը բանա վերիք սեն, սիզի քաչըրըրըմ» (աղջկադ եթե ինձ տաս, ձեզ կփախցնեմ): Նե՛ պապաս, նե՛ մամաս՝ չտվի: Պապաս ճամփին մեռավ, չորս կնիկ եկան, ձեռք ու ոտքեն բռնեցին, տարին փոս մը փորպած էր, նետեցին մեջը, ես ադ տեսա: Ադ փոսը ուրիշ շատ հիվանդներ ողջ-ողջ նետեցին. կամ սուրերը կտակեին, հայերուն, լո՛փ, վրան կնետեին, որ մեռնին: Արյունները ամե՛ն կողմեն կվազեին... մոռցվելիք բա՛ն է: Կհիշեմ, երկինքեն ալ չեքիրգե կտեղար: Մեկը՝ անթուրեանն չեքիրգե կուտեր, մյուսը՝ կովին արյունը կուտեր: Հորաքույրս սատկած կովին արյունը թենեքեի մը մեջ եփեց, մենք կերանք: Յա՛ պիտի մեռնինք, յա՛ պիտի ապրինք: Ձիերուն քալած տեղը չիշ, անձրև լցված էր, ադ ալ ջուրի պես խմեցինք, ի՞նչ ընենք՝ ծարավ ենք: Ջուր կփնտրենք, ջուր՝ չկա: Ես եմ, իմ ետևես հորաքույրիս չոջուխները, բոլորս ալ ծարավ ենք: Մամաս ու եղբայրս շատ ծանր հիվանդ էին, անոնց ճամփին ծառի մը տակ թողեցինք, քանի որ այսօր-վաղը մեռնելիք էին: Իմ քովս անթուրեան վազո մը կար բախըր, ան ալ թուրքերը գողցան, վրայիս ոսկիներուն հետ: Ետքը իրարանցումը սկսավ. աղջիկ կփախցնեին, շատերը կփախչեին, որ չբռնեն: Ես մեռնակս մնացի մի տեղ ինկած, իբր մեռած եմ, բայց կտեսնայի շատերը Եփրատ գետը նետվեցան ողջ-ողջ, ես՝ չնետվեցա: Հոն ինկած էի. արևը մայր մտնելու վրա էր, սկսա մտածել՝ գիշերը վրա կուգա, կվախճամ գայլերը ինձի պիտի ուտեն: Մեկեն ուժ մը եկավ վրաս: Ելա, սկսա քալել: Հեռուն ուղտ մը տեսա, խորհեցա, թե անպայման մարդ կա այդ կողմերը: Նորեն քալեցի, մինչև մոտեցա, մուրը ինկավ: Փոթորիկ մը ելավ, փոշին պատեց ամեն տեղ:

Հազիվ տեսա քով-քովի վրաններ, մեծ շունչ մը առի: Առաջին վրանին հասա, շունչս կտրվում էր: Արաք կնիկ մը տեսա: Ան ինձ օգնեց, կերակուր տվավ. ներս տարավ, ոչիլներս մաքրեց, ինձ լվաց: Ադ բեդվինները անապատը կապրեին, ոչխար, ուղտ կպահեին: Ադ կնիկը չոջուխներ ալ ուներ: Հոն ուրիշ հայ աղջիկներ ալ կային, կհիշեմ Ազնիվ Կրքաչյանին: Անոր անունը Մարիամ դրած էին, Մարիամ թաուլ կրսեին, թաուլ արաբերեն մեծ կնշանակե, իմ անունն ալ Մարիամ զուղայար, այսինքն՝ փոքր Մարիամ դրած էին: Հոն մենք իրար հետ հայերեն կխոսեինք: Թուրքերուն ձեռքը չիյ-

նալու համար բեդվինները մեր երեսները կանաչ մելանով դաջել էին: Բոլորս տասներկու հայ աղջիկ էինք: Հոն բացօթյա տեղ մը փաշա մը կար: Ամեն օր մեկ հայ աղջիկ կտաներ իր քովը: Ադ փաշան հարեմի պես բան մըն էր շինած:

Օր մը դուռին առջևը նստած էի, մեկը ինձի ըսավ. «Յա՛, բենթի՛, բենթի՛» (Ա՛յ, աղջի՛կ), քեզի ուղտի վրա պիտի նստեցնեմ, չիյնաս»: Ես ելա, ուղտի վզին փաթթվեցա:

Ադ արաք մարդը ուզեց ինձ հետ ամուսնանալ: Ես ըսի. - Կամուսնանամ քեզի հետ, պայմանով, որ եղբորս գտնաս. «Կգտնա՛մ» ըսավ արաքը:

Ադ բեդվիններու քովը հաց եփել սորվեցա, ծառի չորցած փայտերեն կրակ կվառեի և կրակին մոտ երկա՛ր ծամեր կմնայի, բոլորին համար հաց կեփեի: Ադեկ է, որ աչքիս բիբը վնասված է, մինչև հիմա մեկ աչքով կտեսնամ միայն:

Օր մըն ալ բեդվիններուն մոտ վաճառական մը եկավ՝ այծեր, ոչխարներ առնելու, որ տանի Սուրիա, Մուսուլ...

Ես արդեն բեդվին ամուսինս երկու տղա ունեցած էի: Ադ բեդվին ամուսինս ինձի շատ կսիրեր, կըմեղքնար ալ: Օր մը ըսավ. «Եկուր էրթանք Մուսուլ, հոն շատ հայեր կան: Մեր ծանոթ վաճառականն ալ հոն է, կարող է քո եղբորը գտնենք»:

Մենք պատրաստվեցանք, երկու զավակով գացինք Մուսուլ: Տուն վարձեցինք: Ադ բեդվին ամուսինս ինձի շատ կսիրեր: Սուտ չեմ կրնար խոսիլ, հոգի ունիմ տալու: Ինչ որ պետք էր, ամուսինս կբերեր շուկայեն, բայց հոն երկու զավակներս ալ հիվանդացան, մեռան: Բեդվին ամուսինս իրեն ծանոթ ադ վաճառականին միջոցով դիմեց հայկական եկեղեցիին, թերթերու միջոցով իմացանք, որ եղբայրս Եգիպտոսում է: Ակրսվեց դժվար վիճակ մը: Բեդվին ամուսինս, թե՛ հայ, հարազատ եղբայրս: Կուլայի՛, կողբայի՛: Ամուսինս տեսավ վիճակս, մեղքցավ, ինձի ազատ թողեց: Մի՛նակս ճամփա ելա դեպի Սուրիա, հետո Լիբանան, անտեղեն ալ՝ Եգիպտոս, գտա եղբորս: Ժամանակ մը հետո ամուսնացա հայ Արզեբունյանի հետ, ունեցա երկու զավակ՝ Աբրահամին և Ջարուհուն:

Եգիպտոսեն ալ եկանք հոս՝ Լոս Անջելես, աղջիկըս՝ Ջարուհին, Ակարչուհի դարձավ, տղաս՝ Աբրահամը, ոսկերչական ֆաբրիկա ունի: Ես ալ հանգիստ կվայլեմ իմ ծերությանս օրերը...

16 (16).

ՍՈԿՐԱՏ ՀԱԿԵՅԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ԲԻԹԼԻՍ ՆԱՀԱՆԳ, ԽԼԱԹ ԳԱՎԱՌ, ՓՐԽՈՒՍ Գ.)

Մեր գյուղը՝ Փոխուսը, գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի Խլաթ (պատմական Բզնունիք) գավառում, Նազիկ լճի ափին, Նեմրութ լեռան դիմաց, որից դեպի արևմուտք տարածվում էր Մշո դաշտը, հարավում՝ Վանա լիճը, իսկ արևելքում՝ Սիփանը: Մեր գյուղն ուներ ծուռումուռ փողոցներ, հողածածկ, մեկը մյուսին

թիկնած երդիկներով կտուրներ: Գյուղացիների բնակարանները և անասնագոմերը իրար կից էին, մարդիկ և անասունները շնչում էին նույն օդը: Գյուղում կար կարմիր տուֆից եկեղեցի: Մեր գյուղի մոտն էր Նազիկ լիճը, որի մասին պատմում էին, թե արաբական ճոռուկները սերվել են նրա խորքերից: Նազիկի ջրերում կարմ-

րախայտ ձկներ կային, որոնք բացի համեղ լինելուց նաև բուժիչ հատկություն ունեին: Նազիկից սկիզբ էր առնում Թլբի գետակը, որը գնում-թափվում էր Վանա լիճը:

Նեմրութ լեռան հարթ գագաթներից մեկի վրա պայծառ օրերին խոշոր մարդանման քարեր էին երեվում: Ժողովուրդը լեգենդ էր հյուսել, թե շատ հին ժամանակներում ամուսնը ինչ-որ հովիվ իր հոտի հետ բարձրանում է լեռը: Հանկարծ երկիւնքը խառնվում է, լեռը սուզվում է ամպերի մեջ, և սկսում է հորդ անձրև տեղալ ու չտեսնված մեծությամբ կարկուտ: Դրա համար էլ գյուղում երգում էին.

«Երկիւնք ամպեր, կուգա կարկուտ,
Կուգա գոլի քամբախ Նեմրութ»:

Սարափած հովիվը ծնկի է գալիս և Աստծուց աղերսում է փրկություն՝ խոստանալով իր հոտի ամենալավ թոխլին մատաղ անել իրեն: Անձրևն ու կարկուտը միանգամից դադարում են: Արևը ժպտում է: Ծիածանը կամար է կապում: Հոտը և հովիվը փրկվում են: Բայց հովիվը ընտիր թոխլիի փոխարեն իր վրայից մի չաղ ոչիլ է բռնում, դնում իր բութ մատների եղունգների արանքը, շարդում այն ու գլուխը վեր բարձրացնելով՝ գոչում. «Ամենակարող Տեր, ընդունված համարիր մատաղս»: Եվ, իբր թե, Աստված այդ խոսքերի վրա զայրանալով՝ հովիվին իր ամբողջ հոտի հետ քար է դարձնում:

«Էնի անաստված հովիվ էր, լաո՛, էդոր հապով որ պատիժ ստացավ, լաո՛», - ասում էր պապս:

Մայրս փոքր-ինչ գրագետ կին էր և մի ձմեռ ինձ դպրոց ուղարկեց՝ մի պատահական գիրք տալով ձեռքս: Այնտեղ ես հազիվ գրաճանաչ դարձա:

Մեր գյուղում ցանում էին ցորեն, գարի, կտավատ, կանեփ, կաղամբ, շաղգամ և այլ բանջարեղեն: Գյուղում զարգացած էր անասնապահությունը: Մեր գյուղը քիչ էր կապված նահանգային Բիթլիս քաղաքի հետ:

Յոթ տարեկանից աշխատել եմ հորս հետ, լուծ եմ քաշել, տավար պահել:

1913-14 թ. ձմռանը երևաց պոչով աստղը: Մեծերից շատերը գուշակություններ էին անում. «պատերազմ է լինելու. գետներով արյուն է հոսելու» կամ «երկրաշարժ է լինելու», «սով է լինելու»:

1914 թ. կիզիչ ամռանը թեթև քամուց ծփում էին հասած ցորենի ու տարեկանի արտերը: Հանկարծ հեռվից նկատեցի մի ձիավոր, որը դեպի մեր արտն էր գալիս: Նա մոտեցավ և հորս հայտնեց, որ պատերազմ է սկսվել, պետք է գնալ գյուղ, զորահավաք է:

Մեծահասակ տղամարդկանց անգամ բանակ էին զորակոչում, որպես բեռնակիրներ, «դամոտ բաշիներ»: Հայկական լեռնաշխարհի դաժան ձմեռվա պայմաններում Բիթլիսից, Վանից, Էրզրումից, Խարբերդից, Սեբաստիայից և այլ վայրերից հայ մեծահասակ մարդկանց շալակն էին տալիս երեք, չորս փութ գարի, որպեսզի հայ տարեց մարդիկ Սարիղամիշ, տաճկական բանակին սնունդ հասցնեն: Դա հայ տղամարդկանց սուսուփուս, ցրտից ու սովից ոչնչացնելու ամենադաժան, ամենանեղ, ամենամարդակոտ ու մողկալի

ծրագիրն էր, որ սկսվեց 1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից, և հարյուր հազար հայ տղամարդկանց դիակներով ծածկվեցին ձմեռային ձյունածածկ ճանապարհները: Իմ հորն էլ տարան, որպես բեռնակիր, և մենք նրան այլևս չտեսանք: Այդ հրեշավոր արարքը միայն մի նպատակ էր հետապնդում՝ դատարկել հայկական գյուղերը տղամարդկանցից, որպեսզի հետո անպաշտպան կանանց, երեխաներին ու ծերերին մորթեն հեշտությամբ:

Լուրեր էին գալիս, որ Սարիղամիշում տաճկական բանակն ամբողջովին ջախջախվել է, որ նրանց մի մասը սառել, փայտացել է Սարիղամիշի անտառներում, որ նրանց դիակներով է ծածկվել ամբողջ անտառը: Ասում էին, որ այդ սպանդից միայն Էնվեր փաշան է կարողացել ազատվել՝ խայտառակ փախուստի միջոցով: Ասում էին, որ անվախ ոուսը, որ ձյունից ու սառնամանիքից վախ չուներ, տաք հագնված քշում է աղանձակեր տաճկական բանակին: Ասում էին, որ շուտով փրկություն կլինի:

1915 թ. մարտ ամսին մեր գավառ և մեր գյուղ հասան Սարիղամիշում ջախջախված տաճկական բանակի ողբալի մնացորդները՝ ցնցոտիապատ, կմախքացած, ոչլի մեջ կորած, սիֆով ու դիզենտերիայով վարակված:

1915 թ. գարնանը Ալաշկերտի անտոկ Զիլանի լեռներում ու ձորերում բնակվող քրդերը ոուսական բանակի առաջխաղացման պատճառով փախչում էին դեպի արևմուտք: Այդ խուժանը թուրքական կառավարությունից հրահանգ էր ստացել՝ կողոպտել գյավուրներին, սրի քաշել՝ չխնայելով ոչ կանանց, ոչ երեխաներին և ոչ էլ ծերերին:

Ապրիլյան մի օր այդ խուժանը՝ զինված բիրդանգի հրացաններով, մեր գյուղ հասավ և երեկոյան շրջապատեց այն: Մութը չընկած, գերեզմանների մոտ նրանք սպանեցին մի տղամարդու: Ոչ ոք սիրտ չարեց նրա մոտ գնալ տեսնելու՝ մեռե՞լ է, թե՞ դեռ ողջ է: Ընտանիքներով հավաքվել էինք իրար մոտ: Օղակված գյուղից ոչ ոք չէր կարող դուրս գալ: Քրդական այդ ոհմակը սիրտ չարեց գիշերով գյուղ մտնել: Առավոտյան, երբ տեսան, որ ոչ մի դիմադրություն չկա, չորս կողմից իրենց կանանց հետ, սպանելու և կողոպտելու նպատակով այնպիսի վայրագությամբ գյուղ խուժեցին, ինչպես ձմռան քաղցից ոռնացող գայլերի ոհմակն է հարձակվում իր անպաշտպան ու անզեն զոհի վրա: Սկզբում ոչնչացնում էին միայն յոթանասուն-ութսուն տարեկան ծերունիներին, հետո սկսեցին հնձել և պատանիներին: Իմ աչքի առաջ մեր շեմի վրա սպանեցին իննսուն տարեկան պապիս: Առավոտից մինչև մայրամուտ գյուղի բոլոր թաղերից անընդհատ կրակոցներ էին լսվում: Ոչ մի գնդակ զուր չէր անցնում: Շուտով փողոցներում ու տների ներսում կուտակվեցին դիակներ: Դիակներ էին ընկած նաև կտորների ու ճամփեքի վրա: Մայրերը կորցրին երեխաներին, երեխաները՝ մայրերին, քանի որ չէին թողնում մի տեղ մնալ: Մարդկանց քշում էին փողոցից փողոց: Ես էլ կորցրեցի մորս ու քրոջս: Հետո չգիտեմ ինչպես, մայրս կիսախելագար վիճակում ինձ գտավ, տարավ բարձր պատեր ունեցող

մի բակ, ուր սարսափից կծկված, պատիճ կպած էին մի քանի կին:

Չանցած մի քանի րոպե, հանկարծ երկու քրդեր մի գույգ հրացանի փողեր վերևից ուղղեցին մեզ վրա: Ատամները թափված մի քյուրդ բիրդանգի հրացանը դեմ արավ կրծքիս՝ ասելով. «Տղա՛ է. բավական է, պետք է ոչնչացնել»: Մի ակնթարթում նկատեցի, թե ինչպես մայրս կուացած համբուրում է ձեր քրդի ոտքերը և խնդրում, որ ինձ չսպանի: «Քյուրդը սկսեց տատանվել, ես իսկույն թողեցի մորս ու ծուռուծուռ փողոցներով փախա քեռուս տան դիմացի բակը: Մի փոքր հետո մազերը արձակ, շնչահեղձ, մեռելի գույն ստացած մայրս բակ մտավ՝ ասելով. «Սպանու՛մ են, ո՛չ մի տղա չեն թողնու՛մ, արդեն շատ տղաներ իրենց արյան մեջ ընկած են փողոցներում: Գնա՛նք, գնա՛նք այստեղից, հիմա ուրիշ քրդեր կգան, կսպանեն մեզ» և ուժով ինձ քարշ տվեց իր ետևից, ու մենք մտանք քեռուս տուն: Այնտեղ իմ հասակակից քեռուս տղային՝ Բեհիամիհին, մի քանի րոպե առաջ էին սպանել, և նա անշնչացած էր իր արյան մեջ: Մայրս ինձ պառկեցրեց նրա մոտ ու նրա արյունից մատով առավ, ինձ վրա քսեց, իբր ես էլ եմ մեռած: Հետո ինձ տարավ փողոց, սպանվածների մեջ պառկեցրեց, ուր կանայք կիսախելագար պոկում էին իրենց գլխի մազերն ու հագուստները: Գեղեցիկ հարսներն ու աղջիկները մրով ու ցեխով այլանդակում էին իրենց դեմքերը, որ չգերվեն ու բռնի կերպով քրդի կին չդառնան: Բայց հաճախ այդ չէր օգնում, և շատերի մազերից քարշ տալով՝ նրանց բաժանում էին իրենց հարազատներից ու տանում: Բոպե առ րոպե փողոցներում և տներում բարձրանում էին դիակների կույտերը: Ես պառկած էի դեռ մի երկու ժամ առաջ կենդանի, պայծառ դեմքերով իմ հարազատների, ընկերների ու հարևանների դիակների մեջ, որոնց շրջապատել էին կիսախելագար կանայք, այդ թվում և իմ մայրը: Նրանք մոնչում էին՝ իրենց զավակների, եղբայրների ու ամուսինների գլուխները գրկած: Ծատերին՝ թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց բռնում, տանջամահ էին անում՝ պահանջելով ցույց տալ թաքցրած ապրանքների, ոսկու և արծաթի տեղերը: Արևը արդեն մայր էր մտել, հրացանների կրակոցները դեռ չէին դադարել, երբ կենդանի մնացած կանանց ու երեխաների մեջ լուր տարածվեց, որ ժողովուրդը փախչում է դեպի Նազիկ լիճը:

Մոտ չորս հարյուր տնից բաղկացած գյուղը արյունով ու արտասուքով ողողելուց հետո բորենիների ոմակը հեռացավ գյուղից, իսկ խելակորույս ժողովրդի մնացորդները, առանց իրենց հաշիվ տալու, փախչում էին, բայց ու՞ր, իրենք էլ չգիտեին՝ հարազատների արևի տակ ուռած, այլանդակված դիակները թողած գետնին: Մայրս, որ ամբողջ ժամանակ իմ կողքին էր, գլխի վրա արդեն մազ չէր թողել: Նա ինձ շտապ ոտքի հանեց՝ գյուղից փախչելու համար: Մի երկու փողոց դեռ չէինք անցել, երբ հանկարծ դիմացի տնից դուրս եկավ մի զինված քյուրդ, վազեց դեպի ինձ: Հենց այդ պահին փախչում էր նաև Սիմոնը, որը իմ ընկերն էր: Քյուրդը ինձ թողեց, նրա ետևից վազեց: Օգտվելով առիթից, ես կտորների վրայով փախա դեպի մեր տունը: Մտա ու թաքնվեցի աթարի ամրոցի տակ: Մնացի այնտեղ մինչ-

չև գիշեր: Ռուրս եկա: Ուզեցի տուն մտնել, բայց պապիս անշնչացած մարմինը ընկած էր շեմին: Որոշեցի ետ գնալ, նորից պառկել դիակների մեջ, բայց այստեղ էլ ես գտա մորս՝ փոքր եղբորս սեղմած կրծքին: Նա ինձ տեսավ, չհավատաց, որ կենդանի եմ, տարավ հարևանի տունը, ուր մի խումբ կանայք և երեխաներ մթության մեջ, տան անկյունում կքած էին: Ես ջուր ուզեցի, բայց ջուր էլ չէր մնացել: Ամեն ինչ կոտրել, թափել էին: Առավոտյան մենք բռնեցինք փախուստի ճամփան: Գյուղից փախչող կանանց և երեխաների խմբերը ցրիվ եկան տարբեր ուղղություններով, ոմանք վաղ առավոտյան լեռնահովիտներով փախան Խուլիկ հայկական գյուղը, որին շատ մոտ էր կանգնած ռուսական բանակը, և հեշտությամբ ազատվեցին: Մենք ձորը մտանք: Փախստականները սկսեցին ուտել զարնանային թարմ կանաչն ու խմել վարարած գետի ջուրը: Մայրս փոքր եղբորս պառկեցրեց գետի ափին, մի մեծ ժայռակտորի տակ, կանաչների վրա և ինձ պատվիրեց, որ չհեռանամ երեխայի մոտից: Իսկ ինքը գնաց դեպի Սպոռաձոր հայկական գյուղը՝ մի քիչ ուտելու բան ճարելու: Բայց հագիվ էր հեռացել, մի խումբ քրդեր գոռալով, հայհոյելով սկսեցին կրակել գետի ափին, ձորի մեջ ցրիվ եկած փախստականների՝ կանանց ու երեխաների վրա: Ձորը լցվեց կանանց ու երեխաների վայնասունով: Ես թողեցի եղբորս, թաքնվեցի քարակույտի ետևում: Մայրս կրակոցի ձայները լսելով՝ շնչակտուր ետ եկավ, կանաչների վրայից վերցրեց եղբորս ու աչքերով ինձ փնտրեց: Երբ քրդերը հեռացան, ես դուրս եկա, մոտեցա մորս: Մենք բարձրացանք դեպի լիճը: Հանկարծ մեզ վրա հարձակվեց քրդերի մի այլ խումբ: Նրանցից մեկը աչքը տնկեց իմ մեծ կողիկներին, խանչալը հանեց, որ ինձ սպանի: Մայրը ընկավ նրա ոտներին, բայց նրա գույթը չշարժվեց: Մի քրդի կին նրան չթողեց, որ կրակի: Ես փախա դեպի Խիարտանք գյուղը, ուր եկավ նաև մայրս՝ հարյուր հիսուն սոված ու ծարավ փախստականների հետ: Մենք այնտեղ մնացինք մի որոշ ժամանակ: Հունիսի սկզբներին մարդիկ եկան հայտարարեցին, որ սուլթանի նոր հրամանով ամեն տեղ արգելվել է հայերի կոտորածը, և կենդանի մնացածները բոլորն էլ իրենց գյուղերը պետք է վերադառնան: Մենք ստիպված վերադարձանք:

Մեր Խլաթ գավառի քսաներեք հայկական գյուղերի մի մասը նստած էր Նեմրութի փեշերին ու լանջերին: Նրանց բնակիչներն ամբողջովին սրի էին քաշվել: Հիմնահատակ կործանվել էին Խլաթ գավառի հայկական բոլոր գյուղերը՝ Ագրակը, Հաղաղը, Էյմալը, Թեղվուտը, Թուխը, Տափավանքը, Խուլիկը, Խոտաձորը, Ծաղկենը, Ծղակը, Կոշտյանը, Կծվակը, Կամուրջը, Հերսոնքը, Ջիզիրեն, Մեծքը, Մատնավանքը, Ջամուլդին, Ծամիրամը, Ուրթափը, Ջրհորը, Սպոռաձորը, Միանձակը: Հասնելով մեր գյուղը՝ մենք լցվեցինք գյուղի վերին մասում գտնվող մի մեծ տան մեջ: Քաղցած ու ծարավ, իրար թիկնած, այդ տանջալի գիշերը մի կերպ լուսացրինք: Առավոտյան քրդերը եկան մեզ գտան, հարս ու աղջիկներին մեր աչքերի առաջ բռնաբարեցին: Մի տղա կար, որ աղջկա շորեր էր հագած, նրան էլ որպես աղջկա տարան, բայց երբ գզացել էին, որ տղա է, սպանել էին: Մենք նրա դիակը տեսանք, երբ

մորս, փոքր եղբորս ու քրոջս հետ փախչում էինք դեպի լիճը: Ուսման մեկ տարեկան եղբայրս մեռավ: Մենք մեր ձեռքերով հողը փորեցինք, նրա խաճաճարուրը թաղեցինք: Մայրս ինձ հանձնեց ծանոթ քյուրդ, Բիւրոյին, որ նրա մոտ հոտաղ աշխատեմ: Բայց նա մորս և քրոջս չպահեց: Նրանք կրկին վերադարձան եղբորս շիրմի մոտ, ավերակ բակը:

Մի քանի օրից քրդերը խուճապի մատնված սկսեցին փախչել դեպի Մշո դաշտ: Նիկոլայ Երկրորդի զորքը առաջ էր շարժվում: Հայաշատ մեր Խլաթ գավառում ոչ մի հայի շունչ չկար: Նրա բոլոր գյուղերի բնակիչներին սրի էին քաշել: Հիմա հերթը հասնում էր Մշո դաշտին ու նրա լեռնային մասերին՝ Սասունին:

Ես շտապ գնացի, մորս գտա եղբորս շիրմի վրա լաց լինելիս: Մայրս դժվարությամբ բաժանվեց ինձանից: 1915 թ. հունիսին, որպես գերի, իմ քյուրդ տիրոջ հետ ճամփա ընկա դեպի Մշո դաշտ: Ջիզրեն գյուղի քրդերը ահաբեկված փախչում էին: Քյուրդ Բիւրոն իր սայլին լծել էր չորս եզները, վերջին լուծի վրա նստել էի ես ու քշում էի եզներին: Անցանք մեր գյուղի դաշտերի մոտով: Ոչ մի երդիկից ծուխ չէր դուրս գալիս: Ես արդեն ամեն ինչով քրդի էի մման: Անուճա փոխել էին՝ Սոկրատը դարձրել էին Ավդըլբաղի, մազերս խուզել էին քրդական ձևով և գլխիս քոլոզ էին դրել: Բայց քրդի լամուկներն իմացել էին իմ հայ լինելը և մի օր, երբ հոտադություն էի անում, ինձ բռնեցին և խաչաձև դրված իրենց փայտերի վրա ստիպեցին հայհոյել քրիստոնեական խաչին: Ես չենթարկվեցի. նրանք ամբողջ մի

կաթսա կաթը իմ գլխի վրա թափեցին՝ ի նշան վրեժ-խնդրության ու գնացին: Նրանցից մեկը ետ մնաց ու հայերենով ինձ ասաց. «Բժրեիր էլի, ի՞նչ կլինեիր, խո՞ւմ կպրծնեիր»: Ես շատ զարմացա, որ նա հայ էր և կարողացել էր հաշտվել իր վիճակի հետ:

Ես փախա քյուրդ տիրոջս մոտից: Ըստ անգամների ինձ վրա հարձակվեցին քրդերը, բայց հրաշքով ես ազատվեցի: Մեծ դժվարությամբ հասա ոռոսական բանակի զինվորներին, որտեղ շատ հայ կամավորներ կային: Բայց ընդամենը մեկ օր նրանք մնացին Մշո դաշտում. դա 1915 թ. հուլիսի 16-ն էր: Եվ երբ նահանջեցին, ամբողջ Մշո դաշտի մնացած հայությունը նրանց հետ գաղթի ճամփան բռնեց: Գաղթի ճամփան ահավոր էր: Մայրս չկար, ես գտել էի իմ հինգ տարեկան քրոջը, որի ձեռքից բռնած մեծ դժվարությամբ եկանք հասանք Իգդիր, այնուհետև՝ Էջմիածին: Բայց քանի որ գաղթականների մեջ տարածվել էին տիֆը և այլ համաճարակներ, մենք շատ, անհաշիվ զոհեր տվեցինք: Ամեն առավոտ սայլով գալիս հավաքում էին մահացածներին, նրանց հետ և մահամերձներին:

Հետո ես մտա Էջմիածնի որբանոցը, որից հետո մեզ փոխադրեցին Աշտարակ: 1915 թ. աշնան վերջին Աշտարակում արդեն հինգ որբանոց կար՝ երեք հարյուրից ավելի երեխաներով: Այդ մանկատները գտնվում էին Մոսկվայի հովանավորության տակ և մեզ շատ լավ ուսում ու նաև գործնական, աշխատանքային դաստիարակություն տվեցին: Բայց մեր երկրի կարոտը մեր սրտում մնաց:

17 (17).

ՀՄԱՅԱԿ ԲՈՅԱԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԲԻԹԼԻՍ, ԽԱԼԹԻԿ Գ.)

Մեր գյուղը շրջապատված էր անտառներով: Միայն Խաչի անտառից փայտ կտրելը մեղք էին համարում: Մյուս անտառներից կտրում էին փայտ: Լեռան փեշին մեր գյուղն էր: Մեր գյուղի մեջ ինը ինքնահոս աղբյուրներ ունեինք, երկու գետակ ունեինք, որոնք նրպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում ցանքաը ջրովի դարձնելու համար: Մեր գյուղում հինգ հարյուր հիսուն հայ ընտանիք էր ապրում: Ամեն մի ընտանիքը վեց-յոթ հոգի էր, ուրեմն մոտ երեք հազար բնակիչ հայ կար:

Մեր գյուղը նման էր քաղաքի: Երկու հարկանի քարաշեն շենքերում էինք ապրում: Բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ: Արհեստներից տարածված էր ջուլհակությունը, բրուտագործությունը, դարբնությունը: Իմ հայրը դարբին էր: Նա հատուկ մեխեր էր շինում կոշիկի տակը խփելու համար: Ծանում էինք կորեկ, ցորեն, շաղգամ: Տարին երկու անգամ բերք էինք ստանում: Բերքը հագիվ էր բավարարում: Բամբակագործությունը ևս զարգացած էր: Բամբակը ցանում էին, հավաքում, ճախարակով մանում, ապա կտավ գործում, ներկում, վերջում՝ ծախում էին: Իսկ բրուտները գյուղի բնակիչների կարիք-

ներն էին հոգում և դրսի գյուղերն ու քաղաքներն էին տանում ու վաճառում:

Գյուղում ունեինք երկու կամարակապ կամուրջ, քարից էին և ամրո:

Մերոնք երկու հորեղբայր էին, իրար հետ բոլորը միասին ապրում էին: Տասնհինգ տուն էինք, ամեն մեկը տասը-տասնհինգ շնչից բաղկացած: Բոլորն իրար հետ համերաշխ էին: Ամառը լողանում էինք սառը ջրերի մեջ, իսկ ձմեռը՝ ջուր էինք տաքացնում գոմում, լողանում էինք: Գոմում ունեինք կով, էջ, եզ: Մի տարի հիվանդություն ընկավ, և մեր անասունները ոչնչացան:

Տան առաջին հարկում ընդհանուր սենյակն էր՝ քնելու համար: Ծեփը պատուհաններ ուներ, բայց ապակի չկար, թուղթը յուղոտում, կպցնում էին:

Մեր ընտանիքում ես էի, հայրս, մայրս, եղբայրս և քույրս: Գյուղում երկու դպրոց կար, մեկը՝ լուսավորչական էր հարյուր չորս աշակերտով, որից չորսը աղջիկ էին, մնացածը՝ տղա: Կար նաև բողոքականների դպրոց: Դպրոցում անցնում էինք մայրենի լեզու, թուրքերեն, ֆրանսերեն, պատմություն, աշխարհագրություն: Ես մինչև 1914 թ. գնացել եմ դպրոց:

Ունեւոր Ս. Գևորգ եկեղեցի, որը կառուցված էր սրբատաշ բազալտից, ներսում չորս սյուներով: Տոներին ամբողջ գյուղը լցվում էր այդ եկեղեցին: Առաքելականներն ու բողոքականները իրար հետ հաշտ ու խաղաղ ապրում էին: Կոտորածի ժամանակ թուրքերը ուզեցին քանդել այդ եկեղեցին, բայց՝ չկարողացան:

Գյուղում ունեւոր հեքիմներ, որոնք նույնիսկ տրախտման էին բուժում: Խոսում էինք հայերեն, չնայած քրդական գյուղերին մոտ էինք, բայց շատերը քրդերեն չգիտեին: Մեծ մասամբ գրաբարյան արտահայտություններ կային եկեղեցական քարոզների մեջ:

Հավաքույթները կատարվում էին եկեղեցու բակում, իսկ մկրտություն, հարսանիք՝ եկեղեցու ներսում: Նխատուկացը գրեթե եվրոպական ձևի էր, քանի որ շատերը գնում էին արտասահման աշխատելու, գալիս էին, իրենց հետ բերում էին եվրոպական հագուստներ, կոշիկներ:

Հայերն ու քրդերը գրեթե համերաշխ էին, բայց հիշում եմ մի դեպք, երբ քյուրդ Ֆարազ աղան փախցրել էր մի հայ կնոջ, որի ամուսինը փող վաստակելու համար գնացել էր պանդխտության: Բյուրդի կինը բողոքում է, իսկ քյուրդ աղան ասել է. «Ես նրան բերել եմ բանացնելու համար, դու ես իմ իսկական կինը»: Այդ հայ կինը եկավ գյուղ, հետո փախավ Մուշ:

Ֆեդայիներ ունեւոր՝ Մուրադ, Հակոբ անուաններով, որոնք Սերոբ փաշայի խմբի մեջ էին, բայց իրար հետ անհաշտ էին:

1908 թ. հյուրիեթ որ եղավ, սկզբում բոլորն այն կարծիքին էին, որ հայ ու թուրք եղբոր պես պիտի ապրեն: Անգամ մեր գյուղում տոնախմբություն եղավ և հրաձգություն կատարվեց: Բայց հետևյալ օրերին զգացիմք, որ այն կեղծ է: Հորեղբորս տղան ինձ վերցրեց, գնացիմք Բիթլիս: Ծամփին գնում էինք՝ ես նրա փեշից բռնած: Գնացիմք Բիթլիս, շուկայում պատվեցիմք. մուզիկայի տեղը գտանք: Մենք գյուղի տղա, զարմացած նայում էինք: Վալին դուրս եկավ, նվագողներին մի-մի ոսկի տվեց: Մենք վերադարձանք, անցանք Կարմրավանքով, որտեղ Սերոբ փաշայի գերեզմանն էր՝ մի խաչ վրան: Համբուրեցիմք ու շարունակեցիմք մեր ճամփան:

Հետագա տարիներին սկսվեց սառնությունը: Մարդիկ շուտով հասկացան, որ թուրքի քաղաքականությունը չի փոխված:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ես տասներեք տարեկան էի: Պատերազմը գրանում էր ոռուների դեմ, որոնց թուրքերն ու քրդերը համարում էին մեր «քեռիները»: Եթե մինչև հյուրիեթը քրիստոնյաներից զինվոր չէին վերցնում, ապա հյուրիեթից հետո սկսեցին հայերից էլ զորք վերցնել, որ կռվեն ոռուի դեմ: Ով հրաժարվում էր, ծեծում, սպանում էին: Բոլորի գեները հավաքեցին: Չեղած տեղը գեներ էին փնտրում:

Մեզ մոտ կոտորածն սկսվեց 1915 թ. հունիսի 12-ին: Բիթլիսի հետ մեր գյուղն էլ կոտորվեց, որովհետև մեր գյուղում բոլորն արհեստավոր էին, թուրքական կառավարությունը իբր մեզ պաշտպանելու համար մի գործառն դրեց: Նրանք վախենում էին մեր գյուղի բնակիչներից: Օրջապատի քյուրդ աղաների

զորքերն էլ կային, և մեր գյուղը պարտավոր էր բոլորին կերակրել: Հայ երիտասարդներին արդեն տարել էին թուրքական բանակ: Մեր սարերի վրա դիրքեր էին փորել, որ Բիթլիսը պաշտպանեն: Հաշվի առան՝ ով ինչ արհեստ ունի, լծեցին գործի: Բոլոր արհեստավորները ծառայում էին բանակին: Ծառերը կտրել էին տալիս, բրուտները կավից ամանեղեն. փողորակներ էին շինում, որ ջուր գա Բիթլիս, դերձակները զինվորական համազգեստներ էին կարում: Ծաբաթը երեք անգամ պատրաստի ապրանքները տանում էին կառավարությանը հանձնելու:

Արդեն ոռուական զորքը մոտենում էր: Թուրք զորքը մասսայականորեն փախչում էր: Մի օր հորեղբայրս հիվանդացել էր: Մենք մի էլ ունեւոր: Գյուղացիների հետ ես էլ գնացի Բիթլիս՝ ապրանք հանձնելու: Չորս զինված քրդեր մեզ ուղեկցում էին: Մեզ ասացին՝ «Շուտ վերադարձեք ձեր գյուղը»: Մեկ էլ տեսանք՝ արաբական ֆորմայով զինվորներ չալմայով, չարուխներով ու մի թումբանով լցված Բիթլիս: Այնպես եղավ, որ քաղաքի շարժումը կանգ առավ: Վերադառնալու համար մենք քաղաքի միջից անցանք, մի ինչ-որ երկար ճամփով անցանք: Մեկ էլ լսեցիմք սուգ ու շիվան:

Ջարդը սկսվել էր: Թուրքերը հարձակվեցին մեզ վրա, կողոպտեցին մեր էջերը, ջորիները տարան ու սկսեցին ծեծել, հետո մեզ տարան ոստիկանատուն: Բիթլիսում սկսվեց կոտորածը: Կրակի էին տալիս տները: Մինչև առավոտ մնացիմք էնտեղ: Մենք հինգ-վեց երեխա էինք: Մտածում էինք, թե երբ մեզ պիտի սպանեն: Մի հատ ֆուրգոն եկավ ծածկված, վարագույրը թրի ծայրով դեմ էին քաշում, թքում էին ու գնում: Անցավ մի քանի ժամ, տեսա մի սպանված ոռուի դիակ, որին տարան փոսի մոտ, մի ոռու գեներալ էլ էր եկել, նրա զլխին էլ տվին, օգեցին փոսը՝ և՛ մեռածին, և՛ կիսամեռածին:

Մենք վեց տղաներ էինք, մեկն էլ Մուշեղ Ղազարյանն էր: Մեզ վերադարձրին, բայց մինչև Բիթլիսից դուրս եկանք, տեսանք թուրք կանայք տանիքների վրա բղավում էին. «Ու՛ր եք տանում սրանց, կոտորեք դրանց»: Մեզ քաղաքից դուրս բերին: Ծանապարհին մի դաշտ կար: Մեկ էլ տեսանք թուրքեր են գալիս, քրդեր են գալիս, ուզում են մեզ սպանել: Ասացին. «Մեզ մի բան խոստացեք՝ ձեզ կազատենք»: Խոստացանք: Հասանք գյուղ: Տեսանք՝ գյուղում կոտորածն սկսվել է: Մենք երեք երեխեքով և Ղազարյան Մուշեղը փախանք սարը, որտեղից երևում էր վանա լիճը: Մութն ընկավ: Տեսանք՝ գյուղից ով կարողացել է, փախել, մի-մի քարի տակ թաքնվել է: Մեզ, երեխաներիս ուղարկեցին գյուղ, որ իմանանք կոտորածը դադարե՞լ է: Դեմներս էլան թուրք զինվորներ: Մենք սկսանք փախչել: Թուրքերը՝ մեր ետևից: Ես ու իմ հորեղբոր տղան՝ Հրաչը, փախչում էինք: Հորեղբորս տղային բռնեցին, էլ չիմացանք՝ ինչ եղավ, երկի սպանեցին: Հետո ես եկա մեր տուն, տեսա մերոնք սգում են:

Մի քսան օր հետո, երբ նորից պիտի քաղաք գնայիմք, տեսանք նորից են կոտորում: Ուզեցի փախչել: Մի ոստիկան եկավ, ուզում էր ինձ սպանել: Մի թուրք կնիկ ինձ փրկեց: Էլ մեր ընտանիքից ոչ ոքի

չգտա: Ինչքան ման եկա՝ չգտա: Միայն վերջին օրը բարձրացանք մի սար, ծարավ էինք ու սոված: Քարերի տակին կիներ, երեխաներ, ողջ, մեռած՝ լիքը: Տեսանք՝ մի մարդ ներքևից բարձրացավ վերև: Մենք սարից իջանք, մարդը մեզ տեսավ, ուրախացավ: Երկու կտոր հաց ու մի բուռ ցորեն տվեց, մենք չորս հոգով ազահորեն կերանք: Նա մեզ ասաց. «Շուտ ջուր խմեք ու փախեք»: Մենք փախանք սար: Գիշերը մի ձորում մնացինք: Առավոտյան նորից որոշեցինք գնալ գյուղ: Եկանք այգիների մեջ, պտուղ ենք փնտրում, որ ուտենք. սոված ենք: Տեսանք՝ մի խումբ մեր գյուղից փախած մարդիկ՝ մոտ քսան հոգի, թաքնվել են փոսի մեջ: Կանայք արտերի մեջ լցված, լա՛ց ու կո՛ծ: Ես նորից սար բարձրացա, մտածում եմ՝ գուցե մորս գտնեմ: Արդեն լույսը բացվել էր: Թուրքերը թալանում են մեր գյուղը: Տեսնում ենք, թե ինչպես թուրքերը իրար ձեռքից են խլում թալանը: Լ՛ի ոչ մի ազգական չգտա: Ամբողջ գյուղը այրվում էր: Երկինքը լուսավորվել էր: Տեսանք մի վիրավոր, Թորոս էր անունը, ասինք. - Մեզ հետ արի:

Ասեց. - Չէ՛, չե՛մ գա, չե՛մ կարող. վիրավոր եմ: Մենք փախանք: Ոտքս փուշ էր մտել, ցավում է, լաց եմ լինում: Մեկ էլ տեսանք՝ մարդ է գալիս: Փախանք: Թուրք զինվորները գյուղից մի խումբ կանանց հավաքած՝ տանում են գորանոց: Է՛դ պահին փոսի մեջ թաքնված հայերը փախան: Թուրքերը կրակեցին, մի մարդու սպանեցին: Մի մարդ իմ ոտքի տակով ուզում էր փախչել, ես մնացի նրա մեջքին: Մենք չորս ոտքով սողալով գնացինք, հարյուր մետրի չափ գնացինք: Մի քարայր մտանք, տեսանք մեջը լիքը մարդ: Օդ չկա, խեղդվում ենք: Ծարժվել չենք կարող: Մե՛զ՝ հինգ երեխաներիս, դուրս հանեցին: Տեսանք, որ դրսում կրակոց է: Թուրքերը դիրք են բռնել և՛ ներքևում, և՛ վերևում: Մեկ-մեկ քարայրից դուրս եկանք: Չորս հոգի ներսը մնացին: Թուրք մի օֆիցեր խարբերոցի մի տղայի բռնեց, շաքար տվեց, որ հայերեն ասի. «Դու՛րս եկեք»: Թուրքը մոմ տվեց է՛դ տղայի ձեռքը, ասեց. - Գնա՛, նայի՛, ո՞վ կա ներսը:

Է՛դ տղան դուրս եկավ, ասաց. - Մա՛րդ չկա: Ձորակի միջից կրակոցներ էին լավում: Մեզ տարան թուրքական զորամաս: Իրիկուն եղավ: Տղամարդկանց ձեռքերը կապեցին: Մերոնք խելքի եկան, որ կաշառք խոստանան: Բայց առավոտյան կոփվր սկսվեց Բիթլիսի կողմից: Տեսանք՝ գլխավոր հրամանատարը զորամաս եկավ: Ձինվորները եկան թնդանոթներով: Մենք սպասում ենք, թե երբ պիտի մեզ կոտորեն: Մենք էլ սոված ենք: Եկան բոլոր երեխեքին կապեցին: Երբ որ հերթը հասավ ինձ, պարանը վերջացավ: Ես սկսեցի մտածել, որ ամենաերջանիկն եմ, որ չեմ կապված ու փախա: Չորս կողմը՝ գաղթական: Կոտորած: Չորս թուրք զինվորներ ելան դեմս, բռնել են երկու խեղճ հայերի, դրանք խնդրեցին ջուր խմել, հենց ծովեցին, զըլխաներին տվեցին՝ սպանեցին: Երկու դիակները փովեցին գետնին, ես դողում եմ վախից:

Մեկ էլ ռուս զորքը գալիս է: Թուրք գաղթականությունը փախչում է: Իրարանցում: Ուզում եմ փախչել: Թեքվեցի տան ետևը ու փախա: Կեսգիշերին բարձրացա սարը: Առավոտյան տեսնեմ սարի գլխից Բիթլիսը

երևում է: Վերևից երևում է մեր գյուղը: Երկու օր մնացի մի քարի տակ: Մենակ եմ, մոտս մարդ չկա: Մեկ էլ երեխայի ձայն լսեցի: Տեսա՛ մի ցորենի արտ: Կանայք նրստոտած են: Է՛նտեղ գտա մորաքույրիս և հորեղբորս տղին: Բոլորն էլ սոված էին: Թափված ցորենի հատիկներն էին ուտում:

Ինձ ասին՝ գնա Ռուբենին արթնացրու: Գնացի, արթնացրի: Երկու քյուրդ եկան ինձ քարշ տվին: Քյուրդը ուզեց ինձ սպանել, կողքինն ասաց՝ մեղք է: Ինձ տարան իրենց տունը: Ցերեկը անասուններից տանում էի արածացնելու. գիշերը տուն էի գալիս: Ես էլ տիֆով հիվանդ եմ, երբ անասուններին տանում եմ, մեր գյուղը հեռվից երևում էր: Իրիկունը քրդի լամուկները ինձ խրփում էին փայտերով: Ես չարաչար աշխատում էի: Է՛դ գյուղում էր նաև հորեղբորս կինը, բայց մենք իրավունք չունեինք տեսնելու իրար: Է՛դ քրդական գյուղում ես հանդիպեցի Մանուկյան Ասքանագին, նա մեր գյուղացի էր, և միասին սկսեցինք արածացնել անասուններին: Նա իր մոր և քրոջ հետ մի այլ քրդի տանն էր ապրում: Ձմեռը վրա հասավ: Մենք մի ամսից ավելի ապրեցինք այնտեղ: Մարդիկ կարծում էին, որ ես մուսուլման եմ: Բայց մի մարդ եկավ ինձ ասաց. - Դու հա՛յ ես, մուսուլման չես:

Քյուրդ կանայք ասին. - Չէ՛, նա մուսուլման է: Մարդը ասաց. - Եթե մուսուլման է, թող խաչը քֆրի: Ես էլ իմ չիմացած քրդերենով իր հավատը քրժրեցի:

Սա զայրացավ, ուզեց ինձ սպանել: Է՛ն տունը, որ ես ապրում էի, ինձ առանձին էին ճաշ տալիս: Մեկ էլ քրդի երեխաները գոալը վերցնում էին, գալիս էին իմ ճաշն էին ուտում: Է՛սպես ապրեցի մինչև ձմեռ:

1916 թ. փետրվարն էր, ռուսները եկան: Բոլորս փախչում ենք: Մենք՝ շալակավորված: Լուր եկավ, թե ռուսները մտել են գյուղը, բոլոր քրդերը փախել են, անասունները մնացել են գոմերում: Քանդեցինք անասունների կապերը, շարժվեցինք: Սառույց է, գետակը սառել է: Ես ընկա սառած գետի մեջ: Թաց եմ: Դողում եմ: Փախանք երկու օր: Ծալակս՝ ծանր: Մտածեցի՝ միջոց գտնեմ. միտքս փախչելն է: Առավոտյան երբ բոլորը պատրաստ են, ես թեքվեցի տան ետևը: Ես քոլոզով եմ, քրդի շորերով: Եկա մի խոր ձորի մեջ: Տեսնեմ՝ դիմացից մի խումբ քրդեր են գալիս. իրենց անասուններով փախչում են: Ինձ ձայն տվին՝ ու՛ր ես գնում: Ես փախա: Մտա մի մարագ, խոտերի վրա քնեցի: Առավոտյան ելա գյուղը մտա: Երկու թուրք զինվոր եկան, սրանց մոտից էլ փախա: Մեկ էլ մի ռուս կազակ եկավ ձիով: Ես գրկեցի նրան:

Ասի. - Ես հա՛յ եմ: Հարցրեց - Կգա՞ս մեզ հետ: Ասի. - Հա՛: Ինձ տարավ հրամանատարի մոտ: Բերին ուտելիքներ: Բերին մի փարչ, ասին՝ գնա ջուր բեր: Գնացի բերեցի, փարչը ջրով դրին թուրք գերիների առաջ, մի բուխանկա էլ հաց: Ես հետևեցի ռուսներին: Գնացինք մի ուրիշ գյուղ: Հանդիպեցի երկու տղաների: Սոված էին: Տվի հացս,

կերան: Պատրաստվածք, որ Բիթլիս պիտի գնանք: Ռուսները իմանունը դրին «Բալա ջան»: Դրանք ձիերով գնում են, ես նրանց պոչից՝ ոտքով: Էդ երեխաներին թողին գյուղում, ինձ վերցրին իրենց հետ տարան դեպի Բիթլիս: Մտանք մի գյուղ: Ձիերի ոտքերը խրվում էին ձյան մեջ: Երկու թուրք բռնեցին: Արդեն երկու գերի էլ կար, դարձան չորս թուրք: Եկանք որ ճանապարհն անցնենք, էն չորս գերիներին կամրջով տարան, ես հրամանատարի հետ մտա ջուրը, գետն անցա: Բիթլիս մըտանք: Ինձ հագցրին: Մեկ էլ քեռուս հանդիպեցի: Նա վերցրեց ինձ, տարավ բողոքական ժողովարան: Մի քանի օր հետո մեզ պիտի փոխադրեն վան: Գնացին Անդրանիկից, Մմբատից իրավունք առան: Էդ օրը որ պիտի գնայինք վան, Անդրանիկը Մուշից եկել էր Բիթլիս: Մեզ պիտի բերեն Դատվան: Անդրանիկը եկավ հասավ: Դատվանից ոտքով հասանք վան: Էնտեղ որբանոց մնացի՝ 1916 թ. մարտից մինչև ամառ: Էդ որբանոցում հինգ հարյուր երեխա կար:

Երկրորդ գաղթի ժամանակ մեզ ֆուրգոնները լցրին, բերին Հին Բալազեդ: Մեր ճանապարհը պահեցին հայ կամավորները: Անցանք Բերկրիի գետը: Էնտեղից՝ Իգդիր, Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջան: 1916 թ. հաստատվեցինք Սևանում: Անդրանիկը Ջալալօղլիից եկավ Սևան: Մենք ծանր վիճակում ենք, հաց ենք մուրում: Եղիշե վարդապետը մեզ խորհուրդ տվեց գնալ այլուր խնդրել, բայց՝ չտվին: Հետո մեզ տարան Ծաղկածոր: Մինչև 1920 թ. ես մնացի որբանոցում: Երբ դուրս եկանք, մեզակ ապրել չէի կարողանում: Ամուսնացա, չորս աղջիկ, մի տղա ունեցա: Ես կոտորածի ժամանակ կորցրել եմ բոլոր հարազատներին և գերության ժամանակ տեսել եմ թուրքերի և քրդերի դաժանությունը: Ես վրեժ ունեմ: Ես իմ երեխաների անունները դրել եմ իմ նահատակների անունով՝ Ծողիկ, Երվանդ: Ես, ինչպես Եղիշե Չարենցն է ասում, մտածում եմ, որ մեր փրկությունը մեր հավաքական ուժի մեջն է:

18 (18).
ԱՂԱՎՆԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԲԻԹԼԻՍ)

Մենք բնիկ բիթլիսցիներ ենք: Ես Մուխսի* վարդանի թոռն եմ: Մեր տունը թուրքերը քանդեցին: Մեր տանը յոթանասուն հոգի էինք: Մեր ընտանիքում յոթը տղա կար, հինգ աղջիկ: Բոլոր տղաները թուրքի ձեռքով սպանվել են: Հիմա մեր մեծ գերդաստանից միայն ես եմ մնացել, մեկ էլ Միսաքը, որ Մոսկվայում գեներալ է: Նախքան մեզ տեղահանելը, 1914 թ. եկան մեծ եղբորս թուրքի բանակ տարան, օճբաշի դարձավ: Մի անգամ եկավ մեզ տեսնելու, հայրս ասաց. - Խոսքով, լաո՛, մի՛ գնա: Եղբայրս ասաց. - Ո՞նց չգնամ, ես օճբաշի եմ, եթե չգնամ, թուրքերը ձեզ կվառեն: Գնաց ու ետ չեկավ: Մի քանի հայ զինվորներ որոշել են փախչել, թուրքերը կրակ են բացել, բայց մի քանիսը իրենց գցում են Արազը, փրկվում են, անցնում են ռուսի բանակը: Հայրս փախել էր թուրքական բանակից, մտել էր մեր տան մոտի դարմանի դեզի մեջ: Օսմանյան թուրքերը եկան դուրս քաշեցին, նրան սպանեցին: Մենք մնացինք որբ:

Մեր հարևանը՝ թուրք Յուսուֆ էֆենդին, մեղքացավ մեզ, տարավ իր տունը: Քրդական համիդիեի զինվորները եկան, հարցրին մորս. «Ու՞ր են ոսկիներդ»: Մայրս վախից ասաց. «Հրեն, գյուզյումի մեջն են»: Թուրքերը առան ոսկիները, գնացին: Էդ թուրք հարևանը, որ մեզի պահել էր, մորս վրա նեղացավ, թե ինչու իրեն չտվեց, ու մեզ դուրս հանեց իր տնից: Դուրս եկանք, փողոցները ամբողջ սպանվածների դիակներ էին, բո-

լոր հայերին կոտորել էին: Մնացածներին քշեցին՝ ու՞ր, չգիտեմք: Ծամփին՝ աղմուկ, աղաղակ, իրարանցում: Թուրք ոստիկանները սվիններով խփում էին ետ մնացողներին: Գիշերները գալիս աղջիկ-կնիկներին փախցնում էին: Մորս էլ տարան բռնաբարեցին, ետ բերեցին: Լավ է հայրս սպանված էր՝ չտեսավ իր պատվի արատավորումը: Հիշում եմ, գաղթի ճամփին մեր սայլը շուտ եկավ ջրի մեջ: Եփրատ գետում շատերը ողջ-ողջ խեղդվեցին, շատերին էլ սպանում ու գցում էին գետը: Այնպես որ, Եփրատ գետը ամբողջ արյուն էր: Ոտքով քայլելով-քայլելով եկանք հասանք Կարս: Լորիս Մելիքովի արձանը տեսանք՝ մի մարդ արծվի վրա էր ոտքը դրել: Էնտեղից ոտքով եկանք Իգդիր: Գաղթականների հետ եկանք Էջմիածին: Գաղթականները հիվանդ, հյուծված, ուժասպառ փոված էին վանքի պատերի տակ. ծեր, ջահել, բոլորը հիվանդ, մահամերձ: Երկու մարդ եկան, հաց ու ձու բաժանեցին երեխաներին: Մորս մի ձու և հաց տվին: Մերս ասաց. - Ես երկու ձագուկ ունեմ: Նրանք մի ձու էլ տվեցին, ու մենք կերանք: Դու մի ասա՛ դրանցից մեկը Հովհաննես Թումանյանն էր: Մեկ էլ սկսվեց հորդ անձրևը: Բոլոր գաղթականները մնացին անձրևի տակ: Մերս մի մուշամբա գցեց մեզ վրա, որ չթրջվենք: Հովհ. Թումանյանը դրկեց ժամկոչին կաթողիկոսի մոտ, որ արեղաների խուցերի բանալիները տա, որ գաղթականները պատսպարվեն, բայց նա հրաժարվել, ասել էր, որ խուցերը կեղտոտվեն: Էդ ժամանակ Հովհաննես Թումանյանը վերցրեց կացինը, սկսեց խու-

* Երուսաղեմ ուխտի գնացած:

ցերի դռները կտորել և գաղթականներին ներս առնել ու ասաց. - Գնացեք ասեք, որ ամենայն հալոց կաթողիկոսը մերժեց, բայց ամենայն հալոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը կացիճով կտորեց դռները և գաղթականներին ներս մտցրեց:

Մերս մուշափրան մեր վրայից քաշեց, վրայի ջուրը թափեց, մեզ տարավ, մտցրեց էն խուցերը՝ տաքացանք: Բայց առավոտյան շատերը մահացել էին արդեն: Խղերան ահավոր չափերի էր հասել: Իմ խեղճ մերս էլ խղերայի փայ դարձավ ու մեռավ: Ես մնացի լրիվ մենակ ու անտեր: Գաղթականների հետ եկա հասա Երևան: Երևանում մեզ լավ չընդունեցին: Մեզ «գաղթական» էին ասում:

19 (19).

ՍՐԲՈՒՀԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1911 Թ., ԲԻԹԼԻՍ ՆԱՀԱՆԳ, ԽԻՋԱՆ ԳԱՎԱՌ, Ս. ԽԱՀ Գ.)

Ես Եղեռնից վերապրած եմ, որ հիմա ապրում եմ Երևանում: Ես ուզում եմ պատմել մեր գերդաստանի մասին: Ծնվել եմ 1911 թ. Բիթլիսի նահանգի Խիզան գավառի Ս. Խաչ գյուղում, Ս. Խաչ վանքի հարևանությամբ: Իմ պապերի պապերը Ս. Խաչ գյուղը հիմնել են սարի լանջին, մի գեղեցիկ վայրում, որտեղ ապրում էին միայն տասը հայ ընտանիք և բոլորը իրար հարազատ էին:

Մեր գերդաստանը շատ մեծ է եղել, մոտավորապես հարյուր հոգի: Իմ պապը՝ Մուրադյան Մուրադը, եղել է Երուսաղեմում և դրա համար նրան անվանում էին Մուղղոսի Մուրադ: Պապս ունեցել է երեք տղա՝ Հակոբը, որը շատ խելացի մարդ է եղել, նաև Խաչատուրը, որը գաղթի ժամանակ վանքի ոսկյա խաչը գիշերով վար է բերել և թաքցրել պատի մեջ, իսկ իմ հայրը՝ Մկրտիչը, հոգաբարձու էր և քաջ մարդ էր, Բիթլիսի և գյուղի կապը պահել է: Մուրադ պապս շատ խելացի մարդ է եղել, և իր գերդաստանը մեծ համբավ էր վայելում Խիզան գավառում:

Իսկ մայրական պապս՝ Բաղդասարը, եղել է Խիզան գավառի մի գյուղի գյուղացի: Նա ունեցել է երեք աղջիկ և շատ տղաներ, որոնցից երկուսին ես հիշում եմ, իսկ աղջիկներից Կաքավը իմ մայրն էր: Նա ուներ երկու քույր՝ Փարիշան և Նիգյարան:

Դեռևս համիդյան ժամանակաշրջանում իմ պապը, նկատի ունենալով թուրքերի վայրագությունները, իր երեխաներին, նույնիսկ աղջիկներին իր հետ որսի է տարել և ասել է. «Սիրելիներս, մենք այնպիսի ժամանակներ ենք ապրում, որ բոլորդ պետք է հրացան բռնել իմանաք»: Եվ այդ բանը պապիս հաջողվել է: Իմ մայրիկը՝ Կաքավիկը, գաղթի ժամանակ երկու հոգու է սպանել, որոնցից մեկը ավազակապետ Ջրոն էր: Նա գյուղի վրա էր հարձակվել: Գյուղացիները դիմադրել են, այդ քյուրդ Ջրոն գալիս է գյուղ, ամենահարուստ տան կտորին նստում է և պահանջում է ոսկիներ: Մայրըս գաղտնի ճանապարհով իմաց է տալիս իմ պապ Բաղդասարին, ասում է. - Ջրոն նորից է եկել, ոսկի է

Երևանում սովորեցի Աբովյանի անվան դպրոցում: 1933 թ. ավարտեցի Գյուղատնտեսական ինստիտուտը, որը այն ժամանակ համալսարանի ֆակուլտետն էր: 1933-36 թթ. Ստեփանավանում աշխատել եմ գյուղատնտես: Ծանոթացել եմ Աղասի Խանջյանի* հետ, իսկ Մացակ Պապյանը** մեր կոլխոզի նախագահն էր: Ստացել եմ Վաստակավոր գյուղատնտեսի կրչում: Պատերազմի տարիներին թիկունքում ծառայել եմ ու պարգևատրվել: Հիսունհինգ տարի աշխատել եմ հացամթերումների նախարարությունում, որպես գլխավոր մասնագետ, ունեմ մի շարք պատվոգրեր ու գովեստագրեր:

ուզում, բայց ես էլ փող չունեմ:

Պապս ասում է. - Դու դիմադրի՝ ներսից, մենք՝ դրսից կկրակենք:

Եվ այդպես կոփվեմ սկսվում է:

Էդ ժամանակ իմ հայրը գտնվում էր Պոլսում և մորս ատրճանակ էր ուղարկել: Մայրս պարտեզից կրակել է. ավազակ Ջրոն մեռնում է մորս բրաունինգի գնդակից:

1915 թվին, երբ թուրքերը հարձակվում են, հայրըս՝ ուստա Բաղդասարը, երկաթագործի իր արհեստանոցը տեղափոխում է Խիզանի լեռների քարայր և ինքնաշեն զենքեր է պատրաստում, ատրճանակ, հրացան է սարքում և ուղարկում է մոտակա սարերում թաքնված ֆեդայիներին:

Մայրս՝ Կաքավիկը, իր երեխաներով մնացել էր տանը, բոլորս իրար հետ տասնմեկ հոգի էինք:

1915 թ. թուրքերը հարձակվեցին Բիթլիսի նահանգի վրա, ճանապարհները փակվեցին, և սկսվեց սուկալի կոտորածը: Թուրքերը ժողովրդին հավաքեցին, մարագների մեջ լցրեցին և կրակի տվին: Ոչ մի տարբերություն չէին դնում՝ կանանց, ծծկեր երեխաներին, բոլորին սպանում էին:

Մեր հովիվ Աբրոն, որը քյուրդ էր, եկավ մեզ օգնության: Մեզ տարավ հարևան Բուսականց գյուղը, որտեղ մնացինք երկու ամիս: Բայց մեզ մատնեցին և ուզում էին գետը շարտել ու խեղդել: Սակայն Բուսականց գյուղի լեռների քառասունհինգ հոգուց կազմված ֆեդայիների խմբի ղեկավար Գնելին իմաց են տալիս. նա իր ֆեդայիներով հարձակվում է թուրքերի վրա ու ճանապարհ է բացում: Մեզ տարան, հասցրին Բիթլիսից դեպի Վան շարժվող գաղթականների քարավանին:

* Աղասի Խանջյան (1901, Վան - 1936, Թբիլիսի) - խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ: 1930 թվականից եղել է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի Առաջին քարտուղար:

** Խորհրդային պետական աշխատող: 1938-1954 թթ. եղել է ՀՍՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության Նախագահ:

Ինչքան ես հիշում եմ, ֆեդայիների ղեկավար Գնելը իմ մորաքրոջ ամուսինն էր, որը դեռ 1894-96 թթ. կոտորածի ժամանակվանից կոպելու փորձ ուներ և ֆեդայիների խումբ էր կազմել: Նա Ադրասմարի վանքում ուսում էր ստացել: 1915 թվին երկու հարյուր հոգիանոց ֆիդայական մի խումբ էր ստեղծել, որոնք լեռնային էդ ճանապարհին, որ թուրքերը փակել էին, գիշերով հարձակվում են թուրքերի վրա, նրանց խուճապի մատնում և բացում ճանապարհը դեպի Վան ու գաղթականներին էլ ուղեկցում դեպի Վան:

Մի բացատրում շատ գաղթականներ էին եկել հավաքվել՝ երկրի տարբեր գավառներից: Եկել էին, մի աղբյուրի մոտ նստոտել, մի քիչ ջուր խմել, հանգստացել: Այդ խմբերի մեջ էինք նաև մենք: Կաքավիկ մայրս խորջիհի երկու աչքերի մեջ դրել էր իր փոքրիկ երեխաներին՝ միակ տղա Մուրադիկին և մի աղջկան, իսկ երկու մեծ աղջիկներս՝ ես ու քույրս, նրա ձեռքերից էինք բռնել: Հանկարծ մի թուրք հայտնվեց. նա տեսավ մորս կախարհիչ գեղեցկությունը և քարացավ, հետո սկսեց կրակել մեզ՝ երեխաներիս վրա, որ մորս փախցնի: Բայց մայրս իր անթարու տակից հանեց ատրճառակը և կրակեց նրա ճակատին: Թուրքը ընկավ, բայց ես էլ էի վիրավոր: Ես ձեռքս երկարացրի, մորս փեշը հագիվ բռնեցի: Նա տեսավ, որ ես վիրավոր եմ, տարավ ինձ աղբյուրի մոտ, վերքս մաքրեց, լվաց, ջուր խմեցրեց: Մի քարայրում գիշերեցինք: Թուրքերը գիշերով հարձակվեցին մեզ վրա ու կրակեցին: Մայրս իր մարմնով մեզ վրա պառկեց, որ մեզ գնդակ չկայնի: Երբ թուրքերը հե-

ռացան, մայրս մեզ մեկիկ-մեկիկ համբուրեց: Բայց Մուրադիկ եղբորս արյունը նրա բերանը լցվեց: Մայրս շատ լաց եղավ ու ողբաց, ձեռքերով գերեզման փորեց նրա համար, ու լուսադեմին մենք ճամփա ընկանք: Բավական գնացել էինք: Հանկարծ ձիերի դոփշում լսվեց: Մայրս կարծեց թուրքերն են կրկին հարձակվել, մեզ ասաց. - Ավելի լավ է ջուրը նետվենք, քան թե թուրքերի ձեռքն ընկնենք:

Խեղճ մայրս խորջիհը ուսին դրեց՝ մեջը երկու երեխայով, իմ ձեռքը բռնեց և ջուրը նետվեցինք: Բայց եկողները ոռու զինվորներ էին, զգացին, որ մայրս հուսահատությունից իրեն և մեզ գցեց ջուրը, իսկույն նետվեցին ջրի մեջ և մեզ ազատեցին, տարան ոռու գեներալի մոտ: Մայրս որպես շնորհակալություն հանեց իր հրացանը և տվեց ոռու գեներալին ու ասաց, որ դրանով ինքը մի թուրք ասկյար է սպանել:

Այսպես վանից հասանք Վաղարշապատ: Մեր գերդաստանը մոտ հարյուր հոգուց էր բաղկացած, բայց մնացինք ընդամենը մայրս, երկու քույրերս և ես: Իսկ հայրս, որ Պոլսում էր, 1920 թվին վերադարձավ, մեզ գտավ որբանոցում, որտեղ պատսպարվել էինք, այնտեղ մայրս մայրապետ էր աշխատում: Հայրս մեզ բերեց Երևան:

Երևանում սովորեցի, դարձա գյուղատնտես: 1953 թ. պաշտպանեցի թեկնածուական դիսերտացիան: Հիսուն տարի աշխատել եմ խաղողագործության և գինեգործության ասպարեզում որպես գիտական աշխատող՝ Փարաքարում: Այժմ թոշակառու եմ:

20 (20).

ՆՎԱՐԴ ՄԿՐՏԶԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ԲԻԹԼԻՍ)

Բիթլիսում մենք շատ խաղաղ ու լավ էինք ապրում: Մեր տունը երկու հարկանի էր: Առաջին հարկում գտնվում էին խոշոր եղջերավոր անասունները և մանր եղջերավոր անասունները առանձին էին, այծերը՝ առանձին: Գոմերի դռները բացվում էին դեպի անտառ: Գյուղի հյուսիսային մասում կամարակապ հուշարձան-աղբյուր կար: Լեռան տակից մեծ ջուր էր գալիս, որը գետակի նման աշխատեցնում էր մեր ջրաղացը:

Մեր Բիթլիսում շատ դաժան ձմեռներ էին լինում: Մի տարի լեռներից ձյունը իջել ծածկել էր ճանապարհները, և մեր տունը մնացել էր ձյան տակ, անասուններն էլ կոտորվել էին: Ունեինք գեղեցիկ մի եկեղեցի: Մերոնք հավատացյալ էին, բարի և ունևոր: Իմ պապը մի հետաքրքիր բան էր արել: Ձմեռը այն ճամփաներին, որ տանում էին դեպի Բիթլիս, մի քանի իջեվանատներ էր կառուցել: Նա իր միջոցներով վառելիք փայտ, սնունդ էր դրել մեջը, որ ճանապարհորդները գան պատրաստի սնունդ ստանան և հանգստանան:

Վանի հերոսամարտի ժամանակ պապս իր տղաներով իր զինագործի արհեստանոցը փոխադրել էր քարանձավի մեջ, որտեղ շատ տեսակի հրացաններ, ինք-

անաշեն գեներ էին պատրաստում և ֆեդայիներին էին ուղարկում: Ֆեդայիների ղեկավարը Գնելն էր՝ պապիս աղջկա ամուսինը, որը շատ գեղեցիկ տղամարդ էր:

Մի գիշեր Գնելը՝ այսինքն մորաքրոջս ամուսինը, իր ջոկատով գալիս է այն լեռնանցքը, որը փակել էին թուրքերը, գիշերով ոչնչացնում է թուրքական պահակախումբը և ճանապարհը բաց է անում դեպի Վան:

Թեև Բիթլիսցիները շատ էին կոտորվել, քանի որ մեծ կոտորած էր եղել, մարդկանց լցրել էին մարագները և այրել, բայց դրանից հետո ողջ մնացողներս սկսել ենք գաղթել դեպի Վան: Գնելը գաղթականներին ուղեկցում է Վան:

1915 թ. գաղթեցինք գնացինք Պարսկաստան, ու մանք էլ գնացին այլ երկրներ: Մենք Պարսկաստանում մնացինք երկու տարի՝ 1915-1917 թվեր: Հետո կրկին եկանք Վան, քանի որ ոռուները հասել էին մինչև Բիթլիս: Ռուսաստանում հեղափոխություն է սկսվում, ռուսական զորքերը ետ են քաշվում և մեզ էլ իրենց հետ բերում հասցնում են Վաղարշապատ:

Հիշում եմ, ինձ ու քրոջս՝ Սրբուհուն, դրել էին խորջիհի մեջ: Մորս ոտքերն ուռել էին, նրան ջորիների

վրա դրեցին: Խոշարա գետի մոտ զիւանցի քրդերը թուրքական բանակի հետ հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին կոտորել, և մենք շատ զոհ տվեցինք:

- Բրդերը հարցրեցին մորս. - Դուք որտեղի՞ց եք:
- Խիզանից ենք:
- Դե որ Խիզանից եք, ասեք, ո՞վ էր էնտեղի շելխը:

Մայրս պատասխանեց. - Օեյխ Սայդալին էր:
 Էդ անունը լսելով՝ հրամանատարը ասում է. -
 Չսպանել սրանց:

Եվ քավարարվում են միայն թալանելով: Խուրջինների մեջ ֆուրգոնով մեզ բերել հասցրել են: Ես փոքր էի ու ճամփին շատ լաց էի լինում: Կարմիր խաչի քույրը ինձ գրկեց: Հասանք Վաղարշապատ: Ինձ ու քրոջս դրեցին Քանաքեռի տղաների մանկատունը:

1920 թվին եկան ասիւն. «Ձեր հայրը եկել է Պոլսից»: Մամաս մեզ հետ էր, նա մայրապետ էր աշխատում մանկատանը: Երբ հայրս եկավ, ուզեց մեզ Ամերիկա տանել, որովհետև հորեղբորս տղան տասնութ

տարեկան էր և զինվոր պիտի տանեին: Հայրս մեզ բերեց Երևան:

1926 թ. հայրս մահացավ: Ես Խ. Արովյանի անվան դպրոցը ընդունվեցի: Հետո Պոլիտեխնիկ ինստիտուտը ավարտեցի գերազանցությամբ: Հետո սկսեցի Կիրովի գործարանում աշխատել որպես ինժեներ, բայց ինձ գրավում էր պարտիական աշխատանքը, և Կիրովի գործարանում աշխատեցի որպես կոմսոմոլի կոմիտեի քարտուղար: Հետո աշխատել եմ քաղկոմում՝ հրահանգիչ: Տասնվեց տարի եղել եմ ուսկոմի քարտուղար, վերջում՝ կենտկոմում աշխատել եմ հրահանգիչ արդյունաբերության գծով: Հիմա թոշակի եմ կոչված: Ունեմ մի աղջիկ՝ Նելլին, որն ավարտել է Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի դաշնամուրի բաժինը: Նա հիմա խնամում է ինձ և իմ քրոջը:

Վերջում ասեմ, որ թուրքերը ոչ միայն մեզ կոտորել են, այլև մեր հողերին, մեր ունեցվածքին են տիրացել: Մեր հարյուր հոգիանոց գերդաստանից մնացել ենք միայն ես ու քույրս:

**21 (21).
 ՀԱԿՈՒ ՄՈՒՐԱԴԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ *
 (ՄԵՎ. 1903 Թ., ՍՂԵՐԴ ԳԱՎԱՌ* *, ՖԸՆԴԸԿ Գ.)**

Հորս անունը Մուրադ էր, պապիս անունը՝ Մարտիրոս: Մենք երեք քույր և երեք եղբայր էինք: Մենք ապրում էինք Սղերդ գավառի Ֆընդըկ գյուղում: Մեր գյուղում թուրքեր չկային: Մեր գյուղում հիսուն-վաթսուն քուրմանջի*** ընտանիքներ կային, որոնք լավ հարաբերության մեջ էին հայերի հետ: Քուրմանջի քուրդերը մուսուլման թուրքերի հետ վատ էին, բայց նրանք երբեք զենք չեն բարձրացրել տեղի հայերի վրա: Նրանք ոճրագործություն չէին անում:

Ֆընդըկում գյուղացիները զբաղվում էին անասնապահությամբ, հողագործությամբ և զամբյուղագործությամբ: Օուկա չկար: Ֆընդըկից դուրս գնում էինք Ջեզիրե գնումներ անելու: Ֆընդըկում դպրոց, ուսումնական հաստատություն չկար: Միայն Դըհերից եկած մի վարժապետ կար, քրդերեն տառեր էր սովորեցնում:

1915 թվին ես տասներկու տարեկան էի, երբ թուրք ասկյարները մտան մեր գյուղը, սկսեցին ավերել հայերի տները: Իմ երկու եղբայրներին սպանեցին, երեք քույրերին փախցրին, մեր ամբողջ ազգ ու տակին վերացրին: Մայրս ինձ տվել էր բարի քուրմանջիներին, որ ինձ պահեն, և այդպես ես փրկվեցի:

Ես իմ աչքերով շատ ահավոր բաներ եմ տեսել: Իմ աչքերը պըլըջեցին այդ բոլորը տեսնելով: Թուրքերը բոլոր հայերին ոչնչացրին: Ինձ նման մի քանիսը հարե-

վան գյուղի քուրմանջիների շնորհիվ ողջ մնալ կարողացան: Նրանք էլ դեսից-դենից մի բան խնդրելով կամ մուրալով իրենց գոյությունը քարշ էին տալիս:

Մի օր ես մեր բարի քուրմանջիների տանը մի խանչալ գտա, վերցրի, որ գնամ թուրքերին սպանել: Տնեցիները ինձ ասացին. «Ի՞նչ ես անում, նրանք քե՛զ կսպանեն»: Էդ գյուղում շատ հայ գաղթականներ էին եկած ու իրենց գոյությունը պահպանում էին:

Հետո մենք գնացինք Ուսակե գյուղը: Էնտեղ էլ քառասուն-հիսուն քուրմանջի-եզդի ընտանիքներ էին ապրում: Ես էնտեղ ամուսնացա Խալիլա անունով մի աղջկա հետ: Նա քուրմանջի էր: Ունեցանք երկու տղա, երեք աղջիկ: Երեխաներիս անունները իմ նահատակ հարազատների անունները դրեցի. օրինակ՝ տղայիս անունը հորս անունն եմ դրել, աղջկանս՝ մորս անունն եմ դրել: (Սկսեց հուզվել և լաց լինել - Վ.Ս.): Ես կուզեմայի վրեժ լուծել թուրքերից, բայց ձեռքս ոչինչ չկա: Էդ թուրքերը մարդ չէին:

Մի տարի հետո վախից մենք դուրս եկանք էդ գյուղից, գնացինք Ստամբուլ, մեր ծանոթներից մեկի տանը ապրեցինք:

Հետո մենք գնացինք Ջըզիրե: Տուն-տեղ դրեցինք, խանութ բացեցի: Հողամաս գնեցի: Օրհնեցի Աստծուն, որ ողջ եմ մնացել: Էդտեղ արդեն շատ սուրիացիներ կային: Մի օր էլ լսեցի, որ աշխարհի վրա Հայաստան կա, որը առաջադիմության մեջ է: 1966-ին եկանք Հայաստան: Հիմա երեսունից ավելի թոռներ ունեմ: Նրանք բոլորն էլ սովորում են հայկական դրպրոցներում: Նրանցից շատերը նաև քրդերեն գիտեն, քանի որ լսել են իրենց մեծերից:

* Վերապրողը քրդախոս հայ է: Հուշը քրդերենից հայերեն թարգմանել է ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող Ջենգիբախտիսյանը:
 ** Արևմտյան Հայաստան, Բիթլիսի վիլայեթի Սղերդ սանջակի կենտրոն (Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգ):
 *** Զրիստոնյա քուրդ (եզդի) ցեղախումբ:

ԱՆԴՐԵԱՍ ԵՍԱՅՈՒ ԳՅՈՒԼԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ՇԱՏԱԽ)

Մոտ մի տարի էր անցել, երբ երիտթուրքերը 1908 թվից իշխանության գլուխն էին անցել և իրենց ձևացնում էին որպես Թուրքիայում ապրող բոլոր ազգային փոքրամասնություններին հարազատ: Եվ հայտարարում էին, որ Թուրքիան բոլոր ազգերի հայրենիքն է: Սակայն այդ բոլորը կեղծիք էր: Նրանք նպատակ ունեին օգտագործել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և որպես Գերմանիայի դաշնակից ներխուժել Հայաստան՝ կոտորել հայերին: Այդ նպատակը իրականացնելու համար գաղտնի ժողովներ են եղել, և այդ բոլորը գործադրվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Մեր Օստախի գյուղացիները ակտիվ մասնակցել են ինքնապաշտպանությանը և պատմում էին գանազան պատմական դեպքեր, որոնք են լսել ու հիշում էմ:

1895-96 թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից անցել էր քսան տարի. արդեն 1915 թ. գարունն էր: Երիտթուրքերը Կ.Պոլսից կարգադրել էին վանի նահանգապետ Ջևդեթ փաշային, որը Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի դաժան գործակատարն էր, կոտորել վանի, Օստախի հայությանը:

Առաջին հերթին ձերբակալեցին և գլխատեցին Օստախի հայտնի ղեկավար Հովսեփ Չոլոյանին, որը ՀՅԴ-ի ղեկավարն էր՝ վանի կողմից նշանակված դեռևս 29 մարտի 1915 թվից: Նա Օստախի գայմագամի ծանոթն էր, բայց փողոցով անցնելիս նրան իր հինգ ընկերների հետ ձերբակալեցին ու տարան Օստախի Թաղ կոչվող կենտրոնը: Նրա ընկերներից էր Տիգրան Բաղդասարյանը, որը ռուս-թուրքական ճակատում վիրավորվել, ազատվել և եկել էր Օստախ: Նա գնում է և գայմագամին ասում. - Ինչու՞ եք բանտարկել Հովսեփ Չոլոյանին, չէ՞ որ նա գավառի հայկական դպրոցների տեսուչն է և բանտարկության ենթակա չէ:

Օստախի գայմագամ Մեյթի բեյը, որը ֆրանսիական կրթություն էր ստացել, պատասխանում է. - Ոչինչ, որ Հովսեփ Չոլոյանին ձերբակալել ենք: Նա սենյակում նստած է, շուտով ազատ կարձակենք իր ընկերներով, պայմանով, որ հիսուն-վաթսուն երիտասարդ թաղեցիների իրենց զենքերով պիտի բերեք հանձնեք մեզ, այն ժամանակ կազատենք Հովսեփ Չոլոյանին:

Տիգրան Բաղդասարյանը պատասխանում է. - Թուրքական կառավարությունը արդեն հինգ-վեց ամիս է զորահավաք է հայտարարել, և Թաղի բոլոր երիտասարդները զորակոչվում են կովելու ռուսների դեմ: Մենք զինված մարդ չունենք:

Գայմագամը պատասխանում է. - Մենք ամեն ինչ գիտենք:

Դու մի ասի՛ Օստախի ղեկավարությունը Հովսեփ Չոլոյանի անմիջական ղեկավարությամբ դեռևս մեկ-երկու ամիս առաջ՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին 1915 թվի, հաշվի են առել Օստախի հիսունհինգ հայկական

գյուղերում ո՞ր գյուղացին ի՞նչ զենք և քանի՞ պատրոն ունի: Կազմակերպել են խմբեր, որոնք Թաղի տներում և Օստախի կարևոր հայկական գյուղերում ինքնապաշտպանության մարտեր պիտի մղեն, երբ որ թուրքական կողմը դիմի հայասպանության: Իսկ Օստախում մոտ տասներկու հազար հայություն կար, որից հազար երկու հարյուրը՝ Թաղ քաղաքատիպ ավանում: Այդ բոլոր ցուցակները գտնվելիս են եղել Հովսեփ Չոլոյանի գրպանում: Խուզարկության ժամանակ հայտնվել են:

Երբ Տիգրան Բաղդասարյանը գայմագամից վերադառնում է Թաղ՝ իր տունը, հաջորդ օրը մի ուրիշ ընկերոջ հետ նորից գնում է գայմագամի մոտ, որ նորից խնդրեն Հովսեփ Չոլոյանի ազատվելը: Բայց գայմագամը նորից նույնն է ասում: Բացի այդ, գայմագամը կարգադրում է իր ոստիկաններին՝ Օստախի երկուերեք գյուղերում, տուրքեր հավաքելու պատրվակով, սպանել մի քանի հայերի: Կարգադրված էր նաև քյուրդ ավազակապետերին, որ նրանք սպանեն Օստախի չորս-հինգ անմեղ հայ երիտասարդների: Այնպես որ, թուրքերն արդեն սկսել էին հայերի բնաջնջումը:

Դեռ 1914 թ. ուշ աշնանից պահակախմբեր (որոնք գորտոններ էին կոչվում) էին դրված Օստախի բոլոր մեծ գյուղերում, որոնց թվում երկու պահակախումբ դրած է լինում Սիվտիկին գյուղում, մի պահակախումբ գյուղի տներին մոտ, իսկ մյուս պահակախումբը գյուղից հինգ կիլոմետր հյուսիս՝ Արտոս լեռան ստորոտին, որտեղից սկսվում է, պատմաբան Ա.Դոնյի խոսքերով, «Օստախի հոշակավոր ձորը», որի արևելյան կողմից Կաուկան լեռնաշղթան է, մյուս կողմից՝ Ռշտուցյան լեռնաշղթան: Հյուսիսից դեպի հարավ ձորն է, որի հովիտներում, սարերի լանջերին տարածված են վարելահողերը, մարգագետինները:

Հովսեփ Չոլոյանի բանտարկության մանրամասները պարզելուց հետո Օստախի Թաղ կենտրոնում հրավիրվում է գյուղերի փորձված, հասակավոր մարդկանց և երիտասարդների ժողովը, որոնք պիտի խորհրդակցեին, թե ի՞նչ անել: Որոշում են ընտրել ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին:

1. Ընտրվում են երեք հոգի՝ Տիգրան Բաղդասարյան, Սամվել Մեսրոպյան (Թաղից) և Ազատ Սիմոնյան (Սիվտիկից):

2. Որոշում են մեկ-երկու օրվա ընթացքում կտրել Թաղից դեպի հյուսիս՝ վան տանող հեռախոս-հեռագրի սյունները, որպեսզի գավառապետը չկարողանա կապվել նահանգապետ Ջևդեթի հետ:

Հայերը սուրհանդակներ ունեին՝ լուր ուղարկելու համար:

3. Այդ երկու օրվա մեջ ոչնչացնել Սիվտիկին գյուղում երկու պահակապետները, որովհետև այդտեղից ճանապարհները գնում են Ռստանով և Հայոց ձորով դեպի վան:

Եւ անձամբ ականատես եմ եղել, իմ մոր հետ, գյուղի բարձունքներից մեկում այդ կովին, որը տեղի ունեցավ Սիվտիկին գյուղում: Որոշեցին, որ կանայք, փոքր երեխաները գնան սարերը, մինչև կոիվը վերջանա:

Մարտի 31-ին Արշակ Պետրոսյանի խումբը (Սիվտիկին գյուղից) Հաշկանց գյուղից գալիս է Սիվտիկին գյուղի եզրը և այնտեղ մնացած հայ կովողները՝ հայտնի ֆեդայի Բազիկ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, գյուղի չորս կողմը մարտիկներ են դասավորել, և երբ Արշակ Պետրոսյանը հասնում է գյուղի եզրերը, ազդանշանով մի գնդակ է արձակում: Բազիկ Պետրոսյանը իր գյուղի տներից մեկի դիրքից բղավում է թուրքական պահակախմբի ղեկավարին՝ Բայրի օճբաշիին, անձնատուր լինել: Բայց թուրքերը անձնատուր չեն լինում: Եվ սկսվում է երկկողմանի կրակը: Թուրքերի պետը գյուղի նորակառույց դպրոցի պատուհանում դիրք է բռնում և կրակում է հայերի վրա, երկկողմ հրաձգություն է տեղի ունենում: Ամբողջ գյուղը մեր աչքի առաջ ետում էր: Մենք մորս հետ սարում, քարի տակից տեսնում էինք: Մոտ քառասուն կրակոց եղավ: Ամեն ինչ դադարեց: Երկինքը ամպոտ էր, բայց ցուրտ չէր: Ես, մորս ձեռքը բռնած, իջա ձորը, եկանք գյուղ, ինչպես այլ կանայք եկան գյուղ և պատմեցին, թե ինչ է տեղի ունեցել: Սպանվել է Բայրի օճբաշին, և իր օգնականն ու նրանց ասկյարները իջևանատան պատուհանից իրենց հրացանները զցում են ներքև և ձեռքերը բարձրացնում, անձնատուր լինում: Մերոնք քանտարկում են նրանց՝ մի պառավ հայ կնոջ տանը: Սիվտիկին գյուղի կովի մանրամասները հասնում են վառ: Վառի նահանգապետ Ջևղեթ փաշան կանչում է հայ նշանավոր գործիչ Իշխանին (ղարաբաղցի), կարգադրում է նրան (Իշխանը ընտրվել էր վառի մեծը)՝ «մի քանի ոստիկանների հետ գնա Օատախ՝ տես, ինչու՞ է կոիվ լինում: Կնա հանգստացրու»:

Իշխանը դեռ Սիվտիկին գյուղի ճամփի կեսը չհասած, ոստիկանների հետ, Հայոց ձորի Հիրճ գյուղում (Օատախ-Վառի մեջտեղում) մութը վրա է հասնում: Թուրք ոստիկանապետը Իշխանին ասում է. - Լուրջ ընկավ, ինչպես շարունակենք: Արի Հիրճ գյուղում հանգստանանք, առավոտը գնաք Օատախ, հանդարտեցնենք հայերին:

Բայց դա խաբեություն էր: Երբ Իշխանը իր չորս ընկերներով գիշերում է, թուրք ոստիկանները նրանց սպանում են, գիշերով թաղում, հողն էլ վրան ծածկում: Կոյն օրը Ջևղեթ փաշան կանչում է Պոլսի մեջլիսի անդամ Վոսմյանին, որը գործում էր Վառում: Տանում է Վառա լճի ակի, Ավանց գյուղը, քար է լցնում տոպրակի մեջ, կապում է նրա վզին և Վառա լճի մեջ խեղդում: Բայց, քարեբախտաբար, Վոսմյանին հաջողվում է մինչ այդ մի նավակ գրել Արամ Մանուկյանին, որը Վառի ինքնապաշտպանության ապագա ղեկավարն էր: Մի երկտող է գրում, տալիս իր կնոջը, որ եթե Ջևղեթը Արամին կանչի, նա չմերկայանա, քանի որ նրան էլ կապան են:

Եվ սկսվում է Օատախի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքերը հարձակվում են հայերի գյուղերի վրա: Ինքնապաշտպանությունն սկսվում է ապրիլի 4-ից,

տևում է մինչև մայիսի կեսերը, մոտ քառասունհինգ օր*։ Ինչպես Վառը, նույնպես և Օատախը դիմադրում է թուրքական և քրդական զերագանցորեն զինված դահիճների: Ընդհանուր առմամբ, Օատախի ինքնապաշտպանության ժամանակ հայերը լավ պաշտպանվում են, չնայած թուրքերը լավ զինված էին:

Օատախի ինքնապաշտպանության այդ քառասունհինգ օրերին հայերը, ընդհանուր առմամբ, հաջող դիմադրում են, չնայած պաշարված էին, զենք և փամփուշտը պակաս էին: Սակայն Օատախի մի գյուղի՝ Սոզվանց անունով, որը Թաղից երեք-չորս կիլոմետր լեռնալանջին էր հարում, դիրքի հայ պաշտպանները ցրտի պատճառով սխալ են գործում, չնայած իրենց ղեկավար Գարումյան Հովսեփի դիմադրությանը, դիրքերից քաշվում են և գնում հեռու, տների մեջ հանգստանում: Առավոտն էլ շատ ուշ են գնում իրենց դիրքերը: Սոզվանցը Օատախի պահեստարանն էր: Էդ գյուղը թուրքերը գրավում են: Օատախի առանձին խմբերի մեջ որոշ հուսահատություն է նկատվում, բայց հիմնական խմբերը քաջություն են ցուցաբերում՝ ասելով. - Պիտի մեռնենք, պիտի ապրենք՝ միասին:

Հետո այդ Սոզվանցը կրկին հայերի կողմից գրավվում է: Օատախը շարունակում է ինքնապաշտպանվել: Բարեբախտաբար, ռուսական զորքերը Ալաշկերտից հասնում են Բերկրի, մտնում են Վան քաղաքին: Ջևղեթը փախուստ է տալիս իր զորքերով: Ռուսական կայսերական զորքերը, պատմության մեջ առաջին անգամ, մտնում են Վան քաղաքը՝ 1915 թ. մայիսի 6-ին (հին տոմարով): Նրանց հետ էր նաև հայ նշանավոր զորավար Դրոյի կամավորական խումբը: Մայիսի 15-ին (նորով՝ 27-ին), Օատախի ղեկավարության պահանջով, Արամ Մանուկյանը Դրոյի խմբին ուղարկում է Օատախ: Օատախի թուրքերը՝ լսելով կամավորների գալը, փախուստի են դիմում: Այսպիսով, Օատախի ինքնապաշտպանության քառասունհինգ օրվա հերոսամարտը պսակվում է փառահեղ հաղթանակով: Վառում ստեղծվում է նահանգապետություն՝ Արամ Մանուկյանի ղեկավարությամբ, իսկ Օատախում՝ Տիգրան Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ:

Գյուղացիները բարձրանում են ամառանոցները, իսկ քաղաքում վերականգնվում են խաղաղ աշխատանքները՝ և՛ հողագործությունը, և՛ արհեստները, և՛ առևտուրը: Հայերը Վառում և Օատախում դիմավորում են ռուսներին:

1915 թ. հուլիսի վերջերին ռուսները Վառա լճի հյուսիսային և հարավային մասով միանում են, սակայն այդտեղ տեղի է ունենում մի դեպք: Թուրքերին հաջողվում է յոթ կիլոմետրով ճեղքել ճակատը, և ռուսները նահանջում են: Հինգ-վեց օրվա մեջ՝ կովելով ետ են քաշվում մի քանի հարյուր կիլոմետր, հասնում են Ալաշկերտ, Աքաղայի դաշտը, մինչև Բերկրի են հասնում: Ստեղծվում է վտանգ Վառի հայության համար:

Վառում զենեքալ Նիկոլանը կանչում է Արամ

* Վառի վիլայեթի Օատախի գավառի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական մարտերը թուրք ջարդարարների դեմ 1915 թ. տևեց 45 օր՝ ապրիլ-մայիս ամիսներին:

Մանուկյանին, ասում. - Վանում մոտ քսանչորս հազար հայ բնակչություն և գավառների գաղթականությունն կա կուտակված, ժողովրդին պետք է գաղթեցնել Արևելյան Հայաստան:

Սկսվում է Վանի նահանգի և Օստախի գավառի գաղթը: Այն սկսվեց օգոստոսի սկզբին:

Մենք մեր Քրդասար ամառանոցում էինք, սարի գլխին, ոչխար-տավարով: Ռեո լույսը չբացված, մութ-խավարին հայրս եկավ, մեզ քնած տեղից արթնացրեց. «Վե՛ր կացե՛ք, պիտի գաղթենք»:

Բարձեցիքնք անասունները, երկու-երեք օրվա մեջ հասանք գյուղ: Գյուղի տան մեջ ծնողներս ինչ-որ ուտելիք վերցրին, բարձեցիքնք էշերին և վերջին անգամ տըխուր-տրտում, մելամաղձոտ, տուն-տեղը թողած, պապական օջախը թողած, բռնեցիքնք գաղթի ճամփան:

Երկու օրից հասանք Վան, որը մեր գյուղից մոտ քառասուն կիլոմետր էր: Վանի ժողովուրդն արդեն երկու օր առաջ գաղթել էր, տներում թողնելով առևտրական ապրանքներ: Վան քաղաքի մոտ մենք մնացիքնք մեկ գիշեր, դա արդեն երրորդ գիշերն էր:

Երկու հարյուր հազար հայեր գալիս էին: Ժողովուրդը տներում, խանութներում եղածները՝ շաքար, չիթ, թոփով կտոր, վերցրեց իր հետ, որոնք ճանապարհին թալանի գնացին:

Երեք օրից, կեսգիշերին հասանք Բերկրի: Այնտեղ մի կամուրջ կար գետի վրա: Սարսափելի մութ էր: Երեկոյան դեռ արևը մայր չմտած, մի կողմից Վանա լճի հյուսիսային ափով ռուսական զորքն է մտնում Բերկրիին, իսկ մյուս կողմից Զիլանի քյուրդ ավազակապետերը հարձակվում են Բերկրիի կամուրջի վերայով անցնող գաղթականների վիթխարի քարավանների վրա, որոնք ոտքով էին, երեխաները շալակած, անասունների վրա բարձած իրենց ունեցվածքը...: Դա մի սարսափելի տեսարան էր: Երկու հարյուր հազար հայ գաղթում է՝ մի ծայրը հասել է Իգդիր, մյուս ծայրը դեռ Վանի հարավի գավառներում է՝ Օստախում, Մոքսում, Գավաշում: Մի անգամ ինձ նստեցրին էշի վրա, տեսա շարժվող գաղթականական խմբին և՛ ետևում, և՛ առջևում, ժողովուրդը փոշու մեջ կորած, ամառվա շոգին՝ օգոստոս ամիսն էր...:

Երբ մենք հասանք Բերկրի, մութ կեսգիշեր էր: Ամբողջ օրը քայլել ենք առանց դադարի: Հասել ենք Բերկրիից տասը կիլոմետր հյուսիս Բանդիմահու գետի կամուրջին: Մի կողմից՝ գաղթականությունը ուզում է անցնել, մյուս կողմից՝ ռուսական զորքի ձիավորները՝ իրենց երկանիվ սայլերով: Ամեն մեկը ուզում է անցնել, հասնել Աբաղայի դաշտը, որ փրկվի: Իմ հայրը և մերոնք տեսան, որ կամուրջով անցնելու հնարավորություն չկա, շատ կանայք երեխաներին օգուց են ջուրը, քանի որ անհնարին վիճակ էր: Հայրս մեզ մի կողմ քաշեց, որ սպասենք, որ նոսրանա ամբոխը. կնոսրանա՞, մի ծայրը Վանում է: Հայրս տեսավ, որ այս վիճակը չի լավանա: Կանայք, տղամարդիկ՝ բեռնված անասունների վրա մտան օղակի մեջ, որ անցնեն կամուրջը: Մինչև իրար հրմշտկելով անցանք կամուրջը, մենք իրար կորցրինք: Ես, մեծ՝ ամուսնացած եղբայրս կնոջ հետ, որի գրկում յոթ ամսական երեխան էր, մեկ էշով

և եզով, իսկ հայրս, մայրս, տատս և միջնեկ եղբայրս միասին՝ կորցրինք իրար: Օստախը սպանվեցին այդ Բանդիմահու կամուրջի մոտ: Ամբողջ գիշերը մթության մեջ գնում ենք իրար կորցրած: Միայն կամուրջը անցել ենք: Ամբողջ գիշերը ոչ մի հանգիստ, գնու՛մ ենք, գնու՛մ դեպի Աբաղայի դաշտը, որտեղ ռուսական զորքն է: Մթության մեջ երևաց մի կարմիր լույս օդում: Ժողովուրդը կարծեց՝ դա թշնամու գեներն է: Բայց մթության մեջ քայլում ենք մինչև արևածագ, հասանք Աբաղայի դաշտը, ուր ռուսական զորքերն են: Ժողովրդի մի մասը հանգստանում է, մի մասը ճանապարհը շարունակում է:

Առավոտյան ժամը տասի մոտ իմ կորցրած հայրը, մայրը, տատս, միջնեկ եղբայրս եկան, մեզ գտան: Բան չենք կերել: Հայրս վերցրեց ինձ և միջնեկ եղբորս՝ գաղթի ճանապարհից երկու-երեք մետր հեռու մի մեծ բազալտ քար կար՝ էնտեղ նստեցինք:

Աբաղայի դաշտը կանաչ էր, իսկ քարը գետնից մի քիչ բարձր էր: Հայրս ինձ տարավ էդ քարի վրա նրստեցրեց, մի տոպրակ կար՝ լավաշի փշրանքներով, փշրանքները թափեց քարի վրա, ասաց՝ կերեք փշրանքները:

Ոնց եղավ, ես նորից կորցրի հորս, միջնեկ ախպորս: Երևի կերա լավաշի փշրանքները, ծարավեցի, գնացի ջրի: Վերադարձա, տեսնեմ մերոնք չկան: Երկու-երեք ժամ ես ընտանիքի մյուս անդամներին փնտրում եմ՝ ժողովրդի մեջ քայլելով՝ ո՛չ մերոնք եմ գտնում, ո՛չ ջուր եմ գտնում: Վերջապես տեսա տավարի սմբակի ոտնահետքի տեղը ջուր էր կուտակվել: Ես կզվեցի, ուզեցի ծծել՝ նեխահոտ էր, կուլ չտվի: Ծարունակեցի ճամփան: Մեկ էլ գաղթականների քարավանների զանգվածի միջից հերս կանչեց. «Ա՛յ Անդրո, ա՛յ շան լակոտ, ու՛ր կորար»: Ուրախությանս չափ չկար: Մեր բեռների մեծ մասը թալանվել էր: Ժողովրդի հետ վերջապես հասանք Բանդիմահու գետի վերին հոսանքին: Հերս իր ոտնամանները հանեց, շալվարը ծալեց, ինձ էլ գրկեց, ջրի մեջ մտավ, որ անցնի, բայց ջրի մեջ քարերը լարծուն են: Անցանք գետը: Սկսվեց Թափառիս բարձր լեռը. բարձրացանք: Գիշերը վրա տվեց: Էնտեղ գիշերեցինք, բաց երկնքի տակ: Առավոտ լույսը չբացված՝ գաղթը պիտի շարունակենք: Է՛դ գիշեր երազի մեջ ես տեսա, որ մեր գյուղի ամառանոցում ենք: Մայրս ինձ բերեց մածուխ սեր, պիտի կերցնի: Երազի մեջ եմ: Է՛դ պահին հերս ասաց. «Վե՛ր կացեք, պիտի գնանք»: Ինձ նստացրին էշի վրա: Պիտի անցնենք Հին Բայազեդի մոտ՝ Գըզըլ դիգա: Մութ էր, հասանք, մի քիչ արև կար, էնտեղ գիշերեցինք: Առավոտյան շուտ լուսաբացին ենք ելնում: Բարձրանում ենք Մեծ Արարատ լեռան արևմտյան լանջը, Օրգով է կոչվում: Դա ռուս-թուրքական սահմանն էր: Գիշեր էր: Բարձր տեղ էր: Չնայած ամառ էր, բայց ցուրտ էր, մոտ երկու կիլոմետր բարձր էր: Սաստիկ քամի էր, մի գիշեր եղտեղ մնացինք: Առավոտյան իջանք սարի ստորոտը: Մի առու կար, ժողովուրդը հարձակվեց վրան, սկսեց խմել, բոլորն էլ ծարավ են: Մինչև իջանք՝ մեկ օր տևեց: Հասանք Իգդիր՝ Ավետիս Ահարոնյանի ծննդավայրը: Իգդիր կանգ չառանք, անցանք, եկանք Արաքս գետը, որի վրա ռուսները երեք կամարանի կամուրջ էին շինել: Գետի

ձախ ափին Մարգարա գյուղն էր: Ծատ տներ չկային: Գյուղի եզրին մի բաց տեղ մեր բեռները վար առինք, եղած-չեղածը դրինք գետնին, նստանք հանգստանալու: Էնտեղ բամբակ էին ցանել: Էդտեղ մնացինք մոտ երկու-երեք շաբաթ: Ուտելիք չկա, եղածն էլ թալանել են, ո՛չ բժշկություն, ո՛չ սանիտարիա, բաց, չոր տեղ, չորս կողմը՝ փշատի ծառեր և բամբակի դաշտեր:

Առաջին գիշերը մնացինք: Առավոտյան հայրս ասեց.

- Արա՛ Անդրո, էս էշերը տար չիմանը արածեն:

Էնտեղ մի անգամ մթերք տվին: Հերթը շատ էր: Եղբայրս ասեց. - Դու սպասիր, էս առնեմ կգամ:

Չորս-հինգ կգ ալյուր և մեկ կգ շաքար բաժանեցին ամեն մի ընտանիքին: Հաց չկա: Ալյուրը շաղախեցինք, կրակի վրա եփեցինք: Մի կողմից՝ օգոստոսյան շոգը, մյուս կողմից՝ Արաքսի առվի կեղտոտ ջուրը: Տարածվել են տիֆը, խոլերան: Մեր ընտանիքի անդամներից երևի շատերը հիվանդացան: Էդ շոգի դիմաց ամեն մեկը մի փայտ է տնկած, վրան մի շոր է գրցած: Մեր ընտանիքը ութ անդամ էր: Ես ոչ մի տեղ չեմ գնացել, զարմանքով առաջին անգամ տեսնում եմ ավտոները ռուսական զորքի համար մթերք են տանում: Մերոնք հիվանդ են բոլորը: Մարգարայի սուկայի օրերը մոռանալու բան չեն: Եթե մեր երեք հազար ոչխարները մեզ հետ լինեին, մենք Իգդիր չէինք գնա, լեռնային մի տեղ կմնայինք, անասնապահությանը կզբաղվեինք:

Առաջին հիվանդը եղավ իմ պապերից մեկի կինը՝ Ծարցին: Նայում էր՝ Արարատ սարի գլխին ձյունը նստած, ասում էր. - Ի՞նչ կլինի էն գալուց մի քիչ բերեիր, էս ուտեմ ու մեռնեմ:

Ամուսինը գնաց, էշով ձյուն բերեց: Նա կերավ ու մեռավ:

Լուր տարածվեց, որ ռուսները նորից գրավել են վանք: Թուրքերը երեք օր են մնացել վանում: Բրդերը չեն հասցրել թալանել: Ժողովուրդը լսեց՝ վա՛ն: Ծատերը հասել են Թիֆլիս, Երևան: Երեսուն-քառասուն հազար հայ գաղթականներ էջմիածնից, Մարգարայից ետ դարձան՝ հույսով, որ Երկիր են գնում: Օգոստոսի վերջն է արդեն: Գնում ենք ետ: Վիրավորներ, հիվանդներ, մահամերձների հառաչանքներ: Մինչև վան հասնելը, ճանապարհին իմ միջնեկ ախպերը էշի բեռի միջից ասաց. - Ինձ իջեցրեք, էս հանգստանամ:

Հայրս ասաց. - Արա՛մ ջան, քիչ մնաց:

Կես ժամ անցած՝ գնացինք, բայց հայրս գիտի, որ նա ծանր հիվանդ է: Սարի լանջով որ իջանք, բեռները դրինք, հանգստացանք: Բոլորը նստել են բեռների շուրջը, էս նստել նայում եմ դեպի ճամփան, հերս ասաց. - Արա՛մ ջան, վեր կաց, գլուխդ բարձրացրու, տե՛ս քանի մանեթ է, որ գնամ բոստանը ձմերուկ առնեմ բերեմ, - երեք անգամ ասաց, պատասխան չտվեց:

Առավոտ լույսը չբացված՝ բեռները բարձին, Արամին դրին ջլվալի մեջ՝ գլուխը դուրս՝ Տատո էշին: Ընդհանրապես երևում էր: Մեկ էլ երկու ժամ հետո տատո ասաց. - Արամ մեռավ, - քանի որ նրա վիզը թեքվել էր:

Հասանք Գըզըլ դիզա: Մեր գյուղացիները փոսեր փորեցին, շատ մեռելներ կային: Տարան թաղեցին: Կես ժամ հետո շարժվեցինք:

Երկու-երեք օրից հասանք Բերկրի: Անցանք Փանգ գյուղը՝ վանա լճից դեպի արևմուտք, մնացինք Էդտեղի տների պատերի տակ: Մեծ ախպորս ոտքը ցավալ սկսեց: Ավելի ուռեց, ընկավ անկողին: Ասին՝ այժի մորթին թարմ-թարմ քաշես վրեն՝ չօգնեց: Մեծ ախպերս էլ էնտեղ մեռավ: Էկանք վանից երեսուն կիլոմետր հեռու՝ Ջանիկ գյուղ կա: Էդտեղով անցնում ենք. իմ մեծ ախպոր կինը, որ չխոսկան էր, ձևերով հասկացրեց, որ յոթ մասական երեխան մեռավ. հենց ճամփին հողի փուխր թումբի մեջ երեխին թաղեցին:

Երկրորդ օրը հասանք Լեզք կոչված վանի գյուղը: Մենք էնտեղ տների պատերի տակ տեղավորվանք: Տատո, մերս ցախ հավաքեցին, օջախ սարքեցին: Ջրով ցորեն խաշեցին օջախի վրա: Տատո հանկարծ ետ գնաց ու մեռավ: Տարանք, հայկական գերեզմանատուն կար, թաղեցինք:

Իմ հորաքույրը, որ ամուսնացած էր, երկու ջահել տղա ուներ, տղաներից մեկն էլ մեռավ: Հարսը գնաց իր հորանց հետ: Մնացել ենք հորաքույրս, մերս, հերս ու ես: Մայրս՝ Ծաղզիկը, արդեն հիվանդ էր: Լեզքում անկողին ընկավ: Ոչխարն արդեն թալանվել է: Էշերին էս տանում եմ արածելու: Խաղող, խնձոր, տանձ կար: Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո, երկու ամիս, վանեցիները լավ իշխանություն էին ստեղծել նաև Ծատախում՝ հողը վարել, մշակել էին, լավ բերք էր տվել: Մերս ու հորաքույրս մեռել էին, էս չեմ իմացել: Էկա արածացնելուց, տեսա մերս չկա: Մնացինք էս ու հերս:

Ես ու հերս Լեզք գյուղից գնացինք Հայոց ձորի մոտ՝ Բերդակ գյուղը մնացինք, որ վանից տաս կիլոմետր հեռու է: Մնացինք Էդտեղ 1915-ի ձմեռը: Ետ վերադարձին մի պոպոքի ծառ կար, հերս թափ տվեց, կոտորում էր, ուտում էինք, դրանով էլ ապրեցինք:

Գարուն որ եկավ, Բերդակից իջանք մյուս լանջով, գնացինք Հայոց ձոր, Գելբալասան գյուղ: Այնտեղ շատ գալյեր կային: Գյուղը սարի լանջին էր, կողքով Խոշաք գետն էր գնում, Ոստանի մոտ թափվում էր վանա լիճը, մեջը լիքը ձուկ կար: Կողքից էլ Ծամիրամա առուն էր գնում, որը ուրարտացիներն էին շինել, վաթսուն կիլոմետր, Հայոց ձորից գալիս էր Արտամետով՝ վանի բոստանները ջրում է, այդ մասն էլ կոչվում է Այգեստան, որի մեկ կողմը հայ էր, մյուս կողմը՝ թուրք: Ծատախում թուրք չկար գրեթե, իսկ վանում՝ կեսը հայ էր, կեսը՝ թուրք:

Գելբալասան գյուղում մենք մնացինք 1916թ. գարուն և ամառը: Հետո օգոստոս ամսին լուր եկավ, որ թուրքերը Ոստանի կողմից հարձակվում են, պիտի մըտնեն կոտորեն ռուս զորքին և հայերին: Հայոց ձորում տեղավորված տարբեր գավառների գաղթականներս վան քաղաքի միջով անցանք, դեռ Բերկրի չհասած՝ լուր տարածվեց, որ սուտ է: Մենք ետ վերադարձանք, մեզ հետ՝ նաև այլ գաղթականներ. եկանք վան, Չաղի փողոցը մի տուն կար, 1916 թ. աշնանից մինչև 1917 թ. գարուն մնացինք Էդտեղ: Ես Նորաշենի դպրոցի երկրորդ դասարանը գնացի: Էդտեղ մնացինք մինչև 1918թ. ապրիլ ամսի 5-ը:

Մեր՝ վան վերադարձած երեսուն հազար հայ գաղթականների ղեկավարը դարաբաղցի Կոստյա

Համբարձումյանն* էր: Նա ուզեց մեզ Բերկրիով բերել Արևելյան Հայաստան, բայց Բերկրիում թուրքերը կըտրել էին ճամփան: Դեպի Երևան գալը հնարավոր չէր:

Արդեն հեղափոխություն էր եղել. 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունն էր եղել, ոռուսական զորքերը ետ քաշվեցին: Համբարձումյանը ուզեց Խոյով, Ջուլֆայով, Նախիջևանով մեզ բերել Երևան: Էդ ճամփան էլ փակ էր: Մենք՝ Վանից գաղթած երեսուն հազարը, Կոտուրի ձորով դեռ Խոյ չհասած՝ թեքվեցինք, գնացինք Սալմաստ: Կոնիվ էր: Քրիստոնյա ասորիները հայերի հետ կոպում էին թուրքերի և քրդերի ավազակախմբերի դեմ: Դա այն ժամանակն էր, երբ Անդրանիկը գրավում է Ջուլֆան, Խոյը, որպեսզի հասնի Սալմաստ և օգնի Վանից եկած հայ գաղթականներին ու նրանց ապահով տանի դեպի Համադան-Քիրմանշահ, որտեղ անգլիական զորքերն են՝ եկած Պարսից ծոցից:

Ինձ և մեր շատ ուրիշ գյուղացի երեխաների ուղարկում են Համադան, նոր բացված որբանոցը, իսկ գաղթականների մնացած զանգվածին անգլիացիները երկաթուղիով տանում են Բաղդադի մոտ՝ Միջագետք՝ Բաքուբա կոչված քաղաքի մոտ: Տիգրիսի գետափին, անապատում տնկած անգլիական մեծ վրանների տակ հինգ-վեց ընտանիք ապրում են մոտ երեք տարի՝ 1918 թ.

հոկտեմբերից մինչև 1922 թ. հունվար-փետրվար: Գաղթականների որոշ մասը շոգին չդիմանալով՝ մահացավ: Բայց երեք տարի մնացին վրանների տակ, Բաքուբա, հետագայում՝ Նաջր-ումար, Բասրա քաղաքի. Պարսից ծոցի մոտ: Ողջ մնացած շուրջ տաս հազար հայերին անգլիական երեք նավերով՝ ամեն նավի մեջ մոտ երեք հազար անձ, Պարսից ծոցով, Հնդկական օվկիանոսով, Կարմիր ծովով, Սուեզի ջրանցքով, Պորտ-Սալիդով, Միջերկրական ծովով, Բոսֆորի նեղուցով. Սև ծովով, Բաթում հասանք: Էնտեղից երկաթուղիով մեզ հանձնեցին Ալեքսանդր Մյասնիկյանին՝ նոր ստեղծված Սովետական Հայաստանին: Մեզ տեղավորեցին Արտաշատի (Ղամարլու), Արարատի (Մեծ Վեդի) շրջանների գյուղերում: Մի քանի օր մնացինք Դավալու գյուղում: Ես ու հայրս եկանք Երևան: Ես գնացի Ամերկոմ, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատուց կոմիտեի գրասենյակը, մտա աշխատելու որպես նամակատար. ցերեկը աշխատում էի, գիշերը՝ սովորում: Սովորեցի նաև բանֆակում: Հետո ընդունվեցի Պետական համալսարանի գյուղատնտեսական ֆակուլտետը: Դարձել եմ վաստակավոր գյուղատնտես: Մասնակցել եմ Հայրենական պատերազմին և արժանացել բարձր կոչումների:

23 (23).

ՀԱՅՐԻԿ ՄԱՆՈՒԿԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ** ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԵՆՎ. 1905 Թ., ՇԱՏԱԽ, ԶՆՈՒԿ Գ.)

Մեր վարագա սարի լանջը Վանի լեռան գագաթին էր: Էդ սարի թևը աստիճանաբար իջնելով՝ մտնում է Վանա լիճը: Հայաստանի ամենալավ խնձորը Արտամետի խնձորն է:

Վարագա սարի լանջին կար մի ծաղիկ՝ գիշերը մոմի նման վառվում էր, ոնց որ լույս է վառվում: Երբ մոտենում ես, որ պոկես, էլ լույս չի տալիս: Էդ ծաղիկին սիրադեղ էին ասում:

Մենք ունենք խաղերի տաճար, որ լիճը ծածկել է: Աղթամար կղզին փոքր ու քարքարոտ է եղել: Գագիկ թագավորը այդ կղզու վրա կառուցել է տվել Աղթամարա հայտնի վանքը:

Վանի չորս կողմը քյաֆուր վարդ էր, քյաֆուր վարդը կապույտ էր լինում...

Մայիսյան մի պայծառ օր Ջոզան մայրիկը գնում է մեր Ջերմուկ (ջրերի գյուղ): Մի անգամ խնդրեցի հորեղբորս՝ այդ հանքային աղբյուրների անուններ հիշել. նա երկու հարյուր տասը աղբյուրի անուն հիշեց: Համարյա մեր բոլոր արտերը ջրվում էին բնական: Ուրեմն

այդ օրը մայրս գնում է Արնոս լեռան լանջին բանջար քաղելու: Հանկարծ կայծակ ու անձրև է սկսվում, ապա՝ կարկուտ, և մայրս որոշում է մի կերպ հասնել քարայրը. խավարծիլի տերևի մեկը՝ գլխին, մեկը՝ վրան զցած հասնում է քարայր: Ինքը ծոցվոր էր: Սկսվում են երկունքի ցավերը, և ծնվում եմ ես: Բույսի շեղբով կտրում է պորտս, իր շապիկը հանում և փաթաթում է ինձ: Հայրըս տեսնում է, որ եղանակը վատացավ, մտահոգված գալիս է այդտեղ, քարայրի պոնկի վրա հանդիպում է մորս և ինձ տուն է բերում, դնում են ինձ օրորոցի մեջ: Տատս բարձի տակ պարան է դնում, որ չարքերը կապվեն, գյուղի ուսուցիչը ականջին դրած մատիտը հանում. դնում է իմ կողքին՝ թող գրագետ լինի՝ ասելով: Պապս էլ թուրը հանում է, դնում կողքս՝ թող ֆեդայի դառնա, ասում է:

Հիշում եմ, երբ Ծատախի հերոսամարտը սկսվեց: Միհրանցի քրդեր կային, որոնք մեզ հետ բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ էին, գալիս էին մեր տունը իջևանում, ուտում, խմում, գիշերում, հետո գնում էին: Մենք նրանց ճանչվոր էինք ասում: Էդ ժամանակ էր մեր ճանչվորը մի անգամ եկավ, մի խալաթ տվեց պապիկիս: Դա ծիրանագույն մի խալաթ էր, և մի արաբական ձիու մտրուկ, որը երեք տարեկան էր: Ես շատ էի սիրում նրա վրա նստել, դա իմ ձին էր, մենք նրան տարանք մինչև Միջագետք:

* Կոստի Համբարձումյան (Ուխտավոր) (1882, Օուշի - 1918, Իրաք) - ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: 1915 թ. մայիսին մասնակցել է Վանի ազատագրմանը:

** Հայ ժողովրդական երգի գիտակ, ժողովրդական երգիչ, պատմաբան:

Հերոսամարտի ժամանակ շատախցիները ունե-
ին երեք հարյուր վաթսուց-չորս հարյուր զինված ուս-
միկներ, իսկ թշնամին վեց հազար հոգիանոց զորք հա-
նեց մեր դեմ: Կոնվը տևեց մեկուկես ամիս: Միայն մի
անգամ հաջողվեց թուրքերին հաղթել: Մենք ամբողջ
գավառն էինք պահում: Հայերը տվեցին քառասունութ
զոհ, իսկ թուրքերը՝ երկու հազար զոհ:

Դրոն եկավ և մեր գյուղում ճառ արտասանեց,
գովեց հերոս շատախցիներին և «Ապրե՛ք» ասաց: Բայց
ռուսական զորքը նահանջեց, և սկսվեց գաղթը: Ամբողջ
ճանապարհը՝ մինչև Վան, դիակներով էր լցված:

1915 թվին ռուսական զորքի վիճակը շատ ծանր
էր: Ռուս զինվորներն ընկնում էին հայերի տները և հաց
էին մուրում, քանի որ երեք ամիս սնունդ չէին ստացել:
Բայց հայերս սիրում էինք ռուս զինվորներին, նրանց
ասում էինք՝ բարի ռուս:

Լճոստանով հիվանդացանք: Մի սալմաստեցի
հայ եկավ, չիրուխի պես մախորկայի մամն մի բան ծխել
տվեց, և մենք լավացանք: Ծամփին մահացան իմ հայ-
րը, հորեղբայրը, Սալմաստում՝ պապս: Մայրս լավ եր-
գում էր: Պապս մորս շատ էր սիրում. «Երեսունչորս հո-
գիանոց մեր ընտանիքի Խաթունն է», - ասում էր: Մա-
հից մի օր առաջ, երբ պառկում էինք քնելու, պապս
ասաց. - Վաղվա արևը չպիտի տեսնեմ, եկեք ձեզ օրհ-
նեմ, - մորս խնդրեց, որ երգի իր համար, և ինքը օրհնեց
մեզ՝ բոլորիս, հետո՝ հոգին ավանդեց...

Գաղթի ճանապարհին մեզ դեկավարում էր
Կոստանդին Համբարձումյանը: Մենք հինգ հազարա-
նոց զորք ունեինք: Զորքը բաժանվեց մի քանի մասի,
մի գունդը ձորի ձախ կողմից, մյուսը՝ մեր առջևից, մյու-
սը՝ մեր ետևից: Այսպես քառասուն հազար հայ Վանից
դուրս եկանք: Մենք չգիտեինք, որ թուրքերը կաշատել
էին Սմկոյի բանդիտների խմբին: Նրանք պաշարել էին
մեր ճանապարհը և փակել էին: Մենք պիտի գնայինք
Խոյի ճամփով, պիտի միանայինք Կովկասի հայության-
ը, բայց ստիպված գնացինք Սալմաստ:

Ձորի միջով գնում ենք, ճանապարհը նեղ է: Նը-
րանք մի հսկա քար դրել էին ճամփի մեջտեղը, որ մենք
չկարողանանք անցնել: Մեր երիտասարդները հրելով՝
այդ քարը ձորը գցեցին: Բայց հետո քրդերը սկսեցին վրա
տալ: Մենք դժվարանց ձորի ճանապարհով բարձրա-
ցանք: Աջ թևի քրդերը շրջապատել էին մեզ, և մեր զոր-
քերը կոտորեցին քրդերին: Նրանց դիակները փոված
էին:

Քանի որ գաղթից առաջ մենք ռուս զորքերին
օգնում էինք, հիմա էլ իրենք մեզ մեծակ չէին թողնում՝
ոչ միայն պաշտպանում էին, այլև ուտելիքի ժամանակ
մեզ կանչում էին. - Եկեք, միասին ուտենք, - ասում էին:

Սալմաստում կար մի ռուսական հրետանային
գումարտակ, որը չէր կարողացել փախչել, մեզ օգնեց,
և այդ գումարտակի հրամանատարը մեզ հայտնեց, որ
մենք հայերի հետ կլինենք մինչև վերջ:

Գաղթի ժամանակ ճանապարհին թուրքական
բանակը մեզ հետապնդում էր: Թուրքերը իրենց տասն-
հինգ հազար զորքով եկել էին մեզ վրա, Սալմաստում
մերոնք կովեցին և ծանր կորուստներ տվին: Թուրքերի
դիրքերը ամուր էին, իրենք վերևից էին կովում, իսկ

մենք՝ բաց դաշտից: Ռուսական զորքի օգնությամբ
մենք փրկվանք:

Ուրմիայում պարսիկները մեզ աղ ու հացով դի-
մավորեցին: Ուրմիայում շատ ասորիներ կային: Ժամ-
հարյանը մեր գումարտակի հրամանատարն էր, երբ
տեսավ, որ թուրքերը հարձակվում են նաև ասորիների
վրա, նա սկսում է պաշտպանել ասորիներին: Իր զոր-
քերը, ճիշտ է, շատ էին, շատ էլ զոհվում են, բայց ասո-
րիները ևս փրկվում են: Կոնվները շարունակվում էին:
Ուրմիայի կոնվներին ադրբեջանցիները ևս մեզ վրա
հարձակվեցին: Մենք գնացինք, հասանք Քիրմանշահ:
Թուրքերը գալիս են մեր հետևից: Պարսկական հայտնի
մի զորախումբ՝ յոթանասուն-ութսուն հոգով, առաջ էր
անցել, որ կողքից հարձակվի: Նրանք հանդիպում են
Կոստյա Համբարձումյանին:

Ծահր հրամայել էր՝ հայկական քարավաններին
չդիմադրել, դրա համար մեզ աղ ու հացով դիմավորե-
ցին: Մեզ հանդիպեց մի անգլիական հեծյալ վաշտ: Նը-
րանք տեղից չշարժվեցին: Քիրմանշահում ուտելիք
չկա, սնունդ չկա: Սրաբներն էլ անընդհատ մորս շուրջը
պտտվում են՝ ասելով. - Էս ձին մեզ ծախի:

Մայրս վերջապես համաձայնվեց. - Ինչքան փող
կտաս՝ տուր:

- Մի քսան ոսկի:

Եթե մայրս ավելի ուզեր, պիտի տային, քանի որ
արաբական մտույզ էր: Ես շատ լաց եղա իմ մտույզի
ետևից: Ես տասներեք տարեկան էի: Ես նրան հեծնե-
լով՝ անասուններին տանում էի արոտ: Նա իր մեջքը
ծոռում էր, որ ես նստեի: Ինձ հետ շատ կապված էր: Կա-
մաց-կամաց գնացինք Միջագետք: Ռուսական դիվի-
զիան մեզ հետ էր: Մենք հասանք Միջագետք: Այնտեղ
անգլիացիները Նահրումար անապատում վրանների
տակ էին: Հնդկաստանի հայերը մեզ նյութապես օգնու-
թյուն ուղարկեցին՝ բժիշկ, անգլերենի դասատուներ:
1918 թ. անգլիացիները մեր զորքին դարձրին գաղութա-
յին զորք: Իրաքում սկսվեց ազատագրական պայքար:
Իրաքի արաբները դուրս եկան անգլիացիների դեմ: Անգ-
լիացիները ուզեցին, որ հայերը գնան արաբների դեմ:

Լևոն Ծաղոյանը* մեր քարավանի հրամանա-
տարն էր, Կոստինից հետո: Նա ընդամենը վեցերորդ
դասարանի ուսում ուներ, բայց խելոք մարդ էր: Ծաղո-
յանն ասում է. «Մենք գտնվում ենք օտար երկրում, մենք
արաբների դեմ կովի դուրս չենք գա»: Անգլիացիները
գազազում են: Անգլիացիները պատրաստվում էին
հրաժարվել հայկական մանդատից: Լուրը հասնում է
շեյխին: Բեդվիկները եկան, լցվան մեր վրանների մեջ,
մաարաբա - շատ ապրիք, - ասացին:

Իսկ ասորիները կովում էին արաբների դեմ: Բայց
արաբները նրանց ոչնչացրին մինչև վերջին մարդը:

1921 թ. հետո հրաման ստացանք, որ Կովկասում
Հայաստանի Հանրապետություն է ստեղծված, և Ալեք-
սանդր Մյասնիկյանը խնդիր է դրել Իրաքի կառավա-
րության առջև՝ քարավանը բերել Հայաստան:

Մենք երկու վաճառականներ ունեինք Իրաքում:

* Լևոն Ծաղոյան (1887–1933) – ազգային ազատա-
գրական շարժման գործիչ: 1915 թ. մասնակցել է Ծառախի
և նրա գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Իրենք՝ Հակոբ Էֆենդիև և Հովսեփ Էֆենդիև. որոշում են մեզ փոխադրել հայրենիք: Եկանք Պարսից ծոցով, պտտվեցինք եկանք Կարմիր ծովով, Միջերկրականով, Ան ծովով, Բաթումով, այնտեղ խորհրդային իշխանության անրկայացուցիչները մեզ դիմավորեցին 1922 թ. հունվարի 1-ին: Քառասունհինգ օր նավարկելուց հետո եկանք Հայրենիք: Բայց երևի տասը հազար մարդ կորցրինք՝ մեծ մասը համաճարակից:

Մեր երեսունչորս հոգուց բաղկացած գերդաստանից մնացինք մայրս, ես, եղբայրս՝ Ռոստոմը, քույրս՝ Նունեն, հորեղբայրս՝ Դավիթը, տատս՝ Զանոն, պապս՝ Զիբրայելը, երևի այդքան:

Լևոն Ծաղոյանը չեկավ մեզ հետ, ասաց. - Հոն բոլշևիկները ինձ չեն հասկնար, ես դաշնակցական եմ, ես ու՞ր էրթամ:

Աբրահամյանն էլ ասաց. «Ես էլ քեզ հետ կմընամ»: Ամբողջ Արմաշ գյուղը ասաց. «Մեր Աբրահամյանը մնում է, մենք էլ կմնանք»:

Ծեյխը լսում է, որ մոտ երեք հազար հայ մնում է, ասում է. - Ձեզ իրավունք եմ տալիս: Դնացեք, ման եկեք, որտեղ կհավանեք՝ ձեզմից հարկ չեմ ուզի, էնտեղ էլ ապրեք:

Հայերը տեսնում են անապատի խորքով մի սքանչելի գետ է գնում, հավանում, ասում են. - Պոմպ կղնեք, անապատը կչրեք:

Այդ Զախտ վայրն էր: Այնտեղ հիմնվեց մեր գաղութը հայրենադարձության ժամանակ, մինչև հիմա էդ գաղութը կա: Արաբները միշտ լավ են ընդունել մեզ՝ հայերիս:

Հայաստան եկանք, տարածվեցինք Երևան, Աշտարակ, Էջմիածին, Արտաշատ: Կար մի բարեպաշտ մարդ՝ Եղիկը, իր տան դիմաց ուներ փոքրիկ տնակներ, մեզ տրամադրեց, և մենք ապրեցինք: Ես թունավոր լուծով հիվանդացա: Եղիկն եկավ, ասաց. - Նանա՛, տուր էս տղին, ես լավացնեմ:

Մայրս արցունքն աչքերին՝ գիշեր-ցերեկ լաց էր լինում: Ես ոսկրացել էի:

Եղիկը վերցրեց սայլը՝ լավաշով, բանով բերեց իր ամենահեռավոր այգին, որը Այգեգարդ գյուղին սահմանակից էր: Այգու վերևը ցորենի արտ էր, ծով լորիկ-

ներ էին, թակարդներ դրեց ու կորեկ լցրեց, որ լորերը գան, ընկնեն թակարդը: Ինձ ասաց. «Քեզ փեշքեշ: Ամեն առավոտ, ինչքան կարող ես, խաղող կեր: Թմբերի մեջ ման կուգաս, կհավաքես լորերը, կխորովես. կուտես»:

Յոթերորդ օրը մայրս և Զիբրո պապս եկան ինձ տեսության: Տեսան՝ գույնս տեղն է եկել: Ուրախացան: Սնդուկի մեջ լավաշը լիքն էր: Ես տանիքի վրա էի քրնում՝ մաքուր օդին:

Աշնանը բոլոր խաղողը հավաքել են, հնձանն են լցրել, գինի են սարքում: Եղիկն ասաց.

- Փոզենք այգին, այսինքն՝ քաղենք այգին:

Մեկ էլ ձյունախառն անձրև տեղաց: Այգին քաղեցինք, բերքը տեղափոխեցինք: Եղիկն եկավ երկու ուսական ոսկի տվեց մորս, ասաց. - Նանա՛, տղեն էգին պահել է, ուրան հալալ ի:

Մայրս ասաց. - Ա՛յ Եղիկ, դու իմ տղային փրկել ես:

Եղիկը նորից է ասում. - Է՛գին պահե՛լ ի:

Մայրս չընդունեց փողը: Եղիկը մեր լուսամուտից երկու ոսկին գցեց ներս, որ անպայման առնենք:

1936 թ. երբ Խանջյանի չարագործ սպանությունը տեղի ունեցավ, կենտկոմի քարտուղար դարձավ Ամատունի Վարդապետյանը: Նա սկսեց Խանջյանի կողմնակիցներին զանգվածաբար ոչնչացնել, դրանց մեջ էի նաև ես:

Խանջյանը ինձ գուրգուրանքով էր նայում, ինձ շատ էր սիրում: Ինձ առաջ են քաշել, երբ Խանջյանը դեռ Հայաստանում չէր: Նրա մասին ես իմ հուշերում գրել եմ: Լեհիմականի քաղկոմի կազմաժամի քարտուղար էի: Ես ու Աննան՝ կինս, ապրում էինք հյուրանոցում՝ սառը, խոնավ. մի կերոսիկա ունեինք: Ես ինչքան դիմում էի, ինձ չէին բաց թողնում: Խանջյանը ինձ հրավիրեց և նշանակեց Յուվայի սովխոզի տնօրեն: Այնտեղ շատ գործեր եմ արել:

Հետո ինձ վերցրին կոմսոմոլի աշխատանքի՝ Ղուրդուղուլի (Հոկտեմբերյան, այժմ՝ Արմավիր) շրջանում:

Ծատ բան եմ տեսել, շատ բան է գլխովս անցել, շատ ցավ եմ տեսել, բայց և այնպես հիմա նստած եմ և իմ հուշերն եմ շարադրում...

24 (24).

ԷԴՈՒԱՐԳ ՄԱՐԳԱՐԻ ԴԱՇՏՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 թ., ՇԱՏԱԽ)

Մեր գյուղը Ծատախի կանեթ գյուղն էր: Թուրքերն ու քրդերը եկան ու տիրացան մեր գյուղին: Պապիս եղբայրը քրդերի մեծին սպանեց, և մենք եկանք Վան՝ Խաչփողան, որտեղ և տուն ունեինք:

Հայրս որպես լավ խոհարար աշխատել է ճաշարանում՝ Այգեստանի մեջ, դրա համար իրեն անունը Աշջի Մարգար էին դրել:

1915 թ. վանի պաշտպանության ժամանակ մերոնք դիմադրել են, բայց երբ ուսական զինվորները անհանջեցին, մերոնք ստիպված գաղթեցին: Ամբողջ

շրջապատը այրված էր, քանդված, դիակներով լցված:

Հայրս, մայրս, հորեղբայրներս, մորաքույրներս, պապս, տատս, բոլորս միասին մյուս գաղթականների հետ հասանք Իգդիր, հետո անցանք Արաքս գետը և բնակվեցինք Աշտարակում, որտեղ տիֆի համաճարակն էր տարածվել, որի հետևանքով մեր ողջ ընտանիքը բնաջնջվեց: Ես ու մայրս միայն ողջ մնացինք, եկանք Երևան, պապիս հորեղբոր տղայի՝ Մուրադ Դաշտոյանի տունը: Այնտեղ մահացավ նաև մայրս: Ինձ տվեցին Ալեքսանդրապոլի Պոլիգոնի որբանոցը:

ՍԱՀԱԿ ՄԻՐԶՈՑԻ ԲԱԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾԵՎ. 1913 Թ., ՇԱՏԱԽ, ԶՆՈՒԿ Գ.)

Հորեղբորս որդին՝ Բազիկյան Բազիկը պատմել է Շատախի հեռուամարտի մասին:

1915 թ. ապրիլ: Ութսուն հոգուց բաղկացած առաջապահ մի պահակախումբ մտնում է Շատախի Զնուկ գյուղը, Շատախի և Մոկսի սահմանային վերջին գյուղը: Նրանց կարգադրված էր տուրք հավաքելու, ապա ասկյար հավաքելու պատրվակով դուրս բերել տղամարդկանց, մինչև իրենց բուն ուժերի հասնելը, որպեսզի անարգել սկսեն կոտորածը: Ահա այդ ոճրագործ ծրագրով, պահակախմբի ութսուն անդամները լցվում են Զնուկ, բռնությամբ հավաքում են տուրքը: Մի քանի ժամում երբ վերջացնում են, սկսում են պարտադրել ամեն տան, մի գիշերվա ընթացքում գործել թաթման և թաթ (ձեռնոցներ և գուլպա), առավոտյան ութսուն զույգ իրենց հանձնելու: Խեղճ գյուղացիները անքուն են անցկացնում գիշերը, գործում են և առավոտյան հանձնում: Առավոտյան սկսում են հավաքել տղամարդկանց՝ ասկյար տանելու անվան տակ: Ստիպում են մի քանի մարդկանց իրենց մեկիկ-մեկիկ ուղեկցել տները: Ուղեկցողներից մեկը Բազկե Շահինն* էր, որը ամեն տուն մտնելիս, տեսնելով առավոտյան թոնիրը վառվելիս, հսկայական ցան (վառելիք) լցնում է թոնիր, բարձրացնում վիթխարի մոխր. այդ թանձրության մեջ ոչինչ չկարողանալով որոնել ու տեսնել, թուրք պահակայինները հեռանում էին տնից: Շուտով նրա օրինակին հետևում են մյուս ուղեկցողները, հաց թխելու համար թոնիրները վառած կանայք: Եվ այսպես, ամբողջ գյուղից թուրք պահակայինները, իրենց ամբարտավանությամբ հանդերձ, կարողանում են հավաքել միայն երեք տղամարդ՝ Ավդո, Չակո Մանուկ**, որին կաշառքով հետո ազատում են ասկյար տանելուց, և էլի մեկը: Նրանց չի հաջողվում բոլոր տղամարդկանց հավաքել, որովհետև մեծագույն մասը վաղ առավոտյան մեկնել էր փխիր, այսինքն՝ մեկնել էին հանդ, որպեսզի հող փորեն և փորած հողը լցնեն արտերը ծածկած ձյան վրա, որ շուտ սկսի ձնհալը և գարնանացանը: Գյուղում մնացած տղամարդկանց ու պատանիների մյուս մասը պահվել էր ոչխարների հորերում: Այդպես էին կոչվում այդ հո-

րերը, որովհետև դրանք փորված էին ոչխարները հաշվառումից թաքցնելու համար, երբ հաշվառման գալիս էին թուրք գրագիր-նստիկանները, քանի որ գյուղացին հարկադրվում էր ոչխարների գլխաքանակի համար: Այնտեղ պահում էին ոչխարներին, երբ թուրք կամ քյուրդ ավազակաբարո շրջիկները գալիս էին: Այժմ այդ հորերը ծառայում են տղամարդկանց թաքցնելու համար: Տեսնելով, որ ապարդյուն է անցնում իրենց ջանքը, նրանք բռնում են տանուտերին՝ կեթո կազարին և ստիպում են ի հայտ հանել տղամարդկանց: Սա հաջողացնում է փախչել: Նետվում է մեկի տունը՝ թաքնվելու նրանց հորում, բայց չեն թողնում, որովհետև չէր բավարարում իրենց տղամարդկանց թաքցնելու համար: Ստիպված փախչում է: Փախուստի պահին կրակում և վիրավորում են: Ընկնում է Տիգրիս գետը և մնում այնքան, մինչև արյունաքամ է լինում ու մեռնում: Աներձագերը գնում են դիակը բերում միայն այն ժամանակ, երբ պահակախումբը հեռացել էր գյուղից:

Պահակախումբը տեսնելով, որ արդյունքի չի հասնում՝ ասկյար հավաքելու, դուրս է գալիս գյուղից, շրջապատում է գյուղը և մտնում: Բայց դա էլ չօգնեց: Տղամարդիկ ոչ հորերից դուրս եկան և ոչ էլ հանդից վերադարձան: Եվ այսպես, երեք օրվա իրենց կողոպուտի ու վայրագությունների այս երրորդ միջոցը անհաջող անցած, հուսահատված, որ ուշանում է թուրքական բանակը, ութսուն հոգիանոց այս առաջապահ պահակախումբը որոշում է Զնուկից անցնել Հինենց՝ հավաքել տուրքը և ասկյար, անցնել Կաղպի, Վանք, Սակ գյուղերը: Բոլոր տեղերում տուրք և ասկյար հավաքելու անվան տակ ահաբեկում, թալանում, բռնանում են ժողովրդին: Բայց ամեն տեղ նրանց սպասում էր նույն ճակատագիրը: Ամեն տեղ նրանց հաջողվում է տուրքի հավաքումը, բայց ասկյար՝ ոչ: Հայը ըմբոստացած՝ չմեկնեց թուրքական բանակ, չդարձավ թուրքի ասկյար:

Սա Շատախի ժողովրդի ըմբոստության և դիմագրավման առաջին քայլն էր, որը ստեղծվեց տարերայնորեն ներքևից՝ ժողովրդական զանգվածների ընդերքից:

Ժողովրդական դիմագրավման առաջին փորձը: Հավաքվում են՝ Զնուկից՝ երեք մարդ, Հինենցից՝ երեք մարդ, Կաղպի գյուղից՝ հինգ մարդ: Ընդամենը տասներմեկ հոգի, որոնք հետո փախչում են Սակից, երբ շրջապատված տան մեջ էին՝ թուրքերի հետ: Գիտե՞նալով տան գաղտնի անցքը, նրանք փախչում են, նրանց ետեվից՝ մի քանի թուրք զինվոր:

Երկրորդ քայլը լինում է ութսուն հոգու պահակախմբի շրջապատումը Սակում, անտառի մեջ գտնվող մի գյուղում, ուր բնակվում էին հինգ տուն հայ և մի քանի տուն՝ քյուրդ: Ապա գերում են տուրքը Թաղ տանող խմբին: Պահակախումբը անհամբեր սպասում էր թուրքական օգնական գործին: Երեք օր մնաց Սակ գյու-

* Բազկե Շահին (Շահին Բազիկյան) – Սահակ Բազյանի հորեղբայրն է: «Սասունցի Դավիթ» էպոսի տաղանդավոր վիպերգող: Նրա անունը էպոսի պատմության մեջ է մտել Մանուկ Աբեղյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Սասնա ծռերի» առաջին հատորի հրատարակությամբ, 1936 թ.-ից: Մինչ այդ երկու անգամ գրի է առնվել «Սասունցի Դավիթ» նրա երգապատումը: Վերջին գրառմանը ներկա է եղել Հովհաննես Թումանյանը: Հետագայում որոշ բաներ նա օգտագործել է իր «Սասունցի Դավիթ» մշակման մեջ: Բազկե Շահինի «Սասունցի Դավիթ» երգապատումը հռչակված էր Շատախում և Մոկսում: Տե՛ս «Հայրենիքի ձայն», 1974, թիվ 59 (Ծ.Բ.):

** Չակո Մանուկ – երգիչ Հայրիկ Մուրադյանի հայրն է (Ծ.Բ.):

դում, բայց օգնող գործ չեկալ: Այդ երեք օրվա ընթացքում, Սվտիկիճ գյուղի հայերը՝ տասնհինգ-քսան հոգի, զինված, հարձակվում են կորդոնի (ութուն հոգուց բաղկացած պահակախմբի) վրա, խլում են զենքերը և տանում են Թաղ:

Ջնուկ, Կաղպի, Հինենց, Վանք, Ծիծանց գյուղերի զինված հայերը պահանջում են կոմիտեից՝ ապստամբել: Կոմիտեն գլխավորում էր Սամվելը (տեղապալ), որովհետև նախագահին՝ Հովսեփին սպանել էին:

Նրա սպանությունը լինում է այսպես. Հովսեփին կանչում են Վան՝ խորհրդակցության մասնակցելու: Քննում էին այն հարցը, թե հայերը պիտի ապստամբե՞ն, թե՞ ոչ: Հովսեփը պահանջում է՝ ապստամբել: Արամ փաշան առաջարկում է՝ չապստամբել: Վանի կոմիտեի անդամներն էին Վրամյանը, Իշխանը և ուրիշներ: Հովսեփը հետանում է նիստից: Վերադառնում է Շատախ, որպեսզի սկսի ապստամբությունը, բայց ճանապարհին բռնում են թուրքերը: Առաջարկվեց գերիների փոխանակում կատարել: Համաձայնվեցին: Հայերը բաց թողին թուրք գերիներին՝ հարկահավաքներին, որոնց բռնել էին հավաքած հարկի հետ: Իսկ թուրքերը՝ ոչ և սպանում են հայ գերիներին: Հովսեփին ութ հոգով բռնել էին ու բերել Թաղի գալմագամի մոտ. նրան սպանում են գալմագամի վճռով, նետում են Տիգրիս գետը: Գերված մի հայ հասցնում է փախչել և գալ զինված հայերի մոտ: Թաղի կոմիտեն մերժում է Կաղպի գյուղի մարդկանց ապստամբել: Մերժված՝ նրանք վերադառնում են Սակ, հայտնում սպասող հայ զինված ապստամբներին, որոնք ի պատասխան այդ մերժման, գնում պաշարում են Սակում գտնվող ութուն հոգուց բաղկացած թուրք պահակախմբին: Հայ ապստամբներին ղեկավարում էր Գյուլամիրը և Հարոն՝ Հարություն Գյուլանյանը: Պաշարվածները փակված էին մի տան մեջ: Հարոն առաջարկում է նավթ լցնել դռան վրա և հրդեհել տունը ու ով փորձի փախչել՝ գնդակահարել: Դրան դեմ է կանգնում իմ հայրը՝ Բազկե Միրզոն, այն համարելով անզգույշ քայլ, որովհետև ներսից կրակում էին: Նաև Գյուլամիրը չի լսում Հարոնին, ասում է, թե՛ «Դա քաջություն չի»: Առավոտյան վաղ Գյուլամիրը վերցնում է երկու մաուզեր, մտնում թուրք պաշարվածների մեջ ու սպանում մի տասնվեց-տասնյոթ հոգու: Երբ վերադառնում է նորից լցնելու իր տասնոցները, ծոծրակից նրան խփում են, նա ընկնում է շեմին:

Գյուլամիրի սպանվելը առիթ է լինում մերոնց հարձակման: Գալիս է մեկը և հայտնում. «խուժանը եկավ»: Ներսից թուրքերը լսում են և ուրախացած բացականչում՝ «բարով գան» ու կրակում, սպանում են «խուժանն եկավ» ասողին: Մերոնք խուճապի են մատնվում, սկսում են փախչել: Այդ պահին Վանից եկած Բազկեյան Սեթոն հասնում է և բղավում. «Մի՛ք փախչի, օգնությունը գալի՛ս է»: Վերադառնում են և շարունակում կոնվեր պաշարվածների դեմ: Բոլորին կոտորում են: Միայն երկու հոգի կարողանում են փախչել, հասնելով Խոլքսան կամուրջ. մեկին հասնում է Բազկե Միրզոնի անվրեպ գնդակը հենց կամրջի վրա՝ սպանվում ու ընկնում է գետը: Մյուսը փախչում է անտառ,

բարձրանում ծառը, ցույց տալով, թե կրակում է: Բազկե Միրզոնը, որը իմ հորեղբայրն էր, նկատում է, որ փախուշտ չունի, հարձակվում և սպանում է նրան:

Սակի դեպքով, դրան նախորդած Հովսեփի ու նրա հետ եղած վեց հոգու գերումով ու սպանությամբ սկսում է ապստամբությունը, Վանի ապստամբությունից մի շաբաթ առաջ: Շատախցի ապստամբները Թաղում, ապստամբության օրերին, պատրաստում են թնդանոթ՝ ընկույզի փայտից, փայտը թիթեղով փաթաթելով: Պատրաստում է Գելկե Թովմասը: Ամեն երեք կրակոցից հետո փայտը պայթում էր. նորն էին պատրաստում: Արհեստական այդ թնդանոթը ահագին մեծ դեր խաղաց: Շատախի ապստամբները կորեցին նաև հեռագրալարը՝ Վան, Շատախ, Բաշկալան (Աղբակ) միացնող: Թուրքերը և քրդերը մեծ ջարդ կրեցին: Նոր էր անցել Շատախի ապստամբության առաջին տասը օրը, երբ Ջնդեթ փաշան դիմում է Արամ փաշին, թե մարդ ուղարկի Շատախ, որ հաշտություն կապի մեզ հետ: Վանից մեկնում է Իշխանը՝ տասնմեկ հոգով: Իմանալով այդ մասին, Ջնդեթ փաշան գործ է ուղարկում նրանց բռնելու: Եվ Հայոց ձորի Հիրճ գյուղում բռնում են ու բոլորին սպանում: Վանում էլ բռնում են Վրամյանին: Վրամյանին որպես մեջլիսի անդամ իբր ուղարկում են Պոլիս, բայց Տարոն հասնելուն պես, Բիթլիսի կամրջի վրա սպանում և գցում են գետը: Ուզում են բռնել նաև Արամին: Որպեսզի չկասկածի, ուղարկում են թուրք կառապանին, որ նրան շուքով բերի: Բայց կառապանը հայտնում է Արամին և դատարկ վերադառնում, ասելով, թե Արամը չեկալ:

Առավոտյան սկսում է Վանի հերոսամարտը* :

Սակի կոնվերը Շատախի ապստամբության առաջին փուլն էին: Երկրորդ փուլը եղան Սոքանց՝ քրդի գյուղի, կոնվերը: Այդ նոր փուլը եղավ ավելի մեծ: Հունիսին, երբ հայ կամավորները մտան Շատախ, Սոքանցից յոթ հոգի գնում են աշիրեթներին հայտնելու, որ գան Շատախը կոտորեն: Հայերը, լսելով այդ մասին, երեք օր շարունակ պաշարում են Սոքանցը: Երեք օր հետո, հունիսի սկզբներին, երբ գալիս են կամավորները, կոտորում են Սոքանցը: Շատախցիները պաշարել էին այն, բայց չէին հարձակվել: Սոքանցը կոտորելուց հետո Դրոնի կամավորական գունդը մտնում է Մոկս: Նրանց հետ իբրև ճանապարհաճանաչ գնում է Բազկե Միրզոն: Կոնվեր շարունակվում է Մոկսում: Բրդերը փախչում են: Երկու տասներկուամյա քյուրդ երեխա հայտնվում են գիշերվա պահակատեղը: Պահակ էր Միրզոն: Միրզոն տանում է նրանց կամուրջից անցկացնում, ցույց է տալիս նրանց հեռվում վառվող կրակները, քրդերի հավաքատեղին, ուղեկցում մինչև քրդական օբաները, որպեսզի կամավորների ձեռքը չընկնեն: Նրանց ազատում է, ինքը վերադառնում է պահակատեղ:

* 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վան քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական մարտերը թուրք ջարդարարների դեմ:

ԹՈՎԻԿ ԹՈՎՄԱՍԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՎԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՀՆԴՍԱՆ Գ.)

Մնվել եմ չքավորի ընտանիքում: Այսօր էլ մեր գյուղը աչքիս առաջ է: Մեր գյուղը ուներ երեսուցյոթ տուն բնակիչ, որից քսանհինգը հայ էր, ութը՝ թուրք, ընդհանուր հաշվով մոտ երկու հարյուր քսան հոգի:

Գյուղացիները զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Գյուղում ունեինք միայն երկու հյուսն արհեստավոր, որոնք ձրի նորոգում էին դուռ ու պատուհան, սարքում էին իշատոսիկներ: Մեր գյուղը թաղված էր այգիների մեջ: Պատմում էին, որ երբ հեռավոր Հնդկաստանից մի մարդ է գալիս ու հիմնում է այդ գյուղը, անունը մնում է՝ Հնդաստան: Իսկ Մկրտիչ Խրիմյանն ասել է՝ դա այգեստան է, հանդ ու անդաստան, դրա համար է անունը կոչվում Հնդաստան:

Գյուղի բնակչությունն ունեցել է իր տնտեսությունը, տները կլոր, փոքր քարից էին և դարմանի ու հողի շաղախից, իրար կպած: Յուրաքանչյուր տուն ուներ առանձին անցք, որտեղից շատ գաղտնի, կարևոր տեղեկություններ էին հաղորդում միմյանց: Թուրք զաբթիաները գալիս էին որտեղ ասես, և այդ անցքերից հայերը իրենց հասած աղջիկներին անցքից-անցք էին անցկացնում, որ թուրքերը չտիրեն նրանց: Հատակը հողից էր: Թունդիրը վառում էին աթարով, և այդ ծուխը երկու-երեք ժամ մոլեգնում էր, նույնիսկ հարազատի երեսը տեսնելն անհնար էր: Դուրս էինք գալիս, հետո մտնում, պագում թունդիրի շուրջը: Փոքրիկ ձեռագործ կավե ամանի մեջ ձեթ էին լցնում, մեջը՝ պատրույզ և ամրացնում էին սյանը, աղեղի ծայրով պատրույզը բարձրացնում էր մի հասած աղջիկ, որը կանգնած էր լինում սյան տակ:

Ես արդեն խելահաս էի դարձել: Մենք մի երիւնջ ունեինք, դա կով էր դարձել, խայտաբղետ էր: Երբեմն մայրս ստիպում էր, որ ես հորիցս առանձին դրան տանեմ արածացնելու: Մի գետ էր հոսում: Կեսօրին անասունները ջրի մոտ հանգստանում էին, իսկ մենք լողանում էինք գետում:

Վեց-յոթ տարեկան էի, երբ ամերիկյան բողոքականներն իրենց դպրոցը բացեցին: Ուսուցիչը աչքերը խփած աղոթք էր անում, աստվածապաշտ էր, Հիսուս Քրիստոսի անունն էր տալիս մշտապես: Աշակերտները քսան-երեսուն հոգի էինք: Օատերն իրենց ծնողներից լսել էին Ավետարանի մասին, և նրանք գալիս էին, լսում նրա դասերը: Մենք սովորում էինք ոչ թե հնչական, այլ՝ այբ, բեն, գիմ ասելով, որպեսզի հեշտ լինի երգի վերածել, որ երգելով սովորենք: Այս մեթոդով Ղուրանն* են սովորեցրել Արևելքում: Ես գյուղում քիչ սովորեցի: Ով ինչ գիրք բերում էր, դա էլ սկսում էր կարդալ: Ես երեք ամսական հասակում էի՝ հայրս մահանում է, և մայրս ամուսնանում է երկրորդ անգամ: Ամուսինը մահանում է, նրա չորս զավակների հետ ես

էլ որբ եմ մնում: Բայց իմ քեռին ինձ տարավ Վարազավանք, որը մեր գյուղից քսանհինգ կիլոմետր հեռու էր: Թե ինչպիսի գեղեցկություն էր, բառերով չեմ կարող նկարագրել: Լուսամտից ցած՝ Վան քաղաքն էր բացվում ծովափին, Օամիրամա բերդը, Օամիրամի առուն, որը խառնվում էր ծովակին:

Մեր գյուղի քրդերը հայերի հետ եղբոր պես էին: Մեր հայերի և քրդերի միջև եղբայրական կապ կար: Հայերը խոսում էին քրդերեն, հայերեն, քրդերը ևս: Հայերը քրդերի հետ աշխատում էին, հնձում էին, կալսում էին, իրար հետ փոխանիփոխ նույն գոյալով ուտում էին: Երբ քրդերը ներս էին մտնում, խեղճ հայերը բեկի առաջ խոնարհվում էին, ձին կերակրում էին: Դրա համար էլ քրդերը հայերի հետ լավ էին: Բայց հետո քրդերն էլ սկսեցին հայերին կոտորել:

Քանի որ կառավարությունը գիտեր, որ հայը ուժեղ է և հարուստ, դրա համար էլ սուլթան Համիդը կազմակերպեց համիդեական գնդեր, որոնք քրդեր էին և մեծ փորձանք եղան հայերի համար:

Գյուղերում թուրք զաբթիաները գալիս, հարկերը հավաքում էին, բայց երբ քյուրդ բեկերը գալիս էին, հայերը հեռանում էին իրենց տներից: Դա արհավիրք էր, որ գալիս էր:

Ես սովորում էի Վարազավանքում: 1912թ. Վարազավանքում հայ գրեթե գյուտի հազար չորս հարյուր ամսակի առթիվ մեծ հանդիսություն եղավ: Ես հիշում եմ Իշխանի ելույթը: Իշխանից ազատվելու համար Ջևդեթ փաշան ուզեց նրան վերացնել և ուղարկեց նրան, որ հայ-քյուրդ հարաբերությունները բարելավի:

Երեսուն օր թուրքերը կովեցին հայերի դեմ: Հայերը դիրքեր էին փորում: Մենք անփորձ էինք, չգիտեինք, թե ինչ կա, բայց Վանի երեխաները շատ բան գիտեին: Մեզ երբ Վարազավանքից բերեցին Վան, տեսա հայկական թաղամասում՝ Այգեստանում Ֆանֆանի նվազախումբը «Մեր հայրենիք» էր նվագում և ոգևորում էր կովողներին: Երեսուն օր հետո, երբ թուրքերը ռուսների անունը լսեցին, փախչում էին: Քանի որ էնվեր փաշայի բանակից միայն փշրանքներ ետ եկան, Անդրանիկը գնում է, Բիթլիսը գրավում: Ռուսները չէին ուզում Բիթլիսը գրավել: Անդրանիկը կամավորական ջոկատների օգնությամբ գրավում է Բիթլիսը:

Երբ կոնվեր վերջացավ, ես գնացի գյուղ: Մայրս վեց որդիներով էր: Ես ու իմ խորթ եղբայրները միացանք, մեզանից խլված անասունները ետ բերեցինք քրդերից: Դարձանք երկու կովի և մեկ ձիու տեր: Մեր գյուղի գյուղացիները փախել էին: Ովքեր գնեց ունեին և կովել էին, եկել, կուտակվել էին Վարազավանքում, որը գաղթականության կենտրոնատեղին էր դարձել:

Ցարական Ռուսաստանը իր զորքին հրամայեց նահանջել: Մենք էլ ստիպված գաղթեցինք դեպի Բերկրի, ուր մի անդնդախոր ձոր կար, որից հետո պիտի մըտ-

* Ղուրան – մահմեդականության Ա. Գիրքը:

Անհրաժեշտ է հարցազրույցի դաշտը: Հարյուր հազարավոր գաղթականներ լցվել էին, որոնք իրենց փրկությունը համարում էին Երևան հասնելը: Մորս, երեխաների հետ հասանք Բանդիմահու փրփրադեղ գետը: Ես խնդրեցի մորս, որ գնամ ջուր շփեմ երեսս: Ես գնացի, հանկարծ կարկտաբեր մի բան սկսվեց: Վրդերը պաշարել էին հանդիպակաց ձորի վերին մասը, կրակում էին, մարդիկ զորովում էին: Ես տեսնում էի, թե ինչպես եկողներն իրենց գցում էին ջուրը: Ես էլ հանվեցի, նետվեցի ջուրը: Մինչև գետի կեսը որ հասա, ջրի հոսանքը ինձ տարավ ներքև: Իհակները հարյուրներով գալիս էին իրար ետևից, քշվում էին դեպի ծով: Հանկարծ մի փեշ կպավ ինձ, մի կին բռնել էր ծառից: Ես նրա փեշից կպա ու կամաց-կամաց դուրս եկա: Ես էդ կնոջ ազատածն եմ: Ո՞վ էր այդ կինը՝ չգիտեմ: Դուրս եկանք գետից՝ մրսում եմ, դողում եմ: Ես մի ոռու զինվորի խնդրեցի, որ մեզ նստեցնի ձիու վրա: Ձիւն չգնաց: Իջա: Տեսա մի կով կա: Բեռնակիր կովի ջվալները ընկել էին, մեջը գաթա կար: Ես սոված էի, կերա: Մի մարդ ինձ նստեցրեց կովի վրա ու կապեց պարանով: Ժողովուրդը գոռում, գոչում է, ամեն մեկը իր հարազատին է փնտրում:

Ես էլ երեկոյան մյուսների հետ մի տեղ հասա, նստեցինք հանգստանալու: Ես իջա, կովի պարանը կապեցի ոտքիս, պառկեցի: Մտածում եմ՝ ի՞նչ եղան մերոնք: Մեկ էլ մի ձայն լսեցի, տեսնեմ ամուսնացած քույրըս է: Փաթաթվեցինք: Ես կովի հետ առաջ գնացի: Գըտա մորս, քույրերիս, մորաքույրս նստել էր կանաչների վրա՝ վայ-վույ էին անում, ողբում էին իմ մահը: Հանկարծ ինձ որ տեսան, ձեռքերի վրա բարձրացրին: Ծառուակեցինք, հասանք Աբաղայի դաշտը, հետո Օրգով, որը ոռոսական սահմանն էր: Առաջին օգնությունը հայերին տվին, հաց բերին, բաժանեցին: Մենք սկսեցինք առաջին անգամ ախորժակով բռնոն ուտել: Երկու-երեք օր մնացինք, հետո Իգդիրի վրայով դեպի Էջմիածին եկանք:

Խելքիս փչեց իմ ընկերոջ հետ գնալ Էջմիածնում սովորել: Հանկարծ ես տեսա՝ մի կին մոտեցավ ինձ, իմացավ, որ գրագետ եմ, ասաց. - Ա՛յ տղա, հոգեզավակ չե՞ս ուզում դառնալ ինձ:

Իմ մայրը արդեն գնացել էր առաջ: Ես ու ընկերս մնացել էինք Էջմիածնի եկեղեցու մոտ: Ա.սի. - Ուզում եմ:

- Դե՛, վե՛ր կաց, գնացինք մեր տունը:

Ինձ տարավ իր տունը՝ Խաթունարիս գյուղում: Կանչեց ամուսնուն ու բարեկամներիս, խրախճանք արեցին: Ինձ կնքեցին, անուս Աղվան դրին: Նրանք ուրախ էին, որ զավակ ունեցան վերջապես, այն էլ՝ գրագետ:

Նրանք գնում էին աշխատանքի, իմ ուտելիքը պատրաստում էին: Մի շաբաթ մնացի, բայց կարոտեցի մերոնց: Հանկարծ լսեցի իմ անունը՝ «Բաղդասար»։ Ընկերս էր: Ինձ ասաց, որ լավ կլինի, եթե փախչենք: Գնացինք տուն: Հարստությունը՝ լիքը: Մենք ոչ փող ունենք, ոչինչ չունենք: Մի սնդուկի մեջ մեկ ոտբլի կար, ման եկա, տեսա մի արծաթյա քյամար: Վերցրի, որ ծախեմ, կապեցի մեջքս, երկու տակ փաթաթեցի: Եկանք Էջմիածին: Քնեցինք որբանոցում: Առավոտյան

վեր կացանք, մոտ երկու հարյուր երեխա մահացել էր: Խոլերան հնձում էր: Ֆուրգոններով տանում էին դիակները, լցնում փոսերի մեջ:

Հովհ. Թումանյանը* էդ ժամանակ եկել էր Էջմիածին՝ գաղթականներին սփոփելու համար: Այն մարդիկ, որ վանում, Ծատախում կովել էին, հիմա մեռնում էին հիվանդությունից:

Առավոտյան ճամբարանի առաջն էինք. մեկ էլ նոր մայրացուս եկավ ու ընկերոջս զխիս խփեց, ասաց. - Իմ տղին ու՞ր ես տանում:

Եկավ, ինձ գրկեց, սկսեց լալ ու ասել. - Աղվան ջան, ինչի՞ ես գնում, ինչի՞ կարիք ունես:

Է՛ս խեղճ կինը լաց էր լինում ու ամեն կերպ համոզում էր ինձ: Ա.սի. - Ես ախպեր, քույր, մայր ունեմ:

- Ուրեմն դու մա՞յր ունես: Է՛, որդիս. ես քո մոր գրկից քեզ խոլը չեմ, - գրկեց, սեղմեց, քյամարը արձակվեց, ընկավ ոտքերիս մեջ: Վերցրեց քյամարը ու գնաց:

Արդեն Էջմիածին, դիակների մեջ մնալ հնարավոր չէր: Սոված ենք, ոչ ոք չունենք: Սեխի կեպները ուտելով, ոտքով հասանք Երևան: Սկսեցի ջուր ծախել: Մի օր տեսա մի սայլ է գալիս, վրան զանգակ հացերով: Գնացի խնդրեցի. - Մի՛ կտոր հաց...

- Գաղթականների համար է, - պատասխանեց սայլապանը:

- Ե՛ս էլ եմ գաղթական:

Գ.ցեց ինձ մի մեծ զանգակ հաց: Մեկ էլ տեսա՝ ընկերոջս մայրը, քույրը, եղբայրը դեմներս ելան: Մեզ գտան: Էդ ընկերոջս մի աներձագ ուներ, անունը Իսրայել, որը սովորել էր Գերմանիայում: Լ.սել էր, որ հայերը գաղթում են, եկել էր Բեռլինից, որ գտնի իր մորը և հետը տանի Բեռլին: Ինձ ասաց. - Ես քեզ կտանեմ Բաքու:

Ինձ էդ ընկերոջս հետ տարավ Բաքու, որբանոց: 1916 թ. արդեն Բաքվի որբանոցում էի: Առավոտյան վեր էինք կենում, հոգևոր երգեր էինք երգում: Դա մի շատ լավ կացարան էր: Կառավարիչը Իսրայելն էր: Աղոթք էինք անում նոր ճաշի նստում: Կառավարիչը մեզ հետ էր ուտում: Նույնիսկ մի կոպեկի համար հաշիվ էր պահանջում: Բողոքականների մի համայնք կար Բաքվում: Ամեն շաբաթ նվերներով գալիս էին, ինչքան քաղցրաբարո մարդիկ էին, ինչքան բարի: Է՛ն լվացարար կինը, որ մեզ լողացնում էր, փաթաթում իր ձեռքերով, հագցնում: Մենք էլ ուրախ էինք, որ այդպիսի տերեր ունենք: Մեկ տարի երեք ամիս մնացի այնտեղ: Ես սովորություն չունեի եփած սոխ ուտելու: Դրանք էլ սոխառածով էին եփում: Ես գդալով սոխերը հավաքում, լցնում էի ընկերոջս ամանի մեջ: Կառավարիչը տեսավ, ասաց. - Ի՞նչ ես անում:

- Զգվո՛ւմ եմ:

Վերցրեց գդալով սոխերը, լցրեց բերանս: Ես թըքեցի, գնաց կպավ նրա ճակատին: Նա շղայնացավ, սկսեց ինձ ծեծել: Ես ասի. - Էլ որբանոցում չե՛մ մնա:

Առավոտյան խնդրեց, որ չգնամ:

- Զե՛, պիտի գնամ, - ասի:

Էդ մարդը ինձ վերարկու գնեց: Ութը ոտբլի փող

* Հովհաննես Թումանյան (1869, Դսեղ – 1923, Մոսկվա) – բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ:

վերցրեց, որ տոմս առնենք ու գնամ Աղստաֆա կայա-
րան, հետո ոտքով՝ Իջևան, Ռիլիջան: Էդ օրը չկարողա-
ցանք տոմս առնել: Ես գնացի Բալաջայի կայարանը,
տոմս առա, եկանք հասանք Աղստաֆա: Գտա իմ Մել-
քոն հորեղբորս տղային, որի հայրը ֆեդայի էր: Հետո
մեզ փոխադրեցին Թավրիզ: Պարսիկները շատ մոլե-
ռանդ էին, տգետ: Երկու և կես ամիս մնացինք այնտեղ:
Մյասնիկյանը մարդ ուղարկեց, թե ով գաղթական է,
թող գա: Եկանք Հայաստան:

Արշալույս գյուղում տուն սարքեցի: Եղբայրս կոմ-
բջիջի քարտուղար էր, ես՝ ուսուցիչ: 1929 թ. ընդունվեցի
համալսարան: Ամուսնացա, ունեցա վեց տղա, մեկ աղ-
ջիկ:

Պարզևատրվել եմ Լենինի շքանշանով, Կարմիր
աստղի շքանշանով:

Հայոց ցեղասպանության հիմնական պատճառն
այն էր, որ հայերն ուզում էին թուրքերի և քրդերի հետ
հավասար ապրել, բայց նրանց շարիաթը իրավունք
չէր տալիս: Բացի այդ, Թուրքիայի ամենից բանիմաց
ժողովուրդը հայերն էին, որ բարձր մշակույթ ունեին՝
ճարտարապետները, երաժիշտները, առևտրականնե-
րը հայերն էին: Հայերի ինքնավարությունից խուսափե-
լու, նոր Բուլղարիա չստեղծելու համար նրանք ամեն
կերպ ուզեցին հայերին վերացնել:

27 (27).

ՄԱՆՎԵԼ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄԸ (ԾՆՎ. 1901 Թ., ՎԱՆ, ԲԵՐԴԱՇԵՆ Գ.)

Մեր ընտանիքը մեծ էր, հինգ եղբայրներով՝
քառասունհինգ հոգի, նահապետական ձևով ապրում
էինք միասին, հաշտ ու խաղաղ: Առաջ այդ մարդիկ էին
սեղան նստում, հետո՝ երեխաները, հետո՝ կանայք, հե-
տո՝ աղախիհները: Մեր տան մեջ, մինչև Վասպուրա-
կանի հերոսամարտը, մենք ուրախ էին ու երջանիկ:

Ես մեծ մորս կհիշեմ, բոլոր տղաներն ու հարս-
ները հնազանդ էին նրան ու նրանից խորհուրդ էին
հարցնում: Մենք՝ երեխաներս, սիրում էինք նրան: Նա
մեզ հեքիաթներ էր պատմում թագավորների մասին:
Մեծ մայրիկս տասնութ թոռ ուներ, բայց ինձի շատ կսի-
րեր: Քանի որ մայրս յոթը զավակ կորսնցնելուց հետո
ինձ էր ունեցել:

Հորս հինգ եղբայրներն էին՝ Փանոս, Մարտի-
րոս, Վահան, որը քաղաքապետն էր, Խոսրովը վաճա-
ռական էր, Մարութը ամենափոքրն էր: Սա և հայրս
տասնութ գյուղ կըրջեին և կղեկավարեին: Հայրս գաղտ-
նի ձևով գեներ կբերեր Վան: Հինգ եղբայրներեն յուրա-
քանչյուրը ուներ երեք սենյակ, որը հավասար է տասներ-
հինգ սենյակի, նաև ծառաների, հյուրերի համար հա-
տուկ սենյակներ ունեինք: Հյուրերի համար հատուկ հաստ
դոշակներ ունեինք: Մահճակալ չկար: Մենք՝ երեխա-
ներս ևս իրար հետ սիրով էինք: Երբեք չեմ լսած, որ
իրար վիրավորած ըլլայինք: Մենք իրար հետ կկովե-
ինք, բայց իմ մայրը ինձի կապտակեր, նրա մայրը՝ անոր

Թուրքերի նկատմամբ մեր վերաբերմունքն այն
է, որ մենք երբեք չենք մոռանա կատարվածը: Բայց
թուրք ժողովուրդը ի՞նչ կարող էր անել, քանի որ մեզ
առաջին հերթին կոտորել է թուրք վերնախավը: Մենք
երբեք չենք կարող մոռանալ նրանց արարքը: Մենք մեր
սերունդներին պետք է ավանդենք, որ մեր իրավունք-
ները պահանջենք, մեր հողերը ետ տան: Նրանք մեր
չորս հազար եկեղեցիներն են քանդել: Հազարավոր
մարդիկ են կոտորել: Ապրիլի 24-ը մեզ համար սրբա-
զան օր է: Մենք ընտանիքով՝ որդիներով, թոռներով,
ծոռներով, այդ օրը գնում ենք Եղեռնի հուշարձանի
մոտ, որպեսզի նրանք իրենց հոգում պահեն այդ հիշ-
ողությունը:

Ապագա սերունդներին կուզեմ ասել, որ ամեն
մի հայ զգա, թե իր պապը ինչպես է ոտք դրել Արևելյան
Հայաստան: Հայը ունեցել է իր չքնաղ հայրենիքը: Նոր
սերունդները չպետք է մոռանան և ամեն ինչ պետք է
անեն, որ արդարությունը հաղթանակի, և արևմտահա-
յության հարցը լուծվի: Գերմանացի խոշոր գործիչներ
Կարլ Լիբկնեխտը և Ռոզա Լյուքսեմբուրգը* քննադա-
տեցին Վիլհելմյան կառավարությունը: Թուրքերը հեց
իրենք դատապարտեցին Թալեաթ փաշային և շա-
տերին: Ես հույս ունեմ, որ ՄԱԿ-ը իր արդար դատը
կկատարի:

կապտակեր, վերջն ալ կըսեին՝ համբուրվեցե՛ք. ամեն
ինչ կվերջանար:

Հորաքույրներս՝ Նվարդը և Էլիզը, ամուսնացած
էին: Հովակիմյան գերդաստանի աղջիկները մեր տան
հարսներն էին: Խնամիներով կապված էին: Ծատ ան-
գամ Նոր տարվա գիշերը կհավաքվեին մեր հյուրա-
սենյակը, ուր մեծ սեղան կդրվեր՝ չոր պտուղներով:

Երբ հորեղբայրս ամուսնացավ, երեք օր տևեց
հարսանիքը: Առաջին օրը հայերն էին հրավիրված,
երկրորդ օրը՝ թուրքերը, երրորդ օրը՝ ծանոթները:

Մեր տան ծառաները կուզային մեր պատկան
գյուղերեն և շատ ուրախ կըլլային: Ընտանիքով կուզա-
յին գյուղեն, ուսում կստանային: Անոնցմե մեկը նույն-
իսկ քահանա դարձավ: Մենք կխաղայինք անոնց հետ,
անոնք մեզի հետ կխաղային: Մի անգամ մեր պզտիկ-
ներեն մեկը անոնցմե մեկուն ըսավ. «Դու գյուղացի ես»,
հորեղբայրս պատժեց անոր՝ երեք օր առանձին ճաշ
կերավ:

Մեր ծնողները պարտավոր էին առավոտը յոթ-
ուկեսին վեր կենալ: Մեր տունեն տասնութ տղաներ
դպրոց կերթային էշով: Ինձ հայրս մի անգամ ապտա-

* Գերմանական և միջազգային բանվորական շարժման
գործիչներ:

կեց: Քանի որ ինքը գերմանական մտուզեր ուներ, ես գողացա, կապեցի մեջքս, գնացի դպրոց, անցա ոստիկանատան մոտով՝ չնկատեցին, բայց հայրս գիտցավ և ապտակեց:

Ամերիկյան միսիոներները դպրոց և հիվանդանոց ունեին Այգեստանի մեջ: Գերմանական միսիոներները ևս ունեին: Դպրոցի տնօրենը Քաղաքամեջում Հայկակ Կոստյանն էր, որը դաժավ Քաղաքամեջի կոհվների ղեկավարը: Գևորգյան ճեմարանը սովորած, կայուն սիրտ ունեցող, հրաշալի մի մարդ էր: Մեր ուսուցիչները Եվրոպայում սովորած մտավորականներ էին: Ծեծ, ֆալսիկա չկար, խրատով, դաստիարակելով էին սովորեցնում: Դասարանի մեջ երեսուն-երեսունհինգ աշակերտ կար: Բողոքականների դպրոցում անգլերեն էինք անցնում, իսկ մյուս դպրոցներում՝ ֆրանսերեն: Ծաբաթը մեկ անգամ մոլլա մը կուզար, մենք այդ ժամերուն կերգեինք, կպարեինք, ան՝ կձգեր, կերթար: Դպրոցը տասնմեկ տարի էր: Համբարձում Երամյանը տնօրենն էր: Կույր էր, բայց բոլորին ճանաչում էր ձայնով: Ան մեզի պատմություն կդասավանդեր: Դպրոցը լավ ուսուցչական կազմ ուներ և սուղ ըլլալուն՝ ունկորների զավակներն էին հաճախում: Բողոքականների դպրոցը ձրի էր:

Մեծ հորեղբայրս մեծ գրադարան ուներ: Ես մինչև տասնչորս տարեկանս ոչ միայն հայկական գրականություն, այլև Վիկտոր Հյուգո, Բալզակ կկարդայի և շատ ընթերցասեր էի: Խաղ չէի սիրեր: Ունեինք «Լույս» և «Տիրամայրիկ» գրադարաններ: Պոլսից կուզար «Բյուզանդիոն», Ռուսաստանից՝ «Մշակ»:

Մայրս ֆրանսերեն գիտեր: Լավ ձայն ուներ: Մեր վանը ուներ շատ գեղեցիկ երգեր, որոնք Կոմիտասը* հավաքեց, և Ծահմուրադյանը** կատարեց. «Դեյ յաման», «Վարդն ի բացվի», «Մոկաց Միրզան», «Ալեքսիանոս» և այլն: Վանում ունեինք քառաձայն երգչախումբ:

Երբ որ ես տասնչորս տարեկան դարձա, մայրս ըսավ հորս. - Մարտիրոս, մեկ հատ գյուղ մը ծախե, Մանվելին դրկե՞նք Փարիզ՝ ուսանելու:

Հայրս դեմ եղավ:

Ես ուզում էի աշտոլ դառնալ:

Հորս հինգ եղբայրները կերպասի վաճառական էին. Արճեշում հսկա խանութ ունեին: Հայրս և փոքր հորեղբայրս մեր գյուղերը կհսկեին, իսկ մեծ հորեղբայրը քաղաքի նահանգապետն էր: Ժողովուրդը կընտրեր: Երրորդ եղբայրը վանի քաղաքապետն էր: Թուրքերը և հայերը քսանմեկ տարեկանեն վեր քվե կուտային, երեսունհինգ տարեկանեն կընտրվեին քսան տարով: Մեր գյուղերի տները մենք էինք շինում, սերմացուն, խոփը, արորը, ոչխարը, կովը մենք էինք տալիս

* Կոմիտաս (Սողոմոն Սողոմոնյան) (1869, Քյոթահիա - 1935, Փարիզ) - երգահան, երաժիշտ բանահավաք, տեսաբան, խմբավար, մանկավարժ: Հայ ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիր:

** Արմենակ Ծահ-Մուրադյան (1878, Մուշ - 1939, Փարիզ) - հայ երգիչ, հռչակվել է որպես «Տարոնի Սոխակ»:

գյուղացիներին, իսկ բերքը կես-կես կընեինք: Մեր բոլոր գյուղերում եկեղեցի ու քահանաներ կային, դպրոցներ, ուսուցիչներ կային, և դրանց ոռճիկները մենք կուտայինք:

Իմ մորաքրոջ ամուսինը Ոստան քաղաքի քաղաքապետն էր, որին սպանեցին, քանի որ իրենք չէին թողնում, որ քյուրդ խուժանը ներս մտնի:

Անցյալում բարձր պաշտոններու վրա հայերն էին: Թուրքերը զինվոր էին, ոստիկան էին, էջի վրա պտուղ ծախող էին, իսկ հայերը առևտրականներ ու արհեստավորներ էին: Ծատ հյուրեր կուներնայինք, հայերեն գատ, թուրքերը հյուրընկալելու հատուկ սենյակներ ունեինք: Փաշաներ, բեկեր կուգային մեր տունը, ճոխ սեղաններ կորվեին:

Նախ՝ մի հրապարակ կար մեր տան առաջը, հոն ախոռներն էին, ծառաների հարմարություններով, երկաթյա դուռ էր բակի շքամուտքը: Սանդուղքներով կը բարձրանային գորգերով վեց սենյակները: Առանձին առանձին հարկաբաժիններ կային՝ առանձին բակերով հորեղբայրներիս ընտանիքների համար:

Ծատ ընդարձակ էր մեր քարաշեն տունը, մոտ չորս հազար քառակուսի մետր տարածությամբ: Մեծ պարտեզ ունեինք՝ պտղատու ծառերով, բանջարեղեն, կանաչեղեն կցանեին: Խոհարարներ ունեինք, բայց հարսները և մայրս օգնում էին: Հատուկ նախօրք մտածում էին, ոչխար կամ հավ էին մորթում: Մ'առան ունեինք՝ միս, գինի կպահեինք: Մաքրությունը բաժանված էր: Էլեկտրականություն չկար: Փոքր հարսի պարտականությունն էր, որ նավթի ճրագները նավթ լցնի: Մյուս հարսը հացը պիտի հսկեր և այլն: Մենք ջրհոր ունեինք և Ֆրանսայեն բերված մեքենա մը ունեինք, որ ջուր էր քաշում: Քաղաքամեջում աղբյուրներ ալ կային:

Ծուկան մեծ էր: Առանձին արհեստավորներ՝ առանձին էին, օրինակ՝ ոսկերիչները, երկաթագործները: Մենք շուկայի հարկ չուներինք: Ամեն ինչ գյուղեն կուզար: Միայն ցուրտ ժամանակ, երբ ոչխարները հողի էին լինում, միսը դրսից էինք առնում: Հացը տանն էինք թխում, խանութից առնողը աղքատ կըլլար:

Երբ ես ծնվել եմ, մայրս ուխտ է անում, որ ես մեկ տարի եկեղեցին ծառայեմ, մազերս չեն կտրել յոթը տարի: Եղբայրս իմ փոխարեն գնում էր, երգում էր շարական: Տոն օրերուն կերթայինք եկեղեցի, բայց մեր մայրերը գրեթե ամեն օր կերթային: Եկեղեցու զանգի ղողանջը արգիլված էր՝ փայտի վրա կխփեին:

Այգեստանում ամերիկյան բողոքական եկեղեցի կար, հիվանդանոց, դեղատուն, դպրոց ունեին, շատ հաճախ աղքատներուն կօգնեին:

Ս. Վարդան եկեղեցին, որը մեր տան մոտն էր, պապս շինել տված էր և կուզեր էնտեղ թաղվիլ: Ինքը իր միջոցներով կառավարական գործին մթերքը հայթայթողն է եղել: Մի օր, երբ փաշան կգա, ինքը բոլոր մուրհակները կվառն ջեզվեին տակը, կըսե. «Ես վառեցի»: Պապիս շիրմաքարը Իտալիայից բերված մարմար էր, որի վրա փորագրված էր.

*«Ես ասացի՝ ես եմ,
Ով ասի՝ ես եմ,
Կդառնա ինչ ես եմ»:*

Վաճառում շատ աշուղներ կային, չոճագործով կնվազեին ու կերգեին Անդրամիկի, Սերոբ փաշայի* երգերը: Եւ կուզեի աշուղ դառնալ: Մի անգամ հայրս ապտակեց ինձի, ես փախա, մինչև Ջանիկ գյուղը հասա, ինձի ըսին. «Ո՛ր ես գնում, պզտիկ տղա»: Ասի. «Գնում եմ Լ՛ջմիածին՝ վարդապետ դառնամ»: Գիշերը ես քնել եմ էնտեղ: Լ՛ջքերս բացի, տեսա՝ պզտիկ հորեղբայրս գլխիս վրա նստած, ըսավ. «Բարև՛, եպիսկոպո՛ս աղա»: Առավ ինձ, տարավ տուն:

Վաճի մեջ ամուսնալուծում գրեթե չկար: Մի հայ աղջիկ գնաց թուրք ոստիկանի հետ, եղբայրը գիշերով գնում է քրոջը և թուրքի վիզը կտրում է: Ամուսնությունների մեջ հաճախ մայրերն ու հայրերը դեր կկատարեին: Հայրս մի հարսանիքի մեջ տեսել է մի գեղեցիկ աղջիկ, ասել է. «Աղջի՛կ, աղջի՛կ, ինձ կանոնե՞ս»: Մայրս չի մերժել, քանի որ հարուստ ընտանիքի զավակ էր: Մայրս շատ բարի էր: Մեկ էլ կտեսնայինք՝ լաց է լինում, ասելով. «Մեկը մեռել է՝ չեմ ճանչնար, բայց՝ որբերը մե՛ղք են»:

Մեզ մոտ ամերիկյան, գերմանական որբանոցներ կային: Ֆիզիկապես հիվանդներին լավ էին վերաբերվում, խղճում էին:

Նախապաշարումներ ունեցողներ կային, օրինակ՝ ուզում էին տեղ գնալ, եթե առաջեն սև կատու կանցներ՝ վատ էր, կամ եթե փոճկտար՝ չէր գնար: Թալիսմաններ ունեին հետամնացները:

Պզտիկ աղջիկները տասնվեցեան, տղաները՝ տասնութեան կամուսնանային: Վերջին տարիներին արդեն ազատություն կար՝ պարտեզի պատի տակեն կխոսեին իրարու հետ, բայց իրար մոտենալ չկար:

Հայրս սնդուկ մը ուներ, մեջը՝ ատրճանակներ, հրացաններ ուներ: Բոլոր հորեղբայրներս ատրճանակ ունեին, քանի որ միշտ վախը կար, որ քրդերը կարող են հարձակվել: Ջենք բերողները դաշնակցականներն էին, որոնք Ռուսաստանից գեներեր էին բերում: Քանի որ զգում էին, որ կարող է վիճակը բռնկվի:

Մերոնք երեք հարյուր տարի առաջ Տարոնից՝ Մարութա սարից էին եկել:

1915 թ. դեպքերը ամբողջ հիշում եմ, ինչպես աչքիս դիմացը՝ տեսնում եմ: Բավական հայ երիտասարդներ տարված էին թուրքական բանակ: Իմացվեց, որ դրանք բանակից դուրս են բերված և գնդական հարված են: Հայերը համբերեցին: Հետո ժողովրդի վրա հարձակվեցին, սկսեցին թալանել, ըմբոստություններ եղան: Փաշան Արամ Մանուկյանին կանչեց, ըսավ. - Ազդու մարդ դրկեք, որ դադարեցնեն:

Արշակ Վոսաթյանը** . որ Պոլիսում հայերի կողմից պառլամենտի անդամ էր, գնում է, Մանուկյանին ասում. - Ես գնում եմ, բայց դու չգաս: Սիրտս վատ բան է գուշակում:

* Աղբյուր Սերոբ (Սերոբ փաշա) (1864, Խյաթ - 1899, Խասուն) - ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

** Արշակ Վոսաթյան (Օնիկ Դերձակյան, Վահագ, Վարազ) (1870, Կ. Պոլիս - 1915, Վան) - ազգային ազատագրական շարժման գործիչ: 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության հետո Կ. Պոլիսում ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան: 1915 թ. ապրիլին դարձել է դավադրության զոհ:

Նավավարները ծանր երկաթ են կապում Վոսաթյանի վզից և զցում են ծովը: Վոսաթյանից հետո մենք արդեն զգացինք, որ այդ խորամանկություն է և ուր որ է պիտի պայթի, սկսեցինք զինվել: Քաղաքամեջում երկու հարյուր հոգի զենք ուներ: Քսանհիզգ-երեսուն օր կյանքի և մահվան կոիվ տեղի ունեցավ: Վանեցիները կովեցին տասնհիզգ հազարանոց թուրքական կանոնավոր զորքի և քյուրդ ամբոխի դեմ, բայց դիմադրեցին: Պատանիներ կային, որ թնդանոթ էին նետում, պատրույզով էին նետում, տասը կիլոգրամ վառոդ կար մեջը: Պատրույզը հանում էին, տանում էին, որ նորից լցնեն: Մոն Օեր անունով ֆրանսացի մը կար, որ քիմիագետ էր, ըսավ. «Ես վառոդ կպատրաստեմ, միայն թե հայտարարեք, որ բոլոր մարդիկ իրենց տների մեզը հավաքեն»։ դրանով վառոդ էին պատրաստում: Հետո ինքը սպանվեց:

Մոտ երկու հարյուր հոգի զենքի տակ էին, չորս հարյուր հոգի դիրքերն էին պատրաստում գիշերները: Ով մթերք ուներ՝ բերավ Առաջնորդարան: Ամեն մարդ պաշտոն ուներ: Այգեստանի միջից մի խենթ աղջիկ դրկել էին, որ հայերից լուր առնեն, բայց նա վերադարձին սպանվեց: Մեկ թուրքի կաշառեցին, որ երկտող տանի Քաղաքամեջ, որով հայտնում էին, թե՛ մեկ շաբաթ դիմացեք, ոռուսական զորքը գալիս է: Թուրքերը այդ լսելով՝ կամաց-կամաց հեռացան: Մենք երեսա էինք, բայց չէինք վախենում. փամփուշտ էինք հավաքում: Հայրս ճարտարապետ էր, դիրքերու շինությունը կհսկեր: Քահանաները և վարդապետները ևս կովում էին: Թուրքերը քյուրդերին էին զցում մեզ վրա: Հիշում եմ, երբ կոիվը վերջացավ, մի թուրք եկավ, ասաց. «Ամբողջ մորթված դիակներ են: Քահանան մորթված է եկեղեցու շենին, զլուխը Մարիամ Աստվածածնի նկարի առաջ է դրված»: Թուրքական բանակից հետո ո՛ր գյուղը մտանք, դիակներ էին, գազազած շները, կատուներն ու անգղները հոշոտում էին դիակները, որոնց թուրքերը սպանել էին ու լցրել փոսերի մեջ. նրանք առանց աղոթքի հողին հանձնվեցին: Վասպուրականցիները երեսուն-քառասուն զոհ տվեցին, բայց անպաշտպան ժողովրդից հազարներ զոհվեցան: Ես ինչ որ պատմում եմ, ականատեսի հուշերս են: Ռուսական բանակը մոտեցավ: Առաջ կամավորական բանակը մը տավ, և մենք փրկվեցինք: Եթե նրանք չգային, մենք էլ Ուրֆայի, Ըսպին-Գարահիսարի նման կոչնչանայինք:

Մենք՝ երիտասարդներս, գնացինք կամավորներին դիմավորելու: Առաջին խումբը Նժդեհի խումբն էր, որ եկավ: Այդ խմբի մեջ իմ մորեղբոր տղան էլ կար: Այդ գիշեր մեզ հյուր եկավ Նժդեհը:

Հերոսամարտից հետո շատ տներ քանդված էին, սնունդի պակաս կար: Թուրքերը փախան, բայց մենք ալ վնասով էլանք: Մենք արդեն բերող գրավել էինք և վրան եռագույնը պարզել էինք: Արամ փաշային քաղաքապետ նշանակեցին:

Արամ Մանուկյանի կառավարությունը ստեղծվեց: Բայց պարզվեց, որ ոռուսները ուզում էին վանը պարպել, որ կազակներ բերեն բնակեցնեն: Ռուսական խաղճ էր այդ: Ռուսական զորքը նահանջեց: Մենք ևս գաղթի ճամփան բռնեցինք: Մենք այդքան հարուստ էինք, բայց արդեն ոչինչ չէր մնացել: Բոլորը գաղթե-

ցին, բայց իրարից անջատ-անջատ՝ իրար կորցնելով:
Առաջին հերթին հասանք Ջանիկ գյուղը, ապա՝
Բերկրի: Կամավորական խմբերը մեզ ուղեկցում էին:
Ով ինչ ուներ՝ իր համար էր: Այլևս միահամուռ չէր ժո-
ղովուրդը: Մամփին, Բերկրիի մոտ թուրքերը հարձակ-
վեցին, շատերը ետ դարձան դեպի Պարսկաստան:
Ծատերը իրենց զցեցին Բանդիմահու գետը: Մի կին իր
յոթը գեղեցիկ աղջիկներով գետը նետվեց: Մի տղա ջրի
մեջ մի քարի էր կպել, ողջ էր մնացել, ան հիմա Գեր-
մանիա է: Մենք կանխիկ փող չունեինք, բայց ողջ-ա-
ռողջ էինք:

Ռուսական դավը ստիպեց, որ հայը լքե իր ծննդ-
դավայրը, վանքերը, գերեզմաններն ու գաղթի դեպի
Արևելահայաստան: Ծատերը՝ ոտքով, շատերը՝ էջե-
րով հասան Օրգով, որը ռուսական սահմանն էր: Հետո
հասանք Իգդիր, ուր սկսվեց տիֆի և խոլերայի համա-
ճարակը, որը հարյուր հազարավոր զոհեր խլեց:

Վերջապես հասանք Երևան: Նորքում մի տուն
վարձեցինք: Բոլորս տիֆով հիվանդացանք: Եղբայր-
ներիցս մեկը մեռավ: Ամեն մարդ անոթի էր: ՀՕԿ-ը
Հովհ. Թումանյանի գլխավորությամբ ղեկավարում էր
օգնության գործը: Կերակուր, հագուստ էին բաժանում:

Ողջ մնացողներս հազիվ սկսել էինք շունչ քա-
շել, երբ նորից սկսվեց թուրքական արշավանքը: Ռա-
վում էին Վրաստանը, Ադրբեջանը և Ռուսաստանը:

Թուրքերը արշավում էին Արևելահայաստանի
վրա: Արդեն տասնչորս կիլոմետր էր մնում, որ հասնե-
ին Երևանին: Նրանք գրավել էին Արաքսի կամուրջը,
քիչ էր մնում մտնեին Երևան: Այդ մահու կենաց կոնի
էր: Եթե Վանի հերոսամարտը ինքնապաշտպանու-
թյուն էր, ապա այստեղ՝ զինվորական քարտեզով բաց
դաշտի կոնի էր: Արամ Մանուկյանին ընտրեցին ղիկ-
տատոր: Նա կազմեց բանակ: Մեկ շաբաթ վարժեց-
նում էին, դրկում էին ճակատ: Իսկ մենք արդեն վարժ
էինք: Սկսվեց Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ճա-
կատամարտը: Հայ ժողովուրդը նորեն դիմադրեց: Բո-
լոր խմբապետները՝ Նժդեհը, Սեպուհը, Ռոռն, իրենց
բանակները բերին: Դիրքեր փորեցին: Կիները թխում
էին, կերակուր էին պատրաստում: Աղջիկները սափոր-
ներով ջուր էին հասցնում կովողներին: Հարուստի կա-
նայք գլուխնին շոր կապած՝ վիրավորների վերքերն
էին կապում: Արդեն գաղթականներն էին հիմնական
կովողները՝ տարոնցիները, մշեցիները, վանեցիները,
որոնք սպայական կազմն էին: Հրճվանք էր անկախու-
թյան գաղափարը, որը իրողություն էր: Ժիշտ է, մենք
գրեթե սոված էինք, բայց մեր հոգին կուշտ էր և քաղց
չէինք զգում: Թուրքական զինված բանակը անխնա
հարձակվում էր, իսկ մենք զենքի պակաս ունեինք:
Մենք՝ աշակերտներս, ուզեցինք ընդունվել բանակի մեջ:
Մեզ տարան Սարդարապատի ճակատ, բայց մենք ըս-
տիպված էինք սպասել, մինչև մեկը սպանվի. որ հրա-
ցանը վերցնենք: Արամ փաշան պատգամ հղեց. «Լմը-
նաք դաշտում, կամ՝ կվերադառնաք հաղթական վա-
հանի տակ կամ՝ վահանի վրա»: Հայ ժողովուրդը կովեց
կատաղի կերպով:

Ինձ պես շատ տղաներ կային: Ես քսանհինգ հո-
գիանոց խումբ ունեի: Քսանհինգից յոթը վերադարձան,
չորսը վիրավորվեցին, տասնչորսը՝ սպանվեցին: Թըշ-

ճամին պարտվեց, և մայիսի 28-ը որպես հաղթանակի
օր նշվեց:

Ընտրություններին մասնակցեցին դաշնակցա-
կան, հնչակյան և ռամկավար կուսակցությունները: Յո-
թանասունհինգ անդամներից վաթսուներ դաշնակցա-
կան էին: Այդ ընթացքում բանակ, նախարարություն-
ներ ստեղծվեցին, դպրոցներ բացվեցին գաղթական-
ների համար: Հիմնադրվեց համալսարանը՝ իր պրոֆե-
սորներով: Բացվեց դրամատիկական ստուդիան:

Երբ ես ավարտեցի Երևանի թեմական միջնա-
կարգ դպրոցը, տասնյոթ տարեկան էի: Ծատ սեր ունեի
դեպի թատրոնը: Զարիֆյանը* եկել էր Երևան: Մենք
խաղում էինք «Պաղտասար ախպար»-ը: Ես գլխավոր
դերում էի: Նա մտնեցավ ինձ, ասաց. «Բալի՛կ ջան, վա-
ղը կարո՞ղ ես ինձ մոտ գալ՝ ժամը տասին, դրամատի-
կական ստուդիա»:

Գիշերը իմ քունը չտարավ, գնացի մասնակցեցի
խաղերին, խաղում էինք Օհիլերի «Ավագակները»:

Հանրապետության ժամանակ, երբ Նիկոլ Աղ-
բալյանը** լուսավորության նախարար էր, նա Լևոն
Ծանթին*** նշանակեց, որ մեր դրամատիկ ստուդիա-
յում դասավանդի: Հաճախ ինքն ալ կուզար տեսնելու
մեր խաղը: Մեր խմբի մեջն էին Գուրգեն Զանիբեկյանը,
Օրի Բումիաթյանը, Զարենցի ապագա կինը՝ Արփենի-
կը: Երկու տարի մրցանակ ստացա: Նույնիսկ անցյալ
տարի «Հանրագիտարանի» մեջ հիշատակվեց այդ
մասին:

Հայրս այդ ժամանակ որբանոցների վերակա-
ցում էր, ամերիկյան նպաստամատույցն էր կազմա-
կերպել: Հորեղբայրս սպանված էր Արճեշում, մյուսը՝
հացի փուռն էր ղեկավարում: Արդեն առանձին ընտա-
նիքներով էինք ապրում: Բայց մեր գերդաստանից
հիվանդությունից շատ-շատերը մեռել էին: Մեր
հարսները ուրախ էին, որ Հայաստան եկանք, քանի որ
կոճակը կսեղմեինք՝ էլեկտրական լամպը կվառվեր:

Այդ ժամանակ դաշնակցություն կուսակցու-
թյունն էր գործում: Ուրիշ կուսակցություն գրեթե չկար:
Մեկ բոլշևիկ կար ընդամենը, բայց հետո կամաց-կա-
մաց դաշնակցության տակը փորեցին, ռուսներն ալ
օգնեցին այդ գործին: Ես կաղետական երիտասարդա-
կան միության մեջ էի:

1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախու-
թյան տարեդարձի հանդիսությանը նստած էին Հայոց
կաթողիկոսը, նախարարները: Պառլամենտի անդամ-
ները ճառեր էին արտասանում: Քանի որ ես աշխա-
տանքային միության նախագահն էի, լավ աշխատող
էի, ավելի զարգացած էի, խոսելու ընդունակություն
ունեի, ձայնս լավ էր և ինձ պատիվ ըրին, որ ար-
տասանեմ հետևյալը. «Փա՛րք նրանց, որ ընկան մայիսի
28-ին, Հայաստանի Հանրապետության համար, և պա-
տիվ նրանց, որ այսօր կան»:

* Հովհաննես Զարիֆյան (1879, Ալեքսանդրապոլ –
1937, Նյու Յորք) – հայ դերասան:

** Նիկոլ Աղբալյան (1875, Թիֆլիս – 1947, Բեյրութ) –
հասարակական, քաղաքական գործիչ, գրականագետ:

*** Լևոն Ծանթ (Սեդրոսյան) (1869, Կ.Պոլիս – 1951,
Բեյրութ) – գրող, հրապարակախոս, մանկավարժ, հասա-
րակական գործիչ:

ԱՂԱՍԻ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՔԱՆՔԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄԸ (ԾԵՎ. 1904 թ., ՎԱՆ)

Ես ծնվել եմ գեղատեսիլ Վասպուրականի չըքնաղազեղ Վան քաղաքում: Հայրս եղել է փորագրիչ-արհեստավոր: Նա հայտնի էր իր շնորհքով: Նա կարող էր նստեցնել պատվիրատուին իր դիմացը և արծաթյա տուփի վրա փորագրել նրա դեմքը: Մայրիկս Վանի Սանդուխտյան-Մարիամյան միջնակարգ դպրոցի ուսուցչուհի էր: Վանի առաջին կին ուսուցչուհիներից մեկը: Նրա աշակերտուհիներն էին՝ Սիլվա Կապուտիկյանի մայրը, Ժաթան Լիան և ուրիշներ:

Վանում մենք ապրում էինք խաղաղ, բարոյական և ստեղծագործ աշխատանքով: Միայն միշտ մեր գլխին դամոկլյան սրի նման կախված էր թուրքական ջարդի, կոտորածի վտանգը: Այդպիսի կոտորածներ պարբերաբար կրկնվում էին Արևմտահայաստանի տարբեր վայրերում: Հայտնի է, որ այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել 1894-96 թվերին* , որոնց զոհ են գնացել նաև իմ պապը և մորեղբայրը: Նրանք ապրում էին Վանի Ս. Հակոբ եկեղեցու թաղում, փողոցի մի կողմն ապրում էին հայեր, մյուս կողմում՝ թուրքեր: Երբ որ կոտորածն սկսվում է, այդ թաղամասի տղամարդիկ պատրաստվում են Ս. Հակոբ եկեղեցում, դուռը ամուր փակում, հույս ունենալով, որ արտասահմանյան ութը հյուպատոսները կմիջնորդեն, և կոտորածը կդադարի: Բայց թուրքերը փորձում են եկեղեցին հրկիզել: Եկեղեցում պատսպարվածները որոշում են դուռը բացել և արագ փախչել: Եկեղեցում դուրս փախչողներից մեկը լիանում են իմ քառասուներեքամյա պապը՝ Խաչատուր Իշխանյանը, և տասնյոթամյա մորեղբայրս:

Մորեղբորս տատս չի թողնում, որ թոչի ու փախչի: Իրենց դրացի թուրք Մահմուդ աղան ասում է. «Սառա խաթուն, տուր տղայիդ պահեմ մինչև խառնաշփոթը անցնի», բայց տատս չի վստահում: Տղային հագցրնում է աղջկա շոր, տղան վազում է, որ գնա հայաշատ մասը և պետք է անցներ մի բաց տարածություն: Այդ տարածության վրա հանդիպում է թուրքի լամուկներին, որոնք ճանաչում և խփում են: Տատս հասնում է ետևից, գրկում վիրավոր տղային: Արյունը հոսում է տատիս գոգնոցի վերից վար: Տատս վշտից խելագարվում է: Արյունոտ գոգնոցը վրայից չի հանում: Պառկում է հատակին, որ ինքն էլ մահանա: Իսկ տասներկու տարեկան աղջիկը՝ հորը և եղբորը կորցնելուց հետո նույնպես հոգեկան ցնցում է ստանում: Չի խոսում: Բարեկամները հավաքվում ու հորդորում են. «Սառա խաթուն, խելքի արի, աղջիկդ փոքր է, որք կմնա, եթե քեզ հետ մի բան պատահի»:

Սառա տատիկս քիչ-քիչ ուշքի է գալիս, բայց արյունոտ, սևացած գոգնոցը վրայից չի հանում: Անցնում են տարիներ, 1902 թ. իր աղջիկը՝ իմ մայրիկը, ամուսնանում է մի որբի հետ, որը իմ հայրն էր: Հաջորդ տարին

ծնվում է թոռնիկը՝ Անդրանիկը, և տատս հրաշքով վերականգնվում է ու արյունոտ գոգնոցը թոռնիկն է գցում: 1904 թ. ծնվում է երկրորդ թոռը, տատս զբաղվում է տնտեսությամբ: Այդ տարիներին ավարտում է իմ մայրիկը, որին որպես ընդունակ պահում են Սանդուխտյան-Մարիամյան դպրոցում՝ կրոնի և լեզվի ուսուցչուհի: Ծնվում են երկու աղջիկները: Ընտանիքը մեծանում է: Մենք լավ էինք ապրում, բարեկեցիկ էինք: Լավ վաստակում էին մայրս ու հայրս: Ունեինք հրաշագեղ այգի Վանում, որին ես մինչև հիմա կարտում եմ: Հիշում եմ, թե մանուշակները որտե՞ղ էին բուսնում, կակաչները ու՞ր էին բուսնում, իսկ տունը, որ նոր էինք կառուցել, չհասցրինք վայելել...

Ահա այդ էր մեր ընտանիքը: Պատերազմի ժամանակ, Վասպուրականի հերոսամարտից հետո լուր տարածվեց, որ ռուսական բանակը շարժվում է դեպի Վան, որ ետ գրավի Վանը, քանի որ թուրքերն ուզում էին Վանը ետ վերցնել:

Ռուսական բանակը չէր ուզում կոպել, իսկ հայերը ուժ չունեին: Պետք էր թողնել Վանը, գնալ ռուսական հողը՝ Իգդիր: Խուճապահար ժողովուրդը գաղթի պատրաստվեց: Գաղթը ահավոր իրադարձություն է մի ժողովրդի համար, որը դարեր շարունակ ապրել է իր հարազատ քաղաքում: Մեր ընտանիքն էլ պատրաստվեց: Մայրիկիս դեկավարությամբ որոշվեց, թե ի՞նչ վերցնենք մեզ հետ, որ դիմանանք տասը օրվա հետիոտն ճամփորդությանը:

Մեր հարազատ տունը մենք թողել ենք 1915 թ. հուլիսի 13-ին, ժամը տասնմեկին: Նախքան տնից դուրս գալը մայրիկս հավաքեց ընտանիքի անդամներին, լացակույմած համբուրեց բոլորին և ասաց՝ մենք գնում ենք դժվարին ու անհայտ մի ճանապարհ, թե ի՞նչ կպատահի մեզ հետ՝ չգիտենք: Զեր խնդիրն է, որ դուք դիմանաք և խուճապի մեջ չկորցնեք հայրիկին ու մայրիկին:

Մենք տնից դուրս եկանք: Դուռը չփակեցինք, մի տեսակ քարացել էինք, դարձել էինք անզգա: Սկսեցինք շարժվել դեպի գլխավոր փողոցը՝ Խաչփողան: Տներից նորանոր ընտանիքներ էին դուրս գալիս և միանում իրար: Թափորը մեծանում էր ու շարժվում դեպի առաջ: Մենք մինչև Իգդիր հասնելը տասը օր ճանապարհ անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցեխերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ժամապարհին քրդերը հաճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ, որտեղ կուտակում էր տեղի ունենում: Այդ կամուրջից ինչքա՞ն մայրեր երեխաներին գրկած՝ ջուրն են նետվել, որ թուրքերի ու քրդերի ձեռքը չընկնեն: Ժամապարհին ովքեր սպանվում էին, ովքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում՝ ոչ: Անթաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ ստացել

* Սուլթան Համիդի կազմակերպած հայկական կոտորածները 1894-1896 թթ.:

եմ տխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է: Ես լիաթոք չեմ կարող ուրախանալ: Չնայած ես մեր թաղի ամենամտող շրջանում էի, ձյան վրա բոբիկ վագում էի և չէի հիվանդանում, բայց գաղթից հետո այդ կարմրաթուշիկ, առողջ երեխան գունատվեց, խամրեց, տխրեց, դարձավ չխոսկան: Մայրս հայրիկիս ստիպեց ինձ տանել բժշկի: Արդեն մենք Երևանում էինք: Հայրս երկու ամսում երկու ոսկի հավաքեց, որ բժշկին տա: Եվ հայրս ինձ տարավ բժիշկ Արամ Տեր-Գրիգորյանի մոտ, որը գավազանով և ֆայտոնով էր ման գալիս: Բժիշկը քննեց ինձ ու ասաց. - Տղան ոչ մի հիվանդություն չունի:

- Բա ինչի՞ չի խոսում, միհարել է, գույնը գցել է:
- Որտեղացի՞ եք:
- Վանեցի գաղթական եմք:
- Տղան գաղթի ճամփին այնքան տխուր դեպքեր

է տեսել, որ տխրացավ է ստացել, դա հետևանք է գաղթի: Տխուր դեպքերը ազդել են նրա վրա: Ժամանակի ընթացքում կանցնի:

Այսքանը ի միջի այլոց է, բայց՝ հոգեբանական:

Ուրեմն մենք շարունակեցինք մեր գաղթի ճամփան: Երեկոյան մենք հասանք Լեզք (Արալեզք) գյուղը: Ուր որ կանգնում էինք, գլուխներս դնում էինք գետնին ու քնում էինք: Հայրս, մայրս, տատս հերթով մեզ հսկում էին:

Առավոտ ճանապարհը շարունակեցինք դեպի Արարատ: Ծանապարհին հաճախ քրդերը հարձակվում էին, սպանում, թալանում էին մեր ունեցածը: Օրինակ իմ դպրոցական ընկերոջ՝ Սեմերճյանի ծնողներին ճամփին մորթեցին, և այդ փոքրիկ տղան մնաց որբ:

Անցանք Բայազետի մոտով: Մայրիկս ժամանակ գտավ, ասաց, որ սա Բայազետ քաղաքն է, որ նկարագրել է Րաֆֆին* : Քաղաք, ուր ոչ մի ծառ չկար, տների պատուհանները, դռները հանել տարել էին վառելու: Արարատի էն կողմը՝ Աբաղայի դաշտով, Չըլդըր լեռնանցքով անցանք՝ դեպի Արարատյան դաշտը: Տասնմեկերորդ օրը հասանք Իգդիր և իջևանեցինք մեր բարեկամի տանը, որի սենյակներն զբաղված էին մեզ-նից առաջ եկողներով: Մեզ տեղ տվին պատշգամբում: Ինձ տվին մի ուլի մորթի, որի վրա ես քնում էի: Այսպես միհարած, քրքրված, տանջված՝ ընտանիքը փորձեց հասնել Երևան: Բայց մեր չար բախտից ռուսները Մարգարայի կամուրջը փակել էին, չէին թողնում, որ գաղթականները ներս գնան: Իսկ Իգդիրի մոտից տարածվել

էին տիֆն ու խոլերան: Մայրիկս կպավ հայրիկիս օձիքից, թե՛ մի ճար արա, որ խորքը գնանք: Հայրիկս գտավ մի ֆուրգոնչի, որը հանձն առավ մեզ Մարգարայի կամուրջով անցկացնել՝ պայմանով, որ մեկ լիրա տանք իրեն և մեզ հասցնի Երևան: Դա հիմնիկվա արժեքով հարյուր դուլար է: Մեր ընտանիքը, որ ոչինչ չունեք գրեթե, տեղավորվեց ֆուրգոնում: Կամուրջին չհասած՝ կառապանը մտրակեց ձիերին և բղավեց՝ խաբարդա: Ռուս պահակները սարսափեցին՝ տեսնելով խրտնած ձիերին, ու փախան: Մենք կառքի մեջ չէինք երևում, մեզ վրա շոր էր գցել, իբր մեջը մարդ չկա: Կառապանը մեզ բերեց, մինչև Ջանգուի հին կամուրջից անցկացրեց: Բերեց մինչև Ապտեչկայա ուլիցա, հիմնիկվա պետական բանկի տեղը կար գաղթականական լագեր: Եվ մենք հունիսի վերջին եկանք իջանք, հողի վրա նստեցինք, արևի տակ, ոչի՛նչ չունենք:

Մեր ընտանիքը յոթ հոգուց էր բաղկացած՝ սեռայակ չտվին: Թուրքի թաղում մի փոքրիկ սենյակ վարձեց հայրս: Մեկ լիրա էլ տան վարձ տվեց հայրս: Իր մոտ մնաց մեկ լիրա: Չայթիկից ծղոտի վրա պառկում էինք: Մայրս ինձսուսուս տարի ապրեց: Տատս թուճավոր լուծ ընկավ ու մեռավ: Մեր ընտանիքը սկսեց պայքարել: Դժվար էր կյանքը: Երևանում ևս համաճարակ կար: Ֆուրգոնները գալիս էին, զանգերը տալիս էին, դիակները հավաքում, տանում էին, հիմնիկվա կոմիտասի անվան այգում իրար վրա թափում էին հորի մեջ: Էդտեղ հայկական եկեղեցի էլ կար: Սարդարի բերդը կար: Էդ այգիները բոլորը պարսիկներինն էին: Հիմա Երևանում պարսիկների մեջիդը վերակառուցում են:

Տասը տարեկանից աշխատել եմ: Հայրս ֆահլա բազարում իր ուժն էր ծախում: Ես ջուր էի ծախում: Պապիրոս էի ծախում: Երեկոյան գաղթականական դպրոց էի վագում: Ուսումն չեմ թողել: Ավարտեցի Երևանի պետական համալսարանը: Գերմանիա սովորած դասախոսներին եմ լսել: Ես ևս դարձա համալսարանի դասախոս, պրոֆեսոր՝ քիմիայի գծով:

Ամուսնացա Հովսեփյան Գայանեի հետ, որը հոգեբանության դասախոս դարձավ Մանկավարժական ինստիտուտում: Տասներեք գիրք եմ գրել, որից վեցը հրատարակված են: Անալիտիկ քիմիայի՝ իմ գրած դասագիրքը մինչև հիմա ուսանողների ուղեցույցն է:

29 (29).

ՍՄԲԱՏ ԴԱՎԹԻ ԴԱՎԹՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1905 Թ., ՎԱՆ, ՆԱՐԵԿ Գ.)

Մեր գյուղը Գրիգոր Նարեկացու գյուղն է եղել: Տոն օրերին ուխտավորները գալիս էին Նարեկ գյուղ ուխտի: Մեր գյուղը երկու հարյուր հիսուն տուն հայ կար, ոչ մի այլազգի չկար: Մեր հարևան գյուղերը քրդական

էին: Մեր ընտանիքը՝ վեց ախպեր, բոլորին ես հիշում եմ: Մի հարկանի մեծ տուն ունեինք: Իմ հորեղբայրը միշտ ինձ գրկում էր, և ամբողջ գերդաստանով հացի էինք նստում: Հորեղբայրներիցս մեկը ատաղձագործ էր, հայրս՝ արաբա շինող: Մայրս չէր աշխատում: Ունեինք ոչխարներ, կովեր: Ամառ ժամանակ գյուղի վերևը աղբյուր կար: Տան առաջ պտղատու ծառերով հսկա այգի ունեինք: Մենք վեց երեխա էինք՝ երեք տղա, երեք

* Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) (1835, Սալմաստ - 1888, Թիֆլիս) - գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ:

աղչիկ, հայր, մայր, բոլորս ութ հոգի էինք: Մյուս հոր-
եղբայրներս կամաց կամաց տներ շինեցին ու առանձ-
նացան: Մեր գյուղացիները մեծ մասամբ զբաղվում էին
գյուղատնտեսությամբ: Շատերը գնում էին Ամերիկա,
Ֆրանսիա՝ աշխատելու, փողն էլ ուղարկում էին հարա-
գասներին, հետո վերադառնում էին: Մեր գյուղի մեջ
չորս շենք կար, որոնք երկու հարկանի էին, դրանք հա-
րուստների ու տերտերի տներն էին, իսկ մնացածը՝ մի
հարկանի էին. հացատուն, գոմ: Հետո շատերը տները
քարձրացրին փայտով: Հայրս մեր տան երկրորդ հար-
կը պիտի ծածկեր, կոտորածը սկսվեց: Այգում շատ տե-
սակի պտուղներ ունեինք, քայց չէինք ծախում, ով աղ-
քատ էր, նրան էինք տալիս: Մեկ մեկու օգնում էին:
Կյուղում մեծ ձիթհանք ունեինք: Ձմեռ ժամանակ գյուղի
մարդիկ էնտեղ էին հավաքվում, խոսում, զրուցում: Հա-
ղորդակցության միջոց չկար, սալլերով էին գնում:

Մեր տան ներսը, քակից որ մտնում էինք, թուն-
դիր կար, որ հացն էինք թխում: Պատի արանքը փար-
դա էինք կապել, անասուններն էինք պահում: Ջուրը
քերովի էր, սարից աղբյուրի ջուր էր գալիս, մեր տան
առաջով էր անցնում: Էդ ջուրը մի տեղ հավաքվում էր,
մեջը գոմեշներն ու երեխաները լողանում էին: Էդ գետի
սնունը Սառք գետ էր: Էդ գետի մի երեսը քրդերն էին
սպրում, մյուս երեսը մեր գյուղն էր: Իրար հետ գնալ-գալ
ունեինք. Իրար հետ շատ լավ էինք, հետո խառնվեց:

Մեր գյուղում յոթը դասարանով դպրոց կար, ե-
կեղեցու քակում էր: Ես գնացի առաջին դասարան: Աղ-
ջիկներն առանձին էին, տղաներն՝ առանձին: Սովորում
էինք հայերեն ու կրոն: Ուսուցիչները մեզ պատմում էին
Քր. Կարեկազու մասին, մեզ դաստիարակում էին Քրիս-
տոսի պատգամներով: Ջատիկից առաջ պատ էինք
պահում: Ջատիկին ձու էինք ներկում, ով կոտրում էր,
տանում էր: Եկեղեցին միշտ լիքն էր հավատացյալ-
ներով. Տոները միշտ հիշում էինք: Երբ երեխա էր ծն-
վում, տանում էին, կնքում, քրիստոնյա էին դարձնում:
Ինչորը առաքելական եկեղեցուն էին պատկանում: Ա-
զատ ժամանակ, ետեւ ամառ էր, գնում էինք այգիները
զբոսաւայր: Հայրս, մայրս քրդերեն գիտեին, առևտուր
անելիս խոսում էին: Տոներին մյուս գյուղերից գալիս
էին վաճառք ունեւոր, փող էին գցում, մատաղ մարդու, դա-
զանը դնում, ետում էին, հետո բաժանում էին բոլորին:

Ամառներ մեր ցորենի կայրում հապաքվում էին
շատ մարդիկ, ճեմում էին ցորենը ու խոսում էին, թե կա-
րող է քարդ լինել: Գյուղում խմելու ջուր կային, հա-
վաքում էին ժողովրդին: Մեր գյուղացիք զինված էին,
հազրս և մեծ եղբայրս մատուցեք ունեին: Մեր գյուղից
զինվոր չեն տարել:

1915 թ. թուրքերը սկսեցին հարձակվել: Գյուղերը
մտան, եկան հասան մեր գյուղը, բարձրացան սարը:
Մերոնք բարձրացան սարերը, կռուցեց, երեխաներս
մնացինք գյուղում: Գնացինք մտանք եկեղեցին: Լաց,
կո՛ւ: Մեկ էլ շրջապատվեցինք թուրք զինվորներով:
Եկան հասի բարձրագույն խի էցին, մտան մեր, Հրաման
կար՝ անգամ կրծք՝ տղա երեխաների՛ն մորտեղ: Մերս
ի՛ն անկանցնեղ հասեց, ոչե՛տ սախեց, աղջկա շորեր
հագցրեց: Ի՛ն երկու քույրերը արդեն մահացել էին: Մե-
րըս էր և մեր հարևանը՝ իմ տղա երեխայով: Եկան ստոր:

գեցին, հենց ստուգեցին, տեսան մորս կողքին հարևանի
գրկին մի տղա երեխա, խանչալը խիին վզին, սպանեցին:
Հարևանի կինը ընկավ վրե՛ն, սկսեց լալ: Մերս էլ վրան
ընկավ, ես ծվացի, բղավեցի, քսան-քսանհիճ տղաներ
սպանեցին: Ի՛նձ աղջկա տեղ դրեցին: Աղջիկներին հա-
վաքեցին տարան: Մայրերը սկսեցին ծվալ: Դարվազի
դուռը բաց էր մնացել: Տեսանք՝ մոտ քսան-երեսուն տղա-
մարդ, քեռիս էլ՝ ոտքը կտրված, դրանց մեջն էր, լցրին
վանքի գոմը բոլորին, նախք լցրին ու վառեցին: Մերս
դարդից մեռավ: Մենք մնացինք անտեր: Մեկ էլ լուր
էկավ՝ Անդրանիկ Ջորաբաբը գալիս ա: Անդրանիկը
եկավ՝ սպիտակ ձիու վրա նստած, ժամի հայաթը: Պապս
տասը հատ ոչխար և մի կով նվիրեց Անդրանիկին:

Գաղթի ժամանակ Անդրանիկի գորքը եկավ, գը-
նացինք դեպի Ռուսաստան: Ամբողջ մեր գյուղը և շըր-
ջապատի գյուղերը գաղթում էին: Եկանք, հասանք Բերկ-
րիի կամուրջը: Էնտեղ ռուսական գորքը կանգնեց: Առա-
վտը լուսացավ: Մեկ էլ ռուսական գորքը ետ գնաց
վան: Էդտեղից մեզ ետ սովին: Մենք գնացինք դեպի
Սալմաստ: Անդրանիկը մեզ հետ էր: Խանասորում
Անդրանիկի վրա հարձակվեցին: Անդրանիկը հրամա-
յեց ժողովրդին տանել վանքի մեջ: Հայերը եկան, մեզ
տարան: Առավտը փայտերի վրա մի դիակ բերին,
ասին. «Խմբապետ Քեռին * է», որը Խանասորում զոհ-
վել է: Եկան դամբանական խոսեցին: Քեռուն տարան
Թիֆլիս թաղեցին, իսկ մեզ ասին՝ դուք էստեղ կմնաք:
Ձմեռը մեզ պահեցին էնտեղ: Հայրս վիրավոր մեզ հետ
գալիս էր, եզի վրա:

1916 թ. հրաման եղավ, որ ամեն մարդ իր գյուղը
գնա: 1915 թ. ցորենը չէինք հավաքել, նորից էր բուսել:
Սկսեցինք հավաքել ցորենը: Տները վառված էին, պա-
տերն էին մնացել: Սկսեցին տների կոտորները ծածկել:
Էս անգամ էլ հարալ եղավ, որ քոչեք, որ գնանք դեպի
Արևելյան Հայաստան: Եկանք, հասանք Բերկրիի կա-
մուրջը, որն արդեն սարքել էին: Եկանք Իգդիր: Ոչինչ
չունեինք: Հերս էնտեղ ծանոթ էր մի մարդու: Հերս գը-
նաց էդ մարդու տունը: Մեկ էլ էդ մարդու կինը, երեխե-
քը եկան, մեզ տարան իրենց տունը: Էնտեղ ապրեցինք
մինչև Իգդիրից քոչելը:

Իմ վեց հորեղբայրներից մահացել էին երկուսը:
Մնացել էին մորս հերը, ախպերը, մի քեռու: երկու տղա-
ները:

1920 թ. երբ բոլշևիկները մտան Երևան, մենք
Կոնդուսն էինք ապրում: Կոնդու ամբողջ օտուք է տներ
էին, հայերը մտել էին էդ տները: Ահապես մտին ա-
ռապ, նրանց միացապ: Ես տանձհիճ տանեման էի:
Ախապես գնաց Ջանգեղաձորում դաշնակ մեր՝ հերս կողմ-
յու զոհվեց: Իմ կեռն Ռուբեն անխաբուս էր կոչեցինք:
Էդ սկսվեց Խանասորությունը: Ոչե՛զ շնա՝ Հերս անեց,
«Գնանք հորեղբորս տղաներ՝ մեր, Առնաշիր»: Մյուս
օտը չեցինք, որ մեր գյուղի տեղտեղը Գանձակունի է:
Հերս մեզ է՛նձ, մերք անխաբուս ու քոչեք վե՛ցցրեց, հորս
եզի վրա ոտից, եկանք Գանձակ:

Արդեն 1921 թ. է՛ Գանձակում հիմն հաշկապարան

* Քեռի (Արշակ, Գաղափրյան) 1888 Մարտին - 1916
Թեանտեղ - ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

եկեղեցի կար՝ Ծախ Աբասի օրոք շինված: Էդ եկեղեցու ամբողջ շրջապատը հայեր էին ապրում: Մի մեծահասակ մարդ մոտեցավ, ասեց. «Թողեք ես էս մարդկանց տանեմ իմ տունը»: Մեզ տարավ իր տունը: Բախչա ուներ: Տարավ իր տան ներքին հարկը տվեց մեզ, ասեց. «Մենք հասակով մարդ ու կին ենք, էստեղ ապրեք: Մենք ձեզ կօգնենք, դուք էլ կաշխատեք»: Մենք էլ երեխեք էինք, բախչան էինք մայրս: Էդ տանտերի այգու ետևը փողոց էր, էնտեղ մա մի խանութ ուներ, որը հացի փուռ էին դարձրել: Մեզ տարավ էդ փուռը, ասաց. «Սրանք գաղթական են, սրանց օգնեցեք»: Մեզ հաց տվին:

Հետո եկանք Երևան:

Մեր մյուս ազգականներից ոչ մեկը չէր մնացել, բոլորը զոհվել էին, ճամփին մահացել էին: Հերս արդեն ոտքի էր, բայց չէր կարող աշխատել: Մեզ տարան Ջանգուի ափին գինու գործարանի մոտ մի սև շենք կար, մեքը որբանոց կար: Հարյուր-երկու հարյուր որբեր սոված, տկոթ հավաքված էին: Մի երկու մարդ պատմեցին հորս, թե Քանաքեռում լավ որբանոց կա: Մեկն էլ ասաց, թե՛ Էջմիածնի որբանոցը ավելի լավն է: Մենք գնացինք Էջմիածին: Ասինք՝ որբանոցը որտե՞ղ է: Հրես, երկու հարկանի շենք ա: Մեզ տարան մեծի մոտ: Ասինք. «Ես ու ընկերս՝ Սողոմոնը ոչ հեր ունենք, ոչ մեր»: Մեզ տարան, շորերը փոխին, հաց-մաց բերին, կերանք: Մնացինք երկու ամիս: Ախպորս մեկը մնացել է Երևանի որբանոցը, իսկ մենք՝ ես ու ընկերս՝ Սողոմոնը, փախանք գնացինք Քանաքեռ: Հարցնելով գնացինք, Աշտարակի ճամփով գնում ենք, եթե Երևանի միջով գնալիս՝ մեզ կբռնեն, որբանոցի շորերով էինք: Գնացինք Աշտարակով: Սոված ենք: Տեսանք՝ հաց են թխում: Մըտանք, խնդրեցինք. - Լ՛վայրիկ, մի կտոր հաց տուր:

- Ձեր գլուխը թաղեմ, որբանոցից փախել են, եկել են, հաց են ուզում, - ասաց կինը:

Ետ դարձանք: Մի մարդ մեզ տարավ իր տունը:

Մի դաստա հաց տվեց, որ ուտենք: Գնացինք, հասանք Եղվարդ: Գյուղացիք մոտենում են մեզ, հարցնում են. - Ու՞ր եք գնում:

Էդ տեղից մեկը բարեկամ դուրս եկավ, տարավ իր տունը, ուտացրեց, մեզ տվեց մի չարչու: Ես էլ գնացի մեր տունը: - Այ տղա, ու՞ր ես. - հարցրեց հերս, շորերս հանեց, որ որբանոցից լինելս չիմանան: Ինձ ու ախպորը տարավ Քանաքեռի որբանոցը: Մի կտոր հաց, մի քանի հատ չամիչ, մի բաժակ չայ: Ուտելիք չկար: Հետո ամերիկացիները եկան, մեզ շատ լավ սկսեցին խնամել: Ծատ լավ էին պահում: Ես սկսեցի դպրոց գնալ: Ծատերին, ով ծնող չուներ, տարան Ամերիկա: Հետո հերս եկավ, մեզ տարավ Գանձակ: Գանձակում մնացի մինչև 1948 թիվը: Էնտեղ ամուսնացա: Սկզբում ադրբեջանցիները էնքան էլ հայերի հետ լավ չէին, բայց հետո կամաց-կամաց լավացան: Սկսեցինք իրար մոտենալ, մինչև 1936 թ., երբ կոլխոզ էր կազմակերպվում, իրար հետ շատ լավ էինք: Գանձակում հիմա ունեմ մեկ ախպեր, որի երեք աղջիկների ամուսինները մահացած են պատերազմում: Հիմա ուզում եմ բոլորին բերել Հայաստան: Մեկը ծախեց տունը, եկավ Հայաստան: Ծանապարհին ջարդում են, կոտորում, թալանում են: Գալու են, մնալու են Հայաստանում: Քանի որ էնտեղ վատ են վերաբերվում հայերին: Հացի չեն կարող դուրս գալ տնից: Մի թուրք հարևան է գնում իրանց հացը առնելու, ջրի չեն թողնում գնալ: Հայերեն խոսել չեն թողնում: Մի բառ լսում են, գլխին են տալիս: Հիմա իմ կնոջ եղբայրը էնտեղ ա, բայց խփել են՝ ուները կոտրել են: Սումգայիթում կոտորել են, Ղարաբաղում կոտորում են* : Մենք ո՞նց թուրքի հետ եղբայրանանք: Անարդարությունը շատ է: Կինս մեռավ, ես երկրորդ անգամ ամուսնացա, տղա ունեցա, դրի իմ Ռուբեն ախպորս անունով:

Եթե մենք կարողանանք՝ Ադրբեջանից ինչքան հայ կա կբերենք Հայաստան: Սոված լինենք՝ իրար հետ լինենք:

30 (30).

ՍԻՐԱԿ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՆԱՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ՎԱՆ)

Ես ծնվել եմ 1905 թվին, Հայոց ձորի կեն գյուղում, որը վանից հեռու է տասնվեց կիլոմետր: Մեր գերդաստանը անվանում էին Ջհուզենց տուն: Չորս հորեղբայր եմ ունեցել, որոնք գնացել են արտասահման՝ փող աշխատելու: Մեկը զոհվել է 1914 թ. պատերազմին, մյուսը մահացել է Ամերիկայում, իսկ հայրս մնացել էր Ամերիկայում:

1915 թ. լուր հասավ, որ պարոն Իշխանին մեր հարևան Հրիճ գյուղում սպանել են: Այդ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը Ջևղեթ փաշայի միջոցով մեր մեծերին կանչում և գլուխները ուտում էին: Այդ ահռելի օրերին պր. Իշխանին հանկարծակի սպանում են և գրցում են հորը: Չբավարարվելով դրանով, նրա երկու երեխաներին ևս ողջ-ողջ գցում են հորը: Մենք որ այդ

լսեցինք, հայրենակիցներով իրար անցանք: Մենք ըսկըսեցինք պատրաստվել թուրքերի հարձակմանը:

1915 թ. մարտի 5-ին հուժկու հրետանու ձայն լսեցինք: Ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակ և գնաց, լցվեց եկեղեցի: Թուրքերն արդեն նախօրոք զորահավաք էին կազմակերպել և բոլոր երիտասարդներին հավաքել: Քանի որ երիտասարդ չէր մնացել, մերոնք ստիպված էին դիրքերը թողնել-գնալ հարևան գյու-

* Նկատի ունի 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում և 1990 թ. հունվարին Բաքվում հայերի նկատմամբ ադրբեջանցիների կազմակերպած ջարդերը և 1991 թ. սկսված Արցախյան ազատամարտը:

դերը: Մենք գնացինք Կյուլյանց հայկական գյուղը: Այնտեղ մի քանի հազար մարդիկ էին. մեզ տեղավորեցին մարագների մեջ: Ամեն օր թուրքերը բռնում էին հայերին և մեր աչքի առաջ կախում կամ մորթում էին: Դրանցից մեկն էլ իմ հորեղբայր Պետրոսն էր: Նա ունչպար էր: Երբ տեսանք Պետրոսին այդ վիճակում, մենք չճանաչեցինք: Մեզ առանձնացրին հատուկ մարագի մեջ: Դուրը փակեցին ու մեզ վրա պահակ նշանակեցին: Մենք այդ ահավոր դեպքերից սարսափած՝ ուզում էինք փախչել այդ գյուղից: Մարագում նույնիսկ անասնակեր չկար:

Ինձ հաջողվեց դուրս պոծել, գնալ գյուղը, մերոնց գտնել: Հաջորդ օրը բարձրացանք լեռները, որոնք շատ անտառախիտ էին: Մենք Քրոջրո լեռան լանջին էինք: Մեր գյուղի դիրքն այնպիսին էր, որ մենք սարի լանջին էինք ապրում: Ծաղրաթի ահռելի գետը և Ծամիրամի ջրանցքն էին անցնում մոտից: Մենք բարձրացանք լեռան գագաթը, անտառի մեջ, տեսանք, թե ինչպես թուրքերը և քրդերը մեր անասունները, անկողիները, մեր սպիտակեղենները թալանում էին: Մենք տեսանք, որ ամեն առավոտ թուրքի լամուկները գալիս են, սկսում են կրակել ինչ-որ թիրախի վրա: Երբ թուրքերը հեռացան, մեր տղաները իջան ու մոտեցան, տեսան, որ այդ թիրախը իմ պապի գլուխն էր: Անխիդ թուրքերը պապիս թաղել էին հողի մեջ կենդանի-կենդանի, գլուխը թողել էին դուրսը և կրակում էին անընդհատ: Երբ վերադարձանք գյուղ, պապիս մարմինը, որ արդեն քայքայված էր, մի կերպ թաղեցինք:

Թուրքերը և քրդերը մեր անասունները տանում էին: Մեր գյուղացի Կակոսենք, որ շատ հարուստ էին, քառասուն գույգ գոմեշ ունեին. դրանցից մեկը՝ Մարալը փախչում էս է գալիս ու մտնում իր փարախը: Ինչո՞վ էինք ապրում լեռներում: Մեզ պահում էին մեր ոչխարները: Մեր շները առավոտյան տանում էին ոչխարներին, արածացնում և երեկոյան բերում: Մենք կթում էինք և ապրում: Օրերից մի օր հարևանի տղան գոռում է՝ Սիրա՛կ, քեռիդ եկել է: Մենք կորցրել էինք մեր քեռուն: Դա Արշակ Մխիթարյանն էր: Նա մեզ սկսեց տիրություն անել:

Չեմ կարող մոռանալ 1915 թիվը, երբ մենք լեռներով, գյուղերով անցանք. մարտ ամիսն էր՝ անձրևային, բուք, սոսկալի ցուրտ: Վերջին գյուղը, որ վարագ էր տանում, դա Բերդակն էր: Մենք այնտեղ տեսանք փողոցներում մերկ, սպանված մարդիկ, որոնք ուռել էին և նեխել: Հոտում էին: Մենք այդ բոլորի միջով անցանք դեպի վարագ: Լուսաբացին վարագի լեռներում թուրքերը, որ դիրքեր էին բռնել, մեզ տեսան և սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ժողովուրդը սարսափահար լաց էր լինում: Վարագը մեր սրբավայրերից մեկն է, որտեղ մի շարք եկեղեցիներ կան, Խրիմյան Հայրիկը այնտեղ դպրոցի տնօրեն է եղել: Մեզ տեղավորեցին գոմերում: Վարդապետները մեզ երկու հարյուր գրամ հաց էին տալիս՝ զրկելով իրենց բերնից:

Չեմ մոռանում, երբ մեզ տեղավորեցին գոմերում, մի գիշեր. կես գիշերին, մեկ էլ մի հսկա ոտք իմ փորի վրա ծանրացավ: Ես գոռացի: Բոլորը վախեցած արթնացան, լույսերը վառեցին, տեսանք՝ գոմեշ էր:

Մեկ-երկու ամիս այնտեղ մնալով՝ մենք փախչում ենք ու մոտեցնում Վանին: Միշտ գիշերով էինք գրնում, քանի որ ցերեկը մեզ հետապնդում էին:

Երբ Վանին մոտեցանք ու Քաղաքամեջ պիտի մտնեինք, թուրքերը կանգնեցրին, սկսեցին տղամարդ փնտրել: Վանի հերոսները հեռադիտակով նայում էին, սկսեցին կրակել: Թուրքերից ոմանք ընկան, ոմանք փախան, և մենք ազատվեցինք, մտանք Վան: Քաղաքում կային նաև օտարերկրյա հյուրպատոսներ: Մայրս եղբորս հետ հենվել էր մի սյան վրա, ասաց՝ տղերք ականջ արեք, տեսեք: Մենք լսեցինք, որ իրոք ձայն կա: Երևի հեռագրասյուն էր: Մայրս ասաց՝ կանջեք ձեր հորը, Ամերիկայից թող գա:

Վանում մեզ տեղավորեցին դպրոցի շենքում: Ամեն առավոտ Վանի փողային նվագախումբը նվագելով ման էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն Վանի ապստամբությունն սկսված էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացեք փամփուշտներ հավաքեք, բերեք, որ նորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին:

Հասավ օրը, երբ կոիվ ուժեղացավ Վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեստանը, և՛ Վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեստանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է Վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն:

Մայիսի 26-ին Վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Անդրանիկ փառալույսի ղեկավարությամբ: Երբ ուրախություն էր համատարած, մեզ մոտեցավ մի ռուս օֆիսեր և նկարեց՝ ես էի, մայրս էր և եղբայրս: Այդ ժամանակ սկսում է Ռուսաստանի հեղափոխությունը, որը հարկադրեց ռուսական զորքին ետ վերադառնալ Ռուսաստան, որոնց հետ նաև շատ գաղթականներ՝ դեպի Հայաստան:

Գաղթեցինք դեպի Հայաստան: Ըմանապարհն անցնում էր խոր ձորերով և ահռելի գետերով: Այդ ժամանակ նորից թուրքերը ուզում էին կտրել մեր ճանապարհը: Մեծ կորուստներ տվեցին հայերը՝ այդ գետերի կամուրջների մոտ: Ժողովուրդը խոնաված, անասունները ևս, մայրը գցում էր երեխային, ինքը գետն էր գետնվում: Վերջը մեր կամավորական ջոկատների օգնությամբ. փշրված, սոված, ծարավ անցանք Արևելյան Հայաստան:

Առաջին հանգրվանը եղավ Օրգովի ռուսական սահմանապահների մոտ: Այդտեղ մեզ շատ լավ դիմավորեցին ռուս սահմանապահները: Մեզ լավ ընդունեցին, հաց տվեցին, կերակրեցին:

Եկանք հասանք Իգդիր՝ Սուրմալու: Սուրմալուի Հախվերիս գյուղում ես աշխատեցի որպես բատրակ: Պահում էի երկու գոմեշ: Մի օր նախքան տուն վերադառնալս վագեվագ գալիս է իմ քեռին և գրկում է ինձ՝ ասելով. «Հայրդ եկել է. աչքդ լույս»:

Հայրս արդեն մեզ տիրություն արեց:

Նա կրթված մարդ էր, եղել էր Ամերիկայում և ահա 1917 թվին վերադառնալով Ամերիկայից, գալիս գտնում է մեզ: Հայրս մեզ վերցրեց Իգորիի Հախվերիս գյուղից, բերեց Երևան, որտեղ մենք երկուսս միս ապրեցինք, հետո գնացինք Ավան գյուղը: Մեր գերդաստանից քսանյոթ հոգի զոհ էինք տվել:

Երևանում ես աշխատեցի որպես բանվոր, երկաթգծի վրա: Հետո տպարանում՝ գրաշար: Այնտեղ էին նաև Ալազանը և շատ ուրիշներ: Ապա հարել եմ կոմերիտական աշխատանքների, հետևել եմ հրահանգչական կուրսերին, դարձել եմ Հայաստանի կոմերիտմիության հիմնադիրներից՝ Աշտարակի մանկատանը: Հաճախել եմ կուսակցական դպրոց: Այդ նույն ժամանակ իմ կրթությունը շարունակել եմ թեմական դպրոցում՝ հիմնիկվա Ս. Սարգիս եկեղեցու բակում: Եղել եմ Աշտարակի կոլխոզի նախագահ, Էջմիածնի կոլխոզի նախագահ, Էջմիածնի կուսակցական շրջկոմի առաջին քարտուղար: Միաժամանակ հաճախել եմ Պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, եղել եմ այգեգինեգործական գործարանի տնօրեն:

1936 թ. Աղասի Խանջյանի սպանության պատճառով հեռացվել եմ աշխատանքից՝ որպես վասպուրականցի և ընդունվել Մանկավարժական ինստիտուտի հեռակա բաժինը, ավարտել պատմության ֆակուլտետը:

Սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմը, որի առաջին օրերից մասնակցել եմ որպես գումարտակի հրամանատար: Մինչև 1946 թ. գտնվել եմ բանակում: Այնուհետև եղել եմ Երևանի ռադիոկոմիտեի նախագահի տեղակալ, Հայգործի տնօրեն, «Գիտելիք» ընկերության գիտական քարտուղար:

1965 թվից թոշակավորվել եմ: Ունեմ երկու աղջիկ, հինգ թոռ և ինը ծոռ:

31 (31).

ՎԱՐՍԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԻ ԱԲՐԱՀԱՄԾԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1905 թ., ՎԱՆ)

Մենք խաղաղ ապրում էինք Վանում: Այնտեղ Վանա լիճը կար: Մենք այգի ունեինք և որպես ամառանոց գնում էինք Ավանց գյուղը: Այգեստան տատիկենց տունն էր: Մի օր հայտարարեցին, թե՛ բոլոր ավանցիները հավաքվեն Այգեստանի Խաչփողան հրապարակը, այսինչ ժամին ելույթ պիտի ունենան՝ ի օգուտ հայերի: Էդ ժամանակ բոլորը հավաքվեցին: Վեր կացան, խոսեցին, ամենավերջը ասին. «Հյուրինե՛թ, աղալե՛թ, մուսաֆա՛թ»:

Հորս հարցրի. - Էս ի՞նչ է կըսեն:

- Մենք՝ հայերս ու թուրքերը, եղբայր պիտի լինենք:

Երբ որ վերջացան ելույթները, թուրքական նվազախումբը նվագել սկսեց: Հետո ուրիշները ևս խոսեցին:

Մի ժամանակ անցավ, մեր ղեկավարներին՝ Վոսմյանին և ուրիշներին տարան սպանեցին, օգին ծովը: Հետո թուրքերը պատրաստվան կովի: Առաջին հերթին փակեցին հայկական եկեղեցիները: Մենք չորս հատ եկեղեցի ունեինք՝ Ս. Նշան, Ս. Պողոս-Պետրոս, Ս. Վարդան, Ս. Ամենափրկիչ, որոնք վառեցին, հետո կոհվն սկսվեց: Հարձակվան հայերի վրա: Հայերն էլ ինքնապաշտպանությամբ կովեցին մինչև վերջ: Թուրքերը մարդ ուղարկեցին թե՛ հայերը թող հանձնվեն: Հայերը թե՛ մենք չենք հանձնվի, մինչև արյան վերջին կաթիլը պիտի կովինք: Կոհվն սկսվեց: Իմ հայրը ոսկավար էր: Մայրս ճաշ էր պատրաստում, ես հորս դիրքը ճաշ էի տանում՝ օրական երկու անգամ: Էդ դիրքն էլ շատ վտանգավոր տեղ էր: Հայրս մի թուղթ գրեց, տվեց, որ գնամ, տանեմ Առաջնորդարան: Էնտեղ գրել էր. «Էս շատ վտանգավոր դիրք է, Բերդի տակն է», իսկապես էլ գոմի կողմից պետք է փիլաքան դնել, կտուրը ելնել: Կտուրը ելան, փորեցին, հայաթի դուռը փակեցին, ժողովրդին տեղափոխեցին մեջը: Թուրքերը, որ

հեռադիտակով նայում էին, մտածում են, որ մարդ չկա դիրքերում, գրոհում են: Մերոնք պատրաստված էին, թուրքերից ով որ թոկը բռնում էր, ընկնում էր ցած և սպանում էին. Էդպես հայերը ուժեղացան:

Էդ կովի ժամանակ հորքուրս վեդրոն ձեռքը, որտեղ որ թոփը ընկնում էր, ջուրը լցնում էր վրեն, հավաքում, տանում էր գործարան ու նորից բարոթ էին պատրաստում:

Մեր գերդաստանից շատերը մահացան: Թուրքերը եկան հայ նավաստիներին տարան, որ իրենց տանեն, փախցնեն, քանի որ լսել էին, որ ոուսը գալիս է: Հայ նավավարը թուրքերին լցնում է նավը, տանում է ծովի մեջտեղը, նավը խորտակում է, ինքն էլ լողվոր էր, լողալով դուր է գալիս, ազատվում: Թուրքերը խեղդվում են:

Ռուսները եկան: Երկար ժամանակ ապրեցին մեզ հետ: Ասին՝ այսինչ տեղը ճակատ է բացվել, եթե մենք գնանք, թուրքերը ձեզ կսպանեն: Տղամարդիկ գնացին սարը կովելու: Ժողովուրդը գաղթել սկսեց...:

Բերկրիի գետը ջանդակ է, որ բերում էր: Հորքուրս երեխու հետ մտնում է ջուրը, երեխան ջուրը տանում է: Խեղճ հորաքուրս ամբողջ կյանքում հիշում էր. «Բաբկենին չկարողացա պահել, ջուրը տարավ, ոսկիներս էլ շորի մեջ էի կարել, քամեցի ջրի միջից հանեցի, դրի քարին, որ չորանա, էնտեղ էլ էդ մոռացա եկա»: Տղին ջուրը տարավ, ունեցվածքը կորցրեց, հենց հասանք Իգորի, հորքուրս դարդից մահացավ: Իմ հորեղբայրը կովի մեջ մեռավ: Իգորիից հետո սայլերով եկանք Արևելյան Հայաստան: Հերս ասաց. - Մենք ջրի, հողի, մրգի ժողովուրդ ենք:

Մեզ տարան Ղամարլու՝ Արտաշատ: Գնացինք, էնտեղ էլ ապրեցինք: Հետո, շատ տարի հետո փոխադրվանք, եկանք Երևան:

ՍԻՐԱՆՈՒԾ ՍԻՄՈՆԻ ԹՈՒԹՈՒՆՋՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1906 Թ., ՎԱՆ)

Մնվել եմ վանեցի հարուստ վաճառականի ընտանիքում: Մեր ընտանիքը բազմամյա էր: Հայրս ունեցել է վեց եղբայրներ, որոնցից երեքը 1895 թ. քաղաքական իրադարձությունների ժամանակ զոհվել են: Թուրքերը հարձակվել են վանի վրա: Վանեցիները կտրել են բարդիները, բարիկաղներ են սարքել և տասը օր շարունակ կռվել թուրքերի դեմ: Բայց հայերի փամփուռները վերջացել են: Վանը ունեցել է շատ հարուստ մտավորականներ, որոնք մտածել են, որ ավելի լավ է հեռանալ Պարսկաստան: Իսկ հայրս և հորեղբայրս ետ են եկել, թաքնվել են լեռներում, վարագա վանքում, Աստղիկ դիցուհու մեհյանում, քանի որ հորս գլուխը գնահատված է եղել երկու հարյուր ոսկի:

Մայրս ունեցել է տասներկու զավակ, ութը՝ տղա, չորս աղջիկ: Հայրս առևտրական էր: Վանում կային շատ արհեստավորներ: Բոլոր տներին կից կար այգի: Այգեստանը տարածված էր: Պտղատու ծառերի առատություն էր և ծաղկաճոցներ: Եթե պատահեր, որ դրացին չունենար, նվիրում էին: Սեխը, ձմերուկը բերում էին կողքի գյուղերից: Քիչ թուրքեր կային: Առևտուրը մեծ մասամբ հայերի ձեռքին էր: Պղնձագործները շատ գեղեցիկ փորագրված սկահակներ էին պատրաստում կարմիր պղնձից: Մեր բոլոր բազկաթոռները ծիրանի կամ ընկույզի փայտից էին՝ վրան սաղաֆով զարդարված: Մեր սպասքը արծաթից էր: Մեր տանը ճաշակով և նուրբ ապակեղեն ունեինք:

Վանը ուներ մի քանի շուկաներ: Խաչփողանում հայրիկիս խանութն էր: Հորս խանութը մեծ էր, սկզբում ապակեպատ գրասենյակն էր, ուր նստում էր հայրս և կարդում թերթեր: Ստանում էր անգլիական լավագույն կտորեղեն, ռուսական չիթ, փաթուխա: Հորս խանութի մասնաճյուղերը գտնվում էին նաև Տրապիզոնում և Լյոզրում: Հրեա վաճառականները Բաշքալեից գալիս, գնում էին: Ոսկերչությունը ևս զարգացած էր: Մեր տան մեծ դահլիճները անտիկա գորգերով էին զարդարված:

Քաղաքը կազմակերպվել է մ.թ.ա. 9-րդ դարում: Սկզբում կոչվել է Տուշպա, ապա՝ Երվանդավան, վան: Վան քաղաքն ուներ ծուռուտուր փողոցներ, իսկ Այգեստանը ամառանոց էր: Այն հսկայական մի թաղամաս էր: Մեր տունը անկյունային էր: Մեր տանը շատ հյուրեր էին լինում:

1896-ի դեպքերից հետո հայրս կապ ուներ Փարսի ազգի հետ: Արամ փաշան, Վոսմյանը, Դերձակյանը մեր տանը լինում էին: 1913 թ. մեզ մոտ քաղվեց դաշնակցության տունը, որի հիմնադիրն էր Բարունակ Կապուտիկյանը՝ բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանի հայրը:

Մեր տունը երկու և կես հարկ էր: Յուրաքանչյուր հարկ հինգ-վեց մետր բարձր էր: Տանիքը տափակ էր, ծիրան էինք փռում, որը դեղին շափուղայի պես էր լինում և բերանդ դեհիր, լեզվիդ վրա կհալվեր: Առաջին հարկում հացի շտեմարանն էր: Կային մեծ թաջիրներ:

Հացը եփում էին երկու շաբաթը մի անգամ: Կողքին մտանն էր: Ջնարակված ամանների մեջ լցվում էր պահուստը: Խաղողը կախում էինք: Նրա դիմացը կապույտ բազալտ քարով ծածկված սենյակ կար, ուր պահում էինք խմորեղենը: Այնտեղ կային թոնիրներ, որոնք վառվում էին գազով: Ունեինք ներքնատուն, որտեղ մարդու հասակին կարասներ կային՝ թաղված ծովի ավազի մեջ և լցված էին Օահբադի գինով: Այնտեղ էին պահվում նաև անուշեղենները: Մենք ունեինք ռոկֆորից ավելի լավ պանիր, որը կանաչիով էին պահում և ամանի բերանը փակում էին ու թաղում ավազի մեջ: Կար նաև փայտատուն:

Կալոշ, բոթին էինք հագնում: Մեր շքեղ հագուստները գալիս էին Պոլսից: Առաջին հարկում մենք ունեինք նաև ամառային և ձմեռային ճաշարահներ: Պատերին նկարներ, լուսամուտներին՝ վարագույրներ: Խրիմյան Հայրիկի նկարը մեր հյուրասենյակի պատից էր կախված:

Երկրորդ հարկում մի հսկա քառակուսի սրահ ունեինք, որը երկու հարյուր հիսուն հոգի կաններ: Երբ կամավորական խմբերը եկան, գեներալ Նիկոլանը տասնհինգ օր մնաց մեզ հյուր, և այդ խրախճանքը մեր տանը եղավ: Այդ սենյակում կային բազկաթոռներ, քանգեփաներ՝ կանաչ թավիշով ծածկված, իսկ բազկաթոռների ծայրերին ոսկեգույն առյուծներ էին, սեղանի վրա հեռադիտակ և Անիի ավերակների նկարների ավբոն: Մեկ պատշգամբից երևում էր Վանա ծովը: Մյուս պատշգամբից երևում էր Սիփանա սարը՝ մով կապույտի մեջ թաղված, հարավից՝ Տավրոսի սկիզբն էր, հյուսիսից՝ Օահբադի գյուղը և Ալընվոլթին՝ հայտնի Մհերի Ագոստի քարը և ծաղկի դաշտը, որն սպիտակ էր երևում, որտեղից հետո հարձակվեցին թուրքերը:

Մենք ունեինք չորս ծառաներ, խոհարար, կառապան: Ախոռատուն ունեինք, երկու արաբական նժույգ ունեինք, կովեր, ոչխարներ ունեինք Դարման գյուղում: Աղո ծառայի հարսանիքը մեր տանն է կատարվել՝ ողողված լույսերի մեջ: Կենտրոնում կախվում էր ջահը: Ունեինք գրամոֆոն, որը բերել էին Եվրոպայից, նաև հայերեն ձայնասկավառակներ:

Մեծ հարգանք, պատիվ, սեր և ունկնդրություն կար մեծերի նկատմամբ, նաև ազգականների հանդեպ: Մեր տանը դառը խոսք չեմ լսել: Բոլորս սիրում էինք իրար:

Վանը ուներ երեք թատերական խումբ: Մենք ունեինք այցելության հատուկ օրեր: Հայրիկիս անունը Սիմոն էր, Տեառնընդառաջին հարյուրի չափ հյուր էինք ունենում: Խաղողի որթի ճյուղերը վառում էին, վրայից թոնում էին:

Ամառը գնում էինք վարագա վանքը: Դա մի սրբազան վայր էր, որտեղ գյուղերից գալիս էին: Հայ ժողովուրդը հավաքվում էր, երգում, պարում էին:

Վանում կար յոթը եկեղեցի: Կային նաև կաթո-

լիկներ և բողոքականներ, որոնք ունեին առանձին դրպրոցներ. հիվանդանոց: Բայց լուսավորչականներն ավելի շատ էին: Մենք Ս. Աստվածածին եկեղեցին էինք գնում: Այն բավական մեծ էր. մոտ հինգ հարյուր մարդ կտեղավորվեր: Ապրիլի 7-ին, երբ ինքնապաշտպանական կոիվը սկսվեց. Արսեն քահանան պատարագ էր մատուցում, ծերերն ու երեխաները բազկառարած աղոթում էին: Մենք հավատում էինք, որ Աստված մեզ տեսնում է երկնքից և հետևում է յուրաքանչյուր կենդանի էակի վարք ու բարքին: Այդպիսի երկյուղածություն կար: Ամեն մի հարուստ ընտանիքից հաց էինք ուղարկում եկեղեցուն: Ընտանիքում տանում էինք եկեղեցու աշխատողների համար: Իմ պապը՝ Գրիգորը, երբ թաղապետ պիտի ընտրվեր, մեծ թոճիկով վառել են, հաց են թխել: Ավ. Թերզիբաշյանը գրել է այդ մասին Փարիզում. «Արծիվը իր գույնին մեջ» գրվածքում:

Մենք ունեինք յոթը դպրոց՝ Ազգային դպրոցը Սանդիստյան դպրոցն էր, ուր են եմ սովորել: Կար որբանոց: Կային նաև երկամյա և քառամյա բարձրագույն դպրոցներ, որտեղ սովորում էին գյուղում դպրոց ավարտածները: Ունեինք նաև Կենտրոնական վարժարան:

Ուսուցչական կազմը մեծ չէր: Ծատերն ավարտել էին Պոլսում: Ինչպես իմ եղբայրները, յոթը և ինը տարեկան, գնացել էին Պոլիս սովորելու: Նրանք հետո պիտի գնային Փարիզ, ճարտարապետական կրթություն ստանալու: Ես յոթը տարեկանից մանկապարտեզ եմ գնացել: Մեր բոլոր ուսուցիչները նշանավոր դեմքեր էին: Դասավանդում էին հայերեն, աշխարհագրություն, իրավագիտություն, բնագիտություն, երգեցողություն, նկարչություն, սովորեցնում էին հայրենասիրական երգեր: Դասամիջոցին գնդակ էինք խաղում, որը կարում էինք տանը: Պարան էինք խաղում: Պահմըտոցի էինք խաղում: Ես շատ երես առած եմ եղել: Մի օր ասացի. «Վաղը դպրոց չկա», ոչ մի աշակերտ չի եղել: Ուսուցիչը իմացավ, ծնողքիս կանչեց, բայց ես ներողություն խնդրեցի, որ ստախոսի անուն չստանամ:

Վանում առաջին անգամ բեմադրվեց Լևոն Ծանթի «Հին աստվածները»: Հայրս, մայրս ինձ ու Գուրգենին չէին տանում: Մենք մեր լավ հագուստները դրինք կառքի մեջ, երեկոյան ես ու Գուրգենը հագած գնացինք նրանց ետևից: Տոմսը մեկ ոսկի էր: Երբ հայրս մեզ տեսավ՝ զարմացավ, բայց՝ բան չասաց: Այդ պիեսը Կենտրոնական վարժարանում բեմադրվեց: Սիրողների խումբեր էին, բայց խաղում էին նաև եվրոպական ստեղծագործություններ: Ջարիֆյանը երբ եղել է Վանում, զարմացել է: Դերակատարներից մեկը եղել է Լեո Կամսարը: Վանեցիները թատերասեր էին: Հետագային վարժապետանոցին կից շինեցին դահլիճ, որը յոթ հարյուր հոգի կտաներ: Այնտեղ կազմակերպում էին ցուցահանդեսներ, դասախոսություններ, կուսակցական ժողովներ: Ստանում էինք «Աշխատանք» և «Վանտոսա» թերթերը: Իմ մայրը ևս ուսում առած էր: Նա մեզ պատմում էր Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառները»: Անգրագետ սողամարդ չկար Վանում: Մեր Սանդիստյան դպրոցը շատ առաջավոր էր:

Վանա ծովում Վանա տառեխ շա՛տ կար, որը էծան էր, և՛ հարուստին էր մատչելի, և՛ աղքատին: Մեր թաղում աղքատներ կային: Հայրիկս աշնանը սայլի

վրա դնում էր այլուր, պանիր և այլն ու տանում. բաժանում էր այդ ընտանիքներին: Ծատերը պանդուխտ էին գնում՝ իրենց ընտանիքին օգնելու նպատակով:

Մենք ունեինք կեռաս՝ ծիրանի չափ: Պտուղը առատ էր, բացի սեխ ու ձմերուկից: Ծիրանը արտաքինից շողշողում էր և համով, քաղցր: Ազատ ժամանակ այգիներում խաղում էինք: Ծովափ էինք գնում՝ լողալու: Ծովափը քաղաքից քսանհինգ կիլոմետր հեռու էր: Մայրս ամեն առավոտ կառքով գնում էր, ծով էր մտնում՝ ես էլ իր հետ: Ծատ գեղեցիկ ծովափ էր: Գնում էինք նաև Վարագա վանք, Նարեկա վանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքը: Նավ և շոգեճանավ կային ծովային պտույտի համար: Արտամետից Բաղեշ խնձոր էին տանում և բերում էին մեծ ձմերուկ, որի վրա կարելի էր նստել:

Ունեինք տան և դրոց հագուստ: Դուրս գալուց հագած-կապած էինք լինում և միշտ հիշում՝ «Դու ինձ պահե բողջի մեջ, ես քեզ պահեմ մարդամեջ» ասացվածքը: Մայրս հագնում էր ատլասից գունավոր, մինչև փեշը բլուզկա՝ կարմիր, մանիշակագույն, ճերմակ գույնի: Մայրս պոմբարխաթից վերնագգեստ ուներ: Մազերը բաց էին թողնված, բայց յազմա կար գլխին: Հայրս՝ ռեդիկոտ էր հագնում՝ կապույտ կամ սև գլխարկ, ձեռնափայտ, ծիլեթ, ոսկյա շղթայով ժամացույց: Տրապիզոնից թութուն էինք ստանում: Ծամփորդություններ էինք անում: Ամառը գնում էինք Արտամետ, որը հրրվանդան էր ծովի մեջ, որտեղ վրաններ կային:

Տանը երկաթյա մահճակալների վրա էինք քրնում: Մայրս տանը դեկավարում էր ամեն ինչը: Օրական տասը-տասնհինգ հոգի հյուր էր գալիս: Ամեն ինչ տանը կար՝ հավ, ոչխար, բանջարեղեն: Ուխտագնացության օրվա համար հատուկ կպատրաստվեին, բաղարջ կեփեին, հալվա, ձու կխաշեին և կանաչի:

Հուղարկավորության ժամանակ երեխաներ չէին տանում: Կանայք գերեզմանատուն չէին գնում: Վարագա Ս. Աստվածածին եկեղեցին ուներ պանթեոն:

Ամուսնությունները շատ շքեղ ու պաշտոնական էին լինում: Առանց սիրո կարող էին ասրել: Սիրո բոլոր երանգները առկա էին: Ամուսնության ժամանակ ծնողների վերջնական համաձայնությունը պիտի լիներ: Ամուսնալուծում լինում էր, երբ բերանից հոտ էր գալիս և կամ երեխա չէր ունենում: Անբարոյականություն՝ չեմ լսել: Մայրս տանվեց տարեկան է եղել, երբ ամուսնացել է, իսկ հայրս՝ քսան:

Դաշնակցության տունը մեր տան մոտն էր: Կային նաև հնչակյաններ և ռամկավարներ: Այդ բոլոր կազմակերպություններն էլ հեղափոխական են եղել, բայց լավ կլիներ, եթե այդ բոլոր ճիգ ու ջանքերը ուղղվեին մի նպատակի: Պիտի ունենայինք մի կուսակցություն, ինչպես եղել է Վանում: Վարդգես Սարենգյուլյանը Ջոհրայի հետ Պոլսո պառլամենտի անդամ է եղել: Մենք ունեցել ենք նաև ֆեդայիներ: Հայտնի էր Տիգրան Դերոյանը*:

Վանի ժողովուրդը զինված էր: Մեր տանը չորս

* Տիգրան Դերոյան (Վազգեն) (1873. Վան – 1898. գ. Կոտուբաշ, (Վան) - ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

հատ զենք կար, տղամարդիկ պահում էին իրենց զորպանում: Երբ կոիվը սկսվեց, հայրիկս մեր զենքերը հանձնեց թուրքական կառավարությանը: 1909 թ. Աղանայի ողբերգությունից հետո վանեցիները մտածում են՝ զինվել: Հավաքում են փող, դիմում են Վոսմյանին, Դավթյանին: Նրանք զնում են Պոլիս, հանդիպում են Ջոհրասպին* և Սարենգոյույանին: Այդ ժամանակ մենք պետք է զինվեինք:

Մինչև 1915 թ. Վանում կային քաղաքական հեղինակավոր գործիչներ՝ Ինչպիսիք էին Վոսմյանը, Վահան Փափազյանը, Արտակ Դարբինյանը, Փարամազը, Իշխանը** : Հնչակյանները շատ մեծ դեր կարող էին կատարել, եթե զաղտնապահ լինեին: 1914 թ. Կոստանդուպոլսում կազմակերպված խորհրդակցության մասին թուրքերը իմանում են և Պոլսո Բաջազեյի հրապարակում քսան հոգու կախեցին:

Փարամազը եկել էր Վան, որպեսզի փորձի իրենց՝ հնչակյանների ազդեցությունը, բայց տեսել է, որ Վանում դաշնակները շատ են և լավ կազմակերպված են: Արմենականների տրադիցիաները ուժեղ էին: Նրանք շատ ճահատակներ տվեցին՝ Մկրտիչ Ավետիսյան և այլոք:

Լեղել է ժամանակ, որ հայահալած քաղաքականություն չի եղել Թուրքիայում, և հայերի վիճակը շատ լավ է եղել: Հայերը կարող էին թուրքերի հետ հաշտ ու խաղաղ ապրել:

Ասահմանադրությունից հետո հայերից սկսեցին զորակոչիկներ տանել տասնութից քառասունհինգ տարեկան տղամարդկանց: Շատ հայեր հիսուն ոսկի էին տալիս և ազատվում բանակից: Իմ եղբայրը պատրաստվում էր Փարիզ մեկնել, մյուս եղբայրս էլ՝ Չվիցեբիս, բայց թո՛հ ու բո՛հը սկսվեց: Միշտ քրդերը հարձակվում էին քաղաքի ճանապարհներին ճամփորդների վրա: Բրդերի զենքերը թալանչի էին, և թուրք կառավարությունը չէր խանգարում:

Մինչև 1914 թ. թուրքերը անպաշտոն կերպով ուժեղացրել էին բռնությունները հայերի նկատմամբ:

մերոնք դիվանագիտորեն մեղմում էին, բայց նաև զինվում էին:

Քաղաքը ուներ երեք բաղնիք, որոնք շատ լավ էին: Մարդիկ առավոտից գնում էին, այնտեղ լողանում էին, ճաշում, երեկոյան վերադառնում: Բաղնիքում հաճախ աղջիկտեսի կերթային, որ մարմնական բարեմասնությունները տեսնային: Այնտեղ հանդիպումներ էին լինում, զրուցում էին: Մենք մեր տանն էինք լողանում, մեծ տաշտի մեջ՝ շաբաթը մեկ անգամ: Մեր տան մոտ նաև հոր կար: Ամեն փողոց երկու կողմից առու ուներ: Մեր շենքի մեջ զուգարան կար: Սահմտաբազմաբնակարան մաքրություն կար:

Փոքր քույրս երբ ծնվեց, տատմեր եկավ: Մեզ հետացրին տնից: Մայրիկիս ձայնը լսում էինք այգուց: Հայրիկս ասեց. «Ես զնացի ծովից մի փոքրիկ աղջիկ բերի»: Եվ մենք հավատում էինք: Ես ութը տարեկան էի: Ամոթխածություն կար: Մեր գիտելիքները սահման ունեին: Ընտանիք էր, ուր ամեն մեկը գիտեր իր տեղը: Մեզ մոտ ձեռագործ շատ էին անում, հատկապես ժայկագործություն, բայց ես սիրում էի կարդալ:

Տղամարդիկ խմում էին օղի՝ մատնաչափ բաժակներով: Ազգականները փոխայցելություններ կանեին: Մեր հարսները Միտենյանների, Հյուսյանների, Գափամաճյանների, Թերլեմեզյանների, Շահբաղունցյանների երևելի ընտանիքներից էին, որոնք նպաստել էին ազատագրական պայքարին:

Վանում հիմնված էր կանանց միություն: Տեղայինները ծալված գալիս էին մեր տունը: Նրանց «ղաչաղ» էին ասում: Նրանց սնունդը ապահովված էր, և իրենք գալիս էին, հաշվետվություն կտային: Մենք՝ երեխաներս, գիտեինք, որ ոչ ոքի չպիտի հայտնենք նրանց մասին: Գիտեինք, որ դաչաղները հեղափոխականներ են: Նրանցից շատերին ես անձամբ ճանաչում էի:

Մենք լավ հարաբերությունների մեջ էինք նաև թուրք ճահանգապետ Ջևդեթի, Գասիմ բեկի հետ: Նրանց տները մորս հետ գնում էինք այցելության:

33 (33).

ՊԱՏՐԻԿ ԱՎԵՏԻՍԻ ՍԱՐՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄԸ (ԾՆՎ. 1906 թ., ՎԱՆ)

Ըստ անձնագրի ծնվել եմ 1906 թվին, բայց մայրըս ասում էր, որ ես ծնվել եմ 1907 թ., և որիմյան Հայրիկի մահվանից հետո:

Այսօրվա պես հիշում եմ մեր տունը, որը գտնվում էր Վանա բերդի տակը. Ա. Նշան եկեղեցու մոտ: Մեր տունը երեք հարկանի շենք էր: Հիշում եմ իմ ընկերների, որոնք հետ քարձրանում էինք բերդի բացատը և

խաղում էինք: Հարուստ չէինք: Հիշում եմ Վանա գեղեցիկ ծովը: Հայրս ձեռքս բռնած տարավ ծով, որը շատ աղի էր, և ես քիչ էր մնում խեղդվել:

Յոթ տարեկան էի, երբ թուրք ոստիկանները գալիս, սպառնում էին, որ մեր զենքերը հանձնենք: Նրանք հաճախ գալիս էին և սպառնում հորեղբայրներին և հորս:

Այդ ժամանակ վախճանվեց մեծ եղբայրս՝ Հարությունը: Մայրս ինձ տեղավորեց եկեղեցու մանկապարտեզը: Մի անգամ պիտի գնայի տատիկիս տունը, մեղուները ինձ խայթեցին: Մանկապարտեզում իմ դաստիարակն էր տիկին Մանկասարյանը, որն ինձ սովորեցրել էր գրագիտություն: Դպրոցում էլ դաստիարակվել եմ հայրենասիրության ոգով:

* Գործող Ջոհրասպ (1861. 13. Պոլիս - 1915. Մեծ եղեռնի ճամփատակ) - գրող, հրատարակիչ, փաստաբան-իրավագետ, հասարակական, քաղաքական գործիչ:

** Ազգային ազատագրական շարժման գործիչներ:

Հիշում եմ, փափախավոր հայեր գալիս էին մեր տունը և ժողովի էին նստում:

1914 թ. եղավ արևի խավարում: Հնչեցին եկեղեցու զանգերը: Ծատերը գուշակեցին, որ կոփվ է լինելու: 1915 թ. ապրիլի սկզբին թուրք ժանդարմները հրեշ Զևդեթի դեկավարությամբ հարձակվեցին Վանի վրա: Արդեն նախօրոք հավաքել էին բոլոր երիտասարդներին՝ իբր թուրքական բանակ են տանելու, բայց ճամփին կոտորել էին: Ղևոնդ հորեղբայրս կարողանում է փախչել այդ սպանվածների միջից:

Սկսվեց կոփվը: Հայերը լսել էին, որ թուրքերն ասում են. «Վանը թուրքերին պետք է մնա»: Մի քանի օր առաջ թուրքերն ու քրդերը հարձակվել էին քաղաքի հայերի խանութների վրա, թալանել էին: Վանում գործում էին դաշնակցական, ռամկավար և հնչակյան կուսակցությունները, որոնք վտանգը տեսնելով՝ միացան և հանդես եկան միասնաբար: Քաղաքում բերդի վրայից անընդհատ հրացաններով կրակում էին: Երկու հորեղբայրներս՝ Ղևոնդն ու Մարտիրոսը, սկսեցին մասնակցել կոփվներին: Մարտիրոսը ընտանիք ուներ, իսկ Ղևոնդը ամուսին էր: Նրանց հաց ու ջուր ես ու վրոպրը՝ Մարտիրոսի տղան, տանում էինք, որ ուտեն:

Մեր տան երրորդ հարկից հայրս հսկում էր, որ թուրքերը բերդից վար չիջնեն դեպի Քաղաքամեջ: Հայրըս մեկ էլ տեսնում է, որ թուրքերը սկսեցին պարաններով իջնել: Հայրս սկսում է կրակել նրանց վրա, և թուրքերը ահից այլևս չեն իջնում: Ամեն ինչ ճակատամարտի համար էր: Խառակոնիսից գաղթականներ էին գալիս և մտնում քաղաք՝ Այգեստան:

Մայիսի սկզբին սկսվեց թնդանոթների որոտը: Մեր տղաներին մեր մայրերը աղջկա շորեր էին հագցրել և երեսները ցեխոտել էին:

Թուրքերը նոր տեսակ թնդանոթներ էին օգտագործում, որոնք ականներ էին օգում մեր տների վրա: Դրանք երկար հավանգի ձև ունեին: Հաճախ չէին պայթում, մեր կանայք զգուշությամբ ականազերծում էին:

Մայիսի 5-ին, երբ հաղթանակը եղավ, թուրքերն սկսեցին փախչել նավակներով՝ ծովի վրայից: Նրանք փախցնում էին իրենց ընտանիքներին: Հաղթական վանեցիները մեծ նվազախմբով Այգեստանից եկան Քաղաքամեջ և միմյանց սկսեցին համբուրել:

Այգեստանը Քաղաքամեջից հեռու էր չորս-հինգ կիլոմետր տարածությամբ: Հետո ռուսական զորքը մոտեցավ Վանին: Հայրս ինձ բարձրացրել էր իր ուսին, որ ես լավ տեսնեմ: Վերջապես լավեց ձիերի դոփյուն: Առաջին հերթին Վանին մոտեցավ Անդրանիկը, հետո՝ Դրոն, Համազասպը*, Գայը** : Անդրանիկը Վան չմըտավ, կովից հետո վանեցիները սկսում են թալանել թուրքերի տները: Հայրս այդ թալանին չմասնակցեց: Այդ օրերին հայրս իմ ձեռքը բռնած բարձրացել էր բերդը: Մի բացատրում հայրս տեսավ տասնհինգ հատ ձու: Թաշկինակի մեջ դրեց, տուն տարանք: Մայրս ծիծա-

* Համազասպ (Համազասպ Սրվանձտյան) (1873, Վան – 1921, Երևան) – ազգային ազատագրական շարժման գործիչ:

** Գայ (Հայկ Բժշկյան) (1887, Թավրիզ – 1937) – ուվետական ռազմական գործիչ:

ղեց հորս վրա, թե՛ «Քարվան գնաց, փետուր բերեց», քանի որ ոչինչ էր այդ:

Կովից առաջ թուրքերը տարել են Իշխանին և գիշերով սպանել են: Հիշում եմ Իշխանի թաղումը: Նա դաշնակցական խոշոր գործիչ էր և մասնակցել էր ֆիդայական շարժմանը: Իշխանի դիակը դրվեց Ս. Վարդան եկեղեցում, հոգեհանգիստ եղավ, իսկ տղան՝ «հոպ, հոպ կանեմ, թուրք կսպանեմ» ասում էր:

Հետո գեներալ Նիկոլյանը կազմակերպում է Վանի կառավարությունը, որը և սկսում է գործել:

Հուլիսի 15-ին գեներալ Նիկոլյանը պահանջում է, որ հայերը գաղթեն, որ թուրքական զորքը հսկայական ուժ է ստացել և հարձակման է պատրաստվում: Հայ դեկավարները՝ Արամ Մանուկյանը և այլքը, հրաժարվում են գաղթել և ասում են գեներալ Նիկոլյանին. «Մենք առանց օգնության հաղթեցինք, մենք ունենք կամքի ուժ, որ պաշտպանենք մեր երկիրը», բայց Նիկոլյանը և Անդրանիկը, որպես դեկավար, ռուսների հետ համաձայնվում են նահանջել: Տիրեց իրարանցում:

Երեք օր ժամանակ տվեցին: Ինչքան պղնձե կաթսա ունեինք, տարան լցրին հորերը: Է՛ն հույսով, որ պիտի ետ գանք: Մայրս գաթա թխեց, հալվա սարքեց: Հայրս մի էլ գնեց, էլ էշին բարձեցինք մեր անկողինները, իսկ կովը սանձած տվին իմ ձեռքը: Մայրս ասաց՝ տունը վառենք: Հայրս ասաց՝ ետ պիտի գանք:

Սկսվեց գաղթը: Հասանք Ավանց նավահանգիստը: Այնտեղ տեսանք շատ դիակներ, որոնց սպանել էին թուրքերը: Հայրս տրեխներ էր կարել ու հագցրել էր ինձ: Վանեցիները արցունքն աչքերին հեռանում էին իրենց հայրենի օջախներից, բայց սարսափը պատել էր բոլորին, որ թուրքերը ուր որ է՝ գալու են: Էլ շնեռի ոռոնց, մարդկանց բղավոց: Է՛դ աղմուկ-աղաղակի մեջ մեր էշը կորավ՝ հետը միասին մեր անկողինները:

Հասանք Աբաղայի դաշտը: Կողքից հոսում էր Բանդիմահու գետը՝ իր ահեղի հոնդյունով: Այնտեղ շատ մայրեր իրենց կրծքի երեխաներին նետում էին գետը, քանի որ կամրջի վրայից անցնելը շատ դժվար էր և վտանգավոր: Դրա համար էլ ասում են՝ Բանդիմահու գետը արյուն էր դարձել:

Քրդերը իջնում էին լեռներից, որ մեզ թալանեն: Մենք՝ արյունլիվա ոտքերով, հոգնած, ուժասպառ, սոված քայլում էինք օր ու գիշեր: Հասանք Օրգով: Բայազեդից հետո մի բարձունք բարձրացանք, աչքս ընկավ Արարատ լեռան: Ես առաջին անգամ էի տեսնում այդ սուրբ լեռը: Մոռացա մեր անցկացրած դժվարություններն ու հոգնությունը: Ես հիշեցի Բաֆֆու խոսքերը. «Արդյոք կգա՞ ժամանակ, որ Արարատի գլխին ծածանվի հայկական դրոշակ»:

Կամաց-կամաց սկսեցինք իջնել դեպի ցած: Քրդերը հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին կոտորել: Հայ երիտասարդները դիմադրում էին և մեզ պաշտպանում:

Հո՞ծ գաղթականությունը վերջապես հասավ Իգդիր: Իգդիրցիները լավ չընդունեցին մեզ: Նրանք ջուր էին կապել, որ գաղթականներն իրենց այգիներում չնստեն և վեր կենան, գնան:

Թուսները Վանի գաղթից չորս-հինգ օր հետո

մտնում են վաճառ, որտեղ կազմակերպում են կառավարություն:

Մայրս մեզ տեղավորում է Իգդիրում, որտեղ ես տիֆով հիվանդացա:

Լսեցի՞ք, որ հայ գաղթականներին պիտի ուղարկեն Սիրիո: Դրա համար էլ հայ գաղթականներից շատերը գնացին Կրասնոդար կամ արտասահման: Էջմիածնի պատերի տակ, լճի ափին հայ գաղթականությունը ծվարած էր: Խոլերան, տիֆը հնձում էին բոլորին: Մայրերը առանց պատանքի թաղում էին իրենց երեխաներին: Մայրս մի ֆուրգոն է վարձում, և մենք գալիս ենք Երևան: Հետո Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ տեղավորվեցինք: Տատս չկա, մայրս՝ նոր էր ազատվել, գաղթի ճամփին ծնվել էր մի աղջիկ, որը հիվանդ էր և պիտի մեռներ: Ասացի՞՜ն՝ եթե չկնքվի, չենք թաղի: Ս. Սարգիսում կնքեցինք, անունը Ռոբախտ դրեցինք, քանի որ հայ ժողովրդի դժբախտության մեջ էր ծնվել:

Հետո ես ինչ ասես՝ չեմ արել: Աստաֆյան փողոցում սառը ջուր եմ ծախել, ուս հրամանատարներին ջուր եմ տվել: Նրանք կոտրեցին իմ բաժակը և կուլան: Ես սկսեցի լաց լինել: Մի աղջիկ եկավ, ինձ հարցրեց, թե ինչու՞ եմ լալիս: Ես նրան պատմեցի: Նա ինձ մեղքացավ, տարավ «Լույս» տպարան, աշխատանքի ըն-

դունել տվեց: Ես խազեհնի տնից ճաշ էի տանում, որ ուտի: Սովորեցի, դարձա գրաշար:

Սարդարապատի ճակատամարտի ժամանակ լուր եկավ, որ թուրքերը գալիս են, փակել են Քանաքեռի ելքը. հայրենիքը վտանգի մեջ է, ով ինչով կարող է՝ թող օգնի:

Նազարբեկյանի, Սիլիկյանի, Դրոյի կովողները հաղթում են: Եթե Անդրանիկը Ջալալօղլիից միանար՝ ճիշտ կլիներ: Հայաստանում 1918 թվի մայիսի 28-ին դաշնակցական կառավարություն է հիմնադրվել:

Ինձ որպես դաշնակցական տրոցկիստ 1937 թ. բռնել են: Իմ գործը քննվեց Մոսկվայում: Մի քանի ժամվա մեջ մի քանի հոգու մեղադրեցին, բայց կեղծիք էր. վկաներին էլ սպառնացել էին, նրանք էլ վախից ստորագրել էին: Վաթսունյոթ հոդվածի առաջին մասով ինձ դատապարտեցին հինգ տարի ժամկետով: Բանտի ճակատին գրված էր՝ «Ով չի տեսել, նա՛ կտեսնի, ով տեսել է՝ չի մոռանա»: Ես էնտեղ հիվանդացա, ինձ տարան հիվանդանոց:

Հետո վերադարձա, որպես պոլիգրաֆիստ աշխատեցի: Պարզատրվեցի: Մասնակցել եմ Հայրենական մեծ պատերազմին, ստացել եմ շքանշաններ: Հիմա թոշակառու եմ:

34 (34).

ՄԱՔՐՈՒՀԻ ՄԻՀՐԱՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ, ԲԺՆԿԵՐՏ Գ.)

Ես ծնվել եմ Վանի Բժնկերտ գյուղում, 1907 թըվին: Մերոնք շատ հարուստ են եղել: Մեր տունը միշտ լիքն էր: Հսկայական հողեր ունեինք, որոնք վարում, հնձում էինք, յոթաշքանի ջրաղաց ունեինք, հազարավոր անասուններ ունեինք: Մեր տանը կաթը լիքն էր, ջրի տեղ էինք խմում:

Հորս անունը Ռաֆիկ էր, Ռաֆո էին ասում: Հերս չորս տղա է ունեցել, երկուսը մահացել են:

1915 թվին մի պայծառ առավոտ շուտ Կոտո մամաս վերցնում է կուժը, որ իջնի Օսմիրամի առվից ջուր բերի: Հորեղբորս կինը էլ օրը հաց էր թխում: Մերս հեռվից տեսնում է մոտեցող ձիավորների՝ ձեռներին սվինները արևի տակ փայլվում էին: Մանր ու պետ վանեցիները կոտորների վրա նայում են: Թուրքերը եկել կոլոնվել են մեր գյուղը, շրջապատել են, հանդիպած մարդկանց խփել, սպանել: Մերս, որ հեռվից տեսնում է էլ իրարանցումը, կուժը կոտրում է, վազում է տուն: Տեսնում է՝ թուրքերը լցված են մեր տունը: Օտու են տվել հացի խմորը գետնին, ամեն ինչ իրար խառնված: Երկու հորեղբորս կնիկներին և յոթ երեխեքին լցնում են մարազ: Իմ հորեղբոր կինը դուրս է փախչում երեխան ձեռքին, նրան բռնում սպանում են: Ես ինձը տարեկան մի ախպեր եմ ունեցել՝ Մովսես անունով: Բեկի կնիկը տանում պահում է նրան. մենք էլ չտեսանք, տարան նրան թուրքացիին:

Գեղեցիկ աղջիկներին զցում էին ձիու թարկը,

տանում էին: Երեխեքին սվինների վրա հանում, զցում էին գետին՝ սպանված: Մորը զցում էին ձիու թարկը տանում: Մերս իր երեխան գրկում է, գնում է քեռու տունը: Ջահել հարսներին, որ ընկնում էին թուրքերի ձեռքը և չէին ենթարկվում նրանց, կուրծքը կտրում էին, զցում էին շներին: Իմ մի հորեղբորս խփել, զցել են Օսմիրամի գետը: Մանուկ հորեղբորս էլ մամանապես սպանել են սարապիելի ձեռով:

Էդ բոլորը ես տեսել եմ իմ աչքերով, ու ամբողջ օրը մինչև հիմա աչքերիս առաջն է:

Ես եմ եղել, վարդանուշ քույրս, Ենոքը՝ հորեղբորս տղեն, հորեղբորս կնկան՝ Հասմիկին, սվինով սպանեցին մեր տան շեմին, հրացանի կոնդախներով խփում, զցում էին գետնին: Քանի որ ընտանիքի հարըստությունը մեծ հարսի ձեռքին էր լինում, էն էլ կապված էր նրա մեջքին, նրան սպանեցին, հաց թխելու թևնոցները ճղճղեցին, շորերը ճղճղեցին, մեջքին կապած ոսկիները գտան, հանին, առին ու գնացին:

Մենք՝ երեխեքս՝ Հայրոն, Կշանը, Ենոքը, վարդանուշը և ես, մնացինք հորեղբորս կնկա՝ Պայծառի հույսին: Հորեղբորս չորս տղերքին մեր աչքի առաջ սպանեցին՝ Պետրոսին, Հմայակին, Հարությունին, Մետրոպին:

Հորեղբորս կնիկը՝ Պայծառը, մեզ վերցրեց, մարագի մեջ մտանք: Թուրք հարևանի կնիկը դարմանը լցրել էր մեզ վրա, որ մեզ չգտնեն ու չսպանեն: Մեր

հարևանի ութ տարեկան աղջկան, որը ծնողների կողքից հեռացել էր, թուրքերը երեք հոգով բռնաբարեցին հենց բակում: Մենք դեզի միջից տեսնում էինք: Եվ նա մեկ ժամ հետո մահացավ:

Էն մյուս օր գիշերը էդ թուրքի կնիկը մեզ՝ հինգ-վեց երեխեքիս, տարավ իր տունը, կերակրեց, պահեց ու գիշերով մեզ ուղարկեց Վան: Մենք էնտեղ մնացինք մինչև սկսվեց գաղթը: Մենք Պայծառի՝ հորեղբորս կնոջ և Ատոմ քեռուս հետ, որը Անդրամիկի զորքից էր, գաղթել սկսեցինք: Մամիկն երկու կողմը սար էր, երկու կողմից ջարդում էին. որը մտել էր անասունի տակը՝ փախել էր: Վերջապես գնացինք, հասանք Բանդիմահի կամուրջի մոտ, էդտեղ համարյա ժողովուրդ չմնաց. եզների վրա սայլերի մեջ երեխեքին դրել էին, սայլերը շուտ էին գալիս գետի մեջ: Որին սպանում էին, որն էլ իրան գցում էր ջուրը: Ժողովուրդը մի յանից փախչում էր, մի յանից ետևը նայում, որ տեսնի թուրքերը ետևից չե՞ն ընկնում:

Հասանք մի դաշտ: Ո՛րն սկսեց օջախ անել, ո՛րը սաճի վրա հաց եփել: Սոված ենք ու ծարավ: Ով ուժասպառ է լինում, մնում է գետնին ընկած, մնացածը շարժվում են առաջ:

Եկանք հասանք Իգդիր, բայց էնտեղ չմնացինք: Տանջանքով, տառապանքով եկանք, հասանք Էջմիածնի մոտ: Փոքր հորեղբայրս՝ Մանուկը, խոլերայից մեռավ: Մեկ էլ մեկը ձեն է տալիս. - Բժնկերտ գյուղից ո՞վ կա...

Հորեղբորս կինը ասաց. - Արի՛, Ատո՛մ, գնանք: Մեզ հավաքեցին: Ես, հորեղբորս տղերքը՝ հինգ երեխա, եկանք Էջմիածին: Մեմարանի շենքը մեր առաջին մանկատունը եղավ: Էլ չես հիշում: Հետո մեզ տարել են Դիլիջան:

Հորեղբորս կնիկը Արշալույսին ու Ներսեսին վերցնում է, դրանք մեծ էին, առնում գնում է:

Մանկատանը մեզ պահեցին: Բայց էնքան միջոց չկար: Հեռագիր են տալիս Ամերիկա: Միստր Նելսոնը, միսս Քլոմբըլը եկան, հայ որբերին հավաքեցին, տարին Ալեքսանդրապոլ, կազարմաների մեջ մտցրին:

Էնքան շատ էինք, որ մի տեղաշորի վրա երկու հոգի էինք քնում, երկու հարկանի մահճակալներ էին: Մեզ մթերքով ապահովեցին, հագցրին: Ամերիկացիները մնացին մեզ մոտ: Մեզ խնամում էին տիկին Թագուհին, տիկին Նվարդը, օրիորդ Մաքրուհին, Շուշանիկը, Գոհարը, բոլորն էլ վանեցի էին: Մայրապետները մեզ լողացնում էին: Ամերիկացիների վրա երգ էին հնարել.

- Հեռագիր տվին Ամերիկա,

Միստր Բրաունը եկավ,

Որբերին հավաքեց

Չթողեց ոչ մեկին

Անտեր, անպաշտպան:

Ես այնտեղ լավ էի սովորում: Արդեն գիտեի անգլերեն, ռուսերեն: Միստր Բրաունը մի օր ինձ կանչեց, ուզեց ինձ Ամերիկա ուղարկել: Բայց ես չհամաձայնվա:

Մեր գերդաստանից շատ քչերը հասան Հայաստան: Հորեղբորս աղջիկը՝ Արշալույսը, պատմում էր, որ իր ամուսինը՝ Սահակը էդ առավոտյան շատ շուտ, ժամը յոթին գնացել էր կովերին ճանապարհ դնելու: Վերադարձին թուրք հարևանը զգուշացրել է. - Սահակ, օղլո՛ւմ, չգնաս ձեր բակը. թուրքերը եկել, մտել են ձեր բակը, սպանում են բոլորին:

Սահակը մտնում է դեզի մեջ, նայում, թե ի՞նչ է կատարվում իրենց բակում: Եվ տեսնում է, որ իր հորը անկողնից հանեցին թումբանով, բերեցին երեք տղաներին կապկպված և հորը ստիպում են, որ ինքը իր տղաներին սպանի: Հայրը չի կրակում: Թուրքերը նրան էլ են կապում ծառից: Երեք տղաների առամները քաշում են ճակատներին խփում, եղունգները քաշում են, երեսները սվիններով ճղճղում են ու երեքին էլ էդ ձևով տանջամահ են անում, հետո էլ հորը սպանում են:

Սահակը էդ բոլորը տեսնում է իր աչքերով, խոտի դեզի մեջ ուշքը գնում է: Լուսադեմին թուրք հարևանը գալիս տանում է Սահակին ու թաքցնում: Սահակը էդպես ազատվում է, գալիս է Երևան:

1965 թվին Սահակը երեք ոչխար մատաղ արեց իր երեք եղբայրների և իր հոր հիշատակի համար, հոգեհաց տվեց:

35 (35).

ԱՐԾՐՈՒՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ)

Մնվել եմ Վանի Այգեստան թաղամասում: Հայերը Վանում զբաղվում էին արհեստներով՝ դերձակ, ոսկերիչ, հյուսն, ծաղկագործ: Իմ հայրը դերձակ էր, տղամարդկանց համար շորեր էր կարում:

Վանում կային երեք-չորս հարկանի շենքեր: Ծընողներս ունեին յոթը զավակ: Ունեին նաև երկու կով, մի այգի՝ ընկույզի և այլ ծառերով:

Ֆիդայական շարժումներն ուղղված էին անարդարության, կողոպուտի, հալածանքի դեմ: Հայրս հրացաններ ուներ ցախատանը: 1915 թ. վանեցիները կառողացան պաշտպանվել շնորհիվ իրենց զենքերի: Ինք-

նապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում:

Գաղթի ճանապարհին, Բանդիմահի կամուրջով անցնելիս, թուրքերը քարածայրերի ետևից կրակ մաղեցին մեզ վրա: Դա մի սողում գոմոր էր: Մենք մի քանի փոքրիկներով սայլերումն էինք: Մի փոքրիկ մեր աչքի առաջ արյունոտվեց ու գլուխը թեքեց, անշարժացավ: Մենք չզգացինք, որ նա սպանվեց:

Ութսունն անց եմ և զգում եմ, որ այդ նախնիքը ծրագրված էր: Ովքեր ողջ մնացին այդ դժոխքից, նրանք երբեք չեն մոռանա իրենց աչքերով տեսածները:

Ի գործում հայրս գտավ մեզ: Եկանք Էջմիածին: Ամբողջ Էջմիածինը լցված էր գաղթականներով: Վանքի պատերի տակ, լճակի ափին մեռնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ: Մենք երկար չմնացինք Էջմիածնում: Եկանք Երևան, որտեղ մահացավ իմ երկու տարեկան եղբայրը: Մենք մեկնեցինք Թիֆլիս: Ամբողջ ճանապարհին ճպոտած աչքերս կուրացել էին: Թիֆլիսում մեզ ապաստան տվեց հորեղբորս տղան: Մեր ընտանիքից մնացել էինք ես, Վարազդատը և մայրս: Հայրս մեռավ Արամյան հիվանդանոցում: Փոքր քույրս՝ Արփենիկը, որը մեկ տարեկան էր, մահացավ տիֆից: Մեծ քույրս՝ Արաքսին ևս: Նա մի փոքրիկ աղջիկ ուներ, որը որբ մնաց: Մեր փեսան ամուսնացավ իմ մյուս քրոջ՝ Սիրանուշի հետ, որ երեխային խնամի, ու նրանք գնացին Եգիպտոս բնակվեցին: Մեր ինը հոգիանոց ընտանիքից մնացինք երեք հոգի: Մեր կոտորածն էլ տարափոխիկ հիվանդությունների համաճարակից եղավ արդեն այս կողմում:

Մենք որբանոցում մնացինք մինչև 1918թիվը: Էնտեղ էին նաև ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցը, Ազատ Վշտունին, Նորայր Դաբաղյանը: Որբանոցում ես տառաճանաչ դարձա: Մի գիշեր լսեցի, որ մեր որբանոցը փոխադրում են Կարս, որտեղ ստեղծել

էին մանկական կացարան: Այնտեղ մեր որբերը շատ կորուստներ ունեցան: Խեղճ մայրս լվացք էր անում: Ես փողոցում կոշիկ էի մաքրում, ջուր էի ծախում: Ես կառչում էի վագոնին, գնում էի գյուղ:

1928թ. դարձա Լեհիստանի պետական թատրոնի սկսնակ դերասան: Մոսկվայում ղեկավարում էր այդ գործը: Դրա համար Մոսկվայի անվան թատրոն կոչվեց: Այդ թատրոնը ինձ շատ բան տվեց: Ես նվիրվեցի թատրոնին: Թատերական արվեստի միջոցներով ես պետք է ծառայեի իմ ժողովրդին:

Տարիների ընթացքում դարձա վաստակավոր արտիստ, ժողովրդական արտիստ: Հայրենական պատերազմի օրերին ինձ վստահվեց թատրոնի տնօրենի պաշտոնը:

Ես շատ եմ մտածել հայկական ցեղասպանության մասին և զարմանում եմ, որ կան պետություններ, որ չեն ընդունում հայոց ցեղասպանությունը:

Շատ եմ երազել գնալ, տեսնել մեր Վանը: Հիշում եմ մեծ ջրամբարը, որը ջրում էր Այգեստանի այգիները: Ես ուզում եմ տեսնել, թե ո՞վ է այն մարդը, որ առանց քրտինք թափելու վայելում է մեր տոհմական վաստակը:

Ո՛վ արդարություն, թող որ թքնեմ քո ճակատին:

36 (36).

ԵՐՎԱՆԻ ՍԻՄՈՆԻ ԾԻՐԱԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ)

Իմ հոր անունը Սիմոն էր, մորս՝ Աղավնի, քույրերինս՝ Վարսենիկ և Փրկուհի, ունեի նաև մի եղբայր՝ Հրանտ անունով:

Հայրս կոշկակար էր, միաժամանակ կոշիկ կարել է տվել և վաճառել: Նա ուներ մի քանի խանութ: Մենք շատ լավ ապրում էինք:

Հայրս ինձ ֆայթոնով էր մանկապարտեզ տանում:

1914 թ. դպրոց հաճախել սկսեցի: Բայց 1915-ի ապրիլին արդեն դպրոց չկար, որովհետև սկսվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և թուրքերը հարձակվել էին մեզ վրա: Բոլոր հայ տղամարդկանց թուրքական բանակ էին տանում, բայց հորս չտարան, քանի որ նա թուրքերին կոշիկ էր մատակարարում:

1914-ին, երբ պատերազմը սկսվեց, Արևելյան Հայաստանը և Թիֆլիսի հայերը կամավորական զորք կազմեցին և միացան ռուսական բանակին: Թուրքերը իրենց բանակում ունեին վաթսուհի հազար հայեր: Այդ որ իմացան, իրենց բանակի հայերին բանակից հանեցին, կազմեցին ռաբոչի բաթալիոն և սկսեցին նրանց կոտորել:

Երբ լուրը հասավ Վան, վանեցիները կազմեցին Ռազմական խորհուրդ և պարիսպավորեցին Վանը, դիրքեր սարքեցին: Իսկ Վանի մեջտեղում կար թուրքական դժլա: Վանեցիները այն վառեցին և մեջտեղից վերացրին:

1915 թ. ապրիլի 6-ից մինչև մայիսի 4-ը մենք

պաշտպանվում էինք շատ հաջող: Մայիսի 4-ին ռուսական զորքը մտավ Վան, որի մեջ էր վեց հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակը՝ Ջորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ: Ռուսական ղեկավարությունը ընտրեց Վանի ղեկավար Արամ Մանուկյանին: Այսպես ապրեցինք մինչև հուլիսի սկիզբը: 1915 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ղեկավարությունը կարգադրեց հայերին գաղթել:

Վանեցիները ընդհանուր ժողով կազմակերպեցին, որտեղ բուռն ելույթներ ունեցան երիտասարդները, որոնք չէին համաձայնվում գաղթել, բայց և այնպես մեծերը համաձայնվեցին:

Հայրս մի էջ գնեց, մեր ուտելիքները բարձեցինք վրան, իսկ եզի վրա մեր վերմակներն էին:

Մեր գերդաստանից մեզ հետ էր քեռիս, որը ամուսնացած չէր, և մյուս քեռիս՝ իր առանձին ընտանիքով եկավ, ինչպես և հորեղբորս ընտանիքը: Քույրս՝ Փրկուհին երեք ամսական բարուրի մեջ էր: Ես, չորս տարեկան Հրանտ եղբայրս ուսիս դրած էի, իմ մազի միջով անցավ պատրոնը մտավ եղբորս մարմինը, և նա մահացավ:

Մենք գաղթեցինք, երբ ճանապարհին անցանք Բերկրիի կամուրջը, որի անունը Բանդիմահի կամուրջ էր, հայտնեցին, որ քրդերը հարձակվել են մեզ վրա: Քրդերին սովորեցնում էին թուրքերը, որ մեզ կոտորեն: Նրանք էլ երբ հայ էին տեսնում՝ կոտորում էին:

Էշի վրա քույրս էր նստած, ես ետևը: Է՛շը մտավ ջուրը, թափ տվեց, ես ընկա ջուրը: Հազիվ ինձ ջրից հանեցին: Մ'ի կերպ հասանք Իգդիր: Մ'ի ոչխար մորթեցինք, եփեցինք, կերանք: Հայրս մի սալ վարձեց, և մենք լցվանք մեջը, եկանք Երևան: Մ'եկ սենյակի մեջ երկու ընտանիք էինք՝ ութը հոգով:

Հայրս վերադարձավ վան: Իր կաշիների

խանութը լրիվ թալանել էին, բայց ոռուները արդեն գրավել էին վանը: Հայրս եկավ, որ մեզ տանի վան, բայց արդեն վանը թուրքերին էր անցել: Մ'ենք տեղավորվանք Երևանում: Ես սովորեցի, հետո գնացի Մոսկվա սովորեցի, դարձա ինժեներ, կառուցել եմ կաուչուկի գործարանը և մի քանի ուրիշ բնակելի շենքեր եմ մոնտաժել: Հիմա էլ թոշակառու եմ դարձել:

37 (37).

ՂԱԶԱՐ ՂԱԶԱՐԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՎԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԶՈՐ, ՀՆԴՍԱՆ Գ.)

Մեր նախնիները ապրել են վանի նահանգի Հայոց ձոր գավառի Հնդստան գյուղում: Այն տարածվում էր կիսահարթավայրի վրա, Խոշաբ գետից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա: Այդ պատճառով էլ մեր գյուղը հյուսիսից և հարավից ճյուղավորած Խոշաբ գետի ջրերը դարձրել էին Հնդստանը ջրառատ և բարեբեր: Գյուղը ուներ շատ պտղատու այգիներ, այդ թվում նաև խաղողի, բայց թուրքական կառավարության տակ գտնվելով՝ հայերի իրավունքը ոտնահարված էր: Դրա համար էլ քրդական բաշիբոզուկների պատճառով որոշ այգիներ ամայացել էին: Նույնիսկ այգու տերը՝ հայ շինականը, ձեռք էր քաշել այն մշակելուց: Մեր գյուղին պատկանող հողային սահմանը բաժանված էր երկու մասի՝ դաշտային, ուր ընկած էին այգիներն ու բանջարանոցները, և լեռնային, ուր բարենպաստ կլիմայի պատճառով գյուղի բնակչությունը զբաղված էր խաշնարածությամբ:

1913 թ. մարդահամարով գյուղը կազմում էր երեսուցյոթ տնտեսություն, որից յոթը՝ քրդեր էին, իսկ երեսունը՝ հայեր:

1894 թ. Սասունի կոտորածի ժամանակ, սուլթան Համիդի թուրք ջարդարարները արշավում են նաև մեր գյուղը՝ ցանկանալով ավերել այն: Իմ պապի ընտանիքը կազմված է եղել տասնմեկ անձից: Թուրք և քյուրդ հրոսակախմբերը՝ մտնելով Հայոց ձոր, սկսում են հերթականությամբ ավերել անպաշտպան գյուղերը: Մեր գյուղը գտնվում էր ամենավերջում: Նախորդ կոտորված գյուղերից հրաշքով փրկվածները լուրը հասցնում են: Մեր գյուղացիները լսելով՝ որոշում են փոքր երեսնաներին բարձրացնել լեռնային անմատչելի վայրերը և թաքցվել: Իրենք դիմում են ինքնապաշտպանության, դիմադրելով թուրք ջարդարարներին, հույս ունենալով, որ երեքից հինգ օր կկարողանան դիմանալ, և թուրքական կառավարությունը ջարդարար թուրքերին ու քրդերին ետ կկանգնեցնի իրենց արարքներից: Սակայն թուրք իշխանությունը շատ լավ գիտեր կատարված դեպքերը հայկական գյուղերում և դիտավորյալ իրեն անգնեթի տեղ դնելով, կոտորել էր տալիս հայերին: Իհարկե, սա առաջին դեպքը չէր: Այդպիսի դեպքեր շատ անգամներ էին եղել: Թուրքական կառավարությունը սպասում էր, որ հայերի մի սերունդ աճի, աշխատի, եր-

կիրը գեղեցկացնի և մի չնչին պատճառ բռնելով, մեկ անհատի չենթարկվելու համար, պետական գործիչները՝ գաղտնի կապվելով քյուրդ ցեղապետերի հետ, հրահրում էին քյուրդ ավազակներին՝ թալանելու հայերին պատկանող անասնահոտերը կամ թե գողանալ այգու պտուղները, կտրել ծառերը, ոչնչացնել տուն-տեղն ու ունեցվածքը:

Ահա այսպիսի մի բաժին էլ հասավ մեր գյուղին: Եվ մեր գյուղը դիմադրեց: Բայց ինչ կարող էին անել քսան-երեսուն հոգին թուրք և քյուրդ խաժամուժի դեմ: Նրանք մեր գյուղի բնակչությանը բռնի լցնում են տները, այրում թե՛ տղամարդկանց, թե՛ կանանց՝ չխնայելով ծծկեր մանուկներին:

Թուրք եմիչերին՝ սունգիի ծայրին անցկացնելով երեսնային, զցում էր հինգ-տասը մետր հեռավորության վրա և կանգնում ու հիանում էր իր արածով: Այս կոտորածի ժամանակ էլ զոհվել է իմ պապի ընտանիքից ինը հոգի: Սրկուսը մնացել են կենդանի՝ մի քույր և մի եղբայր: Նրանցից մեկը ութ տարեկան, մյուսը՝ տասներջրս: Տղան՝ Գևորգը լինում է իմ հայրը, իսկ քույրը՝ Ոսկեհատը՝ Կակոն, իմ հորաքույրը: Այսպիսով իմ պապը քառասունհինգ տարեկան հասակում զոհվում է:

1908 թ. թուրքական իշխանությունը հայերի ուշադրությունը շեղելու նպատակով, հրապարակեց իր «Սահմանադրությունը», իբր ազատություն է շնորհում բոլորին:

1907 թ. ծնվել եմ ես, բայց իմ հայրը՝ Գևորգը, լինելով քսանհինգ տարեկան առույգ երիտասարդ, դառնում է Ֆեդայի՝ իր նահատակ հարազատների վրեժը լուծելու նպատակով: Նա խանի խմբի հետ կոչվում է և շուտ մեռնում:

1914 թ. պայթեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի մեջ ներքաշված էր նաև Օսմանյան կառավարությունը: Ոչ մի հայկական գյուղ, տուն գերծ չմընաց այդ պատերազմի արհավիրքից: Թուրք կառավարությունը բոլոր զինապարտներին տանում է ամիլե թաբուրներ (աշխատանքային գումարտակ):

Հորաքույրս՝ Կակոն, որպես ապահովություն ինձ ու մորս ուղարկում է վան քաղաք, որտեղ մորս հորեղբայրն էր ապրում:

Ռուս-տաճկական պատերազմին վանի փոխար-

քան էր Զևեթ փաշան: Նա Սալիլ փաշայի հետ կապ պաշտպանելով՝ պայմանավորված էր, հենց որ Սալիլ փաշան գրավեր Պարսկաստանի Դիլմանը, Թավրիզը և Սոլոյը, որոնք ռուսական ցարական բանակի՝ Չեռնոգուբովի հրամանատարությամբ պահպանվում էին, եթե Սալիլ փաշային հաջողվեր իրագործել իր այդ ռազմական ծրագիրը, որը ստացված էր Գեդեմահայից, ապա Զևեթը պետք է Վանի նահանգի մեջ մտնող բոլոր հայկական գավառներում ապրող հայերին արժանացներ այն բախտին, ինչին արժանացան Դեր Զորում զոհված մեկուկես միլիոն հայերը:

Վանի նահանգի հայ հեղափոխական մարմինները, գլխավորությամբ Արամ փաշայի, Իշխանի, Վոսմյանի, Վարդանի, կոսհելով Զևեթի խորամանկ պլանները, նախօրոք գավառների հայությունը փոխադրելով Վան, գլխավոր պաշտպանության վայրը ընտրելով Այգեստան թաղամասը, սկսեցին ուժեղ պաշտպանական միջոցների դիմել՝ մինչև որ կհասնեն հայ կամավորական և ռուսական բանակը: Զևեթը մտածելով, որ Սալիլը բարեհաջող հասել է Դիլման, հրաման տվեց Վանում կանգնած թուրք զորապետերին կատարեն իրենց չարագործությունը: Սակայն վանեցիները իրենց գավառների գյուղացիների հետ լավ կազմակերպված սկսեցին հակահարված տալ թուրքական զորքին: Ապստամբությունը տևեց մեկ ամիս: Կատարված հերոսությունները շատ ու շատ էին:

Այդ պաշարման ժամանակ մենք Վան քաղաքում էինք: Մեզ հետ էին նաև մեր մյուս ազգականները, այնպես որ, հյուսն մորեղբայր Վարդանի տանը բնակվում էինք քառասունհինգ հոգի: Ամառ էր: Քնում էինք բակում: Մեր սննդամթերքը սպառվեց շատ շուտ: Քաղաքի և գյուղի միջև կապը կտրված էր: Զևեթի զինվորները փակել էին ճանապարհը: Բայց իմ ճարպիկ հորաքույր Կակոն, տղամարդու շորեր հագած, հրացանով զինված գնաց գյուղ և մեկ օրից վերադարձավ՝ իր հետ բերելով երկու եզներ՝ բարձած ցորենով: Այդ սննդամթերքով մենք մեր գոյությունը պահպանեցինք մինչև Վանի ազատագրումը:

Վանի ազատագրումից հետո մենք նորից վերադարձանք գյուղ: Նորից սկսվեց ստեղծագործ աշխատանքը՝ հույս ունենալով, որ այլևս տեղաշարժ չի լինելու: Հայ կամավորական խմբերը՝ Անդրանիկի և Նազարբեկովի, ռուսական բանակների հետ անցան մինչև Բիթլիս, Էրզրում: Թուրքական զորքը նահանջեց՝ թողնելով չորս փոխալեթներ:

Վերադառնալով գյուղ, հորաքույրս՝ Կակոն, սկսեց իր տնտեսական խաղաղ աշխատանքը: Ես ու մայրըս էլ ապրում էինք՝ հույսներս դնելով Կակոյի վրա:

Անդրանիկի գալու ժամանակ Կակոն քրդերի գյուղերից թալանեց հինգ հարյուր ոչխար, տասնհինգ կով և չորս եզ, երկու ձի՝ այդպիսով իր վրեժը լուծելով իր նահատակների հիշատակի համար:

Մի քանի ամսից ընդհանուր հրաման եկավ՝ լրիվ կերպով նահանջել մինչև Իգդիր, Երևան:

Գաղթը ահավոր զրկանքներ ու տանջանքներ բերեց մեզ: Կակոն, մայրս և ես (այդ ժամանակ վեց-յոթ տարեկան էի) գաղթեցինք: Հիշում եմ այն տանջանք-

ները և մինչև հիմա, երբ արդեն վաթսուց տարեկան եմ, դարձյալ չեմ կարող մոռանալ: Ամբողջ Վանի նահանգի բնակչությունը իր ունեցած փոխադրական միջոցները գործի դնելով՝ սկսած սայլերից, բարձկան չորքոտանի անասուններից, մինչև մարդկանց շալակը բարձած այն, ինչը իրենց համար թանկ է և անհրաժեշտ՝ հեռացավ: Իսկ մնացած ոչխարի հոտերը և նախիրը, յուրաքանչյուր գյուղում թողած առանձին վստահելի մարդկանց, մնացած գույքն էլ թողնելով հորերում, հույս ունենալով, որ նորից կվերադառնանք, բռնեցինք գաղթի ճանապարհը:

Անցնելով Սոչաք գետը, բարձրացանք Վարք լեռան արևմտյան լեռնաշղթայով, ուղղություն վերցրինք հյուսիս, դեպի Վան: Քաղաքից դուրս գալով՝ նահապարհը ձգվում էր Վանա լճի երկարությամբ, դեպի հյուսիս-արևելք, մինչև Բերկրի կոչվող գյուղը, որից հետո մտնում Բերկրիի Գայլի կոչված կիրճը, որի միջից հոսում է Բանդիմահի գետը: Այն հոսելով հյուսիս-արևելքից՝ թափվում է Վանա լիճը: Հինգ օր քայլելուց հետո լուրեր տարածվեցին, որ զիլան կոչված քրդական ցեղերից որոշ ավազակախմբեր եկել են Բանդիմահի գետի կամուրջը գրավել, որպեսզի կարողանան թալանել Վանից փախած հայ գաղթականների՝ Ակատի ունենալով, որ վանեցիները հարուստ են, շատ ոսկի ու թանկարժեք իրեր ունեն, նաև շատ ոչխարի հոտեր ու նախիրներ:

Այսպես հայ գաղթականությունը գավառ առ գավառ, գյուղ առ գյուղ, իրենց հարազատներով ու բարեկամներով դանդաղ շարժվում էր՝ առանց իմանալու վերահաս վտանգը: Գաղթականների որոշ մասը կամուրջն անցնելով՝ հասել էր Բերկրի բաց դաշտը, իսկ մյուս մասը դեռ դանդաղ առաջանում էր. կամուրջը նեղ լինելու պատճառով հերթով էին անցնում:

Արևմտուտ էր: Հանկարծ կիրճի հարավային կողմից լսվեց հրացանների կրակոց, և զիլանցի քրդերի լույն հնչեց՝ խփե՛ք, հա՛յ խփե՛ք: Նրանք կամուրջի ելքը կտրեցին: Ոմանք էլ քարավանի ետևից եկողների ճամփան կտրեցին, իսկ զիլանցիների որոշ մասը թաքնված ժայռերի հետևում՝ կրակում էր անցնող գաղթականների վրա՝ հույս ունենալով, որ նրանք անցնելով ինքնապաշտպանության՝ կթողնեն իրենց ունեցվածքը և իրենք էլ կհափշտակեն: Սակայն Վանի նահանգի հերոս ժողովուրդը, որը կարողացել էր մինչև այդ պաշտպանել իր պատիվը համիդյան ավազակախմբերից, մեծ զոհեր տալով չհուսահատվեց: Բայց եղան նաև մարդիկ, որոնք իրենց նետեցին Բանդիմահիի սրընթաց ալիքների մեջ՝ հույս ունենալով անցնել մյուս ափը, սակայն ալիքները տարան նրանց:

Ձիմված գաղթականները անմիջապես դիրքավորվեցին: Սակայն քրդերը նախօրոք մտածված ամրացել էին քարածայրերին, ունենալով բարձր դիրք և միևնույն ժամանակ անտեսանելի կրակում էին անգոր գաղթականների վրա: Շատերը զոհվեցին: Չոհվեցին նաև անասունները: Այսպես տևեց երկու ժամ, մինչև որ օգնության հասավ Բերկրի գյուղում հանգստացող կազակական մի կայսագոր: Կամուրջն ազատվեց: Այդ գիշեր առանց հանգիստ առնելու գաղթականությունը շարունակեց իր ճանապարհը:

Կարծես բախտը մեզ ժպտաց: Կակոն, լինելով ճարպիկ, գյուղի մի քանի երիտասարդների հետ զբաղված էր անասունների խնամքով: Իսկ ես և մայրս մեր եզները բարձած, գյուղացիների հետ շարժվում էինք առաջ: Հասնելով Բերկրի՝ մեզ այլևս թույլ չտվին առաջ գնալ, կայագորի հրամանատարը հաղորդեց, որ օգնական ուժեր են ուղարկել, մի քանի ժամից ճանապարհը կազատվի: Մի գիշեր մնացինք Բերկրիում: Հաջորդ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Մինչև մեր շարժվելը հասավ նաև Կակոն՝ իր ոչխարի հոտերով, և մենք նորից բռնեցինք մեր գաղթի ճամփան:

Անցնելով կամուրջով, կիրճում մենք ականատես եղանք մեր գաղթական հարազատների դիակներին: Թե ինչպիսի տեսարան էր, սուկալի է անգամ վերհիշել, չնայած որ հայը այդպիսի տեսարանների շատ է արժանացել թուրք բարբարոսների կողմից:

Ես միայն կվերհիշեմ մի դեպք մի մարդու մասին, որը իր ժամանակին մեր գավառի համար եղել է հեղինակավոր դեմք, եղել է մեր գյուղի տերը: Դա Մկրտիչ աղան էր: Բնակվում էր Վան քաղաքում: Ինքը լինելով կալվածատեր՝ մեր գյուղը իր նախնիների կալվածքն էր եղել, գյուղում ուներ հիանալի կառուցված տունքեր, որը երկու հարկանի էր, դեռ մինչև գաղթը մնում էր նրա այգին՝ հինգ-վեց հեկտար տարածությամբ, երեք մետր բարձրությամբ պարսպապատ: Գյուղի եկամտի կեսը պատկանում էր նրան: Գյուղում նրան կոչում էին Մկո (Մկոյի պարիսպ, Մկոյի բերդ, Մկոյի արտեր և այլն): Ահա գաղթի այդ ճանապարհին մենք հանդիպեցինք նրան մի սայլի վրա նստած՝ հովանոցը գլխի վերևը բռնած: Գաղթի ճամփին նա զոհ գնաց մի պատահական զնդակի: Երևելի կալվածատիրոջ անփառունակ մահը կարծես ի ցույց էր բոլոր անցնող գաղթականներին, որպեսզի նրանք չցավեին իրենց կորցրածի համար:

Անցնելով Բանդիմահու կամուրջը, մենք մեզ զգացինք կարծես ազատ վտանգներից: Մի քիչ հանգիստ առանք, որպեսզի ուժ հավաքենք գալիք ճանապարհի համար: Թե քանի օրից հասանք Իգդիր, այդ չեմ հիշում: Հիշում եմ, երբ հասանք Իգդիր՝ Ռուսահայաստանի մեջ, սկսեցինք վաճառել մեր անասունները տեղացի հայերին, թողնելով մի քանի բարձկան անասուններ, որոնց բարձելով մեր ուտելիքը, առաջացանք դեպի Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, ինչպես այն նախատեսել էր կառավարությունը:

Մեզ նշանակեցին Գոգչայում (Լարտունու շրջան), Վերին Ադյաման: Մենք մեր համագյուղացիների հետ փոխադրվեցինք Իգդիրից Երևան՝ Պլանի գլուխ:

Մի քանի խոսք Պլանի գլխի մասին: Այժմյան Աբովյան փողոցը առաջ կոչվում էր Աստաֆյան: Աստաֆյանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցուց մինչև վերջ, դեպի Քանաքեռ տանող ճանապարհը պատած էր խաղողի այգիներով և այլ մրգատու ծառերով: Փողոցը ընկած էր կավե պարիսպների մեջ, միայն ինչպես հիմա, այնպես էլ այդ ժամանակ իր տեղումն էին Պետհամալսարանի հին սև շենքը, Առաջին հիվանդանոցը: Մեզ տեղավորեցին Պլանի գլխի բարակներում և որոշեցին, որ յուրաքանչյուր գավառում նշանակված գաղ-

թականին պետք է տեղափոխի նաև նույն գավառը: Ձմռանը Գյոգչայից եկան սայլեր և մեզ փոխադրեցին Վերին Ադյաման: Մեր գյուղից այնտեղ ապրելու էին տասնհինգ տնտեսություն: Գյուղացիները յուրաքանչյուր ընտանիքի տեղավորեցին: Մենք տեղավորվեցինք Մուրադի Ռուբեն անունով տղայի մոր՝ Գուլե անունով մի պառավ կնոջ տանը, որը ուներ մի հարս՝ Գլազ անունով: Ռուբենը՝ տղան, գնացել է Համաշխարհային պատերազմ, ծառայում էր ռուս-գերմանական ֆրոնտում:

Լինելով բարի և հեռատես կին, Գուլե մայրիկը իր ունեցվածքը խառնելով մերին, տան դեկավարությունը վերցրեց իր ձեռքը և կարգադրեց հարսին խըտրություն չդնել մեր և նրանց միջև: Եվ այդպես մենք մեզ զգում էինք ոնց որ մեր տանը:

Կակոն լինելով մեր «տղամարդը», ձեռնամուխ եղավ տնային ծանր աշխատանքին: Այդպես, 1916 թ. գարնանը լուր ստացանք, որ Տանկաստանը ազատագրված է, ովքեր ցանկանում են՝ թող վերադառնան իրենց գյուղերը. ինչպես գիտենք, մարդու ծննդավայրը ինչպիսի կախարդական ուժ ունի, ձգողական հատկություն, ձգում է դեպի իրեն հայրենիքը, նահատակված հարազատների գերեզմանները կանչում էին մեզ: Դարձյալ բարձելով մեր երկու եզները՝ վերադարձանք Երևան, այնտեղից էլ՝ մեր ծննդավայրը:

Երևանից Վան մենք պետք է մեկնեինք գնացքով: Գնացքը աշխատում էր մինչև Սովուխ սու (Սառը ջուր) կոչված բնակավայրը, որից հետո՝ ֆուրգոններով:

1916 թ. գարնանը մենք հասանք մեր գյուղը՝ Հընդրստան: Ինչպես ծիծեռնակը իր հին բույնն է վերաշինում, այնպես էլ մենք վերադարձանք տուն: Մեր տունը ինչպես թողել էինք, այնպես էլ կանգուն էր: Գաղթի ժամանակ Կակոն տնտեսական շատ իրեր, որոնք հնարավոր չէր տեղափոխել, հորել էր տան մեջ, հանեցինք և նորից սկսեցինք մեր չարքաշ կյանքը:

Ի հարկե, Վանի նահանգի բոլոր գավառների հայերը չվերադարձան, այլ՝ միայն մի որոշ մասը վերադարձավ:

Դեռևս Համաշխարհային պատերազմի օրերին գոյություն ուներ Կարմիր խաչի ընկերություն, որը 1916 թվականին Վան քաղաքում հիմնեց Կարմիր խաչի մանկատուն՝ պատերազմում զոհված, ծնողազուրկ երեխաների համար: Ինձ ևս բախտ վիճակվեց ընդունվել այդ մանկատունը: Հիշում եմ այդ օրը՝ Կակոն և քեռիս՝ Հարությունը, համոզում էին, որ գնամ, գրել-կարդալ կսովորեմ, լավ հագուստ կհագնեմ:

Եվ այսպես, 1916 թ. մայիսյան մի գեղեցիկ առավոտ քեռի Հարությունը տարավ ինձ Վան և հանձնեց մանկատուն: Ենթարկվելով մանկատան կանոններին, ինձ զգում էի փշերի վրա, սակայն երեք ամիս մնալուց հետո համոզվեցի, որ այդպես էլ պետք է լիներ: Սակայն ե՞րբ է կյանքում բախտը ժպտացել որբին. որ ինձ ժպտար: Վրա հասավ 1917 թ. գարունը: Հետո Ռուսաստանում պայթեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Մեր մանկատան, Վանի Կարմիր խաչի օգնության կոմիտեի նախագահն էր Կոստիկ Համբարձումյանը (մարմնամարզիկ Սերգո Համբարձումյանի եղբայրը),

որը նկատի ունենալով ընդհանուր քաղաքական դրու-
թյունը, 1917 թ. աշնանը մեր մանկատան հազար հինգ
հարյուր որբերին տեղափոխեց Ալեքսոլ (Լենինական):
Այդ օրվանից եւ բոլորովին հույս կտրեցի իմ հարա-
զատներից: Օտտ զրկանքներ կրեցի. սով, կեղտ, էլ ինչ
որ հնարավոր է: Հասնելով Ալեքսոլ, մեզ տեղավորե-
ցին զանազան շենքերում, սակայն մեզ վիճակված չէր
նույնիսկ այստեղ դադար առնել. պատերազմի վտանգը
սպառնում էր նաև Ալեքսոլին, որի համար մի ձմեռ անց-
կացնելուց հետո, 1918 թ. գարնանը մեզ տեղափոխեցին
Ջալալօղլի (Ստեփանավան): Սնվում էինք սարսափե-
լի վատ, առավոտյան երկու հարյուր գրամ հաց, մի բա-
ժակ կիսաքաղցր թեյ, կեսօրին՝ միայն սուպ կամ բորշչ,
այլ կերպ ասած՝ տաք ջուր, միայն այլ գույնի, իսկ երե-
կոյան երկու հատ խաշած կարտոֆիլ: Ահա մեր սնուն-
դը: Դրանք տանջալի օրեր էին, որոնք մոռանալ երբեք
չեմ կարող, նույնիսկ հիմա հիշում եմ այդ սև օրերը:

1918 թ. մայիս թե հունիս ամսին Զորավար Անդ-
րանիկի կամավոր բանակը, մարտնչելով Վեհիբ փա-
շայի դեմ, հասավ Ջալալօղլի՝ մի քանի օրով հանգստա-
նալու և իր մարտական ուժերը վերակազմելու՝ հույս
ունենալով տեղի զորամասի վրա, բայց նա իր հաշիվ-
ների մեջ սխալվեց: Տեղական զորամասը տեսնելով,
որ Վեհիբ փաշան մեծ զորքով շարժվում է դեպի Ջա-
լալօղլի, բանակի մեջ առաջացավ խուճապ, դասա-
լքություն, չնայած Անդրանիկի ձեռք առած խիստ մի-
ջոցներին, դարձյալ հնարավոր չէր կասեցնել մասսա-
յական դասալքումը, որովհետև բուշնիկյան հեղափո-
խության ալիքը հասնելով Անդրկովկաս՝ ստեղ էր ամեն
գյուղ ու տուն, մարդկանց գիտակցության մեջ:

Անդրանիկը մնալով Ջալալօղլիում տասը-տաս-
նը հինգ օր, ամեն առավոտ իր թիկնապահ զորական-
ներով ձեռքը հեծած գնում ուսումնասիրում էր Ջալալ-
օղլիի շրջապատի լեռնագագաթները՝ ընտրելով հար-
մար դիրքեր, որպեսզի դիմադրեր և կասեցներ Վեհիբի
հորդաներին և կարողանար ապահովել ժողովրդի գաղ-
թը հանկարծակի վերահաս վտանգի դեպքում:

Ես անձամբ եղել եմ այդ օրերի ակամատեսը և
տանջանքների կրողը: Անդրանիկի բանակը կազմված
էր հազար ձիավորներից, հազար հետևակներից: Ի-
րենց տասնհինգ օրվա հանգստի ժամանակ մեզ՝ որբե-
րիս, կերակրում էին, բանակը տեղավորված էր դպրո-
ցի շենքի դիմաց գտնվող այգիների բացատում, իսկ
շտաբը՝ դպրոցի շենքում:

Մի ամպամած, մոսյլ օր էր: Անդրանիկը գտնը-
վում էր շտաբում, ինչ-որ զինվորական խորհրդակ-
ցություն էր: Սուրհանդակ է գալիս, Անդրանիկը հայտ-
նըվում է պատշգամբում, պահակին հրամայում է ձին
պատրաստ պահել, ապա դառնալով գնդի թժիշկ Բո-
նապարտյանին և զինվորական խորհրդակցության
հավաքված հրամանատարներին՝ Սմբատին և մյուս-
ներին, հրամայում է այրուծին դուրս բերել, իսկ հետևա-
կը հարավում գտնվող բարձունքը բարձրանա և սպա-
սի իր սպասավորի բերած լուրին:

Այնուհետև Անդրանիկը իր ձին հեծած շարժվում
է դեպի ձորը տանող ճանապարհով, անցնելով գետը,
բաց դաշտում բաժանվում են ըստ զորագնդերի և ար-

շավում Վեհիբ փաշայի վրա: Ջալալօղլին ապրում էր
ծանր ժամեր: Դիշերը Անդրանիկը հրաման է տալիս,
որ ժողովուրդը գաղթի Քուլագերան՝ դեպի Թիֆլիս: Իսկ
մենք՝ որբերս, մորը կորցրած գառնուկների պես, լաց
ու կոծով մնացել ենք անխնամ, սով ու մերկություն
այլևս չենք զգում, բայց ու՞ր գնալ և ինչպե՞ս գնալ, չէ՞
որ անգոր ենք մինչև Քուլագերան քայլել ոտքով: Օրը
անձրևային էր, ցեխ, քայլելը մեզ նման որբուկների
համար անհնարին էր: Ահա այդ հուսակտուր պահին
էր, որ Անդրանիկը, հիշելով մեզ՝ որբուկներին, ուղար-
կում է հեծյալների վաթսուն հոգանոց մի վաշտ, մեզ՝
որբերին, մինչև կայարան տեղափոխելու համար: Երե-
կոյան հասանք Քուլագերան կայարանը: Սպասում ենք
հերթական գնացքի, սակայն կայարանապետը հա-
ղորդեց, որ Հայաստանի և Վրաստանի սահմանային
կայարանը՝ Սադախլուն, Բորչալուի թուրքերը գրավել
են, Թիֆլիսի հետ կապը կտրված է: Վեհիբ փաշան
կապ հաստատելով կովկասի թուրք բնակչության
հետ, իր բանակը շարժելով Ջալալօղլիի և Ղարաքի-
լիսայի ուղղությամբ, ցանկանալով կտրել երկաթգծի
ճանապարհը, տեղի թուրք ապստամբների միջոցով
Հայաստանը կտրելով Վրաստանից, ցանկանում է մեծ
հաղթանակի հասնել, միևնույն ժամանակ կասեցնելով
ռուսական բանակների ճակատից վերադարձը:

Լոռվա ձորերը, Դեբեդի երկայնքով, լեփ-լեցուն
էին գաղթականներով: Մեզ՝ որբերին, Քուլագերանից
մինչև Ալավերդի տանելով երկաթգծի ուղղությամբ,
Ալավերդուց տանող խճուղով գնացինք Թիֆլիս, ուլքեր
որ մեծ էին և կարողանում էին քայլել: Սակայն Ալավեր-
դում ջոկեցին մեզ: Ինը-տասնմեկ տարեկանները մնա-
ցինք Ալավերդի կայարանում՝ մոտ չորս հարյուր-հինգ
հարյուր հոգի, իսկ մեծերը շարունակեցին ճանապար-
հը: Երեք օր անխնամ թափառում էինք գաղթականու-
թյան մեջ, աղերսում հաց, բայց ո՞վ կգթար մեզ՝ որ-
բերին, երբ իրենք էլ էին սովամահ լինում: Գարուն էր:
Բուսականությունը նոր էր, ստիպված սնվում էինք խո-
տերով: Դարձել էինք մարդկային կերպարանքով անա-
սուններ: Կյանքում երբեք չեմ մոռանա այդ օրերը, երբ
իմ ընկեր Պատուրի հետ թափառում էինք գաղթական-
ների մեջ, գտնելու ուտելու բան, բայց իզուր: Վերցնում
էինք ոսկորը, դնում քարի տակ և ուրիշ քարով մանրաց-
նում, այդ մանրացրածը ուտում, այն էլ՝ խնայողու-
թյամբ: Անընդհատ աչքերս գետնին էին: Մի օր երկաթ-
գծի վրա գտանք մի կապոց: Կարծեցինք շոր է մեջը:
Բացեցինք, տեսանք քառասուն կտոր շաքար, ջարդ-
ված կաղին և ընկույզի միջուկ, թթի չիր ու չամիչ: Մենք
սկզբում չհավատացինք, կարծեցինք երազ է, բայց մի
քանի օր ապրեցինք դրանով: Մի առավոտ, սովորա-
կան մի առավոտ, նորից բարձրացանք լեռները՝ պա-
շար հավաքելու, լսեցինք պատկանելի մի մարդու ձայն:
Դա կարմիր խաչի Թիֆլիսի բարեգործականի անդամ,
հայ հարուստ Միրզոյանն էր, միջահասակ, քիչ շիկա-
գույն, թավ հոնքերով, թլվատ, արագախոս մարդ էր:
Նա հրամայեց ոչ ոք տեղից դուրս չգա, պետք է գնա-
լինք Սանահին գյուղ, տեղի վանքում մեզ սպասում էին
լավ կյանք և ուտելիք:

Միրզոյանը Ալավերդու կայարանից մինչև Սա-

նահին ընկած տարածության վրա որոկներին հավաքեց և տարավ Սանահին: Այնտեղ մեզ տեղավորեցին մի եկեղեցում, սկսեցին մեզ կերակրել Թիֆլիսից ստացված ձեթով և կրուպայով: Բայց արքան տանջանքներից, կեղտից արդեն մեր մեջ տարածվել էր տիֆը: Չկար մի առավոտ, որ վեր կենայինք և եկեղեցու ծածկի տակ, խսիրների վրա չմնային տաք-տասնհինգ երեխաների դիակներ: Տեսնելով այդ չարիքը, ես և մի քանի հասակակից տղաներ դուրս եկանք եկեղեցուց և գնացինք Հաղպատ, Ունակ կոչված գյուղերը՝ մուրացկանության: Բնակիչները տեսնելով մեր վիճակը՝ առաջարկեցին իրենց մոտ ծառայել: Սիրով մնացինք: Մեկ հորթարած դարձավ, մեկ՝ գառնարած կամ անտառից ավանակով փայտ էինք տուն բերում: Այդպես ապրեցինք մինչև 1919 թ.: Ահա այդ թվականին անգլիացիները դուրս եկան Թիֆլիսից և շարժվեցին Բաքու, ճանապարհը ազատվեց, և մի օր Կարմիր խաչի միջնորդությամբ, ամերիկյան մերձարևելյան նպաստամատուց կոմիտեի ձեռնարկած օգնությամբ Ալավերդի կայարանում կանգնեց մի սանիտարական կառույց, որը ուներ բաղնիք, խոհանոց, ճաշարան և երեք վագոն նստատեղեր: Միրզոյանի ջանքերով մեզ հավաքեցին մոտակա գյուղերից, Սանահին գյուղի եկեղեցում մնացած երեխաներին՝ հինգ հարյուր հոգուց արդեն մնացել էին երկու հարյուր երեսուն հոգի մեկ ամսվա ընթացքում: Մի լավ մաքրելուց և կերակրելուց հետո մեզ փոխադրեցին Թիֆլիս՝ Նավթլու:

Միրզոյանը Թիֆլիսի հայ հարուստներից էր, ուներ գեղեցիկ մենատուն Օրթաճալայի շրջանում, Բուրգետի հարավային կողմում, Աղելխանովի կաշվի գործարանի վերևում: Երեք հարկանի շինվածքը նման էր պալատի: Արևելյան մասում տարածվում էր երեք հեկտար տարածությամբ այգի՝ մրգատու ծառերով, երկու կողմից բարձրանում էին խաղողի վազերը: Այգիճ ոռոգելու համար կառուցվել էր մի գեղեցիկ ավազան՝ քսան մետր լայնությամբ, հիսուն մետր երկարությամբ և տաս մետր խորությամբ: Թելեթից հոսող մի լեռնային վտակ լցվում էր այդ ավազանը, լիքը լցվելուց հետո ավելացածը հոսում էր ցած, իսկ կուտակված ջուրը ավազանի հատակից հատուկ սարքավորումով բարձրանում էր պալատի պատշգամբների մոտ եղած մի ուրիշ ավազանի մեջ: Առավոտյան արևի շողերը ընկնելով ավազանի ջրի վրա, անդրադառնում էին պալատի պատուհանների վրա և ստեղծում մի գեղեցիկ կախարհական պատկեր: Ահա այս պալատում էր ապրել ցարական փոխարքա Նիկոլայը:

Ահա այստեղ սկսեցինք ապրել մենք՝ որբերս 1918 թ. ամառվանից մինչև 1920 թ. օգոստոսը: Գրեթե երկու տարի մնալով Թիֆլիսում՝ մենք լավ սնվում և միաժամանակ ուսում էինք ստանում: Բայց այդ ևս կարճ տևեց:

1920 թ. մեզ փոխադրեցին Կարս: Մեզ տեղավորեցին մի զինվորական զորամասում: Երեք հարկանի մի շինություն էր, ուր տեղավորեցին երկու հազար հինգ հարյուր որբերիս: Նորից սկսվեցին մեր դաժան օրերը՝ սով, կեղտոտություն: Մեր որբանոցի կառավարիչը մի շատախցի ամերիկյան միսիոներ էր, որին անվանում

էին Արզումանյան: Անգլերեն լավ գիտեճալով, նա զեկուցում էր ամերիկյան խնամակալներին, որ մենք գոհ ենք մեր ապրուստից: Այնինչ չորս-հինգ ամիս մնալով Կարսում՝ Ինչեր ասես, որ չտեսնանք:

1920 թ. Կարսի անկումից հետո մեզ՝ որբերիս, տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլի պոլիգոնները, որոնք վերածվել էին որբանոցների: Դրանք գտնվում էին Ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի հովանավորության տակ, որի ղեկավարն էր մատր Լարո կոչված ամերիկացին, որը տեսնելով Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ մի քանի ամերիկացիների և ամերիկոհիների հետ ետ գնաց: Մենք՝ որբերս, մնացինք անպաշտպան: Ընկել էինք դաշտերը, որ մկան բույներ քանդելով ցորեն գտնենք, իսկ այդ մկները տիֆի վարակիչներ էին, և մեզմից շատերը վարակվեցին, նաև մեր ընկեր Մուրադը, որը մի քանի օրից որովայնի տիֆով մահացավ: Մենք՝ որբերս, որպես նրա հարազատներ, հետևում էինք նրան: Երկու մեռելաթաղներ բռնել էին նրա պատգարակը, հանկարծ Մուրադը նստեց պատգարակի վրա, մեռելաթաղերը վախից փախան, բայց մենք նրան տարանք հիվանդանոց, ուր և ապաքինվեց ու փրկվեց մահից: Հետո մենք նրան կատակով անվանում էինք գոռնափշտիկ Մուրադ:

1920 թ. վերջերին Հայաստանը խորհրդայնացվեց, ամերիկացիների հովանավորությունն այլև չկար: Որբերի խնամքն անցավ Հայաստանի խորհրդայնացված իշխանությանը:

1921 թ. սկսվեց առաջին ներգաղթը: Նրանք, ովքեր 1917 թ. գաղթել էին Վանի նահանգից, Պարսկաստանով՝ դեպի Իրաք: Այդ առաջին ներգաղթի հետ նաև եկել էին իմ մայր Եղիսաբեթը և իմ հորաքույր Կակոն: Նրանք տեղավորվել էին Բեջաղլու գյուղում, մի բարի կնոջ՝ Ջարդար մայրիկի տանը:

1921 թ. գարնանը Հայաստանում սով էր, ազգամիջյան կռիվներ ու քաղաքացիական պատերազմ: Սովը մտել էր նաև Ղամաղլու:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը տարածվելով Ռուսաստանում՝ հասավ Անդրկովկաս: Ռուսական զորամասերը, թողնելով թուրքական ճակատը, վերադարձան Ռուսաստան:

Հայաստանի երկրային զորամասերը և կամավորական խմբերը չկարողացան պաշտպանել Տաճկահայաստանի ճակատը, որը թողել էին: Ռուսական զորամասերը ետ քաշվեցին, Կարաբեքիր փաշան կտրեց Տաճկաստանի և Երևանի միջև ընկած ճանապարհը՝ վտանգելով Վանի նահանգի հայությանը: Վանի նահանգի՝ 1916 թ. վերադարձած հայերը, տեսնելով իրենց սպառնացող վտանգը՝ Կարաբեքիրի գլխավորությամբ, Կոստին Համբարձումյանի, Լևոն Ծաղկունի և ասորիների կրոնական առաջնորդ Մարշոմոնի՝ վաթսուն հազար ասորիներով և քառասուն-հիսուն հազար հայերով, նախօրոք գաղթեցին Վանի նահանգից դեպի Պարսկաստան՝ Դիլման, այնտեղից ուղղություն վերցնելով դեպի Բաղդադ, որը այդ ժամանակ գրավված էր անգլիացիների կողմից:

Սակայն հեշտ չէր այդքան ճանապարհը, որ գնում էր Պարսկաստանի և Տաճկաստանի սահմանա-

գլխով, որտեղ բնակված էին զանազան քրդական ավազակ ցեղեր և այլ թուրքական ղեկավարներ:

Կոստիմը՝ Լևոնի և Մարշուտոնի ղեկավարությամբ, կազմակերպեց ինքնապաշտպանության խլմբեր և հետախույզներ՝ ճանապարհների ապահովության համար զինված խմբերը բաժանելով չորս մասի, իսկ ժողովուրդը վերցնելով իրենց կենտրոն՝ սկսեցին շարժվել առաջ: Յուրաքանչյուր ցեղի տարածքի միջով անցնելուց նախօրոք զգուշացնում էին, որ ճանապարհը ապահով են անցնելու առանց միջադեպի, իսկ հակառակ դեպքում սպառնում էին զենքի ուժով անցնել:

Դիվանի մոտ քրդական ավազակ Սմկո անունով մի ելուզակ իր խմբով թափառում էր, որտեղ գտներ լավ «որս», հարձակվում և հափշտակում էր: Այդպես էլ հարձակվեց մեր հայ և ասորի գաղթականների վրա, բայց նրանք հակահարված տվեցին:

Ջուլամերիկում գաղթականները խնդրել էին ճանապարհի տալ, որ անցնեն, հասնեն Մուսուլ:

Պատգամավորություն են ուղարկում Կոստին Համբարձումյանի գլխավորությամբ, բայց թուրք պատվիրակությունը նենգորեն գնդակով սպանում է Կոստինին: Լևոնը և Մարշուտոնը անթել հեռագրով կապվում են Մուսուլ՝ անգլիական իշխանության հետ և հայտնում Կոստինի չարանենգ սպանության մասին: Հաջորդ առավոտ անգլիական սավառնակները թռչելով Ջուլամերիկի վրա՝ սպառնում են թուրք և քյուրդ իշխանությանը ոմբակոծել, եթե թույլ չտան, որ Իրաքի տարածքով Մուսուլ հասնեն հայերը:

Գաղթականները հասնելով Մուսուլ, որի անգլիական իշխանության տիրապետության տակ էր Իրաքը, ժողովրդին բաժանում են Մուսուլ, Բաղդադ, Բասրա քաղաքների վրա:

Մայրս և Կակո հորաքույրս տղամարդու շորեր հագած չորս տարի մնում և աշխատում են Բասրայում: Բայց քանի որ գիտեին, որ ես Հայաստանի որբանցումն եմ, ցանկանում են գալ Հայաստան: Առաջին իսկ կանչով, առաջին իսկ քարավանով գալիս են Պարսկական ծոցով, Արաբական ծոցով, Կարմիր ծովով, Սուեզի ջրանցքով, Միջերկրական, Էգեյան ծովերով, Դարդանելի և Բոսֆորի նեղուցներով, Սև ծովով հասնում են Բաթում: Բաթումից՝ Հայաստան, Արտաշատի շրջանի Բեջազլու գյուղը, Ջարդար մայրիկի տանը բնակություն հաստատեցին, եկան և ինձ բերեցին որբանցից մոտ:

Բայց շուտով վարակիչ հիվանդությամբ հիվանդացավ և վախճանվեց մայրս: Կակո հորաքույրս ինձ ամուսնացրեց՝ ընդամենը 15 տարեկան հասակումս, Քնարիկ անունով խնամի «Բոշոյի (այսինքն՝ քոչած, ներգաղթած) մի ընտանիքի աղջկա հետ: Տարիների ընթացքում անեց մեր ընտանիքը: Բայց չէի մոռանում, որ տասնմեկ հոգի զոհ էինք տվել մեր ընտանիքից:

Սկսվեց Հայրենական պատերազմը, և մինչև 1945 թիվը ծառայեցի բանակում: Վիրավորվեցի, բայց վերադարձա իմ բազմադաս ընտանիքի գիրկը:

Ով կերպեր, որ 1896 թ. թուրքական սուլթան Համիդի գազանային վարմունքի հետևանքով իմ պապի 12 անձից բաղկացած ընտանիքի զոհվելուց հետո և 1915 թ. Մեծ եղեռնից միայն ինձ՝ որբ ու անտեր, հինգ տարիներ թափառելով Թիֆլիսի մանկատներում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, անտանելի զրկանքներով և վարակիչ հիվանդություններով հիվանդանալով, բախտ վիճակվեց վերականգնել իմ պապի կորցրած տասներկու անձերը և իմ վրեժը այդ ձևով լուծել:

38 (38).

ՆՇԱՆ ՍՈՒՔԻԱՍԻ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾԵՎ. 1908 թ., ՎԱՆ, ԱԼԶԱՎԱԶ (ԱՐԾԿԵ) ԳԱՎԱՌ, ԶԻՐԱՔԼՈՒ Գ.)

Գարձան ամիս էր: Արտերը մշակելու ժամանակ մեզ՝ երեխաներին, տանում էին արտի մի հարմար տեղ, քնացնում էին, իրենք դաշտային աշխատանք էին կատարում: Այն եմ հիշում, որ էդ դաշտում շատ սունկեր կային, և մի երեխան մի սունկ չէր կարողանում տանել, այնքան մեծ էին: Արտը վարելու ժամանակ շատ բույսեր կային, որ ուտում էինք՝ բուժիչ էին:

Մեր գոմը լիքն էր տավարով: Տան առջևից առու էր հոսում, մեզը բաղեր էին լողում:

Դաշտում էինք, երբ էկան հայտնեցին, թե քրդերը մեր տավարը տարան: Տանը լսում էի, որ հրանոթի ձայներից են խոսում: Ես էլ ուզում էի լսել, հայրս ինձ ասաց. - Գնա պատի տակի գազին (գետնին) ականջ դիր, կլսես:

Ականջս դրի, լսեցի, սկսեցի լաց լինել: Ռուսական զորքը եկավ, կազակներ էին: Մենք անընդհատ խաչ էինք հանում, որ քրդերից տարբերվենք:

Ես տատիս՝ Թելոյի մեջքին էի, և որտեղից էր՝ ձեռքս փամփուշտ էր տվել: Մի զինվոր խլեց իմ ձեռքից, առավ, տարավ:

Հայրս, եղբայրը՝ Նազոն, մեր ընտանիքը, Գարեենց ընտանիքը, Հրաչուհու ընտանիքը առանց տղամարդկանց, երևի երեսունից ավելի մարդ, պայմանավորվել էին երկու քյուրդ եղբայրների հետ, որ դրանք գիշերով մեզ անցկացնեն, տանեն բեկի տունը, պայմանով, որ մեր ամբողջ հարստությունը թողնենք դրանց: Էն ժամանակ բեկի հրամանը կար՝ էն հայերը, որ կմղտնեն նրա տունը, էլ վտանգ չի լինի. նա գաղտնի հայերին անցկացնում էր Հայաստան:

Մուր զիշերով, վարած արտերի միջով գնում էինք: Գիշերվա մի ժամի քյուրդ երկու եղբայրներից մեկը հրացանով սպանեց հորեղբորս՝ Նազոյին: Հորեղբայրս ընկավ: Հայրս ինձ գցեց մորս, թե երեխային վերցրու ու հարձակվեց քրդի վրա, հրացանը նրա ձեռ-

քից խլեց, դրան սպանեց, իսկ մյուս քյուրդ եղբայրը մը-
թության մեջ փախավ: Հայրս հրացանը շարտեց: Լու-
սաբացին հասանք բեկի գյուղը, կարծեմ՝ Հաղթափա
անունով էր գյուղը:

Գյուղից մեզ նկատել էին, մեկին ուղարկել էին
մեզ մոտ, եթե տղամարդ կա. պետք է սպաներ, իսկ կա-
նանց ու երեխաներին՝ ընդունում էին: Եկողը իմ հոր հին
ծանոթներից դուրս եկավ: Քիրվա էին ասում, անունը՝
Լ՛ստո:

Հայրս ասաց. - Մստո՛, բան չունեմ քեզ տալու.
ուկի, արծաթ չունեմ, միայն պահած լավ շալվար ունեմ՝
զինվորական: Միայն սա է, տալիս եմ քեզ, - Մստոն
վերցրեց:

Հայրս ասաց նրան. - Մստո՛, ա՛ն էս շալվարը,
միայն քո ձեռքով չսպանվեմ, - նա վերցրեց շալվարը,
գնաց, մի ուրիշի դրկեց: Սա ատրճանակով խփեց հորս:
Մայրս հորս շալակեց, էդ երեսուն հոգին լացով, ողբա-
լով հասանք բեկի տունը, մտանք գոմը:

Հայրս վիրավոր թիկունքով հենվել էր գոմի դռա-
նը, քանի որ քառասուն քրդեր ուզում էին դուռը բացել.
ներս խուժել, բայց չէին կարողանում: Է՛դ աղմուկի վրա
բեկի կինը դուրս է գալիս. ամոթանք է տալիս, որ էղբա-
նով մի հայի վրա են հարձակվել և ասում է. - Իմ տան
մեջ հայի արյուն չպիտի թափվի:

Հայրս իմանալով, որ բեկի կինն է, ետ է քաշվում,
դուռը բաց է անում: Քրդերը ներս են խուժում և երկորդ
անգամ խփեցին հորս: Հայրս միանգամից չմահացավ:
Նա ինձ սիրում էր, համբուրում էր, ես էլ նրա գրպանից
պոպոք էի հանում, ուտում:

Պարզվում է, որ հորեղբայրս գիշերով չի սպան-
վել: Գնացել, մտել է աթարի ամրոցի մեջ, թաքնվել է:
Առավոտը քրդի աղջիկը գալիս է, որ վառելու բան տա-
նի, տեսնում է հորեղբորս, սկսում է բղավել. - Լստեղ
հայ կա, - քրդերը հարձակվում, սպանում են հորեղբորս:

Երկու եղբայրներին հողը ձեռքերով ճանկոտե-
լով թաղեցին: Պարզվեց, որ բեկը տանը չէ: Բեկը չեկավ.
գնացել էր իր խմբով հայերին սահմանը անցկացնելու:
Մեզ բոլորիս լցրել էին գոմը, պիտի վառեին: Գալիս էին,
հայ գեղեցիկ կանանց ջոկում, քաշքշելով տանում էին,
դրա համար էլ նրանք իրենց երեսները ցեխ էին քսում,
մրոտում էին, որ իրենց չփախցնեն: Գոմի առաջից գետ
էր գնում, մեր խմբի շատ կիներ իրենց երեխեքին գրկած
ջուրն էին նետվում: Ծատերն էդպես մեռան: Քրդերը
տեսնում էին դրանց դիակները, երկար երկաթյա շե-
րով ծակում էին նրանց մարմինները, որ իմանան ողջ
են, թե՛ մեռած, որ թալանեն:

Տատս մորս ասում է. - Աղջի՛, ա՛ն երկու տղանե-
րիդ, փախե՛ք, - և դա հաջողվեց մեզ:

Մի անձրևոտ օր էր, կայծակ էր ուժեղ, օգտվելով
առիթից, փախանք: Ծանապարհին հանդիպեցինք մի
խումբ հայերի. շատ էին, միացանք դրանց, մտանք ան-
տառ: Մեզ վրա հարձակվեց քրդերի մի ցեղ՝ ճելոներ:
Դրանք չէին սպանում, մեզ թալանում էին, որը գեղե-
ցիկ կին էր ընտրում, որը երեխա էր վերցնում:

Մեկը մորս վերցրեց իրեն որպես կին՝ փոքր եղ-
բորս հետ, իսկ ինձ հրեց մի կողմ: Ինձ որդեգրեց մի մուլ-
լա: Միառժամանակ հետո, մուլլան իրեն կին էր գտել՝

հետն էլ մի երեխա, նրան բերեց, ինձ դուրս արեց: Ես
դուրս եկա գյուղի միջով անցնող ճանապարհով: Հանդի-
պեցի հայերի մի խմբի՝ յոթը հոգուց բաղկացած: Կա-
նայք էին, երեխաներով: Միացա նրանց: Երբ գյուղից
բավական հեռացել էինք, սկսեցին կրակել մեզ վրա,
բոլորին սպանեցին: Դիակների մեջ ինձ չնկատեցին,
երևի բանի տեղ չդրին, թալանելու բան չկար: Է՛դպես
դուրս եմ եկել, ընկել եմ դաշտ: Տեսա նույն տարիքի ջա-
հել տղամարդիկ էին սպանված, շարված: Գլուխները
կտրել էին ուղիղ մի գծի վրա դրել, մարմինները՝ մի.
դու մի ասա, դրանք զորակոչի կոչված հայ երիտասարդ-
ներ են: Դրանց վրա զազրելի բաներ էին արված: Մեկի
մի աչքը հանած, քիթը կտրած, ականջը կտրած, ազդ-
րերին գրպաններ բացած՝ ձեռքերը մեջը խցկած, ան-
դամը բերանը դրած... Ես էդ դիակների վրայով անց-
նում էի: Դիակները ուռած էին, ոնց որ փչած լինեին:

Հետո ինչ է եկել իմ գլխին՝ չեմ հիշում: Ցրտել
էր, ոտքերս ցուրտը տարել էր: Ոտքերիս տակը ջուր
էր լցվել. կաշին հաստ էր, չէր պատռվում, և ես չէի կա-
րողանում քայլել, գլորվում էի էս կողմ, է՛ն կողմ: Է՛դ ձե-
վով հասա մի քրդական գյուղ, հաց խնդրեցի քրդերեն,
քանի որ հայերենը մոռացել էի: Տանը մի պատավ կին
կար, հաց էր թխում: Է՛դ կինը ինձ էդ վիճակով տեսավ,
տարավ նստեցրեց թոնիի կողքին ու ինչ-որ բան ըս-
կրեց փնտրել տան մեջ:

Այ էստեղ ես նոր վախեցա: Պարզվեց, որ շատ
բարի կին էր, հեքիմ էր: Նա բերեց մի մախաթ, ինձ հա-
վի նման գրկեց, ոտքս ծակեց, մեջի ջուրը դուրս եկավ,
զոռով իմ ոտքերը կախեց թոնիորը: Է՛դ կինը ինձ պահեց
իր մոտ որպես գառնարած: Նա ուներ երկու տղա, մեկը
մեծ էր՝ հողագործ էր, մյուսը՝ ջահել էր, գնում էր հայե-
րին թալանելու: Ես տանում էի գառները արածացնելու:
Գառներին չէի կարողանում պահել, հաճախ կորչում
էին, գնում էին գլորվում էին ձորը: Մի օր էդ փոքր ախ-
պերը ինձ պառկացրեց, ոնց որ հավն են մորթում, և դա-
նակը հանեց, որ ինձ մորթի:

Մեծ եղբայրը ասաց. - Է՛դ ի՞նչ ես անում:
- Ի՞նչ պիտի անեմ: Գնում եմ կյանքի գնով թա-
լան եմ բերում, իսկ սա տանում, կորցնում է մեր գառ-
ները:

Մեծ ախպերը ինձ պաշտպան կանգնեց: Երկու
ախպեր սկսեցին կովել: Մայրը բարկացավ. - Մի հայ
լակոտի համար ուզում եք իրա՞ր սպանել:

Հաջորդ առավոտ փոքր ախպերը գնաց նորից
թալանի և է՛նտեղ իրան սպանել էին: Ես դաշտում էի,
երբ ինձ կանչեցին, իմաց տվին, թե՛ աղաղ սպանվել է:
Դիակը թաղեցին: Անցավ ժամանակ, ինչքան՝ չգիտեմ,
էս մեծ ախպերը ամուսնացավ մի հայ աղջկա հետ: Է՛դ
կնոջ գալուց հետո իմ վիճակը բարելավվեց: Է՛դ կինը
որպես հայ ինձ առանձին ուշադրություն էր դարձնում:

Մի գիշեր էլ էդ կինը ինձ զարթնացրեց.

- Նշա՛ն, վե՛ր կաց, եկել են մեզ ազատելու: -
Հետո իմացա, որ էդ գյուղը կոչվում էր Հարմիզոն: Է՛դ-
տեղ հայեր ու քրդեր ապրել են միասին: Պարզվեց՝ այդ
կինը եղել է հայ դաշնակցական հարյուրապետ դաշաղ
«Քյուրդ-Ղազո» անունով մարդու եղբոր կինը: Ղազոն
տասնվեց հոգով գալիս է նրան ազատելու: Դրա հետ

նաև ազատեց բավական թվով հայերի, նաև ինձ նման գերիների, իր հետ տանելով գյուղի ամբողջ տավարը. նաև իմ տիրոջ տավարը: Բեկը զբաղված էր հարսանիքով, նրան լուր եմ տալիս, բայց նա բանի տեղ չի դնում:

Մենք մի դաշտ տեղ նստեցինք: Ինձ նստեցրել էին մի իշու վրա: Դե երեխեն էջի վրա չի մնա. ընկել եմ: Էդ Ղազոն ինձ վերցրեց, նստացրեց իր կողքին՝ ձիու վրա: Ինքը հագած ուներ յափնջի, ես բան չէի տեսնում. միայն զգում էի, որ ինչ-որ ձորեր ենք իջնում, բարձրանում:

Հասանք Իգդիր: Մեզ բերեցին Աշտարակ՝ մանկատուն: Պապիս քույրը՝ Սանամ անուհու, լսել է, որ ես ազատվել եմ, եկավ, որ ինձ տանի, որդեգրի: Ես չգրանացի, չէի ճանաչում: Գնաց Լևոնին բերեց, Մայիսի հորը: Լևոնին տեսնելուս պես, ես ընկա նրա գիրկը: Էկա Էջմիածին: Սանամը վերջը ինձ որդեգրեց: Ապրում էինք բժշկի տանը: Ես հիվանդացա դիզենտերիայով: Ծատ էին մահանում: Բժշկի խնամքով փրկվա: Առողջացա եկա, Սանամը մահամերձ էր, մահացավ: Ինձ դրկեցին ապաստարան: Էջմիածնի ճեմարանի շենքերը հատկացված էին մեզ՝ գիշերելու համար: Ցերեկը գնում էինք, արածում էինք, շուն, կատու, ինչ որ պատահեր ուտում էինք: Առավոտ մեզմից կեսն էր կենդանի գարթնում: Պատահում էր՝ սովածությունից իրար կծոտում էին, գազանացել էին: Թաղող չկար, դիակներն էնքան շատ էին, որ չէին կարողանում մարդավարի թաղել, փորող չկար: Մի հատ եզան սայլ կար, Չվարթնոց գնացող ճամփին փոս կար, դիակները լցնում էին դրա մեջ, հողով ծածկում:

Ամերիկացիները Էկան, անկողին տվին, ճաշ էին եփում՝ լոբի, հագուստեղեն բաժանեցին, նույն շենքում որբանոց բացեցին: Չորս հարյուր երեխա էինք: Բավական էր գիշերը մի կատու անցներ, մեկը ճվար, իրար ձեն-ձեցի էին տալիս Էջմիածնի բոլոր որբերը: Տերտերներն էլ փոխանակ հանդարտացնեն, հաստատում էին գոռնափշտիկների գոյությունը, վախեցնում էին:

Վանքի մեջ մի ջրհոր կար, տերտերներն ասում էին, որ թուրքը գա, ես ջրերը ծով կդառնան: Մի գիշեր Հոփսիսմեի վանքից վազքով հասանք որբանոց, էլի գերեզմանների ուրվականների վախից: Ես էլ կաչում էի Լևոնին: Նա մեծերի մեջ էր, Հոփսիսմեի վանքում էր աշխատում: Փայտից հրացան էր ինձ համար սարքել:

Ճեմարանի մեծ շենքերը վերածվել էին որբանոցի: Երեկոները ամեն շենքի շուրջը կազմակերպվում էին երգի, պարի երեկոներ: Ամեն մի գավառի երեխաներ իրենց երգերն ու պարերն էին երգում ու պարում: Թաթուլ Ալթունյանի մայրը կառավարիչ էր: Թաթուլը այդ ժամանակվանից թառ նվագել էր սովորել, երգել և այլն:

Ամերիկացիները սկսեցին երեխաներ ջոկել ու տանել Ամերիկա: Ինձ մեր դաստիարակչուհին պահեց մահճակալի տակին, թույլ չտվեց, որ գնայի, թե ինչու՞, չգիտեմ: Ես ծանր հիվանդ էի, բարձր ջերմություն ունեի: Սավանը թրջում, բերում էր, գցում էր վրես, ու ես էնքան տաք էի, որ նա չէր հասցնում սավանը փոխել: Հետո էդ կնոջը շատ ման եկա, բայց չգտա:

Էջմիածնից մեզ տեղափոխեցին Քանաքեռ: Էդ տեղ անտանելի շոգ էր: Փայտյա մահճակալների վրա թախտաբիթներ էին վխտում: Ստիպված բետոնի վրա էինք պառկում:

Մի օր հինգ-վեց հոգով գնացինք թուֆ ուտելու: Տերը բռնեց, շարեց, հագներիս ոչինչ չկար, որ վերցնեմ: Մեկից մի գոտի վերցրեց: Ես պահ էի մտել էդ մարդու ետևում, ինձ չէր նկատել: Երբ ինձ տեսավ, որ թաքնվել եմ, ընկավ իմ ետևից. որ սպանի: Սովորական բան էր սպանությունը: Բանակի զորակոչիկին ծիրանի համար սպանում էին: Ջորի մեջ մի կամուրջ կար: Ջուրը քիչ էր, ես անցա, Ծավարշ անունով մի տղա ճարահատված իրեն գցեց կամուրջից: Բոլորս ապշեցինք: Էդ հետապնդող այգու տերը կանգնեց: Բարեբախտաբար ընկել էր ջրի մեջ, փրկվեց: Եկանք որբանոց: Պր. Գևորգը*, որը մեր դաստիարակն էր, շարել էր երեխաներին, ստուգում էր անցկացնում: Մենք զարմացանք նրա վարքագծի վրա, որովհետև մեզ ոչինչ չասեց: Ծատ բարի էր:

Մեզ բերեցին Երևան՝ հինգերորդ որբանոց, գիճու գործարանի դիմացը: Ինձ հետ էին Առաքելը, Միհասը: Ինձ տեղափոխեցին յոթերորդ որբանոց: Աչքերս ցավում էին: Սարմենի հետ էինք: Դիրիժոր Իսպիրն էր: Չարենցը իններորդ որբանոցում դասեր ուներ, իսկ Արփենիկը մեզ մոտ ուսուցչուհի էր: «Վարդան զորավար» գրահագնացքի կոմիսարը Չարենցն էր: Լսեցինք, որ գաղտնի Ալեքսանդրապոլ էր գնում-գալիս: Հաց չկար, ցորեն էինք ուտում: Չարենցն ու Արփենիկը սիրահարված էին:

1921 թ. փետրվարին մանկատունը շրջապատել էին դաշնակցականները: Մեզ հարցաքննում էին, թե որտեղ է ձեր ուսուցիչ Չարենցը:

Հեղաշրջման ժամանակ, 1920 թ. նոյեմբերին, տասնեկերորդ բանակը երբ մտավ Երևան, Քանաքեռի վերևներում, հիմնկվա մոնումենտի տեղը, գնդացիներ էին դրված: Գնդացիքը քաղաքը կրակի տակ էր վերցրել: Մի հեծյալ էլ կարմիր դրոշով հայտարարում էր, որ Սովետական իշխանությունն է: Տղաները դուրս էին գալիս գողության: Ես էլ մի օր դուրս եկա, գնդացիի գնդակները կպան իմ ետևի պատին, փախա:

Դաշնակցականները հերթով ճառեր էին ասում ու գնում: Ես մի ընկերոջ հետ գնացի սպայի տունը՝ դոմ օֆիցերա: Մեծ հայելի կար: Մենք երեխեքով ճիպտուները դրել էինք ուներիս, յանի հրացան ա, հայելու առաջ գնում, գալիս էինք:

Նույն օրը գնացինք ոռոսական եկեղեցի՝ Ծախումյանի արձանի տեղը, մի մարդ անընդհատ մեծ զանգ էր խփում: Մենք սկսեցինք քայլել, եկանք «Արմենիա» հյուրանոցի տեղը, խանութ կար, կողքին ապտեկա էր: Խանութի վիտրինայից մի պաչկա թեյ վերցրինք, իսկ ապտեկայից մի հատ մեծ ջերմաչափ, եկանք մանկատուն:

Առաքելը պատմում էր, որ բուշակները իրենց գնդացիքը դրել էին հինգերորդ որբանոցի պատի տակ: Ջորի վրայով կրակում էին դաշնակների վրա: Մեծ տղաները ուզում էին դուրս գալ թալանի, դարպասը բացե-

* Գևորգ Դեմիրճյան – Դերենիկ Դեմիրճյանի եղբայրը, դաշնակցական, Ն. Աբրահամյանի աները (Մ.Բ.):

լով, աղմկելով դուրս են գալիս: Բոլշևիկները կարծում են, որ դաշնակցականները գրավեցին, թողնում են զընդացիրը, փախչում են:

Թուրքերը Ալեքսանդրապոլից նորից էին քաշվել: Մեզ գնացքով տեղափոխեցին Ալեքսպոլ: Գնացքը շատ դանդաղ էր գնում: Մի քիչ գնում էր, մենք իջնում էինք, փայտ էինք ճարում, որ վառի, շարժվի:

Սևերսկի, Կազաչի պոստ կազարմաները վերածվել էին որբանոցների: Ես հինգերորդ որբանոցում էի: Իմ համարը 1899-ն էր: Որբանոցների անուններ էինք կնքել: Առաջինը՝ ամենափոքրերն էին՝ ոչլուսներ, հետո՝ վեր-վեր թռչողներ, սրանք լավ լուր էին հասցնում: Մյուսները՝ խուժաններ, աղքատ-հպարտներ: Դրա կառավարիչը կին էր: Դաշտենցը, Օիրազը էդտեղ էին: Համալսարանի դասախոսների մեծ մասը էդ որբերից էին՝ Նաիրի Զարյանը և ուրիշներ: Ես նրանց սեղանի օրապահն էի, դրա համար գիտեի:

1924 թ. տեղափոխեցին Ստեփանավան՝ Զալալոլի: Ալեքսպոլից արդեն ընդգրկված էի փողային նվազախմբում: Ինձ հետ եկավ նաև Զազիկ Սողոմոնյանը, որ ինձ սովորեցնում էր ալտի վրա նվագել: Մաստրոն իմացավ, որ ես գիտեմ գամաները, ինձ օրկեստրի մեջ վերցրեց:

Փոքր աղջիկների մի խումբ էր կազմված, դրանք ներկայացումներ էին տալիս մեր տղաների հետ, եր-

գում էին, պարում: Դրանց մեջ էր Սիրուշը՝ Սիրանուշ Գեորգևանա* : Քաղաքում միացյալ ուժերով լավ ներկայացումներ էին տալիս: Կարոն «Պատվի համար» էր խաղում: Կարոյին Թիֆլիսում Դերեմիկ Դեմիրճյանն էր պահում: 1926 թ. եկավ մեզ մոտ՝ Ստեփանավան: Ես, Կարոն ու մի տղա՝ ընկերներ էինք: Գյուղերիս դպրոցում Սիրուշի հետ էինք: Հետո դա վերածվեց տեխնիկումի: Միասին ավարտեցինք: Արդեն համակրում էինք իրար: Տեխնիկումից հետո՝ 1929 թ. ինձ ու Սիրուշին նշանակեցին ամերիկացիների ստեղծած անասնապահական ֆերմայում զոոտեխնիկներ: Սիրուշը տեղի մանկապարտեզում էր աշխատում, թողեց գյուղատնտեսությունը՝ դաստիարակչուհի դարձավ: Ես գնացի Կիրովական՝ պարտադիր զինծառայության:

1931 թ. ես ընդունվեցի Համալսարանի երկրաբանական ֆակուլտետ: Ես զինվորական պայուկ էի ստանում: Սիրուշի հետ ամուսնացա:

Քաղաքում առաջին անգամ կազմակերպեցին ջազ խումբ՝ կրկեսում նվագելու համար: Ես ընդունվեցի էդտեղ որպես փողահար:

1936 թ. կինն «Մոսկվան» բացվեց, էդտեղ էինք նվագում: Մեր ջազի հիման վրա կազմակերպվեց Արտեմի Այվազյանի խումբը՝ 1936 թ.: Մեր դաշնակահարը Ռոբերտ Աթալյանն էր:

39 (39).

ԱԶՆԻՎ ԱՍԼԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1908 թ., ՎԱՆ, ԱՐՃԱԿ ԵՐԶ., ԽԱՌԱԿՈՆԻՍ Գ.)

Քյուրդ Սայիդը մեր տան երդիկից մտել էր, իմ պապին կապել էր սյունից և հորեղբորս սպանել էր: Մյուս հորեղբայրս տեսել և սպանել էր քյուրդ Սայիդին: Մերոնք ստիպված Մանդան գյուղից գաղթել էին Խառակոնիս: Քանի որ քյուրդ լսմունները, եթե իմանային, կգային սրի կանցկացնեին մերոնք:

Հետո ես եմ ծնվել, Նահապետ Քուչակի ծնված Խառակոնիս գյուղում: Ես որ ծնվել եմ, ծնողներս մահացել են մալարիայից: Քյուրդերը մեզ հետապնդել են: Պապս ու տատս վերցրել են ինձ, տեղափոխվել ենք Վան:

Հիշում եմ մեր Վանի տունը: Հարուստները մի քանի հարկանի, քարաշեն տներ ունեին, մեր տունը մի հարկանի էր, մի սենյակ ու մի հացատուն: Մենք ապրում էինք Այգեստանից դուրս: Մեր տան առաջով հոսում էր Օամիրամի անունով գետը: Կանայք էդտեղ խալիչա էին լվանում: Օուկան Խաչփողան փողոցում էր: Իմ խնամակալը Պետրոս հորեղբայրս էր ու նրա կին Մարգարիտը: Խեղճ կինը զուլպա էր գործում, որ մեզ պահի: Նա երկու աղջիկ ունեցավ, բայց մահացան: Ես որբ էի, դրա համար ինձ սիրում էին ու երես էին տալիս: Ես շատ ճարպիկ էի, պարում, երգում էի: Հորեղբայրս, որ ապրանք էր բերում, թուրքերին ծախում, ես սովորել էի թուրքերեն հաշվել թվերը:

Վանում դպրոց կար, բայց ես երեք տարեկանից

գնացել եմ գերմանական որբանոց: Իմ ձեռքս քարե տախտակ տվին: Այնտեղ ուսում առի, գերմաներեն սովորեցի: Մինչև ութ տարեկանս, այսինքն՝ մինչև գաղթը, մնացել եմ նրանց մոտ: Մեր գերմանուհի վարժուհիները շատ հոգատար էին, մեզ հաճախ տանում էին զբոսանքի: Իրենք հեծնում էին ձիերի վրա, իսկ մեզ՝ ֆուրգոնով տանում էին Վարազա սար, որ Վանի արեվելյան մասում էր գտնվում: Այնտեղ կար Ս. Գր. Լուսավորչի վանքը, այնտեղ տղաներն էին սովորում: Մի անգամ ամռանը մեզ տարան Կարմրավոր, խաղացինք, խավարծիլ քաղեցինք, կերանք, խմեցինք, ման եկանք վանքը, Մհերի դուռը: Տոներին մեզ թույլ էին տալիս տուն գնալ: Ամառն էլ տուն էինք գնում: Հարյուր հիսուն աղջիկ և հարյուր հիսուն տղա կար: Հինգ հարկանի բալկոններով քարե շենք էր: Կառավարներ չկային: Անկողիները իրար կողքի շարված էին գետնի վրա: Այդ որբանոցը գործում էր շվեյցարական բարեգործների օգնությամբ: Ամեն մեկս մեր նկարը դրկում էինք մի ընտանիքի, այդ ընտանիքը որդեգրում էր նրան, նվերներ ուղարկում տոներին: Նրանք մեր բարերարներն էին:

Մեր Վանում ամեն փողոցում եկեղեցի կար: Մեր

* Գևորգ Դեմիրճյանի դուստրը (Մ.Բ.):

փողոցը կոչվում էր Ծեմ փողան: Մեզանից էն կողմ թուրքերն էին ապրում:

Տոներին, օրհնակ՝ Զատիկին, ձու էինք խաշում, դուրում անուճով մի խոտ կար, դրանով կարմիր էինք ներկում: Իրարու տներ էինք գնում, շնորհավորում: Հարուստները նոր հագուստ էին հագնում: Նոր տարուն աղանձ էին անում: Վաճառականները արտասահմանից բերում էին բաղամ, արմավ: Մեզ էլ չոր մրգեր էին նվիրում՝ թաշկինակների մեջ կապված: Որբանոցում տոնածառ էին զարդարում: Ա. Ծճուճը ևս տոնում էինք: Ա. Խաչին հարիսա էին եփում: Գերմանոսի վարժուհիները առանձին իրենց սենյակում էլ տոնում էին: Վարդավառին մեր տներում էինք լինում, իրար ջրում էինք: Հայերը, թուրքերը և ասորիները իրար հետ հաշտ ու խաղաղ ապրում էին: Արհեստավոր ատաղձագործներ, երկաթագործներ ունեինք: Ասորիները արհեստավոր չունեին, առևտուր էին անում: Թուրքերը ևս առևտուր էին անում հայերի հետ: Իսկ քրդերը անպետք էին, իրար ծեծում, սպանում էին:

1915 թ. ամռանը առաջին գաղթը եղավ: Մեր որբանոցի գերմանացի վարժուհիները ասին. «Ով ուզում է մեզ հետ գա՝ թող գա, ով չի ուզում՝ գնա իր հարազատների մոտ»: Ես միացա իմ հարազատներին: Հորեղբորս ընտանիքի հետ գաղթեցինք: Ամռան շոգին մեկ ամիս ճամփա եկանք, հասանք Իգդիր: Խոլերան տարածվեց: Մեր գերդաստանից ութսուն հոգի մահացավ: Մենք անցանք Լ՛ջմիածին: Կաթողիկոսը օրական երկու ոչխար մորթել էր տալիս, ճաշ էին եփում, գաղթականներին բաժանում: Իմ հորաքույրը եկավ, մեզ գտավ, տարավ Օշականի եկեղեցու բակում դպրոց կար, էնտեղ իրանց տեղ էին տվել, որ ապրեն: Հետո եկանք Ջրվեժ: Հետո հայերը նորից գնացին Երկիր: 1917 թ. նորից գնացինք Վան: Հորաքույրս երկու երեխա ուներ, ես էլ՝ երեք: Մեզ հորաքույրս տարավ Վան: Մեկ ամբողջ օր սայլով գնացինք, Խառակոնիս գյուղ հասանք: Վանում մնացինք 1917 թ. հոկտեմբերից մինչև 1918 թ. ապրիլ ամիսը:

Հորեղբայրս լսել էր, որ ես հորաքույրիս մոտն եմ, եկավ ինձ տարավ Վան, որ էնտեղ դպրոց գնամ: Դպրոց գնացի մինչև 1918 թ. ապրիլը: Հետո թուրքը նորից հարձակվեց, չորս կողմից պաշարեց, ժողովրդի մեծ մասին կոտորեց: Ինձ որպես որբի դրին ֆուրգոնը ու տարան: Ընճապարհին սպասեցի, որ հորաքույրիս ընտանիքը կգա, բայց հորաքույրս և ամուսինը գնացել էին Արաբիա, իսկ հորեղբորս սպանել էին թուրքերը:

Երկրորդ գաղթի ժամանակ ճանապարհը շատ դժվար էր: Ջանիկ գյուղը անցանք, Բերկրի գյուղի ջուրը տարավ իմ հորաքրոջ փոքր երեխային: Տարիներ հետո իմ հորաքրոջ տղան հայրենադարձվել, եկել էր Հայաստան, պատմեց, որ իր քրոջը ջուրը օգեցին: Իմ կոշիկները ֆուրգոնի մեջ կորան: Ես մնացի չուլկիով: Դեռ ցուրտ էր ու ձյուն: Քեռիս ինձ գտավ գաղթի ճամփին: Նա ռուսական բանակի մեջ էր: Ինձ տվեց իր քուրքը, որ չմրսեմ, տարավ իր հրամանատարի մոտ, ասաց. - Էս իմ քուրս անտեր է մնացել, ի՞նչ անեմ:

- Գիշերը վերցրու մոտդ, - ասաց հրամանատարը, - առավոտը վիրավորների ֆուրգոնը կոնենք, կգնա:

Քեռիս ինձ տվեց սուխարի և շաքար: Հրամանատարը իր ընտանիքի հետ սենյակում քնեցին, ինձ թողեցին կորիդորը: Ես վախենում էի, բայց առավոտյան ինձ դրեցին ֆուրգոնի մեջ ու շարժվեցինք: Մի գիշեր մնացինք Քոռոմուսում: Գիշերը քնեցինք բաց դաշտում: Ես գլուխս քարին դրի, քնեցի: Առավոտյան արթնացա, տեսա բոլորը գնացել են: Ակսեցի լաց լինել: Չորս կողմս մարդ չկա: Հանկարծ ձիու խրիխնջ լսեցի: Տեսա հարյուր քայլի վրա մի ընտանիք կա: Ես վազեցի, ասի. - Ծճող չունեմ, հորեղբորս սպանեցին: Ես գիշերը մնացել եմ քնած, անտեր ու անտիրական:

Մարդը ասաց.

- Մի՛ վախի, ես քեզ ֆուրգոնով կտանեմ, կհասցընեմ, - տարավ հասցրեց գաղթականներին:

Անցանք Սավուխլուն, Հին Բայազետը, Իգդիրում որբերին հավաքեցին: Ինձ նման շատ որբեր կային: Գնացի, ինձ ցուցակագրեցին, մազերս խուզեցին, լողացրին, տաք ճաշ տվին: Տասը օր տաք ճաշ չէի կերել: Իգդիրում տեսա Անդրանիկ Զորավարի՝ բուխարի փափախը գլխին: Մեր դաստիարակները մեզ ֆուրգոն դրին, տարան Մարգարա: Գիշերը քնեցինք, առավոտը շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Արդեն ամառ էր: 1918 թ. եկանք, հասանք Երեվան: Երկու օր պահեցին մի հանրակացարանի պես տեղում: Ինձ ու մի ուրիշ աղջկա տարան որբանոց: Այնտեղ մեր գերմանական որբանոցի մեր աղջիկ որբերին տեսանք, շատ ուրախացանք: Ես մնացի էդ որբանոցում: Է՛նտեղ ես տիֆ ստացա: Ինձ տարան հիվանդանոց, հագիվ մահից պրծա: Հետո նորից բերին որբանոց: Ամերիկացին տասը հազար հայ որբերիս հավաքեց, տարավ Կարս: Է՛նտեղ մեզ ցուցակագրեցին, բժշկական քննության ենթարկեցին, որ տանեն Ամերիկա. բայց թուրքը վրա տվեց: Լ՛ս անգամ թուրքերը հարձակվեցին Կարսի վրա: Թուրքը ամեն գիշեր ոմբակոծում էր Օլթիից, Սարիղամիշից: Գիշերները լսում էինք: Քիչ-քիչ էդ ձայները մոտեցան մեզ: Մի օր էլ լսեցինք, որ թուրքը լցվել է Կարս: Թուրքերը խշտիկներով կոտորում էին մեր որբանոցի ապակիները, որ ներս մտնեն: Մեծ որբուհիները իրենց երեսներին ցեխ սկսեցին քսել, որ թուրքերը իրենց չփախցնեն: Մեր ամերիկոսի տնօրենը ամերիկյան դրոշը բարձրացրեց և աղ ու հացով գնաց թուրքերին ասաց, որ սա որբանոց է: Մեր կողքին կազարմաներ կային: Է՛նտեղ հայ կիներ կային: Թուրքերը մտան էդ բոլորին տկլորացրին, հետո էլ տկլոր-տկլոր դրանց դիակները գետին փռեցին: Մենք ութը օր մնացինք որբանոցի մեջ փակված: Հետո ամերիկացիները մեր մթերքները լցրին ավտոների մեջ, մեզ տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ:

1920 թվին թուրքը եկավ Ալեքսանդրապոլ: Արդեն Ալեքսանդրապոլում բուշկիկություն էր: Թուրքերը քոչեցին, ետ գնացին: Մենք Կազաչի պոստի կազարմաներում ապրեցինք: Դպրոցում ձեռագործ, կար ու ձև սովորեցինք, մինչև 1929 թ. Էնտեղ մնացի: Ես արդեն անգլերեն գիտեի, նույնիսկ մեքենագրում էի: Երբ հրածեշտ էի տալիս, ամերիկոսի միսս Մերին, միսս Մաքան, միսս Հիլը և միսս Վիփլը ինձ համբուրեցին:

Քսանհինգ տարեկանից հետո որբ աղջիկները

գնում էին տեքստիլ գործարանում աշխատելու և կամ ուղարկում էին ուսումը շարունակելու: Տղաները առանձին էին, աղջիկները՝ առանձին: Պոլիգոնում արդեն ամեն կողմից գալիս էին, հարսնացու էին ընտրում: Նայում էին արտաքինին, շարժումներին: Գնում, ասում էին ամերիկուհի տնօրինուհուն, նա էլ նվերներ էր տալիս, առոք-փառոք ճամփու էին դնում:

Հետո ես մանկավարժական տեխնիկումն ավարտեցի: Գնացի Ղուկասյանի շրջան աշխատելու: Այնտեղ ամուսնացա արթիկցի մի տղայի հետ: Երեք երեխա ունեցանք: 1933-ին տեղափոխվեցինք Երևան: Ամուսինս համալսարանավարտ էր, սկսեց Մատենադարանում աշխատել, ես էլ էնտեղ բիրիոգրաֆ էի, ցուցակներ էի մեքենագրում:

Երբ Հայրենական պատերազմն սկսվեց, ժողովուրդը խանութներում ինչ մթերք կար, լցրեց տները: Ամուսինս կամավոր բանակ գնաց: Աշխատեց որպես քաղղել: Հետո տարան Կերչ, որտեղ և զոհվել է որպես անհայտ կորած:

Հիմա ուրախ եմ իմ երեխաներով ու թոռներով: Արդեն ութսուն տարեկան եմ: Մեր երիտասարդներին ցանկանում եմ առողջություն, երկար կյանք և նպատակների իրականացում: Մեր անմեղ զոհերի հիշատակը հավերժացնելու համար՝ նրանց ոսկորներին հանգստություն: Քյուրդերից ու թուրքերից կուզեմ վրեժ-խնդիր լինել: Քանի որ նրանք իմ ծնողներիս սպանեցին, և ես որք մնացի: Ամբողջ կյանքում ծնողքի կարոտ մնացի:

40 (40).
ՔԱԶԲԵՐՈՒՀԻ ԱՎԵՏԻՍԻ ԾԱՀԻՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՎԱՆ)

Մեր երկիր վանը շատ լավն էր: Մենք ապրում էինք Չաղլի փողանում: Էդ լավ փողոց էր, փողոցի ջուրը երկու կողմից գլգլալեն կհոսեր, կլցվեր ավազանի մեջ:

Ունեի չորս հորեղբայրներ, որոնք առանձին էին ապրում մեր բակում: Ունեի շատ անասուններ: Հայրիկս և՛ դյուրգար էր, և՛ զինագործ:

Մեր ընտանիքը տասներկու հոգի էինք: Մայրս դերձակուհի էր, ուներ երկու աղջիկ: Ես ամբողջ մանկությունս երազներով եմ ապրել, մինչև վանից դուրս եկանք:

Հայրիկս՝ Ավետիսը, խելոք մարդ էր, հենց լսել էր, որ թուրքերը գալու են, մեզ հավաքեց ու նախքան ջարդը դուրս եկանք: Հայրիկս զինված էր, մորս նըստացրեց ձիուն, ինձ ու իմ քրոջը խուրջինի մեջ դրեց, յալլա՛, ճամփա ընկանք: Մեզ հետ էին նաև հորեղբորս ընտանիքը և տատիկս:

Ճամփին արդեն լսում էինք թուրքական թնդանոթների ձայները: Մենք մտնում էինք քարերի տակ: Ես վախից լաց էի լինում: Հորեղբայրս ինձ գտավ, կերակրեց: Գաղթականությունը մեր ետևից գալիս էր:

Քարերի մեջ մարդիկ էին պատկած: Ես գիտեի, թե դրանք ողջ են: Դու մի ասա, դրանք պահպանված են, թաղող չկա: Թնդանոթի կրակոցները դառնով գալիս էին: Անգամ տերտերը գետնին ընկած մեռած էր, իր ային-օյինքը թողել էր քարի տակը: Մայրս նրա հագուստները վերցրեց, բերեց հանձնեց Երևանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին: Քեռիս ճամփին մահացավ:

Մեզ օգնեցին անգլիացիներն ու ամերիկացիները: Լավ կերակրեցին, հագցրին, մաքրեցին, կրթություն տվին:

Հետո թուրքերը հարձակվեցին Երևանի վրա: Հայրիկս քսանհինգ հոգու հավաքեց, զինեց ու հարձակվեց թուրքերի վրա: Նա խմբապետ էր, մասնակցել է նաև Սարդարապատի ճակատամարտին: Հազիվ ձիով գալիս էր տուն, նորից էին կանչում, որ թուրքերի դեմ կռվի գնա:

1932-ին և 1937-ին հորս, որպես նացիոնալիստ, բանտարկեցին: Ամբողջ իր պատրոնները, թվանքը թաղել էր հողի մեջ: Խեղճ հորս բռնեցին ուղարկեցին Տաշքենդ, էնտեղ էլ մեռավ: Ասին՝ սովից է մեռել:

41 (41).
ՍԻԼՎԱ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՎԱՆ)

Մեր ընտանիքը վանում մշակույթի ընտանիք էր: Ֆրանսիացիները եկել էին վան՝ իրենց լեզուն տարածելու: Պապս մեր տան մեջ մեկ սենյակ հատկացրել էր նրանց, որ պարապմունքներ անկացնեն: Եվ այդ դպրոցը կոչվում էր Բյուզանդյանների դպրոց:

Մենք շատ մեծ գրադարան ենք ունեցել, որը մըշտապես հարստանում էր արտասահմանում տպագրված գրքերով: Մեր տան մեջ նաև մեկ սենյակ հատկաց-

ված էր Խրիմյան Հայրիկին, որ նա երբ վերադառնում էր իր շրջագայություններից, գալիս էր այդ սենյակում հանգստանում:

Հայրս շատ շնորհալի մարդ է եղել, հաճախ կուսակցական ժողովների մասնակցել է և ազատորեն խոսել, շատերը նրան ասում էին՝ Հովհան, դու ոսկե բերան ունես:

Վանում շատ երկար ժամանակ խլրտումներ կա-

յին: Թուրքերը եկան, հարձակվեցին Վանի և նրա շրջակայքի հայության վրա:

Մի օր էլ հրաման ելավ, որ պիտի գաղթենք: Թուրքերը հարձակվեցին խաղաղ բնակչության վրա: Վանեցիները ստիպված ոտքով գաղթեցին: Այդ ժամանակ իմ ծնողներն ինձ կորցրեցին: Ռուս զինվորները ինձ վերցրին, պահեցին: Հանկարծ իմ կնքահայրը ինձ տեսնում է ու ճանաչում, վերցնում է ինձ դնում ձիու խուրջիցի մեջ ու առաջ գնում:

Թուրքերը քրոջս փախցրին՝ Սիրվարդին: Նա շատ գեղեցիկ աղջիկ էր և շնորհալի: Ծանթի «Հին աստվածներ»-ի մեջ Սեդայի դերն էր կատարել:

Թուրքերը կոտորում էին, ում որ պատահեր: Կտրատում էին մարդկանց ձեռքերը, ոտքերը, ճակատ-

ներին մեխ էին խփում, աչքերն էին հանում: Երեխաներին ծնողների առաջ էին կոտորում, ծնողներին՝ երեխաների առաջ: Եվ հաճույք էին զգում, տեսնելով այդ բոլորը: Նրանց նպատակն էր՝ մինչև վերջին հայը կոտորել, և մեկուկես միլիոն հայ զոհվեց:

Մենք եկանք Իգդիր՝ բոլորովին սկյոր, քանի որ մեզ կողոպտել էին: Սոված էինք ու ծարավ: Հետո անցանք Արաքս գետը: Իմ հարազատներից շատերը մեծահասակ էին, չէին կարող քայլել, դրա համար մնացին Վանում և կոտորվեցին: Տիֆի համաճարակը ևս մեզանց շատ զոհեր խլեց: Սով, հիվանդություն, ահավոր վիճակ:

Բայց այդ բոլորը հերոսաբար տարանք և դիմացանք:

42 (42).

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԴԱԼՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՎԱՆ, ՈՍՊԵՏԱԿ Գ.)

Մեր գյուղը Վանից վեց կիլոմետր հեռու էր: Ես հիշում եմ, երբ մենք գյուղից դուրս եկանք ու գաղթի ճամփան բռնեցինք, Վանը արդեն գաղթել էր: Երբ հասանք Վան, մենք միացանք վանեցիներին: Իմ տատը և պապը մնացին մեր գյուղում, իրենց ունեցվածքից չբաժանվեցին:

Գիշերը քրդերը գալիս էին ու վրա տալիս, մերոնք դիմադրում էին: Սոված, ծարավ քայլում էինք: Առաջ անասունները կոտորվան, մեր բեռները թալանեցին: Մենք հասանք Բանդիմահի գետի մոտ, որը շատ ուժեղ հոսանքով գետ էր: Ժողովուրդը մտնում էր գետը, որ անցնի, բայց գետը շատերին քշեց ու տարավ:

1915-ին էկանք հասանք Էջմիածին, բայց սով էր: Նիկոլի գորքը ետ գնաց Վան, մենք էլ հետը գնացինք Վան: Երկու տարի Վանում լավ ապրեցինք: Երբ Նիկոլը ընկավ, մեր կյանքն էլ դեպի վատը գնաց: Նորից գաղթի ճամփան բռնեցինք: Ոտքով գալիս էինք: Արդեն շատ հոգնել էինք: Ես ու քույրս փոքր էինք: Մայրս մեզ քնացրեց: Երբ արթնացանք, տեսանք գաղթականները առաջ էին գնացել: Մենք՝ ետ մնացողներս, քիչ չէինք, շատ էինք, բայց մենք ճանապարհ ցույց տվող չունեինք: Մի կին ասաց. «Ես գիտեմ ճամփան»: Նա տարավ, տարավ, Պարսկաստանի սահմանը տարավ: Դրանք մեզ տեսան, ուրախացան: Սկսան մեզ թալանել: Մեր հագուստների կոճակները բացում էին, սկյորացնում էին, թքում էին մեզ վրա: Մենք զենք չունեինք: Մեզ տարան ասորի գերիների տեղը: Մենք խառնվանք դրանց հետ: Դրանք ուտում են, մենք՝ ճայում: Մենք սոված ենք: Մենք մեկ ամիս էդտեղ մնացինք: Գնում էինք դաշտը, առվույտ էինք քաղում ուտում, սունկ էինք քաղում ուտում: Թուրքերը սրի քաշեցին ասորիներին:

Մենք դուրս ելլելու իրավունք չունեինք: Մեր նըստած տեղը կեղտոտում էինք: Թուրք փաշաները գալիս էին, առևանգում էին աղջիկներին ու կանանց, հետո ետ էին բերում մեռած վիճակում: Մայրս էնտեղ երեխա ունեցավ: Բալուլը դրին լուսամուտը: Ատտուն ելանք,

տեսանք մերս արյունաքամ էր եղել ու մահացել էր: Քաշ տվին, մորս տարին թաղելու: Մի կին ինձ ու իմ քրոջը տեր կանգնեց:

Անցավ ժամանակ, Անդրանիկ Ջորավարը լսում է, որ հայ գերիներ կան էնտեղ, գալիս է, մտնում է Դիլման քաղաքը, շրջապատում է: Միջի ժողովուրդը լսում է, որ Անդրանիկ Ջորավարը եկել է, իրենց խանութները բաց թողած, ոսկին, արծաթը, մետաքսը թափած թողնում են ու փախչում:

Անդրանիկ Ջորավարը էդ տեղի թուրքերին ու պարսիկներին կրսե. «Դուք բերեք հայ գերիներին սովեք ինձ, ես ձեր ազգի գերիներին կտամ ձեզ»:

Մեզ հանին ճամփա: Բայց մերոնց կեսը արդեն կոտորվել էր սովից: Տասը ասկյար ձիերի վրա, մենք՝ ոտքով: Ով ետ է մնում, հարվածում են: Սպանելու իրավունք չկա, քանի որ Անդրանիկին պիտի հանձնեն: Մութը որ կոխեց, մեզ լցրին մի գոմ, իրար վրա սեղմված մնացինք:

Առավոտյան մենք մոտեցանք առվույտի դաշտին, սկսանք ուտել: Մեր գաղթականությունը մեզ տեսավ, եկավ, տարավ, մեզ ճաշ տվին, բայց ճաշը կոկորդից վար չի գնում: Երկու օր մնացինք, էնտեղ հերս մեզ գտավ: Ինձ շալակեց, քույրս քայլելով՝ գնացինք Դիլման քաղաքը, որ Անդրանիկը վերցրել էր: Մեր ժողովուրդը, որ սոված էր, թողեց, որ մտնենք բաց թողնված խանութները ու վերցնենք ինչ-որ կարող ենք: Այլ ի՞նչ ասես՝ մետաքս, ոսկի, արծաթ վերցրինք, մորքուրս մեկ մեշոկ նուշ բերեց, ուրախացանք: Բայց մեզ վրա շատ թանկ աստավ էդ թալանը: Քյուրդերը լսել էին, որ մենք Դիլման քաղաքը թալանել ենք, գիշերով երկու սարի մեջտեղը մեզ վրա հարձակվեցին, սկսեցին մեզ թալանել, սպանել: Մենք զենք չունեինք, որ պաշտպանվեինք: Մեր ամեն ինչը թալանեցին:

Էկանք, հասանք Անգլիայի մի գաղութը: Մեր պաշտպան Լևոնը իր բանակով եկավ հանգստանալու, որ հետո իր բանակով գնա Նահրի Օմար: Սպիտակ

հագած երկու անգլիացի ձիավոր եկան, ասին. - Ձեր
Լևոնը ու՞ր է:

Մի միամիտ մարդ ասեց. - Է՛ս ա, - ու ցույց տվեց
Լևոնին:

Դրանք խփին Լևոնին, մեր քաջ, հայրենասեր
Լևոնին: Դու մի ասա, դրանք թուրք են՝ անգլիացու շո-
րեր հագած էին:

Մեր քարավանը շարժվեց դեպի Միջագետք:
Ընդհատ երևացին սև զինվորներ՝ կարճ շավարնե-
րով, գեներով: Դրանք անգլիական զինվոր էին, բայց
սև էին, երեսները սևությունից փայլում էր: Մեզ տարին
Նահրի Օմարի վրանաքաղաքը: Էնտեղ անգլիացի-
ները մեզ լավ նայեցին: Չադրների տակը տասնապետ-
ներ նշանակեցին, դիսցիպլինա դրեցին, մեզի աշխա-
տանքի տարան, երբ հիվանդություն ընկավ մեր մեջ,
բժիշկներ բերեցին, բուժեցին: Հայ որբերիս հետ որբա-
նոցում մեզ քյուրդ որբեր կային: Ես ու քույրս որբանոցը
միասին էինք: Մենք հինգ հարյուր տղա ու աղջիկ էինք,
ոչ մի անախորժություն չէր լինում: Հայրս Նահրի Օմա-
րում մահացավ, մնաց հորաքույրս, որը ամուսնացավ
արճակցի Խաչիկ Ոսկանյանի հետ: Նա տասնապետ
էր վրանների տակ: Նա մեզ պահեց, բայց խորթ աչքով
էր նայում:

Մի ար. Հարություն Բաղդադից լսել էր մեր մա-
սին, եկավ մեզ տեր կանգնեց: Նա գնաց Հնդկաստան,
հայ հարուստներից փող խնդրեց, որ նյութապես օգնեն:
Հարուստները փող են դնում: Պր. Հարությունը ուրախ
եկավ, նույնիսկ մի գրամոֆոն հետը բերեց, որ Շահմու-
րադյանի և Կոմիտասի պլաստիկները լսենք, զար-
գանանք:

Մենք անապատի մեջն էինք: Լսեցինք, որ կիլի-
կիացիները կովի մեջ են, մենք ալ ուզեցինք անոնց օգ-
նել: Դիմեցինք անգլիացիներին: Անոնք մեզ մարզեցին:
Արդեն թուրքը պարտվել էր, բայց Քլեմանտն՝ Ֆրան-
սիայի պրեզիդենտը, հրամայեց ֆրանսիական զորքին՝
ես քաշվել: Եվ բոլոր մեր պլանները ջուրն ընկան:

Եփրատը մարմանդ էր ու լայն: Թուրքերը հե-
տևում էին մեզ: Նրանք արաբների հետ խոսքը մեկ էին
արել, որ Տիգրիսը կտրեն ու մեզ՝ հայերիս, կտտորեն:
Ծառերի միջից գնդակները գալիս էին դեպի մեզ:

Մենք ասինք անգլիացիներուն: Նրանք ասին՝
բանակ կազմեք: Անգլիացին պաշարեց: Սամալիոթը
քշեց, բամբիտ արեց:

Երկու նավ բերին: Անիվով նավեր էին: Մտանք:

Սուեզի ջրանցքով Կարմիր ծով մտանք, հետո Երուսա-
ղեմ հասանք: Պր. Հարությունը մեզ հրաժեշտ տվեց:
Մենք մի խալիչա նվիրեցինք իրեն: Պր. Հարությունը
ասեց. «Ես կենդանի հիշատակ եմ ուզում»: Ու մի որբու-
հու առավ որպես իրեն կին: Էդ գիշեր հարսանիք ա-
րինք, ուրախացանք:

Երուսաղեմի Եղիշե պատրիարքը մեզ՝ որբերիս,
շատ լավ ընդունեց: Ի՛նչ մարդ էր է. ոնց որ Աստված
լիներ, խղճով մարդ էր: Էնտեղ Ս. Հակոբա վանքին մե-
ջը տպարան կար, թանգարան կար: Ջատիկ էր լինում.
Էնտեղ Ս. Հարություն եկեղեցին կլոր, բարձրահարկ էր,
երկաթե դարպասներով: Ամեն ազգ իր համար առան-
ձին տեղ ունի: Կենտրոնը մի մատուռ կա՝ Հիսուսի գե-
րեզմանն է՝ մարմարից սարքած: Ծնկաչոք պիտի գնաս
մինչև Էնտեղ: Ջատիկի առավոտը դարպասը բացվավ,
ժողովուրդը խուժեց ներս: Ամեն տարի Ջատիկին էդ
մատուռից մի վառած մոմ դուրս են գցում: Ամեն ազգից
մեկը կանգնած է, որ առնի, տանի իր պատրիարքին:
Ամեն տարի հայերը հաղթում էին: Խալիչաները փոել
էին գետնին: Մի հովանոց բռնել էին պատրիարքի զըլ-
խին: Հայ բարեգործական միության նվագախումբը նը-
վագում էր: Եթովպացիների թագավորն այնտեղ էր.
ասաց. «Հինգ տարով կտանեմ էս նվագախումբը, որ
իմ պալատի մեջ նվագեն»:

1924 թվին արդեն Խորհրդային Հայաստան
կար: Մեր տեսուչն ասաց. «Մեծ տղաներին (որբերին)
դրկենք Հայաստան: Ո՛վ է ուզում Հայաստան գնալ»:
Ես քույր ունեի՝ չմասնակցեցի: Մոտ հարյուր հոգի ղըր-
կեցին Հայաստան: Ով որբերին տարել էր Հայաստան,
չթողին որ ետ գա: Ինձ ու միջակներին դրկեցին Քելե-
կյան որբանոց, որը Բարեգործականի աջակցությամբ
էր գործում: Մեր տեսուչը՝ Եղիշե վարդապետը, հրա-
ժեշտ տվավ մեզ: Վերջում ասաց. «Տղաներ, ես ձեզ էս-
քան տարի մեծացրել եմ...», էլ չկրցավ խոսիլ, հուզվեց:
Գնաց Ամերիկա:

Մեզ բերին Բեյրութ, Քելեկյան որբանոց: Տղանե-
րին տանում էին վարպետների մոտ, որ արհեստ սովո-
րեն: Ես կահույք սարքել սովորեցի: Արաբ ժողովուրդը
շատ լավ ժողովուրդ է: Մեզի շատ լավ ընդունեց ու պա-
հեց: Քրոջս թողեցի, 1930 թ. գնացի Ֆրանսա: Գնացի
շինարարության վրա աշխատեցի: Հետո խաղողի այգի-
ների մեջ աշխատեցի: Հոն մնացի տասնյոթը տարի:
1947 թվին եկա Հայաստան: Կահույքի գործարանը մտա
աշխատեցա: Ամուսնացա, հինգ երեխաների հայր դարձա:

43 (43).

ՎԱՐԱՋԴԱՏ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ* ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ՎԱՆ)

Ծ նվել եմ վան քաղաքի Այգեստաններում,
Չաղլի փողանում: Իմ մայրն ասում էր՝ ամեն աշուն մե-
կը կզլորեինք, այսինքն՝ մի զավակ կունենային: Հայրս

* Վաստակավոր ճարտարապետ, ՀՀ ԳԱԱ ակադե-
միկոս, «Վասպուրական» հայրենակցական միության
պատվավոր նախագահ:

ու մայրս ունեին յոթը երեխա՝ չորս որդի, երեք դուստր:

Մենք ապրում էինք Չաղլի փողանում, նահապե-
տական մի տան մեջ: Փողոցի կողմում ապրում էր իմ
Ջատիկ տատիկը, որը չուզեց տունը թողնել և նահա-
տակվեց: Մի կողմում հորեղբայրներս էին ապրում,
մյուս կողմում՝ մորեղբայրներս: Բայց հիշարժանը մեր

այգիներն էին: Հորեղբայրս՝ Տեր-Արթինենց Հարությունը ծաղիկներ էր անեցնում: Ում տանը որ ուրախություն լիներ, գալիս ծաղիկ էին տանում:

Հայրս գնացել էր Պոլիս դարիբության, սովորել էր դերձակություն և վերադարձել Վան: Մենք ապրում էինք խաղաղ, երջանիկ ու ստեղծագործական կյանքով:

Հիշում եմ Վանի 1915 թ. իրադարձությունները՝ ապրիլի 7-ին սկսվեց հայերի ապստամբությունը, որը մայիսի 4-ին հաղթանակով ավարտվեց: Թուրքերը շատ վայրագ էին: Ծատ նշանավոր հայ մտավորականների նախօրոք բանտարկել էին: Նրանց մեջ էին Արշավիր Սոլախյանն ու իր ընկերները, որոնց բոլորին սպանել էին թուրքերը: Ամբողջ ժամանակ կրակոցները գալիս էին Քաղաքամիջում և Այգեստանում: Մերոնք սահմանափակ փամփուշտներով կոպում էին բազմահազար կանոնավոր թուրքական զորքերի դեմ, որոնք լսելով ռուսական զորքերի գալուստը՝ ճողպրեցին:

Ռուսական բանակի քաղաքականությունն էր: Ստիպված ետ քաշվեցինք: Հիշում եմ, մայրս ու քույրս հաց էին թխում: Հայրս խորջիներն էր պատրաստում, որ մեր ունեցածը տեղավորենք:

Խաչփողան փողոցից դուրս եկանք: Մեր ունեցածը բարձել էինք կովի վրա, որն իր համար անսովոր բեռը իր թիկունքից օգեց ու փախավ: Ստիպված մեր ունեցածը մենք շալակեցինք, դուրս եկանք Վանից, դեպի Բերկրի բարձրացանք:

Բանդիմահու կամուրջով անցնելիս վանեցիները շատ զոհ ունեցան: Կամուրջը նեղ էր, այնքան ցավալի էր, շատերն ստիպված էին երեխաներին գետը նետել:

Ամենից կատաղի կոնիվների մենք հանդիպեցինք Բերկրիի մոտ: Ռուսական զորքերը երեխաներին վերցրել էին ռուսական ֆուրգոնների վրա, և քրդերը, որոնք էն ժամանակ վարձված էին հայերին կտորելու համար, հարձակվեցին մեզ վրա: Ֆուրգոնները շուտ էին գալիս: Երեխաները ջուրն էին թափվում, և մեզ ուղեկցող ռուս զինվորները քրդերին քշեցին, որ ձորի բերանը բացեն: Նրանք քրդերին քշեցին, ձորի բերանը բացեցին, իրենք վերադարձան: Ինձ նստեցրել էին ֆուրգոնի մեջ: Ժամապարհին Իգդիրում մնացինք: Ոմանք դժգոհեցին, որ մենք սոված ենք ու հաց ենք ուզում:

Արաքս գետն անցանք: Եկանք, Էջմիածնի վանքի պատերի տակ գաղթականները լցված, տիֆի համաճարակից օրական հարյուրավոր մարդիկ էին մեռնում: Վիճակը շատ ծանր էր: Տներն անգամ հիվանդանոց էին դարձել: Եղբայրս՝ Գուրգենը, երբ մահացավ, ես տեսա, թե ինչպես փայտը թարս ու շիտակ շարում են իրար վրա, այնպես էլ մեռելներին էին իրար վրա շարում, որ գիշերը տանեն եղբայրական գերեզմանը օգեն:

Հայրս տեսավ, որ մենք ևս պիտի մեռնենք, մեզ հավաքեց, տարավ Թիֆլիս: Այնտեղ էին հորեղբայրս՝

Տեր-Հարությունյաններն իրենց ընտանիքով, որոնք 1896 թ. դեպքերից հետո գաղթել էին: Ես, մայրս, հայրս, եղբայրս՝ Արծրուն Հարությունյանը՝ Արաքսյայի հայրը: Մեզ տեղավորեցին Արամյան հիվանդանոցում: Այնտեղ տիֆից վախճանվեց հայրս:

Մենք մեզ գտանք որբանոցում: Ես, քույրս և եղբայրս Բարեգործականի որբանոցում ենք մեծացել, որի շեֆությունը Հովհաննես Թումանյանն էր իրականացնում: Նա որդեգրել էր երեք տղաների՝ ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցիին, գրականագետ Նորայր Դաբաղյանին և Միհրան Թյությունջյանին: Թիֆլիսի Ծիրանավոր վանքի բակում էր որբանոցը: Ուխտավորները գալիս էին մատաղ անելու, և մենք սնվում էինք, բայց հետո դժվարացավ:

Մեր հայոց լեզվի ուսուցիչ Ծերուն Թորոսյանը հրատարակում էր «Համբավաբեր» հանդեսը, 1916 թ. մարտ ամսվա համարում լույս է տեսել մեր որբանոցի լրիվ ցուցակը: Այդտեղ ես երկու հարյուր չորս համարում եմ, ընդամենը յոթը տարեկան, եղբայրս՝ ինը, քույրըս՝ տասնմեկ տարեկան: Ծնված օրս հայտնի չէր, ես գրեցի նոյեմբերի 29-ը՝ հայ ժողովրդի վերածննդի օրը:

Որբանոցում դրությունը շատ վատացավ: Կիսաստով վիճակում ես ու եղբայրս՝ Արծրունը, որբանոցից փախանք, եկանք մեր հարազատների մոտ: Հորեղբայրըս ասաց. - Տղաք, որո՞ւ հույսին եք եկել:

Եթե թուրքերը մեզ չկոտորեցին, ապա գաղթից հետո մեր ինը հոգիանոց ընտանիքից միայն ես, մայրս ու եղբայրս մնացինք:

Ես փողոցներում կոշիկ եմ ներկել: Ջուր եմ ծախել: Սիգարետ եմ ծախել: Ծապիկ չունեի: Մայրիկս հովանոցի կտորից ինձ շապիկ կարեց, որ դպրոց գնամ: Բայց ոտքիս կոշիկները երկուսն էլ նույն ոտքին էին: Ես ասացի՝ ես էդպես դպրոց չեմ գնա: Եղբայրս զիջեց՝ ելել հարմարեցրել էր, և ես կոշիկները հագա:

Թիֆլիսում կար Տիգրան Նազարյանի ճաշարանը, գաղթականներին այնտեղ կերակրում էին: Իր այգու մեջ կար փայտաշեն մի թատրոն, և գաղթականներին այնտեղ քնեցնում էին բեմի գետնի վրա: Եղեռնից վերապրած վանեցիների մեջ երևի ես միակ բախտավորն էի, որ առիթ ունեցա Հայաստանից գնալ և տեսնել Վանը:

Վասպուրական հայրենակցական միության կողմից կազմակերպվեց դեպի Վան-Վասպուրական խումբ. երեսունմեկ հոգուց միայն ես էի Վանում ծնված: Վանը մ.թ.ա. իններորդ դարում հիմնադրված Տուշպա քաղաքի վրա է կառուցվել:

Մենք չորս օր մնացինք Վանում: Բարձրացանք Վանի բերդը: Հուզումնալից պահեր ապրեցինք Վանում: Ոչ մի եկեղեցի չի մնացել: Վանը վերածվել է նոր քաղաքի, որտեղ ապրում է հարյուր յոթանասուն հազար բնակիչ: Իսկ մեր ժամանակ՝ երեսունհինգ-քառասուն հազար էր, որի մեծ մասը հայեր էին:

Եղեռնը հիմա վերաբերում է հայկական հուշարձաններին:

ԱՐԾՎԻԿ ԳԱԼՈՒՍՏԻ ԹԵՐԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՎԱՆ)

Մեր տունը վանի խաչփողան փողոցումն էր, այն երկու հարկից էր՝ շրջապատված վարդերի թփերով: Մենք խաղաղ ապրում էինք: Մեզ հարևան էին խանջյանները, Արարքյանները, Դերձակյանները:

Նախքան պատերազմը հայրս փախել էր թուրքական բանակից: Նրան գտել, բանտ էին տարել, նա բանտից էլ էր փախել, և թուրքերը հետապնդում էին, քանի որ ինքը նաև դաշնակցական էր: Երբ փախչելով հասնում է տան մոտ, պիտի պատից թռչեր, մի թուրք նկատում է և կրակում, այնպես որ, հայրս արդեն չկար: Մենք ութը հոգի էինք գաղթի ժամանակ: Ծանա-

պարհը շատ դժվար էր, բոլորը հոգնած էին, սոված: Ծամփին մեռածներին թողնում էինք ու առաջ անցնում, քանի որ թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Ռուսական զորքը մեզ տիրություն էր անում: Սուխարի բաժանեցին: Մենք մնացինք անտեր, անտիրական: Որք մանուկներին հավաքում էին, ինձ ու քրոջս՝ Արմիկին ևս դրեցին փակ սայլի մեջ ու տարան նախ՝ Իգդիր, ապա՝ Անիպեմզա, հետո՝ Երևան. Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ էր մեր մանկատունը, որի ղեկավարն էր օր. Ազնիվը: Այդ մանկատունը Ամերկոմի մանկատունն էր:

ԼՈՒՍԻԿ ՍԱՀԱԿԻ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՎԱՆ)

Ես ծնվել եմ վանի Արտամետ գյուղում: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ հոգուց՝ մայրս, հայրս, երեք եղբայրներ և երեք քույր էինք:

1915 թ. ապրիլի 15-ին մեր գյուղի վրա հարձակվեցին թուրքերը և սպանեցին եղբորս: Կողոպտեցին ժողովրդին ու գնացին: Տասն ասաց մորս, որ երեխաներին առնի ու փախչեն, քանի դեռ ողջ են: Նույնիսկ չհասցրեցին եղբորս թաղել: Գյուղի տղամարդկանց բոլորին սպանեցին, իսկ մնացածները գյուղի գերեզմանների միջով փախան սարերը: Երկու քույրերս, երկու եղբայրներս և մայրս գնացին դեպի սարերը, իսկ ես կորցնելով իրենց՝ գնացի վանա լճի ափով դեպի ամերիկացիների ամառանոցները, ուր ժողովրդի կեսը ապաստան էր գտել: Ես այնտեղ մնացի երեք օր, թուրքերը նորից հարձակվեցին: Մենք նորից վերադարձանք գյուղ, մեր հարևան թուրք կինը ինձ տեսավ, ճանաչեց, տարավ իրենց տունը, ասաց, որ ինքը գիտի, թե որտեղ են մերոնք: Նա ինձ տարավ մորս մոտ:

Հաջորդ օրը թուրքերը եկան և մեզ հայտնեցին, որ մենք պետք է գնանք վան, որտեղ մեզ կտեղավորեն: Մինչև մեզ ճանապարհ ցույց տալը՝ տեղավորեցին զինվորների սենյակներում, որոնք գտնվում էին զինվորական տեղամասի շենքերից մեկում: Հաջորդ առավոտյան շուտ մեզ հանեցին և շարք կազմելով՝ ցույց տվին ճանապարհը դեպի վան, որը անցնում էր իրենց գորամասի մոտի ճանապարհով: Մի կերպ հասանք վան, որտեղ մեզ դիմավորեցին վանի ղեկավարները և մեզ բաժանեցին ըստ տների:

Հետո եկան ռուս զինվորները, ազատեցին որոշ շրջաններ, և մենք նորից վերադարձանք գյուղ:

Որոշ ժամանակ մնալուց հետո հայրս վերադարձավ բանակից: Բայց տեսնելով, որ մեր տունը ավերված է, նա մոխրի կույտի մեջ գտնում է իր մոր և եղբոր-

ընդ դիակները:

Հետո ռուս զինվորները ասացին, որ իրենք էլ մեզ չեն կարող օգնել, իրենք վերադառնում են, ով ուզի՝ կարող է իրենց հետ գնալ: Մենք երկու-երեք օրից հազիվ կարողացանք դուրս գալ մեր տնից, մինչև որ հայրս ճանապարհի սնունդ պատրաստեց: Այդ սնունդը տեղավորեցինք եզան վրա ու շարժվեցինք եկանք: Հանգրստանում էինք ջրի ափին: Ծանապարհին հայրս հիվանդացավ և նրան տարան հիվանդանոցի պես մի տեղ: Նա այնտեղ էլ մահացավ: Մենք մնացինք երկու քույր և մեկ եղբայր, սկսեցինք քայլել: Մեր մի եղբայրը կորել էր, չէինք կարողանում գտնել, իսկ Արշալույս քույրս արդեն ամուսնացել էր և իր ամուսնու հետ փախել էր: Այնպես որ, նրանց էլ կորցրել էինք:

Իգդիր լճի մոտ ինձնից երկու տարով մեծ քույրս՝ Սիրունը, մահացավ: Այնուհետև իջանք Իգդիր գյուղը, որտեղի ղեկավարությունը մեզ մի կերպ տեղավորեց: Ինձ, մորս և եղբորս ուղարկեցին Բլուր գյուղը: Ամառ էր, քնում էինք դրսում, իսկ ձմեռը՝ քուրսու կողքին: Երբ թուրքերը հարձակվեցին Իգդիրի վրա, մենք եկանք Էջմիածին: Մնացինք վանքի բակում: Հետո ամերիկացիները եկան և որբանոցներ ստեղծեցին: Այնտեղ ճաշարան էլ կար: Փոքրիկ արտադրամասեր ստեղծեցին, ուր մենք բամբակը մանում էինք, թել դարձնում և այդ աշխատանքի դիմաց սնունդ էինք ստանում: Հետո մայրս մահացավ: Մենք մնացինք մենակ: Իմ եղբայրը կույր էր, չէինք ուզում բաժանվել իրարից, բայց ինձ տարան Լեհիսկան, որտեղ ստեղծված էր աղջիկների որբանոց: Ամերիկացիները գեղեցիկ, առողջ աղջիկներին ջոկում, տանում էին Ամերիկա: Հետո գտա Արուսյակ քրոջս, որի ամուսինը թղթերս պատրաստեց և ինձ տարավ Երևան: Բայց ես էլ երբեք չտեսա կուրացած աչքերով իմ եղբորը:

ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԵԼԻՔԻ ԱԼԵԿՍԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1911 թ., ՎԱՆ)

Մոտ քառասուն հոգի էր մեր գերդաստանը: Ունեի հորեղբայրներ, հորաքույր: Բոլորին կոտորեցին, բոլորին ոչնչացրին:

Պապա ունեցել է վեց տղա. մեկ աղջիկ: Իրենք եղել են ունևոր: Վանի կենտրոնում ունեցել են երկհարկանի շենք: Վանում հորս և հորեղբայրներիս թուրքերը սպանել են: Մեր ցեղի բոլոր տղամարդկանց թուրքերը կոտորել են: Մայրս ինձ և երկու քույրերիս շալակով բերել է: Գաղթի երրորդ օրը այլևս լրիվ ուծասպառ՝ էլ չի կարողացել տանել երկու քույրերիս, որոնք չեն կարողացել քայլել: Մայրս նրանց թողել է ճամփին և ինձ շալակած բերել է: Ճանապարհին նեղում են սովը, հիվանդությունները: Ծանոթները օգնում են մորս մինչև Օրգով: Բայց հանկարծ մայրս էլ կորավ, ես մնացի մենամեակ: Երրորդ օրը մայրս ինձ գտավ: Հարևանները ինձ պահել էին, որ չմեռնեմ: Սով, քաղց, հիվանդություն: Մյուս կողմից էլ քրդերն էին մեզ թալանում: Ոսկի էին փնտրում: Երբ ասում էինք՝ չկա, սպանում էին: Այնպես որ, գաղթի ճամփին շատ-շատերը ոչնչացան: Սայլեր չկային: Կանայք, մանր երեխաներ ոտքով գալիս էինք՝ փոշու մեջ կորած՝ թուրքերի և քրդերի հարձակումներից խուսափելով: Մենք հիմնականում գիշերով էինք գալիս: Նախ, որ թշնամիները մեզ չտեսնեն ու մեզ վրա չհարձակվեն, և հետո, որ շոգը մեզ չսպանի: Թշնամին անխնայ կոտորում էր մեծին ու փոքրին: Արդեն մեր ընտանիքի մեծ տղամարդկանց՝ Վանում էին կոտորել:

Անցանք Իգդիրով: Արդեն մեր մեջ տղամարդ չէր մնացել: Միայն կանայք ու երեխեք էին: Անցանք Արաքսը: Եկանք Վաղարշապատ: Էնտեղ էլ սով, շոգ, ջուր չկար: Սկսվեց նոր կոտորածը: Հարյուր-հազարներ էին թափվել գետնին՝ հիվանդ ու մահամերձ: Մայրս նորից է կորցնում ինձ, քանի որ հիվանդացել էի տիֆով:

Ինձ ուրիշների հետ, որպես ծնողազուրկ երեխա, ուղարկեցին Բայազետի ամերիկյան որբանոցը: Որբանոցում պատահում էր, որ օրը մեկ պոպոք էին տալիս ամեն մեկին: Հետո մեզ փոխադրեցին Գյումրիի որբանոցը: Մոտ քառասուն հազար որբ կար: Մեզ տեղավորեցին նախկին զինվորական կազարմաներում՝ ըստ հասակի: Ես եղել եմ փոքրերի բաժնում: Այնտեղ ևս մահը շարունակվում էր. քանի որ շենքը չէին վառում, սնունդը վատ էր, ամերիկացիները երբեմն շատ խիստ

պատժում էին, զրկում էին հացից: Բոլորս հաց էինք ուտում. էն պատժվածը անկյունում նստած մեզ էր նայում: Մենք էլ սառը լոթի էինք ուտում: Քուր, տրախու-ման տարածված էին: Քյուրքյուրդը քսում էին մեր ամբողջ մարմնի վրա և կանգնեցնում էին արևին: Այնտեղ կար դպրոց, դասատուները հայ էին: Սահակ վարժապետին շատ էինք սիրում, նա Սողոմոն Տարոնցու հայրըն էր: Աթոռ, սեղան չկար: Մի որբը մյուսի մեջքի վրա գեղագրություն պիտի գրեր: Ես սովորում էի գյուղատնտեսական բաժնի: Օրվա առաջին կեսը սովորում էինք, մյուս կեսը՝ պրակտիկա էր: Տանում էին հողի հետ աշխատելու: Մինչև 1928 թիվը որբանոցները ցրեցին:

1937 թվից սկսել եմ աշխատել: Իսկապես շատ վատ սովորություններ կային. մի բատրակը մյուսի վրա բողոք էր գրում, և պատժում էին: Մինչև պատերազմը շատերին ուղարկում էին Կուրսկ՝ բարձրագույն պարտիական դպրոց: Ես հագիվ ավարտեցի Կուրսկի իմ կրթությունը, մեզ հաղորդեցին, որ պատերազմը սկսված է, և թուրքերը սահմանից կարող են հարձակվել: Հայաստանի սահմանի վրա մեր հսկողությունը ուժեղացրինք: Մեր գորքը վայրկյանի էր սպասում: Բոլոր տանկահայերը պատրաստ էին, բայց Անգլիան՝ Չերչիլը, խորամանկեց...

Մտածում եմ ես հաճախ, հարյուր հազար հայ որբեր որտեղի՞ց առաջացան: Ինչու՞ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան թույլ տվեցին, որ այդքան հայ սպանվի, որ այդքան որբեր անտեր, անտիրական մընան: Էդ որբերից էին գեներալ Սաֆարյանը, գնդապետներ և շատ ուրիշ մեծ մարդիկ: Ես եղել եմ Վաղարշապատի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար, պարտիական պատասխանատու աշխատող: Հիմա թոշակառու եմ: Ունեմ մի տղա, մի աղջիկ և չորս թոռ: Վասպուրական հայրենակցական միության անդամ եմ:

Ես եկել եմ Արևմտյան Հայաստանից: Թուրքը ուզեցել է Հայաստանին տեր դառնա, և Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի թույլտվությամբ Արևմտյան Հայաստանը անցավ թուրքին:

Հայերը նվաճող չեն եղել: Միշտ նրանք են հարձակվել, սպանել, խեղդել, նահատակել: Նրանք չաշխատող ժողովուրդ էին և հայերին օգտագործում էին իրենց նպատակների համար:

ԱՂԱՎՆԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1911 թ., ՎԱՆ, ԱՐԱՆԵՋ Գ.)

Մահած եմ 1911-ին Վանի Արալեզ գյուղը: Հորս անունը Աբրահամ Մարգարյան, մորս՝ Կատարինե, ծնյալ Կարապետյան: Չորս քույր, երկու եղբայր էինք: Ունեինք տուն, դաշտ, այգի, կենդանիներ և այլն: Պատերազ-

մի ժամանակ, երբ ոռոսական բանակը կհառա ջանար, կերթայինք Վան, մեր տեղերը, երբ անոնք ետ կքաշվեին՝ կփախչեինք Արտաշատ, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստան, որը Վանեն երկու հարյուր երեսուն կիլոմետր հեռու էր:

1917-ին, երբ ռուսները «դեպի տուն» ըսելով քաշվեցան՝ հայերը մինակ ձգելով, համաձայնեցան իրենց թնդանոթները, հրացանները և ուրիշ զենքերը հայերուն ձգել: Մենք ճամփա ելանք: Ժամանակ մը Աղթամարի կղզիին դիմացի ծովեզերքը մնացինք: Նավակի պակասի պատճառով չկրցինք Աղթամարի կղզին երթալ ապաստանելու, ինչ որ սովորություն էր: Հոնկե անցանք Պարսկաստանի հայկական գյուղերը, ուր մնացինք մոտավորապես վեց ամիս, մինչև օր մը օդանավ մը տեսանք մեր գլխուն վրա: Քանի մը հոգի կորոշեն վրան կրակել՝ մտածելով, որ թշնամի մըն է, բայց երբ տեսան, որ անգլիական դրոշակ մը վար անտեցին, չշարժեցան: Հետո լսեցինք, որ Լորանս դ'Արաբին կամ իր խումբին կպատկանի այդ օդանավը: Այդ օրեն անգլիացիները մեզի ընկերացան մինչև Բաղդադ: Ժամփան, երբ կանցնեինք ձորի մը մեջեն, բարձունքներուն մեկ կողմը զինված հայեր, մյուս կողմը թուրքեր կային, այս վերջինները մեզ վրա կրակեցին, փամփուշտ մը աղբորս քիթին շատ մոտեն անցնելով, զինք ուշաթափ ըրավ: Եղբայրս կարծելով, որ պիտի մեռնի, մեզի նշան ըրավ, որ մենք ճամփան շարունակենք: Բարեբախտաբար, քիչ վերջ ինքզինքը գտավ, և միասին ճամփան շարունակեցինք:

Մենք ճամփա ելանք մեր սայլերով, բայց վերջը ճամփաներու չգոյության պատճառով սայլերը անտեցինք ու շարունակեցինք մեր կենդանիներով, մինչև Բասրա: Մեզի տեղավորեցին քամփերու մեջ: Որոշված էր՝ հիսուն ընտանիք Բաղդադ տանիլ, որոնք արհեստներ ունին: Հայրս ժամանակ մը Պոլիս արդուկարարություն ըրած ըլլալուն, մենք ալ մաս կազմեցինք այդ խումբին:

Բաղդադ մեծահարուստ հայ տիկին մը ընդարձակ հող տրամադրեց մեզ, որպեսզի վրան մեր վրանները սարքենք: Գիշերները տեղացի արաբները մեր քիչ ունեցածներեն կգողնային, ստիպվեցանք հողի

տնակներ կառուցել, որոնք ավելի ապահով էին: Եղբայրներս անգլիերեն գիտեին, անոնք լավ վարձատրությանը անգլիական օդանավի և նավթի գործերու մեջ կաշխատեին: Բաղդադի կլիման շատ տաք էր, շատերը հիվանդացան խոլերա և խնամքի չգոյության պատճառով մահացան:

1918-ին բոլոր հայերը որոշեցին Հայաստան երթալ, ճամփա ելանք, առջև զինված մարդիկ, ետևը՝ ծեղեր, կիներ, մանուկներ: Տեղ մը մեր զինվածները անցնելե վերջ, թուրք զինվածներ ճամփան գոցեցին: Ստիպվեցանք ետ վերադառնալ:

Երկու անգլիական նավեր Բասրա-Բաթում ճամփով ժողովրդին մաս մը Հայաստան տարին: Երրորդ նավ մը մեզի պիտի տաներ՝ չեկավ: Հետևաբար, որոշեցինք Կանադա կամ Անգլիա երթալ: 1925-ին Վերջո Ֆրանսա եկանք՝ իբր վաճառական: Ուրեմն Բաղդադեն տաքսիով Ծամ (Դամասկոս) գացինք: Ութ օր մընալե վերջ տաքսիով անցանք Բեյրութ: Մեծ եղբայրս ուսանած էր Վարագա վանքը, որուն տնօրենն էր պրն. Մանուկյանը: Այս վերջինը այն ժամանակ Բեյրութի Քելեքյան որբանոցին տնօրենն էր, մեզի ըսավ. «Որբուհի մը ազատեցեք հետերնիդ տանելով»: Այսպիսով մեծ եղբայրս՝ Մարգար Մարգարյանը ամուսնացավ օրիորդ Արշալույս Դեզիճյանի հետ, որը բնիկ տիգրանակերտցի էր: Հարսանիքը ըրինք ու Ֆրանսա եկանք 1925-ին:

Ֆրանսա 1930-ին ամուսնացա բնիկ վանեցի Սերոբ Բարսեղյանի հետ, բոլորովին որբ, կհիշեր, որ իր եղբայրը՝ Արծրուն անթութենեն մահացած էր, անգլիացիները զինք Երուսաղեմ տարած և որբանոց հանձնած էին, որ եկեղեցականներ կպատրաստեր: Հոն դասընկեր եղած էր Սերոբե Մանուկյանի, որ ապագային Փարիզի Առաջնորդ արքեպիսկոպոս և կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի պատվիրակ եղավ: Ունեցանք երկու մանչ՝ Արամ-Պոլ 1932-ին, Արտաշես-Հանրի՝ 1941-ին:

48 (48).

ՇՈՂԻԿ ՀՈՎՆԱՆԻ ՄԿՐՏՁՅԱՆԻ* ՊԱՏՄԱՄԸ
(ԾՆՎ. 1911 Թ., ՎԱՆ, ԸՆԾԱԿ Գ.)

Ես ծնվել եմ 1911 թ. Վանի Ընծակ գյուղում, հողագործ գյուղացու ընտանիքում: Հիշում եմ մեր համեստ տունը, որ հողից էր շինված: Մեր մեծ օդայում ունեինք թոնդիր, որի շուրջ մայրս՝ Ծուշանիկը, փոում էր ներքնակները, և մենք գիշերը պառկում էինք:

Հորս անունը Հովնան էր: Նա ուներ եղբայրներ՝ Ավետիսը, Սերոբը, Թովմասը, որոնք ևս իրենց ընտանիքներով մեր տան կից էին ապրում:

Պապիս անունը Մկրտիչ էր: Նա մեր գյուղում սիրված էր և հեղինակություն էր վայելում: Իմ մանկական հուշերի մեջ սեպի պես մեխված է մի տխուր հուշ, որ երբեք չեմ կարող մոռանալ: Դա այն է, որ թուրքերը

իմ անուշիկ պապիկիս մեր տան առաջ կախեցին և այդպես սպանեցին: Ես այս տարիքին եմ հասել և մինչև օրս չեմ կարող մոռանալ այդ ահավոր պատկերը: Թուրքերը մանկտրեցին հորս լեզուն և նա տեղն ու տեղը մահացավ:

Հիշում եմ այդ գիշերը, սարսափելի մի գիշեր էր, երբ թուրքերը արդեն մտնում էին տները ու խաղաղ հայ գյուղացիներին կոտորում, սպանում էին: Գիշերվա ժամը տասներկուս անց կեսն էր, երբ մենք լքեցինք մեր տունը և մյուս գյուղացիների հետ գաղթի ճամփան բռնեցինք: Թուրքերը կրակում էին մեր ետևից: Յա բախտի ում կպնում էր գնդակը՝ նա մահանում էր:

Ինձ նստեցրել էին գոմեշի մեջքին: Հիշում եմ, երբ ես գոմեշի մեջքի վրայից ընկա գետի ալիքների մեջ, հորեղբայրս ճարպիկ էր, իսկույն անտվեց ջրի մեջ

* Հայաստանի ժողովրդական արտիստուհի:

և ինձ ազատեց: Հետո ինձ դրեցին ֆուրգոնի մեջ, ուր ինձ մամն փոքր երեխաներ կային, մի քանիսը հիվանդ էին, մի քանիսը մահամերձ: Լսպես հասանք Իգդիր, բայց արդեն իրար կորցրել էինք, և մեր մեծ գերդաստանից ինձ ծանոթ մնացել էին միայն իմ հորեղբոր տղաները՝ Վարդանը և Լևոնը: Նրանք էլ ինձ հասցրին Ալեքպոլի, այսինքն՝ Լեհնականի (այժմ՝ Գյումրի) մանկատունը: Լեհտեղ մեզ պահում էին ամերիկյան որբանոցում: Ժամանակները վատ էին՝ սով էր, համաճարակ էր: Կիսաքաղց մեծացա ուրիշ որբերի հետ: Ինձ հետ էին Օիրազը, Նայիրի Ջարյանը, Խաչիկ Դաշտենցը, Սամսոն Գասպարյանը և ուրիշներ: Հետո աղջիկների որբանոցը առանձնացրին:

Ես որբանոցում աչքի ընկնող երեխա էի. երգում, պարում էի ու բոլորին զբաղեցնում: Բոլորն ինձ ասում էին «Օողջողուն Օողիկ»:

Տասը տարի ես մնացի մանկատանը: Մի օր մանկատանը լուր տարածվեց, թե եկել ու ընտրում են լավ ձայն ունեցողներին՝ քաղաքում ուսման տալու համար: Ես տասներեք-տասնչորս տարեկան աղջիկ էի, երբ Ալեքպոլի մանկատան վարիչի սենյակում ինձ ուզեցին լսել կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանն ու հայտնի երգիչ Տիգրան Նալբանդյանը: Ես երգեցի, հուզումով ու արցունքոտ աչքերով՝ մտաբերելով իմ կորցրած ծնորդներին ու հայրենի վայրերը:

- Աղջիկս, ինչու՞ ես այստեղ, - հարցրեց ինձ Տիգրան Նալբանդյանը:

- Ես ոչ ոք չունեմ, որբ եմ, - պատասխանեցի հուզված ձայնով:

Նրանք ինձ վերցրին, բերեցին Երևան: Ես սովորեցի Խաչատուր Աբովյանի անվան դպրոցում: Երբ ավարտեցի, երաժշտական կրթությունս շարունակեցի երաժշտական ուսումնարանում և հետո՝ կոնսերվատորիայում: Բայց ուսանող եղած ժամանակս էլ ուղիղով երգում էի: Էն ժամանակ՝ 1926 թ., մեր Երևանի ուղիղոն դեռ նոր էր հիմնադրվել և հաղորդումները միանգամից եթեր էին ձայնասփռում: Բայց դա ինձ չէր սարսափեցնում, և ես եղա հայկական ժողովրդական և աշուղական երգերի առաջին կատարողը մեզանում: Ամուսնացա քամանչահար Գուրգեն Միրզոյանի հետ, որը Հայֆիլհարմոնիայի ժողգործիքների անսամբլի գեղարվեստական ղեկավարն էր: Հետո արդեն այդ խմբի հետ սկսել եմ երգել: Իմ երգերով հմայվել են շատ-շատերը, այդ թվում՝ Եղիշե Չարենցը, Աղասի Խանջյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Հրաչյա Աճառյանը, որոնք ինձ օգնել են՝ ամեն մեկը յուրովի: Նաև ելույթներ եմ ունեցել տարբեր հանրապետություններում, նույնիսկ Կրեմլում եմ երգել Ստալինի, Անաստաս Միկոյանի և մյուս մեծերի համար՝ հայ երգը մատուցելով նաև օտարներին: Եվ բոլորը հմայված լսում էին, նույնիսկ աչքերից արցունքներ թափում, քանի որ իմ երգի մեջ հնչում էր իմ հայ ժողովրդի վիշտն ու տառապանքը: 1956 թվականին ինձ շնորհվեց Հայաստանի ժողովրդական արտիստի կոչում: Ամուսնուս մահից հետո ապրում եմ իմ միակ սիրուհուս, իմ սիրելի աղջկա՝ Ժամանայի հետ:

Թուրքերը ուզեցին ջարդել, փշրել հայ ժողովրդին, հոգեբանորեն կոտրել նրա կամքը, բայց նորից հայ երգը հնչեց, հայ ձեռքերը կառուցեցին...

49 (49).

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՄԱՐԳԱՐԻ ՓՈԹԻԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾԵՎ. 1912 թ., ՎԱՆ)

Վանում մենք շատ հարուստ ենք եղել: Հերս ունեցել է տասնյոթ կտոր տուն: Օղորմած մերս, որ լուր կառնե, թե գաղթելու ենք, իր վզի ճտնոցը, իր ունեցած ոսկեղենը խորել է ծառի տակ՝ ջրհորի մոտ, էն մտքով, որ ետ կգանք, էլի կգտնի: Մերս իրա մատին մեն մի մատանի էր թողել: Գաղթի ժամանակ ես իրեք տարեկան էի: Ես չիմացա, որ գաղթվանք: Միայն կհիշեմ, օղորմած մերս իմ ձեռը մի գաթա դրեց, մեր դարվազը բացին, մենք դուրս եկանք: Օղորմած մերս ասաց. «Բաց թողեք դռները, որ թուրքերը գան՝ չջարդեն»: Իրա խելքով մենք պիտի ետ գայինք: Մերս ճամփին ինձ դրեց իշու վրեն: Ժողովրդի հետ գալիս էինք: Ծամփին ես կորա: Ռուս զինվորները ինչքան կորած երեխեք կային, հավաքել լցրել էին կաշկի մեջ: Ծամփին գիտե՞ս ինչ տեսանք... Ա՛յ, իմ դուշմանը չտեսնա էդ օրը: Վու՛յ, սև ըլեր էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գողաց՝ փախ... Բրթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը մեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քրդերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ոտները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՛րը անասունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր

ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճչում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...

Անտեր մնա Բերկրիի գլալին, ինչքան մարդոց գլուխ կերավ...

Ռուսները ինչքան կորած երեխա կար, հավաքել, լցրել էին մի չոլի մեջ: Ես երկու ամիս մնացի ոսկերի մոտ: Օղորմած մերս եկավ ինձ գտավ...

Հասանք Իգդիր: Մերս իմ ձեռքից բռնած ինձ ման էր ածում, ես էլ սոված եմ, լաց եմ ըլում: Մի իգդիրցի կնիկ լավաշ էր թխում: Օղորմած մերս մոտեցավ, ասաց. «Մի հատ լավաշ տուր, էս էրեխեն ոտի»: Համա էդ անխիղճ կնիկը չտվավ: Օղորմած մերս իր մատի միակ մատանին հանեց մատից, ասաց. «Ա՛ն էս մատանին, մի հատ լավաշ տուր»: Կնիկը վերցրեց մորս մատանին, մի հատ լավաշ տվեց մորս: Ես սկսեցի ուտել: Ծատ սոված էի: Պուճուր էի, համա էդի շա՛տ լավ եմ հիշում:

Եկանք Էջմիածին, անտառների մեջ պառկած էինք: Մեռնողը՝ մեռնում էր: Քեղիս անտառում մահացավ: Ժողովուրդը կաշկա բերեց, տարին թաղին: Տի-

Ֆից, խոլերայից ո՛րը մահանում էր, ո՛րը ողջ էր մնում...

Մերս ինձ գտավ, համա ախպերս ու քիրս՝ չգրտավ: Նրանք էլ գաղթականների հետ ետ են գնացել դեպի Վան, մերոնց՝ հորքուրիս, հորեղբորս ընտանիքների հետ: Հորեղբայրս ու իր փեսան նորից կոյմադրեն ու կովի մեջ կսպանվին: Քիրս, ախպերս մնում են Վան: Օղորմած քրոջս իրենը մուր են քսել, թոնդիրի մեջ են պահել, որ չփախցնեն: Վերջապես ճարը կտրած մի մեծ, հորս թայ մեկին կտան՝ որպես ամուսին: 1924-ին նրանք էլ թալանված, կոտորված, վիրավորված ու հիվանդ, եկան Հայաստան:

Կհիշեմ, Ջանգվի կարմնջի վրա ես ու մերս նրատած էինք, մեկ էլ մերոնք եկան: Մերս փաթթվավ, ուշքը գնաց: Է՛, ինչե՛ր եմ տեսել...

Տեսանք՝ հորեղբայրս չկա, փեսեն չկա: Է՛ն գիտեմ, որ երկու հորքուր եկան՝ իրենց երեխեքի հետ, մնացածը՝ չգիտեմ ի՞նչ եղան...

Երևանում կոնդա տակին ամերիկյան մանկատանն եմ եղել: Է՛նտեղ քոստովա: Մերս եկավ ինձի տուն տարավ: Երևանի թուրքերը թողին իրենց սները, փախան, գնացին: Մենք մտանք թուրքի տուն ու ապրանք:

50 (50).

ԳԵՐԵՆԻԿ ԱՎԵՏԻՍԻ ՍԱՐՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1912 Թ., ՎԱՆ)

Այն, ինչ որ պատմում եմ ես մանկությունից, լսել եմ իմ ծնողներից ու մեծ եղբորիցս: Վանը ես հիշում եմ երազի պես: Ես եղել եմ ընդամենը երկուսուկես տարեկան:

Գաղթը մի սարսափելի ողբերգություն էր, քանի որ ծեր ու մանուկ բոլորը գտնվում էին տառապանքի մեջ: Մեզ ասացին, որ պիտի թողնենք Վանը: Մանավանդ որ, ոռուսական զորքը նահանջում էր, նրա հետևյալից՝ նաև Անդրանիկը:

Սկսվեց անասելի գաղթը: Ուլքեր սալ ունեին, դասավորվեցին սալի վրա: Մենք ապրում էինք Վանա բերդի տակը: Մենք ոչինչ չունեինք: Մենք շարժվեցինք: Հասանք Բերկրի գետի մոտ: Այնքան հոգնած էր ժողովուրդը, որ շատերը իրենց երեխաներին զցում էին գետը, որ իրենց կյանքը փրկեն: Քանի որ ետևից թուրքը գալիս էր մահով: Հասանք մինչև Սուրմալու: Բերքառատ ժամանակ էր: Ի գոյիցիք մտան իրենց այգիները և ջուր բաց թողին այգիների մեջ, որ մենք դուրս գանք այգիներից:

Մեր գերդաստանը ութը հոգի էր: Տասու ճամփին մահացավ: Գաղթի ճամփին ծնվեց քույրս. որովհետև մենք դժբախտության մեջ էինք, նրա անունը դրինք Դժբախտ: Ըամփին կորցրինք նաև մորաքրոջս: Նա տիֆով հիվանդացավ և Ի գոյիում թաղեցինք:

Հասանք Էջմիածին, որը շատ սարսափելի վիճակի մեջ էր: Բայց շատ լավ մեզ վերաբերվեցին, իսկ

կույն սնունդ և օթևան տվին: Ամեն օր սալակներով դիակները տանում էին, Գայանեի վանքի բակում մեծ գերեզմանոց կար, Խենթի մոտ թաղում էին: Հետո մեզ բերեցին Երևան:

Առաջ կար Ջարափի խան: Ալազանը, Գուրգեն Մահարին, Դարչո Գաբուզյանը, Հովհաննես Սոկաջյանը և մենք՝ մոտ հարյուր մարդ, մեր ընտանիքից չորս հոգի, հասանք Երևան:

Երեք հորեղբայրներիս ճամփաները թեքվեց՝ մեկը գնաց Լեմհնական, մյուսը մնաց Էջմիածնում, իսկ մենք եկանք Երևան: Լիսպես ցրվեցինք:

1936 թվին, երբ ինձ բանտարկեցին, ես Հայաստանի տուրիզմի նախագահն էի: Դեռ 1935 թ., երբ ես քսաներեք տարեկան էի, Խանջյանն ինձ կանչեց, թե ո՞նց անենք, որ Արարատի գագաթը բարձրանանք և Ստալինի կիսանդրին դնենք:

Այդ շատ դժվար գործ էր, և մեզ մեղադրեցին, որ չստացվեց: Այդ էր պատճառը, որ ինձ հետապնդեցին ու բանտարկեցին:

Հետո եղել եմ Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործության թանգարանի տնօրենը, շատ ու շատ ինքնուս արվեստագետներ ի հայտ եմ բերել և վաստակավորի կոչման եմ արժանացրել: Օրինակ՝ Հայրիկ Մուրադյանին առաջին անգամ ես եմ ձայնագրել, նաև շատ ուրիշների:

51 (51).

ԱՐՄԻԿ ԳԱԼՈՒՍԻ ԹԵՐԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1912 Թ., ՎԱՆ)

Ես շատ փոքր էի, երբ Վանից գաղթեցինք: Հագիվ երեք տարեկան էի: Մեր հայրը եղել է թուրքական բանակում, բայց փախել է, նրան գտել բանտ էին տարել, բայց նա բանտից էլ էր փախել: Նա դաշնակցական էր: Նրան հետապնդել են և գնդակահարել: Այնպես որ, ես հորս չեմ հիշում: Բայց հիշում եմ, որ ինձ մի

ցանցկեն սալի մեջ դրին, Էնտեղ շատ ուրիշ փոքրիկ երեխաներ կային՝ իրար վրա թափված, բայց քանի որ վրան ու կողքերը փայտով ցանկապատված էր, մենք անվթար հասանք Երևան: Մեզ տեղավորեցին Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտի մանկատանը:

Այնուհետև ես սովորեցի համալսարանի քիմիա-

կան ֆակուլտետում: Հաջողությամբ պաշտպանեցի թեկնածուական դիսերտացիան, աշխատում էի Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտում:

Այն ժամանակ պրոֆ. Մնջոյանն էր, նաև պրոֆ. Մետնիկյանը կար:

Ես իմ ուժերը ներածին չափով նվիրել եմ հայրենական գիտությանը: Տարիների վաստակ ունեմ: Սակայն հիմա իմ մեծ քրոջ՝ Արծվիկի հետ ապրում եմք շատ ծանր ու դժվարին վիճակում: Երկուսս էլ հաշմանդամ ենք, թոշակառու, միայնակ, ոչ մի օգնող չունենք: Այնպես որ, մենք հիմա էլ որք ենք երկու քույրով:

52 (52).

**ՂՈՒԿԱՍ ԱԲՐՈՅԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ *
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՄՈԿՔ ԳԱՎԱՌ, ԱՐՆԱԲԱՏ Գ.)**

Մենք ապրում էինք Բոհոսան* * գավառի Արմաբատ գյուղում: Երբ ամառ էր լինում, բարձրանում էինք սարը, ձմեռնամուտին գալիս էինք մեր գյուղը:

Մեր գյուղում հինգ հայ ընտանիք կար, որոնք քուրմանջիների* ** հետ ապրում էին հաշտ ու խաղաղ: Հայերը զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Հայերից մեկը, որի անունը Մխո էր, ալրաղաց ուներ: Մեր տունը փոքր էր, փոքր հաշտով:

Հորս անունը Աբրո էր: Մենք չորս եղբայր էինք՝ Սևկին, Ախեն, Դհեն և ես: Մեծ եղբայրս շուտ մահացավ: Մեր գյուղում դպրոց, հիվանդանոց չկար: Մենք քաղաքականությամբ չէինք զբաղվում: Մերոնք թաղիք էին գործում: Ծաբաթը մեկ անգամ հայ ընտանիքները իրար այցելում էին: Կիրակի օրը գնում էինք եկեղեցի, որը մի փոքրիկ մատուռ էր: Մեր գյուղում տասը ընտանիք կար՝ հինգը հայ էր, հինգը՝ մահմեդական: Պետությունն ավելի մահմեդականների կողմն էր բռնում: Սուլթան Համիդը միշտ հայերի նկատմամբ վատ էր տրամադրված: Նրան հաջորդած երիտթուրքական կառավարությունն էլ ավելի վատ եղավ մեր հայերիս համար:

Լի՞ օր հրաման եկավ, թե բոլոր հայերին պիտի կոտորել:

Էդ օրը մենք բոլորս տանն էինք: Մայրս երեկվա եփած ճաշը բերեց, դրեց սեղանին, որ ուտենք: Մեկ էլ երեք թուրք ասկյարներ ներս մտան: Հորեղբորս տեղն ու տեղը սպանեցին, հորս և եղբորս տղի ձեռքերը կապեցին, տարան, հորեղբորս աղջկան էլ տարան: Տեսանք, որ թուրք ասկյարները լցվել են մեր գյուղը: Ես ու եղբայրըս թաքնվեցինք: Թուրք ասկյարները սկսեցին գյուղը ավերել, բոլոր հայերին կոտորեցին, աղջիկներին փախցրեցին, ամեն ինչ թալանեցին: Ոչ մեկին չխընայեցին: Ծատերը փախան, մտան մատուռը: Մենք էլ փախանք,

մտանք էնտեղ: Ով թաքնվեց՝ փրկվեց: Հայ ընտանիք չկար, որ զոհ տված չլիներ էդ գիշերը: Մենք՝ ես, մայրս և եղբայրս, մեր թաքնված տեղից էլ տուն չվերադարձանք, գնացինք, մտանք արտերի մեջ, թաքնվեցինք: Երեք օր էդպես մնացինք էնտեղ: Էն ինչ որ ես եմ տեսել, թշնամիս թող չտեսնի: Երջակա բոլոր գյուղերի հայերի տները ավերված էին, ո՛րը՝ աղջիկ կորցրեց, ո՛րը՝ տղա կորցրեց, ո՛րը՝ ծնող կորցրեց: Թուրքերը թալանում էին: Նրանք նաև պահանջում էին փող, որ չսպանեն:

Մենք տասնութ օր մնացինք Ջեզիրեի Դեքաբրա գյուղում: Մի քուրմանջի բարի ընտանիք մեզ ընդունեց, հաց տվեց: Նրանց հոր անունը Մուհամեդ էր: Նա ինձ շատ սիրեց ու պահեց: Մի մարդ եկավ, ուզեց երեք դուրուշ տա իմ տիրոջը, որ ինձ տա իրեն, բայց իմ տերս ինձ չտվեց: Էդ ընտանիքը մեզ պահեց: Մեր բոլորիս նոր, քրդական անուններ դրեցին: Էդպես մենք փրկվեցինք:

Հետո Հաջի անունով մի մարդու մոտ պատըսպարվեցինք: Մենք շատ անօգնական էինք: Մենք ու մեր Աստվածը: Աստված օգնեց, որ մենք ողջ մնացինք: Հաջին էլ մեզ պահեց: Մեր հարյուր հոգինոց գերդաստանից երկու-երեք հոգի միայն ողջ մնացինք:

Հետո գնացինք մի քուրդ շենխի ընտանիքում ապրեցինք: Էնտեղից էլ դուրս եկանք. մի կամուրջ կար, անցանք դրա վրայով ու գնացինք: Ուր օր մնացինք բաց երկնքի տակ: Գիշերները լաց լինելով քայլում էինք, որ մեզ չտեսնեն ու չսպանեն: Մեր ճակատագիրը սա էր: Աստված ոչ մեկին ցույց չտա մեր տեսածները: Իմ փախուստի ճամփին ես երեք գյուղ անցա: Ոչ մի լավ օր չտեսա:

Հետո լսեցի, որ Հայաստան կա, հայերին կանչում է իր մոտ: Ցուցակագրվեցի, եկանք Հայաստան: Տուն շինեցի: Առաջ ապրում էինք Լենինական (այժմ Գյումրի), 1988 թ. երկրաշարժից հետո փոխադրվեցինք Երևան, հաստատվեցինք Լուսավանում: Հիմա ես 89 տարեկան եմ, ունեմ երեք տղա, երեք աղջիկ և վաթսուն թոռ: Բոլորն էլ ողջ են: Արդեն քսաներկու տարի է ապրում ենք Հայաստանում: Փառք Աստծո:

Բայց այն ինչ կատարվել է 1915 թվին, երբեք չի մոռացվի: Թուրքերը ուզում են մոռացվի այդ բոլորը և չեն ընդունում, բայց Աստված թող լինի օգնական և արդար դատավոր մեզ՝ հայերիս համար:

* Վերապրողը քրդախոս հայ է: Հուշը քրդերենից հայերեն թարգմանել է ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող Ջենֆիրա Խատիկան:

** Արևմտյան Հայաստան, Վանի նահանգի Մոկք գավառ:

*** Քրիստոնյա քուրդ (եզդի) ցեղախումբ:

ԿԱՄՍԱՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ*
(ԾՆՎ. 1898 Թ., ԲԱՅԱԶԵՏ)

Բայագետ քաղաքը տեղավորված էր մեծ Մասիսի փեշերին, Բայագետի բերդի շրջակայքում: Բերդը գտնվում էր բարձրության վրա, տեսքը շատ մոայլ էր: Քաղաքի կողմնորոշումը պայմանավորված էր բերդով. ասում էին «Բերդից աջ», «Բերդից ձախ», «Բերդի տակ», «Բերդի վրա» և այլն: Բերդից ճառագայթաձև ցած էին իջնում նեղ փողոցներ, որոնց ասում էին սոխախներ: Այդ փողոցների երկու կողմերում կառուցված էին տներ, որոնք աստիճանաձև՝ մեկը մյուսի վրա, դասավորություն ունեին՝ այսինքն՝ ներքևի տան կտուրը վերևի տան բակն էր: Բարձրությունից աստիճանաբար իջնում էինք ցած, որտեղ մի փոքր տափարակ տեղ կար:

Մեր տունը գտնվում էր եկեղեցու ետևի պատի տակ, եկեղեցուն շատ մոտիկ: Մեր եկեղեցին առանց զմբեթի էր, տափակ կտուր ուներ: Ասում էին՝ այդ նրա համար է, որ եկեղեցին աչքի չընկնի: Եկեղեցու ետևի պատը միշտ թաց էր: Ասում էին՝ պատի մեջ կենդանի աղջիկ կա, նրա լացի արցունքներից է պատը թրջվում: Երբ եկեղեցին կառուցում էին, պատմում են մեծերը, պատը բարձրացնում էին մինչև երեկո, առավոտյան երբ գալիս էին շարունակելու, տեսնում էին այն քանդված: Ծերունիները խորհուրդ են տվել երիտասարդ աղջիկ կամ տղա դնել պատի մեջ, որ այն կանգուն մնա: Այդպես էլ արել են, ինչ-որ տեղից բերել են մի որբ աղջկա՝ նրա մորաքրոջը մեծ գումար վճարելով: Երբ աղջկան դրել են պատի հիմքի վրա և սկսել շարել, աղջիկը երգով դիմել է մորաքրոջը, իսկ մորաքույրը նրան հանգրստացրել է, թե՛ թող շարեն, բալա՝ ջան, թող շարեն, մինչև ծունկը, գոտին, կուրծքը և վեր, թող շարեն: Երբ հասել են ուտերին, աղջիկը հասկացել է, որ մորաքույրը ինքն է տվել, որ իրեն շարեն պատի մեջ, լաց է եղել ու անիծել մորաքրոջն՝ ասելով. «Ան ագռավ դառնաս, նստես պատիս, դողդաս»: Այդպես էլ մորքուրը դարձել է ագռավ ու նստել թաց պատին: Մինչև հիմա էլ այդ թաց պատի մոտ լիքը ագռավներ են թռչում: Այս պատմությունը միշտ էլ պատմում էին ու երգում «Ծարեցին, մորքու՛ր, շարեցին» բառերով երգը, իսկ աղջիկները, շրջան բռնած, պարում էին:

Քաղաքն ուներ երկդասյան տարրական դպրոց, տղաների և աղջիկների դասարաններով: Ընդմիջումներին բոլորը դուրս էին գալիս բակ, խաղում էին առանձին-առանձին: Աղջիկները պար էին գալիս, իսկ տղաները կանգնում էին թամաշայի: Դրա համար ես ամեն օր կոպում էի իմ քույր Վիկտորիի հետ, որ չգնա դպրոց «Լայլո խանն» թոնելու: Վերջը վերցրեցի նրա գրքերը, պատռեցի, որ էլ չկարողանա գնալ:

Քաղաքում ապրում էին հայեր, թուրքեր, իսկ շրջապատի գյուղերում՝ քրդեր: Քրդերն ամեն օր գալիս

էին Բայագետի բազարում առևտուր անելու: Քաղաքում բոլորն իրար ճանաչում էին, որովհետև գրեթե բոլորն իրար ծանոթ, ազգական կամ բարեկամ էին: Իրար մասին խոսելիս ավելի շատ մականուններն էին օգտագործում: Օրինակ. մեր տոհմական անունը «Ումբրշատենք» էր, որովհետև մերոնք բոլորը երկարակյացներ էին՝ երկար արև ունեցողներ, երկար կյանք ունեցողներ:

Մայրական կողմը «Բուրդ-Հայրենք» էին, որովհետև շատ մազուտ էին և բեղ ու մորուք էին պահում. ասում են՝ մի անգամ պապը՝ Հայրոն, բուրդ մթերելու ժամանակ, երբ կշեռքի վրա են դնում բուրդը, քաշը պակաս է մնում, չի գալիս: Հայրոն մտածում է՝ ինչ անի և որոշում է մորուքից կտրել ու բուրդն ավելացնել, որից հետո քաշը ճիշտ է գալիս: Դրանից հետո նրանց ընտանիքը ճանաչվում է որպես «Բուրդ-Հայրենք»:

Մեր գերդաստանը մեծ էր՝ չորս եղբայր իրենց ընտանիքներով ապրում էին իրար կողքի, համարյա որպես մեկ ընտանիք: Մայրս՝ որպես մեծ հարս, ամբողջ գերդաստանի տանտիկինն էր, եփել-թափելը նրա վրա էր: Համարյա ամեն օր մեր թոնրատանը հաց էր թխվում, գաթա էր թխվում: Հացթուխը մի թրքուհի էր, որ համարյա մեր տնով էր ապրում: Ծաշն էլ, որ իրիկնային կերակուրն էր՝ յախնի, տոլմա, քյուֆթա և ուրիշ տեսակներ, կճուճով կամ հատուկ պղնձե մեծ ամաններով իջեցնում էին թոնիրը:

Գերդաստանի բոլոր անդամները գրվում էին պապիս՝ Խաչատուրի անունով՝ Խաչատրյան, այսինքն՝ խաչի տված, բայց մեր բոլորի հասցեին խոսելիս ասում էին՝ Ումբրշատենք այսինչ կամ՝ այնինչ: Պապս ուներ չորս տղա, մի աղջիկ: Տղաներն էին. Ավետիսը՝ դերձակ, Առաքելը՝ ուսուցիչ, Հարությունը՝ զարգյար և ամենափոքրը, որին ես համարյա չեմ հիշում, անունն էլ կարծես Սիմոն էր: Ես փոքր էի, որ սկզբում նրա կինը, հետո էլ ինքը մահացան և երկու փոքր երեխա՝ մի աղջիկ, մի տղա, թողեցին մորս հույսին: Ամմի Առաքելն ամուսնացած չէր, մեզ հետ էր ապրում: Ավետիսը ուներ երեք տղա զավակ՝ Վահանը, Գագիկը, Հրանտը: Հարությունն ուներ երկու տղա և երկու աղջիկ՝ Սիրականը, Կամսարը, Վիկտորյան, Եփրոսը: Խաչատուր պապի աղջիկը շուտ էր ամուսնացել, գաղթի ժամանակ կորցրել էինք և 40-ական թվականներին նրա զավակներին գտանք Թիֆլիսում ու շատ գնալ - գալ ունեցանք: Ավետիսն էլ իր երեխաներով գնացել էր Թիֆլիս, իսկ հետագայում տղաները տեղափոխվեցին, երկուսը՝ Երևան, մեկը՝ Բաթումի: Բոլորն էլ ամուսնացած էին, մեծն ուներ երկու տղա, միջնակը՝ մի տղա, իսկ երրորդը՝ մի աղջիկ, որին մենք չճանաչեցինք, որովհետև Հրանտը մեռավ երիտասարդ, չհասցրեցինք գնալ-գալ անել:

Ամմի Առաքելն աշխատում էր Բայագետից երեք կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Արծափ գյուղում, որպես ուսուցիչ: Ամեն օր գնում ու գալիս էր երեկոյան: Զմռանը, երբ ձյունը հաստ շերտով նստում էր,

* Հուշը գրի է առել և մեզ տրամադրել վերապրողի դուստր, պատմական գիտությունների թեկնածու Ժենյա Խաչատրյանը:

Արա միջով ոտքի ճանապարհ էր բացվում՝ արահետի
մման, որն ունենում էր մի մարդու անցնելու լայնություն:
Եթե դիմացից մարդ էր գալիս, ստիպված էին լինում
կանգնել ու պատերից քսվելով՝ իրար ճանապարհ տալ:
Չնայած ձյան հաստ շերտին, վերևում սպիտակ, տա-
փարակ դաշտ էր, որի վրա հատկապես արևամուտին
լորերը ման էին գալիս: Մենք նրանց ասում էինք կա-
քավ: Կաքավները կեր էին փնտրում՝ վախկոտ դես ու
դեն նայելով: Երբ ձայն էին լսում կամ զգում էին, որ մարդ
է մոտենում, իսկույն գլուխները մտցնում էին ձյան մեջ,
պոչերը տնկում վեր: Ամմի Առաքելը տունդարձի ճանա-
պարհին ձեռքով աջ ու ձախ կողմից բռնում էր այս կա-
քավներին, զգում նախօրոք պատրաստված տոպրակի
մեջ, այնպես որ, երբ հասնում էր տուն, արդեն մի քսան-
երեսուն հատ հավաքվում էր: Ես անհամբեր սպասում
էի Ամմի Առաքելին: Հենց որ ներս էր մտնում, տոպրա-
կը շարտում էր իմ ոտքերի առաջ ասելով. - Կամսա՛ր,
ա՛ն քո կաքավները:

Ես նախօրոք եռացրած ջուրը պատրաստած էի
լինում. իսկույն շշմած կաքավների գլուխները պոկում
էի, փետրահան անում, առատ յուղի մեջ տապակում
ու ընկերներով ուտում էինք: Դրանից համեղ բան կյան-
քում չեմ կերել:

Տան մեջ բոլորս մեր պարտականություններն
ունեինք, օրինակ, Ամմի Առաքելը պարտավորվել էր
ամեն առավոտ բազարից միս բերել, հետո իր գործին
գնալ: Ղասաբները գիտեին իրենց հաճախորդներին:
Միսը բաժանում էին ըստ նրանց պատվերի, որի ժա-
մանակ նայում էին նաև տավարի տեղն ու քաշը: Գի-
տեին իրենց հաճախորդների գալու ժամանակը: Ամեն
առավոտ Ամմի Առաքելը երեխաներն նաև մի-մի շահի
կամ արասի էր տալիս: Դա մեր միտք առնելու փողն
էր: Իսկույն վազում էինք խանութ, փողը տալիս էինք
նպարտավանդին ու գրպաններս բաց կանգնում: Նա
լցնում էր՝ չամիչ-լաբլաբու, չիր ու քաղցրեղեն, որն ամ-
բողջ օրն ուտում էինք ու չէր վերջանում:

Թաղի տղերքով խումբ-խումբ հավաքվում էինք,
մայա էինք դնում՝ դրամ, կամ ուտելիք, տոն օրերին
գնում էինք քեֆի՝ ուտել-խմելու: Հավաքվում էինք նաև
խաղեր խաղալու՝ լախտի, մրցում էինք, ուժ փորձում.
Ջատկի՛՜՜ ձու կովացնում ու գլորում և այլ խաղեր խա-
ղում: Երբեմն էլ խումբ-խումբ դառնալով, գնում էինք
ուրիշ թաղերի տղերքի վրա՝ քարակովի: Ես մեր թա-
ղում շրջապատված էի ինձանից երկու-երեք տարի մեծ,
ավելի շուտ, Սիրակահի հասակակից տղերքով և նը-
րանց հետ էի ընկերություն անում. օրինակ, Մարխենց Ջա-
վենը, որի հետ ընկերությունը շարունակվեց մինչև վերջ:

Իմ ընկեր տղերքի հետ մի քանի անգամ բարձ-
րացել ենք Մասիսի լանջերից վեր: Էդ վայրերին ասում
էին «թընդիրներ»: Մի քիչ էլ որ բարձրանում էինք Մա-
սիսի դժվար մասը, այնտեղ մի հատ սառն աղբյուր կար,
որը մի քիչ տեղ առվի մման հոսում էր ու անհայտանում
խոտերի մեջ: Մենք շատ ման եկանք, որ տեղը գտնենք,
բայց չկարողացանք: Մի անգամ էլ աղբյուրի մեջ դար-
ման լցրեցինք ու սկսեցինք հետևել, թե որտեղից դուրս
կգա: Հայտնաբերեցինք Բայազետի գետի մեջ: Հաս-
կացանք, որ էդ աղբյուրի ջուրը դուրս է գալիս ու թափ-

վում Բայազետի գետի մեջ: Աղբյուրից վերև վառվող
թընդիրներ կային: Բարձրանում էինք, էդ թընդիրներում
խորոված էինք անում, ուտում ու էն սառը քից, որը
շատ համով էր, խմում էինք ու կարծես ոչի՛նչ չէինք
կերել, սոված տուն էինք դառնում: Մի անգամ էլ մեր
ընկերներից մեկը չկարողացավ գալ, որոշեցինք նրա
բաժինը տուն բերել: Խորոված միսը փաթաթեցինք լա-
վաշների մեջ ու հետներս իջեցրինք, ու երբ լավաշները
բաց արեցինք, տեսանք, որ խորովածի փոխարեն հում
միս էր մեջը: Երբ շատ փոքր էի՝ յոթ-ութ տարեկան,
շատ էինք վազվզում երեխաներով դաշտերում ու ար-
տերում: Մի անգամ ինձանից մեծ ու փոքր տղաների
հետ վազվզելով գնացիք դաշտ՝ ծաղիկ հավաքելու:
Մասիսի փեշերին զարնանը ծաղիկների ծով էր լինում:
Մի ծաղիկ կար, ասում էին զարնան ծաղիկ, ծաղկելուց
տարբեր գույներ էր ունենում: Հիշում եմ այդ ծաղիկ-
ների սպիտակ, կապույտ ու կարմիր դաշտերը: Ծաղիկ-
ները բացվում էին արևածագից առաջ: Դրա համար
գնում էինք վաղ առավոտյան, որ մեծ ծաղկեփնջեր կա-
պենք, տուն բերենք: Շատ լավ հոտ ուներ: Այդ ծաղիկ-
ները ծաղկում էին մոտավորապես մայիսի վերջին և
հունիսի սկզբին: Այդ գեղեցիկ դաշտերի մեջտեղում մի
ժայռ կար, երբ գնում էինք ծաղիկ հավաքելու, բարձ-
րանում էինք ծերպի գլխին, դեմքներս դեպի Մասիսը
ու սպասում մինչև արևը դուրս գա: Այդտեղից դիտելիս
արևը դուրս էր գալիս հե՛նց երկու Մասիսների մեջ-
տեղից: Դա արտակա՛ր գեղեցիկ պատկեր էր: Մեծ
տարիքում, այսինքն՝ մինչև փախեփախը, էլ չեմ հիշում,
որ գնացած լինեմ էդ տեղերը:

Երբ Բայազետից դուրս էինք գալիս բաց տարա-
ծություն, մի քանի կիլոմետրի վրա, ոչ հեռու քաղաքից,
դաշտի մեջ մի բլուր կար՝ շուրջը քարերի կույտերով:
Ամբողջ դաշտը քար ու քոս էր: Բլրին ասում էին «Թոփ
զցող»: Տարին մեկ անգամ այդ բլրի գագաթից գազեր
էին դուրս գալիս, ուժեղ դղրոց էր լսվում, գետինը շարժ-
վում էր ու քարերը թոչում էին աջ ու ձախ, տարբեր բարձ-
րությամբ ու երկարությամբ: Այդ բլրի մեջտեղը, որ փոս
էր, մման էր թոնրի՝ մեջը եռացող կրակով: Քարերն էլ,
որ թոչում էին աջ ու ձախ, երկար ժամանակ վառելու
չափ տաք էին մնում: Ասում էին՝ այդ դաշտերում ժա-
մանակին քրդական գյուղեր են եղել, ճամփորդներն այս-
տեղով համարյա վազքով էին անցնում, որովհետև ոչ
ոք չգիտեր, թե երբ է կրակելու բլուրը: Մեծերի մեջ կա-
յին մարդիկ, որ նշաններից հասկանում էին «թոփ զցե-
լու» ժամանակը և նախագուշացնում էին:

Հայրիկին քաղաքում ճանաչում էին որպես զար-
գյար Հարթեն: Արհեստանոցը գտնվում էր քաղաքի
ներքին թաղերում: Իջնում էին լանջից, ամենաներքևը
մի տափարակ տեղ կար: Երկու աստիճանով բարձրա-
նում, մտնում էինք արհեստանոց: Երբ դպրոցը փակվում
էր, արձակուրդներին ինձ իր մոտ էր տանում, պատճա-
ռաբանելով, թե ուզում է, որ իրեն օգնեմ: Շատ հետո
հասկացա, որ ուզում էր ինձ արհեստ սովորեցնել: Ես
ամեն ինչ տեսնում էի ու առանձնապես նշանակություն
չէի տալիս: Ամբողջ օրը հայրիկն աշխատում էր, ան-
ընդհատ մարդ էր գալիս ու գնում, ես էլ աշակերտի նը-
ման հայրիկի ձեռին աշխատում էի: Ինչ ասում էր՝ պի-

տի անեի, թե չէ աչքերը որ ուղորում էր, մի տեսակ վա-
խենում էի, ոչ թե ուրիշ բաների համար, այլ շատ սիրե-
լուց ու շատ հարգելուց չէի ուզում նրան վշտացնել: Առ-
հասարակ բոլորը մի տեսակ զարգանդում էին հայրիկի
խոժոռվելուց, շատ խիստ մարդ էր: Ուներ կապույտ,
մեծ աչքեր, որ երբ խոժոռ էր նայում, ամբողջ դեմքը
սարսափելի էր դառնում: Հիմնականում մուշտարիքը
քրդեր էին, որոնց համար արծաթե զարդեր էր սար-
քում, իսկ քրդերը հայրիկին աշխատանքի դիմաց ոսկով
էին վճարում: Ինձ համար միշտ զարմանալի էր, որ ար-
ծաթի համար ոսկի էին տալիս: Հայրիկը ոսկին փոքր
քիսիկներով պահում էր արհեստանոցի անկյունում
լցված վառված ու չվառված ածուխի տակ:

Ամեն առավոտ Բայազետի շրջակա գյուղերից
քրդերը գալիս էին բազար՝ առևտուր անելու: Մեկ էլ
տեսար՝ մի երկաթի կտոր առած մտնում էին արհես-
տանոց, թե՛ «վարպե՛տ, էս ի՞նչ երկաթ ա»: Հայրիկը
նայում էր, հետո չեմ հիշում, թե ոնց էր կոչվում, մի հե-
ղուկ նյութ կար, քսում էր, ստուգում: Թե պղինձ ու ար-
ծաթ էր լինում, տեղը կամ պղինձ կամ արծաթե մա-
տանի, ապարանջան էր տալիս ու ճամփու դնում:
Քրդերը միշտ գոհ էին հայրիկից ու շատ հարգում էին:
Էդ երկաթի կտորները զցում էր առանձին դրված արկ-
ղի մեջ, մինչև պետք գար: Մի անգամ պատահեց, որ
մի քյուրդ մի կտոր էդ երկաթներից առած, ամաչելով
եկավ, ասեց. «վարպե՛տ, էս երկաթի կտորը ոնց որ ար-
ծաթ ա»: Հայրիկը նայեց քրդին ու բարկացած ասեց.
«Ի՞նչ իմացար, որ արծա՛թ ա»: Վերցրեց երկաթի կտո-
րը, շարտեց ածուխների վրա, մի արծաթ մատանի տը-
վեց քրդին, որն ամաչելով, երեխայի նման կարմրելով
գլուխը կախեց ու գնաց: Երբ քյուրդն արդեն գնացել էր,
ես զարմացած նայեցի հայրիկին, թե ինչի՞ վրան բար-
կացավ ու շատ զգույշ հարցրեցի. «Հայրի՛կ, դու լա՞վ
նայեցիր երկաթին»: Ինքը խոռ նայեց ինձ, գնաց ածու-
խի միջից գտավ երկաթի կտորը, բերեց ու նորից ստու-
գեց, քրտինքը տվեց վրեն. «վա՛յ, քիրվային խաբեցի,
վազի՛, տե՛ս, բազարում կլինի, բռնի՛, բեր»: Դուրս թռա,
վազելով հասա բազար, ման եկա, բայց՝ չգտա: Դրա-
նից հետո հայրիկն ամեն տեղ ման էր գալիս քրդին,
որովհետև երկաթի մեջ իսկապես արծաթի տամար
կար: Օտտ հետո, Երևանում, հայրիկի գործիքների մեջ
էդ երկաթի կտորներից դեռ մնացել էին: Երբ հետա-
քըրքության համար հալեցինք, իսկապես 30 տոկոսը
արծաթ էր: Բայազետում ու նրա շրջակայքում այդպի-
սի կտորներ ամեն տեղ թափված էին:

Երբ փոքր էի, հիշում եմ մի դեպք, որ ամբողջ Բա-
յազետը խառնեց իրար: Մայրիկի փոքր քույրը՝ Հայ-
կանուշը, շատ սիրուն աղջիկ էր: Պապոնքս չգիտեին
ոնց պահեն Հայկանուշին, որ քրդերը կամ թուրքերը
չփախցնեն: Խեղճ աղջիկը ոչ մի տեղ չէր կարող գնալ,
տանում-բերում էինք: Գիշերներն էլ տանը չէր մնում,
համարյա միշտ մեր տանն էր քնում, որովհետև մեր
գերդաստանի տղամարդիկ շատ էին, և, բացի դրանից,
մեր ընտանիքի նկատմամբ քրդերի ու թուրքերի մեջ
հատուկ պատկառանք ու հարգանք կար: Հիշում եմ,
որ հայրիկը ծանր հիվանդ էր, մի շատ հայտնի թուրք
զինվորական բժիշկ կար, որ հայերի տները չէր գնում:

Նրա վարձատրությունն էլ շատ բարձր էր, բայց ինքն
իր ցանկությամբ, հատուկ, մեր տունն էր գալիս, հայ-
րիկին բուժելու:

Վերջապես Հայկանուշն ամուսնացավ: Ամուսի-
նը շատ գեղեցիկ մի երիտասարդ էր: Նրան հիշում եմ
միշտ ձիու վրա նստած: Բարձրահասակ էր, խելոք ու
քաջ: Քաղաքում մեծ համբավ ուներ: Վահանը շատ էր
բացակայում տանից, ու Հայկանուշը նորից մեճակ էր
մնում ծեր սկեսրոջ հետ: Ես փոքր էի, բայց տղաների
մեջ հատուկ վերաբերմունքի էի արժանանում և շատ
հաճախ էին ինձ տղամարդու գործեր վստահում: Եթե
առաջ ես միայն ուղեկցում էի Հայկանուշին, ապա հի-
մա ինձ ուղարկում էին, որ գիշերները տանն ու կանանց
պահապանը լինեմ: Քաղաքում շշուկով ասում էին.
«Վահանը դաչաղ է, սարերն է գնում», բայց ինչ-որ խոր-
հրդոյակոր պահվածք ուներ, և, բացի դրանից, բոլորը
նրա մասին խոսք բացվելուց լուրս էին, թաքցնում նրա
ով լինելն ու ինչ գործով զբաղվելը: Սակայն այդ հար-
գալից լուրջունը մարդկանց մեջ պատկառանք էր ա-
ռաջացնում միայն: Բայազետում նա ուներ իր գործի
ընկերներն ու կապերը:

Հայկանուշի ամուսնու տունը վերի թաղերում էր՝
դարի գլուխը: Մի օր էլ երեկոյան կողմ, դեռ արևը մայր
չմտած, եմ կողմերից դալմադալի ձեն եկավ, բոլորը
խառնվել էին: Մեր տուն խաբար բերեցին, թե՛
Հայկանուշին փախցրել են: Հայրիկն ու հարևան տղա-
մարդիկ, բոլորը ձեռքի գործը թողեցին, առանց երկար-
բարակ մտածելու, ով ձի ուներ թույլ ձիուն, ով չուներ՝
վազքով, գնացին փախչողների ետևից: Անցան մի քա-
նի ծանր ժամեր: Օտտ ուշ բոլորը վերադարձան մեր
տուն՝ հետները Հայկանուշին բերելով: Օտտ չէր անցել,
երևի մի տարի, մի օր էլ նորից էդ կողմերում աղմուկ ու
աղաղակ լսվեց: Բոլորս վազեցինք ու պարզվեց, որ այս
անգամ Հայկանուշի Վահան ամուսնու դիակն են բերել:
Քրդերը դարանակալել ու սպանել էին նրան: Խեղճ
Հայկանուշը ընդամենը երկու տարվա հարս էր: Թա-
ղումը շատ ծանր էր, ախր ջահել էր ու շատ սիրված:
Ողբը, լացն ու կոծը շատ մեծ էր: Քաղաքի բոլոր հայերը
մասնակցում էին թաղմանը: Մեծ ու փոքր շատ լարված
էին, մահանի էին նայում, որ կոիվ գցեն ու վրեժ լուծեն:
Մեծերը հազիվ էին զսպում ջահելների: Հայերն ամ-
փոփվել էին իրենց մեջ, դարձել մի տուն:

Բայազետում նման դեպքերը հազվադեպ չէին,
և լարումը ուժեղանում ու թուլանում էր ժամանակ առ
ժամանակ: Փորձում էին մոռանալ, բայց որ արյուն էր
թափվում, չէին դիմանում: Դրա համար էլ միշտ պատ-
րաստ ու զգաստ էին: Տներում բոլորը գենք էին պահում:
Աշխատում էին գոնե մի հատ ձի ունենալ, որին միշտ
պատրաստ էին պահում՝ թամբելու համար: Անհրաժեշ-
տության դեպքում ամեն մի տնից մի կամ մի քանի ձիա-
վոր դուրս էին թողնում, որ շուտ հասնեն: Թվում էր, թե
սովորական առօրյան խաղաղ էր: Տոներն ու հատկա-
պես հարսանիքները, բացօթյա հավաքներն ու ուրա-
խությունները միասին էին անում. հայ, թուրք, քյուրդ
չկար կարծես, բայց միշտ զգաստ էին շրջապատի ու
մարդկանց նկատմամբ: Գիշեր-ցերեկ հսկողություն
էին սահմանում ու լուրս էին: Բայազետում դաշնակներ

կային, ասում էին՝ նաև հեղափոխականներ կային, մեծերը գիտեին, բայց մեզ ոչ մեկի հետ չէին թողնում շրփվեց: Ըստ ավանդական սովորության, երեխաների հարգանքն ու պատկառանքը մեծերի նկատմամբ անասման էր, և ոչ ոք նրանց խոսքից աշխատում էր դուրս չգալ: Մեր մեծերն էլ ամեն ինչից զգուշանալով մեզ՝ իրենցից հեռու չէին թողնում:

Մենք ամբողջ գերդաստանով միշտ անհանգիստ էինք: Հայրիկը երբեմն գնում էր գյուղերը, քրդերի օրերը զարգայություն անելու, միշտ հարմարեցնում էին, որ տանը մի տղամարդ անպայման մնա: Կանանց ու երեխաներին մեռակ չէին թողնում, որովհետև տարբեր դեպքեր էին տեղի ունենում:

Տան տնտեսությունը վարելու ամբողջ հոգսը մորըս վրա էր՝ Ալիսաթունի: Փոքր հորեղբորից որք մնացած երկու երեխան՝ մի աղջիկ ու մի տղա, մնացել էին մորս խնամքին: Ամմի Առաքելն էլ էր մահացել: Տունը մնացել էինք հայրիկը, մայրիկը, մենք երեքով՝ Սիրականը, Վիկտորը, ես և երկու երեխան: Ավետիսն իր ընտանիքով առանձին տան մեջ էր:

Մեր բոլորի ծննդյան օրերն ու թվերը գրված էին եկեղեցու ավետարանի ետևի մաքուր թերթերի վրա: Երբ սկսվեցին գաղթերը, բոլորս մեր հաշիվները կորցրինք, մանավանդ որ, մոտենում էր նաև թուրքական բանակ զորագրվելու ժամանակը: Մենք աշխատում էինք դրանից խուսափել, և ոչ ոք իր ճիշտ տարիքը չէր ասում, որից էլ խառնվում էին հաշիվները: Գիտեմ, որ մեծը Սիրականն էր, հետո՝ Վիկտորն էր, հետո՝ ես: Մայրիկն ասում էր, որ մեկս մյուսիս վրա երկու տարով էինք մեծ ու փոքր: Հետագայում, երբ բժշկական կոմիսիայով մեզ անցկացրին, ըստ նոր հաշվարկի ես դուրս եկա ամենամեծը, իսկ Վիկտորը՝ ամենաջահելը:

1914 թիվն էր, որ քաղաքն ընկավ խուճապի մեջ, թե՛ թուրքական զորքը գալիս է Բայազետի հայերին կոտորելու: Մենք բոլոր տան դռները փակեցինք, բանալիները պահեցինք ու փախանք Իգդիր: Օտուով մարդիկ ու լուրերը հանդարտվեցին, առաջին խուճապն անցավ, մի քանի ամսից վերադարձանք: Իգդիրում տուն էինք վարձել, ապրում էինք ոնց որ ամառանոցում: Այդ առաջին անգամը նույնիսկ չչարչարվեցինք: Վերադարձանք. ամեն ինչ իր տեղում էր: Բանալիները հանեցինք, դռները բաց արեցինք ու շարունակեցինք նախկին ձևով ապրել: Տանից մի մազ անգամ չէր պակասել: Հարևաններն էլ մեզ լավ ընդունեցին, բայց ահն արդեն սրտներումս էր: Չեմ հիշում ինչքան ժամանակ անցավ, մի անգամ էլ փախանք Իգդիր, բայց շատ կարճ ժամանակով: Համարյա մի ամիս մնացինք ու նորից ետ եկանք: Երրորդ անգամ արդեն ոտքներս կախ էինք գոցում, չէինք ուզում դուրս գալ, բայց այս անգամ ամբողջ քաղաքը խառնվել էր, բոլորը գնում էին դեպի ռուսական սահմանը: Դա 1916 թ. աշնանն էր: Երբ քաղաքը կիսադատարկ էր, արդեն հասկացանք, որ գնալն անխուսափելի էր, և սկսեցինք հավաքվել: Ժամանակ քիչ էր մնացել: Հարևան թուրք կանայք արդեն լցվել էին մեր տունը ու բացահայտ մատնացույց էին անում, թե ով ինչ է ուզում վերցնել: Մեր իրերը մեր ներկայությամբ իրար մեջ բաժանում էին: Մենք դա ընդունում էինք

լռությամբ ու իրար հետ աչք ու ունքով էինք խոսում, շա՛տ զգույշ էինք: Մեր հացթուխ թրքուհին ամեն ինչի տեղը գիտեր և կարծես ցույց էր տալիս, թե որտեղ ինչ կա: Ես չէի դիմանում, չգիտեի ի՞նչ անեմ. վերցրեցի հրացանը և ուզում էի մեր հացթուխ կնոջը սպանել: Հայրիկը գլխի ընկավ ու ձեռքս բռնեց. «Կամսա՛ր, արունք մի՛ գցիր, իմ օջախը թող մաքուր մնա»: Գիտեր, որ եթե ես խփեի կնոջը, հետևանքը ուրիշ կլիներ՝ մեր տան մեջ մեզ կկոտորեին: Բոլորս լուռ, սրտի կսկիծով դուրս եկանք: Մի քանի կտոր կարպետ ու հագուստ դրել էինք էշի վրա, աչքներս արդեն ոչինչ չէր գալիս: Մի քանի լավ, թանկարժեք հայելի ունեինք, Սիրականը վերցրեց ու դրեց էջ շորերի վրա, իբր ապահով լինի: Համ էլ հույս էինք փայփայում, թե նորից կվերադառնանք: Մայրիկը գրկեց նորածին քրոջս բարուրը, ես գրկեցի հորեղբորս երկու երեխաներին՝ վեց տարեկան աղջկան ու հինգ տարեկան տղային, դուրս եկանք, դռները նորից փակեցինք, մեր իմացած ապահով տեղում բանալիները պահեցինք, դուրս եկանք փողոց: Քաղաքը ոնց որ դատարկ լիներ: Մենք համարյա վերջիններն էինք: Երբ քաղաքից դուրս էինք եկել, ետ նայեցի. մեզանից հետո համարյա մարդ չկար: Գնում էինք վազքով, որ շուտ հասնենք գաղթականների թափորին: Հասանք: Ռուս զինվորները ձիերին նստած երկու կողմից ու ետևից պաշտպանում էին մեզ: Մանապարհին ընկերացա մի ռուսի հետ, շատ բարի տղա էր: Տանից դուրս գալուց չէր մտածել, որ աշուն է, և գիշերներն արդեն ցուրտ է: Դա հասկացա ճանապարհին, բայց արդեն ուշ էր, մրսում էի: Իմ ռուս ընկերը հասկացավ այդ, հանեց իր շինելն ու հագրեց ինձ: Վրաս մեծ էր, ուսերիցըս թափվում էր, բայց՝ տաք էր: Հետո էլ, երբ մեզանից բաժանվում էին, ձին սովեց ինձ, որ նստեմ: Ռուս զինվորները կամաց-կամաց ետ մնացին: Մեր շարքերից դուրս եկան ջահել, գրեթե պատանի և հասակով տղամարդիկ, որոնք գենք ունեին և գրավեցին զինվորների տեղերը: Գաղթականների հոսքը գնալով մեծանում էր, խառնվում էին տարբեր տեղերից փախածները: Մարդկանց բազմությունը քարշ էր գալիս ճանապարհի վրա, լացով ու սգավոր, մահվան աարսափը սրտներին: Մեզ հեռվից հետևում էին թուրք զաբիթների խմբերը: Չէին կրակում, լուռ էին, բայց՝ դադար էլ չէին տալիս: Ամբողջ ճանապարհի երկու կողմերում կապոցներով ուտելիք էր թափված: Լավաշ հացը ամեն քայլափոխին դաստեքով թափված էր: Մեզանից առաջ փախչողները հասցրել էին իրենց հետ ուտելիք վերցնել, բայց ճանապարհին աստիճանաբար հոգնածությունից բեռնաթափվել էին: Ով քաղցածանում էր, վերցնում էր այդ ուտելիքից և ուտում, իսկ էշերն ու ձիերը ուղղակի դունչները երկարացնելով, ամբողջ ճանապարհին արածում էին լավաշով: Նայելուց միայն մարդու սիրտը մղկտում էր: Հացը ոտքի տակ թափված էր:

Ես երեխաներին ձիու վրա դրած, ինքս էլ ոտքերս քարշ տալով կողքից գնում էի, հայացքով էլ հետևում, թե մերոնք որտե՞ղ են և ի՞նչ են անում: Արդեն հասնում էինք ռուսական սահմանին, նկատեցի, որ մայրիկը չկա: Մերոնք չգիտեին՝ ու՞ր է: Սկսեցի հարց ու փորձ անել, ոչ ոք ոչ մի պատասխան չունեցի: Մանա-

պարհին կանգնած հերթով հարցնում էի բոլորին, թե՛ երեխան գիրկը կին չե՞ն տեսել: Ամենավերջում, մի կին տեսել էր, որ երեխան գիրկը մի կին ետ էր մնացել ուժասպառություննից: Սիրտս խղճահարություննից ու վշտից ճնշվեց. ի՞նչ անեի. դառն էր. ամբողջ ժամանակ աչքս չէի հեռացնում մորիցս ու վերջում, երբ արդեն սահմանին էիմք հասնում, կորցրել էի: Մոտեցա մի պառավ, մեռնակ կնոջ ու խնդրեցի, որ բռնի երեխաների ձեռքերը ու բաց չըողնի մինչև գամ: Պառավը դժվարությամբ համաձայնվեց: Նստեցի ձիւն ու քառատրոփ ետ գնացի: Չգիտեմ ինչքան էի գնացել, աչքիս ոչինչ չէր երևում: Հեռվում նշմարվում էին թուրք զինվորների գլուխներն ու զենքերի ծայրերը: Մեկ էլ տեսա մայրիկիս, երեխան գիրկը, հագիվ ոտքերը քարշ տալով գալիս էր, հասել էր մի մեծ քարի. ինձ տեսավ, հուսահատություննից ոտքերը ծալվեցին: Երեխային դրեց քարին, ծունկի եկավ: Երբ հասա, հուսահատություննի՞ց, թե՛ ուրախություննից լաց էր լինում: Իսկույն գրկեցի, դրեցի ձիւն, երեխային տվեցի գիրկը ու ձիւն սանձը բռնած, վազքով եկանք մինչև Մարգարա գյուղ: Մութն ընկնում էր, բազմությունը սահմանն անցնելով, հոգնած ու հուսահատ նստել էր գյուղի դաշտերում: Մայրիկիս մի ապահով տեղ տեղավորելուց հետո սկսեցի որոնել հորեղբորս երեխաներին: Մութ էր ու ցուրտ, մարդիկ կրակ էին վառել, ով ուտելիք ուներ՝ ուտում էր: Գյուղացիք թափվել էին, ով ինչով կարող էր օգնում էր, հիվանդներին խնամում էին: Առհասարակ զարհուրելի տեսարան էր: Վերջապես գտա պառավին, ուրախացած վազեցի մոտը, իսկ պառավն ինձ որ տեսավ՝ մի սարսափելի ողբ դրեց: Չէի հասկանում, թե ինչ է պատահել: Երբ մի քիչ հանգստացավ, պատմեց. «Երբ տեղ հասանք, դաշտում շատ մարդիկ էին հավաքվել: Նրանց մեջ քաղաքացիներ էլ կային: Մի քաղաքի կին մոտեցավ, բռնեց տղայի ձեռքն ու հարցրեց, թե՛ ու՞մ երեխան է: Ես ասացի, որ չեմ ճանաչում, ինձ պահ են տվել, մի ջահել տղա էր, բայց ինքն էլ չկա: Կինն ասեց՝ էս տղին տուր տանեմ պահեմ: Ես չգիտեի ի՞նչ անեմ, մտածեցի՝ դու գնացիր, երևի էլ չես գա. ես էլ մեռնակ, պառավ կնիկ. ի՞նչ անեմ էս երեխեքի հետ, ո՞նց պահեմ, որ էսպես մնացին վրես: Ասեցի՝ վերցրու: Ձեռքը մեկնեց, որ տղի ձեռքը բռնի, քույրը ճչաց, գրկեց ախպորն ու լաց եղավ: Երկուսն էլ լաց էին լինում, այնպես էին մղկտում, որ կնիկը չդիմացավ, ասեց՝ երկուսին էլ տուր, տանեմ պահեմ: Տվեցի»: Ես շատ դառնացա ու մոլորվեցի, չգիտեի ինչ անեմ: Լույսը բացվեց, սկսեցի հարց ու փորձ անել բոլորին: Ոչ մի տեղից ոչ մի լուր չկարողացա առնել: Այդպես էլ ամբողջ կյանքում, ուր գնացել եմ, հարց ու փորձ եմ արել և հույս եմ փայփայել, որ մի օր կօտնեմ, բայց այդպես էլ բացարձակապես ոչ մի տեղեկություն կամ հետք չունեցա նրանցից: Սիրականին էլ էիմք կորցրել ճանապարհին: Ծատ հետո իմացանք, որ էն հայելին, որ դրել էր բեռի վրա, քիչ էր մնացել որ իր մահվան պատճառը դառնար: Ծանապարհին արևն ընկել էր հայելու վրա ու շողքն ընկել սարերը: Որտեղից որտեղ՝ կրակել էին էդ շողքի հետքերով ու կպել հայելուն: Հայելին փշրվել էր, իսկ Սիրականը հագիվհագ հասցրել էր իրեն զցել թփերի մեջ ու փրկվել: Հետագա-

յում Սիրականին, ավելի ուշ՝ 1934-35 թթ. մեր հորաքրոջն ու կորցրած հարազատներից շատերին գտանք Թիֆլիսում ու Երևանում:

Մեզ հետ Մարգարա հասած թափորից շատերը մնացին Մարգարայում ու սահմանամերձ գյուղերում, որ հնարավորության դեպքում վերադառնան իրենց տները: Մենք՝ ճանապարհ ընկանք դեպի Մարտունի: Էդ կողմերում բարեկամներ ու ծանոթներ ունեինք: Հույս էիմք փայփայում նրանց օգնությունը ստանալ: Ձմեռն առջևում էր: Գնացիմք Վերին Ադիյաման, Ջուլաքար, Ջորագյուղ, Ավդալաղալու, բայց ոչ մի տեղ էլ չկարողացանք մնալ: Ամեն տեղ տուն էիմք վարձում, զարգյարություն անում: Ձմեռն անց կացրիմք մի կերպ ու հիմնավորվեցիմք Քյավառում: Սիրականն եկավ հասավ մեզ, ամուսնացավ Նապոյենց աղջիկ Ասանեթի հետ: Նրանք գաղթելուց հետո Երևանում էին ապրում: Վիկտորն ամուսնացավ Միրզոյենց Ավետիսի հետ, գընաց Դարաչիչակ (Աերկայումս՝ Ծաղկաձոր): Գաղթից հետո Միրզոյենց այնտեղ էին հաստատվել: Դժվար էին ապրում, հայրիկը գնում էր Ագրիջա, քրդերի մեջ, զարգյարություն էր անում, որպես վարձատրություն հիմնականում մթերք էր բերում՝ յուղ, պանիր և այլն: Ապրում էիմք: Քյավառում ընկերներ ու բարեկամներ ունեինք: Եփրոսը մեծացավ: Բոլորս մորից միասին էիմք ապրում: Ես մշտական աշխատանք չունեի:

Արդեն 1927 թիվն էր: Ամուսնացա Տեր-Աբրահամենց տնից, ինձանից տասը տարի ջահել Արաքսու հետ: Երևանում հայրիկը մոտիկ ազգականներ ուներ: Նրանցից մեկի աղջիկը՝ Հռիփսիմեն ամուսնացած էր Տեր-Աբրահամենց Արշամի՝ Արաքսու մեծ եղբոր հետ: Հոր մահից հետո Արաքսուն Արշամը բերել էր քաղաք, որ ուղարկեր սովորելու և մնացել էր եղբոր մոտ, Հռիփսիմեի տալն էր: Երբ իմացավ, որ ես ուզում եմ ամուսնանալ, առաջարկեց իր օգնությունը և հրավիրեց իր տուն: Ծանոթացանք Արաքսու հետ և ամուսնացանք: Մի տարի հետո ծնվեց մեր մեծ աղջիկը, հետո ունեցանք էլի երկու աղջիկ և երկու տղա: Ամուսնանալուց հետո, երբ արդեն երկու երեխա ունեի, Արաքսու հորեղբոր տղան ինձ աշխատանքի տեղավորեց գեոլոգիական արշավախմբերում: Ինքը՝ Արտաշեսը, ճանաչված գեոլոգ էր, չափազանց խելոք ու զարգացած անձնավորություն: Արաքսուն որպես քույր շատ էր սիրում ու նրա նկատմամբ սերը փոխանցեց նաև ինձ: Հաճախ էր շփվում նրա հետ: Աշխատում էր Նոտոնուսում, գընում-գալիս էր Քյավառ: Գնալ-գալը դժվար էր և բոլորով որոշեցիմք վերջնականապես հաստատվել Երևանում: 30-ական թվականներին փոխադրվեցի ավելի հաստատուն աշխատանքի՝ սկզբում Պետհրատում, ապա՝ նաև համար առաջին տպարանում: Ամբողջ կյանքում մնացի պոլիգրաֆիայի աշխատող:

Սիրում էի կարդալ և բազմաթիվ գիշերներ եմ լուսացրել հատկապես հայ պատմավեպերի վրա: Տպարաններում լույս տեսած բոլոր գրքերի առաջին կամ երկրորդ օրինակն իմն էր: Մեծ գրադարան էի հավաքել, ու դա իմ ամենամեծ հաճույքն էր: 1936-37 թ. շատ արժեքավոր գրքեր, հրաշալի ձևավորմամբ, գիշերով ու աննկատ, իմ ձեռքով վառեցի փայտի վառարա-

նի մեջ, բայց, այնուամենայնիվ, ենթարկվեցի հետապնդման: Քիչ մնաց, որ ինձ էլ արտրեին՝ կապված լուսավորության միջոցառումներով Արտո Եղիազարյանի հետ: Նկարս, ինչ-որ առիթով տպագրվել էր թերթում, մյուս համարեցին Արտո Եղիազարյանին և երկար ժամանակ ինձ տանում էին հարցաքննության ու հետապնդում էին:

1935 թ. Սիրականը պետական բնակարան ստացավ, հայրիկի ու մայրիկի հետ տեղափոխվեց առանձին ապրելու: Եփրոսը մինչև նրանց տեղափոխվելը մահացավ. վարակվել էր որովայնային տիֆով: Արաքսու և երեք երեխաների հետ մնացին վարձու տան մեջ և գիշեր-ցերեկ երազում էինք մեր անկյունն ունենալ: 1940 թ. աշնանը, Բայազետի Գոռյանց Սուրենից, նրա

սեփականության մեծ տներից, առաջի սենյակ քարե տուն և իմ ձեռքերով վերանորոգեցի ու դարձրի տուն: Այստեղ էլ հայրենական պատերազմը վրա հասավ: Մի քանի անգամ հավաքագրվեցի և բախտի բերումով մնացի տանը: Հայրիկը մահացավ 1937 թվին, երազելով արու թող ունենալ: Նա չտեսավ իմ երկու որդիներին, իսկ մայրիկը մահացավ 1947 թվին, երբ արդեն նույնիսկ իմ երկրորդ տղան էր ծնվել: Սիրականը զավակներ չունեցավ:

Ամբողջ կյանքում երազեցի մի անգամ էլ տեսնել Բայազետը, մեր տունը: Ինձ թվում էր, որ եթե գնամ Բայազետ, առաջվա պես կվերցնեմ պահած տեղից բանալին, կբացեմ դուռն ու ամեն ինչ կտեսնեմ առաջվա տեղում:

54 (54).

ԷՎԵԼԻՆԱ ՀԱԿՈՒԲԻ ԿԱՆԱՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1909 թ., ԻԳԴԻՐ)

Ես ծնվել եմ 1909 թվին Իգդիրում: Մեր Իգդիրում մենք ապրում էինք ուրախ և երջանիկ՝ հայեր, թուրքեր, ռուսներ, քրդեր և եզդիներ: Մենք ունեինք լավ սովորություններ: Մեր հարսանիքները անցնում էին շատ ուրախ: Իմ մայրը բավականին հարուստ ընտանիքից էր: Նրա եղբայրը ամբողջ Իգդիրի գավառի՝ Սուրմալուի զինվորական կոմիսարն էր:

Իգդիրում մենք՝ երեխաներս, ապրում էինք ուրախ կյանքով: Խաղում էինք: Մեր տան մի պատի կողքը թուրք էր ապրում: Հայ ու թուրք շատ մտերիմ էինք: Մի օր մենք երեխաներով խաղում էինք, տեսանք՝ ռուսական բանակը եկավ մեր բակը. նրանք ունեին իրենց ճաշարանը, ամեն ինչը իրենց հետ: Նրանք տեղավորվեցին, սկսեցին ճաշ եփել: Նրանք սև սոփի հաց ունեին, ես նրանք լավաշ տարա:

Նրանք երկու-երեք օրից հետո գնացին դեպի Արևմտյան Հայաստանի կողմը: Ես փոքր տեղովս մը տաճեցի. «Ինչի՞ եկան, ինչի՞ գնացին»:

Ես ունեի մի հորեղբայր. որը նոր էր վերջացրել Երևանի օֆիցերսկի ուսումնարանը:

Հետո մենք տեսանք՝ մի բան արագ անցավ: Ռուս մի ասա՝ վիլիսի մեջ երկու գեներալներ էին՝ փայլուն կոճակներով մունդիրները հագած: Նրանք եկան Մարգարայի կողմից, մեր փողոցով անցան, գնացին Կարս, Արդահան, Էրզրումի կողմը:

Կովից մի օր առաջ մենք՝ հայերս, թուրքերի հետ հաշտ ու համերաշխ ապրում էինք, բայց մի գիշեր թուրքերը հարձակվեցին հայերի վրա: Սկսեցին ահաբեկել, ջարդել, սպանել հայերին, կոտորում էին մեծ ու փոքրին: Հայերը՝ անակնկալի եկած, նույնիսկ առանց կոշիկի դուրս էին պրծնում իրենց տներից: Այդպես սկսվեց հայերի ջարդը:

Երբ լույսը բացվում է, նրանք հանդիպում են մյուս քաղաքներից եկած հայերին, որոնք ևս նույն վիճակի մեջ էին:

Թուրք փաշաները որոշել են հայերին ջարդել: Իսկ Իգդիրը ճանապարհին էր դեպի Արևմտյան Հայաստան, դեպի Կարս, Արդահան, Սարիղամիշ, Բիթլիս և այլն:

Հայերը շատ կոտորվան: Գաղթականները ոտքները ուռած, սոված, մի կերպ հասնում էին Իգդիր, մտածելով, որ ուտելու հաց կտանեն, բայց մերոնք էլ արդեն մեղ վիճակում էին: Իգդիրից մինչև Մարգարա 18 կմ էր:

Ես երեք հորեղբայր ունեի, երեքն էլ մասնակցում էին ֆրոնտի կռիվներին: Մեծ հորեղբայրս չորս երեխա ուներ: Նա «թոռուցիկ» խմբում ծիսավոր էր: Էն մի հորեղբայրս Դրոյի խմբումն էր, իսկ օֆիցեր հորեղբայրս մի օր մի որբ երեխա բերեց, որ տատս պահի: Էդ երեխան ամբողջ գիշերը լաց էր լինում. «Ես իմ մարեն կուզեմ» - ասում էր:

Սովը տիրեց ամբողջ Իգդիրը: Անխիղճ թուրքերը մեզ խլելաբայով վարակեցին: Իգդիրը դարձավ ոսկորների, դիակների բացօթյա գերեզման: Ոչ մեկի տանը պահուստ չէր մնացել:

Թուրքերը որ վրա տվեցին, անհավասար կռիվ եղավ: Հայերը գեռ չունեին: Ոչ միայն գաղթականները, այլև Իգդիրցիները մահացան խլելաբայից: Մայրս՝ 22 տարեկան, հայրս՝ 25 տարեկան, հորաքույրս՝ 18 տարեկան ամուսնացած էր և երեխայով էր, քույրս՝ 10 տարեկան, օֆիցեր հորեղբայրս: Այս բոլորով գաղթի ճամփան բռնեցինք՝ դեպի Մարգարայի կամուրջը:

Թուրքերը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև Արևելյան Հայաստանի վրա հարձակվեցին:

Հիշում եմ, մենք՝ երեխաներս, քնած էինք, տատս եկավ, մոտեցավ ասաց՝ գաղթում՝ եմք: Սիրտս ճմլվեց, երբ հայկական եկեղեցու զանգերը ուժեղ դողանցել սկսեցին: Խոտի դեզերը, ցորենի դեզերը կրակի էին տվել, որ ժողովուրդը տեսնի, թե գիշերով ու՞ր է գնում: Ըճանապարհին մարդիկ կորցնում էին իրար:

Անասունների բառաչը, մարդկանց իրարանցումը. ի՞նչ աղմուկ, ի՞նչ ոտի տակ ընկնել:

Գնացի՞նք հասանք Ռոտյի հոր տան մոտ, որը հիվանդանոց էր դարձած: Հայ վիրավոր երիտասարդների՞ն թողել էին էնտել պառկած: Թուրքը գալիս էր: Հայ կանանց փորերը ճեղքում էին դանակով, երեխային հանում դուրս, գլուխը ցցի վրա հանում: Ամբողջ Իգդիրը դիակներով էր ողողված: Եթե ՄԱԿ-ից գան, ես կպատմեմ իմ տեսածները... Երեխայի մորը սպանել էին: Իգդիրը բացիլային էր դարձել: Թուրքը Օրգով մրտավ, շոշով դուրս եկավ, ոտք չդրեցին, քանի որ խլերա էր տարածված: Թուրքերը քրդերին էլ էին կազմակերպել: Նրանց խոստացել էին երկիր տալ: Երբ ես Իգդիր գնամ, կհիշեմ, թե որ տան մեջ քանի դիակ տեսա: Մեր փողոցի վրա տասը տուն կար, որոնց մեջ լիքը ոսկոր էր, բոլորը սովից, խուլերայից մեռել էին:

Կեսգիշերին տատս ասաց. - Է՛մմա՛ ջան, մայի՛ր, Արագով ենք անցնում, տե՛ս ինչքա՛ն մեծ է:

Իրոք Արագը շա՛տ լայն էր: Եվ երբ փայտից կամուրջի վրայով սայլերը, մարդիկ, ձիերը անցնում էին, տքտքոցի ձայներ էին գալիս: Անցանք Արագի կամուրջը, չիմացանք՝ ու՛ր գնանք:

Մենք որ անցանք, Ռոն մի քիչ ետ գնաց: Ժողովուրդը կարծեց՝ Ռոն փախչում է: Այնինչ, Ռոն գնացել էր դիմադրելու թշնամուն, որ մեզ նեղություն չտան: Մութի մեջ ջուրը հագիվ երևում էր: Ռոն սպասեց, որ մինչև վերջին հայր անցնի կամուրջը: Հետո ասաց. - Մի բալուն նավթ բերեք, Մարգարայի կամուրջը վառեք:

Կամուրջը վառեց, թուրքերը մեր ետևից գալիս են...

Մենք հասանք Մարգարա, հետո՝ Էջմիածին, քանի որ հայերը պաշտպանում էին: Հավաքվեցինք Սարդարապատում: Ռոն գնացել էր Ապարանի մոտ: Մերոնք եթե մի քիչ թույլ լինեին, լրիվ տանու կտային Արդարապատի ճակատամարտը:

Մենք հասանք Երևան: Հորեղբայր՝ Ծահինյան Հովսեփը, Սարդարապատի ճակատամարտում զոհվեց:

55 (55).

ԾԱՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳԻ ԶԻՆԻՄՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԻԳԳԻՐ, ԿՈՂԲ Գ.)

Հորս անունը Գևորգ էր, մորս՝ Թագուհի, հորեղբայրներիս՝ Գալուստ, Մանուկ, Խեչո, Սարգիս, Մանցական: Ապրել ենք մեծ բակում, առանձին-առանձին, բայց իրար հետ հաշտ ու համերաշխ:

1915 թ. Գևորգ հայրս Էրզրումի պատերազմին է մասնակցել՝ թուրքերի դեմ: Թագուհի մայրս երեք երեխայով մնացել է Կողբում: Գաղթի ճանապարհին, որ գալիս էինք, թուրքերը սարերի գլխին էին ու կրակում էին: Մենք ոչինչ չունեինք: Մամաս էր իր երեք երեխաներով: Ով փախավ՝ փախավ, ով որ մնաց՝ սպանվեց:

Հետո ասին՝ թուրքերը քաշվել են, մենք ետ եկանք Իգդիր: Ձմեռը մնացինք: Ծատերը մեռան: Հորեղբորս երեխեքը սովից մեռան: Տները քանդված էին: Ցորենը իրան-իրան բուսնել էր, մենք էդ ցորենը հավաքում, փշրում, ուտում էինք:

Գարնանը նորից գաղթեցինք: Մամաս փոքր երեխային մեջքին էր կապել, մեկին ձեռքն էր բռնել, ես

էլ նրա ձեռքն էի բռնել:

Մայրս անիծում էր, որ թուրքերի պատճառով եղբայրս և քույրս մեռան: Թուրքի անուն որ տալիս էին, մա ասում էր. «Թուրքը իմ ընտանիքիս կործանման պատճառը դարձավ»: Մայրս մեզ բերեց մանկատուն:

Մեր գերդաստանը հինգ հորեղբայրներն էին, բոլորն էլ երեխաներ ունեին. հիմա մնացել ենք միայն ես ու իմ մի հորեղբորս թողը: Բոլորը մեռան: Երեսուն հոգուց մնացինք երկուս: Մեծացել ենք Ալեքսանդրապոլի մանկատանը: Հետո սովորեցի դպրոցում: Հետո ավարտեցի պարտիական դպրոցը: Աշխատել եմ Հայկոպում որպես հրահանգչուհի: Պատերազմի տարիներին եղել եմ մանկապարտեզի վարիչ: Ամուսինս՝ Ծավարշ Զինիմյանը (ծնվ. 1907 թ.), սովետական բանակի հետ հասել է Բեռլին: Նա հրաշքով դուրս է պրծել տանկի թրթուրների տակից, միայն վիրավորվել է:

Մեր սերունդը շատ ցավ տեսավ. և՛ եղեռն ու գաղթ, և՛ ֆաշիստական պատերազմ:

56 (56).

ՀՐԱՆՏ ԳԵՂԱՄԻ ԽՈՆԳԿԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1911 Թ., ԻԳԳԻՐ)

Խոնդկարյան տոհմական ազգանունը ծնունդ է առել Հայաստանի տասնմեկերորդ մայրաքաղաք Անիում:

Մեր պապերի պապերն ապրել են եղբայրներով ու ընտանիքներով: Նրանք Ծահ-Աբասի հրամանով 1604 թվին բռնագաղթվել են և բնակություն հաստատել ինչպես Ղարաբաղում, նույնպես և Սուրմալու գա-

վառի Հախվերիս գյուղում, որը Իգդիրից հեռու է ընդամենը մեկ-երկու կիլոմետրով:

Մեր նախնիները մշտական բնակություն են հաստատել Հախվերիսում, կառուցել են սեփական տներ իրար՝ կողք-կողքի. աճեցրել են պտղատու այգիներ տների դիմաց:

Հայրս՝ Գեղամը, առևտրական գործունեություն

սկսելու նպատակով տեղափոխվել է Իգդիր և բուլվարի մեջ բացել է իր մեծ խանութը՝ վաճառելով մետրով կրտորներ՝ բրդյա, բամբակյա և վուշից, ինչպես նաև պատրաստի հագուստներ, ոսկյա և արծաթյա զանազան զարդեր: Հայրս հպարտ էր իր խանութով և իր հարստությանմբ: Նա առևտուր էր անում Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի առևտրականների հետ:

Հայրս ամուսնացել է 1910 թվին Մաթևոս Ավագյանի դուստր Լուսաբերի հետ: Ես ծնվել եմ 1911 թ. Իգդիրում: Հետո ծնվեց քույրս՝ Ռոզան:

1917 թ. հայրս մեզ մոտ չէր: Նա գնացել էր իր առևտրական գործերով, երբ հրաման եկավ, որ պիտի գաղթենք դեպի Արևելյան Հայաստան: Անօգնական մնացած մայրս մի պահ մոլորվել էր, թե փոքր երեխաներով ինքը ի՞նչ է անելու, երբ մեր տան դուռը բացվեց և ներս մտավ իմ բարի քեռի՝ Ավետիս Ավագյանը: Նա շտապով օգնեց մորս հավաքվելու, վարձեց մի ֆուրգոն, մեզ տեղավորեց ֆուրգոնի մեջ և շարժվեցինք:

Արդեն մեզ մոտ էր գտնվում ռուսական զորամասը, որ մեր նեղ օրերին դեղին հատիկով շիլա էր եփում ու բաժանում, որ սովից չմեռնենք: Ես էլ եմ կերել նրանց եփած շիլայից: Ահա այդ ռուսական զորքերը մեզ օգնեցին: Նախ նրանք փակել էին ճանապարհը, որ թուրքերը չհասնեն գաղթականներին և չվնասեն, հետո նրանք էլ շարժվեցին մեր ետևից, և մենք անվթար եկանք, անցանք Մարգարայի կամուրջով: Նախ հասանք ԼՂՄԻԹԻՆ, ապա՝ գնացինք Քանաքեռ և ի վերջո հանգրվանեցինք Երևանի Կոնդ թաղամասում, Ամիրյան փողոցի վրա:

Արդեն կառավարությունը դաշնակցականների ձեռքին էր: Հիշում եմ, մի օր դաշնակ օֆիցերներ եկան, մտան մեր տունը և հայտարարեցին, որ մենք պետք է օգնենք բանակին:

Ավետիս քեռիս զարմացած ասաց.

- Բայց սրանք ոչինչ չունեն, որ տան ձեզ:

Եվ իսկապես, մենք ոչինչ չունեինք: Հորս խանութը

թից մնացած կտորները մենք ներքնակ էինք դարձրել ու քնում էինք դրանց վրա: ()Փիցերները հավաքեցին այդ կտորները, որ տանեն: Ավետիս քեռիս հուզված ասաց. - Ու՛ր էք տանում, այդ կտորներից բացի սրանք ոչինչ չունեն:

Դաշնակ օֆիցերը հրացանը լարեց, որ մեզ կրակի, բայց երևի խնայեց: Վերցրին այդ կտորները և տարան: Մենք մնացինք չոր հատակին:

Այդ թոհուրոհի ժամանակ իմ մյուս քեռիները՝ Աբգարը, Ներսեսը, Կարապետը և Սուրենը, գնացին Ամերիկա: Սուրենը ճանապարհին անհայտ կորել էր, իսկ մյուսները հաստատվեցին Կալիֆոռնիայում: Նրանց Ամերիկայում լինելու հանգամանքը ազդեց Ավետիս քեռու տղայի՝ Մաթևոսի վրա, որը բժիշկ էր դարձել և Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ Թամանյան դիվիզիայով հասել էր մինչև Բելոլիս, բայց քանի որ Ամերիկայում ազգականներ ուներ, նրան իր ընտանիքով 1949 թվին աքսորեցին Սիբիր: Հոգ չէ, թե խեղճ Մաթևոսը նույնիսկ նամակագրություն չունեի նրանց հետ: Ավետիս քեռու մեծ տղան՝ Ջավենը, կամավոր գնաց կոմիտի ֆաշիստների դեմ և չվերադարձավ: Նույնը և Ռուբեն քեռու տղան:

Այնպես որ, մերոնք շատ են տուժել Ամերիկայում հարազատներ ունենալու պատճառով:

1936 թվին լավ գնահատականներով ես ավարտել եմ Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետի ֆինանսական բաժինը և սկսել եմ աշխատել զանազան հիմնարկ-ձեռնարկություններում:

1949 թ. մեկնել եմ Լեհիստան՝ մանկատուն տեսական ստուգումներ կատարելու: Հետո ամուսնացա Սոնիայի հետ: Ունեցանք Օուշանիկին և Լուսիկին, նաև Դավիթին: Դավիթս ամուսնացած է Նունեի հետ և ինձ պարզեցել եմ երկու սիրուն թոռնիկներ՝ Հրանտիկը և Հայկը:

Ես հիմա թոշակառու եմ և հաճախ վերապրում եմ մեր գաղթի տեսարանները:

57 (57).

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱԶԻԶԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԱԼԱԵԿԵՐՏ, ԿԱՐԱՔԻԼԻՍԱ)

Ես ծնվել եմ Ալաշկերտի Կարաքիլիսա քաղաքում 1902 թ.: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութ շնչից. հայրս՝ Ազիզ, մայրս՝ Համաս, մեծ եղբայրս՝ Միսաք, քույրս՝ Վերգուշ, ես՝ Անդրանիկ, Արտավազ, Գառնիկ և տատս՝ Նարգիզ: Հայրս զբաղվում էր կերպասի առևտրով և ուներ վաճառատուն, նաև երկու հազարից ավելի եզներ, կովեր, ոչխարներ, որոնց պահում էին մեր քաղաքից ոչ հեռու Քեոսադաղ կոչված սարերում՝ տասներկու հովիվների հսկողությամբ:

Մենք ապրում էինք հանգիստ ու խաղաղ: Երբ ծագեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, թուրք կառավարությունը զորակոչ արեց, ովքեր բանակ գնացին, էլ ետ չեկան: Կառավարությունը բռնա-

գրավեց հորս հինգ հարյուր ոչխարը, նաև կտորեղենը և պատճառաբանեց, որ բանակի համար է: Այդ օրերին լուրեր էին պտտվում, որ հայերին Բիթլիսում, Սասունում և այլ վայրերում կոտորում են և հերթը պիտի հասնի մեզ. Ալաշկերտի հայերին ևս պիտի տեղահանեն, պիտի աքսորեն: Կարաքիլիսայի հայերը մտավախության մեջ էին: Նրանք պատրաստվում էին ինքնապաշտպանության դիմել: Հիշում եմ, որ պարկերով հող էին տեղավորում պատուհանների առաջները և զենք էին առնում, քանի որ ժամ առ ժամ սպառում էին վտանգի:

Մի օր մեծ թվով հեծելազոր ռուս կոզակներ և հայ կամավորներ եկան: Քաղաքում հայերը մեծ խանդավառությամբ, աղ ու հացով դիմավորեցին փրկարար

գործին և մի մասին տեղ տվեցին իրենց տներում: Մենք էլ երկու սենյակ հատկացրինք սպաների համար: Այսպես խաղաղ ամիսներ անցան: Մի օր էլ ռուսական զորքը հրաման արձակեց, որ նահանջում են՝ հայերն էլ իրենց հետ պիտի գաղթեն, հակառակ դեպքում, եթե մնան՝ կկոտորվեն: Ժողովուրդը իրեն կորցրած, ով ինչպես կարող էր, գաղթի ճանապարհը բռնեց: Մենք ունեինք չորս հատ կաթնատու կովեր և մեկ ձի: Հայրս կովերը բարձել էր անհրաժեշտ իրերով և ուտելիքներով, իսկ ձիու վրա օգեց խուրջինը, որի մի աչքում դրեց Արտավազդին, մյուս աչքում՝ Նազիկի երեք տարեկան տղային: Մայրս էլ նստեց ձիու վրա՝ յոթ ամսական Գառնիկը գրկում: Ես կարողանում էի քայլել, տատիկս ձեռքից բռնած, ընկանք ճանապարհ:

Քայլեցինք սարերով, ձորերով մինչև տասնհինգ օր, ճամփին շատերը մահացան ուժասպառությունից և հիվանդություններից: Լինում էր այնպես, որ կանայք չէին կարողանում գրկած տանել իրենց երեխաներին և թողնում էին ճամփին կամ իրենց ունեցվածքը շաղրտում էին, որ թեթև քայլեն: Հասանք Լիզի: Բոլոր գաղթականները լցվեցին Լիզի: Լիզիից ազգային մարմինները ֆուրգոններով գաղթականներին փոխադրում էին Երևան և Էջմիածին: Մեզ տարան Երևան: Մի եկեղեցիի մոտ իջեցրին, չեմ հիշում՝ Էնտեղ որքան ապրեցինք: Մեզ կոնդում բնակարան տվեցին: Հետո հայրս բնակարան վարձեց Բելջութովսկի փողոցում, Արշակ բիժու տանը: Մենք ապրում էինք չքավոր վիճակում: Հայրս բոլոր իր հարստությունից կարողացել էր վերցնել քսան հատ տաճկական ոսկի, որը և մորս զարդեղենը ծախելով ապրեցինք երկու տարի:

Ես դպրոց գնացի մինչև չորրորդ դասարան, որից հետո մեր ունեցածը սպառվեց, ես ստիպված սկսեցի թերթ, շուր ծախելով կոպեկներ շահել: Հայրս ոչ մի գործ չէր անում, այսպիսով մեր տնտեսականը վատթարացավ: Հայրս ինձ և տատիկս տարավ Կարսի մոտ մի Սոգոթլու գյուղ և մեզ տեղավորեց իր մոտիկ բարեկամի տանը, որպեսզի երկու հոգի պակասի: Հետո հայրս մեզ նորից բերեց Երևան: Հետո էլ տարավ Էջմիածնի որբանոց դրեց ինձ: Որբանոցում մեկ տարի մնացի: Սնունդը այնքան քիչ էր, որ քաղցածությունից տանջվում էինք, և մի օր էլ ինձ մման երեք ուրիշ տղաների հետ որբանոցից փախա, եկա Երևան: Ես սկսեցի թերթ ծախել:

1919 թվին մենք ճամփա ընկանք դեպի Ռուսաստան: Երևանի կայարանում տեղավորվեցինք վագոնում՝ այն ժամանակվա պարետը Օահխաթունին էր. գեղեցիկ, սև աչք-ունքով մի մարդ: Նա իր թիկնապահներով մեր անցագրերը ստուգեց, ապա գնացքը շարժվեց:

Ժամապարհին շատ դժվար էր, քանի որ թուրքերը ամենուրեք էին: Պատահում էր, որ գնացքը օրերով որևէ կայարանում կանգ էր առնում, մենք էլ փոխադրվում էինք բեռնատար վագոններ: Ժամփորդները շատ էին, տեղը՝ նեղ, սնունդ չկար, կեղտի, ոչիլի մեջ էինք, անտանելի, տանջալի ճամփորդություն էր: Մեր նպատակն էր հասնել Թիֆլիս, քանի որ այնտեղ էր ապրում քույրս՝ Սանդուխտը, իր ամուսնու հետ: Թիֆլի-

սից գնացինք Փոթի, որ նավ նստենք դեպի Նովոռուսիյսկ: Վերջապես նավը հայտնվեց, և մենք ընտանիքով բարձրացանք նավ, տեղ գրավեցինք նավի տախտակամածի վրա:

Գելենջիկում հորաքրոջս տանը մնացինք մեկ ամիս: Այնտեղ հայերը գաղթել էին դեռ 1896 թվին և գրեթե բոլորը նավերի վրա բեռնակիր էին աշխատում:

Հետո մենք գնացինք Նովոռուսիյսկ: Այնտեղ ապրեցինք երեք տարի: Ես լավ աշխատանք ունեի, բայց մեր ընտանիքը փոխադրվեց Պարսկաստան, ես էլ ստիպված նրանց հետ գնացի, քանի որ միակ աշխատող ձեռքը ես էի:

Թավրիզում տուն վարձեցինք, բայց շատ անգործություն կար: Այնտեղ էին հավաքված տարագիր դաշնակցականներ, որոնք սովետական իշխանության հաստատումից հետո փախել էին Հայաստանից: 1921 թ. այդ փախստականների մեջ կային Հայաստանի Հանրապետության մեծ պաշտոնյաներ, մտավորականներ, խմբապետներ ու աչքի ընկնող անձնավորություններ: Թավրիզը ուներ երկու եկեղեցի, տարրական մի քանի դպրոցներ և միջնակարգ թեմական մի դպրոց: Թեմի առաջնորդն էր Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգյանը: Թեմական միջնակարգ դպրոցը հայտնի էր և մանր չուներ Պարսկաստանում: Դասավանդողները տարագիր մտավորականներ էին՝ Ա.ճառյանը և ուրիշներ: Թեմականի ընթերցարարները գնում էին Պարսկաստանի հայաշատ քաղաքները և գյուղերը, ուսուցիչ էին լինում, և նրանց գործուղումը դաշնակցության կուսակցության կողմից էր լինում: Պարսկաստանի դպրոցները կառավարվում էին հիշյալ կուսակցության կողմից: Կար նաև հայկական ակումբ, որտեղ ամեն կիրակի պարի երեկո էր տեղի ունենում: Կար նաև քառաձայն երգչախումբ, որը ղեկավարում էր պր. Լևոն Գրիգորյանը: Նա մեծ թվով շրթակահարներ պատրաստեց, շատ հմուտ և տաղանդավոր արվեստագետ էր:

Թավրիզում ապրող հայ տարագիրներից բացի կային նաև տաճկահայեր, որոնք գաղթել էին 1914 թվին և հաստատվել էին Թավրիզում: Հայերի զգալի մասը զինեզործությամբ էր զբաղվում, կային արհեստավորներ, առևտրական համարյա չկար, քանի որ առևտուրը տեղացի թուրքերի ձեռքում էր, հայերը չէին կարող մրցել նրանց հետ: Կային մի տասնյակ հարուստ վաճառականներ՝ Բուդաղյաններ, Արզումանյաններ, Բաղդասարյաններ, Մելիք-Ասլանյաններ և այլն: Այն ժամանակ Ռիզա շահն էր թագավորում: Երկիրը տառապում էր անգործությունից, գործարաններ չկային, միայն գյուղատնտեսությամբ էին ապրում: Կային գյուղատերեր, որոնք գյուղերի տերն էին: Գյուղացին մշակում, ցանում էր գյուղատիրոջ հողը, նրա հետ բաժանում բերքը: Երկրից արտահանվում էին չոր միրգ, չամիչ, նուշ, չորացած ծիրան, գորգ, բուրդ և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ: Փոխարենը ներմուծվում էր ամեն ինչ՝ գործարանային անհրաժեշտ իրեր, ասեղից սկսած մինչև ավտոմեքենա: Հայերի մեջ անգործները մեծ թիվ էին կազմում: Բնիկ թավրիզցիները բավականին լավ պայմաններ ունեին, երեխաները մինչև քառասուն տարեկան ծնողների հաշվին էին ապրում

և ոչ մի գործ չէին անում: Նրանց համար անպատվաբեր էր արհեստի գնալ, բանվորություն կամ խանութպանություն անել, իրենց ուզած գործերն էլ չէր վիճակվում իրենց, և այդպես մնում էին անգործ կամ ուսուցիչ էին դառնում: Տարագիրների մեջ կային արհեստավորներ՝ ոսկերիչ, արծաթագործ, մեխանիկ, հացթուխ, որոնք իսկույն գործի անցան:

Ես սկսեցի վարսավիրություն անել: Հետո Խաչատուր Բաղդասարյանի խորհրդով գնացի Մարաղա քաղաքը և այնտեղ սեփական վարսավիրանոց բացեցի: Ես բավական հաջողություն ունեցա. քանի որ իմ խանութը եզակի էր: Մարաղան ուներ երկու հարյուր տուն հայ՝ հազար շնչով: Կային հայկական դպրոց, եկեղեցի: Այնտեղ էր եկել հայ դերասան Մկրտիչ Թաշճյանը և ներկայացումներ էր տալիս հայերեն և արաբե՝ ջանքերն, ինչպես օրինակ՝ «Նամուս», «Պատվի համար», «Մաշդիբադ» և այլն: Կային երկու հայ բժիշկներ՝ Մելքոնյան և Առուստամյան, երկուսն էլ Հայաստանից էին եկել: Բուն մարաղացիները առևտրականներ և արհեստավորներ էին: Մարաղան օժտված էր խաղողի այգիներով և մեծ քանակությամբ չամիչ էր արտահանում, այդ պատճառով էլ Թավրիզում եղած վաճառականները բոլորն էլ Մարաղայում չամիչի գործարանի մասնաճյուղեր ունեին, որոնք չամիչը մաքրում էին հատուկ մեքենաներով, լցնում էին արկղերը և ուղարկում Եվրոպա ու Ռուսաստան: Բացի չամիչից, նաև արտահանում էին նուշ: Ես շատ շուտ ընտելացա մարաղացի երիտասարդների հետ, որոնք երեկոները բոլորը հավաքվում էին իմ խանութը, հաճելի ժամանակ էինք անցկացնում: Ես արագորեն սովորեցի թուրքերեն, քանի որ մարաղացիները լավ թուրքերեն գիտեին: Ես սկսեցի լավ վաստակել: Ընտանիքս բերեցի Թավրիզից: Մկրտիչ Թաշճյանի առաջարկով՝ մասնակցեցի մի քանի պիեսների, դերեր վերցրի՝ «Ավերակների վրա», «Հին աստվածներ» և այլն:

1934 թ. ամուսնացա շատ համակերպի և շատ ու-

սում առած, բանաստեղծական շնորհքով օժտված օրիորդ Լիդիայի հետ: Մենք շատ երջանիկ էինք, մանավանդ երբ ծնվեց Անահիտը, ապա նաև՝ Վահագնը: Հետո հաստատվեցի Թավրիզում: Երրորդ ծննդաբերության ժամանակ իմ սիրելի կյանքի ընկերը աչքերը փակեց ընդմիջտ, թողնելով և՛ ինձ, և՛ Անահիտին ու Վահագնին: Նա իր վերջին շնչում գրեց հետևյալ տողերը.

«Թեկուզ մահվան մահիճի մեջ լինեմ,
Դու էլ միշտ կանգնած իմ սևարի մոտ,
Ես հանգիստ սրտով աչքերս կփակեմ,
Իմանալով, որ մեռնում եմ քեզ մոտ»:

Քանի որ երեխաները փոքր էին, ես ստիպված կրկին ամուսնացա, որ երեխաներիս խնամող լինի:

Բավական դժվարություններ ճաշակելուց հետո սինեմայի սրահ վարձեցի, լավ ֆիլմեր բերել տվեցի և ցուցադրեցի, հաջողություն ունեցա: Հետո սեփական սինեմա և «Օթել Ասիա» հյուրանոցը ունեցա: Ես միշտ օգնել եմ իմ հարազատներին, եղբայրներին, որոնք հիմա լավ դիրք ունեն Թավրիզում: Աղջիկս՝ Անահիտը, Թավրիզի համալսարանում լեզվաբանական ճյուղում առաջինը հանդիսացավ և հետո ամուսնացավ, այժմ Լոնդոն է ապրում: Աղջիկս Լոնդոնի հայկական դպրոցի տնօրինուհին է և լոնդոնահայության կողմից շատ ճանաչված:

Ես շատ երկրներ եմ ման եկել, երևի քարտեզի վրա երկիր չկա, որ տեսած չլինեմ, բայց իմ երազն էր գալ, ապրել հայրենիքումս, և 1995 թ. Մեծ եղեռնի ութսուն ամյակի օրերին ինձ, որպես Եղեռնից վերապրող սփյուռքահայի, Հայաստանի Հանրապետության անձնագիր տվեցին, որը բացառիկ երևույթ էր և ահա ես արդեն երեք տարի է, որ փոխադրվել եմ Երևան, որտեղ արդեն ունեմ իմ տունը և ապրում եմ քրոջս թոռան, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու Սուսաննա Ասոյանի հետ: Իմ երազն էր հայրենիքումս ապրել, և այդ երազս իրականություն դարձավ:

58 (58).

ՊԱՐՈՒՅՐ ԳԵՎՈՐԳԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾԵՎ. 1908 թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ, ԵՐԵՅ Գ.)

Մեծ եղեռնի ժամանակ ես փոքր էի. բայց հիշում եմ: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր՝ հայրս, մայրս, երկու հորեղբայրներս, եղբայրներս՝ Ռուբենը, Խոսրովը, քույրս՝ Հեղինեն: Քանի որ մենք փոքր էինք, ռուսները մեզ դրին սայլի վրա ու բերին: Ճամփին տեսանք՝ գյուղերը վառվում էին, տներ-մարագներ ծխի-մխի մեջ կորած: Ասացի՞՞ մեջը հայերին լցրել են ու վառել: Մուրադ գետը արյուն էր դարձել: Ամեն կողմ դիակներ էին լողում... Ձորի մեջ թուրք զինվորները հայ աղջիկներին տարել էին, տկլորացրել և ստիպել պարել: Մեր կամավորները տեսնում են, հարձակվում են նրանց վրա: Թուրք զինվորներին կոտորում են և աղջիկներին ազատում:

Մեր երիտասարդները կազմակերպված մեզ

պաշտ պանում էին ու ողջ-առողջ տեղ հասանք, չնայած որ թուրքերը մեզ հետապնդում ու կրակում էին: Եկանք, հասանք Իգդիր, հետո՝ Էջմիածին:

1917 թվից Էլեկտան գյուղը մնացինք երեք տարի: Հետո իմացանք, որ մեր հողերը ոսկի են անցել, Մասիսի կայարանից գնացքով գնացինք Սարիղամիշ: Գրնացքի մեջ տեղ չկար: Հայրս մեզ՝ երեք երեխեքիս բարձրացրեց գնացքի կտուրը, էդպես հասանք Սարիղամիշ: Սարիղամիշից ոտքով գնացինք Չամուղու: Գնացինք, տեսանք՝ քեռիներս Էնտեղից գաղթել էին: Հետո գնացինք մեր տունը: Տեսանք՝ մեր տունը քանդել էին թուրքերը:

Թուրքերը եղել են մեր ռիսերիմ թշնամիները և

մնում են այդպիսին: Քանի որ մեր և նրանց մեջ սարեր կան: Նրանք մահմեդական են, մենք՝ քրիստոնյա:

Ես հիմա ինձնու՞ն տարեկան եմ, բայց մինչև հիմա հիշում եմ, թե ինչպես թուրքերը մեզ բռնությամբ

հանեցին մեր տներից, մեր գյուղերից ու անտուն դարձրին: Արևմտյան Հայաստանը խլեցին հայերից, տիրացան մեր հողերին. իսկ այդտեղի բնակիչ հայերին՝ կոտորեցին:

59 (59).

ԼՈՒՍԻԿ ԱՐՇԱԿԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Մենք լավ էինք ապրում: Մեր Ալաշկերտի երկրի հող, ջուր շատ լավն էին: Մենք լավ ցորեն, եմիշ, բողկ, գազար կատանալինք: Հիմա աչքիս առաջն են մեր տունը, մեր բաղչան. մեր տան լուսամուտները: Մեր երկրի կանաչին ու պտուղը ուրիշ համ ունեին:

Նախքան գաղթը մեր բարեկամներից, մեր քեռու տղաներից շատերին թուրքական ասկյար տարան ու կոտորեցին: Մերոնցից երեք հոգու տարան:

Ես փոքր երեխա էի, բայց հիշում եմ: Ես իմ տատիկի տանն էի: Տատիկիս տունը երկու հարկանի էր, կողքը մառան կար: Տանը սադրը ունեին, վրան ասեղնագործված բարձեր կային: Երբ աղմուկ-աղաղակ լըսվեց, ես հարցրեցի. - Էս ի՞նչ աղմուկ է:

Տատիկս ասաց. - Թուրքերը եկել են, մեզ ուզում են կոտորել:

- Ի՞նչ պիտի անենք:
- Տեսնենք. եթե ռուսները գան՝ լավ կլինի, թե չէ՝ պիտի տները թողնենք ու գաղթենք:
- Ո՞նց թողնենք տները, - հարցրեցի ես:
- Կթողնենք, կգնանք, թուրքերի ձեռքը չենք ընկնի:

Էսպես խոսում էի տատիկիս հետ, մեկ էլ ռուսները եկան: Մենք հանգստացանք, որ ռուսները եկել են: Էդ թուրքերը գլուխները կախ գերի ընկան, շատերը փախան: Ես դուրս եկա, տեսա թուրքերը ձիերի վրա, գլուխները կախ գցած փախչում էին: Ես էլ չանչեցի նրանց ետևից:

Ամեն կողմից՝ Բիթլիսից, Մուշից, Խաստուրից եկել էին հայ գաղթականները, կուտակվել էին մեր Ալաշկերտում, բայց էդ հանգիստ փճակը շատ չտևեց:

Երբ ռուսները գնացին, թուրքերը նորից եկան: Թաղե՛մ թուրքերին: Երեխեքին գցում էին ջուրը, մեծերին սպանում էին: Իմ հորեղբայրները ինձ ու երե-

խեքին արաբա նստացրին, տատիս հետ: Մամիին ի՞նչ եղավ՝ չգիտեմ: Քանի որ արաբայի միջից ոչինչ չէի տեսնում: Տասնհինգ օրում եկանք: Օրգով հասանք՝ Իգդիրի մոտը: Արդեն ռուսական հողն էր: Էլ վախ չկար:

Մենք որ դուրս ենք եկել, մեզանից հետո մնացած բոլոր հայերին կոտորել են:

Հետո Իգդիրից դուրս եկանք ոտքով, ոնց որ անասուններ: Իրարանցում էր: Էնքան, որ ես կորցրի իմ ծընողներին: Սկսեցի ուժեղ պոռալ «մամա՛»: Վախեցա, որ կկորչեմ:

Մեկն ասաց. - Աղջի՛կ ջան, մի՛ վախի, թուրքերը էլ մեզ չեն հասնի:

Հասանք Երևան: Բայց երեք հորեղբայրներս, հերս ու մորաքույրս, տատիկներս մահացան ճամփին: Մեզ տարան Կաթողիկե եկեղեցին: Ամերիկացիները մեզ կերակրեցին: Եթե դրանք չլիներին, մենք կկոտորվեինք: Ամեն առավոտ կաշկան գալիս էր, մեռած մարդկանց ջանդակները վերցնում գցում էին մեջը, հավաքում, տանում էին: Քանի որ տիֆի ու խոլերայի սարսփելի համաճարակ կար, ով հիվանդանում էր՝ մեռնում էր: Հիշում եմ, մի երեխա լաց էր լինում՝ «Սովա՞ծ եմ», ասում էր: Ձավարը աղացին, խմոր արեցին, տվին որ ուտի ու չմեռնի:

Ինչքան հիվանդանոց կար, որքանոց դարձրին: Հետո շատ տանջանքներ քաշեցինք մինչև մեծացանք:

Իմ կեսուրը պատմում էր, որ ինքը երեք ամսական երեխա է ունեցել, թուրք հարևանը ասում է՝ ես կպահեմ: Երեք ամիս պահել է նրանց: Հետո կեսրարս գնացել է, նրանց սաղ-սալամաթ քերել է: Հետո ես նրանց տղի հետ ամուսնացա: Հիմա փառք եմ տալիս Աստծուն, որ ողջ եմ մնացել ու իմ երեխեքի հետ ապրում եմ: Թուրքերն ու քրդերը մեզ կոտորում էին: Հողե՛մ դրանց գլուխը:

60 (60).

ՄԻՀՐԱՆ ՀԱԿՈՒԲԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Երբ ես ծնվել եմ, մեր ընտանիքը բաղկացած է եղել՝ հայրս, մայրս՝ Անուշը, քույրս՝ Քալիփսեն, եղբայրը՝ Անդրանիկը և ես:

Մայրս բազմաշնորհ կին էր, մեր երիտասարդ աղջիկներին ձեռագործ էր սովորեցնում՝ առանց հատուցի: Մայրս նաև կրթված էր: Նա ուսուցչի աղջիկ

էր, հեղինակություն ուներ: Նրա հայրը Գրիգոր վարժապետն էր: Մայրս շատ մարդասեր էր ու պատվարժան: Նա խալիչա էր գործում, ամեն տեսակ ձեռագործներ էր անում ու պատից փակցնում:

Մեր տները քարաշեն էին, հազարաշեն երդիկով: Երդիկը՝ կտուր-պատուհան էր: Ձմեռը փակում

էին: Դուրը փակվում էր, ներսից ճանապարհ կար դեպի հորեղբորս տունը: Դրսում ջրհոր ունեինք, խմելու ջուր էինք քաշում: Հարուստների տները երկհարկանի էին, լուսամուտներով: Մեր տունը ուներ երկու սենյակ, մեկը՝ ամբարն էր, դեռ չաղացած ցորենի և ալյուրի համար, մյուսը՝ անջարանն էր և թոնիր կար: Մահճակալ չկար: Մի հատ քեչա կար: Տղաները մի տեղ, աղջիկները մի տեղ էին քնում: Լուսավորվում էինք նավթի ճրագով: Մորս պատրաստած հարիսան, քրչիկը և խավիժը շատ էի սիրում: Մենք ոչ մի շուկա չունեինք: Ամեն ինչ աշնանը պատրաստում էինք, բացի հորս ծխախոտից: Մեր հիմնական բերքը անասունների կաթնեղենն էր, արտից ցորեն էինք ստանում: Դրանից ձավար, բլրուր, հատիկ էինք պատրաստում: Այգում աճեցնում էինք խաղող, խնձոր, ձմերուկ, իսկ չիրերը դրսից էին գալիս: Հատուկ մարդիկ կային հայ կամ ոչ հայ, բերում, ծախում էին ծխախոտ: Գոմեշ ունեինք՝ անունը Արաբո էինք դրել, քանի որ կովարար էր: Հավանցում հավեր էինք պահում: Չորացած մսեղեն չկար: Հայրս ինքնուրույն մարդ էր, ոչ ոքի առաջ գլուխ չի խոնարհել: Մենք ունեինք մի կով: Խնոցի մեջ մածուն էինք լցնում, կարագ կամ ժածիկ, թան էինք ստանում: Հայրս ուներ ընկերներ: Մեկի արտը քաղելու համար ընկերով գնում էին հավաքելու:

Հորեղբայր Մարտիրոսը ուներ երկու տղա, երեք աղջիկ: Մեր տունը մոտիկ էր դպրոցին և եկեղեցուն: Մեզ մոտ շատ կաթոլիկներ կային: Ֆրանկների մասին լսել եմ, որ նույն հայերն են, երբ Քրիստոսը ծնվել է, ասել են պիտի տեսնենք՝ նոր հավատանք: Նրանք ամեն ինչին կասկածում էին: Մերոնք կաթոլիկներին աղջիկ չէին տալիս: Մեր գյուղացիների քսան-քսաներկու տոկոսը ֆրանկ էր: Ֆրանկները ավելի հարուստ էին: Նրանք ունեին լավ տներ, շատ անասուններ: Նրանց մոտ մասնավոր սեփականության գաղափարը ավելի շատ էր: Նրանք մինչև չորս դասարան ունեին, իսկ մերը՝ վեց դասարան էր:

Ես ութ տարեկանից եմ դպրոց գնացել: Քանի որ դժվար էի ծնվել, ասում էին, թե ես զույգի թաք եմ: Մեր դպրոցը եկեղեցու մոտ էր: Դպրոցը մեկ հարկանի էր, լուսավոր դասարաններով: Կարգապահություն կար: Օրական մի ծնող մաքրում էր: Ով հեռվից էր գալիս, ճաշ էին տալիս: Դպրոցում հայերեն, թուրքերեն էինք անցնում, նաև թվաբանություն, աշխարհագրություն էինք անցնում: Մեր դպրոցում վատ սովորողին ծնկի էին պահում: Քննությունների ժամանակ ծնողները գալիս, լսում էին: Մեր գյուղից շատ խելոք մարդիկ են եղել, օրինակ՝ Հակոբ Հարությունյանը, որը Էջմիածնում սովորել է և գործակցել է Կոմիտասի հետ:

Մեր դպրոցի տեսուչները գալիս էին Էջմիածնից, ստուգում էին մեր ուսման մակարդակը: Ամեն առավոտ եկեղեցու գավիթում հավաքվում էինք, ընթերցվածք էինք կարդում: Մեր դպրոցը սովորելու էին գալիս նաև քրդեր: Ես փոքրուց ինձնից փոքրի նկատմամբ մարդասիրորեն եմ վերաբերվել, սիրել եմ քրոջս, եղբորը: Տան մեջ հայրս մորս գործերին չէր խառնվում: Դեռ պապս հավաքել է իր որդիներին, խրատել է. «Տըղամարդը կնոջ սիրտը չպետք է կոտրի. կնոջ սիրտը

ապակի է»: Մայրս էլ այնքան խելոք էր, որ թույլ չէր տալիս նկատողություն անել: Հայրս շատ էր սիրում պաշել թուշերը, բայց պատվով էր: Դեռ դպրոցում մեզ սովորեցրին հրացան բացել, փակել: Խաղում էինք գերի-գերի: Փոքր եղբայրս սիրում էր ծեծել, հայրս խրախուսում էր: Հայրս մեծ հայրենասեր էր, անարդարություն չէր հանդուրժում: Ես հայրական սեր քիչ եմ տեսել:

Մեծ հորեղբայրս բույսերից և ծաղիկներից դեղեր էր սարքում: Մենք էինք ծաղիկները հավաքում: Հարսանիքներին մեզ տանում էին: Հիշում եմ հորեղբորս տղայի հարսանիքը. աղջիկները երկար դեյրա էին հագնում, լավ մետաքսից գլխաշորեր էին կապում, նվագող-երգողներ կային, խմբերից մեկը՝ երգում էր, մյուսը՝ պատասխանում: Գյուղում մի երգիչ ունեինք:

Մեր գյուղում երկու աղբյուր կար՝ Կամարավոր աղբյուր և Զուլալ աղբյուր: Դրանք առանձին թաղերում էին: Գյուղը քիչ թեքության վրա էր, որը հարթավայր էր դառնում: Վերին չայիրներ և Ներքին չայիրներ կային: Առուից էն կողմ հարթ էր: Արտերը ջրովի էին: Հարուստները սեփական գութան ունեին, անասուններին հանում էին վարելու:

Ինչպես ասացի, ես հայրական սեր քիչ եմ տեսել: Վերջին անգամ հորս տեսա, երբ երկու հարյուր հիսուն հոգով փախան Ռուսաստան: Քեռու խմբում կամավոր դարձան: Հետո հայրս, որ ռուսական զորքերի հետ եկավ, ես արդեն որբանոցն էի:

1915 թ. հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսներին քրդերի հասցրած վճատները սաստկացան: Նրանք հարձակվում էին մերոնց վրա, թալանում, սպանում էին: Երբ ռուսական բանակը հարձակման անցավ, համիդեական մի բանակ բերին, որոնք գուրմանչի քրդեր էին, տեղավորեցին մեր գյուղում: Մեր գյուղի քրդերը, որոնք մարդկային էին, մեզ զգուշացրին, որ երեխա չթողնենք: Հարս, աղջիկ ելան, գնացին գյուղից մեկ կիլոմետր հեռու: Մենք էլ գնացինք Էնտեղ: Համիդեականները մահ-մեղականություն ընդունած քրդեր էին, որոնք ծառայում էին թուրքական կառավարությանը: Մեր գյուղի ժողովուրդը փախավ Էնտեղ: Ես մեկ-երկու անգամ եկա գյուղ, որ յուղ, այլուր վերցնեմ: Ոչ մի բան չէին թողել, թալանել էին ու տարել: Միայն թողել էին տան պատերը:

Ես մինչ այդ երագ էի տեսել ու պատմել, որ ռուսական աստղը խավարեց, լուսինը պայծառացավ: Հայրս ասել էր. «Օ՜հ լակոտ, ուրեմն թուրքերը մեզ պիտի կոտորեն»: 1915 թ. հոկտեմբերի վերջին մերոնք արդեն գնացել էին Էնտեղ թաքնվելու, ուր մնացին երկու ամիս: Ես էդ ժամանակ Խաչունք գյուղումն էի՝ հորեղբորս տանը: Գաղթի ժամանակ մերոնք փախնում են, ես էլ չորերս, տրեխներս հագա, նրանց հետ փախա: Գաղթեցինք, մեր գյուղի մոտով անցանք: Ես հորեղբորս տղին ասի. - Նայիր, մերոնք տա՞ն են:

Նա գնաց, տեսավ՝ ոչ ոք չկա: Ես գնացի տեսա՝ իրոք, ոչ ոք չկա: Ես վազեցի գաղթականների երկայնքով՝ մերոնք չկան: Քայլելով անցանք Խաստուր, հասանք Ղարաքիլիսա, ոտքերս սառել են, տրեխներս պատռված, չորերս՝ պատռված: Ինձ բարի մարդիկ

վերցրին, խնամեցին: Քնեցի, արթնացա, որ ինձ խնամողները գիշերը սառել էին, նստած մնացել: Ես «օգնություն» կանչեցի: Ռուս զինվորները եկան ինձ մոտ, վերցրին էդ սառած մարդկանց, շուտ տվին: Ինձ զինվորական բերետ, շինել հագցրին, սայլով բերին հասցրին Յոնջալու, հետո՝ Դիադին, ավելի վերջ՝ Իգդիր, ուր մի տան մեջ տեղավորեցին: Օստ գաղթականներ կային, որոնց հետ վերջապես հասանք էջմիածին:

Մինչև 1917 թվի սկիզբը մնացի Ախտայի որբանոցում: Հետո՝ Քանաքեռի երկսեռ դպրոցը հաճախեցի, երրորդ դասարան ընդունվեցի: Ուսուցիչներս, հատկապես Օավարչ Ամիրխանյանը, մեզ հետ շատ լավ էին վարվում, ամեն մեկիս հոգեբանությունն էին զգում: Ուսուցչուհի Շուշանիկ Տեր-Հովհաննիսյանը մեր դեկավարն էր, որը արդարության, հավասարության մասին մեզ գաղափար տվեց:

1917 թ. փետրվարին, ցարի անկումից հետո, Օավարչ Ամիրխանյանն ասաց. - Ես էլ չեմ կարող մնալ, - նա գնաց էջմիածին:

1919 թ. ես ավարտեցի դպրոցը: Մեր որբանոցը տեղափոխեցին Երևան:

1920 թ. Երևանի կայարանում բանվորություն էի անում: Հույս ունեի, որ կյանքը լավ պիտի լինի: Դեռ դաշնակցական կառավարությունն էր:

Մի օր ելանք առավոտյան, տեսանք, որ կարմիր ծաղիկներ են դրել, դու մի ասա՝ բոլշևիկները մտել են:

Երբ Կարմիր բանակը մտավ մեր որբանոց, երեխաներս դիմավորեցինք կարմիր դրոշմերով:

Երբ մենք գաղթում էինք, մայրս վեց ամսական քրոջս հետ է լինում: Քրդերը վրա են տալիս, հարձակվում են: Հորեղբայրս շներին է բաց թողնում: Քրդերը սպանում են շներին և իրան: Մորս փախցնում են: Մայրս քրդի շոր հագած քրդերի հետ է մնում, հարսս էլ իր հետ: Հայրս գնում, գտնում է մորս ու մեկ տարեկան դարձած քրոջս: Մեզ հից՝ տղաներիցս, լուր չկա: Քանի որ հետո իմացա, որ ախպերս էլ Կարսի որբանոցում է եղել: Մայրս, հայրս և քույրս գալիս են Կոտայք, Ջատ գյուղում ապրում: Մայրս հաց թխելով՝ լուր են գնում: Հետո փոխադրվում են Երևան:

Ես հարց ու փորձով իմացա, որ մերոնք ապրում են Երևանի Գևուհի փողոցում: Գնացի, գտա: Հայրս ինձ չճանաչեց: Ես բավական մեծացել էի: Երբ ինձ ճանաչեց հայրս, սկսեց լաց լինել ու ասաց. - Մենք դժբախտ ժողովուրդ ենք:

Հարցի մորս մասին, իմացա, որ քնած է: Գնացի մտա մորս ծոցը: Մայրս աչքերը բացեց, զարմացավ, կարծեց երազ է:

Հետո եղբորս բերին էջմիածնի որբանոցը, կոմերիտիության մեջ մտավ, բանաստեղծություններ գրեց: Ես համալսարանում սովորեցի, եղբայրս՝ անասնաբուժական ինստիտուտում: Ավարտեցինք: Ես Օստումյանի անվան տան պրոպագանդայի տան վարիչը դարձա:

61 (61).

ՆՎԱՐԴ ԱՎԵՏԻՍԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Մենք խաղաղ ապրում էինք Ալաշկերտում: Մի օր, 1915 թվին, թուրքերը հարձակվեցին մեր գյուղի վրա: Մեր գյուղի մարդկանց բռնեցին, զոռով կապկալելով, հրմշտելով լցրին գոմերի մեջ ու վառեցին: Մեր գերդաստանը քսաներկու հոգի էր, իսկ մեր ընտանիքը հինգ հոգի էր. մայրս, հայրս, երեք քույրերս: Հորեղբորս, հորեղբորս երեխեքին ու թոռներիս, քեռիներիս, նրանց թոռներին ու իմ ծնողներին լցրել են գոմը ու վառել:

Մենք՝ երեք քույր, մնացել ենք որբ, անտեր ու անտիրական: Սաղ գաղթի ճանապարհին մենք կոտորված, ջարդված դիակների վրայով դժվարությամբ քայլում էինք: Մի կերպ հասանք Իգդիր: Հետո՝ Հոկտեմբերյան

նի (այժմ՝ Արմավիր) Էվջիլար գյուղը, որը Արագի ափին էր: Առավոտյան տիֆի հիվանդությունը ընկավ գաղթականների մեջ. շատ-շատերը էնտեղ մեռան: Քույրս ինձ պահեց: Գնացինք Հոկտեմբերյանի Ջանֆիդա գյուղը: Մեր սաղ գյուղից ես ու քույրս էինք ողջ մնացել:

Թուրքը մեզ կոտորեց, սպանեց, որբացրեց, տընից, տեղից, հարազատից զրկեց: Ես կարոտ մնացի իմ ծնողներին: Ես իմ ծնողներին իմ երագի մեջ կտեսնամ միայն...

Ամուսնուս՝ Ռուբենի ընտանիքը, նրանց գերդաստանը ևս, բոլորը կոտորվել են թուրքերի ձեռքից: Թուրքը մեզ շատ վնաս տվեց: Աստված չի ների նրանց արածները...

62 (62).

ՎԱՐԴՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1911 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ)

Իմ ծնողները պատմում էին, քանի որ ես շատ փոքր էի, 1915 թ. դեպքերը. մամաս, պապաս հիշում էին իրենց քաջած տառապանքները թուրքերի ձեռքին ու լաց էին լինում: Նրանք հայերին հանել են իրենց

տներից, լցրել են մարագները, եկեղեցիները և կրակի են տվել, այրել են: Ողջ մնացածներին կոտորել են: Երբ բոլոր տները վառել են, էլ ճար չի մնացել, ովքեր որ հրաշքով ողջ են մնացել, գաղթի ճամփան են բռնել՝

մայրս, երեք եղբայրներս, իսկ մի եղբայրս՝ Գասպար Տեր-Մելիքսեթյանը, Անդրանիկ Զորավարի բանակումն էր: Նա շատ է օգնել հայերին, որոնք ունեզրկված էին ու անտուն մնացած:

Գաղթի ճանապարհին շատ մարդիկ հոգնությունից, սովից ու ծարավից մահացել են: Մուրադ գե-

տը լիքն է եղել դիակներով: Մամաս ու իր երեք քույրերը տղամարդու շորեր են հագել, ժողովրդին լողալով անց են կացրել գետը: Մամաս պատմում էր, թե ինչպես իրենց հարազատներին իրենց աչքերի առաջ սպանել են: Կանանց մերկ-մերկ ստիպել են պարել, անպատվել են ու իրանք հրճվել:

63 (63).

ԳՈՒՐԳԵՆ ԱԲԳԱՐԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1914 Թ., ԱԼԱՇԿԵՐՏ, ԳՅՈՒԼԶԵՏԿԱՆ Գ.)

Մինչև տասներկու-տասներեք տարեկան հասակս չեմ զգացել, որ վերցնովի երեխա էի, որովհետև տատս, պապս ուրիշ երեխա չեն ունեցել և ինձ ջերմությամբ են շրջապատել, բայց հետո հարևաններիս երեխաներից լսել եմ, և այդպես շարունակվեց մինչև հիսուսական թվերը:

Եղբայրս՝ Սուքիաս Միմասյանը, ինձ գտավ, բայց ահա թե ինչպես գտավ:

Ամենամեծը մեր չորս երեխաներից եղել են այդ եղբայրս և երկու քույրերս: Ես մեկ տարեկան եմ եղել, երբ 1915 թ. Ալաշկերտի Գյուլգետկան գյուղից գաղթել ենք. մեկ կիլոմետրի չափ գյուղից դուրս գալուց, կանգնեցրել են մեր քարավանը և հորս կապել են ծառին ու բոլորի աչքի առաջ սպանել: Մորս հրամայել են՝ չորս երեխաներիդ առ ու գնա: Երեքը ոտքով գնացել են, ես՝ մորս գրկում, երեքուկես ամիս ճանապարհ ենք զնացել, դեպի Բայազետ, Իգդիր, Էջմիածին, մինչև հասել ենք Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցու բակը: Այդ ժամանակ շատ լիքն էր այդ եկեղեցու բակը: Ամենուրեք հիվանդներ էին ու մեռելներ: Հատուկ սայլ կար, որ մեռածներին հավաքում էր ու տանում: Էն ժամանակ Ս. Սարգսից էնկողմ Ղանթարն էր: Մեր գաղթական երեխեքը՝ քույրերս, մեծ եղբայրս, գնում էին հաց-մաց ճարում, բերում, ուտում էինք: Մայրս երկար ճանապարհներին տառապած էր, ինձ կրծքով է կերակրել, բայց Երևան հասնելուց տասներկու-տասներեք օր հետո մայրս վատ է զգացել, և ես լաց եմ եղել:

Երկու ամուսիններ, որոնք երեխա չունեին, միշտ ամեն օր եկել են եկեղեցու բակը, տեսել են մորս ծանր վիճակը և ինձ: Հաջորդ օրը եկել են, տեսել են մայրս մահացած է, և երեխան էլ կրծքի վրա լաց է լինում: Էն ժամանակ եղբայրս գալիս է Ղանթարից, տեսնում է նրանց: Նրանք ասում են. - Մենք վերցնում ենք այս երեխային, տանում ենք Կոնդ:

Եղբայրս երբ դառնում է տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, մտածում է իր քույրերի մասին: Ամերիկացիները որբանոց են բացում, և այդտեղ քույրերս տեղավորվում են: Այդ որբանոցի որբուհիներին տանում են Ամերիկա: Մի քանի քաղաքներ է գրում, փնտրում է քույրերին՝ չի գտնում: Սկսում է մտածել իմ մասին: Հիշողությամբ մտածում է, որ երբ ինքը տասը տարեկան էր, մի մարդ ու կին եղբորը տարան Կոնդ...

Էն ժամանակ ես Աշտարակում խերեսի գինու գործարանի շենքն էի կառուցում: Եղբորս գտնելուց առաջ, մեկը ինձ մոտեցավ: Ասաց. - Էս քանի օրը գալու եմ ձեզ մոտ, եղբորս գտնելու:

- Հաստատ գիտե՞ս, - ասեցի:

Յոթ-ութ օր հետո, ես իմ առանձնասենյակում նստած էի, դուռը թակեցին, մի մարդ ու մի կին ներս մտան: Կինը եկավ նստեց, իսկ ամուսինը չնստեց: Եկավ իմ ուսազլխին կանգնեց: Կինը սկսեց պատմել:

Այդ նույն ժամանակ ամուսինը՝ ուսավերևումս կանգնած՝ ուզում էր ինձ հետ շփվել: Նա 1904 թ. ծնված էր: Երբ կինը շատ մանրամասն պատմեց, ես անտարբեր լսում էի: Այդ նույն ժամանակ ամուսինը շատ անհանգիստ էր: Մեկ, մեկուկես ժամ տևեց այդ խոսակցությունը, և պարզվեց, որ դա իմ եղբայրն է:

Վերջապես իմ կարծիքը հարցրեցին: Ես ասեցի՝ մինչև ինձ խնամող ու պահող մայրիկիս հետ չխոսեմ, չեմ կարող պատասխան տալ: Բայց երկու օրից ինձ կանչեցին Երևան, կոլեգիայի գիստի: Երկու ժամ ժամանակ կար. մոտիկ ընկերներ ունեի. զնացի Գերասիմի մոտ՝ խորհուրդ հարցնելու: Սա տեղից վեր կացավ, համբուրեց, ասաց. - Որտե՞ղ է ապրում:

Ես դուրս եմ եկել, ընկերս գտել է եղբորս, սկսել է պատմել:

Կոլեգիայից հետո տուն եմ գալիս, արդեն հայրիկս չկար, մայրս միայն ողջ էր: Կոնջս հարցրի: Մայրս ասաց. - Հանգի՛ստ, եկել են, տեսել ենք: Գուրգե՛ն ջան, մինչև հիմա մեկն եմ ունեցել, հիմա՝ երկուսն ունեմ:

Էդ րոպեին եղբայրս և իր կինը ներս մտան, ուրախության սեղան բացեցին, քեֆ ուրախություն սարքեցին: Տատիս անունը Ծովիհար էր, մորս անունը Ծողակն էր, կոնջս՝ Եվգենիա, զավակներս՝ Լաուրան, Արան, Աբգարը և Գագիկը:

Այս բոլորի պատճառը թուրքերի կոտորածներն էին: 1915 թ. Ալաշկերտը ևս զոհ գնաց այդ զուլումին:

Այդպիսով ես մինչև իմ կյանքի վերջը կրեցի իմ ազնիվ հոր՝ Աբգար Մուրադյանի անուն-ազգանունը, քանի որ նրանք փրկեցին ինձ: Ես ու եղբայրս ինչքան փնտրեցինք՝ հիշելու մեր իսկական մոր անունը, այդպես էլ չկարողացանք հիշել, քանի որ և՛ ես, և՛ ինքը շատ փոքր էինք:

ՆԱՏԱԼԻԱ ԱՎԵՏԻՍԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1889 թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ Գ.)

Մեր գերդաստանին ասում էին Դարբինեց: Մենք շատ հարուստ էինք: Քեռիներս, մորաքույրներս, հորեղբայրներս ու հորաքույրներս մեզի հետ եկան:

Նախքան թուրքի պատերազմը մյուս քրիստոնյա տղամարդկանց հետ հայերին էլ տարան, սպանեցին: Դրա համար էլ մենք տուն-տեղ, հարստություն թողինք ու փախանք:

Մամաս վերցրեց իր չորս աղջիկներին՝ Սիրանուշին, Հրանուշին, Նունիկին և ինձ, լծեց գոմեշները ու փախանք: Հասանք մի մեծ գետի: Հորեղբայրս ձիով, հերթով մեզ անցկացրեց էդ գետի մյուս ափը: Ծանապարհին մայրերը հոգնում էին, իրանց էրեխեքին չէին կարո-

ղանում տանել, դնում էին գետնին, քայլում էին առաջ: Մենք մեծ էինք, քայլեցինք: Էկանք մի գյուղ, մի տուն իջանք: Թոնիր վառեցինք, չորացանք, տաքացանք: Լճի արդեն Լեմինականն էր:

Ես ու իմ մեծ քույրերը էլել ենք դուրսը խաղալու, մուրֆ գիշեր էր. գիտցել են, թե մենք անտեր, որք երեխեք ենք, մեզ վերցրել տարել են որբանոց: Մերս է սկսել հավար գցել, թե՛ էրեխեքս չկան:

Քեռիներս ասում են, թե տեսնող ա էղել, որ տարել են որբանոց: Հետո մերս էկավ մեզ ետ բերեց: Գնացինք Բոգդանովկա, էնտեղ էլ ամուսնացա:

Հիմա լավ տղա ունեմ, լավ հարս, լավ թոռներ:

ԱՆՆՄԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԻ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1903 թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ Գ.)

1918 թ. երբ ռուսը Կարսը հանձնեց թուրքին, թուրքերը լցվան հայկական գյուղերը: Թուրքերը եկան մտան մեր գյուղը: Ես փոքր էի: Ինձանից մեծ քույր ունեի: Մայրս նրա երեսը ցեխ քսեց և մտցրեց թոնդիրը, որ թուրքերը չփախցնեն: Բայց թուրքերը եկան: Նրանց հետ կար մի թուրք փաշա: Գտավ քրոջս ու առավ, տարավ: Ես մի ուրիշ քույր էլ ունեի, էն էլ վախից մեռավ: Հայրս գյուղի քյոխվան էր: Հորեղբայրս ութը տղա ունեի: Թուրքերը բոլորին տարան, սպանեցին, իմ երկու եղբորն էլ սպանեցին: Սաղ գյուղը կոտորեցին: Մամաս դարդից մեռավ:

Ժողովուրդը ստիպված սկսեց գաղթել դեպի Արագած և գալ Արևելյան Հայաստան: Էդ ժամանակ Յաղլուջի սարից թուրքերը կրակ են բաց անում: Արփաչայի ջուրը ուժեղ բարձրացած է լինում, հայերը անցնելու ժամանակ ջուրը քշում տանում է նրանց: Տեսնում են, որ ժողովուրդը կոտորվում է, վեց եզ՝ էս կողմից, վեց եզ՝ էն կողմից լծված, փոխադրում են հայերին մեկ ափից՝ մյուս ափը: Թուրքերն էլ մյուս կողմից Յաղլուջի սարի դոշից կրակում էին, դադար չէին տալիս:

Խաչատուր հորեղբայրս, որ շատ քաջ մարդ էր, գյուղացի քառասուն երիտասարդների հավաքում է ու սկսում են թուրքերի դեմ կռվել, որ ժողովուրդը հանգիստ անցնի Արփաչայ գետը:

Յաղլուջա սարի դոշին երբ կռվում են, քառասուն հայերից տասնուրեք գերի է ընկնում: Խաչատուր հորեղբայրս, որ հրամանատարն էր, գերի է ընկնում: Թուրքերը խարույկը վառում են, նրա մաշկի վրա գրրպաններ

են բացում, որ տանջամահ անեն, վերջն ալ կրակի վրա ողջ-ողջ խորովում են, իսկ մնացած գերիներին՝ սպանում: Էդ ընթացքում ժողովուրդը գետը անցնում է:

Լուր է գալիս, որ ռուսը նորից գրավել է Կարսը և թուրքերին դուրս է արել: Հայ գաղթականները նորից ետ են գնում, նույն դժվարությունները հաղթահարելով, գնում են տեսնում, որ գյուղի քահանայի, որը չէր ցանկացել լքել իր հարազատ գյուղը, գլուխը թուրքերը կտրել էին և մեխել իր տան դռան ճակատին: Էտ վերադարձանք, տեսանք մեր խեղճ տերտերի գլուխը մեխված:

Ուրեմն 1919 թ. նորից ետ գնացինք Կարս, մեր գյուղերը: Սկսեցինք վարել, ցանել, հագիվ բերքը պիտի քաղեինք, նորից լուր եկավ, որ թուրքը վերցրել է Կարսը: Նորից գաղթի ճամփան բռնեցինք: Թուրքերը նորից խուժեցին մեր տները, նորից սկսվեցին թալանն ու ավերը: Վարսենիկ հորաքույրս տեսնում է, որ թուրք գորքը մոտենում է, վախից իր երկու երեխաներով իրեն գցում է ջուրը և խեղդվում: Աղասի պապուս և իմ երկու տեգրներին կապին իրար, գցին ջուրը՝ խեղդվան: Ամուսինս յոթը քեռի է ունեցել, յոթին էլ մորթել են:

Նորից սկսվեց գաղթականության զուլումը: Մեզ Կարսից քշեցին, Կաղզվանով գիշերով եկանք: Հորեղբորս կինը գնաց ջրի, ես էլ նրա ետևից գնացի ու կորա: Հետո նա եկավ ինձ գտավ գաղթականների միջից: Կարսից եկանք Լեմինական: Ինձ ամերիկյան որբանոց դրեցին: Մեր գյուղացիները հաստատվան Թալիհի շրջանի Թուրթուլյական գյուղում:

ՓԵՓՐՈՆԵ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԹՈՒՄԱՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾԵՎ. 1910 Թ., ԿԱՐՍ)

Իմ հայրը՝ Անդրանիկը, էրզրումցի էր: Նրանք յոթ եղբայր էին, մի եղբայրը Հարություն Քյուչուքյանն էր: Երեք եղբայրները ժամագործ էին: Հորս խանութի մեջ նկուղ է լինում, թուրքերը որ հարձակվում են, նրանք թաքնվում են նկուղում. իսկ փոքր եղբորս, որը 21 տարեկան էր, թուրքերը ետևից խփում են ու սպանում: Ութ օր նրա դիակը անթաղ մնում է փողոցում: Եղբայրները վախենում են դուրս գալ: Վերջապես մայրը չադրան գրցում է գլխին, գնում, շալակում է տղայի դիակը ու տանում թաղում:

Պապիս մնացած եղբայրները գաղթում են: Հայրըս մնում է Սարիղամիշում: Մի եղբայր էլ ունեին, որը Երզնկայում ֆրանսերենի ուսուցիչ էր: Նրա ճակատագիրն էլ շատ դաժան է լինում: Թուրքերը գալիս հորեղբորս ասում են. «Հրաման է եկած, որ պիտի գաղթեք»: Հորեղբայրս ընտանիքով դուրս է գալիս տնից, գնում են գերեզմանոց. կողջն ասում է. «Մի սիգարա փաթաթի ծխես» ու հանկարծամահ է լինում: Նրա ութ տարեկան Արուսյակ աղջկան թուրքերը փախցնում են, տանում են թուրքական որբանոց: Մայրս Արուսյակին ազատում է որբանոցից: Իսկ փոքր տղային թուրքերը տանում են բեկի ոչխարները արածացնելու:

Հիշում եմ, թուրքերը կացինով սպանում, գցում էին ջուրը: Օատերը, ինչպես նաև մորս եղբորը կինը, իր երեխայի հետ իրեն գցեց ջուրը:

Էդ ժամանակ լուր տարածվեց, որ ռուսական զորքը հայ կամավորների հետ դեպի Երզնկա է գալիս: Թուրքերը սկսեցին փախչել: Եվ շատ հայ փոքրիկ տղաներ, որ թուրքերի մոտ հովիվ էին դարձել, երբ լեռ էին բարձրանում, իրար ասում էին. «Հացը պահենք, փախչելու ժամանակ պետք կլինի: Ռուսը որ գա, մենք նրա հետ կփախչենք»: Չնայած որ նրանց արդեն թլպատել էին և ստիպել էին կրոնափոխ լինել, բայց նրանք հոգով հայ-քրիստոնյա էին մնացել:

Երզնկայում, երբ նրանք պիտի փախչեին, երեք թուրք զինվոր նրանց դեմը բռնում են ու հարցնում. - Ո՞վ եք, փախչում եք, գյավուր եք:

- Մենք բեկի հովիվներն ենք, - ասում են հայ տղաները ու գալիս են Երզնկա:

Երզնկա քաղաքը արդեն թուրք չէր մնացել: Թուրքերը փախել էին:

Կեսգիշեր էր: Մեկ էլ քաղաքը լուսավորվեց: Ռուսները լույս էին գցում, որ տեսնեն՝ քաղաքում մարդ կա՞: Երբ առավոտյան ռուսները գալիս են, էս տղաները վազում են նրանց ընդառաջ: Տղաները հագած են լինում թուրքի հագուստներ: Ռուսները ուզում են նրանց սպանել: Սրանք չոքում են ու խաչ են հանում: Ռուսները հարցնում են. - Դուք հա՞յ եք:

- Այո՛, - ասում են տղաները, - մենք հայ գերիներ ենք:

Հայ կամավորները նրանց օգնում, տանում, հանձնում են Սարիղամիշի որբանոցը: Հետո հայրիկս գնում

է այդ որբանոցը և հարցնում. - Ո՞վ կա Քյուչուքյաններից:

Հորեղբորս տղան մոտենում է և լաց լինելով ասում. - Ես Ավետիս Քյուչուքյանի տղան եմ:

Հայրիկս վերցնում է նրան և ուղարկում Կարս, քանի որ հայրիկիս եղբայրները այնտեղ էին ապրում:

Մյուս եղբայրներն էլ ժամագործ էին: Արշավիրը ամուսնանում է հայ աղջկա հետ և գալիս է Երևան, այստեղ էլ մահանում է:

1918 թվին ես ութ տարեկան էի և լավ հիշում եմ: Լսվեցին թեղաանթի ձայները, Անդրանիկ զորավարը եկավ Կարս: Մեր տունին կողքը Չալտիկովների մեծ տունը կար: Նա այնտեղ եկավ: Բոլորը վազում էին այնտեղ, ես էլ վազեցի: Անդրանիկ զորավարը՝ զինվորական հագուստ հագած, մոխրագույն փափախը գրլխին, հավաքված ժողովրդին ասաց. - Հայ՛ ժողովուրդ, պետք է կամավոր գրվե՛ք: Պետք է պայքարե՛նք, թե չէ՛՝ այնտեղ է ձեր գերեզմանը:

Ռուսական զորքը հրաման ստացավ ետ գնալ, քանի որ Ռուսաստանում հեղափոխություն էր սկսվել: Թուրքերը առիթից օգտվեցին և լքվեցին Սարիղամիշ ու Կարս: Հայերը բոլորը ֆուրգոններ էին վարձում, որ գաղթեն:

Իմ մայրը շատ ճարպիկ էր, իր տեգորջը հետ գիշերով, դեռ թուրքերը Կարս չլքված, գնացին հաց թռխեցին, դավուրմա սարքեցին, բերին, որ ճամփին ուտենք: Բայց թուրքերը լքվում էին: Ռուսները 200 հայ կամավորների հետ նահանջում են: Ծամփին թուրքերը կրակ են բացում ռուսների վրա, բայց հայ կամավորների գնացքը գնում է, ազատվում են:

Մենք Վայեննի-գրուզինսկի ճանապարհով գրնացինք Թիֆլիսից մինչև Վլադիկավկազ: Ծանապարհին չեչենները հարձակվեցին մեզ վրա, թալանեցին՝ ով ինչ ուներ, աղջիկներին տարան լեռները: Մենք էշելունով եկանք, հասանք Վլադիկավկազ: Բայց մեծ քուրըս սարսափից մահացավ: Հորեղբայրս Երզնկայում էր, միայն նրա երկու երեխաները փրկվեցին, մյուսները՝ կոտորվեցին:

Մենք մեծ գերդաստան էինք, կեսը կոտորվեց, կեսը՝ փրկվեց: Վլադիկավկազից դեպի Արմավիր փախանք, քանի որ մեկ՝ բոլշևիկներն էին գալիս սպանում, մեկ՝ մենչևիկները գալիս սպանում էին: Էդ ժամանակ հայրս ու մայրս տան դռան առաջ կանգնած են լինում: Մի զինված բոլշևիկ գալիս ասում է. - Ի՞նչ է, դուք կադետների՞ն եք սպասում:

Մի հարևան եկավ ասաց. - Սրանք գաղթական են, ի՞նչ եք ասում, - և այսպես փրկվեցինք:

Արմավիրում էլ քաղաքի մեջ կոիվ էր գնում: Հետո, երբ դադար էր լինում մեռելներին հավաքում թաղում էին, վիրավորներին տանում էին: Արմավիրից էլ դուրս եկանք: Ուտքով Կավկազ հասանք: Վերջապես Ռուստով եկանք: Դպրոց սովորանք: Հետո Մոսկվա փոխադրվանք:

1920 թվին Հայաստանը սովետական դարձավ: Հայրս ուզում էր տուն առնել: Եկանք նորից Վլադիկավկա: Հայրս շատ ծանր հիվանդացավ:

Մայրս ինձ էր թողել հորս խնամքը և գնացել էր բրժիշկ կանչելու: Մինչև բժիշկը եկավ, հայրս արդեն չկար: Հետո արդեն ես ամուսնացա Բունիաթյան Ծավասայի հետ: Գնացինք Ռոստով, Մոսկվա, Պարսկաստան: Արդեն 23 տարեկան էի: Պարսկաստանում ու-

նեցա Մարգոյին, Լիզիկին և Ահարոնին: Այնտեղ մնացինք քառասուն տարի: Ծավասայը շատ արժանավոր տղամարդ էր, կատարյալ ամուսին և հայր: Նա շատ աշխատասեր և գործունյա անձնավորություն էր, բայց և գնահատում էր լավ կնոջը: Նա ասում էր. «Ամեն մի հաջողած տղամարդու մեջ մի խելացի կին կա կանգնած»: Հետո գնացինք Անգլիա, Ամերիկա, հիմա ապրում եմ Իտալիայում:

67 (67).

ՍԻՐԱՆՈՒԾ ԼԱԶԱՐԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԵՆՎ. 1910 Թ., ԿԱՐՍ)

Մինչև 1918 թիվը մեզ համար ազատ ապրում էինք Կարսում: 1918 թվին սկսվեց հայ-թուրքական պատերազմը: Ես երեխա էի: Մայրս՝ Վարդանուշը, ուներ չորս երեխա: Մեզ դրկել էին երկու ձի ասելով, թե՛ Ղազար, հենց որ կոփվը սկսվի, երեխեքիդ մեջը կդնես, կգաղթեք: Մենք մեր քաղաքից դուրս եկանք, դեռ թուրքը ներս չէր խուժել: Մենք մի կով ունեինք: Ես շատ էի սիրում դրան: Մենք էդ կովին տարանք հետներս: Բայց տեսանք, որ ճանապարհին կովը մեզ խանգարելու է, թուրք բաց թողինք: Կովը գլուխը թեքեց, մեր կողմը նայեց՝ մինչև մենք կորանք: Գնացինք, մեզ միացան նաև ուրիշ հայեր: Մեկ էլ տեսանք մագրեցի քողերը եկան: Ուժեղ կրակոց լավեց: Մենք ձորի այգիների մեջ մտանք, ֆուրգոններից վար իջանք: Միշան էդ ժամանակ տասը տարեկան էր:

Ես իմ աչքի տեսածն եմ պատմում: Ժողովուրդը լիքը, իրար վրա լցված, հնար չկար: Մամաս ուզեց ինձ ու քրոջս ջուրը գցի: Ախպերս՝ Միշան, որը տասը տարեկան էր, չթողեց: Ծարունակեցինք մեր ճամփան, հասանք սարի դռը: Մեկ էլ մի զինվոր «խաղաղություն» բղավեց: Հիմա չգիտենք, թե՛ թուրքն է բղավողը, թե՛ հայ գաղթականը: Մարդիկ սկսեցին բղավել. «Ամեն մեկը իր հարազատին գտնի»: Հերս մեզի գտավ, հանեց զլխից զխարկը, ջրի ափին, զարկեց զխարկը ջրի մեջ, բերեց, մեզ ջուր խմացրեց, քանի որ մենք բոլորս վախեցած էինք:

Ծարունակեցինք մեր ճանապարհը: Քիչ գնացինք, շատ գնացինք, մեկ էլ Ախալքալաքի ճամփին թուրքը հարձակվեց մեզ վրա: Պիտի անցնինք էրթանք Թիֆլիս, թուրքը վրա է տալիս: Մեր բախտից Անդրանիկ զորավարն եկավ: Թուրքերը էնենց կվախենան Անդրանիկից: Մեկ հատ թուրք չմնաց: Մենք եկանք հասանք Ախալքալաք: Գնացինք Գուլիկամ գյուղը, հետո մտանք Բակուրյան անտառի մեջը: Ամիս մը ճանապարհ կուգայինք: Ամեն մարդ մե ծառի տակ տուն էր դրել, օջախ էր սարքել, ճաշ կեփեինք, բոքոն կեփեինք:

Մեր գյուղի տերտերն ասաց. «Գնամ Թիֆլիս, թույլատրություն բերեմ, որ երեխեքին որբանոց դնենք»: Բոլորին ընդունեցին, ինձ՝ չընդունեցին: Ես կուլամ: Էնենց կուլամ, էնենց կուլամ: Մերս ասաց. - Գնա՛ էդ երեխու ձեռը բռնի, մտի՛ ներս, ո՞վ է խաբար:

Ես էդենց էլ արի: Տարան մեզի Սուրամի որբանոցը, մրից էլանք մրջուրը ընկանք: Երեխեքը պոլի վրա պառկած: Զարկես՝ էն կողքդ մեռած, զարկես՝ էս կողմդ մեռած: Էպիդեմիա է: Էն ժամանակ շատ հիվանդություններ կային, խուլերա, տիֆ...

Ասինք՝ ալելի լավ է էրթանք մեր ծնողի մոտ: Էլանք մատղաշ երեխեք՝ էս ու Միշան, մեզ հետ երկու տղա էլ կար, էլանք փախանք որբանոցից: Ծամփին հասած ցորենը կքաղեինք, կծամեինք, կուտեինք: Հասանք մի գյուղ: Մութն ընկավ: Խնդրինք, որ գիշերը գոնե քնենք: Աստված կյանք տա էդ կնկան, բերեց երկու փուտի հաց ու ջուր: Կերանք, խմեցինք: Մեզի էլ ուրիշ բան պետք չէր: Քնեցինք: Մինչև Սուրամ ոնց հասանք՝ չգիտեմ, գիտեմ, որ հասանք Բորժոմ: Մի մարդ ու կնիկ եկան խնդրին, թե ինձի տանեն: Ես սկսա լալ:

- Միշա՛ ջան, - ասում եմ, - ինձի չտաս, սաղ-սալամաթ մորս հասցնես: Գիշերը մենք քնանք: Էդ մարդ ու կնիկը առավոտյան էլի եկան: Տեսան որ մենք չենք ուզում, մեզի տոմս առան, հաց առան, տանձ առան, նստացրին վագոն, եկանք հասանք Բակուրյան: Էդ երկու տղաքը ասին. - Էրթանք ճաշարան, ճաշ ուտենք: Մենք մեր ճամփեն գիտենք:

Եկանք տեսանք մեր ծառը կա, բայց մերոնք չկան: Մենք չորսով փաթաթվանք էդ ծառին, սկսանք լալ: Մեր ձենը երկինք կհասներ: Դու մի ասա՝ մերոնք գիշերով փախել են, միայն տերտերն է մնացել: Եկավ ասաց. - Ինչի՞ կուլաք, որդի՞ ջան: Էկեք ձեզի տանեմ որբանոց:

Մեզի տարավ որբանոց: Որբանոցի մեջ սոված էինք, աղբը քրքրում էինք, միջի կեղտը ուտում: Անտառի մեջ էլ խոզի ընկույզ էինք ուտում: Էնպես էինք միմարել, որ մարմնի ոսկորը կպել էր մաշկին, վրաներս մազ էր բուսել:

Դու մի ասա՝ մերոնք փնտրում են մեզ: Մենք ո՛չ Սուրամի որբանոցն ենք, ո՛չ Թիֆլիսի: Տերտերը կգնա մերոնց կասի՝ ձեր երեխեքը Բակուրյանումն են: Մորս ուշքը կգնա: Մամաս ձեռքի բիլազուկը կծախի, հորս կուղարկի Բակուրյան: Ես նստած եմ, երկու-երեք աղջիկներ էինք, ասի.

- Ով որ գա աչքալուսանք տա, էսօրվա ճաշս քվեր կուտամ:

Մեկ էլ եկան ասին. - Պապադ եկել է:

Ես չեմ հավատում: Լուսամտոսի մոտ եկա տեսա: Տեսա՝ իրավ հերս է: Հերս էկավ մեզ փաթաթվեց, սկսեցինք լաց լինել: Մենք լաց ենք լինում ու ասում. - Մեզ կքնացնես. դու կթողնես կգնաս:

Հերս, թե՛ - Ա՛յ բալամ, ես հատուկ եկել եմ ձեզ գտնելու համար, ձեզ ո՞նց թողնեմ, էրթամ:

Լուսը բացվավ: Ընկանք ճանապարհ: Հերս խամ է: Մի կերպ եկանք հասանք վակզալ: Ուղքով տուն ենք գնում: Մեկ էլ հասանք դռան մոտ: Հերս ասաց. - Ձե՛ն չհանեք:

Մերս ներսից ձեն տվեց. - Ո՞վ է:

Հերս ասաց. - Ես եմ, Ղազարն եմ, բաց դուռը:

- Էրեխեքիս բերե՛լ ես:

- Էրեխեքը չկան. - ասաց հերս:

Էդտեղ մոտ ուշքը գնացել է: Լավ է եղբայրս մեծ էր, լամպը վառեց, ջուր տվեց, ուշքը տեղը բերեց:

Եկան մեզ տեսության: Բոլորը խրատում են, թե՛ քիչ-քիչ ուտացրու, քանի որ երկար ժամանակ սոված են մնացել: Է՛ն ժամանակ էլ ջադի հաց էր: Մի ամսվա մեջ եղանք պոնչիկ:

1920 թ. Հայաստանը ազատվեց, խորհրդային դարձավ, մենք եկանք Երևան:

68 (68).

**ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ԲԱԼԱԲԵԿԻ ԵՂԻԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄԸ
(ԾՆՎ. 1910 թ., ԿԱՐՍ)**

Մենք Կարս ապրում էինք շատ խաղաղ: Հայրիկս ուներ խանութ. մեր տունը սեփական էր: Մի օր էլ մայրս ասաց՝ գնանք բաղնիք: Մեզ վերցրեց, գնացինք բաղնիք: Էդ «բալկոնով բաղնիք» էին ասում, քանի որ շինված էր ջրի վրա: Հազիվ մի քիչ լողացել էինք, մեկ էլ ճչոց, գոռում-գոչում լսվեց: Դու մի ասա՝ թուրքերը եկել լցվել են բաղնիքը: Ջահել աղջիկներին մերկ-մերկ քաշում տանում են: Եկել էին սուս ու փուս, որ մարդ չիմանա: Մայրս մեզ տարավ բարեկամի տուն: Հայրս եկավ մեզ գտավ ու ասաց. - Մարիա՛մ, էստեղ մնալու տեղ չի այլևս: Գնանք Ալեքսանդրապոլ:

- Հետներս ի՞նչ տանենք, - ասաց մայրս:

- Ոչ մի բան չտանենք. երեխեքին ազատենք:

Գնացքով գնացինք Ալեքսանդրապոլ: Մամայիս հարազատները մեզ դիմավորեցին: Երկու օր չէր անցել՝ հայրս եկավ՝ այլալված, շորերը՝ պատառոտված:

- Էս ի՞նչ է վիճակդ, - հարցրեց մայրս:

- Թուրքերը լցվել են Կարսը: Մերոնց բոլոր բարեկամներին լցրին մարագները, վառին, վերջացրին: Ողջ մնացածներս փախանք Կարսա ձորը: Ով փախավ՝ պրծավ, ով ընկավ թուրքի ձեռքը՝ սպանեցին:

Ալեքսանդրապոլի հրապարակը լիքն էր կրուզավոյներով, ժողովուրդը ուզում է գնալ Թիֆլիս: Իմ մեջքին կապեցին փոքր քրոջս: Մամաս շոր. վերարկու, ուտելիք վերցրեց: Ժողովուրդը լցվել էր հրապարակը: Սաստավ էր եկել, որ տանեն Թիֆլիս: Ինձ քաշեցին վերև, երեխեն թիկունքիս: Ես լաց եմ լինում: Մայրս ներքև է: Գնացքը ուզում է շարժվել: Հասանք գնացքի կրիչին: Ասեղ գցելու տեղ չկա: Էդպես հասանք Սա-

դախլու: Դարան մտած թուրքերը թոփ գցին, պարավորը կանգնեց: Վարորդը մեռավ: Ժողովուրդը դուրս թափվեց: Լուծվեց սկսվեց թուրքի հետ: Մենք էլ ուզում էինք իջնել, մի ռուս օֆիցեր կար՝ չթողեց իջնենք: Ռուս օֆիցերը հայրիկիս գենը տվեց: Նա իջավ, սկսեց կովել թուրքերի հետ: Մենք վագոնի լուսամտոսից նայում էինք, տեսնում էինք սպանվածներին, գետնին փոկածներին: Ողջ մնացած թուրքերը փախան: Ով մեռած էր՝ թողին, ով վիրավոր էր՝ քարշ տվին, վագոն բարձրացրին: Գնացքը շարժվեց, մեզ հասցրեց Թիֆլիս: Մեզ տարան աների հայաթները տեղավորեցին:

Հայրիկս գնաց ճատի հաց բերեց: Մենք չենք կարող ուտել, մեզ անսովոր է կուկուրուզից հացը: Թատրոն եկողները մեզ վրա նայում էին ու խղում: Գետնինները փոկած. պատկած էին երեխեքը:

Թիֆլիսում ձիերով ֆուրգոն բռնեցինք, գնացինք դեպի Ռուսաստան: Հասանք Կուրան: Բարձր վիշկա կար, վրեն մարդ կար կանգնած: Դու մի ասա՝ դրանք չեչեն են, հիմա էլ դրանք հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին կոտորել:

Մենք գնացինք հասանք Արմավիր: Հիմա էլ Ռուսաստանում Չապակը՝ խուժաններով անխիղճ կերպով թալանում էր, սպանում: Նա շատ անխիղճ մարդ էր, բեժնցիներին չէր սիրում: Պուլիմյոտը ֆուրգոնում էր՝ բոլորին սպանում էր: Էլի եկանք Ալեքսանդրապոլ:

Լավ է, որ հայրիկս Կարսում խանութ ուներ, դրանով մեզ փրկեց: Իր ոսկիները պապաս ինձ վրա էր կապել: Էդ ոսկիներով էլ փրկվանք: Յոթ երեխա էինք, միայն ես եմ ողջ մնացել:

69 (69).

**ՓԱՌԱՆՁԵՄ ԿՈՍՏԱՆԻ ՏԵՐ-ՀԱԿՈՒԹՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄԸ
(ԾՆՎ. 1912 թ., ԿԱՐՍ)**

Մովել եմ 1912 թվին Կարսում: Կարսի մոտ, Ջախն գյուղում ունեցել ենք գյուղական կալվածք, տուն, շատ անասուններ, հողամաս, որի վրա աշխատում էին մշակները: Մշակները զբաղվում էին հողը մշակելով,

վարում էին հողը, ցանում, հավաքում էին բերքը, խնամում էին անասուններին:

Հիշողությանս մեջ տպավորված է իմ պապը՝ Տեր-Հակոբը, որը տասներկու գյուղի քահանա էր և մի-

ածամանակ սպասարկում էր Կարսի եկեղեցին: Նա պատկառելի, սպիտակ մորուքով, շատ բարեկիրթ ու մաքրասեր անձնավորություն էր:

Հայրս՝ Կոստանը, արհեստավոր էր, ատաղձագործ, դարբին. սայլեր էր սարքում: Նա շատ աշխատասեր և ընտանիք սիրող մարդ էր: Ես ունեի չորս եղբայր և երկու քույր, այսինքն՝ վեց երեխա էինք:

Քույրերս՝ Սիրանուշը տասնչորս տարեկան էր, Արեգանգանը՝ տասնվեց: Լրեխաներից մեծը Հմայակն էր, ծնված 1899 թվին. հետո՝ Բագրատը, ծնված 1908 թվին, Գուրգենը՝ 1910 թվին և Հակոբը, որի ծննդյան թիվը չեմ հիշում. նա ինձանից էլ փոքր էր: Հմայակը սովորում էր Կարսի գիմնազիայում և մասնակցում էր ուսանողական հավաքների. որոնց նպատակն ու ծրագիրը ինձ ծանոթ չէին:

Հիշում եմ, երբ 1918 թվին թուրքերը հարձակվեցին, մերոնք պատրաստվում էին տանը հաց թխել: Հանկարծ հայտնեցին, թե՛ «Ով կարող է, թող փախնի. թուրքերը վրա են տվել»: Հայրս մի սայլ վերցրեց, մեզ նստեցրեց մեջը ու փախանք: Մանապարհին մեր սայլը գողացան, մնացինք մեր ոտքերի հուլիսին: Հասանք Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր): Այնտեղ մեզ նստեցրին ակարանքատար գնացքի բաց վագոնները և տարան: Չհասած Թիֆլիս, թուրքերը կրակոցներով հարձակվեցին մեր գնացքի վրա: Չգիտեմ ով որ կայարանում մեռավ, բայց զոհեր ունեցանք: Հիշում եմ, որ մեզ իջեցրին Նավթլուղ կայարանը: Այնտեղ կորցրեցինք իմ երկու քույրերին: Մի մեծահարուստ, կարծես Մանթաշովն էր, օրը մեկ անգամ ճաշ էր բաժանել տալիս գաղթականներին:

Լուր եկավ, թե թուրքը ետ է գնացել: Մենք վերադարձանք Գյումրի, որ գնանք նորից Կարս՝ մեր տունը: Գյումրիում գտանք կորած քույրերիս և ոտքով գնացինք Կարս: Մեր տունը ավերված գտանք: Բայց մտանք և ստիպված ապրեցինք գարնանից մինչև աշուն: Բերքահավաքի ժամանակ թուրքերը նորից հարձակվեցին հայերի վրա: Նրանք գրավել էին Կարսի բերդը և մնում էին այդտեղ: Հայերը բանակ չունեին: Բանակը ենթարկվում էր դաշնակների, իսկ նրանք էլ չկային, փախել էին, և բանակը մնացել էր անպաշտպան: Թուրքերը փակել էին փախուստի ճամփաները, մենք չկարողացանք փախչել: Մեր գերդաստանի անդամներից շատերը կորցրին իրար: Ես մնացի մեծ եղբորս՝ Հմայակի կնոջ՝ Սոֆյայի հետ Կարսի ձորում, որտեղ որբանոց կար: Ընտանիքի մյուս անդամները փախել էին մայրիկիս՝ Սիմայի հետ: Ռոնաք էին հայրս, քույրերս, եղբայրներս: Մեծ եղբորս տեղը ընդհանրապես չգիտեինք: Հետո իմացանք, որ նա մասնակցել է Մայիսյան ապստամբությանը, քանի որ նա շատ գրագետ էր, տիրապետում էր ռուսերենին և շատ գրքեր էր կարդացել: Նա հետո ծառայում էր նորաստեղծ Հայկական բանակում որպես քաղաշխատող: Մեր բարեկամները մեզ հետ որոշեցին գնալ Երևան, որտեղ հայրս պետք է իր արհեստը օգտագործեր՝ մեզ մի կերպ պահելու համար:

Երևանում բոլոր գաղթականները լցվել էին Ս. Սարգիս եկեղեցու բակը, որտեղ ապրում էինք բաց երկնքի տակ: Սկսվեց տիֆի և խոլերայի համաճարա-

կը: Հայրս մահացավ՝ հարյուրավոր ուրիշների հետ, որոնց դիակները սայլերով տեղափոխում էին ամբողջ օրը:

Կորցնելով մեր կերակրողին և բաց երկնքի տակ քանի որ հնարավոր չէր այլևս ապրել, մայրս որոշեց մեզ տանել Գյումրի, որտեղ մալարիայից մահացավ մեծ քույրս՝ Սիրանուշը: Մայրս աշխատանք չգտնելով՝ մեզ տարավ որբանոց, իսկ ինքը հորեղբորս ծանոթների միջոցով տեղափոխվեց նրա մոտ: Հորեղբայրս Կարսից փախնելով՝ հաստատվել էր Մեղրաշատ (Ղազանչի) գյուղում: Մենք տեղավորվեցինք տարբեր որբանոցներում, ես՝ այժմյան բանտի տեղը, իսկ եղբայրներս՝ «Չաշկա չայ» (մի բաժակ թեյ) կոչված որբանոցում: Հետագայում եղբայրներս տեղափոխեցին պարոն Հակոբի որբանոցը, որը գտնվում էր այժմյան երաժշտական հիմնադրոջ դպրոցի տեղում: Իսկ ինձ տեղափոխեցին Սլաքոտկի որբանոցը, մինչև Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր: Քանի որ ապրուստի ոչ մի միջոց չկար, մեզ տեղափոխեցին այլ որբանոց, որը գտնվում էր այժմյան Մերկուրովի անվան թանգարանի շենքում և որը հովանավորում էին ամերիկացիները: Մեր դպրոցի թարգմանիչն էր օրիորդ Սաթենիկը: Որբանոցում մահացավ քույրս՝ Արեգանգը, իսկ Գուրգենին մահամերձ տուն բերեցին:

Եղբայրս՝ Հմայակը, գտնվում էր քաղաքացիական պատերազմում: Հայաստանում արդեն հաստատվել էին սովետական կարգեր, սակայն պատերազմը չէր ավարտվել: Ռաշնակները փոխանակ մազապուրծ ազգը փրկեին, հետապնդում էին ապստամբության մասնակիցներին: Ծատ մասնակիցների նրանք սպանեցին Արգիմի ձորում, որը գտնվում էր Կարսում: Հմայակը ճակատագրի բերումով փրկվում է՝ փախչելով հայկական նորաստեղծ համար առաջին բանակ և աշխատում է որպես քաղցրեկավար: Սակայն նրանից մենք տեղեկություն չունեինք: Նա ունեցավ մեկ տղա, որը 1920 թվի համաճարակին մահացավ: Այդ ընթացքում հարսս՝ Սոֆյան, եղբորս հետ շրջում է պատերազմի դաշտում և օգնում վիրավորներին: Նրանք լինում են Շուշիում, Չանգեզուրում, ապա՝ Ռիլիջանում, որից հետո հայկական բանակը տեղափոխվում է Ռիլիջանից Քանաքեռ: Գնացող-եկող բանակայիններից մայրս հետաքրքրվելով՝ իմանում է նրա տեղը: Մի քանի ուրիշ մայրերի հետ նա էլ ոտքով հասնում է Քանաքեռ. զրտնում եղբորս: Դա արդեն 1923 թ. էր: Իմանալով հորս մահը և այն, որ մենք գտնվում ենք որբանոցում և որ ամերիկացին պատրաստվում է մեզ՝ որբերիս, Ամերիկա տանել, եղբայրս գալիս է Գյումրի, որպեսզի մեզ որբանոցից վերցնի: Դա եղավ պատճառ, որ նա բանակից զորացրվեց: Նրան աշխատանք տվեցին իրավապահ մարմիններում: Նա տուն վարձեց քաղաքային այգու մոտ:

Եղբայրներս ու ես ընդունվեցինք դպրոց՝ սովորելու: Բագրատը շատ լավ էր սովորում: 1940 թ. ավարտեց Մոսկվայի Տիմիրյազևի անվան գյուղատնտեսական ակադեմիան, որից հետո երկար տարիներ նրվիրվեց իր մասնագիտությանը, պատվով կատարելով իր գործը: Նա մասնակցեց նաև Հայրենական մեծ

պատերազմին և վերապարտված 1944 թվին:

Ես ավարտեցի յոթնամյա դպրոցը և ամուսնացա: Ունեցա լավ ամուսին, որը մեկնեց սովետական բանակ, սովորեց, դարձավ հրամանատար, լավ պարաշյուտիստ և այլն: Նրան ուղարկեցին Լեհաստան (Արևմտյան Ուկրաինա)* ծառայելու: Մենք գնացինք ընտանիքով: Այնտեղ ունեցա իմ չորրորդ երեխան:

Սկսվեց Մեծ հայրենականը՝ լեհական հեճոց այն քաղաքից, որտեղ մենք ապրում էինք: Գիշերվա ժամը չորսն էր, լույսը բացվելուն պես ես չորս երեխաներով, բեռնատար մեքենայի մեջ, փախանք այդ քաղաքից: Մենք բավական դժվարությամբ հասանք Հայաստան, Գյումրիում էլ տեղավորվանք: Հիմա արդեն ութսունյոթ տարեկան եմ, թոշակի եմ անցած:

70 (70).

**ԽԱՆՈՒՄԱ ԶԸՆԴԻ ԶԱԼԻԼԻ ՊԱՏՄԱԾԸ *
(ԾՆՎ. 1912 Թ., ԿԱՐՍ, ՂԸԶԸԼՂՈՒԼԱ Գ.)**

Ես ծնվել եմ 1912 թ. Կարսի Ղըզըլդույա գյուղում: Պապս գյուղի ջրբաժանն էր: Մերոնք զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Իմ հոր անունը Զընդի էր: Իմ հոր տունը լավ տուն էր, իսկական օջախ էր: Ռսի չինովնիկները գալիս էին, մեր տունն էին իջևանում, հյուրասիրվում: Մերոնք հայերի հետ շատ մտերիմ էին: Հայրս նույնիսկ հայերեն գիտեր:

Մեր գերդաստանը հիսունյոթ հոգի էր: Բոլորը իրար հետ ապրում էին հաշտ ու համերաշխ: Մեր էդ մեծ գերդաստանից միայն ես եմ ողջ մնացել:

Իմ հայրը ուներ մի եղբայր Ռըզգո անունով, իսկ մյուս եղբոր անունը Ղարո էր: Իմ հորեղբայր Սայիդը ևս շատ լավ հարաբերություններ ուներ հայերի հետ:

1918 թվին մենք ևս հայերի հետ, որպես եզդի քրիստոնյաներ, Կարսից գաղթեցինք, քանի որ մեր քրդական աղաթում կար, որ եթե տոհմը գնում է, բոլորը պիտի հետևեն միմյանց:

Մենք Ալազյազի փեշերին ցեղակիցներ ունեինք, եկանք էնտեղ ու սըթըրվեցինք:

Գաղթի ճամփին թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Մեր հետևից էին գալիս ու հանդիպածին կոտորում: Էլ հայ, եզդի, իրար խառնված, փախչում էինք՝ մեր հետևից թողնելով լիքը դիակներ: Բայց մի կամուրջ կար, հիշում եմ մինչև օրս, էնտեղ թուրքերը հարձակվեցին մեր վրա, սկսեցին սպանել և՛ հայերին, և՛ եզդիներին: Սպանում, զցում էին զետը: Գետի մեջ դիակները իրար վրա կուտակված էին: Էդտեղ հրացանով սպանեցին ճակ իմ հորն ու մորը: Իմ հորեղբորս թաքցրել էինք կողմնների ծալքերի մեջ, և նա փրկվավ: Իմ հորեղբայրս վեր կալավ ինձ ու իր տղին՝ Քամելին, ոտքով եկանք, հասանք Աշտարակ:

Արդեն 1920 թիվն էր: Աշտարակում մանկատուն կար, որի տնօրենը եզդի Ալիխանն էր: Բայց նա մեզ տեր չկանգնեց, ասաց՝ փաստաթուղթ չունեք: Էդ մանկատանը և՛ հայ կար, և՛ եզդի, և՛ նույնիսկ թուրք երեխա: Մի թուրք աղջիկ կար շատ սիրուն Թելլի անունով: Այդ մանկատունը հարուստ Բեկլարի տունն էր.

որ պետությունը նրա ձեռքից վերցրել էր ու մանկատուն դարձրել: Հորեղբայրս մեզ թողել, գնացել էր: Մենք՝ ես ու Քամելը, մնացինք մանկատանից դուրս: Գիշերը քնում էինք պատերի տակ, ցերեկը՝ մուրացկանություն անելով, մեր գոյությունը պաշտպանում: Ի՞նչ անենք, սոված ենք, հաց ենք հավաքում: Էնտեղ մի կին կար, Սոֆի-ծալոն էին ասում: Դա մի օր ինձ կանչեց, ասաց. «Աղջիկ զավակ ես, մի՛ գնա մուրացկանություն անելու, արի՛, քեզ տեղ կտամ իմ տան հայաթում»: Նա ուներ տղաներ՝ Վարդան և Տիգրան ու մի աղջիկ՝ Արփեմիկ անունով: Սոֆի-ծալոն նրանց խնդրեց, որ մի թուղթ բերեն, որ եզդի ալիխանին ցույց տանք: Տղաները էդպես էլ արեցին: Ալիխանը մեզ ընդունեց մանկատուն: Օղորմի էդ Սոֆի-ծալոյին, քանի որ մենք նրա շնորհիվ ողջ մնացինք: Հորեղբորս տղան՝ Քամելը, տիֆ ընկավ: Ես մեջքիս առա նրան, տարա Աշտարակի հիվանդանոցը, բայց նա էնտեղ մահացավ: Հովհաննես Թումանյանը մի օր իր աղջկա՝ Նվարդի, հետ եկավ Աշտարակի եզդիների մեր որբանոցը: Նա խտրություն չէր դնում հայի ու եզդու միջև: Մեր գլուխները շոյեց ու ինձ հարցրեց. «Աղջիկ ջա՛ն, ո՞նց ես»: Ես ամաչեցի, գլխովս նշան արի, որ լավ եմ:

Ես մանկատանը մնացի մինչև 1926 թիվը, երբ հրաման եկավ, որ բոլոր որբանոցները պիտի միացվեն ու տարվեն Ջալալօղլի, որ հետո կոչեցին Ստեփանավան, և որը դարձավ որբանոցների կենտրոնը: Հետո հրաման եկավ, ում հասակը բոնում է, տանեն Լեհիանական (այժմ Գյումրի), տեքստիլ-տրիկոտաժի ֆաբրիկա է բացվում՝ էնտեղ աշխատելու: Ես էլ ուզեցի գնալ, բայց ինձ թույլ չտվին: Հետո ճարակությամբ մտա գնացողների շարքերը, հասա Լեհիանական: Էնտեղ ճաշի չեք էին տալիս, որ ճաշ ուտենք: Ձեռներս փող չկա: Մեր ճաշի չեքերը ծախեցինք, էդ փողով տոմս առանք, եկանք Երևան: Էդ արդեն 1929 թիվն էր:

Որբերը, որ գալիս էին Երևան, գնում, ներկայանում էին Լուսժողկոմատ: Էնտեղ մի բարի հայ մարդ մեզ շատ օգնեց, ասաց. «Մենք ձեզ ճրագով էինք ման գալիս, լույսով գտանք: Աղասի Խանջյանը եզդիների տեխնիկում է բացել, ձեզ կուղարկեն էնտեղ՝ սովորելու»:

Ես էլ գնացի եզդիների տեխնիկումը, որի առաջին տնօրենն էր նշանակված Ջասըմե Ջալիլը: Էնտեղ մեզ ձրի հագուստ, սնունդ տվեցին, ուսում ստացա,

* Թեպետ ազգությամբ եզդի Խանումա Ջալիլը արդեն առաջացած տարիք ունի և անկողնային հիվանդ է, բայց հրաշալի հայերեն է խոսում և իր ամուսնու՝ Ջասըմե Ջալիլի հետ դաստիարակել ու հասցրել է ուսումնառու և գիտնական զավակներ:

հետո էլ ամուսնացա Ջասըմե Ջալիլի հետ: Էնպես որ հայերի օգնությամբ և նրանց շնորհիվ փրկվանք տունտեղ եղանք: Օղորմի էդ հայ բարի մարդկանց, որ մեզ օգնեցին: Իմ երեխեքը հայկական կրթություն ստացան. Օրդիխանը և Ջալիլը դիսերտացիա պաշտպանեցին.

գիտական աստիճաններ ստացան, իսկ աղջիկս՝ Ջեմիլեն, որը երաժիշտ է, ինքն էլ լավ, խելացի երեխաներ է հասցրել և թոռների հետ հիմա ինձ էլ է պահում: Ես շատ շնորհակալ եմ իմ զավակներիցս: Ես էլ իմ թոռներով եմ ուրախանում:

71 (71).

ԱՂԱՍԻ ԱՐՇԱԿԻ ԿԱՐՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1913 Թ., ԿԱՐՍ, ԾՊՆԻ Գ.)

Կարսը ոռուսական գաղութ էր: Ռուսաստանը եվրոպական երկրների հետ պատերազմի մեջ մտավ և իր գորքը տարավ ճակատամարտ:

Նախ՝ ինչու՞ է մեր գյուղը Ծպնի կոչվում: Դրա պատասխանը հետևյալն է: Գետը որ հոսում է գյուղի միջով, գյուղը բաժանում է երկու մասի: Դրա համար էլ կոչվել է Ծպնի:

Առաջին գաղթը եղավ 1918 թ., երբ թուրքերը հայերին ստիպեցին տեղահանվել: Տիգոր գյուղը ցարական Ռուսաստանի ժամանակ զինվորական նստավայր էր, մեր գյուղից երեք-չորս կմ. հեռու էր:

Թուրքերը զինված եկել, ստիպում էին հայերին ընդունել թուրքական կրոնը և նրանց սովորությունները: Հայերը չէին ուզում և դիմադրել էլ չէին կարող, քանի որ մեր ուժերը թույլ էին. ստիպված գաղթի ճամփան բռնեցին:

Հիշում եմ մեր ընտանիքը. հայրս ինձ ու քրոջս, որը ինձնից երկու տարի մեծ էր, բարձրացրեց սայլի վրա, կապեցին մեզ, որ չընկնենք: Թուրքերը ճանապարհին կրակում էին մեզ վրա: Մենք ստիպված փախչում էինք: Հիշում եմ, ճանապարհին հայրս սայլը կանգնեցրեց, ես ու քույրս սայլից վար իջանք: Մեր գյուղի քարավանն էր այդ: Մի տղա մոտեցավ ինձ, հորս հրացանն իմ ձեռքին էր, ուզեց, ես՝ չտվի. ընկա, թևս կոտորվեց: Պապիս եղբայրը սնխի էր, կապեց:

Ծպնիից ճանապարհը դեպի կենտրոն՝ այսինքն դեպի Կարս էր գնում: Երբ մտանք Կարս, մայրս ասաց. - Էս Կարսն է:

Ես ու քույրս գլուխներս բարձրացրինք, տեսանք Կարսը՝ ափսեհ նման, շրջապատված բարձունքներով, վերևում երկու բերդ կար: Երբ Կարսի միջով անցանք, առաջին անգամ տեսա քաղաքը: Տեսա մարդկանց, խանութներ: Դա ավելի հարուստ էր, քան մեր Ծպնի գյուղը: Մենք Կարսից էլ դուրս եկանք: Գնացինք Ալազյազի ստանցիան:

Արազը անցնելիս՝ վարարման ժամանակն էր, մեր ժողովրդի կեսին ջուրը տարավ: Ես սայլի վրա էի, ջրի միջից անցնելիս մեր սայլի կեսը ջրի մեջն էր խըրված, քաշելով, քաշելով դուրս հանեցինք:

Մեր գերդաստանը քսաներեք հոգի էինք: Արաքսը անցնելուց հետո շատ քիչ մնացինք: Հայրս ուզում էր գնալ Երևան, բայց Մաստարայի և Թալիմի հատման կետում թուրքերը կողոպտեցին և սպանեցին նրան:

Հորեղբայրս մեր անասունները տարել էր Մաստարայի տափարակը արածացնելու, թուրքերը հարձակվում են հորեղբորս վրա, անասունները խլում են,

նրան և իր ընկերոջը սպանում, անասուններին քշում, տանում: Մենք էդ օրվանից մնացինք առանց անասունի: Մաստարայում նույնիսկ գետնին ընկած ցորենի հատիկը հավաքում էինք, քանի որ ծայր աստիճան աղքատացանք:

Հետո պապս վարակվեց խոլերայով և մահացավ: Թուրքերը Մարալիկի մոտ պապիս եղբորը հետապնդում են, սպանում են և՛ նրան, և՛ նրա կնոջը, և՛ նրանց տղային՝ Վաչագանին:

Հետո, թե մենք ինչպես ենք վերադարձել մեր գյուղը՝ չեմ հիշում, բայց եկանք գյուղ: Մեր գյուղն ամբողջովին ավերված էր: Մեր տները քանդել էին և անգամ մեր հացատները պարպել էին: Մենք սկսեցինք ապրել այնտեղ: Գյուղում մենք ունեինք ցորեն պահելու գետնափոր հորեր: Մայրս իմ ու քրոջս ձեռքը բռնելով՝ բարձրացավ դիմացի բլուրը, որտեղ մեր գոմերն էին: Ի՛նտեղ էին մեր ցորենի հորերը, գնում էինք մի քիչ ցորեն բերելու, որ ուտենք: Տեսանք, ոյ, թուրքերը ցորենի հորը գտել ու թալանել էին: Ոչ մի հատիկ չէին թողել, գոմերն էլ այրել էին: Այդ ժամանակ մայրս ցույց տվեց թուրքերի հողերը և ասաց. - Սպասի՛ր, մի քիչ բանջար հավաքեմ, գնանք:

Այդ ժամանակ թուրքերը սկսեցին մեր ետևից վազել, որ բռնեն: Մենք շնչակտուր բլուրից ցած իջանք և փախանք:

Ռուսական կառավարությունը, տեսնելով այդ վիճակը, կազմակերպեց սովյալների համար օգնություն՝ սնունդ, հագուստ: Գյուղում սովամահ եղողների թիվը շատ-շատ էր, քանի որ և՛ հիվանդ էին, և՛ սոված էին: Մեզ գարի տվին, որ ցանենք: Մենք և բլուր գյուղացիները անասուն չունեինք, որ հողը վարեինք: Քեռիս եկավ մեր գարու տեղը վարեց, ցանեց ու գնաց իրենց Ջրչի գյուղը:

1919 թ. երկրորդ գաղթի ժամանակ, երբ որ գարին ցանեցինք և դեռ ոչինչ չունեինք, դաշտից ավելուկ էինք քաղում: Հատիկների սերմը աղում էինք, հաց էինք թխում և այդ կանաչիկ հետ ուտում էինք: Ես և քույրս, մեր ամբողջ ընտանիքը անհամբեր սպասում էինք, որ այդ գարին հասունանա, տանենք, աղանք, որ հաց թխենք, ուտենք: Այդպիսի մեծ կարոտով սպասում էինք գարու հասնելուն: Գարին հասունացավ, քաղեցինք, փայտերով ձեծեցինք, չորացնում էինք, որ տանենք աղաց՝ այլուր դառնա, հայտնեցին, որ Ռուսաստանը Կարսը հանձնել է թուրքերին, և թուրքերը գալիս են: Մեզ մնում էր միայն՝ փախչել:

Նորից մենք բռնեցինք գաղթի ճամփան, Մենք այն ժամանակ ո՛չ անասուն ունեինք, ո՛չ ապրելու հնա-

րավորություն, դատարկ, կիսատկյոր, ոտաբոքիկ ան-
րից գաղթեցինք: Ընտանիքի մի մասն էլ փոքր երեխա-
ներով ճանապարհին կտորովկեց: Օրինակ, պապիս եղ-
բոր կինը փախուստի ժամանակ իր կրծքի երեխային
զցում է ճանապարհին. քարերի վրա, քանի որ չէր կա-
րողանում տանել երեխային: Պապս ճանապարհին ճը-
կատում է, որ երեխան իր եղբոր կնոջ ձեռքին չէ, հարց-
նում է. - Անու՛շ, որտե՞ղ է երեխան:

Անուշը պատասխանում է. - Ես ինքզինքս չեմ
կարողանում տանել, ճամփին թողի քարերի վրա:

Պապս, որ մեծն էր, փոքր եղբորն ասում է. -
Գնա՛, երեխային ետ բեր:

Փոքր եղբայրը գնում, ետ է բերում երեխային:

Եկանք հասանք Ալազյազի ստանցիան: Մերոն-
ցից շատերը կտորով էին: Հասել էինք Մաստարա:
Փոքր երեխաները հիվանդացել էին, սոված, հիվանդ՝
մահացան: Մեր ընտանիքը 23-ից մնացել էր 12 հոգի:

Ալազյազի ստանցիայում՝ Մաստարայում, եր-
կու-երեք օր մնացինք: Ա.սին. «Թուրքերը գալիս են Մաս-
տարայի վրա»: Մայրս իմ ու իմ քրոջ ձեռքը բռնած՝ փա-
խավ Երևան: Թուրքերը կրակում էին բարձունքից: Մենք
ոտաբոքիկ էինք: Մամփան քարոտ էր ու փշոտ: Այդ
ճանապարհով փախնելով՝ հասանք Էջմիածին: Էնտեղ
մայրս քրոջս հանձնեց ամերիկյան որբանոց:

Արդեն 1919 թվի աշունն էր, երբ հասանք Երե-
վան: Ցախի մեղաճում անասունի շուկա էր: Մենք՝
գաղթականներս, սոված էինք: Մեծ քանակությամբ
գաղթականներ էինք. երեսուն-քառասուն ընտանիք
տեղավորվանք մի խանի մեջ, որտեղ լույս չկար՝ մութը
ընկնելուն պես պառկում էինք: Երևանում տարածված
էին սուր վարակիչ հիվանդություններ՝ բժավոր տիֆ,
խոլերա: Մարդիկ մեռնում էին ամեն րոպե, նույնիսկ
փողոցում քայլելու ժամանակ: Երևանի փողոցներում
ամեն օր շրջագայում էին հատուկ սայլեր՝ մահացած-
ների դիակները հավաքելու համար: Այնպիսի աղքա-
տության էին հասած մարդիկ, որ մահացած մարդկանց
շորերը հանում էին, մերկ վիճակում գցում էին սայլի
մեջ, որը տանում գցում էր փոսը:

1920 թվին միայնակ և հուսահատ մնացած մայ-
րըս ամուսնացավ մեր գյուղացիներից մեկի հետ, որի
անունը Կարո էր: Կարոն մեզ տարավ Արամուս գյուղը:
Էնտեղ երկու ամիս մնացինք: Խորթ հայրս մորս ասում
էր. - Երեխեքիդ տար որբանոց, ես չեմ կարող պահել:

Մայրս էդ ժամանակ հղի էր, ոտքով Արամուսից,
ոտաբոքիկ, բերեց Երևան ինձ, հանձնեց տատիկիս՝ հո-
րըս մորը: Հորեղբորս կինը, որն ապրում էր տատիս
հետ, ասաց. - Մենք մեր գլուխը չենք կարող պահել,
տար որբանոց:

Մի օր Արարատ տրեստի՝ Օուստովի գործար-
անի բակում կատարում էին մանուկ, անտեր երեխաների
հավաքագրում: Այնտեղ հավաքված երեխաների թիվը
հազարից ավելի էր: Իմ հերթը դեռ չէր հասած, ինձնից
առաջ երկու հարյուր հոգի կար, երբ սահմանափակե-
ցին ցուցակագրումը: Երբ բոլորը ցրվեցին, հորեղբորս
կինը մոտեցավ Օուստովի գործարանի բակի փայտե
դարպասին, նկատեց, որ ներքևի մասում տեղ կա՝ երե-
խային կարող է անցկացնել, ինձ ասաց. - Հլա մի հատ
գլուխդ մտցրու, տես, կարո՞ղ ես անցնել:

Ես գլուխս մտցրեցի, տեղավորվեց, ինքն էլ ետե-
վիցս հրեց, ես ընկա ներս, գնացի խառնվեցի բակում
գտնված երեխաներին:

Երեկոյան ժամին մեզ նստեցրին սայլերը, տա-
րան Էջմիածին: Սայլի մեջ գտնվող երեխաները կիսա-
մերկ էին, կեղտոտ, ոչլոտ, տառապում էին քոսով: Մեզ
տեղավորեցին Հոփսիսիմեի տաճարի խուցերի մեջ:
Առավոտյան եկան հոգևորականները, սկսեցին ստու-
գել, թե քանի երեխա են բերել: Կարդացին ցուցակը:
Իմ անունը ցուցակում չկար: Վարդապետներից մեկը
կարգադրեց, որ ինձ ետ ուղարկեն Երևան, բայց մի
բարձրահասակ հոգևորական տեսավ, որ ես լաց եմ լի-
նում, խղճաց, հրամայեց, որ ցուցակում ավելացնեն:
Բոլոր երեխաների 90 սովորը քոսով վարակված էր:
Ամեն առավոտ վառարանները վառում էին, որբերը
կանգնում էին վառարանի կողքը, տաքանում էին և
քյուբյուրդից պատրաստված մածուկը քսում էին մար-
միններին, որ այն ժամանակ միակ քոսի բուծումն էր:
Այդպես երկու ամիս հետո հազիվ ոմանք բուծվեցին:
Իմ՝ Էջմիածնում գտնված ժամանակ քույրս եղել է Էջ-
միածնի աղջիկների որբանոցում, բայց ես նրան չէի
ճանաչում: Տատս գալիս է Երևանից՝ քրոջս տեսնելու,
տեսնում է, որ քույրս մերձիմահ է: Պառավ կինը շալա-
կով Երևան է բերում նրան. բայց քույրս մահանում է
1920 թ.: Նա թաղված է Կոմիտասի այգում:

Մայրս 1920 թ. Արամուսում գտնված ժամանակ
ծննդաբերում է: Խնդրում է գյուղացիներից մեկին՝
հայտնեն տատիկիս, որ իր մի հատիկ տղա՝ Աղասուն
բերեն իրեն մոտ, քանի որ ինքը գգում է, որ մահամերձ
է: Ինձ տատիկս բերեց Երևան, Երևանից էլ Արամուս,
բայց արդեն մայրս մեռած էր:

Նորից գնացի Էջմիածին, իմ որբանոցը, որը տե-
ղափոխեցին Ստեփանավան: Ստեփանավան գտնված
ժամանակս ես տրախտմայով հիվանդացա: Ամեն օր
հիվանդ երեխաների հետ ինձ տանում էին բուժարան՝
կապույտ շիբ էին քսում աչքերիս: Մի օր մեր շարքը
կանգնեց Ամերիկյան որբանոցների պահեստների
դիմաց, քանի որ մի երեխա իրեն վատ էր զգում: Այդ
ժամանակ ինձ մոտեցավ այդ պահեստի բանվորներից
մեկը, որի անունը Անտիկ էր: Հարցրեց. - Որտեղացի՞ ես:

- Ծպնեցի եմ, - ասացի ես:

Նա ինձ ասաց. - Բա ինձ չե՞ս ճանաչում, ես քու
հորաքրոջ տեգրն եմ:

Այդ ժամանակ ես կորած էի ամբողջ գերդաս-
տանիս համար: Անտիկի միջոցով կարողացան իմա-
նալ իմ տեղը, քանի որ հետո մեր մանկատունը տեղա-
փոխեցին Ալեքսանդրապոլ, Պոլիգոն էր կոչվում: Ինձ
հետ Օիրազն էր, Ալազանը: Այստեղ դրությունը շատ
վատ էր: Օրերն անց էինք կացնում կիսաքաղց վիճա-
կում, քանի որ որբանոցի սննդի պահեստը այրվել էր,
և մթերք չկար:

Տատիկս եկավ Ալեքսանդրապոլի որբանոցը՝
ինձ տեսնելու, և մի՛նչ և 1927 թ. տատիկս այլևս ինձ տես-
նելու կամ կանչելու հնար չունեցավ:

1927 թվին, երբ ամերիկացիները, Սովետական
Միության պահանջով, այն որբերին, որոնք բարեկամ-
ներ ունեին, ուղարկում էին նրանց մոտ, իսկ հարազատ
չունեցողներին հանձնում էին սովետական մանկա-

տուն, այդ ժամանակ հայտնեցին բոլոր երեխաների բարեկամներին, որ իրենց երեխաներին գան վերցնեն մանկատնից: Ես չունեի ոչ մի հարազատ, որ ինձնով հետաքրքրվեր: Թալիհնի մի մարդ, որը չուներ երեխա, ցանկություն էր հայտնել որբանոցից մի հոգեզավակ վերցնել: Թալիհնի մի երեխա, որ ինձ հետ գտնվում էր որբանոցում, պատմել էր իմ մասին, որ ես չունեմ ոչ մի հարազատ և կարող է գալ ինձ վերցնել: Այդ մարդը գրում է Լենինականի որբանոցին, որ, իբր թե, ես իր եղբոր տղան եմ և ցանկանում է ինձ վերցնել, բերել Թալիհ: Նամակ է գրում որբանոց, որ Աղասի Արշակի Սահակյան անունով տղան իր եղբոր տղան է: Բայց Լենինականի որբանոցում այդ անունով երեխա չեն գտնում: Բոլոր Աղասիներին հավաքում են, հարց ու փորձ են անում, հետո կանգնեցին ինձ վրա:

1927 թ. աշնանը ինձ, տասնհինգ երեխաների հետ, մտնեցին սայլի վրա, բերեցին Թալիհ: Այնտեղ նկատեցին, որ մի մարդ մոտեցավ խմբի ղեկավարին և հարցրեց, թե ո՞րն է Աղասին: Ես զգացի, որ դա մեր բարեկամը չէ: Եվ շատ էի վախեցնում, նրանք երեխաներին տանում ոչնչացնում էին: Ես չզգացի, ասի. - Դա իմ հորեղբայրը չի:

Ես Թալիհնում շատ մեծ աղմուկ բարձրացրեցի, այնտեղ կային շատ գյուղացիներ:

Խմբապետն էլ նկատեց, որ անհնար է իմ կամքը կոտրել, ստիպված ինձ ետ տարավ Լենինականի մանկատունը:

Չանցած տասնհինգ օր, այդ աղմուկի մասին իմանում է Փիրմալաքում ապրող պապիս եղբայրը և ասում է. - Դա իմ եղբոր թոռն է:

Գրելով մանրամասն տեղեկություններ իմ պատկանելիության մասին, մեկ ամսից հետո ինձ բերեցին Փիրմալաք: Ես մանկատնից հետո եկա տատիս գտա: Եկա՝ Փիրմալաք չմնացի: Պապիս եղբայրը ինձ բերեց Ալազյազի ստանցիան, որտեղ անասնաբուծական ֆերմա կար: Պապիս քրոջ մոտ հինգ օր մնացի, հետո ոչխարները բարձեցին, ինձ էլ զցեցին ոչխարների մեջ, վազոնի դուռը փակեցին: Պարավոզը ամեն ստանցիան կանգնում էր՝ ջուր, փայտ վերցնում: Երբ ես Երևան հասա, կեղտի մեջ կորած էի: Եկել եմ Երևան, մոռացել եմ տատիս տունը որտեղ էր: Եկա, կանգնեցի 26 կոմիսարների այգու մոտ: Ինձ մոտեցավ մի համբալ՝ փալանը մեջքին, ասաց. - Ինչի՞ ես կանգնել:

- Որբանոցից եմ գալիս, տատիս տունը չգիտեմ ու՞ր է:

- Որտեղացի՞ ես, - հարցրեց նա:

- Թալիհնի եմ:

- Ես ծպնեցի ճանաչում եմ, արի քեզ տանեմ, նա կասի քո հարազատների տեղը:

Բերեց ինձ Ղանթարը՝: Հարց ու փորձ արեց, ինձ տարավ պապիս եղբոր աղջկա ամուսնու՝ Արշալույսի խանութը: Արշալույսն ասաց. - Նստի, խանութը որ փակեմ, քեզ ցույց կտամ տատուդ տունը:

Իրիկունը էր մարդը ինձ տարավ ոչ թե տատուս, այլ՝ հորաքրոջս տունը: Երբ հորաքույրս իմացավ՝ լաց եղավ: Գնաց տատիկիս կանչեց: Տատս իմ հորեղբոր աղջկա հետ միասին եկավ ինձ տեսնելու: Երբ ես տեսա էդ աղջկան ասի. - Ես էս աղջկան տեսել եմ որբանոցում:

Դու մի ասա, դա իմ հալալ հորեղբոր աղջիկն էր՝ չեմ իմացել:

Տատս այն ժամանակ ապրում էր մի մասնավոր մարդու տան միջանցքում: Երբ ինձ տեսան, որ տատիս հետ պիտի ապրեմ, տանտերը ասաց տատիս. - Էլ իմ տանը չես մնա:

Երկու ամիս ապրել ենք փողոցում: Հետո քաղտովետը մեզ մի հատ մառան հատկացրեց, որը քանդված դուռ ուներ, բայց լուսամուտ չկար: Իմ գոյությունը պահպանելու համար շուկայում ջուր եմ ծախել: Իմ ընկերների օգնությամբ գնացել, ընդունվել եմ պիոներ կազմակերպության մեջ: Ամեն կիրակի օր մենք պիոներական հավաք էինք անում, որտեղ անցնում էինք մարմնամարզություն և զեկուցումներ էինք լսում:

Մի անգամ ժողովուրդի շենքի բակում ֆիզիկական կրթության ժամանակ ես հագել էի կարճ շորթիկ, մեջքս կապած էի շորի նեղ կտորով: Մարմնամարզության ժամանակ կտորը պոկվեց, շորթիկս վրիցըս ընկավ, երեխաներն սկսեցին ծիծաղել ինձ վրա: Այդ ժամանակ Հայկ Ազատյանը կարգադրեց պիոներ ջոկատավարին, որ պարապմունքից հետո այդ երեխային տանեն իր մոտ: Ինձ տարան: Նա կանչեց կանանց բաժնի վարիչ Սիրուշ Մակինցին, որ ինձ հագընեն: Ֆինբաժնի վարիչը ինձ թոշակ նշանակեց 20 ռուբլի և տեղավորեց Կոնդի դպրոցի չորրորդ դասարանում՝ սովորելու, նաև կարգադրեց, որ քաղտովետը ինձ սենյակ հատկացնի: Սովորեցի նաև Աբովյան դըպրոցում: Ավարտելով սովորեցի շինարարական ուսումնարանում, Պետ համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետում: Աշխատել սկսեցի: Մասնակցեցի Հայրենական մեծ պատերազմին:

Այժմ թոշակառու եմ: Ես ինձ գտել եմ, բայց արդեն շատ մեծ եմ:

72 (72).

ԷՄՄԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԱՍԱՏՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1914 թ., ԿԱՐՍ)

Ծնվել եմ 1914 թվին Կարսի գավառի Օրթա-Քաղիկլար գյուղում, գյուղի հոգևորական Տեր-Ստեփանի բազմամեդամ՝ քսանութ հոգիանոց ընտանիքում: Հայրս չորս եղբայր էին: Առաքելական եկեղեցին, որ գտնվում էր գյուղի կենտրոնական մասում, սպասարկում էր երեք գյուղերի՝ Բաշ-Քաղիկլարի, Օրթա-Քա-

ղիկլարի և Ներքին-Քաղիկլարի բնակչությանը և բարձրադիր դիրք էր գրավում այդ տարածքում՝ գեղեցիկ տեսարաններով ու գետակներով շրջապատված: Կյումրի քաղաքի ունկոր ընտանիքների համար այդ վայրը հա-

* Հին Երևանի շուկան:

մարվում էր հանգստի վայր: Տասիկա՝ գեղեցկուհի՝ Նա-
նաջանը, որը Գյումրիի հայտնի աշուղ Օերամի ազ-
գակցուհին էր, Տեր-Ստեփանի հետ կազմում է մի
ամուր ընտանիք՝ ունենալով չորս արու զավակ և երկու
աղջնակ: Այս բոլորի մասին ինձ պատմել է մայրս:

Տղաներից ավագը՝ Տեր-Մարտիրոսը, զբաղ-
վում էր անասնապահությամբ՝ մոտակա գյուղերի հետ
կատարելով մթերքների փոխանակություն, հոգում իր
բազմանդամ ընտանիքի պարենի ապահովությունը:

Մյուս տղային՝ Արիստակեսին, ուսման են ու-
ղարկում Կարսի հոգևոր դպրոցը, որպեսզի հետագա-
յում փոխարինի պապիկին:

Իմ հայրը՝ Հարությունը, ավարտելով Բաշ-Քա-
ղիկլար գյուղի միջնակարգ դպրոցը, շարունակում է
բարձրագույն կրթությունը հեռավոր Ամերիկայի Նյու
Յորք քաղաքում: Նա նպատակ ուներ վերադառնալ և
իրենց գյուղում դպրոց բացել:

Երբ լրանում է իմ ծննդյան չորս տարին, հայրս՝
Հարություն Տեր-Ստեփանյանը վերադարձավ ԱԼՄՆ-
ից՝ կրթություն ստացած, բայց չկարողացավ իր երա-
զանքը իրականացնել և դպրոց բացել գյուղում: Հորս
վերադառնալուց մեկ ամիս անց գյուղերը խառնվեցին
իրար, քանի որ լուր ստացել էին, որ թուրքերը վերցրել
են Կարսը: Ռուսական գունդը՝ համալրված հայ զին-
վորներով, ամուր դիմադրություն է ցուցաբերել, սա-
կայն թուրքական բազմահազար հրոսակները՝ թնդա-
նութներով լավ զինված, գրավում են Կարսի բերդը, լրիվ
կոտորելով նրա պաշտպանների՝ դիակները թափե-
լով Կարսս գետը:

Այդ պաշտպանության ժամանակ զոհվեց նաև մեծ

եղբայրս: Փոքր եղբորս և հորեղբորս մորթեցին, իսկ պա-
պին՝ Տեր-Ստեփանին, գազանաբար սպանել են եկեղե-
ցում ծիսակատարություն կատարելիս: Մեծ հորեղբայրս՝
աղա Մարտիրոսն էր, թուրքերը բռնում են նրան, շորերը
հանում, ուզում են գցել կրակի մեջ: Երկու թուրք ճանաչում
են, ասում. - Սա մեր անասունները պահող աղա Մարտի-
րոսն է, ձեռք չտանք: Մեծ հորեղբայրս էղպես փրկվում է:

Փոքր հորեղբորս տարել էին բանակ, էնտեղ խո-
լերայից մահացել էր: Սկսվեց գաղթը՝ քարավաննե-
րով: Գաղթի ճամփան անտանելի էր, սոված, ծարավ
քայլում էինք անընդհատ: Ճանապարհին թուրքերը
հարձակվում էին մեզ վրա: Վերջապես մենք լցվեցինք
Հոռոմի ձորը: Էդ Անիի ավերակների մոտն էր: Մենք
թաքնվեցինք: Հետո ռուսական զորքը եկավ, մեզ հաս-
ցրեց Գյումրի: Մեր ընտանիքից մի քանիսին միայն
հաջողվում է փախչել, հասնել Գյումրի:

Հիմա ես քսանութ հոգիանոց մեծ տերտերի ըն-
տանիքի միակ կենդանի վկան եմ, ութսուներեք տարե-
կան եմ և լավ հիշում եմ, թեև այդ ողբերգական տարի-
ներին եղել եմ հինգ-վեց տարեկան: Այժմ էլ աչքիս
առաջ են ջարդերի տպավորությունները՝ մեծ քույրի-
կին՝ Արաքսայի, ուսերին նստած փախչում էինք, անց-
նելով բազմաթիվ մորթոտված դիակների միջով: Մի
կերպ անցանք Արփաչայը և հայտնվեցինք Գյումրի
քաղաքում: Այնտեղ մեզ մի ընտանիք պատսպարեց:
Հետագայում ամուսնանալով Լեւինյանականի դեպոյի մե-
տաղագործ երիտասարդ Յուլյա Ասատրյանի հետ,
ունեցա երեք արու զավակ: Հետո տեղափոխվել ենք
Էրևան: Ակտիվ մասնակցել եմ մեր հանրապետության
կառուցմանը և բարգավաճմանը:

73 (73).

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱՐԴՎԻՆ, ՏԱՆՁՈՏ Գ.)

Մեր ընտանիքը ապրում էր Արդվինի Տանձոտ
գյուղում: Հայրս եղել է կաշեգործ: Նա գեղեցիկ ու հաղ-
թանդամ տղամարդ էր: Պապս ունևոր էր և իր գեղեցիկ
աղջկան ամուսնացրել էր հորս հետ:

1914 թ. դեպքերը ես չեմ տեսել: Բայց պատմում
են, որ թուրքերը եկել են Օլթի, կապկպել են հայ տղա-
մարդկանց ու տարել են Տանձոտի մոտ վտակի ձորը՝
գնդակահարել: Այդ ժամանակ եթե ռուսական զորքը
չնահանջեր, մենք չէինք գաղթի: Մեզ սայլակներով
տարել են Արդահան: Մենք առաջից, ռուսական զորքը՝
ետևից: Ռուսական զորքը մեզ թողեց Արդահանում, ին-
քը գնաց: Մեզ լցրին ռուսական զորանոցները:

1918 թ. գիշերը Արդահանի կամրջով թուրքերը
եկան՝ զինված կացիներով ու գերանդիներով: Մենք
թաքնված էինք այդ շինության մեջ: Եկան, մտան, խու-
զարկեցին, իրար վրա դարաված անկողիների տակից
երկու թաքնված տղամարդ դուրս քաշեցին, տեղնուտե-
ղը նրանց սպանեցին: Մեր հայ ֆեդայիներին կախա-
ղան հանեցին և գիշերն էլ նրանց վրա նավթ լցրին, որ
վառվեն ու մթության մեջ լուսավորեն շրջապատը: Այդ

ահավոր տեսարանը ես չեմ կարող մոռանալ: Դա 1918 թ.
էր, մենք մնացել էինք զորանոցի մեջ գերի, երբ թուրքե-
րը եկան շրջապատեցին մեր շենքը և շուրջը նավթ թա-
փեցին, որ վառվի շենքը և մենք մեջը ծխով մեռնենք:
Օենքի մեջ մնացել էինք մենք՝ երեխաներս ու կանայք:
Տասնչորս-տասնհինգ տարեկան աղջիկներին արդեն
փախցրել տարել էին:

Այդ ժամանակ էլ Ախալքալաքում գերի էին վերց-
րել թուրք խաներին ու բեկերին՝ իրենց ընտանիքներով
ու ասել էին թուրքերին. «Եթե զորանոցի միջի հայերին
ձեռք տաք, մենք կսպանենք այս բարձրաստիճան թուր-
քերին՝ իրենց ընտանիքներով»: Այսպիսով մեզ հրաշ-
քով ազատ արձակեցին: Ես, մայրս, տատս և փոքր եղ-
բայրս ազատվեցինք: Իսկ երկու եղբայրներս, հայրս,
պապս, քեռիս և ուրիշ շատ-շատեր՝ մոտ երկու հարյուր
հոգի մեր գյուղից սպանվեցին:

Թուրքերը մեզ քշեցին Ախալքալաք, ով ետ էր
մնում՝ սպանում էին: Մայրս իր հարսանական շորերը
և ոսկիները թողել էր Օլթիում, իր հոր տանը, իբր ետ
գալուց պիտի վերցնեք: Մայրս մի հատ միտդար էր շի-

նել, մեջը իր հարսանեկան շորերն էին: Էդ մինդարը տատիս ձեռքն էր: Թուրքի զաբիթը եկավ, խշտիկով խփեց տատիս մեջքին: Խշտիկը կպել էր մինդարին: Թուրքերը տեսան էդ խաս շորերը, հափշտակեցին ու տարան: Մենք մնացինք առանց մինդարի:

Ժամփին սկսվեց խոլերայի համաճարակը: Տատս և եղբայրս մահացան ճամփին: Ժամփին՝ սոված ենք, ծարավ, բայց ոչինչ չկա՝ ո՛չ ուտելու, ո՛չ խմելու: Հիշում եմ արտի, մեջ մի հում կարտոշկա տեսա, վազեցի վերցրի, բերեցի և այդ մեկ կարտոշկան հում-հում կերանք՝ ես, մայրս, տատս և փոքր եղբայրս: Թուրքերը մեզ բերեցին մինչև Քուտ գետը: Գետի վրայի կամուրջը ճոճվում էր: Մենք հազարներ էինք, իսկ գերի թուրքերը քիչ էին: Ուզեցին մեզ փոխանակել: Բայց իրարանցում սկսվեց: Փոխկրակոցների մեջ մենք փախանք, ազատվեցինք: Եկանք Ախալքալաք՝ Ջավախք: Է՛նտեղի հայերը իրենց տներում մեզ շատ լավ ընդունեցին: Մեզ լողացրին, կերակրեցին, հագցրին, տուն-տեղ տվին:

Այս բոլոր դաժանությունները ես տեսել եմ իմ աչքերով: Հետո ինձ բերեցին Սուրամի մանկատունը, որը դպրոց էր եղել առաջ ու դարձրել էին հայ մանուկների մանկատուն: ՀՕԿ-ը կազմակերպել էր այդ մանկատան աշխատանքները, որը շատ մեծ փրկություն էր մեզ աման գաղթական մանուկների համար:

Թուրք ասելով մենք հասկանում ենք դահիճ, մարդասպան: Նրանք մեզ կոտորեցին: Նրանք նպատակ ունեին հայկական ցեղասպանություն կատարել, որ աշխարհում ոչ մի հայ չմնա: Թուրքերն ու քրդերը կոտորեցին մեզ, մեր գերդաստանի անդամներին:

Հետո մայրս եկավ ինձ գտավ մանկատանը: Ուզեցինք գնալ Բաթում, բայց Բաթումում հայ-վրացական ընդհարումներ էին եղել 1920 թվին: Մենք եկանք Ջանգիբասար* : Է՛ն ժամանակ Երևանի մեծ մասը թուրք էր, իսկ Լեւոնականում հայերը շատ էին: Երևանում ես ամուսնացա: Սկսեցի սովորել:

Երբ ես ավարտեցի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, արդեն լեյտենանտ էի: Երբ պատերազմը սկսվեց, ես Թիֆլիսում էի: Եկա Երևան: Մայրս ինձ դիմավորեց ժպիտը երեսին, բայց արցունքն աչքերին. «Աչքդ լույս, տղա ունես, բայց՝ պատերազմ պիտի գնաս»: Գնացի մի ծաղկեփունջ ուղարկեցի կնոջս՝ ծննդատուն և բանակ գնացի: Ես բանակում եղա կոմանդիր զվոդա: Բանակում թուրքեր շատ կային, բայց մենք բարեկամակա՛ն հարաբերությունների մեջ էինք նրանց հետ: Կոլվել եմ Կոլվկասում, Ղրիմում՝ հրաշքով փրկվել եմ Կերչից: Բայց ֆաշիստները թուրքերի պես չէին, նրանք իրենց գրաված վայրերում բնակիչներին չէին ձեռք տալիս, կանանց, երեխաներին չէին անհամգրստացնում: Թուրքը ուրիշ էր:

74 (74).

ՆԵԿՏԱՐ ՀՈՎՆԱՆԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱՐԴՎԻՆ, ՏԱՆՁՈՏ Գ.)

Արդվինի շրջանի Տանձոտ գյուղը՝ իմ ծննդավայրը, մի գեղեցիկ այգեստան էր: Տանձոտ անունն է կրել, քանի որ այնտեղ տասներեք տեսակի տանձ է աճել: Տանձոտը ժողով գետով բաժանվում էր երկու մասի: Մի կողմում ապրում էին հայերը, մյուս կողմում թուրքերը՝ իրենց բարձր մեջիտով: Այս երկու կողմերը իրար միացած էին մի փոքրիկ կամուրջով: Հայը և թուրքը ապրել են մշտապես իրար հետ շատ համերաշխ՝ մինչև 1914 թիվը:

1914-ին, երբ լսեցինք, որ թուրքերը պիտի հարձակվեն հայերի վրա, հայրս իր ընտանիքը վերցրեց ու մեզ տարավ Թիֆլիս, իր քրոջ մոտ: Բայց ճանապարհին թուրքերը փակել էին ճամփան և մեզ չթողեցին առաջ գնալ: Մենք ստիպված ետ վերադարձանք: Հետո Տանձոտում թուրքերը եկան և հայերի մոտից հավաքեցին ամեն տեսակի զենքերը, նույնիսկ հացի դանակները: Հետո հավաքեցին տղամարդկանց, տարան լցրին եկեղեցու մեջ և զիջերով գազանաբար սպանել են բոլորին: Հայրս կարողացել է փախչել այդտեղից և հասնել մորաքրոջ տունը: Մի բարի թրքումի, որ տեսել էր հորըս, հետո պատմել է մորաքրոջս. «Քո գեղեցիկ փեսան զիջերով եկավ, ձեր տան շուրջը պտտվեց, գնաց՝ անտառ մտավ»:

Հայրիկս այնտեղ պատահել է մի խումբ թուրքերի և մի հայ դավաճանի, որը թուրքերի հանձնարարությամբ սպանել է հայրիկիս: Առավոտյան երբ իմա-

ցանք, որ բոլոր տղամարդկանց սպանել են, հուսահատությունը տիրեց ամբողջ Տանձոտի գյուղացիներին: Մայրս, որ Տանձոտի հայտնի Գրիգոր աղայի և Շուշան խանումի աղջիկն էր, որոշեց և՛ իր կյանքին վերջ տալ, և՛ մեր կյանքին վերջ տալ: Նա իր սոս ուներ մկնդեղ, տվեց մեր թաղի մի քանի աղջիկներին, ինքը խմեց ու խմացրեց ինձ, որ չորս տարեկան էի. և իմ Անուշ քրոջը, բայց իր փոքրիկ տղային, որը տասը ամսական էր, չըտվեց:

Մամայիս, քեռանցս հայրական տունը ժողով գետի ափին էր: Մենք բոլորս թույն խմած էինք: Է՛նտեղ գետի ափին մի շարք կանայք սուգ ու շիվանի մեջ են, որ իրանց ևս պիտի սպանեն թուրքերը: Մայրիկս հուսահատությունից, արդեն թույնն էլ խմել էր, իրեն գցեց ժողով գետը: Մարդիկ եկան մայրիկիս դիակը գետից հանեցին: Անուշ մորաքույրս էլ թույնը խմել էր ու արդեն մահացավ: Ես փոքր էի: Ինձ թթվի ջուր խմացրին, ձեռքըս էլ մի խճճոր տվին, որ ուտեմ: Անուշ քույրս չի մահանում, բայց թույնի ազդեցության տակ ոտքերը սաստիկ ուռեցին: Նրան էլ թթվի ջուր տվեցին, որ խմի: Ես ու Անուշը, մահ տասն ամսական եղբայրս մնացինք որբ:

Այդ ժամանակ վարդան Մազմանյանը, որ Տանձոտի դպրոցի տնօրենն էր և մամայիս քեռու տղան,

* Այժմ՝ Մասիս:

թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար թաքնված է լինում քեռուս տան նկուղում և լսել է, թե ինչպես թուրքերը գալիս են ու պատի տակ խոսում, որ առավոտյան իրենք կգան հարս ու աղջիկներին կփախցնեն, մնացածներին էլ կսպանեն: Վարդանը թաքնված տեղից լսում է այդ բոլորը: Նրանց գնալուց հետո Վարդանը գալիս է մերոնց՝ մորեղբորս տունը: Մերոնք Վարդանին թաքցրնում են գետնին պառկած իմ մեռած մոր ու մորաքրոջ մոտ՝ սավանի տակ, վրան ծածկում են և բաց են թողնում միայն երկու մեռած կանանց երեսները: Այդ պահին թուրքերը գալիս են, տունը խուզարկում, Վարդանին են փնտրում: Գետնին պառկած երկու մեռելներից են նայում, նրանց վրա զզվանքով թքում են ու հեռանում:

Վարդանենց հարևան բարի թրքուհին իր շորերը բերում է ու ասում. «Հագցրեք Վարդանին, ես նրան որպես թրքուհի տանեմ մինչև ճորոխ գետը»:

Արդեն դեկտեմբեր ամիսն էր: Տանձոտը անտառներով էր շրջապատված: Քեռի Վարդանը թրքուհու շորերով, թրքուհին էլ կողքը, իբր երկու թրքուհի, գնում են դեպի ճորոխ գետը:

Քեռի Վարդանը մեծ դժվարությամբ հասնում է Արդահան, որտեղ ոռոսական զորքն էր կանգնած: Ռուսների առաջ խաչ է հանում, ոռուսերենով խոսում, աղերսում է, որ իրեն հավատան, որ ինքը թրքուհի չէ, այլ միայն թրքուհու շորերով փախած եկած է ոռուսերին պատմելու, որ թուրքերը պատրաստված են հայերին կոտորել և անհրաժեշտ է շտապ օգնել Տանձոտի հայերին: Ռուսները լսում են, համաձայնվում են օգնության գնալ: Վարդանը ճանապարհը գիտեր, ընկնում է ոռուսական զորքի առաջ ու զիջերով գալիս են Տանձոտ, քանի որ առավոտյան, ինչպես թուրքերն էին ծրագրավորել, պիտի սկսեին իրենց սև գործը: Վարդանը թուրքերից շուտ կարողանում է ոռուսական զորքին բերել, հասցնել Տանձոտ:

Լսվեցին հրացանային կրակոցներ, որոնց ուղեկցում էին հայկական եկեղեցու զանգերի ուրախ դողանջները: Երբ քույրս՝ Անուշը, լսում է եկեղեցու զանգերը, ինձ չոքեցնում է, ասում է՝ խաչ հանիր: Իմ տասնամսական եղբորս բարորի միջից թաթիկները դուրս է հանում ու խաչակնքում, որ Աստված օգնության հասավ Տանձոտի հայերին և ոռուսական զորքի օգնությամբ պիտի ազատվեն:

Թուրքերը երբ տեսնում են ոռուսական զորքի մուտքը Տանձոտ, գլխապատառ սկսում են փախչել: Ռուսները գալիս են, սկսում են օգնել հայերին և ասում են. «24 ժամից մենք պիտի հեռանանք, ով որ պատրաստ լինի՝ մեզ կմիանա»: Ինձ, քրոջս՝ Անուշին և փոքրիկ եղբորս ոռուս զինվորները, իմանալով որ մենք որք ենք, սահմակի վրա խոտ կար փռված, վրան իրենց շիները փռեցին, վրան մեզ նստեցրին, մեզ վրա էլ մի ուրիշ շինել ծածկեցին, որ չմրսենք, իրենց պայուկից էլ մեզ բաժին հանեցին, կերակրեցին ու բերին հասցրին Ախալքալաքի զինվորների զորանոցը: Ախալքալաքում եկավ տեղի ֆոտոգրաֆը՝ Յորտանյան Թաթոսը, որը շատ բարի մարդ էր, տեսնելով մեր՝ որբուկներին անտեր վիճակը, ցանկություն հայտնեց մեր երեքին էլ

որդեգրել: Բայց տատիկս միայն մեր տասը ամսական եղբորը տվեց նրան, իսկ մեզ պահեց իր մոտ:

Ախալքալաքում մեկ տարի մնալուց հետո գարնանը, երբ ոռուսները գրավել էին այդ տարածքները, մենք նորից եկանք Տանձոտ: Թուրք արդեն հասել էր: Տանձոտը դրախտ էր դարձել: Բոլորն ասում էին. «Էս ինչ լավ ապուր է, ուտես ուտես՝ չես կշտանա»: Այնքան որ համեղ էր Տանձոտի թուրքը:

Արդեն 1917 թիվն էր: Վարդանը տեղեկացել էր, որ թուրքերը նորից պիտի գան: Նորից հավաքեց ժողովրդին ու ճամփա ընկանք: Երբ Տանձոտից դուրս էինք գալիս, մենք անցանք այնպիսի հայկական գյուղերով, որոնք այրված, մոխիր էին դարձած: Ծեր կանայք, երեսնաներ գետնին ընկած, սպանված: Այդ դիակների վրա շուն, կատու կապած: Էդ սարսափելի տեսարանները ես իմ կյանքում երբեք չեմ կարող մոռանալ:

Այրված գյուղերի ու սպանված դիակների միջով, սոված ու ծարավ գնալով, վերջապես հասանք մի աստրու գյուղ, որի բնակիչները մեզ շատ լավ ընդունեցին: Վերջապես հաջորդ օրը Վարդանը մեզ բոլորին հասցրեց Արդահան, Էնտեղից էլ՝ Ախալքալաք: Իսկ Տանձոտի բնակիչների կեսը այս անգամ մնաց Տանձոտում և երբ թուրքերը գալիս են՝ գերի են ընկնում:

Այդ ժամանակ Ախալքալաքի թուրքերից շատերը գերի են ընկնում ոռուսական զորքի ձեռքը: Նրանք որոշում են գերիները փոխանակել: Այնպես որ, եթե ազատվող եղավ՝ այդ ձևով ազատվեցին: Այս երկրորդ գաղթի ժամանակ տատս, իմ բարի տատը չուզեց մեզ հետ գալ, նա արդեն շատ էր ծերացել և մնաց Տանձոտում: Հետո իմացանք, որ թուրքերը եկել մեր տունը վառել են, խեղճ տատիկիս էլ ծառից կախել են:

Ես մի բանաստեղծություն եմ գրել այդ մասին.

Աշխարհե աշխարհ ման եկա
Տատիկիս հողաթումբը չգտա,
Որտեղի՞ց ես գտնեի նրան,
Երբ թուրքերը կախել էին ծառից:

Մայրիկիս հողաթումբը ես գտա,
Աղի արցունք թափեցի վրան,
Իմ արցունքներից մայրիկիս
Հողաթումբը կանաչեց:

Հայրիկիս հողաթումբն էլ փնտրեցի,
Բայց որտեղի՞ց ես գտնեի այն,
Երբ նրան անխիղճ թուրքերը
Կտոր-կտոր էին արել, հոշոտել ...

Ախալքալաքի ճամփին Բակուրյան անտառներում շունչ առինք: Բայց ուժասպառ էինք, բոլորս էլ սոված ու ծարավ: Ու կատարվեց հրաշքը՝ Հայ բարեգործական միությունը եկավ հավաքեց մեզ նման անտեր որբերին ու տարավ Սուրամի եկեղեցին, որը մանկատուն էին դարձրել: Այդ ժամանակ էլ խոլերայի համաճարակն էր սկսվել: Հետո ամերիկացիները եկան, Մերձավոր Արևելքի նպաստամատուց ընկերությունը մեզ վերցրեց իր խնամքի տակ: Հրաշալի մեզ պահեցին՝ և՛ սնունդով, և՛ հագնելիքով, և՛ ուսումով, մեզ մարդ դարձրեցին: Բացի մեր դասերից՝ հայերեն, ոռուսերեն և անգ-

լերեն էինք սովորում, նաև ես սովորել եմ այնտեղ ջութակ, բալետ և գեղարվեստ, որը հետագայում ինձ գրեթե արվեստագետ դարձրեց: Տեսեք այս ծառերի կոճղերը և արմատները: Ես իմ ձեռքերով հավաքել եմ, մշակել և այսպիսի տեսքի եմ բերել: Կարծեք ամեն մեկը մի քանակ լինի, բնության կերտածը, բնության ստեղծագործությունը ...

Ութսուն տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեծիկ հայրիկին, մայրիկին, քեռուն, հարևանների, տատիկին, մեր բոլոր ազգականների, որոնք գազանաբար սպան-

վեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսափելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ աչքերով, և ես երբեք հանգիստ չունեմ: Այնքա՛ն եմ արցունք թափել... Ես իմ բնավորությամբ բարի եմ եղել դեռ փոքրուց: Օտարները չուզեցին մեզ օգնել, ուսները մեզ օգնեցին: Պիտի ասեմ նաև, որ թուրքերը հո բոլորը վատ չեն. նրանց մեջ էլ լավերը կան: Այդ երիտթուրքերի կազմակերպածն էր, թե չէ՝ ժողովուրդը լավն էր. և մենք թուրքերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էինք մշտական: Նրանց մեջ էլ լավ մարդիկ կան, դա էլ փաստ է:

75 (75).

ԱՐՇԱԼՈՒԹՅԱՆ ԿՅՈՒՐՆԵՂԻ ՏԵՐ-ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԲԱԲԵՐԴԻ ԼՈՒՍՈՆ-Ք Գ.)

Իմ գլխից գիտե՞ս ինչե՛ր են անցել: Ես եմ իմ գլուխը ազատել էդ շներից: Ես ծնվել եմ 1905 թ. Բաբուրդի (Բաբերդ) Լուսոնք գյուղում: Մեծ հայրս՝ Տեր-Նազարեթը, եղել է շատ հարուստ: Ես ծնվել եմ արտերի մեջ: Մայրս՝ Աղավնին, հայրս՝ Կյուրեղը, եղբայրներս՝ Միսաքը և Հակոբը, քույրերս՝ Վարդուհին, Թուրվանդան և ես: Մեր նման հարուստ կալվածատեր չկար: Իմ պապը տերտեր էր: Թուրքերը գալիս, հարցնում էին. - Տեր-Նազարեթի տունը որտե՞ղ է, - գալիս էին, նրստում էին ամիսներով, ուտում-խմում, գլխատում էին:

Կարասների մեջ մեղր ունեինք, զեյթուն, պանիր ունեինք: Ամեն ինչը հեշ եղավ: Մեր ամբարները տընքում էին ուտելիքներից: Տեր-Նազարեթը շատ բարեգործ էր, թուրքերի հետ էլ լավ ընկերություն կենեք: Մինչև անգամ թուրքի արտ էր տվել, որ ցանի: Մի օր էդ թուրքը գաղտնի էկավ մեր տունը, լուր տվեց, որ սուլթանը հրաման է տվել իրենց, ասել է. «Գնացե՛ք, թալանե՛ք, բերե՛ք էդ գյալուրների հարստությունը»:

Գիշերը մեր տղերքը՝ իմ հորեղբայրները, զենքերը առան, դուրս եկան տնից: Մերս նրանց հետ պաշար դրեց: Մենք հարյուր ձի ունեինք: Ախտոհից քաշին, տարան:

Մեր տղերքը էլան գնացին Անդրանիկի խմբին միացան մեր սարերում: Մենք հանգստացանք, որ գյուղի երիտասարդները հեռացան գյուղից:

1915 թ. մի առավոտ թուրքի զինվորը լցվավ մեր գյուղը, մեր տունը: Իրիցկիներ՝ տատիկս, նստած էր թոնրի գլխին, հաց էր թխում: Թուրքերը տեսան, որ մենք շատ հավեր ունենք, հրամայեցին՝ հավերին մորթել ու խորովել: Իրիցկին տատիկիս թևերն էլ հավերը խորովելու տաք-տաք շամփուրներով դաղեցին, տատիկս մեռավ:

Թուրքերը պապիկիս ըսին. - Դու տերտեր ես, շատ ոսկի ունես, հանի՛ր, տու՛ր: Պապիկիս էլ բռնին, մորուքը վառեցին: Պապիկս հուսահատված ըսավ. - Նալլա՛թ ըլլի, առե՛ք, տարե՛ք, ժամի խորանը մի սուրբ է թաղված, գնացե՛ք, էն քարի տակն են ոսկիները:

Թուրքերը գնացին, հանեցին, երկու խորջին լեց-

րին ոսկիով, բերանները կարեցին մախաթով, եկան պապիկիս գլխին էլ տվին. էնտեղ սպանեցին: Հետո էլ անցան հարսների, Հորեղբորս կինը՝ Իսկուհին ասաց. - Ծնե՛ր, առա՛ք ոսկիները, հիմա ի՞նչ կուզեք, - առավ իր երեխեքին ջուրը գցեց, ինքն էլ իրան գցեց ջուրը խեղդվավ:

Զաթի կնիկներին տանում էին մոտիկ գետը տկլորացնում, հագուստները առնում, իրանց էլ քամակներին քացով խփում, գետն էին գցում: Էնքան որ ջանդակները գետի մեջ լցվել էին: Իմ պապային տարել գցել էին մի գյուղ՝ մութ տեղ, սոված-ծարավ պահել, ծեծել, բանտարկել են փակ տեղում: Պապաս էլ շինարար էր: Նա մութ տեղում հողի միջից մի երկաթ էր գրտել, սկսել է պատը քանդել. փախել է: Մի թուրք տեսել է նրա փախնելը, պապաս իր ձեռքի երկաթով խփել է նրա գլխին, նա սատկել է: Պապաս նրա հագուստները հանել է, ինքն է հագել, նրա պասպորտն առել է. գրնացել Ստավրոպոլ: Մեզ էլ գյուղից քշեցին, բոլոր ընտանիքով ոտքով քայլելով գնացինք: Բառասուն օր մեզի ոտքով քշեցին. վերջապես հասանք Երզնկա քաղաք: Ժողովրդին հավաքեցին, որ լցնեն գետը: Էկան բոլոր թուրքերը կայնան: Աղջիկ-կնիկ, բոլորին գցին գետը, ալիքը տարավ: Մենք փախանք: Հասանք մի գյուղ: Տեսանք հայերին կոտորել են: Գյուղը դատարկ էր: Մըտանք մի կիսավեր տուն: Իմ ախպերներ, մենք բոլորս սոված էինք: Տատիկս ասաց. - Հակո՛բ ջան, չարուխի տկից երկու ոսկի հանի, մածուն առնենք:

Հազիվ նստած մածուն էինք ուտում, տեսանք, որ երկու թուրք եկան մտան, ախպերներին՝ Հակոբին ու Միսաքին բռնին տարան մորթելու: Մնացինք իմ քույրերով, մայրս ու ես: Մեկ էլ տեսանք մի թուրք մեր դեմը պագել է, մեզ է նայում: Եկավ հորեղբորս կնիկին ասաց. - Էդ աղջկան տուր տանեմ, լավ կպահեմ: Մեկ է, ձեզի ջուրը պիտի գցեն, բալի էդի սաղ մնա:

Ինձի տվին դրա ձեռքը: Էդ էլ ինձի բերեց իր տունը: Դու մի ասա՛ էդրա հարսը մեներ է, երեխան մնացեր է անտեր, ես պիտի պահեմ: Ես հարուստի աղջիկ. ես կարա՛մ էդ երեխուն պահեմ: Երեք օր մնացի, տեսա

չեն կարողանա, էլա դոնէրը բաց թողի փախա, մտածում են՝ էթամ ինձի ջուրը գցեմ՝ պրծնեմ: Մեկ ա, մեր գերդաստանից մեծակ ես եմ մնացել, բոլորին գցել են ջուրը: Մանապարհին լսեցի թուրքերը խոսում էին. «էր-մէնի մէզէրինդա հէշ էրմէնի քալմադը, հէփիսիդէ սույա աթըրմ» (հայկական գերեզմանատանը ոչ մի հայ չմնաց, բոլորին ջուրը գցեցի):

Ես էդ խոսքերը լսեցի՝ ուրեմն բոլորին ջուրն են գցել: Նստա լաց եմ լինում: Մեկ էլ երկու թուրք կնիկ եկան հարցրին ինձ. «Կգա՞ս մեր տունը»:

Դրանք էլ մեծ զինվորականի կնիկներ էին: Էլա դրանց հետ գնացի: Իմ ձեռքեն բռնեցին, ինձ տարան երկու փողոց էն կողմը: Ինձ լողացրին, շորեր հագցրին, երեք տարի պահեցին: Անունս Գյուլի էին դրած: Մի օր ինձ հարսանիք տարան: Տեսա՝ մեր հայկական եկեղեցու հոգևորականի շուրջառով, վեղարով ու գավազանով մեկը մեջտեղ ելավ, սկսեց տնագ աճել: Ես ջղայնացա:

Ինձ դրկում էին իրենց ախպոր տունը մի բան բերել-տանելու: Մի օր էլ սուրբեյի թխեցին, ձեռքս տվին, որ տանեմ իրենց ախպոր տունը: Մամփին էդ հին թուրքը ինձ հանդիպեց, ճանաչեց, սկսեց վազել իմ ետևից: Հենց մոտեցավ՝ սուրբեյին տվի դրա գլխին ու ես փախա: Իրիկունը որ մեր տղամարդիկ տուն եկան, էդ թուրքին գնացին ծեծեցին:

Երեք տարի հետո, որ ռուսը եկավ, ինձ թաքցրել էին պաղվալը, որ չգտնեն: Քանի որ որբ հայերին հավաքում էին, տանում էին հայկական որբանոց: Թուսներն ասում էին. «Հայերին ով վնաս տա՝ կպատժենք»:

Դրանց պաղվալի լուսամտուտին սետկա էր քաշած: Դուռը փակ էր: Մի հատ քալփաթին գտա, քաշեցի, քաշեցի, ընկա թիկունքիս վրա, բայց դուռը բացվավ: Էլա ոտքի. փիլաքանը դրի, էլա կտուրը, տեսա մի հատ ռուս, մի հատ հայ զինվոր, ըսի. - Բէն էրմէնի իմ (ես հայ եմ):

Դրանք լսեցին, ըսին. - Դու հա՞յ ես, թո՛ի՛ բռնենք: Ես ըսի. - Ես չեմ կարող թոճել: Երեկոյան ժամը հինգին եկեք ինձ ուզեք:

Դու մի ասա, հարևանը լսել է, եկել է, խաբար տվել: Էս երկու քույրերը եկան, լաց լինելով ինձ խընդ-

րում են՝ որ գան, ասա՝ «Ես մուտուլման եմ»:

Ասի՝ «Հա՛, կասեմ», - բայց ես գիտեմ ինչ պիտի ասեմ:

Երեկոյան էդ ռուս և հայ զինվորները եկան, հետները մի հայ կնիկ՝ անունը Ջարուհի: Եկան ինձ հարցրեցին. - Դու հա՞յ ես:

Ես ասի. - Հա՛, հայ եմ:

Ինձ առին, տարին: Տիկին Ջարուհին ինձ վերցրեց իր ծնկին ասաց. - Բու հորեղբայրները Բայբուրդ խանութ են բացել: Թուրք մտել է, ազատել է Բայբուրդը:

Մեկ էլ հերս եկավ ինձ գտավ: Հերս գնացել էր Ստավրոպոլ, ինձ վերցրեց թրոյկայով, ես ու հերս եկանք Բայբուրդ: Տեսանք՝ ամեն տեղ ավեր: Մեր տունը դատարկ: Մեջը բան չկա: Միայն մի հատ խնոցի էր մնացել: Էդ լավ թուրքը, որ ջարդը սկսելուց առաջ եկել էր մեզ ասել էր. «Ես ձեր հացը շատ եմ կերել, վեր կացեք առավոտը փախեք Բայբուրդից»: Էդ թուրքը եկավ, էդ բարի մարդ էր, տեսավ մեր վիճակը, քերեց մեր կոտորը կոտրած կովը, որ ինքը տարել պահել էր, քերեց, որ մենք դրանով ապրենք: Մեր քոչից մեկ էլ ազատվել է իմ հորեղբոր աղջիկը՝ Եղիսաբեթը: Մի թուրք փախցրել է Եղիսաբեթին, տարել է գոմում պահել: Երբ 1918-ին ռուսները գալիս են հայերին ազատելու, էս թուրք հերը տղին կասի. «Հորից ջուրը քաշելուց հորը գցի»: Էս Եղիսաբեթը գոմում քնած է լինում, լսում է էդ խոսքերը: Երբ տղան Եղիսաբեթին տանում է հորի մոտ, ասում է. «Ջուրը քաշի վեր»: Եղիսաբեթը ասում է. «Ես չգիտեմ, առաջ դու քաշի, ես տեսնեմ»: Տղան փորձում է: Եղիսաբեթը տղային բռնում գցում է հորի մեջ, ինքը թողնում փախչում է: Մթանը բարձրանում է ծառի վրա: Լուսադեմին մի քանի զինվոր են գալիս: Եղիսաբեթը տեսնում է հայերեն են խոսում ասում է. - Վա՛յ, էս իմ Անդրանիկ քեռին է:

Էն մի ընկերն ասում է. - Էս անտառում սատանա կա:

Եղիսաբեթը ծառի վրից ասում է. - Չէ՛, ես եմ, Եղիսաբեթը, - էդենց ազատվում է:

Երեք տարի հետո գացինք Թիֆլիս: Թիֆլիսում մասնակցել եմ թատերական խմբին: Լավ արտասանում էի և երգում: 1938 թվին էլ եկանք Երևան:

76 (76).

ՄԱՍԻՍ ՆԻԿՈՂՈՍԻ ԿՈՋՈՑԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԲԱԲԵՐԴ)

Իմ հիշողությունների մի մասը վերապրողներից լսած հուշեր են: Մեր գերդաստանը նախքան Բայբուրդը (Բաբերդ) ապրել է Կյումիշխանայում: Այդտեղ եղել են արծաթի հանքեր, իմ նախնիները՝ հատկապես պապս, զբաղվել է, մշակել է: Մեծ մարդ է եղել: Դրա համար էլ «Կոջո» են ասել, մեր ազգանունը դարձել է Կոջոյան: Հետո նրանք փոխադրվել են Բայբուրդ: Մի եղբայրը՝ Կարապետը եկել է Կովկաս՝ Ախլցիխա, որից ծնվել են չորս տղաներ, որոնցից մեկը՝ Հակոբ Կոջոյանն էր, հայտնի նկարիչը: Պապս՝ Մարտիրոսը

Բայբուրդում զբաղվել է կտորի վաճառականությամբ: Ունեցել է երեք տղա՝ Մանուկ, Մկրտիչ և Նիկողոս: Ես Նիկողոսի տղան եմ:

Հայրս ծնվել է 1865 թվին: Սովորել է Էրզրումի Սանասարյան վարժարանում: Նա իրենց ընտանիքում եղել է միակ կարդացածը: 1895 թ. կոտորածի ժամանակ պապս եղել է կազմիտյում: Նրա մատը գազանաբար կտրել են, տոհմական շքեղ մատանին հանել են իր մատից: Այն ժամանակ սուլթան Համիդի ժամանակն էր: Թուրքերը լրիվ թալանել են մեր ունեցածը:

Մեր գերդաստանի հետ կապ են ունեցել Վենետիկի, Մեծնովայի և Կ. Պոլսի վաճառականները, որոնք էլ մեզ օգնել են, որ մենք մեր նախկին ունևոր դիրքը գրավենք, և մենք վերականգնվել ենք: Բայց սուլթան Համիդը բոլոր հանցագործ ավազակներին արձակել էր բանտերից և կոչ էր արել՝ գնալ կողոպտել, թալանել, սպանել գյավուրներին: Այդ ժամանակ հորեղբորս և պապիս սպանել են: Երկու օր հետո տուն չկար, որ սպանված չունենար: Բոլորը մասսայաբար սուգի մեջ էին: Սպանվածներն այնքան շատ էին, որ իրենց մեռելները առանց դագաղի տանում թաղում էին: Պապիս և հորեղբորս համար եկեղեցին դագաղ տվեց, քանի որ նրանք երևելի մարդիկ էին, և եկեղեցու բակում թաղեցին նրանց:

1895 թվի կոտորածից հետո մեր տունը լցվեց որբերով ու անտեր այրիներով: Հայրս բոլորին վերցրեց իր խնամքի տակ: Հայրս, մայրս ու մերոնք բոլորը թաքնվել էին ամբարում՝ մյուս բոլոր որբերի ու այրիների հետ:

Մեր բակի մոտով հոսում էր Ծորոխ գետը: Չորս կողմը կաղամախիների ծառեր էին: Մեր ընտանիքում հինգ երեխա էինք:

Մինչև 1915 թ. կոտորածի սկիզբը, երբ 1914 թ. սկսվեց պատերազմը, հայերին թույլատրում էին հիսուն ոսկի տվողին ազատել բանակից: Հայրս վճարեց հիսուն ոսկի և մեծ եղբայրս չմասնակցեց ռուս-թուրքական պատերազմին:

1915 թ. ապրիլ ամսին, Զատիկից մեկ շաբաթ առաջ բոլոր հայտնի տղամարդկանց բանտարկեցին, այդ թվում նաև հորս: Երկրորդ օրը մայրս ուտելիք վերցրեց, գնացինք բանտ: Էնտեղ հայրս գունատ էր և անորոշ հայացքով մեզ դիմավորեց: Մեզ դրսում զննեցին, նոր ներս մտցրին:

Հետո հրահանգ եղավ, թե Բայբուրդից դեպի Միջագետքի Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի վրա աշխատելու համար քսանչորս ընտանիք պիտի տեղափոխեն:

Դաշնակների դրդմամբ, բոլոր ընտանիքները զենք ունեին: Մայրս էլ զենքը վերցրեց, գիշերով տարավ Ծորոխ գետը գցեց: Եղբայրս մեր խանութի կտորեղենները էծան զներով ծախեց թուրքերին և զնեց մի ձի, որ մենք սայլով ճամփա ընկնենք:

Հաջորդ օրը ամենաանհրաժեշտ իրերը էլ ձիու վրա բարձած՝ ճամփա ելանք: Այդ քսանչորս ընտանիքից բացի մյուսներին էլ աքսոր հանեցին՝ մաս-մաս: Տատս, որ յոթանասուն տարեկան էր ճանապարհին իրեն գետը գցեց, ժանդարմը կրակեց, սպանեց նրան: Երկու օր հետո, երբ բլուրներով շրջապատված հարթ տեղ կար, մեզ վրա հարձակվեցին թուրքերը՝ կացիներով, խանչալներով ու զենքերով զինված, ու սկսեցին կոտորել, թալանել, առևանգել: Ժողովրդի կեսը սպանվեց: Մեզ ուղեկցող ժանդարմները այդ ժամանակ անհետացան: Չորս-հինգ ժամ հետո սկսեցին կանանց փախցնել: Քրոջս տարան: Եղբայրս ուզեց դիմադրել: Նրա գլխին տվին սպանեցին: Մնաց մայրս, մյուս քույրըս, մեծ եղբայրս, մեկ էլ հորեղբորս կինը: Մեր սայլը և ձին գողացել տարել էին: Ոչինչ չէր մնացել: Մնացել

էինք մերկ ու տկլոր: Այդպես ոտքով Բայբուրդից դեպի Երզնկա ենք գնում՝ սոված, ծարավ, արյունների մեջ, վիրավոր: Մի բլուրից երբ իջանք Երզնկայի մոտ՝ տեսա հազարավոր մեռելներ՝ տկլոր, այլանդակված, մեր աչքերի առաջ փռված: Մենք բոլորս ուժասպառ էինք արդեն: Երկու եղբայր տասնյոթ-տասնութ տարեկան, որոնք այլևս չէին կարող քայլել խմբի հետ, խնդրեցին ժանդարմին, ասին, որ իրենց սպանի: Ժանդարմը առանց մտածելու երկուքին իրար մեջքի կանգնեցրեց և մեկ փամփուշտով սպանեց՝ ուրախանալով, որ մեկ փամփուշտ խնայեց:

Երբ մենք Երզնկա մտանք, էնտեղ ապրում էր մի հույն բժիշկ: Նա տեսավ մեր թշվառ վիճակը, լաց եղավ, տասներեք տարեկան քրոջս վերցրեց, ժանդարմին փող տվեց ու քրոջս ազատեց, տարավ: Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Եկանք հասանք Մուրադ (Եփրատ) գետը: Այնտեղ շատ կիներ ու աղջիկներ, որպեսզի թուրքերը իրենց չտանեն, իրենց գցեցին գետը: Ես տեսա՝ Մուրադ գետը լիքն էր դիակներով: Այնտեղ հորեղբորս աղջիկը իրեն շուրը գցեց՝ իր ծնկեր երեխայի հետ: Գերմանացիները ափին կանգնած ծիծաղում էին ու նկարահանում, իսկ Եփրատը տարավ իմ հորեղբոր աղջկա դիակը՝ իր մանկան հետ: Մի թուրք մոտեցավ, որ ինձ տանի: Մայրս դիմադրեց: Նա մորս գլխին խանչալով խփեց, մի ուրիշ թուրք ինձ գրկեց ու տարավ, իսկ մի ուրիշ թուրք իմ եղբորը տարավ:

Ինձ բերին մի թուրքի գյուղ: Այդ թուրքը ուներ երկու աղջիկ: Ինչ-որ մյուսայի ընտանիք էր: Ինձ սովորեցրին աղոթել: Ես սովորեցի արաբերեն աղոթել: Մի օր ես գոմի մի անկյունում աղոթում էի, դու մի ասա՝ հակառակ կողմ եմ շուռ եկած, նրանք տեսան ինձ, սկսան ծեծել: Ես գաղափար անգամ չունեի, թե ինչու են ինձ ծեծում: Բայց այդ իրենց կրոնի նկատմամբ արհամարհանք էին նկատած: Ես նրանց կովերն ու ոչխարներն էի արածացնում: Հաճախ իմ հոտը տանում էի հայ աքսորվածների լքված այգիները ու այնտեղ արածացնում:

1916 թ. գարնանը ռուսական զորքը մոտենում էր: Հրահանգ եկավ, որ թուրքերը Էվակուացվեն: Երբ հրահանգը ստացան, նրանք ժողով արեցին, որոշելու համար, թե ինչ պիտի անեն ինձ հետ: Մի աղջիկ ասաց՝ հորը գցեք, մյուս աղջիկն ասաց՝ մեղք է, մեզ հետ տանենք: Այդպես էլ եղավ: Ես իրենց հետ ճամփա ընկա դեպի Սեբաստիա: Մեկ օր հետո նրանց մեծ աղջիկը մեռավ: Ես նրանց ճամփին կորցրի. բայց մյուս թուրք գաղթողների հետ ճանապարհը շարունակեցի: Հորթերի հետ սկսեցի քայլել, ծծել կովի կաթը, և կովը ինձ թողնում էր ավելի, քան իր հորթին:

Հասանք Ենիխան, որը Սեբաստիայի մոտ է: Իմ անունը Միթարիս օղլի էին դրել, այսինքն՝ վարժապետի տղա, Սապիթ էր անունս: Իբր ես թուրքի տղա եմ: Ենիխանում մի թուրք ինձ տարավ առվները, ուր առանձին տներ էին: Էդ մարդը հետո իմացա, որ ավազակապետ էր: Այնտեղ ևս ես արածացնում էի գառներ և հորթեր: Էդ մարդը ամիսներով բացակայում էր: Մի օր բերեց մի հրացանով զինվորականի: Հետո իմացա, որ կովկասյան բանակից փախած մի հրամանատար էր:

Մի օր գիշերը դուռը ծեծեցին, տասնհինգ դե-
զերտիր հույներ եկան՝ հաց ուզելու: Էս մարդը էդ կով-
կասյան ֆրոնտից փախած հույներին մի լավ թալանեց:
Ինձ էլ մի շալվար հասավ, ու ես հագա:

1917 թ. մի օր հորթերը արածացնելու ժամանակ
քունս տարել էր: Մեկ էլ զարթնեցի, տեսա գիշեր է.
աստղերը փայլում էին, հորթերը՝ չկային: Ես այլևս չէի
կարող իմ տիրոջ մոտ գնալ: Գիշերով սկսեցի քայլել
ու փախա, կարճ ճանապարհով գնացի Ենիխան: Մի
խանութպանի մոտեցա, ասի՝ հաց տուր ինձ:

Էդ խանութպանը ինձ որպես թուրքի տղայի տա-
րավ Սեբաստիայի մի ուրիշ գյուղ: Դրանք շատ աղ-
քատ էին: Ես գնում էի ցորեն էի կալսում: Արդեն յոթ-
ութ տարեկան էի դարձել: Ամառը էնտեղ մնալուց հե-
տո աշնանը սրանք ինձ ասին. «Մենք քեզ չենք կարող
պահել»: Տանտերը ցորենի հետ ինձ տարավ Ավազ: Մի
մարդ ինձ առավ պահեց, ասաց. «Ձմեռը կպահեմ, գա-
րունը՝ կտամ որբանոց»: Այդպես էլ եղավ: Ինձ տարան
թրքական որբանոց: Սեբաստիայի թրքական որբանո-
ցում ես մեկ տարի եմ մնացել: Էնտեղ բոլորը տիֆ ըն-
կան: Առողջներին տեղափոխեցին, ինձ էլ նրանց հետ:
Ես ցուցակում գրվում էի որպես թուրքի տղա:

Սեբաստիայում ամերիկացիները եկան, հայե-
րին տարան իրենց որբանոցը, բայց ես իբր թուրք եմ,
ինձ չտարան: Ինձ հագցրին մի մեծ զինվորի շոր, որի
գրպանում գտա ասեղ ու թել: Ես էդ ասեղ թելը որբերին
տալիս էի վարձով, դիմացը՝ ինձ տալիս էին մի կտոր
հաց:

Մի օր էդ որբանոցի մեջ ձիու չմարսված ցորեն-
ները հավաքում էի, որ ուտեմ, որբանոցի շրջակայքում
մի տղա ինձ տեսավ, պոռաց՝ «Մասիս»: Ես վախից փա-
խա: Սա գնում է քրոջս ասում է, որը մի թուրքի տանը
դաստիարակչուհի էր: Քույրս գալիս է, փնտրում, բայց
ասում են՝ էստեղ հայ չկա:

1919-ին մի իրիկուն բոլոր որբերը հավաքված
էին՝ հաց տանելու, քույրս ինձ տեսավ, ճանաչեց, լաց
եղավ: Ես չճանաչեցի: Բորոտ եմ, վերքոտ: Որբանոցի
վարչությունում հարցուփորձ արեցին, ես ասեցի հայ
եմ, սա էլ իմ եղբորս կինն է:

Քույրս ինձ վերցրեց, բերեց էդ թուրքի տունը, ուր
ինքն էր: Իսկ մայրս մինչև Խարբերդ ոտքով գնում է
այդ քսանչորս ընտանիքների հետ: Էնտեղ գտնում է
փոքր քրոջս և իր գոյությունը պահպանում է կար անե-
լով: Քույրս հայտնում է մորս, որ գտել է ինձ և իր մոտն
եմ: Մայրս կազմակերպում է մեր փախուստը: Ես ու

քույրս գնացինք Խարբերդ: Գտանք մորս ու փոքր քրո-
ջըս: Ես ճանաչեցի մորս:

Մայրս ունեցել է մի մորաքույր, որը գտնվում էր
Ամերիկայում: Մայրս նամակագրություն է ունեցել նրա
հետ, և նրանք առաջարկել են մորս՝ իր երեխաներով
գնալ Ամերիկա: Մայրս, քույրս, ես (փոքր քույրս Խար-
բերդում մահացել էր արդեն) ամերիկյան մեքենաներով
պիտի գնայինք Պոլիս, որ գնանք Ամերիկա:

Սեբաստիան մի քաղաք էր, որտեղ կար ամերի-
կյան դպրոց: Այնտեղ մայրս հանդիպում է իր ընկերու-
հուն, որը համոզում է մորս, որ Ամերիկա չգնա: Մայրս
ընդունվում է կարի արհեստանոց: Քույրս ամուսնանում
է այնտեղ աքսորված խնուսցի մի երիտասարդի հետ:
Ես ընդունվում եմ դպրոց, սկսում եմ հայերեն սովորել:

Մեր քսաներեք հոգուց բաղկացած գերդաստա-
նը, որ միասին սեղան էինք նստում, մնացել էին երեք
հոգի:

Աթաթյուրքը երբ իշխանության գլուխ անցավ,
եկավ գավառները պտտվեց: Ամբողջ ժողովուրդը գնաց
նրան տեսնելու: Մենք էլ գնացինք: Ես տեսա Աթա-
թյուրքին:

1925 թվին Արամ Արամյանի մայրը, որը իմ
քույրն է, գտնում է իր տղին: Մենք Տրապիզոնից Թիֆ-
լիս եկանք: Մեկ ամիս հետո եկանք Երևան: Ես դպրոց
ընդունվեցի, հետո՝ շինարարական տեխնիկումում սո-
վորեցի: Աշխատեցի շինարարություններում: Զանգե-
զուրի երկրաշարժի ժամանակ, որպես շինարար գնա-
ցել, վերականգնել եմ: 1934 թվին ընդունվել եմ Մոսկ-
վայի շինարարական ինստիտուտը: Ավարտել եմ:
Նշանակվել եմ, որ գնամ Էստոնիա՝ Բալթիկ ծովի ամ-
րացման աշխատանքներին մասնակցեմ, բայց մորիցս
նամակ ստացա, եկա Հայաստան, որտեղից ինձ
ուղարկեցին Փոթի՝ ռազմական օբյեկտներ կառուցե-
լու: Վերադարձա Երևան: Կառուցել եմ թիվ 447 գործա-
րանը:

Պատերազմը երբ սկսվեց, ինձ ուղարկեցին ճա-
կատ: Վերադարձա, կենտկոմում գունավոր մետալուր-
գիայի բաժնի վարիչ նշանակվեցի: Հետո քաղաքային
բնակարանային բաժնի պետն էի: Ծատ բարձր պաշ-
տոններ եմ վարել: Ագարակի, Բաջարանի, Ալավերդու
գործարաններում մեծ աշխատանքներ եմ կատարել:
Կապ եմ ունեցել Մոսկվայի գունավոր մետալուրգիայի
մինիստրության հետ: Խնամի եմ դարձել Հայաստանի
Կենտկոմի քարտուղար Զարոբյանի հետ: Հիմա թոշա-
կառու եմ:

77 (77).

ՄԿՐՏԻՉ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

Մեր Ծապին-Գարահիսարի Քեչեյուդ գյուղում
մարդիկ դազգահի վրա թաղիք էին գործում:

Օր մը եկան բոլոր աշխատող հայ տղամարդ-
կանց ջոկեցին, տարին՝ ջամիներ սարքելու: Հետո ալ
եկան մեր մայրերին ու քույրերին տարին Զարայի
Ղավախլու գյուղը: Ժանդարմները մտրակներով անա-

սունների պես քշում էին բոլորին: Ծերերին, ուլքեր չէին
կարողանում քայլել, գլուխները մտցնում էին ոտքերի
արանքը, կապում էին ու գլորում Զարայի ձորը... Պա-
պիկիս կացնով սպանեցին: Անտեղեն մեզ տարին Կա-
յաբաշ ըսված բաց տեղը՝ մեծ քարի դոշին...

Հյուսեին անուճով թուրք ժանդարմա մը կար, հե-

տը ուրիշներ ալ կային, սկսան ունեցած-չունեցածնիս մեր վրայէն թալանել, աղջիկներուն մեր աչքի առաջ բռնաբարել, հիդ կիներուն փորերը ճղել, չծնված մանուկները հանել իրար նետել: Մեկը մի աղջիկ տարավ, մյուսը մի տղա տարավ. ի՛նչ գտան՝ տարան:

Ինձի տանող թուրքը ինձ քնացրեց իր խանութին մէջը: Հարցուցի. - Ու՛ր եմ իմ մայրն ու հայրը:

Ձեռքով ցույց տվեց վիզը, թե՛ մորթել եմ: Էդ մարդու տանը տեսա մեր վերմակը, ուրեմն մեր տունը թալանողը էր մարդն էր: Մտածեցի փախանել: Գիշերը փախա: Գնացի հրապարակը, ուր շատ հայեր կային հավաքված, ըսի. - Ինձի ալ հետերնիդ տարեք աքսոր:

Միտքս հորս-մորս գտնելն էր: Մարդիկ ինձ պահեցին արաբայի մը մէջ, վրաս դազան դրին, որ շունչ կարենամ առնել: Անցանք Դալղոս (Տավրոս) գետը: Դիվրիկ հասանք, շա՛տ հեռու՝ Վանի մոտ, ուր Եփրատն ու Տիգրիսը իրար էին միանում: Հոն հայ աղջիկները պար բռնելու պես իրար ձեռք բռնեցին, Դիվրիկի ձորով Եփրատ գետը նետվեցին, որ իրենց չբռնաբարեն:

Էստեղ ոնց եղավ մի թուրք ինձ առավ, էշու վրա նստեցուց, աչքերս կապեց, հոն յոթ ջաղացք կար. էնտեղից տարավ: Տարավ, աչքերս բացեց: Տարավ իր գյուղը, իր տունը: Անոնց ծառան դարձա: Հոն հանդիպեցի մեր գյուղի Սիրարփիին, ըսի. - Ես քեզի կփախցնեմ:

Մենք մահից չէինք վախենում, մենք թու՛րքից էինք վախենում: Երեք օր ու գիշեր սալոմների մեջ մնացինք, դաշտերում իրար արցունքներ լիզելով, հատիկներ ուտելով, ապրեցանք: Ջուր չիկար, դիմացանք: Մեզ եկան բռնեցին, տարին մեր աղաների տունը: Այծերը կարածացնեի: Օր մը այծերը ցորենը կերել էին, աղասս գլուխս ծնկների արանքը խոթեց, սկսեց ծեծել, ես ակոսներով իրեն կծեցի, ինքնապաշտպանությունը լա՛վ բան է:

1919 թ. մի մարդ եկավ իր եղբորը փնտրելու, ինձի տեսավ, ըսավ. - Դու՛ն կերթա՞ս Սեբաստիա:

- Այո՛, կուզեմ երթալ:

Աղայիս խնդրեցի. - Ես չորս տարի աշխատել եմ, աղա՛, ինձի ազատիր:

Աղաս ըսավ. - Կազատեմ. հագուստներդ պիտի հոս թողնես:

Գնացի Սիրարփիին ալ ուզեցի ինձի հետ տանել, չեկավ:

Մարդը ինձի տարավ հայկական որբանոց մտցուց, միսս, այսինքն՝ օրիորդ Կուշմենի մոտը:

Հոնտեղ ինձ լողացրին, հագցրին, ոտքիս մատը ծուռ էր, ոտքիս կոշիկ չէր մտնում, ոտքս բուժեցին: Հետո նոր միայն 1922 թ. հայերեն այբբենգիմը սորվեցա: Ամուսնացա: Ընտանիքի տեր դարձա: Հայաստան եկանք:

78 (78).

ՀԱԿՈՒԹԵՐԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ)

Ես արդեն յոթանասուներեղ տարեկան եմ: Ծապիւն-Գարահիսարեն եմ ես: Երբ կդիմադրեիս թուրքերուն, ոմանց ջարդեցին, իսկ մեզ նման երեխաներիս տարին թուրքին որբանոցը: Մեզ մերկացրին, սուրը դրեցին վիզներուս: Չափիթը սուրը քաշում է, մոլլան՝ ասում. «Բրիստոնյայի հավատքը թողնում եմ, մահմեդականություն եմ վերցնում»: Մեզ կրկնել կուտային աղ խոսքերը: Բայց թուրքական որբանոցի հայ տղաները բոլորն ալ հայերեն գիտեին: Մեր դասատուն քսանքսաներկու տարեկան մի սիրուն հայ աղջիկ էր: Աղ աղջըկա հետ մի թուրք հրամանատար է ուզեցել ամուս-

նանալ, բայց ան երեք անգամ մերժել էր ու ըսել. «Բոք օլուր ըմ, թյուրք՝ օլմամ՝». այսինքն՝ կեղտ լինեմ, թուրք՝ չեմ լինի: Հրամանատարը այդ որ լսել է, հանել է սուրը, մորթել է աղ մեր սիրուն դասատուին ու հրաման տվել. - Քանի որ բոք էր ուզում դառնալ, տարե՛ք, որբանոցի պետքարանը լցրեք անոր մարմնի կտորները:

Այդ որբանոցում մեզ դաս էին տալիս զինվորության, ասկյար ըլլալու մասին, իրենց կրոնի մասին: Երեք տարի մնացինք թուրքի որբանոցում: Հետո ամերիկացին էկավ, որբանոցներուն տեր դարձավ: Մեզ ալ բերեց Ամերիկա, լավ պահեց, մարդ դարձրեց...

79 (79).

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1898 Թ., ՍԵԲԱՍՏԻԱ)

Ես ծնվել եմ Սեբաստիայում, Չատիկեն քառասուն օր ետքը՝ Համբարձումի տոնի օրը: Տեր հայրը ինձ կնքելու ժամանակ հարցրել է իմ ծնված օրը և երբ իմացել է, որ Համբարձման տոնին օրն եմ ծնվել, ասել է. «Անունը իր հետ է բերեր» և անունս Համբարձում եմ դրել:

Հայրս՝ Կարապետը, թիթեղագործ էր, մայրս՝ Ոսկին, տնային տնտեսուհի էր, մեծ եղբորս անունը Հայկազ էր, փոքրը՝ Սուրեն, իսկ քույրս՝ Վարդանուշ: Ապրում էինք չափավոր կյանքով: Մեր Սեբաստիայում յոթ-ութ տարեկանն դպրոց կերթայինք: Ես հազիվ այրուքենը սորված եմ:

Մայրս, որը շատ բարի և ազնիվ կին էր, շուտ մահացավ: Կհիշեմ ինձի չամիչով հաց տվի՞ն, որ ուտեմ: Ես ուրախացա, կերա, բայց էլ ուրիշ բան չեմ հիշում նրա հուղարկավորությունից: Հայրս երկրորդ անգամ ամուսնացավ:

Մեծ եղբայրս՝ Հայկազը, ինձեներ էր ավարտել, ճանապարհաշինարար էր: Թուրքական կառավարությունը նրան որպես մասնագետի տարավ Բեռլին-Բադդադ երկաթգծի ճանապարհը շինելու, բայց նա այլևս ետ չեկավ, լսեցի՞նք, որ սպանել էին:

Երբ մուսուլմանները ձայն տվեց, որ հայերը թող պատրաստվեն տեղափոխվելու համար, թուրք ոստիկանները սկսան հրամայել. «Էրքեկլեր՝ բիր եանա, ավրադլար բիր եանա», այսինքն՝ տղամարդիկ մի կողմ, կիները՝ մի կողմ: Առույզ տղամարդկանց ուղարկում էին ռուս-թուրքական ճակատ՝ կռվելու:

Մեզ քչեցին ոչխարների պես, հանեցին մեր հարազատ տներեն, այգիներեն: Ընկանք ամայի անպատներ: Հարյուր տասը օր բաց երկնքի տակ քայլում էինք՝ գրեթե առանց հանգստանալու: Բաց երկնքի տակ էլ քնում էինք: Ծերերը և հիվանդները չէին կարող քայլել՝ կամ ճամփին էին մնում, կամ՝ ոստիկանը խփում էր ու սպանում: Մեզ անոթի քայլացնում էին, ջուր անգամ խմել չէին թողնում: Քրդերն ու չեչենները հարձակվում էին մեզ վրա, թալանում էին մեր ունեցածը, աղջիկներին ու հարսներին փախցնում էին: Ծատ աղջիկներ ու կիներ իրենք իրենց ջուրն էին նետում: Տիգրիս ու Եփրատ գետերը լցված էին դիակներով: Կհիշեմ, երկրորդ մայրս հղի էր, նրան սպանեցին, սուրը կոխին փորին մեջը, պզտիկը դուրս հանեցին, սկսան խնդալ, որ տղա է, ու շարտեցին գետնին: Ես այդ տեսարանը երբեք չեմ կրնար մոռնալ: Մենք իրար կորցրեցինք: Ես մի՞նակ մնացի: Օր մը ավազի վրա պառկած էի՝ անոթի ու տկոր, մի արաբ մարդ եկավ, մոտեցավ ոստիկանին, փող տվեց, ասաց. «Ես սրան տանեմ, ինձ մոտ թող աշխատի»: Առավ տարավ ինձ իր մոտ, որպես ծառա: Ես էդ մարդու մոտ չորսանություն էի անում: Էդ արաբը իմ կյանքը փրկեց: Ես միշտ օրհնում եմ նրան: Ժիշտ է, գոմում էի ապրում, անասունների հետ էի քնում, բայց կյանքս փրկված էր:

Արաբը ուներ երկու տղա, մեկ աղջիկ: Տղաները տնտեսությունը պիտանի չէին: Արաբը տեսնում էր, որ ես աշխատասեր եմ ու նվիրված եմ իրեն, ան ինձ որդեգրեց, ձախ ձեռքս վրա կապույտ թանաքով դաջեց, իմ անունը Օյուքրի դրեց: Նա ինձ ասում էր. «Իմ տղաներից ես չեմ խելովել, քեզ պիտի կտակեմ իմ ունեցվածքը, դու՞ն գյուղի տերը պիտի ըլլաս, եթե իմ մի՞նու՞նար աղջիկին հետ ամուսնանաս»: Ինձ տարավ Հալեպ, հագուստներ գնեց՝ հագրեց, կոշիկներ գնեց՝ հագրեց: Կոշակարը սեքաստացի հայ մըն էր, ան ինձ օգնեց, թնձ հարցրեց.

- Սէն քի՞մ սըն (Դու ո՞վ ես):

- Բէն էրմէնի իմ (Ես հայ եմ):

Ադ հայ կոշակարը կազմակերպեց, որ ես փախչեմ արաբի քովեն և չամուսնանամ անոր աղջիկին հետ:

1928 թ. ադ հայ կոշակարին հետ ես փախա Ֆրանսա: Հոն հողագործ աշխատեցա: Մի օր պատահական մի մարդ հանդիպեցի, որը ինձ հարցրեց.

- Դու՞ն Համբարձումը չե՞ս, Սուրենին եղբայրը չե՞ս մը:

- Այո՛, - ասեցի:

- Գիտե՞ս, Սուրենը ողջ է:

- Խե՞նթ ես, ի՞նչ ես, աշխարհի վրա հայ մնացած է, բոլորին ջարդեցին:

- Ի՞նչ կըսես, դեռ հայեր մնացած են, եղբայրդ՝

Սուրենը, Լիոն կբնակի:

Ադ մարդը, որի անունը Սարգիս էր, ինձի տարավ Լիոն, եղբորս մոտ: Տեսա՛ եղբայրս թիթեղագործ է, հորս պես, ես ալ հողագործ դարձա: Լիոնի մեջ բավական հայություն կար, կհավաքվեինք, ժողովներ կընեինք: Ես ՀՕԿ-ի մասնաճյուղի անդամ, հետո՛ փոխնախագահ, վերջն ալ՝ նախագահ դարձա: Հայրենասիրությունը մեջս ինձի կայրեր և ինձի խորթ կուզար օտար աշխարհը: Ես միշտ կըսեի. «Լավ է ապրիլ խավարին մեջ, քան թե լուսավոր մթության մեջ»:

Օր մըն ալ ներգաղթի լուրը հասավ Լիոն: Այ ուրախություննիս չափ չունեիր: Հայաստանը մեզի կըկանչեր:

1947 թվին եկանք Հայաստան: Ամուսնացա քելանցի Թագուհիին հետ, ընտանիք կազմեցի: Ունեցանք մի տղա՝ Մկրտիչը և մի աղջիկ՝ Վարդանուշ անունով: Վարդանուշին անունը դրել եմ իմ վշտից: Քանի որ մի օր, երբ արաբների մոտ չորսան էի աշխատում, տեսա արաբները մի աղջկա էին մազերից քաշելով-քաշքրտելով տանում: Մոտեցա հարցրի՛ ինչի՞ց է մահացել: Ասեցին՝ սոված էր, գտանք, մեղքցանք՝ հաց տվինք, կերավ, ստամոքսը պայթեց «միդե փաթլադը» (ստամոքսը պայթեց) ու մեռավ: Ես մոտեցա, որ դեմքը տեսնեմ, տեսա իմ Վարդանուշ քույրս էր: Չորեցի վրան, ասի. - Բու բենիմ բաջը՛մ դըր (Սա իմ քույրն է):

Արաբ տերս պատվավոր թաղում արեց: Անոր համար ալ իմ աղջկան անունը Վարդանուշ դրի, բայց երբ անոր անունը տան՝ իմ խեղճ քրոջը կհիշեմ:

Երևանի մեջ շինարար եղա: Կոնյակի գործարանը, գինու գործարանը, Սունդուկյանի թատրոնը իմ տաշած քարերով են շինված. նաև Դվին հյուրանոցը: Բայց Դվին հյուրանոցի շինարարության ժամանակ ընկա, և ձեռքս կտրվեց, այլևս չկարողացա քարտաշ աշխատիլ: Այնինչ, ես լավ, վարպետ քարտաշ էի և հպարտ կզգամ ինձ, որ հայրենիքիս վերակառուցմանը ես ալ իմ բաժինը դրած եմ, «քար» մըն ալ ես եմ դրած:

Հիմա արդեն միայն գիշերները պահակություն կընեմ հուշանվերներուն ֆաբրիկայում:

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

Մեր խոչհիսար գյուղը գտնվում էր Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքից քսանհինգ կիլոմետր դեպի արևելք: Գյուղի միջով անցնում էր Սեբաստիա-Էրզրում (Կարին) գնացող ճանապարհը: Հաճախ հյուրեր էին լինում մեր տանը՝ պապիս մոտ: Ինչքան ես հիշում եմ, իմ պապերը բավական ազդեցիկ մարդիկ էին: Ունեինք երկհարկանի մեծ տներ, ունեինք նաև ամառանոց, անասնապահական յայլաներ՝ Սախար կոչված լեռան հովիտներում, մեր գյուղից մոտ տասնհինգ-քսան կիլոմետր վերև: Երբ 1914 թվի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեր գյուղի ժողովուրդը զբաղված էր բերքահավաքով, բայց մինչ այդ գյուղ հասնող հայերեն թերթերը վատ լուրեր էին հաղորդում: Օգոստոսի 2-ին մունեսիկները եկան մեր գյուղը, և մեր գյուղի զգիրը կտորների վրայից սկսեց գոռալ: «Էհ է՛, սեֆերերիք է (զորահավաք). տասնութ տարեկանից մինչև քստասունհինգ-հիսուն տարեկան տղամարդիկ պետք է ներկայանան խոչհիսար՝ արձանագրվելու»: Ես լավ հիշում եմ՝ ժողովուրդը խառնվեց լաց, աղաղակներ ամեն կողմ: Նույն օրը արևը ուժեղ խավարեց՝ մոտ կես ժամ մթազնեց երկինքը: Սա ավելի սարսափեցրեց գյուղի ժողովրդին...

Հոռետեսության զգացմունքը պաշարեց բոլորին: Մեր գյուղի ճանապարհը դարձավ ավելի մարդաշատ՝ երկու կողմից էլ: Մեկ-մեկ թուրք ոստիկաններն սկսեցին կամայականություններ անել, անցնող զինվորներն ուտելիք էին պահանջում կամ օրը ցերեկով մտնում էին գյուղ, չէին գնում գիշերելու կենտրոն, այլ մեր տների վրա էին բաժանվում: Մեր գյուղացիները դիմեցին առաջնորդարան, չորս ոստիկան նշանակեցին մեր գյուղին պահակ:

Երկու ամսվա վարժությունից հետո թուրքական բանակները մեր գյուղի առաջով անցնում էին կանոնավոր, նվազախմբով: Թուրք հյուրերը գովեստով էին խոսում հայ զինվորների մասին, որ նրանք մարզանքը շուտ էին սովորում, զենքի տեխնիկային լավ էին տիրապետում և գովասանքի էին արժանանում հրամանատարության կողմից: Անցան օրեր, նույնքեր-դեկտեմբերի ցրտերը և անձրևները զինվորների մեջ առաջացրել էին անկազմակերպվածություն, շատերը սկսել էին բանակից փախչել, դասալքվել: Մեր գյուղից բանակ գնացողների համարյա հիսուն տոկոսը փախել և եկել էր գյուղ, թաքնվել էր գոմերում կամ գյուղի մոտակա քարայրներում. ո՛չ հարցնող կար, ո՛չ էլ փնտրող:

Այսպես անցավ երեք-չորս ամիս: 1914 թվի դեկտեմբերին հանկարծ գյուղում լուրեր տարածվեցին, որ Էնվեր* փաշան գալու է, և մեր գյուղացիները պետք է պատրաստեին ճանապարհը՝ մեր գյուղի հողի սահ-

մաններում, մոտ չորս կիլոմետր երկարությամբ: Մի քանի օր հետո Էնվերի շքախումբը եկավ և կանգնեց մեր գյուղի արևմտյան ծայրին. երեք կառքեր՝ լծված չորսական ձիերով, երկու կողմերին՝ հետևից և առաջից, վեցական ձիավորներով շրջապատված, առաջից գալիս էր Սեբաստացի Մուրադի** տասներկու հոգուց կազմված ձիու խումբը: Գյուղացիները շրջապատեցին շքախումբը: Ես էլ գնացի՝ հատուկ Էնվեր փաշային տեսնելու: Գյուղացիները աղ ու հաց բերին՝ Մուրադի ցուցմունքի վրա: Էնվեր փաշան կանգնեց կառքի վրա, ընդունեց թեփսիով աղ ու հացը, գլխով շնորհակալություն հայտնեց ժողովրդին, որ շրջապատել էր իր շքախմբին: Ես տեսա, թե ինչպես Էնվեր փաշան ափսեց վերցրեց և հյուրասիրեց իր շքախմբի անդամներին, բոլորին: Էնվերի պատվին ձիարշավ կազմակերպվեց մեր հանդամիջյան ճանապարհով: Ես տեսնում էի, թե ինչպես գնում էին ձիավորները դեպի Ալիս գետը: Հանկարծ ժողովուրդը պոռթկաց. «Մուրա՛ղը, Մուրադի՛ Պեգաս ձին շահեց մրցումը»: Մրցող ձիավորները վերադարձան: Մուրադը մոտեցավ Էնվերին, նա կանգնեց կառքի վրա, ժպտաց, բեղերը շտկեց, Մուրադի ձեռքը սեղմեց ու կոնակը շոյեց: Ես կանգնել էի մի բարձր հողաթմբի, տասը քայլ հեռավորության վրա և նայվածքս հառել էի Էնվեր փաշային, ուշադիր նայում էի՝ հետաքրքրությունից մղված: Ամեն ինչ լավ եմ հիշում, հիմիկվա մեմ: Եղանակը լավ էր: Էնվեր փաշան հագել էր կիսազինվորական հագուստ, գլխին դրել էր ֆես, ոտքերին ուներ երկարաճիտ փայլուն սաբոկներ, դեմքը կլոր էր, լայն, գեղեցիկ, համաչափ, միջակից բարձր հասակով, մի քիչ երկարած բեղերով, թավ հոնքերով և սև աչքերով: Առաջին կառքի մեջ նստած էր Վեհիբ փաշան*** իր օգնականներով:

Զիամրցումից հետո Էնվեր փաշան կառքի վրա կանգնեց և տասը րոպե խոսեց հավաքված ժողովրդին: Հիմիկվա մեմ հիշում եմ նրա խոսքերը. «Հայ զինվորները լավ կովում են իրենց օսմանյան հայրենիքի համար՝ վաթաճին համար: Բոլոր ճակատներում, ամեն տեղ հայ բժիշկները և բուժքույրերը բուժում են մեր վիրավորներին: Հայ զինվորներից շատերը լավ են տիրապետում ռազմական տեխնիկային, դրա համար շա՛տ շնորհակալ եմ ձեզանից: Դուք էլ թիկունքում լավ աշխատեք, մեր բանակի սնունդը ապահովելու համար»: Երբ նա իր խոսքը վերջացրեց, Մուրադը ձիու վրա մոտեցավ նրան և սեղմեց նրա ձեռքը: Էնվեր փաշան Մուրադի կոնակը շոյեց և ցածր ձայնով մի բան ասաց նրան: Սուլիշը փչեց, կառքերը շարժվեցին: Էնվեր փաշան կառքի վրայից ձեռքը թափահարելով՝ անհետացավ:

** Սեբաստացի Մուրադ (Խրիմյան) (1874, Սեբաստիա – 1918, Բաքու) – ազգային ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի:

*** Թուրք զինվորական գործիչ, գեներալ:

* Էնվեր փաշա (1881–1922) – թուրք պետական և ռազմական գործիչ, Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից:

Այսպես անցան օրեր, ամիսներ, և գյուղում բացառիկ ոչ մի բան չէր պատահել, միայն մեր գյուղացիները ոգևորվել էին, որ ռուսի զորքը շուտով կգա և կմտնի Սեբաստիա (Սվազ), բայց՝ իզուր՝ ռուսի զորքը չեկավ: Միայն գերիներ եկան: Մեր գյուղացիները հիասթափվեցին իրենց սին, անիմաստ հույսերից և հույզերից:

Մի օր երեխաներով գյուղամիջում խաղում էինք, հանկարծ, այս անգամ արևելյան կողմից՝ կապանից, չորս կառքեր սրարշավ եկան և կանգնեցին գյուղամիջում՝ ճանապարհի վրա: Ժողովուրդը վրա թափվեց իմանալու, թե՛ ի՞նչ է: Ես էլ վազեցի: Այս անգամ անյնպես չորս կառքեր՝ չորսական ձիեր լծված էին: Մուրադի խումբը կանգնել էր կառքերից հեռու՝ լուռ, տխուր: Կառապանները ձիերի սարքերն էին կանոնավորում, ձիերին էին կերակրում: Էնկվեր փաշան էր վերադառնում էրզրումից: Նա շատ գայրացած տեսք ուներ. կատաղությամբ նայում էր ժողովրդի կողմը, ոչ էլ խոսում էր իր կողքիների հետ:

Ես անցա կառքերի ձախ կողմը ու մի հողաթմբի վրայից անվերջ նայում էի Էնկվեր փաշային: Նա ջղային շարժումներ էր կատարում աստած տեղը: Աչքերը չուներ և նայեց ինձ ատելությամբ: Ես սուկացի նրա սև աչքերից: Նա յափնջու մեջ փաթաթվեց, մի գազանային-սարսափելի նայվածք գցեց կանգնած ժողովրդի վրա: Էնկվեր փաշան առաջվա նման ո՛չ ողջունեց, ո՛չ մնաս բարով ասաց ու գնաց...: Սեյֆեի խանում կանգնում են հանգստանալու: Նա կանչում է Մուրադին և ասում՝ վերին աստիճանի գայրացած ու կատաղած. «Ձերոնք այ՛ ինչեր են անում Կովկասում՝ ռուսի կողմը: Մենք ի՞նչ ենք ստորագրել ձեզ հետ 1908 թվին և 1914 թվին՝ Էրզրումում: Այդ բանը ձեր վրա թա՛նկ կնստի»: Մուրադը բաժանվում է խմբից վիրավորված և շատ տխուր: Նա ասում է, որ Էնկվերը ինչ-որ կամավորների մասին էր բողոքել: Քանի որ մեր գյուղը գտնվում էր Սեբաստիայից (Սվազ) դեպի Էրզրում գնացող ճանապարհի վրա, ինչ-որ կատարվում էր երկրում, իմացվում էր շատ շուտով: Պոլիս գնալիս Էնկվեր փաշան Սեբաստիա է հրավիրում վեց նահանգապետներին և հրահանգներ է տալիս նրանց. հայերին ինչպես կոտորել, ոչնչացնել՝ տղամարդկանց տեղում կոտորել, իսկ կանանց և երեխաներին՝ քշել դեպի Տավրոսյան լեռները, որից հետո՝ Արաբիայի անապատները, նրանց սովից, ծարավից, հոգնածությունից՝ բնաջնջել: 1915 թվի մարտի վերջերին սեբաստացի նահանգապետը (վալին) իր մոտ է կանչում Մուրադին: Մուրադը չի գնում, փախչում է լեռները. իմանում է նրա միտքը:

Մի առավոտ արթնացա, տեսա Մուրադը, տասներկու ընկերներով, մեր ամառային օդայում աստած ճաշում է. մայրս ճաշ էր հյուրասիրում նրանց: Նրանք տասը-տասներկու օր մնացին մեր տանը և հետո գնացին Խորոխոն գյուղի կողմը: Ապրիլի 11-ին (24-ին) մայրըս իմ առաջը խառնեց մի քանի հորթ և երկու էշի քունակ, ես տարա գյուղից վերև՝ նախքին խառնելու: Հանկարծ մի ժանդարմա՝ քսան-քսանմեկ տարեկան թուրք տղա, իրանից մեծ մի հրացան ձեռքին, դեպի ինձ եկավ և հրացանը փորիս դեմ արավ: Ես վախից շշմեցի ու

լաց եղա: Վերադարձա տուն, մորս պատմեցի եղածը: Չգիտեմ նու՛յն օրը, թե՛ մյուս օրը, գյուղի մեջ գտնվող տասը-տասներկու ժանդարմներ, մեր գյուղի տերտերին (Տեր Յուստոս կրոնական անունով)՝ Սարգիս Մազմանյանին, էշին հակառակ նստեցրած բերին մեր տունը: Տնեցիներին կոպիտ դուրս վոնդեցին. բայց ես դուրս չգնացի, բանի տեղ չդրեցի ինձ: Ես տեսա, թե ինչպես նախ էին տերտերի ոտքերը, գլխին տաքացրած երկաթե սառ էին դրել, որը գլխի մազերը և մաշկը վատել էր, մորուքը փետրտված էր և ատամները քաշված էին: Ոստիկանները գազանաբար խփում էին տերտերին: Ծեծելով, բերին մորս, այուների տակ փայտեր կիտեցին. - Այս տունը վառելու՛ ենք, - գոչում էին, - այս տան մեջ Մուրադի՛ն ես կերակրել, դու օրերով պահել ես նրա խմբին: Այս տան տեր Արամ Սարգսյանն իր ընկերների հետ մաուզերներով սա՛ր են բարձրացել: Գնացե՛ք, բերե՛ք մաուզերները և նրանց տեղը հայտնե՛ք մեզ:

Մայրս երդում-պատառ էր տալիս, որ ո՛չ մաուզերի մասին բան գիտի և ո՛չ էլ Մուրադի մասին: Ժանդարմներն անվերջ խփում էին մորս: Մայրս լաց էր լինում ու նրանց ասում. - Արամ Սարգսյանը քառասունչորս ոսկի բեղել է տվել, գնացել է սարը՝ մեր տավարը, ոչխարը պահելու:

Աբիգ Սարգսյան հորեղբայրս, որը գյուղի ռեսն էր, վազում էր այս ու այն կողմ, չէր թողնում որ ոստիկանները լուցկիս վառեն և մեր տունը կրակի տան, չէր թողնում, որ մորս խփեն: Վերջապես փողի դիմաց մեր տունը չվառեցին, բայց խեղճ մորս տարան իրենց հետ: Խեղճ մորս բռնաբարել էին ամբողջ գիշերը և մյուս օրը նրան մահամերձ բերին տուն: Մենք երեխաներով լաց էինք լինում մորս շուրջը...: Մյուս օրը Քնարիկ քրոջս տարել էին, նա շատ գեղեցիկ էր և նոր ամուսնացած, նրան էլ մորս օրն էին հասցրել...

Գյուղում ժանդարմները տասը-տասներկու երեվելի մարդկանց հավաքել էին մի տեղ: Տասը օր ծեծում, տաք երկաթներով վառում էին նրանց մարմնի մասերը, եղունգները քաշում էին, տաք ձվեր էին դնում նրանց թևերի տակ, ի՞նչ սարսափելի բաներ ասես չէին անում այդ սրիկաները: Վերջապես նրանք այդ մարդկանց տարան իրենց հավաքած տասնյակ զենքերի հետ, ամիսներով չարչարեցին նրանց բանտում, հետո բերին մեր գյուղի առաջ գնդակահարեցին, երբ նրանք մահամերձ էին արդեն՝ ծեծից ու խոշտանգումից: Մայիսի վերջերին ճանապարհները լրիվ փակվեցին, ինչքան անասուն կար՝ կնքեցին, տաք երկաթներով համարակալեցին, որպեսզի ճանաչվեին, որ հայերի ապրանք են: Խիստ հրաման եղավ հայերի գույքին, ապրանքին ձեռք չտալ, միայն և միայն սպանել հայ տղամարդկանց՝ տեղնուտեղը սպանել առանց խնայելու:

Կամաց-կամաց փոխեցին տեղական ժանդարմներին, նրանց տեղը Ալբանիայի կողմից գազանային կերպարանքով ժանդարմներ բերին: Լուրեր տարածվեցին, որ արդեն Պոլսից լիազորված հատուկ մարդ է եկել՝ Սըրտը բեյը, որը միայն և միայն հայերին կոտորելու համար է եկել: Մի օր ժանդարմները, Առնավուտ Հասան անունով ժանդարմի ղեկավարությամբ, հավաքեցին գյուղի հիսուն-վաթսուն տղամարդկանց, նրանց

թևերը կապեցին ու երեկոյան դեմ տարան գազանա-
բար սպանեցին: Մյուս առավոտ գյուղ եկան, կերան,
խմեցին ու գնացին՝ նրանց հագուստները ձեռքի վրա
բարձած...: Մյուս օրը գյուղացիները գնացին, գտան
նրանց դիակները՝ հոշոտված, այլանդակված, անճա-
նաչելի դարձած: Ոչ ոք իր մարդուն չի՝ գտնում, չի՝ ճա-
նաչում: Երկրորդ անգամ եկան, արդեն շատ քաղաքա-
վարի, ըստ ցուցակի կանչում էին աչքի ընկնող մարդ-
կանց. «Եկե՛ք, գնում ենք կամուրջներ, ճանապարհներ
սարքելու, բա՛ն չիկա»: Երեկոյան տարան. նրանց բո-
լորին սպանել էին Պուռնագի ձորում և դիակները ժայ-
ռից գցել էին ջուրը: Մեր գյուղի տղամարդիկ վերջա-
ցան: Այս անգամ սկսեցին բերել կենտրոնի բանտի կա-
լանավորներին: Ոչ մեկի վրա կարգին դեմք չկար, որի՝
քիթը ջարդված էր, որի՝ աչքը հանված, ատամները
թափված, ոտքը ջարդված, գլուխները ուռած, այլա-
կերպ դարձած մարդիկ, որոնց օրերով, ամիսներով ծե-
ծել, նալել, մսերը տաք երկաթով այրել էին, եղունգներն
ու ատամները աքցանով քաշել: Այդ կիսամեռ ուրվա-
կաններին բերին մեր գյուղի առաջով անցկացրին:
Վերջապես մոտ, նրանց կես ժամով անտեցրին մեր
գյուղի առաջ՝ հուսալով, որ փող կշահեն...: Մեր գյուղի
ժողովուրդը վրա թափվեց. ամեն ոք իր մարդն էր
փնտրում: Ով գտնում էր՝ փաթաթվում էր իր հարա-
գատներին, մի չտեսնված վայնասուն-ողբ էր բարձ-
րանում: Լալիս էին կալանավորները, որոնց վրա ուժ
չկար, հարազատները արցունքներն էին սրբում: Ես
նայում էի նրանց, չէի իմանում՝ նրանք մեռած էին, թե՛
ողջ: Նրանք գնացին հեծկլտացող կանանց ձայների և
ուստիկանների հարայնորդի, հայհոյանքների, մտրակ-
ների շաշյունների, հարվածների տակ: Գնացին՝ մութ
ձորում, խարույկների լույսերի տակ որպես անասուն-
ներ մորթվելու: Գնում էին բոլորը՝ լուռ ու գլխահակ:
Գյուղը կարծես մթության մեջ ընդունեց մեռելային-գե-
րեզմանային տեսք: Լալիս ու հեկեկում էին մարդիկ,
կանայք, երեխաներ: Առավոտյան ժանդարմները եկան
գյուղ՝ հավ, ոչխար մորթել տվին. մի լավ կերան, կշտա-
ցան, սպանված մարդկանց նոր, լավ հագուստները ձի-
երի վրա բարձած՝ գնացին:

Գյուղում հատ ու կենտ ծերեր մնացին միայն և
տասնվեցից ցածր երեխաներ: Հինգ-տասը օր հետո
եկան, մեկական սալ ամեն մի դռան առաջ կանգնեց-
րին և հրամայեցին գյուղացի կանանց. «Ով ինչ ուզում
է թող բարձի. գնում ենք Արաբիա՝ այնտեղ ապրելու»: Ամեն ինչ
երեսի վրա ձգած՝ տուն, տեղ, անասուն, գույք, ճամփա
ընկանք: Չտեսնված ողբերգություն. Դանթեի
դժոխքը իջել էր գյուղի վրա: Երբ հասանք քաղաքի գլու-
խավոր ճանապարհին, ծայր առավ քաղաքից եկող
կառքերի, սայլերի և ձիերի քարավանը. ծայրը մեզ էր
հասել, մյուս ծայրը քաղաքից դուրս էր գալիս: Բարձրից
երևում էր քաղաքը, Ալիս գետի վրայի Սենեքերիմ թա-
գավորի կառուցած ամրակուռ կամուրջը: Մարդկանց,
սայլերի, կառքերի խառնաշփոթ մի հեղեղ պատեց ամ-
բողջ սարալանջը: Մարդիկ չէին իմանում, թե ինչու՝ է
այս գույումը, ու՞ր էին գնում և ինչու՞... Կանանց, երե-
խաների լացը, ողբը խառնվել էր ուստիկանների, զին-
վորների գոգոռոցներին և լալիչ հայհոյանքներին:

Նրանք խփում էին կանանց, երեխեքին՝ աչ ու ձախ:
Հանկարծ եկան տասնհինգ-քսան ձիավորներ, հրա-
մայեցին՝ տարբեր կողմերից եկող բոլոր քարավան-
ներին հավաքելի Ղարդաշար սարի գագաթին՝ մի սա-
րահարթի վրա: Նախ՝ գորգերը փռել տվին և սկսեցին
փող հավաքել ժողովրդից. «Է՛հ հեյ, - գոռաց մի մարդ
ձիու վրայից, - ո՞վ կալանավոր ունի քաղաքում
բանտարկված, թող մեկ-երկու ոսկի բերի մարդագլուխ,
վաղը ևեթ ձեր մարդիկ այստեղ կլինեն՝ ձեզ մոտ»:

Կանայք սկսեցին փողեր բերել՝ տալով իրենց
ամուսինների անունները: Մի ժանդարմ հսկա մի տետր
ձեռքին, իբր թե գրում էր կալանավորի անունը, թաղը,
տարիքը և այլն: Մի քանի ժամում խուրջինը համարյա
թե լեցվեց փողերով: Երեկոյան նրանք խուրջինը բար-
ձեցին ձիու վրա ու գնացին: Մյուս օրը, տասը ժան-
դարմներով շրջապատված, բերին մի խուսք մարդ-
կանց՝ մոտ քսան-երեսուն հոգու: Բերին նաև անհան-
գում ճանաչված մեծահարուստ խլիխլիկին: Նա շատ
գեր էր, նրան նստեցրել էին մի խոշոր սպիտակ իշու
վրա: Ժողովուրդը վրա վազեց իրենց մարդկանց գտնե-
լու հույսով: Ուստիկանները հետ քշեցին նրանց և մի
շրջան կազմել տվեցին: Ծրջանի մեջ ուստիկանապետը
առաջինը կրակեց խլիխլիկի ակնաջի ետևին: խլիխլիկը
փոկեց գետնին, արյան մեջ խոխոում էր և ցնցվում:
Ուստիկանները քա՛հ-քա՛հ ծիծաղում էին, ժողովուրդը
սարսափահար շշմել էր ու լռել: Հետո առաջ բերին
մյուսներին, ամեն հինգ-վեց հոգուն իրար մեջք գրկել
տվին և կրակեցին, հետո փայտերով նրանց գլխերին
խփեցին՝ մինչև որ նրանք անշնչացած պառկեցին,
նրանց բոլորին շարտեցին հեղեղատի մեջ. մի քիչ հող
տվին վրաները ու գնացին:

Մյուս առավոտ, արևածագից առաջ, մեզ քշեցին
դեպի հարավ, անցանք սարը: Մնա՛ս բարով հայրենիք՝
գնում ենք դեպի չարչարա՛նք, դեպի տառապա՛նք և
մա՛հ՝ հետագայում ավելի հրեշային, ավելի անմարդ-
կային դեպքեր դիմագրավելու: Մեր մահվանից առաջ
գնում ենք դեպի մա՛հ, դեպի խաչելություն՝: Մնա՛ս
բարով իմ հայրենի գյուղ: Լի մանկական աչքերը տե-
սան քո սարերը հեռվից, տեսա բարձր Սախառ լեռը,
որի հովիտներում ես անցկացրել եմ իմ քաղցրիկ ման-
կական օրերը: Լի չե՛մ տեսնելու չքնաղ, զուլալ, երկնա-
գույն-կապտավուն գետակները, սվսվացող մշտական
կանաչ կաղնու անտառները, էլ չե՛մ լսելու մայրական
սրբազան կանչը, էլ չե՛մ լսելու ինձ հասակակից ընկեր
տղաների ուրախ ճիչերն ու աղաղակները:

Մնա՛ք բարով, դուք, անթաղ, հոշոտված, կտոր-
կտոր եղած մարդկային դիակներ. անթաղ մնացել եք
բաց երկնքի տակ, գազանները ուտում են ձեր դիակ-
ները: Եկեղեցիների քաղցրահուն զանգերը չեն դո-
ղանջելու այլևս: Դպրոցների դռները չեն բացվելու,
հարսանիքներ, քեֆեր չեն լինելու: Մա՛հ, մա՛հ է սպա-
սում բոլորիս՝ ծերին, մանուկին, նորահարսին, նորածին
երեխային՝ խանձարուրի մեջ փաթաթված: Ի՞նչ է մեր
բոլորի մեղքը, ու՞մ ի՞նչ է ինքս արել...: Անիծա՛լ ման-
կություն, անիծա՛լ աշխարհ, կործանվե՛ս դուն, փո՛ւլ
գաս: Ի՞նչ է կատարվում մեզ հետ: Նորածիններին
հենց առաջին օրերին շարտեցին գետին՝ մայրերին

արտամորմոք լացացնելով: Նորածինը ի՞նչ մեղք ուներ, երբ նա դեռ չէր գիտակցում ո՛չ մարգարեի, ո՛չ Հիսուսի, ո՛չ Աստծո գոյությունը: Ի՞նչն էր նրանց մեղքը՝ չհասկացա:

Երկու օր մեզ պահեցին Ղարդաշլար սարի գագաթին. բավականին փող հավաքեցին ժողովրդից: Առավոտյան շուտ, արևածագից առաջ մեր սայլերը, կառքերը սկսեցին շարժվել հերթով դեպի հարավ՝ սարն ի վար: Սայլերը, կառքերը հեղեղի մամն իջնում էին ցած, նրանց ձայները խառնվում էին մարդկանց լացի, կոծի ու հեկեկոցների ձայներին: Կանայք, ծերեր, երեխաներ՝ մանկահասակ և ծծկերներ մորերնուն գիրկը՝ սայլերի, կառքերի երկու կողմերին քայլում էին՝ հետիոտն, գլուխները կախ, անձայն: Ոստիկանները գագազած ոչ ոքի չէին թողնում մտել կառքերին, սայլերին: Նրանք մի բերան գոռում էին. «Սա պետական ապրանք է, իսկ դուք ոչ-ցանկալի՝ ժողովուրդ, մարդի՛կ, գնում եք մեռնելու՛, անհետանալու՛»: Որոշ տարածություն գնալուց հետո ջահել աղջիկներ և երեխաներ սկսեցին լաց լինել, տրտնջալ: Ամառային հուլիսյան արևը անգթորեն վառում էր գեմիթից: Խմելու ջուր էին ուզում, հաց էին ուզում, տանջվում էին հոգանածությունից: Գնում էր ժողովուրդը՝ գլխահակ, տխուր: Չէր իմանում ինչու՞ է գնում, ու՞ր է գնում, ի՞նչ էր իր մեղքը, ու՞մ ի՞նչ էր արել: Երկար գնալուց հետո երեկոյան դեմ վերջապես իջևանեցինք մի անձնա, ամայի խանի առաջ, որը կոչվում էր Թեճիթի խան: Մոտիկ ձորի մեջ ջուր կար: Կանայք սկսեցին ճաշ եփել իրենց մոտ մնացած մթերքից: Այդ օրը արտակարգ ոչինչ չպատահեց քարավանի հետ: Եզները, ձիերը մի կերպ արածեցին, կշտացան: Այդտեղից ճանապարհվեցինք: Արևամուտից առաջ, երեկոյան հասանք Ղանդալ շրջկենտրոնը, որտեղի հայերը դեռ չէին աքսորվել, և նրանք մեզ հաց, ուտելիք բերին: Նրանք լացով ու կոծով դիմավորեցին մեր քարավանը՝ սպասելով իրենց չար բախտին: Մեր հաջորդ՝ երրորդ կանգառը եղավ Խըրխի խանը, մի գետի վրա, որի ձախ կողմում մի թուրքական գյուղ էր, իսկ աջ կողմում՝ բերքառատ, իր ցորենով հայտնի հայկական Ուլաշ գյուղը:

Այստեղ լավ հանգստացավ ժողովուրդը, եզները լավ արածեցին, վրաները ուժ եկավ: Չորրորդ օրը հասանք Մանջըլըկ հայկական գյուղը. գյուղը անմարդաբնակ էր: Լքված տների պատուհանները մեզ նայում էին դժոխքի սատանաների մամն: Մյուս օրը անցանք Քյոթու խանի առաջով և հինգերորդ օրը հասանք մարդկային սպանդանոց՝ Հասան Չելեպի կոչվող գյուղաքաղաքը: Սա մի վայր էր, ուր ոճրագործությունն իր գագաթնակետին էր հասել: Սեբաստիայի սահմանն անցել էինք. գտնվում էինք Խարբերդի նահանգի և քրդական սահմանում: Խիստ հրաման կար՝ ոչ մի արու մարդ չպետք է ողջ անցներ այդտեղից: Բոլորին հավաքել և սպանել էին անխտիր: Դրա համար էլ այդտեղի ձորերը լիքն էին դիակներով: Մեր սայլերը խառնիխուռն կանգնեցին գյուղի առաջ: Չորս կողմն անտառ էր, մեջտեղով հոսում էր մի գետակ, օդը շատ զով էր և հաճելի: Հանկարծ գետի մյուս ափին նկատեցինք դիակներ, որոնք ցաք ու ցրիվ պատկել, թե փովել էին.

երիտասարդներ, ծերեր, մանուկներ, կանայք: Հորեղբորս կինը ուզեց գնալ, տեսնել, երկու զաքիթներ չթողեցին և սկսեցին գոռալ. «Չե՛յ, քավթառ գյավու՛ր, ի՞նչ ես նայում. շուտով դուք էլ կհասնեք այդ մարդկանց օրին»: Երեկոյան եկան մի քանի ոստիկաններ՝ քրդերի հետ, հավաքեցին մեր քարավանի միջի տղամարդկանց, տղաներին և ծերերին, տարան լցրին հարյուրերկու հարյուր հոգուն մի նեղ, խարխուլ շենքի մեջ. ո՛չ մտնելու, ո՛չ էլ կանգնելու տեղ կար: Կեսգիշերին նրանց շարան-շարան տարան դեպի լեռների կողմը: Մյուս առավոտ հանկարծ մի երիտասարդ տղա, գլուխը վեր պահած, կիսամերկ, արյունլվա մտեց իր ծանոթների մոտ: Ես մոտ գնացի, նայում էի նրան ու հիշում մեր գյուղի մարդկանց: Գիշերը խմբով նրանց տարել էին մի սարի գագաթը, բոլորի գլուխները կացնով կտրել ու շարտել ձորը: Իր վիզը կացիկը խորը չէր կտրել, և ինքը դիակների մեջ մնացել էր մինչև առավոտ: Հետագայում ես չիմացա, թե ի՞նչ եղավ այդ երիտասարդը: Հասան Չելեպիից դուրս եկանք: Սկսեցին արդեն տղամարդկանց, կանանց, երեխաների դիակներ երևալ, մանավանդ՝ կանանց, որոնք մերկ, ուռած վիճակում էին: Հեծվում մի կամուրջ երևաց, հանկարծ շշուկներ տարածվեցին, թե անխնայ մեզ բոլորիս կոտորելու են այդ կամուրջի վրա: Սկսեցին ի հայտ գալ քրդեր՝ ձեռքներին կացիկներ, դանակներ և զենքեր: Հորեղբորս կինը հեկեկեկ վազեց մի ժանդարմի մոտ, երկու ոսկի դրեց նրա ձեռքը և ասաց, որ մենք թուրքաճալ ենք ուզում, մեզ տանի այդ գյուղը: Ժանդարմը հանգիստ մեզ ասաց. «Մի՛ վախեցեք, դուք պետք է թուրքացած լինեիք վեց ամիս առաջ, բայց մի՛ վախեցեք, ես ձեր քարավանը ազատ կերպով կանցկացնեմ այդ կամուրջով»: Հասանք կամուրջին, ցածում իրար վրա կիտված դիակներ, դիակներ, կանայք՝ մերկ, սկլոր՝ փոված գետի ջրի մեջ: Քրդերը հարձակվում էին զաղտնի մեզ վրա, սպառնում էին դանակներով և մեր վրայի հագուստը հանում ու փախչում: Մեզ ընկերացող ժանդարմները մե՛րթ առաջ էին գնում, մե՛րթ հետ էին գալիս, կրակում էին՝ յա բախտի: Երեկոյան հասանք Հեքիմ խան: Դա մի չտեսնված գեղեցիկ հովիտ էր՝ կանաչների մեջ կորած: Հանկարծ գետի մյուս ափին նկատվեց մի կնոջ արտակարգ ուռած դիակ, մեր տեղից պարզ երևում էր նրա ամոթը՝ մազոտ ճեղքվածքի մամն: Կանայք լացակումած անհծում էին պատճառ հանդիսացողներին և նրանց, ովքեր այդ կնոջն ու նրա մամներին այդ օրին էին հասցրել:

Առավոտյան Հեքիմ խանից դուրս եկանք և շարունակեցինք ճանապարհը, նույն ճակատագրով, ինչպես նախորդ օրերը: Քրդե՛ր, քրդե՛ր ամեն կողմ, փորձում էին կողոպտել, թալանել, սպանել ժողովրդին: Ժանդարմները կրակում էին, կանայք օգնություն էին կանչում, սայլերը գնում էին, մե՛րթ իջնում, մե՛րթ բարձրանում: Ահա մի պառավ կին ընկավ սայլից, վերջից եկող սայլերը տակով տվին նրան, նրա աղջիկը լալիս, գոռում էր. «Վա՛յ, մայրիկ ջան, այսպե՛ս պիտի լինեք քո մահը», համբուրում էր հոգեվարքի մեջ գտնվող մոր երեսները ու ճանկոտում էր իրեն:

Սարերը, անտառները մեր ետևում մնացին:

Երեկոյան աջ թեքվեց մեր քարավանը՝ երկու գետերի խառնված վայրում: Խմելու մաքուր ջուր չկար, գետակները լիքն էին հոտած, լիկած դիակներով: Մուրջ վրա հասավ, քնեցինք ծարավ՝ ջրի կարոտով: Հանկարծ ժանդարմներ եկան, հավաքեցին հատուկեմտ մարդկանց ու տարան, առավոտյան բերին և մեր աչքի առաջ գնդակահարեցին նրանց: Այդ օրը ժամանեցինք Մալաթիայի անջրդի Սուսուգ օվայլերկ, բուսականությունից զուրկ մի դաշտ: Մյուս առավոտ ժանդարմները ավելացան, սայլերը խառնիխուռն քշել տվեցին, իրենք էլ երկու կողմից պաշտպանում էին մեզ վխտացող քրդերից: Անտանելի շոգ էր: Ժողովուրդը պապակվում էր ծարավից: Ծանապարհի երկու կողմերին, առուների, անձրևաջրերից գոյացած լճակների մեջ հոտած, լիկած դիակներ էին իրար վրա կիտված: Վերջապես քարավանը հասավ Խըրխ գյոգ գետի կամուրջի մոտ, ուր խմբված էին թուրքերը: Դրանցից մեկը բարձրացավ առաջին սայլին և գոռաց. «Էհե՛՛, գյավուրնե՛ր, ով փող չի բերի՝ ամեն սայլի համար մի ոսկի, նրա սայլը գցելու ենք ջուրը»: Աղմու՛կ, աղաղա՛կ ամեն կողմ: Վերջապես քարավանը անցավ և կանգնեց մի խանի առաջ, ուր իջևանել էին մեզանից առաջվա քարավանները: Այստեղ մեզանից առաջ էր գրումի խոտըրջրեցիներից ջարդել էին: Մեզ նեղություն չի տվեցին: Երկու օր հետո հասանք Ֆըռնջըլար գյուղը, որը մի փոքրիկ, աննշան գյուղ էր, բայց հայ ժողովրդի պատմության մեջ դարձավ նշանավոր: Այստեղ մեր սայլերը, կառքերը վերցրին: Ըստ պետական ծրագրի, ժողովուրդը ոտքով պիտի բարձրանար երեք հազար ինը հարյուր մետր բարձրությանը Տավրոսյան սարերը: Հարյուր հազարավոր քարավաններ գալիս էին այստեղ և զըտնում էին իրենց խաչելությունը, գնում դեպի մահ: Կանայք, մանուկներ, նորածին ծծկեր երեխաներ լքվում էին՝ անտեր-անտիրական: Այստեղ մնաց Քնարիկ քույրս՝ իր ծծկեր երեխայի հետ. հիվանդ էր, չէր կարողանում քայլել: Ֆըռնջըլա՛ր, Ֆըռնջըլա՛ր. լքված երեխաներ, ծեր-անտեր կանայք, հիվանդներ՝ այս ու այն կողմ պառկած, հոգեվարքի մեջ, լիկած դիակներ՝ փալասների տակ կամ առուների մեջ: Մի առավոտ ժանդարմները քյուրդ ամբոխի հետ եկան մեր քարավանը գաղթեցնելու: Ժողովուրդը դժկամում էր. չէին ուզում գաղթել: Ծեծ, հայհոյանքներ, լաց, աղաղակ, երեխաների ճիչեր: Կանայք շալակել էին իրենց երեխաներին: Հասանք լեռան ստորոտը, շոգ արևը վառում էր: Ջուր չկար, ժողովուրդը հոգնել էր: Մեզ մոտիկ մի կին իր փոքրիկ երեխային շարտեց գետնին ու գնաց. երեխան օրորվում, լաց էր լինում: Ես նայեցի նրան մի քանի րոպե ու գնացի: Որոշ տեղ բարձրանալուց հետո, մի ձորակի մեջ հայտնվեցին երեխաների և ծեր կանանց մարմիններ՝ բոլորովին մերկ՝ ողջ և մեռած: Ողջերը մեզ էին նայում հոգեվարքի մեջ, նվաղկոտ աչքերով. նրանց լրիվ մերկացրել էին, նրանց մարմինների բոլոր անդամները երևում էին արևի ճառագայթների տակ: Բավական բարձրացանք: Մի հսկա ժայռի տակ սառնորակ աղբյուր կար, ժողովուրդը խմեց ազահորեն այդ աղբրի ջրից, կազդուրվեց կարծես թե: Մայրըս չդիմացավ. ուժասպառ ինկավ, մեռավ: Կնանիք

վրա թափվեցին, նրա վրայի ոսկիները վերցրին ու հեռացան: Մենք լալիս ու լալիս էինք անվերջ: Երբ հասանք լեռան գագաթը, կանանց մեջ փսփուտքներ տարածվեցին՝ տղաներին հավաքում, սպանում են: Մեր մոտից մի տասնվեց տարեկան տղա փախավ, քույրը վազեց, թե՛ եղբայր, մեզ փող տուր: Տղան տվեց փողը ու գնաց: Քույրը լաց լինելով գոռում էր. «Հո՛րս, մո՛րս մորթեցին մեր գյուղում, միակ եղբայրս էլ գնաց, անիծվե՛ս, աշխա՛րհ, անիծվե՛ք, մարդի՛կ, բոլո՛րդ»:

Մի գետի մոտ նորից քարավանը կանգ առավ՝ հոգնած, բեզարած: Այդ երեկո ոչ մի բան չպատահեց մեզ: Նրանք, որոնք հարազատներին թողել էին ճանապարհին, լաց էին լինում աղիողորմ ճիչերով, հեծկըլտոցներով...

Գիշերը քնեցինք: Հաջորդ օրը եկան քրդերը, հետները հայտնի Ջեյնալ բեկն ու եղբայրները՝ սրիկա դահիճները...: Նրանք քարավանի միջից ինչքան փոքրիկ տղա գտան, հավաքեցին, թևերը կապեցին ու տարան հեռու սարի գագաթը, ուր վառվում էին թե՛ խառույկները: Այնտեղ նրանց զուխները կացիներով կտրեցին ու շարտեցին ձորը. այդպես էին արել նախորդ քարավանների երեխաներին: Դրա համար էլ այդ ձորը կոչվեց Արյան ձոր՝ Քանըդ դերե: Մերոնք ինձ փալասների տակ պահել, վրաս նստել էին. շունչս կըտըրվում էր, ուժասպառ էի լինում, մի կերպ դուրս պրծա, ինձ չգտան: Լեռնային մի չտեսնված զովաշունչ գիշեր էր: Լուսինը պարզ արևի նման փայլում էր երկընքում, աստղերը պսպղում էին պայծառ լույսով: Այս տեսարանի հետ իմ շուրջը սկսվեց մի սարսափելի ողբերգական տեսարան: Կանայք իրենց զավակների հետեվից լաց էին լինում, լացակումած աղաղակներով անիծում էին իրենց բախտը. աղմու՛կ, աղաղա՛կ, ճիչեր, լացի ձայներ, գոռոցներ՝ խպոտ ձայներով. «Էե՛՛, աչքներդ քոռանա՛, ու՛ր եք կորել, ինչու՞ չեք գալիս մեզ օգնության: Աստվա՛ծ, լուսի՛ն, աստղե՛ր, չե՞ք տեսնում կատարվածը, ու՛ր մնաց մեր պաշտած Աստվածը, Հիսուսը: Ու՛ր մնացին մեր պոռոտախոս, գարշելի մարդիկ, ու՞ր մնացին անիմաստ մեր ֆեդայիները: Փու՛լ գաս, աշխա՛րհ...»: Ես չէի կարողանում քնել այս աղմուկի տակ. միտք էի անում ինձ ու ինձ և հիշում էի ամեն ինչ...: Այդտեղից գնացինք, Ջեյնալ բեկի ապարանքի մոտ, մի կանաչավուն գետնի վրա իջևանեցինք: Քրդերն այլևս նեղություն չէին տալիս մեզ: Մյուս առավոտ, երբ ճանապարհվում էինք, ես նկատեցի, որ կանայք իրենց փոքրիկ երեխաների ձեռքերից բռնած քաշեքաշ տանում էին պարսպապատ շենքի կողմը. երեխաները ետ էին ընկնում, չէին ուզում գնալ, մայրերը դառնագին լաց էին լինում. երեխան լեղապատառ ճիչով գետին էր տապալվում, մայրը գրկում, վերցնում ու տանում էր, երեխան գոռում էր. - Չե՛մ գնա:

Մայրը թե. - Ի՞նչ անեմ, յավրու՛ս, փարա չունիմ, հալ չունիմ քեզ գրկելու, շալակելու: Ամեն ինչ կորա՛վ, փու՛լ գաս, աշխա՛րհ, - գրկեց երեխայի մեջքից, տարավ շարտեց պարիսպից այն կողմ՝ այգին: Պարիսպը դրսի կողմից ցածր էր, իսկ ներսի կողմից բավականին բարձր: Ես վազեցի, այդ պարսպից ցած նայեցի. կանաչ խոտերի վրա պառկել էին հարյուր - երկու հարյուր երե-

խաներ՝ մեռած, կիսամեռ, ողջեր. կային կանայք իրենց երեխաների հետ, ոմանք՝ մեռած, ոմանք՝ դեռ ողջ, հոգեվարքի մեջ տառապում էին: Նրանք իրենց ծծկեր երեխաները գրկներին ուծասպառ, գունատ սպասում էին իրենց մահվան: Մի երեխա իր մեռած մոր ստիճքն էր ծծում, դարձավ՝ ինձ նայեց, վա՛յ այդ նայվածքը: Նոր մետված երեխաներից մի քանիսը երբ ինձ տեսան, վազեցին դեպի պատը, երևի ազատվելու հույսով...: Ես կիսախելագարված ցած իջա պատից ու վազեցի քարավանի ետևից: Հիշում եմ այդ սրտաճմլիկ տեսարանը մինչև այսօր: Ա՛յ տխմար ազգային գործիչներ, ձեր ի՞նչ գործն էր Հայկական հա՛րցը, ազատագրական շարժում կոչեցա՛յլ, Եվրոպայից հույս ակնկալե՛լը, Ռուսաստանից եկած ստահակներին հավատ ընծայե՛լը, ձեր ի՞նչ գործն էր Ռուսաստանի կողմից կամավորներով կռվե՛լը: Ի՞նչ արիք. վեց հարյուր տարի ապրող ժողովրդին բնաջնջել տվիք ձեր ապիկար գործունեությամբ, այժմ հայի հետքն անգամ չմնաց Թուրքիայում: Կորանք իսպառ:

Հաջորդ օրն անցանք ապառաժոտ նեղ արահետներով, որտեղից անցնելը շատ դժվար էր: Ծատերը ցած գլորվեցին, մանավանդ հասակավոր կանայք, որոնք ուժ չունեին քայլելու: Իջանք ձորը. մի չտեսնված արագահոս գետ էր, անցնել հնարավոր չէր: Ժամդարմները մեզ հրամայեցին՝ անցնել գետը: Ահավոր հոգնած, ուծասպառ էինք եղել բոլորս: Մի քանիսը փորձեցին մտնել ջուրը. նրանք ճչալով ըջվեցին հոսանքն ի վար: Ոմանք ձի վարձեցին, ոմանց էլ քրդերն էին անցկացնում փողով: Գետի մյուս ափին իջևանեցինք ավազոտ սարի տակին: Մյուս օրը նորից ճանապարհ ընկանք, ժողովուրդը չէր կարողանում բարձրանալ ավազոտ սարը: Բարձրանալիս սահում, ընկնում էինք, հետ իջնում: Քյուրդ կանայք մեզ անտառի միջով մի ճանապարհ ցույց տվին, որով գնացինք առանց վախի: Անտառում մի քյուրդ մարդ հորեղբորս տղայի մեջքի գոտին ուզում էր խել, սուրը քաշեց նրա վրա, հորեղբորս տղան՝ Ժիրայրը, մի ցավագին ճիչ արձակեց, գոտին տվեց քրդին: Բայց ինքը վախից մահացավ մեկ օր հետո: Վերջապես հասանք Ադիյամանի բերդը: Մի աղբրի մոտ ուզում էի ջուր խմել, մի քյուրդ մարդ մոտեցավ, փայտի մի ուժեղ հարված հասցրեց գլխիս, շալակիս շորերը առավ ու զնաց: Վերջապես գաղթականները տեղեր գրավեցին այս խոշոր բերդի մեջը, որը տեղ-տեղ երկրաշարժը ավերել էր: Մեզ բերդը լցրին ու դռանը պահակներ դրին: Հանկարծ կանայք նկատեցին բերդի աջ կողմում դիզված դիակները: Դիակները լեցված էին ձորում. գետակի ափին: Երկու օր հետո մեզ բաց թողին բերդից. քրդերը բերքահավաքի էին, չէին եկել մեզ ջարդելու: Այսպիսով ազատվեցինք ջարդից. յա բախտի: Փայտի հարվածից բերդում աչքերս սկսեցին ցավել: Ամբողջ գիշեր չկարողացա քնել. մի կոշտ բան խփում էր միշտ աչքիս, աչքս չէի կարողանում փակել: Էշի կաթ կաթեցրին և ծեծած չամիչ կապեցին, լավացավ կարծես թե, բայց լավ չէի տեսնում:

Բերդից հետո անցանք մի հին կամուրջ և սկսեցինք բարձրանալ մի թեք լեռ: Ծատերը ճանապարհին

մնացին, չէին կարողանում բարձրանալ թեք սարի լանջը: Վերջապես հասանք սարի գագաթը: Մի սիգապատ բարձունքի վրա. սեզերի վրա փափուկ քնեցինք այդ օրը: Երեկոյան սկսեցին գոռալ. «Քաղաքացիներ՝ բաժանվե՛՛ն գյուղացիների՛ց»: Քաղաքացիները իջան ցած: Երեկոյան նրանց վրաները ստուգեցին. փող էին ման գալիս: Հետո ինչքան հարս, աղջիկ կար՝ տարան հեռու մի շենքի կողմը: Քարավանի մեջ սկսվեց լացուկոժը. նրանց տարել և բռնաբարել էին մինչև լույս: Մյուս օրը բերին նրանց, հանձնեցին մայրերին:

Սա մեր վերջին սարն էր. այս բարձունքից երեվում էր հեռու՛-հեռու անապատը, ցածում՝ օվկիանոսի ջրերի մման կարծես թե պեկոծվում էր: Երևում էին քաղաքներ և հեռավոր գյուղեր, երևում էր Ադիյամանը: Այստեղից մի օր գնալուց հետո երևաց այգիների մեջ կորած Ադիյամանը՝ Միսաք Մամուշյանի* ծծնդավայրը: Ադիյամանի կանաչ այգիների մեջ մի քիչ կարծես հանգստացանք: Տեղի հայերը հաց բերին, մեզ բաժանեցին: Երկու օր մնալուց հետո մեզ նորից ըջեցին, մեզ հետ՝ Ադիյամանի ողջ հայությանը: Վերջացան Տավրոսյան գեղեցիկ ու դաժան լեռները: Ահա զովաշունչ լեռներից իջնում ենք ցած, շոգը խեղդում է մեզ: Մեր ետևվում մնացին քսան-երեսուն տանջալի, տառապալի, մահագույժ օրերը: Մեր քարավանը, որը կեսից էլ պակաս էր մնացել, իջևանեց Սամոսատից հարավ՝ Եփրատ գետի ափին: Ամեն կողմ դիակներ՝, դիակներ՝, մեռած կանայք, երեխաներ ամեն կողմ պառկած ցաք ու ցրիվ, արտերի մեջ, ավազների վրա, ամեն կողմ կիսամեռ հիվանդների տնքոցներ, աղերսագին օգնություն խնդրող նայվածքներ, նրանց կողքին՝ հոտած, փտած, ուռած, լխկած գարշահոտ դիակներ, մեծ մասամբ կանանց. Դանթեի Դժոխքը Եփրատի ափին էր: Ժողովուրդը Եփրատ գետի ջրով լվացվեց: Ինչ որ ճարել էին՝ կերան, փափուկ ավազի վրա քնեցին՝ լուռ, հանգիստ: Վշտի խուլ հեկեկոցները կամաց-կամաց մարեցին, ամեն ինչ խաղաղվեց կարծես, լուսինը չքացավ երկնքից լեռների ետև: Ժողովուրդը հոգնած, ուծասպառ եղած էր: Հանկարծ մթության մեջ թուրք ժանդարմներ, բռնի բերված քրդերի հետ, վայրագորեն մտան գաղթականների շարքերը, տրորելով քնած մարդկանց, մեռածներին, հիվանդներին, աջ ու ձախ սկսեցին խուզարկել բրտորեն. հավաքում էին փոքր երեխաներին: Ժողովուրդը սարսափահար քնից արթնացավ: Ահաբեկված, սկսեցին իրար խառնվել, աղմուկից մեք էլ արթնացանք ու սկսեցինք աջ ու ձախ նայել ապշահար՝ թե ի՞նչ էր կատարվում մեր շուրջը: Հանկարծ մի հսկա քյուրդ աժդահա ինձ նկատեց փալասի տակ, եկավ դեպի ինձ, քաշքշեց, աջ թևը գցեց մեջքիս, վերցրեց ինձ ու տանում էր: Մերոնք սարսափահար սկսեցին ճչալ, լաց լինել, հորեղբորս աղջիկը փորձեց մի կերպ ինձ ազատել քրդի ճանկերից, բայց իզուր. քյուրդը ինձ թողեց ու նրան հրեց, գցեց գետին, նորից ինձ վերցրեց ու տանում էր: Տանելու ժամանակ մեջքս այնքան ուժեղ էր սեղմում, համարյա կողերիս ոսկորները ջարդվելու

* Միսաք Մամուշյան (1906, Ադիյաման – 1944, Փարիզ) – հայ բանաստեղծ, ֆրանսիական Դիմադրության շարժման գործիչ:

էին, շունչս կտրվում էր: Մի քիչ տանելուց հետո նա հոգնեց, ինձ վայրենաբար շարտեց գետինն և հրամայեց քայլել իր առաջից: Ըմանապարհին ուրիշ քողեր նույնպես բերում էին երեխաներ: Մեզ տարին վաղվող խարույկների շուրջը, ուր արդեն հավաքել էին հարյուր հիսուն-երկու հարյուր երեխաներ և չորս ծերունիների: Ես չհասկացա, թե ինչպես այս ծերերը հասել էին այստեղ. հրա՛շք էր, իրոք որ:

Ժանդարմները՝ ութ-տասը հոգի, սվինավոր հրացաններով եկան, հետները տասնհինգ-քսան քողեր, մեզ շրջապատեցին, նստեցրին մի ավազոտ թմբի վրա՝ շարք-շարք, ըստ տարիքի, հասակի: Մի կին եկել էր փոքրիկ տղուն ազատելու: Ժանդարմներից մեկը, կոպիտ հայհոյելով նրան, հրեց և գցեց փոսը: Նա վեր կացավ աղիողորմ ճչալով «Հասե՛ք, երեխաներին մորթու՛մ են»: Հանկարծ, մթության մեջ, հազարավոր կանանց խուլ ձայնը բարձրացավ դեպի երկինք: Ժանդարմների պետը հրամայեց կրակել դեպի ժողովուրդը: Նրանք վերցրին հրացանները և կրակեցին դեպի ժողովուրդը. այլևս կանանց ձայներ չլսվեցին, միայն խփվող կանայք լաց էին լինում: Խարույկների կրակները թեժացրին, կանգնեցրին չորս ծերուկներին: Ժանդարմը հրամայեց ծերուկներին. - Թիկն տվեք, թիկն, - նրանք չորսը թիկն տվին, կանգնեցին՝ մեկ մեկու մեջքը գրկած:

Մի ժանդարմ վերցրեց հրացանը, ուզում էր կրակել, վերջի ծերուկը հրացանը մի կողմ հրեց և սկսեց աղաչել. - Մենք ծե՛ր ենք, մենք ոչի՛նչ չենք արել, ի սե՛ր Աստծո, մեզ մի՛ սպանեք:

Ժանդարմը գոռաց. - Դուք ծեր եք, ոչինչ չեք արել, բայց դուք էլ եկեղեցիներում աղոթել եք ձեր Աստծուն, որ ոուսը գա, Թուրքիան խորտակվի, Անդրանիկի սուրը կտրուկ լինի՝ թուրքերին լավ չարդելու համար, - ժանդարմը կրակեց, չորս ծերերը միասին տապալվեցին գետնին: Կանգնած քողերը փայտերով սկսեցին խփել նրանց քթին, բերնին, գլխներին, մինչև որ նրանք անշնչացան: Թուրք գցեցին վզները. քողերը քաշ տվին դեպի մոտակա Եփրատ գետը: Հերթը հասավ երեխաներին: Առաջին շարքից բերում, կանգնեցնում էին երեխային, քողերը դանակներով խփում էին նրա կոնակին, փոքրին, մինչև որ պառկած երեխան անշնչանում էր, նրան թոկով քաշում, տանում էին Եփրատ գետը: Այսպես երկու-երեք, թե չորս ժամ: Հերթը հասավ մեր շարքին: Քրդերը մեր վերևը կանգնած հսկում էին: Արդեն սպանել էին մոտ երկու հարյուր երեխա: Մի ժանդարմ դանդաղ եկավ մեր կողմը և գոռաց. - Ռա՛ղ եղե՛ք, գնացե՛ք:

Մենք խմբով վազեցինք. խառնվեցինք ժողովրդին: Հարսիկս արթնացավ, ինձ պառկեցրեց: Կեսգիշերին մի տղա, հանկարծ, թաց շորերով եկավ կանգնեց յուրայինների վերև անվերջ կրկնելով՝ Փա՛ռք քեզ, Աստված, փա՛ռք քեզ, Աստված, չմեռա: Առավոտյան ես տեսա, որ նրա մարմինը ամբողջովին ծակոտված էր, շոգին որդնտեց և տառապելով մեռավ:

Քունս չտարած մեկ էլ լսեցի տարօրինակ մի ձայն՝ մի կին լաց էր լինում մեր գլխավերևում: Բարձր մի տեղ, երկու կանայք իրար փաթաթված, դողահար.

սարսափի մեջ կծկված նստել լաց էին լինում: Հազիվ-հազ ակատեցի՝ մի ածրահա քյուրդ, խոշոր դանակը ձեռքին, հսկում էր նրանց: Հետո իմացա, որ նրանք մայր ու աղջիկ են: Կինը մղկտում էր, անձեքներ էր թափում պատճառ եղողների գլխին: Անձեքներ՝ ր, անվերջ անձեքներ՝ թուրքերի գլխին. վերջում իմացա, որ թուրք ոստիկանապետը առավոտյան եկել, տարել է այդ մայր ու աղջկան:

Եփրատ գետի ափին մահացան հորեղբորս զույգ ծոռները և հորեղբորս հինգ տարեկան Սմբատ տղան, որին ես շատ էի սիրում: Հրաման եղավ շարժվել: Գնացինք Եփրատի ափը: Փալասներով ծածկված մի ինչ-որ նավակ կար, դժվարությամբ ժողովուրդը նավ նստեց. անունն էր նավ: Քրդերը ոտից գլուխ ստուգում էին կանանց. փող էին փնտրում: Նավակը գնում էր հոսանքն ի վար: Ժամեր տևեց մինչև անցանք մյուս ափը: Քրդերը տախտակները շոտ էին տալիս, կանայք, երեխաները նկնում էին ջուրը: Մի դեպք, որ ես չեմ մոռանա մինչև իմ մահը. երկու ածրահա քողեր հարձակվել էին մի հուլանի, գեղեցիկ, հասակավոր կնոջ վրա, ուզում էին նրա փողի քսակը վերցնել: Կինը դիմադրում էր ամբողջ ուժով, նրանց գետին էր գցում, նրանք ելնում, նորից էին հարձակվում նրա վրա: Այսպես չգիտեմ ինչքան տևեց: Լուծող ամբողջովին մերկացրին, հագուստները պատառոտեցին, քսակը վերցրին ու նրան թողեցին անդամամերկ: Հանկարծ կողքին ակատեցի մի յոթ-ութ տարեկան փոքրիկ աղջնակ, որը հետևում էր մոր պայքարին՝ աչքերը լայնացրած. դողալով, լալով, ճչալով: Ես այդ աղջկա աչքերի մեջ աչքեր չեմ տեսել ո՛չ ակարիչների մոտ, ո՛չ էլ՝ կյանքում: Կինը պառկած տեղից վեր կացավ, աղջկան գրկեց ու դողդոջուն ձայնով ասաց. - Մեռա՛նք, աղջիկս, ո՛չ փարա ունենք, ո՛չ հագուստ, - և մի ուստյունով աղջկա հետ նետվեց գետը:

Մի ամբողջ օր նորից ճանապարհ էինք ընկել, արևը վառում էր, ջուր չկար, հորեղբորս աղջկան՝ Հայկանուշին թողինք ճանապարհին մի ծառի տակ. նա ողջ էր. մեր հետևից նայում էր: Հեռվից՝ ցածում ջուր ակատվեց: Մարդիկ ամաններն առած վազեցին: Մի ժանդարմ ասաց. - Չի՛ կարելի, ջուրը լի՛քն է դիակներով: - Երկու-երեք օր գնալուց հետո, նորից երեխաներին հավաքեցին, մի երկու-երեք մեծահասակների խփեցին, փող պահանջեցին, հետո մեզ բաց թողին:

Վերջապես երկար, տանջալի ճանապարհ անցնելուց հետո հասանք Սուրուն անապատը: Սա իսկական սպանդանոց էր. օրական հարյուրներ մահանում էին: Մեր գյուղացիների համարյա յոթանասուն տոկոսը մահացավ այստեղ: Ամենածանր և ահավոր վիշտը ինձ համար այն էր, որ իմ չորս-հինգ տարեկան Երամ անունով եղբորս թողեցինք ծառի տակ, նա մեր ետևից լաց էր լինում: Վա՛յ, այն օրը մինչև հիմա չե՛մ մոռանում: Տասնհինգ օր տառապելուց հետո նա լալով մահացել է, ըստ վերջին եկողների՝ սովից, ծարավից, գիշերային ցրտից: Ծարժվեցինք դեպի Սուրունի երկաթուղային կայարանը: Ըմանապարհին մի քյուրդ կին էլ՝ մոն քրոջս ձեռքից բռնեց ու տարավ (վեց-յոթ տարեկան էր): Իջևանեցինք երկաթուղային կայարանի մոտ, մի խանում, հետո դուրս արին, քշեցին դեպի Հալեպի

կողմը, ապա բաժանեցին՝ ողջ մնացածների կեսը գնաց Դեր էլ Ջոր, կեսը՝ ետ եկավ նորից Սուրուն: Մեզ լավաշ հաց բաժանեցին և հրամայեցին գոռալ. - Կեցցե՛ թագավորը (կոմեդիա էր): Ժողովրդի մեջ լուրեր տարածվեցին, թե իբր Էնվեր փաշան եկել, անցել և գնացել է, իր կնոջ հետ, դեպի Տիգրանակերտ (Դիարբեքի): Այդտեղից մեզ քչեցին երկաթօժով դեպի կայարանի կողմը՝ Ռաս-էլ-Այն, դեպի արևելք: Հասանք Ռաս-էլ-Այնի կայարանը: Մեզ տարին, երկու-երեք կիլոմետր սալահատակված ճանապարհի երկու կողմի վրա շարեցին: Սկսեցին բեմահարթակներ սարքել, իրարից որոշ հեռավորության վրա, որոնց վրա նաև՝ ցցեր: Կեսգիշերին բերին, մարդկանց շարեցին ցցերի տակ, ճամփի մեկ ծայրից մյուսը՝ ութական հոգի: Ծատերի գլուխները կտրել էին և քառակուսի կույտեր էին կազմել: Արևելքից մեզ նման գաղթականներ բերեցին, շարեցին ճանապարհի մյուս կողմը: Վերևից արևն էր վառում, ներքևից՝ տաք քարերը: Համարյա թե մեռնում էինք, լացի ձայները՝ ջուր էին աղերսում, բերող չկար, ջուր չկար:

Ջինվորներ, ժանդարմներ, քրդեր գնում-գալիս էին, ինչ-որ մի բանի էին պատրաստվում: Հանկարծ, որտեղից որտեղ երկար գնացքը եկավ և կանգնեց մեր դիմաց: Ժողովրդին թափեցին ցած, վագոնները իրենց եկած ճանապարհով ետ գնացին. դրանք թեքեղաղցի՝ ոռոգութոցիներ էին, ադրիանապոլսեցի (Էդիրնե), մալկարացիներ էին՝ Թրակիայի ժողովուրդը: Ժողովուրդը՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր, աղջիկներ, զարմացած, շրվարած կանգնել էին: Նրանց խաբել և բերել էին, իբր՝ գնալու եք բնակության նոր վայրեր: Նրանք մեզ նկատեցին հետվից և սկսեցին աջ ու ձախ շարժվել, ճչալ, լաց լինել իրենց ապրանքների համար: Ոստիկանները վրա պրծան, նրանց հանգստացրին և բռնի նստեցրին երկաթօժի երկայնքով: Նրանք երևում էին մեր տեղից՝ կիրակնօրյա շորեր հագած, աղջիկները սպիտակ շորերով և այլն: Երեկոյան մարդկանց մորթեցին, դիակները շարեցին բեմահարթակների առաջ, հետո բերին սպիտակ շորերով աղջիկներին. գիշերային խավարի մեջ նրանց բոլորին ցցերի վրա նստեցրին: Մեր ականջները խլանում էին նրանց մայրերի, հարազատների ճիչերից, լացերից և գոռում-գոչումներից: Իմացա, որ այդ մարդիկ Անդրանիկ փաշային ուսերի վրա են տարել, իսկ աղջիկները, «իբրև արծիվ» երգելով, Անդրանիկին ծաղկեփնջեր են մատուցել փողոցներում՝ թուրքերի ներկայությամբ: Ահա վրեժ էին լուծում նրանցից:

Առավոտյան կարմրավուն, վառ արևը ոսկի էր մաղում չորս դին կապուտակ երկնքից, իր ոսկեգույն ճառագայթները փռել էր ամեն կողմ: Դա անապատի արևն էր, որ միակ վկան էր մեր այս անողոր տառապանքի: Վերջապես թրակիացիներին քչեցին, բերին և շարեցին ցցերի առաջ. մեզանից ցածում նրանք շուռ էին գալիս, մեկը իր մարդուն էր փնտրում, մյուսը՝ ցցերի վրայի իր աղջկանը: Ծցերի վրա բարձրացած սպիտակ շորերով աղջիկները արդեն մահացել էին, գլուխները կախ ընկած էին մի կողմի վրա... Իրարանցում, ողբալի ձայներ, աղմուկ, հարայհրոց գաղթականների մեջ՝ ծայրից ծայր:

Հանկարծ աղմուկ-աղաղակ, ծափահարություն-

ներ. եկան մարդկանցով լիքը չորս կառք ու կանգնեցին ճանապարհի ծայրին՝ մեզանից քսան քայլի վրա: Երկու կառք բարձրացան և կանգնեցին բարձրում, մյուս երկուսը՝ ճանապարհի ծայրին: Լսեցինք, որ դրանք մեր մտավորականներն էին. ամեն կառքի մեջ չորս հոգի, որոնց բերել են Հալեպից: Հրամանի վրա երկու կառքերը շարժվեցին ճանապարհով, նախ՝ կամաց, հետո՝ արագ: Կառքի վրայի ոստիկանները մտրակներով սկսեցին խփել մեր մտավորականներին: Խփում էին նրանց գլխներին, մարմիններին, երեսներին, որտեղից պատահեր: Կառքերը երկրորդ անգամ եկան, ոստիկանները մտրակների հարվածների տակ գոռում էին. «Է՛ն, գյավուրներ, աջ նայե՛ք (մեզ, ցցերի վրայի աղջիկներին և մորթված մարդկանց էին ակնարկում), տեսե՛ք անգլիական ռազմականները Ստամբուլ են մտնում»: Գնում էին կառքերը, նորից էին գալիս, լսում էինք. «Գյավուրներ, ձախ նայե՛ք, քոռ Մոսկովի՛՝ ռուսի գորքը Սվազ է մտնում, Թուրքիան ոչնչանու՛մ է»: Այսպես անվերջ, տասից ավելի անգամ տանել-բերելուց հետո կառքերը գնացին դեպի Ուրֆայի կողմը: Մյուս օրը մեզ քչեցին նրանց ետևից, դեպի Տիգրանակերտի գլխավոր ճանապարհը. թրակիացի ժողովուրդին մեր ետևից բերին: Մեզ շրջանաձև նստեցրին քարքարոտ, առանց մի բուսականության չոր ու ցամաք մի տեղ: Մեզանից մի քիչ հեռու՝ կանաչ այգու մեջ, կամուրջի մոտ կար մի մեծ շենք՝ քարվանսարայի պես բան: Այնտեղ մարդիկ մտնում-ելնում էին: Հանկարծ մարդիկ եկան, տախտակներ, ցցեր շալակած. շրջանի մեջտեղում խլփեցին ցցերը և տախտակները ու գնացին: Կես ժամ հետո, ծեծելով, հարայհրոցով բերին մեր ութ մտավորականներին՝ Ջոհրայի գլխավորությամբ: Նրանց նստեցրին, եկան ճառեր ասացին, մեր մտավորականների վրա թեքեցին ու գնացին: Հետո եկան ութ ոստիկանները՝ սվիններով, հետները մի աժդահա մարդ՝ կիսազինվորական հագուստով: Կիսավայրենու տեսք ուներ: Հրամայեց մեր մտավորականներին մերկացնել, հետո նրանց փորի վրա պառկեցնել տվեց տախտակների վրա, գլուխները առաջ գցած, հետույքները բարձրացած: Հրաման եղավ՝ Սյունգյու դա՛խ (սվինները խրել): Ոստիկանները բոլորը սվինները խրեցին մեր մտավորականների հետույքները. նրանք մահացան, արդեն ծեծի տակ կիսամահ էին եղել: Նրանց դիակները մինչև մեջքը հողի մեջ թաղեցին՝ գլուխները դուրս: Մեզ ասում էին. «Նայե՛ք նրանց, նրանք ձե՛ր մասին են մտածում, դուք էլ աղոթեցեք նրա՛նց հոգու համար, որ ձեզ այս օրին հասցրին»: Ժողովուրդը լալիս էր, ժողովուրդը տառապում էր, տանջվում էր, ժողովուրդը սովից, ծարավից մեռնում էր: Ո՞վ էր մտածողը, փրկողը: Չգիտեմ: Ասում էին, որ Էնվեր փաշան եկել էր Պոլսից հատուկ հայ մտավորականների սպանությանը ներկա լինելու համար, ասում էին, որ Էնվեր փաշան անձամբ ինքն է կազմակերպել այս գործը: Ես տեսա՝ մի խումբ մարդիկ նստել էին պատշգամբում, այգու մեջ: Զարդը վերջանալուց հետո նրանք իջան. կառքեր նստեցին ու գնացին դեպի Տիգրանակերտի կողմը: Մի օր հետո ժանդարմները մեզ քչեցին որտեղից որ եկել էինք, իսկ թրակիացիներին՝ դեպի հարավ, մորթված

մարդկանց և ցգերի վրա գտնվող աղջկերանց կողմը: Մալկարացի Գրիգոր Իշկայան անունով մի մարդ ինձ պատմել է Թրակիայի դեպքերի մասին և ինքն էլ ակա-
նատես է եղել իմ Ակարագրած դեպքերին՝ ինը-տասը տարեկան հասակում: Այսպես, թրակիացիներին ասում են. «Ձեր գույքով ունեցվածքով զնալու եք Ճեզայիր, պատերազմից հետո կգաք ետ»: Բերին մեզ, այդ օրը գցեցին: Ցցերի վրայի աղջիկները ոռոգսթոցի էին՝ Անդրամիկին ծաղկեփունջ մատուցողները, իսկ երի-
տասարդները՝ Անդրամիկին ուսերի վրա են տարել, սպանվածների մի մասն էլ օսմանին թունելի վրա աշ-
խատող բանվորներն էին: Մեզ բերին Ուրֆա, այն-
տեղից քշեցին դեպի անապատը՝ մի անմարդաբնակ տեղ, ուր միայն մի քանի ծառեր կային: Այդ օրը գիշերը անձրև եկավ և ցուրտ քամի: Գիշերը հարյուրավոր մարդիկ մահացել էին: Քրդերին բերին, մի ընդհանուր խոշոր փոս փորել տվին: Քրդերը թուկերով ընկան ժ-
ղովրդի մեջ՝ տրորելով հիվանդներին. մեռած-ողջ՝ ով պառկած էր, վիզը թոկ էին գցում, քաշեքաշ տանում փոսն էին անում ու վերադառնում: Նույնիսկ ողջերի վիզը թոկ էին գցում, տանում նետում էին փոսը. հարա-
զատների ճիչերը, աղաղակները չէին լսում: Այդտեղից մեզ նորից քշեցին դեպի հարավ՝ մի այլ անմարդա-
բնակ տեղ: Կանայք՝ տիֆով հիվանդ, ջուր էին աղեր-
սում: Ես մի կեղտոտ ամանով ջուր էի բերում նրանց համար, անձրևից գոյացած կեղտոտ ջրերից: Նրանք ջուրը խմում էին ազահաբար ու մահանում էին անմի-
ջապես: Մի օր էլ ջրի էի գնացել, ճանապարհով անց-
նող երկու ձեր մարդիկ, էշերն առաջները խառնած, գը-
նում էին: Ինձ տեսան, ձերի մեկը ետ ընկավ, ինձ նայեց, ես վախեցա, սարսափով նայում էի նրան: Նա ասաց. - Մի՛ վախիր, տղա՛ս, արի՛ քեզ տանեմ մեր գյուղը: Մյուս ձերը եկավ, մեկ-մեկու հետ խոսեցին:

Այս ձերուկը նրան ասաց. - Լսի՛ր, իմ ու քո տղա-
ները Բաղդադի ճակատում կովում են, ես այս հայ տը-
ղային կտանեմ կազատեմ մահից, Ալլահն ալ կպահի իմ զավակներին թշնամու գնդակից, - ինձ դրին էշի վրա:

Երկու օր գնալուց հետո հասանք Այնթապի մոտ մի գյուղ Հյուլումեն անունով: Գյուղ չհասած գյուղացի-
ները և ձերուկի հարազատները խմբով վազեցին: Նը-
րանք երբ ինձ էշի վրա տեսան, զարմացած, սարսա-
փահար փախան ամեն մեկը մի կողմի վրա: Գյուղացի-
ները բաժանվեցին երկու մասի. մի մասն ասում էր՝ այս գյավուրին նետի՛ր փոսը, գյուղը կվարակի, մյուս մասն ասում էր՝ Բեսսեն ինչ ուզում է, թող այն լինի, ձեր ի՞նչ գործն է: Աղմուկի ժամանակ մորուքով մի պատկառելի մարդ եկավ, նայեց ինձ, նայեց խուժանին, ձերուկի ձեռ-
քից փայտը վերցրեց, տվեց ում որ պատահեց, ամեն մեկը մի կողմի վրա փախան: Հասանք ձերուկի տունը. հարսը, թոռները փախան տնից: Այս ձերուկի կինը առաջ եկավ, թևիցս բռնեց ու ինձ տարավ մարագը, դարմանի վրա պառկեցրեց և ասաց. - Դուրս չգա՛ս, այստեղ պառկի՛ր:

Փափուկ դարմանի վրա պառկեցի, ազատ շունչ քաշեցի: Որոշ ժամանակ անց տանտիկինը բերեց մի քիչ ոսպով ապուր. անմիջապես խմեցի և ամեն օր այս-
պես: Որոշ ժամանակ անց՝ կինը ապուրը շատացրեց,

հետը փիլյավ բերեց, որոշ ժամանակ անց՝ հաց, և ես մի քիչ կազդուրվեցի, սկսեցի ման գալ կամաց-կամաց գոմի մեջ: Արյունս սկսեց շարժվել, վրաս ուժ եկավ. դեմքս կլորացավ: Այս կինը աղջկա հետ ինձ լողացրեց և նոր հագուստներ հագցրեց: Հարսը, լսելով, որ մի նոր հայ տղա է երևացել իրենց տանը, հեկհեկ, կատաղած եկավ խոհանոց, ուր ես ճաշում էի, գլխիս վերև կանգ-
նեց և գոռաց. - Ա՛յ անա, հերի՛ք չէր մի հոտած գյավուրի տղա պահում ես, հիմա էլ սրա՞ն եք բերել, հա՞:

Ես դատել էի կլոր դեմքով, շեկ, գանգուր մազե-
րով, կապույտ աչքերով տղա, այլևս այն հոտած, մի-
հար, փորս ուռած կաշի-ոսկոր, զզվելի տղան չէի: Հար-
սը նայեց ինձ ու գոռաց ուրախության ճիչով և վազեց գոմը, որ գտնի հին, հոտած, նեխած տղուն: Ունայն հետ եկավ և սկսեց. - Ա՛յ անա, ա՛յ այս տղան լավն է, ինչ-
քա՛ն սիրուն է, պահե՛նք:

Ե՛ր կինը ասաց. - Գնա՛, ոռոսքի՛, իմ տղուն ու-
զում էիր վոնդել, սպանել հա՞, տունը թողիր, փախար նրա պատճառով, հիմա տեղ ես կանգնում իմ տղուն:

Հարսը վազեց բերեց իր երեխաներին տուն, նը-
րանք ինձ ընտելացան և ինձ շատ էին սիրում, նույնը՝ մայրերնին: Գարուն էր արդեն, ես սկսեցի տնային մա-
նր-մունը գործեր կատարել, սկսեցի գառները արա-
ծացնել: Ապրում էի որպես տան զավակ: Նրանք գյուղի մարդկանց պատվիրել էին, որ ոչ ոք ձեռք չտա ինձ: Մեկ-երկու տարի հետո, մի օր հանկարծ գյուղի մեջ հա-
վար ինկավ, մարդիկ կանչում, վազում էին դեպի քա-
ղաքի ճանապարհի կողմը, գոռալով. - Բեսսեի տղանե-
րը գալիս են, երկու եղբայրները՝ Սայաթը և Հուսեյնը: - Տնեցիները խելակորույս վազեցին, հարալ-հրոցով բե-
րին երկու եղբայրներին տուն: Նրանք նստեցին ճաշ կերան, հանկարծ ինձ նկատեցին: Երեկոյան, երբ ես անցուղարձ էի անում տան մեջ, մեծ տղան՝ Սայաթը դառավ մորը. - Այս տղան ո՞վ է:

Մայրն ասաց. - Սա էլ մեր տղան է, հայրդ գտել է նրան գաղթականների միջից, ձեր մոտից վերադառ-
նալիս և նպատակ է դրել՝ եթե ես այս տղային տանեմ պահեմ, մահից ազատեմ, Ալլահն էլ իմ տղաներին կը-
պահի թշնամու գնդակից. ահա և իրականացավ հորդ երազը:

Տղաները ուրախացան և պատմեցին իրենցը. - Մենք Բաղդադի ճակատում կովում էինք արդեն երկու ամսից ավելի. մեր հրամանատարը մեզ երկուսիս ուղարկեց, որպես լավ, պարտաճանաչ զինվորների. Օսմանին հիվանդանոցը՝ կազդուրվելու համար: Այն-
տեղ մնացինք մի ամիս: Հանկարծ մի օր մի հայ բժիշկ եկավ և մեզ ասաց. «Ձեզ ուղարկում են Բաղդադ, նորից ճակատ. եկեք դուք ձեր զինվորական հագուստները թողեք այստեղ, քաղաքացիական շորեր հագեք, ես ձեզ կտամ մի տարվա հանգստանալու թուղթ»: Մենք համաձայնվեցինք, թուղթը առինք ու եկանք, հայ բժիշ-
կին շնորհակալություն հայտնեցինք: Հետո իմացանք, որ Օսմանիեի երկաթուղային թունելում աշխատող հայ բանվորներին աշխատանքը վերջացնելուց հետո սպա-
նելու են: Այս բժիշկը մեր զինվորական շորերը հագցրել է հայերին և ուղարկել է նրանց Բաղդադ, ուր հայերին չէին ջարդում: Այսպես շատերին է արել:

Ռրանից հետո տնեցիների ուշքը գնում էր, ինձ շատ էին սիրում, դրանից հետո գյուղացիները ինձ վրա նայում էին իբր հրաշք անձնավորություն: Ինձ բերող Բեսսեն՝ հայրերնին, իր տղաներին ասում էր.

- Ես ջահելացել եմ, ինչ լավ արի այս հայ տղունքների և երջանկացա:

Ռրանից հետո ինձ գործ անել չէին թողնում՝ կեր, խմիր, ման արի, ասում էին: Ռու մեր հարազատ տղան ես այլևս:

Հուլումեն գյուղում մնացի մինչև 1919 թիվը. պատերազմը վերջացել էր: Եկա Այնթապ քաղաքը: Ամիսներ սոված, տկոթ ման եկա: Գաղթականություն՝ լիքը. ո՛չ աշխատանք կար, ո՛չ փող: Չորս-հինգ ամիս հետո ամերիկացիները եկան որբանոց բացին՝ «Հալաճյան որբանոց»: Դիմեցի՝ ինձ ընդունեցին: Այնտեղ մի տարի մնալուց հետո անգլիացիները գնացին, նրանց տեղը եկան ֆրանսիացիները, որից հետո սկսվեց քեմալական շարժումը: Կյանքը դառավ անտանելի: Ամերիկացիները որբանոցը տեղափոխեցին Բեյրութ: Մեր որբանոցը գնաց Ծիրբել, որտեղ մնացի մինչև 1924 թիվը: Ամերիկայից հրավերի թուրթ ստացա և գնացի Ամերիկա: Նավը հանդիպեց Հունաստան, Իտալիա և Ֆրանսիա՝ Մարսել, այնտեղից՝ Փարիզ: Գնացի Փարիզում մեզ ընկերակցող Ստեփան Գարդուհու մոտ, որն ինձ դասատու էր եղել որբանոցում: Փարիզում ինձ տարավ այն սրճարանը, ուր հաճախում էին դաշնակցականները, ինքը մոլի դաշնակցական էր: Ես սրճարանում տեսա Արմեն Գարոյին (Գարեգին Բաստրմաճյանին). նա մասնակցել էր Բանկ Օթոմանի գրավմանը 1896 թվին: 1914 թվին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ինքը երեք հազար կամավորներով կռվել է Սարիղամիշի ճակատում՝ Էնվեր փաշայի դեմ, նրա զորքերի օպերացիաների ժամանակ, նույնիսկ կրակել է Էնվերի վրա: Հակառակ նրան, որ ինքը եղել է թուրքական մեջլիսի անդամ, Էնվեր փաշան թույլատրել է նրան գնալ Կոնկաս՝ իր գործարանների, տների հաշիվները մաքրել և գալ ես՝ Պոլիս:

Նավ նստեցինք, գնացինք, հասանք Ազոբյան կղզիների մոտով՝ Նյու Յորք: Ամերիկայում ապրում էի Բոստոնի մոտ Ուոթերթաունում. մի փոքրիկ քաղաք էր: Ես տեսա Համաստեղին, Սողոմոն Թեհլիրյանին, Ռուբեն Գարեհնյանին, ռամկավար Ա. Նազարին՝ «Պայքար» թերթի խմբագրին, Արսեն Միքայելյանին՝ բանաստեղծ էր և մոլի կոմունիստ, Սնար Անարյանին՝ «Բանվոր» թերթի խմբագրին: Աշխատեցի Hood Rubber գործարանում, հետո՝ Crawford վառարանի գործարանում:

Այստեղից գնացի Դետրոյտ: Երեք-չորս տարի աշխատեցի Ֆորդի ավտոգործարանում: Այստեղ հանդիպեցի հնչակյան կուսակցության հիմնադիր Նազարբեկին: Ծանոթացա Չորավար Սեպուհի հետ: Ապա անցա Չիկագո, ուր աշխատանքի անցա Գաբրիելյան Կարապետ անունով սեբաստացու գորգի խանութում: Մի տարի հետո գնացի Միսիսպոլիս և Սենտ փոլ (այս երկու քաղաքները մի կամուրջով էին բաժանվում իրարից), որտեղ շատ հայեր կային, ունեին սրճարաններ: Այս անհանգը Ամերիկայի ցորենի շտեմարան էր՝

բերքի տեսակետից: Քաղաքը շատ գեղեցիկ էր և մարդիկ բարի էին: Մի քանի ամիս մնացի մի սեբաստացի գորգավաճառի մոտ, որի անունը չեմ հիշում: Այս խեղճ մարդը թոքախտով տառապում էր, Դեմվեր Կոլորադոյի սանատորիաներից մեկում ուղեգիր ուներ և հավատում էր, որ կբուժվի այնտեղ: Երկու ամիս հետո լուր ստացվեց, որ նա մահացել է: Խանութը մնաց մի ուրիշի: Մի ժամանակ էլ պաղպաղակ էի բաժանում խանութներին: Այստեղից գնացի Մոնթրանա Ուայթֆիշ կոչվող փոքրիկ քաղաքը, ուզեցի երկաթգծի վրա աշխատել՝ չհաջողվեց: Այնտեղից գնացի Սպոքեն. Ուաշինկտոնի նահանգում մի փոքրիկ քաղաք էր: Մի ջահել տղա՝ մեր սեբաստացի. գորգի խանութ ուներ: Այստեղ էլ կային մեծ թվով հայեր, այսքան հեռու տեղ: Հետո գնացի Փորթլենտ Օրեգոնի քաղաքը: Այս քաղաքը նույնը՝ շատ մաքուր, կոկիկ քաղաք էր, ես շատ սիրեցի այն: Այստեղ կենտրոնական փողոցի վրա մեծ գորգի նորոգման, լվացման փոքրիկ գործարան կար, իսկ գրլիսավոր փողոցի վրա նոր գորգերի՝ «Արամ, Թադևոս և Տիգրան եղբայրներ» վերտառությամբ: Քաղաքի և նահանգի մեջ բավականին մեծ անուն ունեին նաև Գարթոզյան եղբայրները: Նրանք շատ հոգատար վերաբերվեցին ինձ որպես հայրենակցի և որպես շատ տառապած, անտեր մարդու, խոստացան գործ տալ՝ իբրև մատակարարող. ես չհամաձայնեցի, չեմ հասկանում ինչու: Այստեղ հանդիպեցի Էվերեկի մի բժշկի, որը ամուսնացած էր գերմանուհու հետ՝ շատ հայտնի բրեժիշ էր քաղաքում: Հյուրանոցում հանդիպեցի Մայքլ Արլենի հետ: Ես այստեղ պատահաբար գտա մեր գյուղացի մի ընտանիք, ինձ հեռավոր ազգական Ստեփան Փափազյանին, որը ուներ երկու աղջիկ և երկու տղա: Ինքը աշխատում էր Գարթոզյանների արհեստանոցում՝ նա քեմակալ էր Թադևոս Գարթոզյանի հետ, դրա համար էլ հասել էր այս հեռու քաղաքը: Նրա տանը մնացի երկու ամիս: Ինձ շատ էր սիրում, ծնողի չափ, փող չէր վերցնում իմ կերածի դիմաց, կինը նույնպես շատ համեստ, հասկացող կին էր և շատ սիրալիր էր իմ հանդեպ: Նրանք մտադիր էին իրենց աղջկան ամուսնացնել ինձ հետ. բայց ես չընդառաջեցի նրա սիրուն, ես շատ սառը մնացի: Այնտեղից եկա Սան-Ֆրանցիսկո՝ գեղեցիկ այգիների քաղաքը: Որոշ ժամանակ մի վանեցու ճաշարանում աշխատեցի, բայց չգիտեմ ինչու՝ Ֆրեզնոն ինձ ձգում էր: Գնացի Ֆրեզնո, առաջին անգամ ծանոթացա «Նոր օր» թերթի խմբագրի հետ, հետագայում՝ գրող Անդրանիկ Անդրեասյանի հետ, որը քեռու փոխարեն խմբագրում էր թերթը: Քեռին՝ Արմենակ Ամիրխանյանը, հիվանդ էր: Մի օր խմբագրատանը ծանոթացա նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի հետ:

Ֆրեզնոյում էր ապրում Անդրանիկ փաշան. վերջին օրերն էին: Ես տեսա նրան հյուծված և հուսահատ վիճակում, փայտի օգնությամբ գալիս էր կենտրոնական այգին: Հետո նա մահացավ: Ինձ ծանոթացրին Վահե Հայկի հետ, նա չամիչի հարուստ վաճառական Գրիգոր Առաքելյանի փեսան էր, հաճախ գնում էր հայդուկ Սմբատի սրճարանը: Այնտեղ էին լինում Հրաչ Երվանդը՝ ռամկավար, և Արսեն Միքայելյանը՝ դաշնակ-

ցական: Հրատարակվում էր երեք թերթ՝ «Նոր օր», «Մշակ», «Ասպարեզ»: «Մշակը» խմբագրում էր Լևոն Լյուլեջյանը: Ֆրեզոնոն իր առաջվա փառքը կորցրել էր՝ ամերիկյան «չոր օրենքի» հետևանքով: Խաղողի և չամիչի գները խիստ անկում էին ապրում: Հայերը իրենց այգիները թողել, գնացել էին Սան Ֆրանցիսկո, Լոս Անջելես և այլն: Այստեղ դեղատուս ուներ Հայկ Բոնափարթյանը, որը չի կարողացավ պահել, սնանկացավ: Հայերն ունեին երկու եկեղեցի՝ Լուսավորչական-Առաքելական և Բողոքականաց ժողովարանը: Կիլյամ Սարոյանը միջնակարգ դպրոցը նոր էր ավարտել, իր սովորած դպրոցում ֆիզկուլտուրայի դասատու էր նշանակվել: Ես աշխատանք գտա: Աշխատում էի բարձր սարերում՝ երկաթգծի շինարարության վրա: Հայ տղաներով աշխատանքի խումբ էինք կազմել: Սարերում ես տեսա Ջեյ Լոնդոնի «Կանաչ հովիտը» գրքի մեջ նկարագրված վայրերը: Երեք տարի աշխատելուց հետո գնացի Լոս Անջելես: Այն ժամանակ քաղաքի բնակչությունը դեռ մի միլիոնի չէր հասել: Լոս Անջելեսում ես աշխատանքի անցա որպես կինոնկարահանման ժամանակ դերասաններին ընկերակցող. օրական ստանում էի հինգ դոլար: Մի քանի ամիս ես աշխատեցի դերասաններ Ֆերբենդ Դուլլան և Մարի Փիլֆորտ ամուսինների մոտ, մասնակցեցի նրանց նկարահանած «Բաղդադի գողերը» ֆիլմի աշխատանքներին: Հետո գնացի Ջեյի Բուգայի մոտ: Սա տասներկու տարեկան դերասան էր, խաղում էր որբերի դերեր, հայերին շատ էր սիրում: Նույնիսկ մի անգամ մի նավ ուտելիք տարավ Հունաստան՝ հայ որբերին: Լոս Անջելես էին հավաքվել հայ մտավորականները: Ես տեսա Արմենակ Ծահմուրադյանին, Ալեքսանդր Մելիքյան, դերասան Հարութին, ռեժիսոր Ռուբեն Մամուլյանին, մի օպերայի երգչի, որ մեծ անուն էր հանել, բայց անունը չեմ հիշում: Դեռ հայ հարուստներ չկային, միայն մի հայ մարդ ուներ երկաթի գործարան: Մի դերասանի ընտանիք կար. նրանք խմբով նկարահանվել էին «Պարսկական լուսինը» կինոնկարում: Հայերը մեծ մասամբ քաղաքը մաքրող բանվորներ էին, հիմնականում լեհիականցիներ և մշեցիներ, որոնք իրենց վարքով չէին փայլում:

Մի օր սրճարաններից մեկում ծանոթացա այնթապցի մի հայ երիտասարդի հետ. նա ինձ տարավ մի տուրիստական ընկերության գրասենյակ և ինձ համար աշխատանք ապահովեց տուրիստական մի նավի վրա: Ես ուրախացա անչափ, որովհետև սիրում էի թափառական կյանքը: Վերջապես ճիս տուրիստական նավով ճամփա ելանք՝ Հարավային Ամերիկայի շուրջը պտտվելու: Գնացինք Չիլի, Մագելանի նեղուցով անցանք, եղանք Բուենոս Այրեսում, Ռիո դե ժանեյրոյում, Բրազիլիայում, Մոնտեվիդեոյում: Այստեղ ես գտա որբանոցի իմ երկու հայրենակիցներին՝ Սուրեն Բոյաջյանին և Սարգիս Ալթունյանին, որոնք կոշկակարի խանութ ունեին հենց քաղաքի կենտրոնում: Բուենոս Այրեսում տեսա մեր գյուղացի Տերտերյան Տոնիկին՝ վարսավիր էր աշխատում: Սան Դիեգոյում (Չիլի) տեսա պոլսեցի մի ծերուկի, որը շատ հետաքրքիր բաներ պատմեց իր կյանքից, հայ հեղափոխական կուսակցությունների զավեշտական գործունեությունից և այլն, և

այլն: Նավը բարձրացավ Ամազոն գետով: Նավն ամբողջովին ապակեպատված էր՝ թունավոր մրջյուններից, միջատներից, նույնիսկ գազաններից պաշտպանվելու համար: Ազատ դիտարաններ կային՝ Ամազոնի երկու կողմերը դիտելու համար: Ես էլ հաճախ դիտում էի խոշոր հեռադիտակով: Վերջապես հասանք Վենեսուելայի մայրաքաղաքը՝ Կարակաս, և Պանամայի նեղուցով ետ՝ Լոս Անջելես: Երկու ամսից ավելի տևեց իմ ճանապարհորդությունը: Լոս Անջելեսում հանդիպեցի Հայաստանից եկած պատգամավորների, որոնք Անդրամիկի սուրը բերին Հայաստան: Ես անընդհատ մտածում էի գալ Հայաստան, սովորել համալսարանում, ամուսնանալ հայաստանցի աղջկա հետ:

Հետո նորեն ճամփորդեցի: Նյու Յորքում եղա շատ վայրեր: Ապրում էի հորեղբորս տանը, այցելեցի Բոստոն՝ Ուոթերթաուն, քրոջս մոտ, որտեղից որ սկսել էի իմ թափառական կյանքը:

Նյու Յորքում մի հայ բժիշկ ինձ տվեց Հայաստանի Հանրապետության անձնագիր, որով եկա Ֆրանսիա, դիմեցի սովետական դեսպան Լուանաչարսկուն՝ Խորհրդային Հայաստան գալու համար: Այնտեղ հանդիպեցի Պողոս Մակինցյանին, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանին, Եղիա Չուբարին, որոնք ինձ հայտնեցին, որ Կիրովի սպանության պատճառով որոշ ժամանակ չի թույլատրվում օտարներին մտնել Սովետական Միություն: Ինձ սասցին, որ սպասեմ որոշ ժամանակ: Մընացի Ֆրանսիայում՝ Մարսել քաղաքում, մեր գյուղացիների մոտ:

Մարսելում, որպես օտարական, ինքնաթուղթ չունեի, հետևաբար ոչ մի տեղ աշխատելու իրավունք չունեի: Առաջնակարգ հյուրանոցներից մեկում ազատ թարգմանիչ էի աշխատում՝ անգլերենի, թուրքերենի և արաբերենի: Ամեն օր գնում էի նավահանգիստ, ճամփորդներին բերում էի հյուրանոց. ինձ լավ էին վարձատրում անգլերենի համար:

Ազատ ամիսներին գնում էի Փարիզ: Սրճարաններում հանդիպում էի հայ մտավորականներին, նրանց հետ վիճում էի քաղաքական հարցերի շուրջ. ռամկավարների սրճարանները առանձին էին, դաշնակցականներինը՝ առանձին: Ես այնտեղ հանդիպեցի հայտնի մարդկանց՝ Ավետիս Ահարոնյանին, Միքայել Վարանդյանին, Սիմոն Վրացյանին, Արշակ Զամալյանին, Ծավարշ Միսաքյանին՝ իր խուլի ակադեմիկներով: Ինքնավարների սրճարանում՝ Լևոն Բաշալյանին, Ռուբեն Որբերյանին, Աղաթոն Բելլին, Արշակ Չոպանյանին, բարեգործականի քարտուղար՝ Վահան Մալեզյանին, մեծահարուստ մարդկանց, ոսկերչական և մուշտակի խանութների տերերի և այլն, և այլն:

ՀՕԿ-ի սրճարանում ես հաճախ հանդիպում էի Գուրգեն Թահմազյանին, դոկ. Մինասյանին, ՀՕԿ-ի նախագահ Գալմյանին, ՀՕԿ-ի քարտուղար Ա. Իսահակյանին, Զապել Եսայանին, Տիգրան Զավենին, Զարեն Որբունուն և շատերին: Միսաք Մանուշյանի հետ շատ մտերիմ էի: Եղեռնի ժամանակ միասին ենք եղել թուրքական գյուղում, հետո շատ որբանոցներում: Զարեն Որբունուն, Վազգեն Ծուշանյանին, Ծահան Ծահունին հաճախ տեսնում էի դրսում: Արմեն Կարոն և

Օլեքսանդր Խատիսյանը միշտ առանձին էին նստում սրճարանում, մյուսներին չէին խառնվում: Հաճախ տեսնում էի Օսիպաթունցին, իր հոմանունի հետ ման էր գալիս, ասում էին՝ դերասանություն է անում: Մի անգամ տեսել եմ Միգաս Չերազին և Պողոս Նուբար փաշային, որոնք խոր ծերության մեջ էին: Հայաստանի Հանրապետության տարեդարձին Փարիզ էին եկել Դրոն՝ Ռուսիանից, Բուխարեստից, Նոդենը՝ Բուլղարիայից, Լեվոն Օսմըր՝ Բելրուսից: Այսպես ես տեսա նրանց տոնակատարության ժամանակ, բեմի վրա՝ պատվավոր նախագահության մեջ, սեղանի շուրջը բազմած:

Ռամկավարներն ունեին իրենց առանձին դեսպանական գրասենյակը՝ Ջատիկ Խանգադյանի գլխավորությամբ, իրենց դրոշը՝ կախված, դաշնակցականներն իրենցը՝ Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ, իրենց եռագույն դրոշով: Ամեն մեկը իրենց համար գոյություն չունեցող հանրապետություն էր ներկայացնում կարծես: Այս երեք կուսակցության անդամները մեկը մյուսի երեսը տեսնել չէին ուզում, թշնամաբար էին վերաբերում մեկը մյուսին: Ես զարմանում էի հայերի այս ընթացքից, որ գոյություն ունեւ թե՛ Ամերիկայում, թե՛ Լիբանանում, թե՛ Ֆրանսիայում. ամեն տեղ, ուր հայեր կային:

Փարիզում դաշնակները, Օսվարշ Միսաքյանի խմբագրությամբ, հրատարակում էին «Ցառաջ» թերթը, ռամկավարները՝ Թերզիբաշյանի խմբագրությամբ՝ «Ապագա» թերթը, հնչակյանները հրատարակում էին «Նոր երկիր» թերթը, ՀՕԿ-յանները հրատարակում էին «Երևան», «Մեր ուղի»: Հետո Միսաք Մանուշյանը սկսեց հրատարակել «Զանգու» թերթը:

Ես հաճախ բարձրանում էի Էյֆելյան աշտարակի գագաթը և ժամերով դիտում էի Փարիզի կենդանապատկերը: Գեղեցիկ էին նրա հրապարակները, փողոցները, մարդիկ տաքարյուն և աշխույժ էին: Միտք էի անում Ֆրանսիայի անցյալի մասին, մանավանդ, մեծ ռևոլյուցիայի մասին:

Տնտեսական ուժեղ ճգնաժամ սկսվեց Ֆրանսիայում և ընդհանրապես ամբողջ Եվրոպայում: Անգործության առաջին զոհը դարձան հազարավոր հայ բանվորներ: Հայ բանվորներին զրկեցին նույնիսկ նպաստ ստանալու իրավունքից: Առաջ եկավ փոխադարձ

վճարման սկզբունքը: Հայերին ասին. «Դուք հայրենիք չունեք. Ֆրանսիայի հետ չեք կապված առևտրով»: Մարտելում դրությունն ավելի վատ էր, քան մյուս քաղաքներում: Կոմկուսի ցուցումով կազմվեց անգործների միության կոմիտե՝ հայերի համար, ինձ ընտրեցին նախագահ: Միսաք Մանուշյանի հետ մի հեռագիր ուղարկեցինք Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդ՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին, մեկն էլ՝ Աղասի Խանջյանին և խնդրեցինք ներգաղթ կազմակերպել: ՀՕԿ-ի քարտուղար դուրս. Գալճյանը հեռագրեց Սովետական Միության արտաքին գործերի նախարարին և սովետական դեսպան Լունաչարսկուն: Որոշ ժամանակ անց ընդառաջեցին մեր հեռագրերին, և Հայաստանից եկավ Օսմիլերյանը: Հայ բարեգործական միությունը, Մալեմեզյանի գլխավորությամբ, հանձն առավ ներգաղթող ընտանիքների ծախսը իր վրա վերցնել մինչև Բաթում: Այսպես 1936 թվի մայիսի 22-ին մոտավորապես հինգ-վեց հազար հոգի ներգաղթեցինք Ֆրանսիայից: Վերջապես իմ նպատակին հասա, Հայաստան գալ ցանկանում էի: Մեզ հետ բերինք Կոմիտասի և Միգաս Չերազի աճյունները: Մեզ հետ էին Ավետիք Իսահակյանը՝ ընտանիքով, Արման Կոթիկյանը, դիրիժոր Գևորգ Յաղոբյանը և շատեր: Այս ներգաղթով մեծ զարկ ստացան Խարբերդ, Սեբաստիա, Մալաթիա, Արաբկիր և Նոր Գեղի (Քղի) երևանամերձ ավանները:

Հայաստան գալուց հետո ես գնացի Մոսկվա: Երկու տարի մնացի Մոսկվայում, զինվորական հետախուզական կենտրոնում, որից հետո եկա Երևան և սկսեցի զբաղվել ուսուցչությամբ: 1941 թվին զորակոչվեցի Կարմիր բանակ, տարիուկես ծառայեցի, ապա ինձ բանակից ազատեցին որպես արտասահմանից եկածի: Վերադարձա և սկսեցի սովորել օտար լեզուների ինստիտուտում, անգլերեն և ֆրանսերեն բաժիններում՝ աշխատանքի հետ զուգընթաց: Աշխատել եմ Ստեփանավանում, Մարալիկում (Անիի շրջան) և Երևանի մի շարք դպրոցներում: 1948-ից մինչև 1955 թիվը եղել եմ լուսավորության նախարարության դպրոցական բաժնի տեսուչ՝ անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուների գծով: Բազմաթիվ թղթակցություններ եմ գրել արտասահմանյան թերթերին:

81 (81).

ՍԱԹԵՆԻԿ ՆՇԱՆԻ ԴՈՂՐԱՄԱԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

Սեբաստիա մենք աղվոր երեք հարկանի տուն մը ունեինք, հայրս ամեն ինչ մեջը լցրել էր: Մենք շատ երջանիկ էինք: Հորս անունը Նշան էր, մորս՝ Նեկտարինե, եղբայրներս՝ Համազասպ և Ղևոնդ: Մենք դպրոց կերթայինք: Եղբայրս Արամյան վարժարան կերթար և Դանիել վարուժանի աշակերտը եղած էր: Ան շատ հաճախ մեզի ճաշի կուգար: Հետո ես ալ սկսա հաճախել Արամյան բարձրագույն վարժարանը: Մենք ամեն տարի օդափոխության կերթայինք ջերմուկները, վանքերը: Բայց այն տարին, երբ մայրս պատրաստվեցավ,

հունիսին հայրս եկավ, ըսավ. «Էնվեր փաշայեն գաղտնի նամակ է եկել: Պետությունը գաղտնի մտքեր ունի: Հե՛չ լավ չէ կյանքը»:

Օր մը հանկարծ երկու ոստիկաններ եկան մեր տունը, ամեն ինչերնիս՝ գույքերնիս, գորգերնիս, ունեցվածքներս առին տարին, դուռը գոցեցին, մեր վրայի հագուստներով մեզի դուրս հանեցին:

Անկից առաջ եղբայրս դպրոցին մեջ փաշային գովեստներ էր գրած և ան խոստացած էր, որ ան բանակ չերթար, բայց ան ալ գնաց: Հայրիկս վախցավ,

որ անոր ճակատ կորկեմ, ատաղձագործեն թուղթ մը առավ, որ ան արհեստավոր է, բայց օգուտ չունեցավ: Եղբայրս գինվոր գնաց:

Վերջը եկան մեզի արքայի քեզեցի. հայրս մեզի հետ էր: Միճչև Մալաթիա չհասած, Քանը դերե՝ Արյունոտ ձոր, կըսեն, տեղ մը, դաշտ մը կա, էնտեղով անցանք, բաց դաշտ էր, մեկ էլ երեք-չորս հոգի հորս առին տարին: Այդ օրը երբեք չեմ մոռնար: Աստված ու՛ր էր, ինչու՞ չլսեց: Հարյուրավոր մարդկանց հավաքեցին տարին: Ի՛նչ աղմուկ, ի՛նչ աղաղակ: Որը՛ հայրի՛կս կըսե, որը՛ եղբա՛յրս կըսե: Այլ տղամարդ չմնաց: Մեզի Մալաթիա տարին: Այլ հայրիկս չկար: Մեր ունեցած անկողիներն ալ առին, ոչ ալ էշ կար, քանի որ հայրս չկար, որ վարձեր: Ուտքով միճչև Ուրֆայիս առջևն ալ անցանք: Հետո ուրիշ տեղերե ալ անցանք, անուճները հիմա չեմ հիշեր: Դաշտ մը լեցուցին մեզի, որքան աղջիկ կա, պիտի տանին: Մայրս հին բան մը մնացեր էր վերմակի պես, վրաս գցեց, նստավ վրաս: Ես կպոռամ. - Մեռնու՛մ եմ, մայրիկ:

- Մեռնիս ան, հո՛ս պիտի մեռնիս, - ըսավ ու վրաս նստավ:

Վերջապես անոնք գացին:

Դաշտ մը եկանք, թիթեղներով քարյուղերը առին, որքան որ պզտիկ տղա կար՝ իմ եղբոր չափ, որը տասը տարեկան էր՝ պիտի այրեն: Մայրս բավական կարմիր ոսկի ուներ և հարսնության գարդերը հետը առած էր: Այդ ատենը ըսին. «Ով ինչ դրամ ունի կուտա՛ կազատենք»: Քոպերնիս ալ գյուղացի կին մը կար, տղա մը ուներ, կուլա. «Իմ տղուն պիտի վառեն»: Մայրս տըվավ իր կեսը, անոր տղային ալ ազատեց: Մայրս շա՛տ բարեսիրտ էր: Մուրադ գետին մտըր, անապատին մեջն ենք, աղջիկներուն, որ պիտի տանեին, մայրս իմ մազերը քոքեն կտրեց:

Ամեն օր փուշերուն մեջեն քայլում էինք, ոտքերս ի՛նչ արյուններ տեսան: Մայրս ինձի մթելով բան մը կարած, հագցուցած էր: Գետը պիտի անցնեինք, երկու հոգի եկան, մորս ուսերուն չոքեցին, մեջքի գոտին քակեցին, մեջը լիքը կարմիր ոսկի կար, առին: Աղեկ որ մորս գետը չնետեցին:

Դեռ Մուրադ գետը չհասած, մորաքույր մը ունեի՝ Օսմիրամ անուճով, ի՛նչ գեղեցիկ էր, վեց զավակ ուներ, ճամփան ուստիկանները ուզեցին տանիլ. ան չըհանձնվեցավ դեի, գլուխը կտրեցին, գլուխը մեկ կողմ գնաց, մարմինը՝ մեկ կողմ: Երեխաները եկան, մորս վիզը փաթեցվեցան, մայրս ալ վիրավոր էր: Անտեղեն ալ անցանք: Հետո նորեն դաշտի պես տեղ մըն էր, ամեն մարդ ծարավեն կմեռնի կոր. մայրս չդիմացավ, ինկավ: Հեռուն լիճի պես ջուր մը կերևար, եղբայրս գնաց. խմեր է, հոն ալ պառկեց: Ես ալ վազեցի, ջուր պիտի բերեմ մորս համար, բայց կուժ մը չունեիք, մի գյուղացի կին տեսա, խնդրեցի իր կուժը. - Մայրի՛կ, տուր, մայրս կմեռնի կոր, - ըսի:

- Չե՛մ տար, - ըսավ:

Ուրիշ կին մը դրումը փորեր, ջուրի աման ըրեր է, ան տվավ, բայց ըսավ՝ եթե չբերես, քեզ կաստկեցնեն: Հիմա կվազեմ կոր բավական հեռու է, տաք է. մայրս պիտի մեռնի: Վերջապես հասա, խմեց, մայրս ինձի օրհնեց, բայց. - Ո՛ւր է տղաս, - կըսե կոր:

- Չեմ գիտեր, - ըսի:

Երկու-երեք հոգի մորս վերցրին հագիվ անոր ըսկրսան քալեցնել: Եղբայրս մնացած, դիակները մեջը նեխված ջուրը խմեր. պառկեց էր: Ուրիշ տղա մը կարծեցի՝ ան է, հոտոտացի, տեսա ան չէ: Վերջը գտա եղբորս: «Մայրս ու՛ր է», - ըսավ, սկսավ լալ: Եղբայրս քովս է, երկու-երեք քյուրդ եկան, մեկը ինձի բռնեց, մյուսը՝ եղբորս բռնեց: Կքաշե: Մայրս ձեռքես կքաշեն: Ասանկ դանակի պես բան մը հանեցին, մորս կուշտին խփեցին, արյունը սկսավ գետինը վազել, առին տարին ինձի: Ծամփան կերթանք կոր, ժամը ինձի ատենն է: Հայրիկս ինձի սորվեցուցած էր՝ «Հավատո խոստովանիմը» սկսա ըսել: Մեկ ալ թուրք մը եկավ, ըսավ. «Աս պզտիկ աղջիկը ու՛ր կտանիք. - ինձի ըսավ՝ - Էսպես կերթաս»:

Իմ ոտքը բոբիկ է, կվազեմ, կկարծեմ կոր. որ ետևես կուզան կոր: Եղբայրս, գիտե՛ս ինչ ըրեր է. ըսեր է՝ ինձի գոռով մի՛ տանիք, ես ձեր ետևեն կուզամ ձեզ հետ: Ես հիմա անոթի եմ. հաց մը կկերցնեք:

Անոնք վստահել են, ինքը ճամփան միտքը պահել է, փախել, եկել է, մորս գտել:

Կերթամ՝ «Տե՛ր Աստված» կըսեմ: Ադ ճամփան չէ՞, որ ինձի փախցուցին, փախեմ լեզուս բռնվեց է: Հիմա մայրս հարցումներ կընե, ես չեմ կրնար կոր պատասխանել: Մայրս կըսե. «Ամա՛ն, ամա՛ն, աղջիկիս լեզուն բռնվեց»:

Գյուղացի մարդ մը կար, ինձի երկու գավաթ թեյ տվավ, դարմանի վրա պառկեցուց: Մայրս մեկ կողմեն վերքին կնայի, մյուս կողմեն՝ ինձի: Երրորդ գիշերը իմ լեզուն բացվեց. - Մայրի՛կ, կտանին կոր, - պոռացի:

Մայրս ուրախացավ. ըսավ. - Փա՛ռք քեզ, Աստված, լեզուն բացվեցավ:

Մեզի բերին Սուրուն, Հալեպի մտ: Հող դայմադամ մը, քովս ալ՝ հայ տղա մը կար: Ան կըսե. «Մայրիկներ, քույրիկներ, ով որ գորգ գործել գիտե՛ Դեր Ջոր չպիտի դրկենք, Հալեպ պիտի դրկենք»: Ես ալ գրվեցա, հորաքույրս սորվեցուցած էր քիչ մը: Մեզի բռնեցին, Հալեպ պիտի բերեն, Բաբ գյուղ կըսեն կոր: Գյուղ մըն է: Հոն չգացած, ի՛նչ տեսանք, հայ մարտիկներուն փոսեր փորել կուտան կոր, վերջն ալ ադ փոսերուն մեջը իրենց կնետեն կոր: Լալով այնտեղեն ալ անցանք: Երիտասարդ մը եկավ: Դեռ հորքուրս չէր մեռած: Եկավ, կեցավ հորքուրիս առջևը, ըսավ. - Ձեզի Դեր Ջոր պիտի տանին, եկուր ինձի տուր աս աղջիկը:

Հորքուրս ըսավ. - Կերթա՞ս, Սաթենիկ:

- Չէ՛, չե՛մ երթար, - ըսի, սկսա լալ:

Տղան խաղող և լավաշ բերեր էր սնդուկով, անոնք ձգեց, ըսավ. - Չէ՛, չէ՛, չէ՛, լալով պիտի գա ան՝ չեմ ուզեր:

Եկանք Հոմս: Ադ տեսարանը տեսնես ան, կհավատա՞ս, որ ողջ մնացել ենք: Գիշերը խանի մը մեջ մեզի լեցուցին, քա՛ր, զիբի՛լ: Գիշերը քանի հոգի անոթի կմեռնին, փորերնին կքշե, կմեռնին, իմ ոտքս ու ձեռքս կծկվել են: Կին մը եկավ. նայեցավ չորս կողմը, մամա՛յիս առաջ եկավ, կայնեցավ. - Քույրի՛կ, - ըսավ, - քեզի Դեր Ջոր պիտի տանին, մորթե՛ն պիտի: Ես հազարապետի կնիկ եմ, աղջիկ ունեմ, բայց գիտես ես ով եմ, - կուրծքը բացավ, խաչը վիզեն կախված էր, - ես հույն

եմ, ինձի իմ ամուսինը փախցրել է: Ես քրիստոնյաներու տանջանքը որ կտեսնամ, գիշերները չեմ կրնար քնանալ: Քու աղջիկդ շատ սիրեցի, քու աղջիկդ տուր ինձի հոգեզավակ:

Մայրս ըսավ. - Կերթա՛ս, աղջիկ:

Չէ՛ որ ճամփին քյուրդերը ինձի կուզեին փախցնել, ըսի. - Կերթա՛մ, մայրի՛կ, գոնե ասի շնորհքով կին է:

Ինչ-որ է, կինը մամայիս քիչ մը դրամ տվավ, ինձի իր տունը տարավ: Ժամ մը չտևեց սպասավորը եկավ, ինձի քնքուշ մը լոգոցուց, երեսներս համբուրեց, հագցուց: Ամուսինը՝ Բինբաշի՛ն եկավ. տեսնես՝ կվախանաս: Ըսավ. - Բերի՛ր, շուտ մը բժիշկի տանհնք:

Ինձի տարին բժիշկ Արմենակին քովը: Ինձի ոտքես մինչև գլուխս մազերը քննեց, այնքան միտքով էի, որ կկարծեի, թե հիվանդ եմ: Ոտքերուս տակերը փուշերուն վրա կոխելով թարախտ վերքեր եղած էին:

- Աս աղջիկը շատ առողջ է, - ըսավ բժիշկը, - կուտեցնեք, միսը և գինին պակաս չեք ըներ, - ըսավ, - որևէ հիվանդություն չունի:

- Ասիկա կու՛յս աղջիկ է, կրնա ըլլալ վաղը թուրքի մը հետ ամուսնացնեմ, գոնե ճակատս բաց ըլլա:

Անտեղ հորս խոսքերը հիշեցի, որոնք եղբորս ըսավ. «Մեռնելը ավելի լավ է, քան թե տանիկ ըլլալը»: Առին, իրենց տունը տարին: Գացին: Այլ ի՛նչ արծաթե ամաններով, օրը հինգ անգամ ուտելիք կբերեին. գինի կխմեցին, բայց ամեն գիշեր երազիս մեջ հայրիկս կուգար, կըսեր. «Աղջի՛կս, ես քեզի հո՞ս պիտի տեսնայի» կըսեր, ես ալ կուլայի: Հասան անուճով մեֆեր մը ունին եղեր՝ քսան-քսաներկու տարեկան: Դու մի ըսեր, ան ինձի ծախեր է քառասուն մեջիտի: Քսանը՝ առեր է, քսանն ալ աղջիկը կբերեմ՝ կուտաք, ըսեր է, խաբելով: Գացեր է մորս ըսեր է. - Աղջիկդ ամեն օր կուլա կոր, կուզե՛ս ետ բերեմ:

- Բե՛ր, ինչ պիտի ընես: Մենք ի՞նչ ըլլանք, ա՛ն ալ թող ըլլա: - Ես կուգամ, աղջիկս կառնեմ:

Մայրս եկավ: Ես այնպես վախցած եմ երեք շաբթովս մեջ: Հույն մայրս կըսե. «Աս իմ աղջիկն է արդեն»: Մայրս եկավ, ըսավ. - Կուլա կոր եղեր:

- Եթե ինձի անեծք պիտի տաս, միսը եղունգեմ չի բաժնվիր: Ես ալ կերթամ ուրիշ մայր չունեցող աղջիկ մը կբերեմ: Միտքս դրած եմ քրիստոնյա աղջիկ մը առնեմ, - ան մորս կերցուց, խմցուց, - ա՛խ, - ըսավ, - պիտի Դեր Զոր երթաք, պիտի մեռնիք: Երանի Սաթենիկին տեսած չըլլայի, ես անոր շա՛տ սիրեցի: - Այսպես լալով բաժնվեցանք: Դուռնեն դուրս պիտի ելլանք, Հասանը դեմերնիս ելավ. - Ո՛ր կտանիս, աս աղջիկը ես ծախած էի, ես դրամին կետը առած եմ:

- Վա՛յ, դու՛ն իմ աղջիկս ծախեր ես, դու՛ն ուրեմն սուտ խոսեցար, որ կուլա կոր ըսիր:

Մամաս ձեռքս կքաշե կոր: Մե՛ջ մըն ալ բինբաշին եկավ, ձիու վրա նստած. - Ի՛նչ է լինում, - հարցուց:

- Քո պես էֆենդիին տունը չձգեցի, ասո՞ր պիտի տամ աղջիկս, - ըսավ մայրս:

Բինբաշին երկու ապտակ տվավ Հասանի երեսին, ըսավ. - Դու՛ն ի՛նչ իրավունքով կծախես աս աղջիկը: Դու՛ն բանտ պիտի մտնաս, - բինբաշին մինչև խան բերավ մեզի:

Վերջը մեզի Հալեպ բերին: Հո՛ն Արմենակ անուճով մարդ մը կար, դպրոցի տնօրեն էր եղել, ըսավ. - Հո՛ս նայեցեք, հիմա ձեզի Դեր Զոր պիտի տանին, գոնե աս չորուխները ազատենք, հոս Բարեգործականը որբանոց բացած է, նորն ալ պիտի շինվի: Եկեք, զավակնիդ ձգեցեք հոս, դուք գացեք: Անո՛նք, որ իրենց զավակը պիտի ձգեն, պետք է արձանագրվին:

Մայրս ինձ ու եղբորս տարավ արձանագրեց: Աղջիկերը հո՛ն մնացին: Բոլորիս փորը կքշե կոր. հիվանդեց, մեզի բրիճոճով լափա կուտան՝ վրան սուսախով: Գետինը միճուկ մը գցած են. վրան կպառկինք: Գլուխնիս վրան դրեր ենք: Ես ու եղբայրս մինչև լույս կուլանք: Հալեպ լուր հասավ, որ ալ գերմանացիները չեն ուզեր, որ մնացած հայերուն քարոքեն. Դեր Զոր տանիլը վերցուցին մեր բախտեն: Մայրերը եկան ըսին. «Մենք մեր զավակները կուզենք»:

Լուր եկեր է, որ տասներկու տարեկանն վեր եղող աղջիկները պիտի սպասուհի տանին՝ ջրհորեն ջուր պիտի քաշեն: Ան ատենը ջուր չկար Հալեպը: Մայրս ալ եկավ մեզի ետ տանելու, ըսին. «Դու՛ն գիտես՝ կուզես ետ տար զավակներդ»:

Մենք ելանք մայրերնուս հետ ետ եկանք: Բայց Հալեպին մեջ բոլորս մերկ ենք, ոտքերնիս բոքիկ, խանի մը մեջ գլուխնիս ուղտի պես դրեր ենք իրար վրա: Բարեգործականի հարուստ հալեպցի կիները չորս-հինգ հարյուր մեծ, պզտիկ սեքսատացիներուն հագուստ կարեր են: Գիշերը մեր քնած ատենը բերին վրանիս ձգեցին, աչքերնիս բացինք, որ հագնելիք, մեկ-մեկ կապելիք ունինք: Ինչպե՛ս ուրախացանք, բայց ինչպե՛ս ծարավ ենք: Հալեպի տղաները մաքուր ջուրերը լեցուցած բերին, մեզ ասում են. «Մայրիկներ՛, քույրիկներ՛, մի՛ խմեք աղ կեղտոտ ջուրերը»: Հայերուն սիրտը ինչպե՛ս կցավի կոր: Աղ պզտիկ տղաքը սաթըլներով ջուր բերին, խմեցինք: Գիշերն ալ վրանիս բերին ծածկեցին, քնացանք:

Երկրորդ օրը արաբ բարեսիրտ շեյխերը եկան, մեկը տոպրակ մը դրամ բերեր էր, որ բաժանի հայերուն: Ով որ աչքը բաց էր՝ խլեց: Ծեյխը տոպրակը նետեց գետինը՝ զննեց: Ամեն օր ի՛նչ ճաշեր կուգար. ալ լահ-մաճուն... Ամեն օր ճաշ կբերեին շեյխերը: Անո՛նք Աստուծան վախցող մարդիկներ էին: Հալեպ հրեայի մը քով սպասուհի մտա:

Վերջը լուր եկավ, որ Դամասկոս պիտի երթանք: Ամբողջ ճամփան կառքերով մեզ տարին: Դամասկոսի մեջ անգլիացիները մեզի ճաշ կուտան կոր և ամեն մեկին վրա սևամորթ մը պահակ դրած են, երեսնին ծեծված, դուռներնուս առջևը կավլեն կոր: Անտեղը հայություն վիճակը ի՛նչ էր. կիները աղբանոցները կերթային, պզտիկ-պզտիկ կտորները կհավաքեին. վերմակի երես կկարեին: Դամասկոսի մեջ բոլորս ալ ույուզ՝ բոր, եղանք: Դոկտոր Ալթունյանը եկավ, ամենքիս ալ դեղ տվավ: Միայն ես բոր չեղա: Բաղնիք կտանեին: Տեսակ մը օճառ տված էր դոկտոր Ալթունյանը, աղի քսելով աղեկցան:

Դամասկոսեն մեզի Նեբիկ գյուղը դրկեցին, անտեղի քրիստոնյաները այնքան կծծի էին, որ չեմ կրնար ըսել: Դեռ անոթի ենք. ամեն մարդ կմուրա կոր, եղբայրս

ամչնալեմ մուրալու չերթար կոր: Օր մը եկեղեցին ելեր ենք, ճամփան ոսպով փիլավի անուշ հոտ մը առինք: Եղբայրս ըսավ. - Ա՛խ, ի՞նչ անուշ կհոտի կոր:

Ես գացի, ըսի. - Եղբայրս անոթի է, քիչ մը կուտա՞ք:

Կինը տաք-տաք բերավ, ձեռքիս մեջը լեցուց: Ես փչելով հեմեն եղբորս բերանը դրի, ես ալ՝ հոտովը կըշտուացա:

Ղայմաղամ մը ըսեր է հայ աղջիկի մը. - Ինձի կառնե՞ս:

Աղջիկը ըսեր է. - Կառնեմ՝ ամմա երդում ըրե, որ հայերուն օգնեմ նե, չես խոսելու: Աղջիկը ամուսնացեր է, քովն ալ շատ հայ աշխատավոր կիներ է առեր, որ իր քովը հաց ուտեն:

Օր մը եղբայրս պատկեր է, փորի՞ն քար մը դրեր է, դու մի ըսեր, խեղճ տղան անոթի է, փորի աղիքները կգալարվի՞ն, ինքը կամչնա մուրալ:

Աս հայ աղջիկը տեսեր է, կիններեն մեկուն դրկեր է, ըսեր է. - Գնա՛, տես, աղ տղան ինչու՞ է փորի՞ն վրա քարը դրեր:

Աղ կուգա, կհարցնե. - Ամմա՛ն, լավրի՛կս, ինչու՞ քարը փորի՞դ դրեր ես:

Եղբայրս ըսեր է. - Անոթի՛ եմ, ի՞նչ ընեմ, բոլորը մուրալու գացին, ես չե՛մ կրնար մուրալ՝ թող մեռնիմ:

Կինը եկեր, պատմեր է: Աղ հայ աղջիկը ըսեր է. - Եկու՛ր, տղա՛ս, ամեն օր կուգաս մեր գառնուկները կպտտցնես, ես քեզի օրական երկու-երեք սոմի կուտամ՝ կուտես, մամայիդ, քույրիկիդ ալ կտանիս:

Այդպիսով եղբայրս ամիսուկես գառնուկները պահեց, ինքզինքնիս պահեցինք:

Հետո մեզի տարին Հայքի ըսված տեղը, բեդվիններուն գյուղն էր: Գացինք: Աղ տեղ լուր էր եկեր, թե՛ որքան հայ գա գյուղը, պիտի մուսուլման ընեք, եթե չե՛ կրակը պիտի դնեք, պիտի վառեք:

Հող ալ Դամասկոսեն եկած պաշտոնյա մը կա եղեր Մուհամեդ անունով, որին կուգեն գործեն հանել, եթե հայերին հավատափոխ չանի: Հոն ամենը բեդվին էին: Անոնք հարցում ըրին մեզի: Հսկա տեղ մը տվին, մենք երեսուն հոգի էինք, հեչ էրիկ մարդ չկար, երեք տղա կար, մեկը տասներկու տարեկան եղբայրս, մեկն ալ՝ ամասիացի, մյուսը՝ գյուրի՞նցի տղաներ էին: Անոնք չէին մուրար՝ կաշխատեին: Ծեխերը ըսեր են. «Տասը-տասը հոգի կառնենք, կպահենք, եթե իրարմե կբաժնըվիք»: Ամիս մը անոնք մեզի պահեցին: Ինչպե՛ս կկերցնեին մեզի, ի՛նչ միսեր, ի՛նչ փիլավներ, ի՛նչ լավաշներ:

Օր մը մուխթարին աղջիկը եկավ, գունավոր բուրդ բերավ, մամայիս տվավ: Մամաս շուտ-շուտ բողազով գուլպաներ գործեց, վրան ծաղիկներ, թռչուններ դրավ: Ալ ամբողջ գյուղը եկավ մորս մոտը, որ հյուսել սորվին: Հոն շաբաթը մեկ անգամ ուղտ կմորթեին, մեզի ալ բաժին կհանեին:

Մենք շեխներուն տունը չգացինք, մնացինք իրարու հետ: Օր մը Մուհամեդ էֆենդին եկավ, ըսավ. - Ասոնց ամենեն մեծ խզմեթջին ո՞վ է, թող գա իմ մոտս, ըսելիք ունիմ:

Մամաս քառասունի մոտ էր, գնաց, քանի որ լավ

թուրքերեն գիտեր: Վալին ըսեր է. - Ինձի հրաման եկած է, որ բոլորդ մուսուլման ըլլաք, թե չե՛՝ ձեզի պիտի սպանենք, պիտի այրենք: Դա փաշայի հրամանն է, ի՞նչ կըսեք:

Մայրս ըսեր է. - Արդեն հորս գլուխը կտրեցին, ամուսինս մեռավ: Ես առանձին չեմ ըլլար, էրթամ իմիններուն հարցնեմ:

Մամաս եկավ, ըսավ, բոլորը մեկ ձայնի ըսին. - Մենք մուսուլման չե՛նք ըլլար, թող գան մեզի մեռցնեն:

Աղ Մուհամեդ էֆենդին քսան տարեկան մի տղա կունենա՝ թոքախտի բռնված. կինը կըսե ամուսնուն. - Ամա՛ն, մա՛րդ, ինչ կըլլա, մի՛ ըներ, անեծք կառնենք:

- Ի՞նչ ընեմ, - կըսե մարդը:
- Կերթաս անոնց մեկ-մեկ թուրքերու անուն կդնես, անոնց աղոթքը կառնես:

Մարդը եկավ բոլորիս անուն դրեց: Եղբորս ալ անուն դրին: Աղոր մամաս ալ աղոթք մը ըրավ, տղան աղեկցավ: Կինը ըսեր է. - Տեսա՞ր, մա՛րդ, անոնց խնայեցիր, անոնց աղոթքովը մեր տղան աղեկցավ:

Հետո Եփրուտ գյուղը տարին: Մաքուր գյուղ էր: Անտեղը մեկուն ախոռը կավլեի, մեյ մըն ալ գագախ, որ աչքս չի տեսներ կոր: Աչքիս առջև փերդե քաշվեր է: Մայրս ինձի բժշկի տարավ: Հայ բժիշկ մըն էր, մորս ըսավ. - Աս աղջիկը սնունդ չի առեր, տկարացեր է:

Հոն, Եփրուտ գյուղին մեջը շատ տանջվեցանք: Մեզի ըսին. - Տորեն կրնա՞ք քաղել:

Մեզի տարին քրդի գյուղ մը: Գացինք ես ու եղբայրս սկսանք ձեռքով աշխատիլ, ցորեն հավաքել: Մենք խանչալով չենք կրնար: Նայեցանք, որ տակը ցորեն կմնա կոր, ըսին. «Աղ ալ ձեզի»: Արար Մուհամեդ էֆենդին ուղտի վրա կդներ, կբերեր մեր տունին առջև: Ալ բավական ցորեն հավաքեցինք, Մուհամեդ էֆենդին ըսավ. «Ձեր ցորենը տարեք շուկա, ծախեցեք»: Ծատերուն գուլպա կգործեինք՝ դրամ, ցորեն, ուտելիք, պղտուղ կուտային փոխարենը:

Անկե վերջը Ադանա բերին: Այնքան տաք էր հոն, որ մարդ չկրնար ապրիլ: Մեզի դրին վրաններուն տակը, բայց հետո մեզի այրիանոց տարին: Ան ատեն Ֆրանսիայի հրամանին տակն էր Ադանան: Ֆրանսիացիները բուրդի գործ էին սկսած, այրի հայ կիներուն տարին աշխատելու: Ամեն տեսակ գույնի բուրդեր լըցված էին, մենք պիտի գատենք: Օր մըն ալ մեկ հատ սեբաստացի Տիգրան մը եկավ՝ գորգի գծագրություն կըներ, ըսավ. - Ով գորգի գծագրություն կընե, թող գա քովս:

Ես ու երկու աղջիկ էինք, օրինակը կդնեինք առջևնիս, կգործեինք: Գույները մենք կդնեինք: Մենք կաշխատեինք: Երեք-չորս կին վրաններուն տակն էինք: Ով հաշիվ գիտեր՝ տարին, ինձ ալ տարին: Մամաս ճաշը պիտի բաժաներ: Ինձի խմբապետ ըրած էին: Օր մը պր. Տիգրանը՝ որը այրիանոցին մեծն էր, եկավ. ան աղջիկներուն, որ թուրքերը փախցրել էին և ետ էին բերել, անոնց լավ կնայեին: Գացի, ըսի. - Մեզի ալ լավ նայեք:
- Ամա՛ն, աղջի՛կս, համբերե՛, - ըսավ:

Ֆրանսիացիները գացին: Մենք այրիանոցն ենք: Ան ատենը պզտիկ եղբայրս տասնհինգ տարեկան էր,

զնաց կոպելու՝ վրեժ լուծելու: Վերջը վրանից մեջը նրա-
տած ասեցնեցրու հորքուրիս աղջիկը մեծ մարդու մը
հետ ամուսնացավ: Բայց մայրս չզնաց հարսանիքին:
Ան եկավ մորս հետ հաշտվելու, ըսավ. - Ամա՛ն, քեռա-
կի՛ն, անանկ աղվոր տղա մը կա քու աղջիկիդ համար,
պիտի գան ուզեն Սաթենիկին, - ինձի իրենց տունը տա-

րավ, որ ցույց տա տղայի կողմին: Տղան աղվոր կերգեր:
Վերջապես վրաններուն մեջ ամուսնացանք
շապինգարահիսարցի Արմենակ Տերտերյանին հետ:
Հետո եկանք ճավով Բեյրութ, մինչև Տրիպոլի, հետո՝
Բեյրութ: Մեզի քարանթինա դրին: Վերջն ալ Հայաս-
տան եկանք:

82 (82).

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՄԻՆԱՍԻ ԳԱՎՈՒՔԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ *

(ԾՆՎ. 1905 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

1915 թվի հունիսի 21-ին մենք՝ երեսունվեց
հազար սեբաստացի հայերս հարկադրաբար լքեցինք
մեր երկիրը, և սիրիական անապատներում նրանց մե-
ծամասնությունը նահատակվեց:

Արդեն 1915 թ. ապրիլի 29-ին Սեբաստիայի ան-
վանի մարդկանց՝ այդ թվում նաև Դանիել Վարուժա-
նին **, աքսորել էին:

Ստացվել էր հրաման, որ երեք օրվա ընթացքում
պատրաստ լինենք դեպի հարավ մեկնելու: Քանի որ
մենք պատերազմական գոտում էինք գտնվում, և մեր
անվտանգությունը պետք էր օպահովել: Իսկ պատե-
րազմի ավարտից հետո մենք նորից մեր տները պիտի
վերստանայինք:

Ոչ մի լավ բան չէինք սպասում, քանի որ Կոս-
տանդնուպոլսում ևս բոլոր առաջատար հայերին գիշե-
րով ձերբակալել էին և աքսորել:

Արդեն հայ տղամարդկանց թուրքական բանակ
էին գորակոչում: Հայ տղամարդիկ, որոնք զինվորա-
կան ծառայության մեջ չէին և պատերազմին չէին մաս-
նակցում, յուրաքանչյուր անձ հիսուն ոսկի (հազար գեր-
մանական մարկ) պիտի վճարեր՝ աշխատանքային ջո-
կատների կազմում ճանապարհներ և կամուրջներ շի-
նելու և կամ Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու շինարարու-
թյան վրա աշխատելու համար:

Ինչ վերաբերում է հազար մարկին, ապա այն
ժամանակ դա վիթխարի գումար էր, շատ հայեր պիտի
պարտք վերցնեին և իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում
վճարեին:

Արդեն վրա էր հասել ժամանակը՝ հրամայված
մեծ ուղևորությանը նախապատրաստվելու: Անկողին-
ները, հագուստները և սննդամիջոցները բեռնվեցին
ձիասայլերի վրա: Հայրս և երեք հորեղբայրներս տար-
ված էին թուրքական բանակ, բացակայում էին: Տատս
վշտից մահացավ: Գրպանս լիքը ոսկեդրամ, ես իշին
հեծած, մյուսները սայլերի վրա նստած, ժանդարմների
ուղեկցությամբ շարժվեցինք քաղաքից դուրս: Մալա-
թիայից մինչև Եփրատ գետը ընկած հատվածը ան-
ցանք մի կերպ, մեծ դժվարություններով: Հասնելով

Եփրատ գետին՝ հրամայեցին, որ նավակներով գետն
անցնենք, ընդ որում, մարդկանց տեղավորում էին
առանձին նավակներում, անասուններին և սայլերը՝ այլ
նավակներում. մեզ բերեցին գետի մյուս ափը, սակայն
անասունները և սայլերը չբերվեցին: Այսպես սկսվեց
թշվառությունը: Ժանդարմները մեզ քշում էին
մտրակներով, քանի որ մենք պետք է որոշակի տարա-
ծություն անցնեինք: Ով այլևս չէր կարողանում քայլել,
մնում էր ճանապարհի եզրին ընկած: Երբ արդեն մըտ-
րակը չէր օգնում, մարդկանց գնդակահարում էին կամ
սփնահար անում, որ նրանք հետ չփախչեն: Երբ անց-
նում էինք մի գյուղի մոտով, փորձեցինք, ինչ մոտներս
ունեինք, լինի դա դրամ, զարդ կամ հագուստեղեն՝ փո-
խանակել սննդամթերքի հետ: Քարավանները, որոնք
սկզբում շատ մեծ էին, սկսեցին գնալով նվազել. մա-
սամբ մահանում էին, մասամբ՝ դաժանորեն սպանվում
էին, որը չեմ կարող այստեղ վերստին նկարագրել:
Մինչև չորս տարեկան երեխաներին մեծ մասամբ առե-
վանգեցին, որ նրանց որպես թուրք իրենց համար մե-
ծացնեն, այնպես, ինչպես սուլթաններն էին անում:
Երիտասարդ աղջիկներին նույնպես իրենց հարազատ-
ներից զատեցին, և նրանց ճակատագիրը էլ ավելի դա-
ժան եղավ: Ծատերը փորձեցին իրենց Եփրատը
նետել, խեղդվել, անարգանքից ձերբազատվել: Մենք երեք
անգամ կտրեցինք անցանք Եփրատը, որը շատերի գե-
րեզմանն էր դարձել: Մեր ընտանիքը ևս մեծապես նը-
վազեց: Թե ինչպես ոմանք մահացան, թող ինձ ներվի,
որ լուում եմ:

Մենք հասել էինք Սուրում: Մենք դեզերել էինք
սիրիական ամբողջ անապատով, հավանաբար երկու
հազար կիլոմետր կտրել անցել էինք: Երբ հասանք ջրի
մոտ, մի մարդ եկավ, բռնեց մազերիցս և տարավ: Ինձ
բերեց մի տուն, ուր ուտելու և խմելու բան տվեցին: Այդ
մարդը հարցրեց ինձ. «Դու թուրքերեն խոսել և կարդալ
կարո՞ղ ես»: Երբ ես դրական պատասխան տվեցի, նա
ասաց, որ ինքը քաղաքապետն է, և ես պիտի իր մոտ
մնամ: Ես խնդրեցի նրան՝ արդյոք չե՞մ կարող իմ
կրտսեր քրոջը նույնպես ինձ հետ վերցնել: Նա համա-
ձայնվեց և թույլ տվեց մի ժանդարմի ուղեկցությամբ
զնալ քրոջս բերելու: Քարավանը չկար, բայց քույրս՝
Վերժինը, որը մնացել էր մեր ընտանիքից, տեղում էր:
Հավանաբար ինչ-որ մեկի կողմից ետ էր պահվել: Այդ
ընթացքում գյուղում հայտնի դարձավ, որ քաղաքապե-
տը մի հայ է պահել, որը գրել ու կարդալ գիտի և կարող

* Վերապրողն իր հուշը գրի է առել գերմաներեն, որը
հատվածաբար թարգմանել է պատմական գիտություն-
ների թեկնածու Վահրամ Մարտիրոսյանը:

** Դանիել Վարուժան (Չպուզբարյան) (1884, Սե-
բաստիա - 1915, Մեծ եղեռնի նահատակ) - բանաստեղծ,
գրական, հասարակական գործիչ:

է իշխանությունների հետ նամակագրություն վարել: Այդ պարագան կարող էր վատ հետևանքներ ունենալ: Ուստի քաղաքապետը ուղարկեց ինձ Հալեպ: Մի արկ-դի մեջ թաքցրեցին ինձ և ուղտի վրա բեռնեցին: Մի օր քարավանապետը ասաց, որ ինքն ինձ իր հետ չի կարող քաղաք տանել, դա նրա համար շատ վտանգավոր է, եթե իմանան, որ ինքը որևէ հայի է քաղաք բերել: Ես մերկ, ոտաբորիկ հասա Հալեպ, գնացի հայկական եկեղեցի: Բազմությունը սկսեց հետաքրքրվել, թե ով եմ և որտեղից եմ գալիս: Այստեղ գտան իմ Բեհամին քեռուս, որն ինձ տարավ իր տուն, կերակրեց, քնացրեց: Նա ինձ տեղավորեց հիվանդանոցում, որպեսզի ոտքերիս միջից մանր քարերը և փշերը հեռաց-

նեն ու ինձ բուժեն, քանի որ ես շատ ծանր վիճակում էի: Երեք լրիվ օր գիտակցությունս կորցրել էի: Այդպես մոտ մեկուկես միլիոն հայեր սպանվեցին: Միայն պատերազմից հետո շատ քչերին՝ ողջ մնացածներից, սիրիական անապատներից հավաքեցին: Այնուհետև դպրոցն ավարտելուց հետո գերմանական հյուպատոսն ինձ ծառայության վերցրեց: Հետո Հալեպի հայ համայնքն ինձ որպես վարիչ և ուսուցիչ հրավիրեց հայկական որբանոց: Հեշտ չէր որբերին քաղաքակիրթ կյանքի վերադարձնելու գործը: Հետագայում հայ որբերին Հայաստան ուղարկեցինք: Ես հասկացա, որ Գերմանիան մեղսակից էր այս բոլոր ողբերգական իրադարձություններին:

83 (83).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԱՄԻ ԶԱԴՐՋՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1908 թ., ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ԽՈՂՀԻՍԱՐ Գ.)

Մեր գերդաստանի նախնիները Վանից են գաղթել, եկել, հաստատվել են Արևմտյան Հայաստանի Քյաղքիկ գյուղում: Եկել են, վրան են զարկել Սեբաստիայի մոտ և դրանից հետո անունները մնացել է Չաղըջյան:

1913 թվին հորեղբայրս սպրում էր Սեբաստիայի Խոչհիսար գյուղում, որը նշանակում է մեծ սար: Հորեղբայրս կանչում է հորս՝ իր ընտանիքով, որ աշխատի այնտեղ: Հայրս այդ գյուղում փայտամշակման արհեստանոց է բացում: Թուրք մեծավորները հորս հետ շատ մտերմանում են: Թուրք մեծավորներից մեկը խնդրում է հորս, որ արտը քաղելու մի մեքենա սարքի: Հայրս շինում է: Այնպես որ, երբ տեղահանության հրաման էր եկած, հորս պահում են ասելով. «Սրա նման արհեստավոր մենք չունենք»: Այդ նույն թուրք մեծավորը հորս խորհուրդ կուտա. «Գնացե՛ք ջամի մտեք, դուք ձեր աղոթքը ըրե՛ք, դուրս եկե՛ք, անուննիդ փոխեցե՛ք, գլուխնիդ պահեցե՛ք»: Մայրս չի ուզում: Այդ թուրք մեծավորը ասում է. «Ա՛յ քույրս, սա էլ մի քամի է՝ կանցնի: Համբերել է պետք»:

Քեռիս Սեբաստացի Մուրադի սանիկն էր, դրա համար նրան տարան տաք սաջի վրա նստեցրին, անեղներով մարմինը ծակեցին, քանի մը օր ետքն ալ ձիու վրա ընկած բերին տուն, որ գեռքին տեղը ըսէ: Ան ալ չըսավ, մեր աչքին առջև մորթեցին քեռուս՝ իր երեք երեխաներուն հետ: Փոքր քեռիս աքսորի ճամփաներից փախչում է, միանում է մի ուրիշ խմբի: Իմ մյուս հարազատ տղամարդկանց տարան աշխատանքային գումարտակ, քանի որ նրանք արհեստավոր էին, իսկ նրանց ընտանիքներին ոչնչացրին: Փոքր հորեղբորս և պապիս տանում գնդակահարում են: Լավ է, որ մենք Խոչհիսար գյուղում էինք, թե չէ մեզ էլ կտանեին, կըսպանեին: Տատիկիս կոնակիս եռացրած ջուր են լցրել, նրան էլ էղպես են սպանել:

Հորս, որպես շինարարի, պահել էին գյուղում. երբ հայերին հավաքած տանում էին սպանելու, թուրք մեծավորը, որը հորս հարգում էր, կըսէ հորս. «Հիսուն հոգու հավաքե, որ աշխատեն»: Հայրս տեսնում է թևերը կապկապած հայերին, որոնց տանում էին մորթելու, նը-

րանց միջից վաթսուն հոգու կընտրէ. նրանց կյանքը կը փրկե, կտանի իր մոտ, միասին կսկսին շենքեր կառուցել: Տարիներ հետո, իմ հարազատ տղան, երբ գնացել էր Բուլղարիա, ծանոթացել էր մի ծեր մարդու հետ, նա ասել է. «Քո պապը իմ և ուրիշ վաթսուն հոգու կյանքը ազատած է»:

1918 թ. մեծ հորեղբայրս եկավ մեզ տարավ Սեբաստիա: Արդեն զինադադար էր: Մեր գերդաստանից տասնհինգ հոգի կոտորվել են: Օտտ հայ աղջիկներ թուրքերի մոտից ետ բերեցին, հայ տղաները նրանց հետ ամուսնացան: Հայկական եկեղեցին, դպրոցը վերաբացված էին, մտանք սովորանք:

Բոլոր հայերը լցված էին Սեբաստիա: Հրաման եկավ՝ բոլոր հայերին փոխադրել Հունաստան՝ Սիրա կղզին: Էնտեղ ես ու քույրս ամերիկյան որբանոց մը տանք: Ես արհեստ ալ սովորեցի:

Երբ 1922 թ. Քեմալ Աթաթյուրքը* նստավ կառավարության գլուխ, ան պատժեց բոլոր մեղավորներին, Սեբաստիայի անխիղճ ղեկավարներին կախեց և ասաց. «Լ՛դ ինչ գազան կուսակցություն է Իթթիհատը, ան հայերին թշնամի էր»: Աթաթյուրքը վերին աստիճանի կիրթ մարդ էր:

Հինգ տարի որբանոցը մնացինք: Հետո հայրս նամակ գրեց, թե մենք գնում ենք Հայաստան, դուք էլ եկեք: Գնացի որբանոցի տնօրենին ըսի: Ան ըսավ. - Հայաստանը հետամնաց երկիր է, արի՛, ձեզ դրկեմ Ամերիկա:

- Չէ՛, - ըսի, - պիտի երթանք միանանք մեր ծընողքին, մեր հայրենիքը պիտի երթանք:

Էկանք Հայաստան: 1941 թ. պատերազմին մասնակցեցա: Օտտ կամուրջներ շինեցի: Երկու անգամ վիրավորվեցի: Արձակուրդ տվին: Եկա տուն, նորից գնացի կոնվ: Հասա մինչև Սևաստոպոլ, Չեխոսլովակիա, հաղթական վերադարձա: Աշխատեցի: Հիմա թոշակառու եմ:

* Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրք (1881-1938) - Թուրքիայի պետական, քաղաքական և ռազմական ղեկավար: Թուրքական Հարապետության հիմնադիր և առաջին Նախագահ (1923-1938):

ՄԵԼԻՆԵ ԽԱՆՋԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

Հայտնի աշխարհագրագետ Ջատիկ Խանգադյանը մեր գերդաստանն է: Ես որք եմ մեծացել: Նե՞նես է ինձ խնամել: Մեզ աքսորել են Աֆիոն-Գարահիսար: Նե՞նես կոնակը առած ինձ փախցուցել, հասել է Կոնիա: Առավոտ կանուխ անես կելլա, հսկողության տակ կըլլա, կըսես ժանդարմին. - Ինձ ձգեցեք եկեղեցի մը էրթամ, մոմ մը վառեմ. չե՛մ փախի:

Կձգե ժանդարմը:

Նե՞նես կերթա վալիի մոտ, կըսես. - Մե՞նք չենք ուզեր Դեր Ջոր էրթալ, կուզենք հոս՝ Կոնիա մնալ, որովհե-

տև Կոնիայեն անդին Դեր Ջորի ճամփան պիտի բռնես:

Վալին թույլ տվեց, երեք տարի հոն մնացինք: Մեծ մայրիկս ամերիկյան կոլեջին մեջը չորս հարյուր հայ որբերուն ճաշ կեփեր: Ութը հայ հարուստներ հոգաբարձություն կընեին անոնց: Նե՞նես ադ կոլեջին մեջը արդուկ կըներ. քուլա կըներ: Հետո անես տուն բռնեց, մի որբ տղա մը առավ պահեց, որը հիմակ իմ ամուսինս՝ Աղասի՛ն դարձավ: Սելանիկ (Սալոնիկ) ալ անես որբանոցին մեջ խոհարար էր: Հոն ալ անոր «Մայրի՛կ» կըսեին: Վերջը Հունաստանն Հայաստան եկանք:

ՀԱՅԿՈՒՇ ՄԻՐԻՋԱՆԻ ՕՀԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

1915

թ. ամենից առաջ տղամարդկանց հավաքեցին, ձեռքերնին կապեցին ու տարին: Մնացին կընկամարդիկ և երեխաները: Անոնց ալ սար, անապատ քշեցին: Մեզ հետ ինչ որ ունեինք՝ թալանեցին: Ոչ մի բան մեզի չթողեցին: Մեզի Դեր Ջոր տարան, Սուրուն տարան: Մամայիս ոտքերը շատ քալելն ուռան, կամուրջին տակը նստավ, ալ չկրցավ քալել: Մեզի հալածողները ձիերու վրա եկան մեզ վրա, հազիվ փախանք: Ինձի ուզեցին փախցնել, մամաս մազերս կտրեց, քեչել դարձրեց:

Քույր ու եղբայր, հարս ու աղջիկ ձեռք ձեռքի Եփրատն էին անտվում, դամիշների մեջը խըշ-խըշ փախնում էին, որ թուրքերուն ձեռքը չընկնեն: Մե՞նք ալ փախանք՝ քույր - եղբայր ձեռք ձեռքի բռնած:

Հոն մի հատ դըշլա կար: Հոն հայ զինվորներ կային: Հոն մեզի ցորեն և երկանք բերին, ըսին. «Քույր-ախպեր աղացե՛ք»:

Ուզեցին մեզի թուղթ հանել, որ տանին որբանոց:

Հոնտեղի արաբ գյուղացի մը երկու աղջիկները մեզի առին, պահեցին, ըսին. «Էս գառնուկները տարեք արածեք»:

Մե՞նք տարանք: Ամայի է: Մարդ-մարդազանք չկա: Մութը ընկավ: Ծամփա չգիտենք: Չախմախը վառում եմ, որ գայլերը չգան: Ոտքերս ցավում են հոգնությունից, հազիվ գտանք արաբին չաղըրը: Արաբ կինը ըսավ. «Գնա՛, չորանին հետը կաթը կրակի վրա դիր»:

Ես ըսես ան՝ հոգնած եմ. արևը խփել է գլխիս: Գլուխս ցավում է: Մեկ էլ արաբ կինը դեփիկով խփեց, գլուխս կպավ երկաթյա խուփին, գլուխս ծակվեց: Արյունը սկսավ չոսալ:

Էդ արաբների չաղըրների կեսը տղամարդոցն էր, կեսը՝ կնիկմարդոց: Ախպերս իմ ձեռքից բռնեց, տարավ իրանց մեծին քովը: Ան իր կնիկին խփեց, ըսավ. «Ես էս սեֆիլներուն երեսեն հարստացա, ինչու՞» խփեցիր»:

Արաբները ինձ բռնեցին, պառկացրին, երկանքի քարը դռնիս դրին: Ես ոտքերս խփում եմ, որ չեմ ուզում, իրանք էլ ուզում են իմ երեսը դաճել թանաքով, որ եկողը կարծի թե ես արաբ եմ:

Ախպերս ինձից չորս տարի մեծ էր, միասին փախանք: Գացի՛նք, գացի՛նք: Մեկ էլ հայ զինվորներ տեսանք: Ասոնք մեզի տարին Դեր Ջորի դեկավար Գրիգոր էֆենդիին քովը, որը կազմակերպում էր հայ որբերը հավաքելու գործը: Անոնք մեզի տարին միսս Եփփե մայրիկին որբանոցը: Որբանոցին մեջ Ուրֆայի գործ կձեռագործեի, կտանեին Ամերիկա կծախեին: Ես հոն շատ մնացի, իսկ ախպերս՝ վեց ամիս: Վերջը տեսա, որ ախպերս մե՞նակը չի կարողանում դասավորել: Ես ալ որբանոցն ելա:

Սուրիայում ամուսնացա, երկու տղա ունեցա: 1946-ին եկանք Հայաստան:

ԱՐԱՔՍԻ ՕՆԲԱՇՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ)

Ես ծնվել եմ Սեբաստիայում: 1915 թվի տեղահանության ժամանակ վեց տարեկան էի: Մեզի աքսոր հանեցին դեպի Սուրուն անապատին կողմը: Ինձոր էղավ չեմ հիշեր՝ ես կորսնվեցա: Չորս կողմս նայեցի՝

ամայի, մարդ-մարդազանք չիկար: Ես սկսա լալ...: Մեյ մըն ալ տեսա հեռուեն ուղտին վրա նստած մարդ մը մոտեցավ ինձի: Երևի գիտցավ իմ կորսված ըլլալս, ինձի առավ, տարավ իր չաղըրը: Ան ինձի հաց տվավ՝

կերա, կաթ տվա՛վ՝ խմեցի, անկյուն մըն ալ ցուցուց՝ հոն քնացա: Այդտեղ ալ մնացի: Օրվան մեջ չադըրը կավլեի, կմաքրեի, ջրհորեն ջուր կբերեի: Իմ տերը արաբ բեղվիմ էր: Ան ինձի շատ կսիրեր, միշտ կըսեր. «Յա՛, բէճա՛, էնթա հէլուա՛ աուիյ» (Աղջի՛կ, դուն շա՛տ գեղեցիկ ես): Ե՛վ կսպասեր, որ քիչ մը մեծնամ, որ իր տղայիմ հետ ինձի ամուսնացներ, քանի որ ճերմակամորթ էի, երևի կուզեր իրենց սերունդը ճերմկցնել...

Օրին մեկը ոտքերս՝ բոքիկ, վրաս-գլուխս՝ պատըռ-պատըռ, նորեն գացեր էի ջրհորը: Ջուրով լեցուն խովան վեր քաշելու ժամանակս, մեյ մըն ալ չիմացա՝ ինձոր, մեկը մեքքիս գոտիի պես բան մը զարկավ, ինձի քաշեց իր ձիուն վրա, խամշին զարկավ ձիուն, ձին վազել սկսավ: Ու՛ր կէրթանք՝ չեմ գիտեր...

Բեղվիմ տերս անապատին բացության մեջը կերևի տեսավ, որ ձիավոր մը ինձի փախցուց, ուրիշ քանի մը արաբներուն հետ, ուղտերուն վրա նստած սկսան մեզի հետապնդել: Բայց մենք արդեն հեռացեր էինք...

Նայեցա, ինձի փախցնողը եվրոպացի շատ շքանորհքով զինվորական մըն էր: Ան ինձի հարազատ զավակիմ պես գրկած, ձիուն վրա հասցուց գյուղի պես տեղ մը: Հոն բարի քյուրդ կնիկի մը դրամ տվավ, ան մեզի ներս առավ՝ պահեց: Ադ քյուրդ կինը կկարծեր, որ եվրոպացի զինվորականը իմ հայրս է. «Փափա՛, փափա՛» կհարցներ, հա՛յրդ է, բայց ես ձայն չէի հաներ, քանի որ չգիտեի ի՞նչ ըսելս...

Քանի մը օր հոն մնացինք գաղտնի: Օրին մեկն ալ տեսնամ աս քյուրդ կինը գետիմը չոքեց, արդեն գետիմն ալ հող էր, տեսնամ ականջը մոտեցուց գետնին, երբ համոզվեցավ, որ դուրսը ոչ ոք չկա, մեզի կամացուկ մը դուրս հանեց, ճամփու դրեց...

Եվրոպացի զինվորականին ձին մութին մեջը կէրթար. մեյ մըն ալ գայլերու ոռնոց լսեցինք: Տեսանք արդեն անոնք շրջապատել են մեզի: Մութին մեջը ամեն մեկ գայլին աչքերը զույգ մը ճրագին պես կփայլեին: Ես վախես փաթովեր էի զինվորականին: Անի ալ կերևի փորձառու էր, հեմեն ֆենեռը հանեց՝ վառեց: Գայլերը լույսը տեսնալուն պես փախան: Մենք շունչ քաշեցինք, մեր ճամփան շարունակեցինք: Արդեն լուսացեր էր, երբ հասանք Պոլիս: Աղվոր տունի մը մոտեցանք, ու մեր ձին կանգ առավ: Երբ տունեն ներս մտանք, իրարանցում մը կար: Դու մի ըսեր՝ ադ տունին տերը հույն բժիշկ մըն է: Անոր յոթ-ութ տարեկան աղջիկին թուրքերը փախցուցած կըլլան: Հույն բժիշկը աս զինվորականին կուտա իր կորսված աղջիկին պատկերը և կխնդրե անոր, քանի որ ան որպես եվրոպացի սպա իրավունք ուներ Թուրքիոն անհանգձերուն մեջ ազատ պտտելու, եթե իր աղջիկին գտնա, առնե բերե և իրեն բախշիչը առնե: Աս սպան կփնտրե հույն բժիշկին աղջիկը, բայց չի գտնար: Երբ ինձի կտեսնա ջրհորին գլուխը՝ ոտքերս բոքիկ-մոքիկ, կմտածե՛ գոնե աս պզտիկ աղջիկը տանիմ հույն բժիշկին՝ իր աղջիկին փոխարեն... Ադ ձևի տակ ինձի կառնե, կբերե Պոլիս: Երբ մենք տունին կմտ-

տեսնանք, հույն բժիշկին կինը ձիու սմբակներուն ձայնը լսելուն պես, կնետվի պատուհանը. կտեսնա սպան աղջիկան ձին վար կառնե, կկարծե, որ իր հարազատ աղջիկն է գտնված, ուրախութենե սիրտը կպայթի, տեղ-նուտեղը կմնա: Անոր համար ալ, երբ այդ տունեն ներս մտանք, իրարանցում մը կար... Բայց հույն բժիշկը նա-ժիշտներուն ըսավ, որ ինձ տանին լոզցնելու, քանի որ արաբներուն քովը լվացվիլ-մվացվիլ չիկար. կարագը, յուղը կքսվեին, արևին կնստեին, մաշկը կծծեր յուղը, վերջն ալ գետը կմտնային. կլողնային, իբր թե մաքրված կըլլային: Անոր համար ալ ես շատ աղտոտ վիճակ մը ունեի: Ինձի բաղնիք մտցուցին, աղվոր մը լոզցուցին: Կերջն ալ նոր հագուստներ բերին: Հագցնելու ժամանակ նաժիշտներեն մեկը թևիս վրա տեսավ «Ա-Օ» հայերեն գիրերը. ադ մայրիկս ծեծած էր, որ եթե կորսվիմ գտնան: Անոնք կանչեցին հույն բժիշկին, ցույց տվին թևիս վրայի գիրերը: Ան շատ բարի մարդ մըն էր, ակնոցներուն մեջեն նայեցավ՝ արմենիքոս, այսինքն՝ հայ է, ըսավ: Ե՛վ իր վիշտիմ մեջ ինձի տարավ հանձնեց հայկական որբանոց:

Քանի մը ժամանակ մնացի որբանոցը: Օրին մեկը մարդ մը էկավ: Ան կփնտրեր աղջիկ մը, որուն թևին վրա «Ա-Օ» գիրերը ծեծված ըլլան: Հայ որբուհիները սկսան իրար հարցնել. - Արդյոք սա որո՞ւն բախտն է բացված:

Դու մի ըսեր, ադ իմիմ մորեղբայրս է: Թևիս վրայի գիրերը տեսավ, ուրախութենե սկսավ ինձի համբուրել: Ինձի առավ, որբանոցեն դուրս հանեց, տարավ տուն մը: Դուրը բացավ ճերմակ մազերով կին մը: Ան ինձին տեսնալուն պես. - Իմի՛նս է, - ըսավ, հուզմունքեն ակոսները բերանին մեջ թափվեցան...

Խեղճ մայրս ինձի կորսնցնելեն վերջը այնքա՛ն լացեր է, որ մազերը ճերմկցեր էին: Արդեն ինքն ալ բավական տանջվեր էր: Արաբ փաշայի մը քովը ծառայություն էր ըրեր: Արաբ փաշան կուզե էղեր իր կույր տղային հետ ամուսնացնել, հարսանիքին օրը մայրս կփախի ադ տունեն: Ոտքով քալելով-քալելով կուգա, կհասնի Պոլիս: Հոն կգտնա իր եղբորը: Ան ալ որբանոցեն ինձի կգտնա, կտանի իր քրոջը՝ Փուփուլին...

Վերջը մամաս ամուսնացավ հայ բարի մարդու մը հետ: Մենք գնացինք Ռուսիան ասպրելու: Հիտլերին պատերազմին ժամանակ խեղճ մարդը բոմբերուն տակը մնաց՝ մեռավ: Ես արդեն ամուսնացած էի հայ երիտասարդի մը հետ: Ան ալ շատ կուզեր Ամերիկա հաստատվիլ: Վերջապես օրին մեկը էկանք Նյու Յորք: Հիմա ամուսինս կաշխատի օթոններուն գերեզմանոցը, հոն լըղնված հին օթոններուն, բասերուն մասերը կհանեն, կըտան, կհանձնեն, որ նոր օթոն շինեն...

Իշտե՛, կյա՛նք մըն է, կապրի՛ք: Է՛, ձա՛գս, մարդ իր տունեն ոտքը դուրս դնե նե. հազար ու մեկ փորձանքի կուգա: Ի՛նչ ըսեմ անոց, որ մեր գլխուն աս զուլումը բերին: Դուրբեթ իջադ էղեն գյորմեսիմ ջեննեթ (Պանդխտություն հնարողը թող չտեսնի դրախտ):

ԽՈՐԵՆ ԳԱՍՊԱՐԻ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ, ԴԵՎՐԻԿ)

Դերիկ գավառը Սեբաստիայի վիլայեթի մեջ է մտնում: Քաղաքի ձախ կողմից հոսում է Հալիս գետը: Դերիկը շրջապատված էր ընդարձակ պտղատու այգիներով և պարտեզներով: Քաղաք մտնելիս գրեթե շենքեր չէին երևում, քանի որ նրանք ամբողջությամբ շրջապատված էին կանաչով: Քաղաքն ուներ երեք եկեղեցի և երկու վարժարան: Ազգային կամ Ներսեսյան վարժարան, որն ուներ մոտ հինգ հարյուր աշակերտ և տասնչորս ուսուցիչ: Այդ ժամանակ Թուրքիայի գավառական քաղաքները, առավել ևս՝ գյուղական վայրերը, շատ հետամնաց էին: Մեր քաղաքում շատ գործարաններ չկային, և շատերը գնում էին պանդխտության:

Իմ հայրը նույնպես 1902 թ. աշխատանք է գրտնում Սամսուն քաղաքում: Աշխատում է պղնձագործական արհեստանոցում, որպես վարձու բանվոր: Սամսունը գտնվում էր Սև ծովի ծոցերից մեկի ափին, բայց նավամատուցը հարմար չէր, որ նավերը մոտենան ափին: Այդ իսկ պատճառով նավերը խարխախ էին գցում բաց ծովում, ափից բավական հեռու: Բեռները տեղափոխում էին շատ մեծ նավակներով: Քաղաքի արևմտյան կողմում գտնվում էր Բաֆրան, իսկ արևելյան կողմում՝ Չարշամբա փոքր քաղաքները: Սամսունում բնակվում էին թուրքեր, հայեր, հույներ: Սամսունը հայտնի էր բարձր որակի անուշահոտ ծխախոտով, ձկան պահածոների, զովացուցիչ ջրերի, հրուշակեղենի ֆաբրիկաներով: Ուներ նաև լավ զարգացած առևտուր: Սամսունում հայրս տուն վարձեց, և մենք ընտանիքով փոխադրվեցինք այդտեղ: Մեր ընտանիքը շատ համեստ էր ապրում:

1907 թ. ընդունվեցի Սամսունի Ներսիսյան միջնակարգ դպրոցը: Դպրոցում բացի հայերենից պարտադիր էին նաև թուրքերենն ու ֆրանսերենը: Դեռ փոքր տարիքում ես շատ էի սիրում նկարել, իսկ դպրոցում էլ ավելի տարվեցի նկարչությանը: Դպրոցում հաճախ էին կազմակերպվում ցուցահանդեսներ, որտեղ ցուցադրվում էին նաև իմ նկարները: Ծուցահանդեսներից մեկի բացմանը եկավ նաև Սամսունի մութասարիֆը: Նա հավանեց և գնեց իմ նկարներից երկուսը: Այս դեպքը հետագայում որոշ դեր խաղաց իմ կյանքում:

1915 թվականի գարնանը, երբ առավոտյան դուրս եկա դպրոց գնալու, տեսա, որ փողոցում ձիավոր ոստիկաններ էին ման գալիս և թույլ չէին տալիս տներին դուրս գալ: Մեր տան դռանը, նաև ուրիշ տեղերում փակցված էին քաղաքագլխի կողմից ստորագրված թերթիկներ, որոնք հայտարարում էին. «Քաղաքի բոլոր հայերը անխտիր մի շաբաթվա ընթացքում պետք է տեղահանվեն և ուղարկվեն երկրի խորքը»: Այնտեղ նշված էր նաև, որ այդ միջոցառումը պետք է գործի մինչև պատերազմի ավարտը: Այդ հայտարարությունը տակնուվրա արեց ամեն ինչ: Հայերը պետք է թողնեին ամեն ինչ և հեռանային:

Սկսվեց արևմտահայերի հերթական և ամենա-

ահավոր գեոցիդը: Հարուստ հայերն իրենց դրամը պահում էին բանկերում: Բայց տնից դուրս գալն արգելված էր, հետևաբար նրանք մնացին միայն իրանց մոտը եղած դրամով:

Երեք օր անց մի առավոտ կառավարության երկու պաշտոնյաներ եկան մեր տունը: Նրանք իրենց հետ բերել էին նաև սայլ և ստիպեցին մեզ հավաքվել ու մեկնել քաղաքից: Մեզ հրամայեցին վերցնել անհրաժեշտ իրեր, բարձել սայլերին և հեռանալ տնից: Մեր քարավանը բաղկացած էր հարյուր ընտանիքից: Մենք ուղղվում էինք դեպի հարավ. Անատոլիայի խորքերը: Ամբողջ օրը ճանապարհ գնալուց հետո գիշերեցինք մի փոքր անտառի եզրին: Բոլորը հոգնած էին, տխուր ու տրտում: Առավոտյան արթնացանք, շարունակեցինք մեր տանջալի ճանապարհը:

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր հինգ հոգուց՝ հայրս, մայրս, երկու քույրերս և ես: Կառավարությունը թուրքերին լարել էր հայերի դեմ՝ ասելով, որ հայերը իբրև անհավատներ են, նրանք այն ունեն մեր հողերին, բազմաթիվ անգամ ապստամբել են մեր պետության դեմ, հետևաբար նրանց հոշոտելը և սպանելը մեղք չէ:

Իմ հորեղբայրը՝ Գևորգ Գյուլբենկյանը, 1914 թ. գերազանց դիպլոմով ավարտել էր Պոլսո բժշկական համալսարանը: Նրան կանչել էին զինվորական ծառայության և ուղարկել Տրապիզոն՝ գնդապետի կոչումով: Ծառայության ժամանակ մի թուրք խնդրել էր նրան տալ իրեն կեղծ տեղեկանք, որով ազատվեր զինվորական ծառայությունից: Հորեղբայրս մերժել էր: Հաջորդ օրը այդ թուրք բարբարոսը դաշույնով սպանել էր հորեղբորս: Նրա միակ մեղքը հայ լինելն էր:

Տասնհինգ օր ճանապարհ գնալուց հետո ամենուրեք հանդիպում էինք նոր սպանված հայերի դիակների: Մեր կրած զրկանքներն ու տառապանքները հնարավոր չէ նկարագրել: Այդ տեսարանները տեսնելուց հետո քարավանի մարդկանց տրամադրությունը շատ վատ էր, հոգեպես ընկճված. ֆիզիկապես հյուծված ու հուսահատված սպասում էին իրենց վախճանին: Ահավոր շոգը, սովը, ծարավն ու հիվանդությունները հալ ու մաշ էին արել բոլորին: Կանայք լաց էին լինում իրենց կորցրած զավակների ու հարազատների համար: Դըժվար է նկարագրել այդ բոլորը: Սարսափելի էր երեխաների վիճակը, մեկը՝ ծարավ էր, ջուր էր ուզում, մյուսը՝ սոված էր, հաց էր ուզում, մեկը ուժասպառ էր՝ չէր կարող քայլել և այլն: Օրջակա գյուղերի թուրքերը նույնիսկ ջրամաններն էին կտրում, որ մենք չկարողանանք ջուր խմել: Գյուղերում չէին թողնում, որ աղբյուրներից ջուր խմենք: Պետք է հասնեինք առուների կամ գետերի, որպեսզի դրանց պղտոր ջրերով մեր ծարավը հագեցնեինք: Սարսափելի անելանելի վիճակ էր դեռևս կենդանի մնացածների համար, որոնք սպասում էին մահվան, որը միակ փրկությունն էր նրանց համար: Ծանապարհին շրջապատի թուրքերը, չերքեզները, չեչենները և

քողերը անընդհատ հարձակումներ էին գործում մեր քարավանի վրա, կողոպտում էին և սպանում: Դրանք սովորական երևույթներ էին դարձել մեզ համար: Մեզ ուղեկցող ոստիկանը անգոր էր որևէ օգնություն ցույց տալու, չնայած նա նույնիսկ փորձ էլ չէր անում: Ժամապարհի տասնհիններորդ օրը փոքր քույրս չդիմացավ և մահացավ: Նրա մահը մեծ վիշտ պատճառեց մեր ընտանիքին:

Երբ մեր քարավանը հասավ Ամասիա, որը զըտնրվում էր Եշիլ ըրմաղ (կանաչ գետ) գետի ափին, տեղի պաշտոնյաները մեզ հայտնեցին, որ քաղաքի միջով անցնելիս ոչ ոքի թույլ չի տրվելու շարքերից հեռանալ և գնումներ կատարել: Նրանք առաջարկեցին քարավանի տղամարդկանց նախօրոք գնալ քաղաք և պետք եղածը գնել: Տղամարդիկ այդպես էլ արեցին, բայց երբ մենք մտանք Ամասիա, ոչ մի տղամարդ չկար, բոլորին սպանել և դիակները օգել էին փոսերը: Այդ մասին մենք իմացանք մեր սայլապանից, որին հայտնել էին տեղացի թուրքերը, որոնք ականատես էին եղել այդ ամենին: Քարավանում բոլորը սկսեցին ողբալ իրենց հարազատների կորուստը: Մնացին ծերունիներ, կիներ և պատանիներ, որոնց թվում նաև ես: Մի քանի օր ճանապարհ գնալուց հետո մենք հանդիպեցինք գողերից, ավազակներից և մարդասպաններից կազմված մի ջոկատի: Ռուսական բանակը հարձակվում էր, և թուրքերը ստիպված, որպես հրանոթի միս, օգտագործում էին նաև բանտարկյալներին: Այդ ջոկատը մեր մոտով անցնելիս, հրամանատարը ինձ հարցրեց, թե՛ ինչու՞ եմ կանայք և երեխաները լաց լինում: Ես պատասխանեցի, որ՝ շա՛տ եմ հոգնել, իսկ սայլապանը չի կանգնեցնում, որ հանգստանանք: Հրամանատարը հրամայեց սայլապանին՝ կանչել ոստիկանին իր մոտ: Մինչ ոստիկանի գալը, նա հարցրեց, թե՛ ուր եմ մեր քարավանի տղամարդիկ: Ես պատմեցի այն ամենը, ինչ կատարվել էր մեզ հետ: Երբ ոստիկանը եկավ, նա հարցրեց, թե ինչու չի կանգնեցնում քարավանը գիշերելու: Ոստիկանը պատասխանեց, որ շուտով հասնելու ենք Քյոտոլլու ձորը, որտեղ և գիշերելու ենք: Իսկ երկրորդ հարցին, թե՛ ու՞ր եմ տանում մեզ, ոստիկանը հայտնեց, որ հրամայված է մինչև Ենեհիր դշլա, մեզ պիտի հասցնի և ետ պիտի վերադառնա:

Հասանք Քյոտոլլու ձորը: Գիշերվա կեսին մեր քարավանը մտան չորս սպա, որոնք զենքի սպառնալիքով մեզմից հափշտակեցին այն ամենը, ինչ որ մնացել էր մեզ մոտ, իսկ մի քանի ծերունիների և պատանիների, որոնց թվում և ինձ, տարան իրենց հետ: Բավական ճանապարհ գնալուց հետո հանկարծ լսվեց ձիերի դոփյուն: Սպաներն անմիջապես ձիերից վար իջան և դիրք գրավեցին: Մեզ հարցրեցին. «Մուրադ փաշայի այսինքն՝ կոփտնցի հերոս Մուրադի գինված խումբը այս կողմերում չի՞ երևացել»: Մենք պատասխանեցինք, որ այդ մասին մենք գաղափար չունենք: Մեզ թույլ տվեցին, որ գնանք մեր հարազատների մոտ:

Վերջապես հասանք Ենեհիր դշլա, որը մեր վերջին հանգրվանն էր լինելու: Այստեղ կար մի ընդարձակ տարածություն, որտեղ հանգրվանել էին տարբեր վայրերից եկած հազարավոր հայեր: Նրանց մեծ մասը կա-

նայք և երեխաներ էին: Այդ դժբախտ մարդիկ անոթի, ծարավ, հիվանդ ու տանջված սպասում էին իրենց վախճանին: Ժամբարում տարածվել էր խուլերան: Մեր հասնելուց մի որոշ ժամանակ անց, եկան մի քանի պաշտոնյաներ: Նրանք հավաքեցին բոլոր պատանիներին և աղջիկներին: Թուրքերը մոտենում էին նրանց և որպես ապրանք ընտրում ու տանում էին տղաներին՝ բատրակության, բանվորության, իսկ աղջիկներին՝ իրենց ընտանիքներում ծառայության: Աղջիկներից ամենագեղեցիկներին տանում էին իրենց հարեմները: Ինձ վերցրեց Ենեհիր դշլայի մի նպարավաճառ՝ իր խանութում աշխատելու: Այդպես իմ կյանքը փրկվեց, բայց ինչ եղավ իմ քրոջ հետ, ես չիմացա և այլևս չտեսա նրան երբեք: Ինձ տրվելիք ուտելիքի մի մասը խնայում էի և տանում մորս, որը շատ ողբալի վիճակում էր մնացել, մեռ-մեռակ: Նա խնդրում էր, որ իր մոտ չգնամ և վտանգի չենթարկեմ իմ կյանքը. «Տղա՛ս, իմ մասին մի՛ մտածիր, - ասում էր նա, - իմ ժամերն արդեն հաշվված են: Մեր գերդաստանից միայն դու ես մնացել, աշխատիր, որ գոնե դու փրկվես և չթողնես, որ մեր օջախը մարի»: Երբ մի քանի օր հետո նորից գնացի մորս մոտ, նա արդեն մահացել էր:

Մոտ տասնհինգ օր նպարավաճառի մոտ աշխատելուց հետո նա մի օր ինձ հայտնեց, որ իր մոտ մնալը վտանգավոր է իմ կյանքի համար: Ե՛վ առաջարկեց, որ իր ծանոթ մի գյուղացու հետ գնամ նրանց գյուղը: Այդ գյուղացու հետ մենք եկանք Բոզզուտ գյուղը: Այդ գյուղի գյուղացիները ժամանակին գաղթել էին Կարսից և բնակություն էին հաստատել այդ գյուղում: Ինձ բերող գյուղացին գյուղի գյուղապետն էր: Նա ինձ բերել էր, որ ես աշխատեմ իր եղբոր համար: Նրա եղբայրը ծեր էր և կույր: Բացի ինձանից, ունեին մեկ ուրիշ բատրակ: Նրա տնտեսությունը բավական մեծ էր, ուներ հինգ հարյուր գլուխ ոչխար. կով, ձի և ընդարձակ հողատարածություններ:

Աշխատանքը գյուղում շատ ծանր էր: Քանի որ ես ծնվել և մեծացել էի լինելով քաղաքում, բոլորովին սովոր չէի գյուղական աշխատանքների: Ամենափոքր սխալի համար իմ տերը դաժանորեն ծեծում էր: Մի օր ոչխարը արածացնելու ժամանակ երկու ոչխար կորել էր, քիչ մնաց ինձ սպանեին, եթե մի հովիվ չասեր, որ այդ երկու ոչխարները եկել և խառնվել են իր հոտին: Մոտ չորս տարի աշխատեցի այդ գյուղում: Ոչխար արածացնելու ժամանակ հաճախ հանդիպում էի հայերի դիակների, դրանք մեր շրջապատի թուրքերի կողմից սպանված հայերի դիակներ էին: Ես գիշերը քնում էի գոմում, անասունների հետ: Միշտ է, գոմում տաք էր, բայց օդը շատ ծանր էր: Սակայն պետք է դիմանայի, ուրիշ ելք չունեի: Իմ միակ մխիթարանքն այն էր, որ անոթի չէի: Սակայն շատ դժվար էր մուսուլմանների ուսմազա կոչվող կրոնական տոնին, որը տևում էր մեկ ամիս: Այդ մեկ ամսվա ընթացքում առավոտյան ժամը վեցից մինչև երեկոյան ժամը վեցը ո՛չ կարելի էր ուտել, ո՛չ խմել: Չուտելուց այնքան չէի նեղվում, բայց ջուր չխմելը շատ դժվար էր: Գյուղի գյուղացիներն անգրագետ էին, դրա համար բոլոր գրագրությունները ես էի անում: Իմ նկատմամբ լավ էին վերաբերվում:

Ամեն տարի որպես հարկ, գյուղից հացահատիկ էին տանում Սեբաստիա: Մի անգամ Սեբաստիայից վերադառնալիս հանդիպեցի իմ ամենալավ ընկերոջը՝ Բարսեղին: Նա ևս ինձ նման բատրակություն անելով ողջ էր մնացել: Մենք գրկախառնվեցինք և սկսեցինք ուրախությունից լաց լինել: Նա ինձ նման մեկ այլ գյուղի գյուղապետի մոտ էր աշխատում, որը մեր գյուղից մոտ վեց ժամվա ոտքի ճանապարհ էր: Այդ ժամանակ մենք երկուսով որոշեցինք փախչել և գնալ Պոլիս: Ինձ համար հարմար առիթ ստեղծվեց, երբ գյուղի տղամարդիկ սայլերով գնացել էին աղ բերելու: Տարին մեկ անգամ գնում էին աղի հանքից աղ բերելու: Այդ օրը տան կանանց հետ ես գնացել էի դաշտ աշխատելու: Կեսօրվա շոգին ճանճերը հանգիստ չէին տալիս մեր ձիուն: Ես խնդրեցի թույլատրել տուն տանել ձիուն և վերադառնալ: Տանը մի քանի լավաշ հաց վերցրեցի, ձին թամբեցի և քշեցի դեպի Սեբաստիա: Սակայն շատ շուտով ինձ հասան աղ բերելուց վերադարձած տղամարդիկ, ինձ բռնեցին, կապեցին, երբ դեպի գյուղի ճամփան ընկանք, իմ ետևից եկողներից երկուսը ուզեցին ինձ սպանել: Սակայն երրորդը, որը գյուղապետի տղան էր, թույլ չտվեց: Նրանք համաձայնության եկան ինձ ետ տանել գյուղ, պահել խիստ հսկողության տակ և փոքր կասկածի դեպքում՝ սպանել: Այս դեպքից երկու շաբաթ անց ես ավելի լավ սկսեցի աշխատել, բայց այս անգամ որոշեցի փախչել սարերով:

Սեբաստիա գնալու համար պետք է անցնեի Ղըզըլ ըրմաղ գետի վրայի կամուրջով: Կամուրջի վրա գիշեր-ցերեկ հերթապահ զինվորներ կային, որովհետև այդ ժամանակ բանակից փախչողներ շատ էին լինում: Ինձ համար վտանգավոր էր կամուրջի վրայով անցնելը: Որոշեցի լողալ: Ծորերս հանեցի, կապեցի մեջքիս և լողալով անցա գետը: Գետի մյուս ափը շորերս հագա, շարունակեցի ճամփա: Մուրթ դեռ չէր ընկել, հասա Սեբաստիա: Տեսա հայկական թաղամասի խանութները ավերված են: Չգիտեի՝ ու՞ր գնալ, ու՞մ դիմել: Գրպանումս փող չկար: Երկու օր սոված մնացի, գիշերեցի մի խարխուլ տան մեջ: Առավոտյան արթնացա երկու աչքերս ուռել էին ու փակվել: Կրակի պես վառվում էի: Հագիվ դուրս եկա փողոց: Մի թուրք մոտեցավ ինձ, մեղքացավ, տարավ հիվանդանոց: Էնտեղ չորս օր պահեցին, դուրս գրեցին: Քաղաքում երկար թափառելուց հետո աշխատանք գտա մի փոքրիկ սրճարանում, որպես մատուցող: Ինձ չէին վճարում, միայն կերակրում էին, երբեմն էլ հաճախորդները բախշոջ էին տալիս:

Այդ օրերին ես իմացա, որ ռուսական բանակը Էրզրումից հաղթելով մոտենում է Երզնկային: Ես որոշեցի գնալ Երզնկա, հասնել մինչև ռուսական բանակը և խնդրել, որ ինձ իրենց հետ տանեն կա՛մ Արևելյան Հայաստան, կա՛մ՝ Ռուսաստան: Սակայն բանակը հրաման էր ստացել նահանջել, և ես նորից ճարահատ վերադարձա Սեբաստիա: Իմացա, որ այստեղ գտնվող մի վանք կա, որը դարձրել են պետական գիշերօթիկ դպրոց: Բայց այդ դպրոցը ընդունվելու համար պետք էր Սեբաստիո վալիի թույլտվությունը: Դիմում գրեցի, գնացի վալիին: Քարտուղարը դիմումս տարավ վալիի

մոտ: Վալին ասել է՝ թող վաղը գա: Հաջորդ օրը, ժամը տասնմեկին գնացի: Վալին սիրով ընդունեց ինձ, հարցրեց ազգանունս, ասաց. - Նկարչություն անու՞մ ես:

- Այո՛, նույնիսկ մութասերիֆը գնել է իմ նկարները, - ասացի ես:

Վալին հանեց իր դարակից իմ նկարները, որոնք շատ տարիներ առաջ գնել էր ցուցահանդեսից, ասաց. - Տարեք սրան, թող սովորի:

Գնացի սովորելու: Էնտեղ մի ուրիշ հայ տղա էլ կար, որի հետ նույն սենյակում էինք քնում: Մի գիշեր իմ պատը թխկոթխկացնում էին: Կողքիս պառկող ընկերը դուրս եկավ, պարզվեց, որ եկողը Մուրադն է: Եկել էր իր ձիով, ճամփին հեռագրական թելերը կտրել էր: Այդ հայ տղան կոլտնցի Մուրադի ծննդավայրից էր: Հետո ես իմացա, որ այդ տղան Մուրադին ճանաչում էր և նույնիսկ մի քանի անգամ գիշերը գաղտնի հանդիպել են դպրոցում: Նա նույնիսկ գիտեր Մուրադի պատմածից, որ տեղի հայերը նախքան տեղահանվելը մոտ երեք հարյուր հատ զենք իրենց փամփուշտներով թաղել էին վանքի բակում, որտեղ որ գտնվում էր մեր դպրոցը: Մուրադը խնդրեց մեզ, որ մենք ամեն կերպ գրտնենք այդ հրացանների թաղված տեղը: Մենք անշուշտ չէինք կարող բացահայտ փորփրել շրջապատը: Մենք փնտրեցինք, բայց՝ ապարդյուն: Մի քանի օր հետո Մուրադը իր թիկնապահ Եղոյի հետ հասնում է Սամսուն: Ծովեզերքին գտնվող նավակի տիրոջը զենքի ուժով ստիպում են իրենց տանել ծովի խորքը, մինչև որ հանդիպի ռուսական ռևե՛ն Գալի: Հանդիպում է մարտանավի և ռուսների օգնությամբ հասնում է Անդրկովկաս:

Ամառային արձակուրդների ժամանակ մենք պարտավոր էինք գնալ մոտակա գյուղերը և օգնել գյուղացիներին՝ հնձող մեքենաներով բերքը հավաքելու: Ես լինելով Դևրիկից, խնդրեցի ինձ ուղարկել իմ ծնրնդավայրը՝ Դևրիկ: Հասնելով Դևրիկ, ես մեր գյուղի թուրքերին հարց ու փորձ անելով իմացա, թե որտեղ է եղել մեր տունը: Գնացի, գտա: Այդ տանը ապրում էր մի թուրք ընտանիք: Երբ վերադարձա, այլևս չուզեցի գնալ դպրոց: Գործ գտա մի մեծ սրճարանում: Այնտեղ կար երկու սենյակ՝ ճամփորդների համար: Իմ պարտականությունն էր մաքրել նաև այդ սենյակները, ինչպես նաև չորս ձիու խնամքը: Ժամփորդները երբեմն դրամ էին տալիս ինձ: Նրանց տված դրամը ես հավաքում էի, քանի որ մտադրություն ունեի գնալ Պոլիս:

Պոլիսի ճանապարհին Սամսունի հյուրանոցում ծանոթացա մարզական մի շատ հարուստ մարդու հետ: Նա երբ իմացավ, որ ես հասկանում եմ գյուղատնտեսությունից, ինձ խնդրեց, որպեսզի ես վարեմ իր մեծ տնտեսությունը, և ես համաձայնվեցի:

Հասնելով Սարգվան, ես սկսեցի աշխատել գյուղական տնտեսությունում: Ձեռք բերեցի հայտնի Դիարբեքիի ձմերուկի սերմ, ցանեցի, լավ խնամեցի, հետո չտեսնված բարձր բերք ստացա: Ես որոշեցի՝ ինչ գնով լինի հասնել Պոլիս: Երբ իմ տիրոջ կառքով մեկնեցի Սամսուն, այնտեղ մինչև նավի գալը մի էժանանոց տոմս գնեցի: Քանի որ իմ տոմսը էժան էր, նավի մեջ քնում էի բաց երկնքի տակ, իսկ եղանակը այդքան ցուրտ էր:

Վերջապես կատարվեց իմ երազանքը, և ես հա-

սա Պոլիս: Գրպանումս ոչ մի կոպեկ չէր մնացել: Սրան-
նրան հարցնելով՝ իմացա, թե որ թաղամասում ավելի
շատ հայ կա: Այդ թաղամասը Ղալաթիան էր: Եւս գնա-
ցի այնտեղ: Մի խանութի մոտով անցնելիս, լսեցի հայե-
րեն խոսակցություն: Մտա այդ խանութը: Խանութպա-
նը հայերեն հարցրեց. «Հա՛յ ես»:

Ես թուրքերեն պատասխանեցի, քանի որ հայե-
րենը համարյա մոռացել էի: Ես նրան ասացի՝ գալիս
եմ՝ Սամսունից, իսկ ինքս ծնվել եմ Դևրիկում և նոր եմ
վերադարձել աքսորից: Խանութպանը ինձ տարավ այն-
տեղ բնակվող դիվրիզիների մոտ: Պարզվեց, որ նրան-
ցից մեկը իմ պապիկին եղբոր տղան է: Նրանց մոտ
սպասեցի մոտ տասը օր: Նրանք կարում էին թուրքա-
կան ֆեսեր: Մի օր էլ նրանց մոտ եկավ մի կին, ինձ
տեսնելով փաթաթվեց և համբուրեց ասելով, որ ինքը
մայրիկին հորեղբոր աղջիկն է: Նա ինձ տարավ իրենց
տունը: Այդ կնոջ ամուսինը ժամանակին եղել է սուլթան
Համիդի խոհարարը: Ծատ լավ խոհարար էր և ուներ
մի փոքրիկ ճաշարան: Ծատերն էին ցանկանում նրա
պատրաստած ճաշերը համտեսել, բայց քանի որ ճա-
շարանը փոքր էր, այդ իսկ պատճառով բոլոր ցան-
կացողները չէին կարող սպասարկվել: Հետևաբար,
հաճախողների մի մասը ցանկացավ, որ ճաշը մա-
տուցեն իրենց գործատեղերում: Այդ գործը ես էի կա-
տարում: Մոտ երեք-չորս ամիս աշխատեցի: Այդ ըն-
թացքում ես էլ սովորեցի համեղ ճաշեր պատրաստել:
Ես եղել եմ եվրոպական և ամերիկյան շատ քաղաքնե-
րում և գտնում եմ, որ թուրքական խոհանոցը շատ
ավելի բազմատեսակ է և համեղ:

Այս ժամանակամիջոցում հնարավորություն ու-
նեցա ծանոթանալ Պոլսո տեսարժան վայրերին: Պոլի-
սը իմ կարծիքով աշխարհի ամենագեղեցիկ քաղաքնե-
րից մեկն է: Նա կառուցված է յոթ բլուրների վրա, իսկ
Բոսֆորի գեղեցկությունը անկարագրելի է: Ես ծանո-
թացա Այա Սոֆիային, փոքր և մեծ կղզիներին, ուր Պոլ-
սո հարուստ բնակիչները ամուսնը հանգստանում էին:
Իմ սպասարկած հաճախողներից ես մտերմացա Աե-
պուն Ստեփանյանի հետ, որը գյուղատնտեսների միու-
թյան նախագահն էր: Նրանից իմացա, որ Ադաբազար
քաղաքի մոտերքում գտնվող Արմաշի վանքի* կալ-
վածքներում կազմակերպվում է գյուղատնտեսական
դպրոց: Նրա օգնությամբ ես ընդունվեցի այդ դպրոցը:
Դպրոցը գիշերօթիկ էր և գտնվում էր Հայ Բարեգործա-
կան միության իրավասության տակ ու ֆինանսավոր-
վում էր նրա կողմից: Այդ դպրոցը ընդունվեցին մոտ
երկու հարյուր հայ որբեր: Մեր ուսուցիչները բավական
լավ էին պատրաստված, և մենք շատ բան սովորե-
ցինք: Օրվա կեսը տեսական պարապմունքներ էինք
անում, իսկ մյուս կեսը՝ գործնական: Դպրոցում սպրե-

* Արմաշի դպրեվանք – հոգևոր բարձրագույն ուսում-
նական հաստատություն: Հիմնվել է 1889 թ. Արմաշ գյուղի
Չարխափան Ս. Աստվածածին վանքում, Կ. Պոլսի պատ-
րիարք Խորեն Աջըքյանի հովանավորությամբ և Մաղա-
քիա արք. Օրմանյանի վերատեսչությամբ՝ իբրև Կ. Պոլսի
պատրիարքարանի դպրեվանք:

լու պայմաններն այնքան էլ լավ չէին: Գրեթե անոթի
էինք մնում: Հետո մեր դպրոցը տեղափոխեցին Պոլիս,
որտեղ և մենք շարունակեցինք մեր ուսումը: Այդ ըն-
թացքում Պոլիս ժամանեց Հայաստանի դաշնակցա-
կան կառավարության վարչապետ պարոն Խատիսյա-
նը: Նա ուզում էր ստեղծել հիսուն հազարանոց հայկա-
կան բանակ: Առիթից օգտվելով, մեր դպրոցի ղեկա-
վարները խնդրեցին նրան դպրոցը փոխադրել Հայաս-
տան: Չորս աշակերտ, որոնց թվում նաև ես, հրաժար-
վեցինք, իսկ մնացած աշակերտությանը տեղափոխե-
ցին Հայաստան: Մենք շուտով ապաստան գտանք
Ծիշլիի թաղամասի հայկական որբանոցում:

Մի օր Ծիշլիի որբանոցից դեպի Բերայի թաղա-
մաս գնացող տրամվայը մատեցի: Երբ ուզում էի տոմս
գնել, տեսա, որ տոմսավաճառն իմ ընկեր Բարսեղն է:
Մեր երկուսի ուրախությանը չափ չկար: Անհնար էր
հավատալ, որ կոտորածի վախը այլևս չկար: Ես Բար-
սեղի պատմածից իմացա, որ նա եղբոր հետ մեծ դժվա-
րությամբ հասել է Պոլիս: Աշխատել է հացի փոում, որ-
պես բանվոր: Եղբայրը մեկնել է Բուլղարիա: Ես այլևս
Բարսեղից չբաժանվեցի:

Այդ ժամանակ գյուղատնտեսական դպրոցում
չորս որբ ուսանողներ էինք սովորում: Մենք դիմեցինք
Բարեգործական միությանը, որ մեզ ուղարկի ԱՄՆ՝
մեր ուսումը շարունակելու: Բարսեղը ևս միացավ մեզ:
Բայց Ամերիկա գնալիս ես աչքի տրախտմա ունեի, որը
չէին ընդունում, և ես բուժվեցի:

Վերջապես 1921 թ. հունիսին մեզ հաջողվեց մեկ-
նել ԱՄՆ: Մենք այնտեղ գնացինք Բարեգործական
միություն, ներկայացրինք Պոլսից բերված մեր հանձ-
նարարականները, և մեզ ընդունեցին գյուղատնտեսա-
կան գիշերօթիկ դպրոց, որտեղ երեք տարի պիտի սո-
վորեինք, բայց նախ լեզու սովորեցինք, հետո՝ անցանք
ուսումնառության: Հետո մեր ուսումը շարունակեցինք
Նյու-Յորքի նահանգի Կորնելի համալսարանում: Բա-
րեգործական միությունը մեր հինգ հոգուն տարեկան
ամեն մեկին վճարում էր հինգ հարյուր դոլար, որը կազ-
մում էր մեր ծախսերի հիսուն տոկոսը: Մնացածը մենք
հայթայթում էինք աշխատելով: Համալսարանի ճաշա-
րանում Բարսեղի հետ ամաններ էինք լվանում և ձրի
ճաշ էինք ուտում: Ամառը գնում էինք ֆերմաները ար-
տադրական պրակտիկայի, մեզ վճարում էին:

1926 թ. մենք վեց ընկերներով, երբ ավարտեցինք
ուսումը, որոշեցինք գալ հայրենիք և օգտակար լինել:
Երևանում Նոր Սեբաստիա և Նոր Մալաթիա հիմնելու
աշխատանքին մասնակցեցի: Աշխատեցի Ստեփանա-
վանում: Ամուսնացա Պապոյան Աստղիկի հետ: 1928 թ.
փոխադրվեցինք Երևան: Աշխատանքի անցա: Հետո
Մոսկվայի Տիմիրյազևի անվան բոլոյգիական ինստի-
տուտում աշխատեցի: Գեներտիկան հերքող գիտական
հոդվածներ լույս ընծայեցի, որոնք և պատճառ դար-
ձան, որ ես Մոսկվայում չկարողանամ դիսերտացիա
պաշտպանել, քանի որ հակառակ էին իմ տեսակետնե-
րը ընդունված կարծիքին: Վեց տարի Մոսկվայում մնա-
լուց հետո ընտանիքով հաստատվեցինք Երևանում:

**ՄԱՆՎԵԼ ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1901 Թ., ՍԵՔԱՍՏԻԱ, ԳՅՈՒՐԻՆ)**

Իմ բոլոր հարազատները զոհվել են Մեծ եղեռնի տարիներին: Այդ ժամանակ հայրս քառասուններկու տարեկան էր, մայրս՝ երեսունչորս, մեծ քույրս՝ տասներհինգ, եղբայրս՝ տասներկու, փոքր քույրս՝ տասը: Մեր մեծ գերդաստանից ողջ մնացի միայն ես: Մեծ հայրս՝ Մանուկ Փանյանը, քարտաշ-որմնադիր էր, կառուցում էր եկեղեցիներ, տներ: Նա բարձրահասակ թիկնեղ մարդ էր: Մեր տունը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում: Մեծ հայրս երկու եղբայր ուներ՝ Հակոբ և Հովհաննես: Հակոբը Ամերիկա էր գնացել, իսկ Հովհաննեսը ուներ երեք տղա՝ Խաչիկը, Սեդրակը և Հակոբը: Նրանք Բալկանյան պատերազմ մեկնեցին որպես շարքային զինվորներ:

Մայրս և տատս մշակում էին մեր տնամերձ հողամասը: Ունեինք թթենի, տանձենի, ընկուզենի և այլ ծառեր:

Հայրս ուսումնասիրել էր աստվածաբանություն: Հետո Սեբաստիայի Առաջնորդի կողմից ձեռնադրվել էր քահանա՝ Տեր-Իգնատիոս անվանակոչումով: Նա լավ ձայն ուներ և դեկավարում էր եկեղեցու երգչախումբը:

Հայրիկս պատմում էր, որ 1895-96 թվերի շարդի ժամանակ նա եղել է քսաներկու տարեկան: Նա իր ընկերների հետ թաքնվել է քարայրում: Հաջորդ օրը քարայրի մոտով անցնում է մի քրդուհի և տեսնում է նրանց, անմիջապես լուր է հասցնում թուրքերին: Քիչ հետո թուրքերը գալիս են, գնդակահարում են բոլորին: Հայրս խորամանկում է, կրակոցի հետ մեկտեղ ընկնում

է գետնին: Այդպես մնում է դիակների մեջ միմյուսը երեկո, հետո դուրս է գալիս և հասնում է տուն:

Այս դեպքից մեկ տարի անց հայրս ամուսնանում է Գոհարի հետ, ծնվում ենք մենք: Մենք տղաներով գնում էինք դպրոց: Մեր հասակակից թուրք տղաները նույնպես խմբով էին գնում դպրոց: Ծատ հաճախ նրանք մեզ սպասում էին Թոխմա գետի փայտյա կամրջի վրա, որպեսզի մեզ ծեծեն: Այդ օրը քեռուս տղա Թորոսը մեզ հետ էր, տեսավ, որ թուրքերը սկսեցին մեզ ծեծել, նա հարձակվեց և գետնին տապալեց բոլորին:

Գյուրում քաղաքում ընդունված սովորություն էր՝ ամեն կիրակի հնդկահավի մսով հարիսա էինք պատրաստում: Երբեք հարիսան տնեցիներով չէին ուտում, անպայման պետք է հրավիրեին իրենց հարազատ մարդկանց: Սեդրակի զխիսն անպայման պետք է նստեր հայրս: Նա օրհնում էր սեղանը, բարձրացնում էր օղու բաժակը և խմում, որից հետո սկսում էին ուտել:

Ես շատ էի սիրում իմ մորը: Նա միջակ կառուցվածքով համեստ, խելացի կին էր: Գրաճաճաչ էր: Դպրոց էր գնացել, բայց կիսատ էր թողել: Ամեն կիրակի հավաքում էր մեր հարևան կանանց, նստում էր այգում, ծառի տակ և Աստվածաշունչ էր կարդում: Ընթերցանությունից հետո ծածկում էր Ավետարանը, փաթաթում էր կտորի մեջ և դնում գրապահարանը: Բացի կրոնական գրքերից, մենք ունեինք նաև շատ գեղարվեստական գրքեր, որոնք հայրս ստանում էր Պոլիսից: Ահա այսպիսի մտավորական, բարեպաշտ ընտանիքի բոլոր անդամները նահատակվեցին թուրքերու կողմեն:

**ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՐՈՍԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1898 Թ., ԷՐՋՐՈՒՄ, ԱՎԸՐԴՆԻԿ Գ.)**

Երբ ես ծնվել եմ, մայրս մահացել է: Հայրս ինձ ու յոթ տարեկան քրոջս հանձնել է գերմանական որբանոց՝ Մարգարիտ մայրիկի խնամքին: Ես մըստըր Փալենտինադի որբանոցն էի, քույրս՝ Թանթե կատարիների որբանոցը: Մեր որբանոցում հարյուր հիսուն որբ կար: Մի անգամ մեծ տղաները թութի ծառի ճյուղը կտորել էին՝ իմ վրա թողեցին: Տնօրենը կանչեց, ասեց. - Դու՞ ես կտորել:

Ես ալ ըսի. - Ինձի նայե, ադ ճյուղին նայե. ես պզտիկ, ի՞նչպես կրնամ այդ ճյուղը կտորել, բայց եթե նրանք կուզեն, որ ես կտորած ըլլամ, ես ալ ադպես կըսեմ:

Ան ինձի մեկ հաց տվավ: Տղաքը կարծեցին, որ ծառը կտորելու համար ինձ հաց տվավ, եկան շուրջս, ուզեցին ձեռքիս հացը՝ ըսելով. - Մենք ծառը կտորենք, դու՞ հացը ուտես:

Տնօրենը նորեն կանչեց բոլորիս: Նորեն հար-

ցուց: Տղաքը կարծեցին, որ հաց պիտի ստանան, իրենք ըսին. - Մենք ենք կտորել ծառը:

Տնօրենը անոնց գավազանով վեցական հարված տվավ:

Հետո ինձ փոխադրեցին Փերիի որբանոցը: Հոն ինձնուսն հոգի էինք. աղջիկ-տղա՝ խառը, բայց ննջարանները առանձին էին: Հացը, ջուրը քիչ էին տալիս: Մեզ արհեստներ էին սովորեցնում, բուրդ էին մանել տալիս, թել էինք ստանում: Աղջիկները բրդից գուլպա էին հյուսում: Մեր դպրոցը մեծ սրահ մըն էր, մեջը վեց հարյուր հոգի կաններ: Կիրակի օրը բողոքականներուն ժողովարանը կերթայինք: Պատվելիին ընտանիքը ինձի շատ կսիրեր: Երկու տարի մնացի հոն: Հետո ինձ փոխադրեցին Խարբերդի որբանոցը: Հոն ալ երկու տարի մնացի: Ամառը ամառանոց կտանեին: Կաղանդին տոնածառ կսարքեին, կերգեին, վերջն ալ թաշկիճակներու մեջ չոր պտուղներ՝ խնձոր, նարինջ կբաժա-

անին՝ Հիսուսի նկարով: Հետո արհեստանոց բացվեցավ. դարբնություն, ատաղձագործություն կտրվեցնեին՝ առանց վարձքի: Մի օր փախա ընկերոջս հետ: Նա ազգականներ ուներ, իրեն ներս առին, ինձ՝ ոչ: Ուզեցի ետ դառնալ դեպի որբանոց, ճանապարհին հայերը ըսին. - Թուրքերը գիշերով քեզ կսպանեն:

Դատեմուս Ջրզրյան ընտանիքը ինձ որդեգրեց: Դատեմը ուներ երեք հարյուր հիսուն տուն հայ և քսան տուն թուրք: Գյուղում զբաղվում էին հողագործությամբ: Ցանում էին ցորեն, գարի, ոսպ, չեմեն, բամբակ, շուշմա-կտավատ: Արհեստավոր քիչ կար. հինգ հյուսն, ութ պատշար, վեց կոշկակար, չորս նպարավաճառ: Թուրքերը ոչխար կպահեին: Գյուղեն դուրս, տասնհինգ րոպե հեռու հին եկեղեցիի մը ավերակը կար, քովեն աղբյուր մը կբխեր, որը չորս ջրաղաց կդարձներ և գյուղացիներուն այլուրը կաղային, արտերը կջրեին: Բարձր ապառաժներուն մեջը վայրի կենդանիներ, վայրի աղավնիներ և մեղուներ բույն շինած էին: Մենք լողալու համար կզնայինք Ս. Հովհաննեսի Մեծ ջուրը: Դատեմի չորս կողմը թուրքի և քյուրդի գյուղեր էին, բայց ես իմ հովանավորների մոտից էլ դուրս եկա՝ զգված: Հետո Ուլտիոջյան ընտանիքը ինձ ընդունեց: Մեծ տղային անունը Հովհաննես էր, մյուսը՝ Հովսեփ, փոքրը՝ Լևոն: Բոլոր տղաները գնացին սովորելու: Մնացին աղջիկները՝ Կառա, Բրաբիոն և Քութինա: Ես այդ տանը ապրեցա չորս տարի: Ինձ ուզեցին իրենց աղջկա հետ ամուսնացնել, բայց ես մտածում էի, որ մի օր իմ երեսուկ կտան իմ որբությունը: Մի օր քաղաք էի գնացել, ճամփին հանդիպեցի իմ հորեղբոր աղջկան: Նա ինձ տարավ իր տունը: Տվավ ինձ դարբինի մոտ, որ արհեստ սորվիմ: Այդ ժամանակ վարպետներեն շատերը ապառիկ կաշխատեին, այսինքն՝ կալերու ժամանակ կերթային իրենց կատարած աշխատանքներուն դիմաց ապառիկ վարձերը հավաքելու: Այդպես ալ իմ վարպետը կաշխատեր, բայց կարողալ չիմանալուն, իր հաշիվները ես կգրեի: Դրա համար կալերի ժամանակ ինձ իր հետ կտաներ: Գնացինք ապառիկները հավաքելու: Մեկ ամիս Սարբերդի քյուրդի ու թուրքի գյուղերը գնացինք, ապառիկները հավաքեցինք, վերադարձանք տուն: Ձմեռը վրա հասավ: Գարունը եկավ: Մեկ օր տեսանք արևը խավարեց, շատերը ըսին. «Վատ նշան է, տեսնենք ի՞նչ պիտի ըլլա»:

1914 թ. էր, մի օր տեսանք, որ թաղերուն մեջ դավուլ-գուռնայով ման են գալիս, առաջեն մեկ մուսուլման կանչում է. «Սեֆերբերլիկ եղավ, ամեն մարդ պետք է, որ զինվոր ըլլա, որ հայրենիքը պետք է պաշտպանեն, ամեն մարդ պետք է կամավոր զինվոր արձանագրվի»: Թե՛ թուրքերեն և թե՛ քանի մը հայեր կամավոր գրվեցան: Մեկը կար, որ ակնցի էր, անունը՝ Դրիգոր: Ան մինչև ժապաղջուր չհասած՝ կփախի Սարբերդ: Կրքոնեն, նորեն կղրկեն բանակ, նորեն կփախի: Աս անգամ ոտքը շղթայով կբանտարկեն գորանոցին մեջ: Արդեն ինքը դարբին էր, ոտքի շղթան քարով կկոտրե, կփախի: Եկավ վարպետիս խանութը, հաց ուզեց: Բայց անոր բռնել, նորեն բանտարկել էին:

Սարբերդը ամեն տեսակ բարիքով լի երկիր է. հողի բերքը առատ, պտուղները լի, անուշահամ ջրե-

րով, խոտերով, ծաղիկներով առատ երկիր, արծաթի, պղնձի, քարածխի, աղի հանքերով հարուստ է, նաև՝ հանքաքերով: Սարբերդում հնություններ կան, Ջեվայի մոտ հայկական արձանագրություններով բերդ կա. լաբիրիմթոսի քարայրներով: Հեթանոսական մի տաճարի զոհասեղանն էր մնացել: Դեռ կանգուն էին Սուլավանքը, Դատեմի վանքը, Ս. Աստվածամայր եկեղեցին:

Սարբերդի գյուղերը շատ էին: Կային գյուղեր, որ միայն հայկական էին, նաև կային, որ խառն էին՝ հայ և թուրք միասին: Սարբերդում հինգ եղբայրներ կային, որ մետաքսի ֆաբրիկա ունեին, հազար հինգ հարյուր բանվորներ կաշխատեցին, բայց աքսորեցին և իրենց ֆաբրիկան թուրքերը չկարողացան աշխատեցնել, գործիքները գողացան, ավերակի վերածվեց, իսկ նրանց տները թուրք պաշտոնյաներ նստեցին:

Սարբերդի տեղահանության ժամանակ ես տասնյոթ տարեկան էի: Լավ հիշողությամբ մեջ է: Թմբուկ զարկին և քաղաքին մեջ կպտտվեր մուսուլմաններ ու կըսեր. «Սեֆերբերլիկ է, պատերազմ պիտի ըլլա...»: Հետո ըսին, թե՛ հայերին պիտի աքսորեն: Քաղաքի մեջ սկսվեցին խուզարկություններ, որպես թե զենք են փնտրում, բայց լրիվ կողոպտում էին, դրամ գտնելիս՝ իրենցն էր, մինչև իսկ սոխ մաքրելու դանակը հավաքեցին: Ով զենք չէր տալիս, եղունգներն էին քաշում, ծեծում էին կամ փող էին ուզում, որ զենք առնեն: Մի անգամ կլոր ծակով երկաթներ կային, որ մեջը փայտ էին հագցնում, հավանգի տեղ էին օգտագործում, դրանք էլ հավաքեցին: Քաղաքի և գյուղերու մեջ հայ հարուստներուն բանտերը լեցուցին, ժողովուրդը մնաց անհովիվ ոչխարի պես: Քանի մը մեծերու ոտքերը պայտեցին, մի քանիսին ատամները քաշեցին, բանտերու մեջ եղողները տանջանքներին չդիմանալով, ինքզինքնին վառեցին:

1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին թուրք կառավարությունը կձերբակալե հայ հայտնի մտավորականներին, հարուստներին, կղերականներին, պրոֆեսորներին, ուսուցիչներին. Սարբերդի Տեր-Խորենյան Առաջնորդին, Նրվանդ Սրմաքեշխանյանին (Երուխան), Մեզիրեի Ազգային կեդրոնական վարժարանի տեսուչ և հայտնի գրագետ Հակոբ Մանիկյանին, դոկտոր Միքայել Հակոբյանին, Եփրատ կոլեջի պրոֆեսորներեն՝ պրոֆ. Տոնապետ Լույսեյանին, պրոֆ. Նիկողոս Թեմքեճյանին (Սարբերդի հայ բողոքականների ազգապետ), պրոֆ. Կարապետ Սողիկյանին, պրոֆ. Մկրտիչ Որբերյանին, պրոֆ. Հովհաննես Պուճազանյանին, ուսուցիչներ՝ Հովհաննես Տիգրկյանին, Հովհ. Հարությունյանին (Թվկատիցի), Տեր-Վարդան քահանա Արսլանյանին, մտավորականներ՝ հաջի Հակոբ Ֆերմանյանին, Կարապետ Էքմեքճյանին, Կարապետ Հովսեփյանին, Արմենակ Թերզյանին, Արթին բեյ Հելվաճյանին, Արզուման Արզումանյանին, Մարտիրոս Մուրադյանին, փաստաբան Ալեքսան Նալբանդյանին, Հովհաննես Սարբերդյանին, Սերոբ Վարդապետյանին, Հ.Յ.Դ. ընկերներեն՝ Կարապետ Տեմիրճյանին (հյուսեանիկցի), Տիգրան Աստիկյանին, դոկտոր Նշան Նահիկյանին, Արամ Արաբյանին, արաբկիրցի

Կարապետ Կոկյուշյանի, սոցիալիստ-դեմոկրատ հրճ-
չակներեն՝ Հարություն Սեմերճյանի, Կարապետ Թաշ-
ճյանի, ռամկավար կուսակցությունեն՝ Խոսրով Թեպե-
քիճյանի, Սմբատ Արսլանյանի, Հովհ. Դանիելյանի:

Շատ մը ուրիշ հայտնի անձնավորություններ
պաշտոնակալ կրլլան: Ասոնք շուկաներու և փողոցներու
մեջ շրթայակապ, ծեծերու տակ, քարերու գանակոծում-
ներու ենթարկվելով, հետո կենտրոնի մեզիքի բանտ
և կմատնվելին մահացու տանջանքներու: Կեսգիշերին
ուստիկանները կը շրջապատեն բանտը: Բանտապահ
Հասան Էֆենդիի հետ արաբկիրցի Ալի օնբաշի անու-
նով ուստիկան մը, բանտի դուռը բանալով՝ ներս կմտնա
և կերթա դոկտ. Նշան Նահիկյանի կեցած հարկաբա-
ծիցը, կհրամայե բանտարկյալներուն մեկ առ մեկ դուրս
գալ և պատրաստ ըլլալ Եդեսիա երթալու, բայց Ֆերիդ
բեյի հրամանով՝ սրախողխող կրլլան: Հայ բանտար-
կյալները կորոշեն բանտը հրկիզել, որ ազատվեն, բայց
կրակների մեջ կնահատակվին երեսուցորդ հոգի: Նաև
թուրքական բանակի հայ զինվորները զինաթափ եղած
ու սպանված են: Նախ՝ որպէս ճակատ դրկելու նպա-
տակով կհավաքեն, փոխանակ ճակատ դրկելու գոր-
ծավորական բանակներ կկազմեն (ամելե թարուր), ուր
հայ զինվորները թիապարտի կյանքի կմատնվին: Ան-
գութ հրամանատարները կաշխատցնեն հայերը ճամ-
փա շինելու, առանց խտրության՝ բեղել վճարողներուն
և չվճարողներուն: Անոնց՝ շրջապատված հեծյալ ու-
ստիկաններով, անոթի, ծարավ, ժամերով կքայլեցնեն:
Զինվորները կսկսին նախատել և վիրավորել, որը հետո
վերածվում է հարվածների: Փարչանեի և Վեսիրիկի
ճամփու վրա, երբ աղբյուրի մը կմոտենան, երկու հա-
զար հոգու չեն թողուր, որ ջուր խմեն, ով կհանդգներ՝
անոր զխում կիջնար հրացանի կոթի հարվածը: Իրեթե
բոլորը բնաջինջ եղան, և զոհերու մարմինները նետ-
վեցան հասարակաց փոսի մը մեջ: Նույն կերպ կվար-
վեին Դիարբեքի դրկված երկու հազար աշխատա-
վորներու հետ:

Կարմիր խոնաղ (Կարմիր շենք) հավաքել էին
տանջելու Խարբերդի երիտասարդ դպրոցականների
և զինաթափ եղած զինվորներին, որոնք խոշտանգված,
ու դիակները իրար վրա թափված, նեխված էին: Ամեն
անկյուն՝ արյուն, փսխուք, կղկղանք: Կետնի վրա պառ-
կողները պատերազմի դաշտին վրա փռված դիակ-
ներու կմնանեին: Այսպէս, իրարու ետևէ մեկ կողմէ
գյուղերեն և ավաններեն բերված չափահաս կամ
տարիքոտ անձինք Կարմիր խոնաղ կնետեն, մյուս
կողմէ՝ ձերբակալվածները կդրկեն Եդեսիա՝ իբր եր-
կաթուղային գիծերու վրա աշխատելու:

1915 թ. հուլիսի 14-են հետո, երբ բոլոր երիտա-
սարդները դրկված էին սպանդանոց, թուրք կառավա-
րությունը անոնց տեղը կլեցնեն տարագրեալ ծնողա-
զուրկ որբեր, կիններ ու աղջիկներ: Հայ աղջիկներ ա-
ճուրդով կվաճառվեին թուրքերուն: Բարեմիտ թուրքեր
գաղտնի կերպով կհաղորդեն բռնագաղթի լուրը իրենց
հայ բարեկամներուն:

1915 թ. հունիսի 25-ի առավոտ մունետիկը Մեզի-
րեի և քաղաքի բոլոր թաղերը մեկիկ-մեկիկ շրջելով՝
հայտարարեց կառավարության պաշտոնական հրո-
վարտակը հետևյալ իմաստով. «Հայեր, լսեցե՛ք. խոսքս

գլխավորներուն է: Ընդ պանծալի պետության և թագա-
վորած թագավորին հրամանով որոշված է Խարբերդի
բոլոր գլխավորներուն Ուրֆա դրկել: Օրորանի մանու-
կեն սկսյալ մինչև ամենավերջին ծերը՝ ճամփորդ պիտի
ըլլա: Հրամանը շատ խիստ է. թե՛ լսողաց և թե՛ չլսողաց
համար օրենքն անփոփոխ է»:

Խուճապը սկսվում է հայերի մեջ: Ամեն տուն
իրարանցումով կզնե իր փոխադրության համար կեն-
դանիներ, կառքեր, սայլեր: Կսկսին վաճառել տներ,
իրենց ունեցած պաշարը, շատ ցածր գներով: Ուստի-
կաններն ասում էին. «Ինկիլ դերե (մղկտալու ձոր) պի-
տի երթաք»: Հայերը կարծում էին «Ինկիլթեր» (Անգլիա)
պիտի տանին, հոն խանութ պիտի բանան: Բայց ու-
ստիկաններն ասում էին «բալըք եմէյի պիտի ըլլաք»,
այսինքն՝ «ձուկի կեր պիտի ըլլաք», սակայն գաղթա-
կանները չէին հասկանում:

1915 թ. հուլիսի 1-ին Մեզիրեի տեղահանության
առաջին քարավանը դուրս եկավ հարյուրապետ Ադամ
փաշա անունով դաժան պետի մը սկիզբովոր զինվոր-
ներով և հեծյալ ուստիկաններով շրջապատված: Քա-
րավանի ետևէ երկու բարձած սայլեր, մեկը՝ սև սոմին
և մյուսը՝ պարաններով բարձված էին: Մամփին տղա-
մարդկանց առանձնացրին: Ադամ փաշան կիներից
հավաքեց նրանց ունեցած դրամն ու զարդերը՝ իբր
ապահովության համար և ըսավ. - Տիգրանակերտ
հասնելու ըլլաք նե, բոլորն ալ ձեզի կվերադարձնեմ, -
հետո զորանոցի մոտ ըսավ, - լա՛վ իմացեք, դուք միլլեթ
խայիցի եք (ժողովրդի դավաճան եք), մենք ձեզ կաքսո-
րենք, որ մենք ապահով ըլլանք:

Մի թուրք տղա հայ տղայի մը դանակով հարվա-
ծեց, ըսին. - Ի՞նչ կընես:

Տղան ըսավ. - Դանակս կփորձեմ:

Երբ հայերը բողոքեցին, հարյուրապետը ըսավ.
- Տղային բռնեցինք, կդատեն, դուք ձեր ճամփան շա-
րունակեցեք:

Բարձրացան Դեմլե բոյնին (ուղտի վիզ) լեռը:
Քիթերնիս հոտ կառներ. տեսանք՝ ամեն կողմ նեխված
դիակներ են, աղոնց հոտն էր: Վալեցինք, հասանք
Ֆրոնուզ խան: Տիգրիսի ծայրը ծառերու տակ մեզ իջե-
ցուցին: Ամբողջ կիներն ու աղջիկները կուլան, զինվոր-
ները՝ կծիծաղին ու կըսեն. «Երգեցեք, պարեցեք, ի՞նչ
կա լալու, ձեր տղամարդիկ Խարբերդ մնացին»: Փոքր
հանգիստեն վերջ մենք ճամփան շարունակեցինք: Մա-
նապարհի երկայնքով, ձորերու մեջ, ամբողջ մարդու
դիակներ էին, որպէս թե թաղած են, բայց շատ տեղ
ոտք ու ձեռք հողեն դուրս մնացած էր և շատ կհոտեր:
Հասանք Տիգրանակերտի մոտ Խալխանա, ուր գերմա-
նացիները պղինձ կհալեցնեն և ուղտերով Կերմանիա
կդրկեն: Հոն քանի մը թուրք տղաներ եկան աղջիկ
փախցնելու: Մեկին վիրավորեցին, ընկավ, հայ կիները
ճչացին, զինվորները եկան, ըսին. - Ի՞նչու՞ սպանեցիք:

Տղաները ըսին. - Մեկ է, բոլորին ալ պիտի սպա-
նեն:

Ուստիկանը պատասխանեց. - Այո՛, պիտի սպա-
նեն, բայց քաղաքն դուրս:

Մամփին լիքը դիակներ էին: Հասանք Տիգրա-
նակերտ: Մեզ նստեցուցին պարիսպեն դուրսը՝ զորա-
նոցին մոտը, հանգստանալու: Տիգրանակերտը չորս

դուռ ուներ՝ Դադ քափուսի, Մարտին քափուսի, Ուրֆա քափուսի, Ուոուս քափուսի: Քաղաքի ամեն կողմը պարիսպ էր: Մեզ Տիգրիս գետի քովեն մինչև կամուրջը քալելով տարին, այլուրի ֆարրիկայեն անցանք, կես ժամ հանգիստ տվին, նստեցինք: Կես ժամ ետքը Տիգրանակերտեն մի քարավան բերին, մեջը ամբողջ կիներ էին: Անոնք սպիտակ չարշաֆներով էին: Մեկ ժամ ետքը երկրորդ քարավանը եկավ: Ադոնց ալ առանց դադարի հեռացրին մեզմե: Նույն ճամփով մեզ ալ հանեցին դեպի Մերդին, մինչև կեսօր քալեցինք, կամուրջի մը տակ նստեցրին մեզի: Ծառ չկար, կամուրջի շուքին տակը նստանք: Այնտեղ մի կին երկունքի ցավը բռնեց, երկու տղա ունեցավ, բայց ոստիկանները մեզ ճամփա հանեցին՝ նրան ու նորածիններուն թողնելով մեճակ: Ինչքան խնդրեցինք՝ իզուր. մեզ սկսեցին մահակներով ծեծել և քայլեցնել: Հասանք Խանիկ ըսված գյուղը: Գիշերը հազարավոր քյուրդեր՝ հին չախմախուր զենքերով, ծուռ սուրերով, փայտեղ առած հարձակվեցին մեզ վրա, սկսեցին մեզ թալանել, սպանվածների վրայից հագուստները հանել: Կիները սպանված, ճամփաների եզերքները ինկած էին: Երեք քարավան Տիգրանակերտից նորից բերեցին, բոլորը կիներ էին՝ սպիտակ չարշաֆների մեջ փաթաթված, իրար «Մարիամ խանըմ, Մարիկա խանըմ» կըսեին: Երեխաներին սկսեցին փախցնել: Մի կին սկսեց լալ, թե՛ երեխայիս մեջքը կապած էի իմ ունեցած ոսկեղենը, երեխայիս տարան և ունեցածս: Մեր ոստիկանները Տիգրանակերտեն փոխվեցան:

Մերդինի պարտեզները վերջանալեն ետք անապատ ինկանք: Մի պատով կին ետ մնաց՝ ոտքին նոր գուլպաներ ուներ: Ժանդարմը կուզե գուլպաները, կինը կըսե. - Ոտքիս կոշիկ չունիմ, գոնե գուլպան հագած եմ, որ ոտքս տաք ավազը չվառե:

Ժանդարմը հրացանի կոթով խփեց կնոջ գլխին և ոտքից հանեց նրա գուլպաները: Կինը սկսավ լալ.

- Ղուրբա՛ն ըլլամ, դրամներս մեջն են, գուլպաս մի՛ հաներ ոտքես:

Ժանդարմը ըսավ. - Ավելի՛ լավ, - ու խեղճ կինը ալ չկրցավ քալել, մնաց ճամփին:

Մենք շարունակեցինք: Ժանդարմները ջուր չէին թողնում խմել, ասում էին. «Կամ՝ մեկ ոսկի տվեք, կամ՝ մի կույս աղջիկ»: Կիները ստիպված ջրի ամանի մեջ միզում էին ու խմում:

Գնացինք վերան շեհիր: Տեսանք սպանվածներ: Կիները ըսին. - Դուք մեզի սպանելու՞ բերիք:

Ժանդարմը ըսավ. - Եթե ուզենք, ձեզի բացօթյա կրճակը սպանել, բայց սպանելու հրաման չկա, ձեզ համբուսեցնել չեն տվել, որ համբուսեցնել պահանջեն: Ով ճամփին մեռավ՝ մեռավ:

Հասանք անապատի մեջ գյուղ մը: Ջուր չկար, միայն մի հոր կար: Ես իջա մեջը, որ բոլորին դուլներով ջուր քաշեմ: Դուլով ջուրը գլխիս ընկավ, ես ցավից դուրս եկա: Արաբները ուզեցին ինձ որպես աշխատող ձեռք պահել իրենց մոտ: Ես ըսի. - Չէ՛, ես իմ ժողովրդի հետ պիտի լինեմ:

Արաբներն ըսին. - Վաղը ձեզ պիտի կոտորեն, ինչպես որ նրանց արեցին:

Եվ իսկապես, հաջորդ օրը տասնութ զինվոր մեզ վրա հարձակվեցին, գետինը մի կարպետ բացին, վրան ամենքից դրամ, ոսկեղեն, մատանի, ապարանջան, ժամացույց սկսան հավաքել: Ամենեն մեծ կողոպուտը այնտեղ եղավ:

Գնացինք, գնացինք: Ժանդարմները ասին. «Ե՛տ դարձեք, սիսալ ճամփա է»: Բայց մենք բավականաչափ առաջացած էինք և տեսանք, թե ինչպես կոտորել էին բոլորին՝ տկուր, արյուններուն մեջը: Մոտեցանք մի հորի, տեսանք մեջը լիքը դիակներ, գլուխներ ու ոտքեր: Մենք շարունակում էինք քայլել՝ ծեղերին և հիվանդներից ճամփին թողնելով: Հասանք Ռաս էլ Այն: Երկաթգիծը մինչև էճտեղ էր գալիս: Հոն երկու ջուր իրար կխառնվեին և ըսին՝ աղ Խաբուր գետն է: Գետին երկու կողմը արաբի գյուղեր էին: Մահապարհին քարավանի առաջեն գացողներու վրա կհարձակեին, կկողոպտեին, ետևը մնացողներուն վրա ալ կհարձակվեին: Այնպես որ, երկու կողմեն հարձակում կար: Մենք չէինք կարող մեզ պաշտպանել, ստիպված խմբով կքայլեինք: Ոտքերնիս կոշիկ չէր մնացել: Ավազը կվառեր ոտքերնիս: Վրանիս շոր ալ չէր մնացել, եղածն ալ փոխանակել էինք հացի հետ: Ծամփին խոտերուն վրա կկոխեինք, որ ավազը չվառե: Գիշերը հոն մնացինք: Առավոտը նորեն շարունակեցինք մեր ճամփան, տեսանք, որ ջուրին հակառակ կողմեն շեյխ մը եկավ, մեզի առաջարկեց. - Այսօր դուք իմ հյուրն եք:

Քանի մը արաբներ մեծ դազանով կերակուրը բերին: Ամեն մարդ իր ամանը առավ, գնաց իր բաժինը ստանալու: Երբ կերակուրնիս կերանք և շնորհակալություն հայտնեցինք, շեյխը ըսավ. - Ես ալ շնորհակալ եմ ձեզմե, որ զիս հարգեցիք և մեր կերակուրը կերաք: Բայց ես մի խնդրանք ունիմ, եթե կարելի է՝ ընդունեցեք: Ես ունիմ քսանհինգ կին և մեկ հայ կին առած եմ: Ես հայ կնոջմեն շատ շնորհակալ եմ, բայց ես կուզեմ մեկ հայ կին մը, որ իմ հայ կինս մեճակ չմնա: Ադ հայ կինը մի տղա ունի, որի անունը Ահմեդ եմ դրել:

Տղային կանչեց: Տղան եկավ, մեզ հետ սկսեց հայերեն խոսել, ըսավ. - Ծեյխը շա՛տ բարի մարդ է, ինձի և մայրիկիս շա՛տ լավ կհայի: Ես տասնչորս տարեկան եմ, իմ անունս Օհաննես է:

Ծեյխը ըսավ. - Ես կարող եմ ձեզմե մի կին բռնի տանել, բայց բռնությունը լավ բան չէ, թող կամքովը գա՛ ով կուզե: Բռնի սեր չըլլար, - բայց մեզմե ոչ ոք չուզեց մնալ: Ադ գիշեր մի երեխա մեռավ: Մայրը կուլար ու կըսեր. «Ասչափ տեղ շալակովս բերի ու հիմա պիտի թաղեմ»: Հողը փայտով փորեցինք, թաղեցինք:

Առավոտյան Սուվար հասանք: Դա բավական մեծ գյուղ մըն էր: Գետին վրա պղտիկ մավ մը կար, որ երկու կողմը մարդ մը կփոխադրեր: Գիշերը հոն մնացինք, քիչ մը հանգստացանք, բայց առտու չեղած՝ ճամփանիս շարունակեցինք: Ծամփան շա՛տ երկար տևեց: Այդ տեղով Խաբուր և Եփրատ գետերը իրար կմիանան: Ջուրերնիս վերջացավ, բոլորս ծարավ ենք, սիրտերնիս կմարի: Մողեսներ հանդիպեցանք՝ մինչև մեկուկես մետր երկարությամբ: Կեսօրին հասանք Եփրատի քովը մեկ գյուղ մը: Հանգստացանք: Արաբները բերին հաց ծախեցին շորով, դրամով: Կերանք, բավական

կազդորովեցանք և ճամփանիս շարունակեցինք դեպի Դեր Զոր:

Երկրորդ օրը հասանք Դեր Զորի կամուրջը: Կամուրջը շատ երկար էր: Նավերը իրարմե չորս մետր հեռու կանգնեցուցած էին, հինգ շարք շղթայով կապված էին, վրան կամուրջ շինած էին, որ եղած էր՝ շարժական: Երբ ջուրը բարձրանում էր, կամուրջն ալ բարձրանում էր, երբ ամառը ջուրը ցածրանում էր, կամուրջն ալ ցածրանում էր: Այդ իրիկուն կամուրջի մոտ պառկեցանք և երրորդ օրը մեզ տարին Դեր Զոր քաղաքին մեջեն անցուցին: Մի քիչ ալ քալեցինք, տեսանք նոր շենքեր են կառուցում, ըսին. «Ով որ աշխատիլ կուզե, թող օրական երկու դուրուշով աշխատի»: Ես սկսեցի աշխատիլ: Մենք ադ տեղի կլիմային սովոր չէինք, օդը շա՛տ տաք էր, բայց ապրել էր պետք: Քանի մը օր աշխատեցա, լեզու՝ չգիտեմ: Մի արաբ մարդ, որ թուրքի զինվոր էր եղել, վարձեցինք, որ մեզի արաբերեն սորվեցնե: Գացինք քաղաք, թուղթ մատիտ գնեցինք, բայց ճանապարհին չեչեններու տուներ կային, տղաքը մեզի քար կնետեին: Մինչև քաղաք ետևեն կիյնային: Գալով գաղթականությանը՝ կշատնար: Անոթություն՝, թշվառություն՝, ամեն պատի տակ հիվանդ ու մեռել: Կատավարությունը սկսավ ողջ մնացածներուն ամիսը երեսուն դուրուշ տալ: Բայց ան ալ երկու ամիս տվեցին, կտրեցին: Հիվանդները հավաքեցին, կամուրջին այն կողմը տարին, ամեն մարդ կարպետե վրան մը շինեց, որ արևեն պատսպարվի: Արդեն անապատի արաբները իրենց հասակով շապիկ կհագնեին: Վազելու ժամանակ առջևեն փեշը վեր կքաշեին, որ ոտքերնուն չփաթթվի: Իսկ եթե մահ ունենային, եթե ամուսնացած տղամարդ էր, իր կինը ամուսինի արծաթե շղթայով ժամացույցը վրան կկապեր, եթե ամուսինը զենք ունի՝ վրան կկախեր, եթե սուր ուներ՝ ան ալ պատյանեն կհաներ՝ մեկ ձեռքը սուր, մեկ ձեռքը վեր կառներ, կսկսեր պարել: Քանի մը կիներ դրացիներու, քարեկամներու տուները կերթային լուր տալու, որ հավաքվեցեք այսինչ մարդը մեռել է: Տղամարդիկ կուզային գետինը կնստեին կամ սիգարեթ, կամ նարգիլե կծխեն, իսկ կիները՝ եկողը կշարվի երկու կողմի վրա, կսկսին ողբալ: Դեմ-դիմաց կանանց խմբերը ձեռքերը երեսներուն կզարնեն ու գլուխներուն մազերը կփետտեն, երեսները կճանկեն:

Մենք խանի մը մեջ գիշերեցինք: Անոթություն, հիվանդություն, թշվառություն, ոչիլները խաղողի ողկույզի պես իրարու վրա շարված էին: Մեզ կողոպտել էին մինչև վերջին վարտիքը և ոչ մի հին շոր չէին ձգած:

Հասանք Դեր Զոր: Ուտելիք չկա: Մեր որբանոցի տղաքը սկսան նարինջի և ձմերուկի կեղևները ուտել: Դեր Զորի մութասարիֆը՝ քաղաքապետը, փոխվավ և հայատյաց դահիճը մը եկավ. սկսավ հայերու կոտորածը: Հազարավոր հայեր Դեր Զորեն դուրս կհանեին, դեպի Օետտետինե, Սուվար, Մարաթ կորկեին՝ կոտորելու: Թշվառություն, անոթություն, ոչիլ, տիֆ՝ չափեն ավելի էր: Այնպես որ, միայն դուրսի կամուրջին քովը օրական հարյուր հիսուն-երկու հարյուր մարդ կմեռներ: Թաղելու ժամանակ չկար: Ամեն օր մեկ փոս կփորեին, դիակները մեջը կլեցնեին: Հաջորդ օրը նորեն նոր փոս կփորեին: Մենք կտեսնայինք՝ շատերը առանց հագուս-

տի, մերկ, միայն մորթը ոսկորին փակած, կմախք մը կքալե: Առտու մը գացինք, տեսանք մեկ պզտիկ վրանի մը տակ հինգ հոգի պառկած են հին շորերու մեջ, ամենն ալ մեկ անգամեն մեռել էին, երևի թունավորվել էին: Քանի մը կին շուն մը մորթեր էին՝ արյունի ու մսի համար: Ուրիշ կին մը բաժին ուզած էր, չէին տված: Այդ կինը գացեր, մատներ էր, թե աս կիները շուն են մորթել: Ժանդարմը եկավ, լավ մը ծեծեց ադ կիները, ըսելով. - Ինչու՞ համար մորթեցիք այդ շունը: Դուք շուն մը կարծե՞ք: Շունը ձեզմե շա՛տ աղել է և ձեզմե շա՛տ հարգի:

Կիները լալով պատասխանեցին. - Օտտ սոված էինք, ուտելու բան չուներինք, ստիպված եղանք մորթելու: Դուք ինչու՞ ոչխարը կմորթեք, ոչխարը մեղք չէ՞:

- Ոչխարը մորթելու համար է ստեղծված, շունը՝ ոչ, - ըսավ ժանդարմը:

Կիները պատասխանեցին. - Մարդն ալ ապրելու համար ստեղծված է, բայց դուք թե՛ կմորթեք, թե՛ գրնդակով կսպանեք, թե՛ սուրով կսպանեք: Մենք ալ ձեզի պես մարդ ենք, ինչու՞ այս բաները կընեք:

Ժանդարմը ըսավ. - Դուք գյավուր եք:

Կիները ըսին. - Մարդը՝ մարդ է, Աստուծո քով գյավուրը և մուսուլմանը չկա:

Ժանդարմը ըսավ. - Շունը գյավուրեն լավ է, անգամ մըն ալ այդպիսի գործ չընեք, եթե երկրորդ անգամ պատահի՝ կգնդակահարեմ ձեզի:

Կիները ըսին. - Մահը ավելի լավ է, քան՝ անոթի մնալը, գնդակը մեկ անգամեն կմեռցնե, բայց անոթությունը ամեն՝ օր, ամեն՝ ժամ կհալե ու կմաշե մեզ: Մենք կնախընտրենք գնդակով մահը, որքան՝ շուտ, այնքան՝ լավ: Արդեն ամեն օր երկու հարյուր մարդ կմեռնի հիվանդությունեն, անոթությունեն:

Ժանդարմը ալ չլսեց, հեռացավ: Մենք ալ հեռացանք:

Նոր եկած մութասարիֆի հրամանով սկսան ամեն օր հայերը քաղաքին մեջեն հավաքել ու դրկել մեծ կամուրջին հակառակ կողմը, անկից ալ Օետտետինեն ու Սուվար ըսված տեղերը: Հարյուրներով, հազարներով ամեն օր, որպես հիվանդ, կամուրջի կողմը կղըրկեին, առողջն ալ հետը:

Մեկ օր մը քառասուն կառք երեխաներ հավաքեցին, և իսմայիլ Հաքքը անունով մարդը տարավ, հրկիզեց այդ անմեղ մանուկները: Օտտ ցավալի օրեր անցուցինք: Մեր որբանոցին մեջ եղած մեծ որբերուն դուրս հանեցին: Ես ալ անոցն հետ ստիպված դուրս եկա: Հալածանքը սկսավ մեզի դեմ: Ինձ բռնեցին, կամուրջի այն կողմը տարին: Տասնհինգերորդ անգամ նորեն բռնեցին: Այդ շարդարարը զիս ճանչցավ, ըսավ. - Այս գյավուրը տասնհինգերորդ անգամ է, որ կբռնենք ու կփախի, այս անգամ ձեռքերը կապեցե՞ք:

Ես ժանդարմին ըսի. - Տեսա՛ ամեն օր մեռելները կտանին, ան ալ ոչ թե չորս մարդով, այլ՝ մեկ մարդ կապ մը կձգե մեռելին ոտքը, քաշելեն կտանի փոսին քովը, կապը ոտքեն կքանդե ու կձգե փոսին մեջը: Մինչև իրիկուն ադ մարդուն գործը այդ էր:

Մեր քարավանը ճամփա հանեցին դեպի Սուվար: Ժամփին ժանդարմը կնայի, որ իմ ձեռքերը չքան-

դեն: Ես խնդրեցի ինձ հետ գացող հայերուն, որ ձեռքիս կապերը քանդեն, բայց անոնք վախցան՝ չքանդեցին: Վերջը տեսա, որ մի արար է քայլում քովես, ըսի. «Ի սեր Մուհամմեդի, քանդե՛ աս ձեռքիս կապը»: Արարը մեջքեն սուրը հանեց, կտրեց կապը, ազատեց ինձ: Մեկ ժամի չափ քայլեցինք, վերջապես հասանք կոտորածի տեղը. լա՛ց, ո՛ղբ, Աստուծո՛ւմ ողորմությո՛ւն, օգնությո՛ւն կանչող՝ կանչողի, բայց օգո՛ւտ չկա: Գնդակով սպանել չկա: Գնդակը ափսոս է: Ժանդարմները կրսեին. «Մեկ գնդակը մեկ դուրուշ է, դուք մեկ դուրուշ չեք արժեր, ինչո՞՞ ծախս ընենք»: Մեզ կսպանեին սուրով, մաշաղով, կացիճով, փայտով, երկաթի կտորով: Երկաթօձի պտուտակը քանդեր էին. պտուտակի ծակ տեղը փայտ էին անցուցած, կզարնեին, կսպանեին: Ես շվարած, կայնած էի, երբ թուրքը եկավ քովս և այդ փայտին ծայրը անցուցած պտուտակով գլուխս զարկավ: Ես ինքզինքս կորցուցի, ինկա գետին, մարեր եմ: Որչափ պառկեր եմ՝ չեմ գիտեր, երբ աչքս բացի, տեսա, որ ամբողջ հայերը պառկած են, քանի մը հատ փախող կա, ջարդարարները ետևնին ինկած էին: Ես քաշվեցա դեպի ձորը, իջա ձորին մեջ, բայց ուժ չունեի ոտքի կանգնելու: Ինքզինքս հավաքեցի ու տեղես շարժվեցա. ոտքի կանգնեցի, նորեն ինկա գետին: Այդպես նորեն մնացած եմ, չեմ հիշեր որքան ժամանակ: Այդ ժամանակ այնպես կարծեցի, թե մեկը ինձի կրսե՛ ելի՛ր. գնա՛ աս տեղեն: Ոտքի կայնեցա ու սկսա քայլել: Տեսա՛ վրաս ամբողջ արյուն է: Գլուխս վերքը շատ մեծ էր, երկու մատս մեջը կմտներ: Սկսա քայլել: Միայն գիշերները կքայլեի, ցերեկը փոսի մը մեջ կպառկեի արևի դեմը: Այդ վիճակով երկու գիշեր քայլելով եկա Դեր Զորի կամուրջը: Ինչպես ըսած եմ, Դեր Զորի կամուրջը շինված էր պզտիկ նավերով, մեկ կողմի վրա շարեր էին և վրան փայտով ծածկած էին: Գացի մինչև կամուրջի վերջին մասը, որ այդտեղ ժանդարմները կպահեն, որ փախստականները քաղաք չմտնեն: Նավին մեջը, կամուրջին տակ պահվեցա և մեկ պզտիկ քար մը նետեցի՝ տեսա ձայն չկա. քնած են: Բայց ճաղերով դուռը փակ էր: Բարձրացա վեր և անցա քաղաքի կողմը: Շիտակ գացի խարքերդի Մարգարիտ անունով մեկ աղջիկի մը մոտ, որը իր կյանքը ազատելու համար ամուսնացած էր արաբի մը հետ: Դուռը զարկի, ներսեն արաբերեն ձայն տվավ. - Ո՞վ է:

- Դուռը բաց, ես եմ՝ Հարությունը, - ըսի:

Եկավ, դուռը բացավ, տեսավ ես արյուններու մեջ եմ, ճչաց: Ես քերանը բռնեցի, ըսի. - Ի՞նչ կընես, կուգան զիս նորեն կրոնեն, կտանին:

90 (90).

ԼՈՐԻՍ ԱԲԳԱՐԻ ՊԱՊԻԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1903 թ., ԷՐԶՐՈՒՄ, ԱՂԱԴԻՐ Գ.)

Նախ՝ ասեմ, եթե միտումնավոր կերպով գուճազարդած լինեմ դեպքերն ու դեմքերը, թող նզովք լինի ինձ և ընդհանուրի արհամարհանքին արժանանամ:

Ծնվել եմ 1903 թ. Կարնո (Էրզրում) վիլայեթի Դերջանի շրջանի Աղադիր գյուղում, գյուղացու ընտա-

Մարգարիտը ըսավ. - Այս ի՞նչ է վիճակդ: Ես ըսի. - Աստեղեն տարվածներուն ամբողջն ալ կսպանեն, ողջ մնացող չկա: Իմ հոս մնալս չըլլար: Պետք է հեռանամ, եթե զիս տեսնեն, նորեն կտանին: Միայն քեզմե կխնդրեմ, որ հագուստս լվանա և ինձի ուտելիք առնես: Ես քովս դրամ ունիմ:

Ան խոսքս լսեց: Մարագեն հաց քերավ, արաբական արա մը տվավ, հագա: Ես մնացի Մարգարիտի արաբ ընտանիքին քովը:

Օր մը ժանդարմ մը եկավ, ըսավ. - Ձեր քովը հայ մը կա, պիտի տաք, որ տանիմ Դեր Զոր:

Մարգարիտին արաբ ամուսինը ըսավ. - Հայ չկա մեր քովը:

Ժանդարմը ըսավ. - Ինձի լուր տված են, որ հոս հայ կա:

Զիս ազատելու համար հինգ մեճիտ դրամ տվեց, դրկեց: Քանի մը օր վերջ ուրիշ ժանդարմ մը եկավ: Յոթը մեճիտ ալ անոր տվեց, գնաց:

Մարգարիտի ամուսինը ըսավ. - Տղա՛ս, կտեսնես, որ ամեն միջոց կխորհիմ քեզ ազատելու համար, բայց օգուտ չըներ: Քեզ հանձնեմ՝ խիղճս կտանջես: Եկուր քեզի քանի մը մեճիտ դրամ տամ, այստեղեն մինչև Հալեպ գյուղերու անունները ասեմ, գնա՛ ազատիր: Տերը հետո ըլլա:

Ես համբուրեցի անոր ձեռքը, ինքն ալ իմ ճակատըս համբուրեց և բաժանվեցանք: Ես ճամփա ընկա և սկսա մտաբերել իմ անցած կյանքս: Ես կկարծեի, թե աշխարհի վրա այլևս հայ չէ մնացած, բայց հույսս չէի կտրել: Միճակ մնացած ժամանակս ավագի վրա Ա, Բ, Գ կգրեի, որ չմոռնամ: Ամբողջ օրը քայլեցի: Գիշերը մի արաբի տանը հյուր եղա: Այնտեղ ալ մնացի, աշխատեցի նրանց ֆասուլիայի արտին մեջ: Բայց աչքերից հիվանդ մի աղջիկ ունեին. դրանք ուզում էին ինձ ամուսնացնել նրա հետ: Ես գիշերով փախա, գացի Սաբիա գյուղաքաղաքը: Այնտեղ երեսուցի չափ հայեր կային: Այնտեղ ես ոչխարներ էի արածացնում, բայց ինձ բանակ գրեցին: Ես այնտեղից էլ փախա, Ռաքքա հասա, հետո Համմա, Մեսքենե, հետո Հալեպ: Այնտեղ ուրֆացի երկու եղբայրների մոտ դարբինի գործ գտա: Հետո հեռագրի գործիքներ նորոգողի մոտ աշխատեցա...

1946-ին ընտանիքիս հետ ներգաղթեցինք Հայաստան: Երևանի Արաբկիրի Բանջարանոց ըսված տեղը սկսա տուն շինել: Բանկը վարկ տվեց: Քրտինքով ըս քարաստանը բուրաստան դարձուցի: Հիմա կնոջս՝ Բրաբիոնի հետ կապրինք, թոշակ կստանամ:

նիքում: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր ութը շնչից: Հայրս մի հաղթանահամ մարդ էր:

Գյուղում ունեինք եկեղեցի, բայց քահանա չունեինք: Մայրս ուզում էր, որ հայրս քահանա դառնա, բայց հայրս նախընտրեց գնալ Ամերիկա՝ իր վախճանված

հոր պարտքերը վճարելու համար: Շուտով լսեցինք նրա մահվան լուրը: Մենավ մահ մեծ եղբայրս, որը մեր հոգսն էր տանում: Թոնիի մեջ ընկավ ու վառվեց փոքր ընկույթ: Մնացին՝ ես, եղբայրս և մայրս:

Այդ օրերին լուր եկավ, որ մայրս պետք է ներկայանա Մամախաթուն քաղաքի գայմագամին, որը մորս է համաձայնում յոթամասունհինգ ոսկի հորս մահվան ապահովագինը, քանի որ նա գտնվել էր «Տիտանիկ» նավի վրա և աղետի զոհ էր դարձել: Մայրս ինձ տեղավորեց Կարնո (Էրզրումի) Սանասարյան վարժարանը:

1914 թ. սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Շուտով լսեցինք, որ հայերին պիտի տեղափոխեն դեպի Տաճկաստանի «խորքերը»: Հայերը կարծես նախագում էին իրենց հետ պատահելիք զարհուրելի տանջանքները և չէին ցանկանում դուրս գալ քաղաքից, դիմադրում էին հրամանը կատարել:

Մեզ՝ Սանասարյան վարժարանի աշակերտներին, թվով ութ հարյուր հոգի, նույնպես հանեցին քաղաքից և ուղարկեցին «խորքերը»: Որպեսզի ժողովրդին միամտացնեն, իրենց ստոր նպատակներն իրականացնելու համար Էրզրումից սկսած մինչև Մամախաթուն քաղաքը գաղթող ժողովրդին ուղեկցում էր՝ «ապահովության համար»՝ տաճկական արմախում ժանդարմերիան, որը ճանապարհին անասելի բռնություններ էր գործադրում՝ կողոպտում, առևանգում ու սպանում աչքի ընկնող մարդկանց: Մի քանի օրից մենք հասանք Դերջանի հովիտը, վրաններ խփեցինք Եփրատ գետի վրա գտնվող Կոթեր գյուղի կամուրջի մոտ: Այդտեղ էին հավաքվել նաև Էրզրում քաղաքի ու նրա շրջակայքի ողջ հայ գաղթականությունը, մոտ երեք հարյուր հազար հոգի:

Էրզրումից մինչև Մամախաթուն անցկացած ճանապարհին տեղի ունեցած սարսափելի տեսարանները համոզեցին հայերին, որ իրենց բոլորին էլ մահ է սպառնում, ու նրանք սկսեցին միջոցներ որոնել՝ լեռները փախչելու: Շուտով ժողովրդի մտադրությունը հայտնի դարձավ թուրք ոստիկաններին: Հետևյալ օրը շրջապատեցին ողջ քարավանը: Արդեն փրկության բոլոր ճամփաները փակված էին: Սկսվեց մի սոսկալի տեսարան: Թուրքական չեթեններն ու ժանդարմները՝ թուրք ամբոխի զինված ելուզակային խմբերի հետ, հարձակվեցին անզեն ու անպաշտպան ժողովրդի վրա, ջոկեցին բոլոր տղամարդկանց, առանձնացրին աղջիկներին, հարսներին և սկսեցին կողոպտուր: Ավարը կրելու համար շրջակա գյուղերից եկել էին թուրք և քյուրդ հազարավոր մարդիկ՝ սայլերով, գրաստներով: Չորս օր ու գիշեր կրում էին հայ ժողովրդի հալալ աշխատանքի ու արյան գնով ձեռք բերված թանկարժեք իրերը: Դրանից հետո սկսվեց մարդկային կոտորածը: Սպանում էին ոչ թե հրազենով, այլ՝ սառը զենքով՝ սրերով, դաշույններով կամ՝ խեղդամահ էին անում: Գիշեր ու ցերեկ չէին դադարում մարդկային աղեկտուր հառաչանքներն ու աղերսանքները, երեխաների լացն ու կոծը, նրանց ողբագին վայնասունին ու թախանձագին բացականչություններին նույնիսկ ամենաքար սիրտը ունեցող մարդը չէր կարող դիմանալ: Բայց արմախում

դահիճներն ու մարդակեր գազաններն, ընդհակառակն, ավելի դաժան, ավելի վայրագ միջոցների էին դիմում՝ կենդանի մնացածներին սպանելու համար: Մեր դպրոցի մեծահասակ տղաներին ևս կոտորեցին, իսկ ես ու մի քանիսը ցրվեցինք գաղթականության մեջ:

Թուրք ժանդարմները խրախճանք էին սարքել կամուրջի մոտ՝ իրենց վրանների շուրջը, ուրախանում էին հայ աղջիկների ու հարսների հետ բռնի կերպով գործադրած առևանգումներով ու իրենց վավաշուտ կրքերին հագուրդ տալու այլ և այլ միջոցներով: Ես ակամատես եղա, թե ինչպես թուրք պաշտոնյաները ջոկել էին հայ աղջիկներից ամենագեղեցիկներին. մոտ երեսուն հոգու, իրար կապել ու պահակների հսկողության տակ ուզում էին տեղափոխել իրենց մշտական որջերը՝ հետագա ստոր նպատակների համար: Սակայն աղջիկների այդ խումբը՝ հասնելով Եփրատ գետի կամուրջի վրա, կայծակի արագությամբ, որպես մեկ մարդ, ահռելի բարձրությունից նետվեց Եփրատ գետը՝ մեկը մյուսի վրա ազատվելով հետագա տանջանքներից ու խռտանգումներից: Աղջիկների նման վարմունքը կատաղության հասցրեց թուրք ժանդարմների դեկավարներին, որոնք հրամայեցին կենդանի մնացած բոլոր ծերերին, կանանց ու երեխաներին կապել, խումբ-խումբ գցել ջուրը: Երկու հարյուր մետրից ավելի լայնություն ունեցող խոր գետի երեսը ծածկվել էր մարդկային դիակներով, և կարծես արյուն էր հոսում ջրի փոխարեն: Եփրատ գետը, որ դարեր շարունակ եղել էր հայ ժողովրդի հրճվանքը, նրա խորհրդանշանը, նրա նյութական միջոցների ստեղծման ու առատության աղբյուրը, այսօր դարձել էր այդ ժողովրդի բնաջնջման սպանդանոց: Ու ես մտածում էի՝ ի՞նչ է արել այս դժբախտ ժողովուրդը, որ բարբարոսաբար բնաջնջվում է այսօր:

Եփրատի հովտում ես պատահաբար հանդիպեցի մորս: Նա լսել էր, որ Էրզրումի Սանասարյան վարժարանի սաներին գաղթական են հանել, մեծ դժվարություններով եկել հասել էր էդ կողմերը՝ ինձ փնտրելով: Նա խելագարի պես ինձ սեղմեց իր կրծքին, համբուրներ էր դրոշմում իմ երեսին և չէր հավատում աչքերին, որ իրոք դա՝ ես եմ: Մնում էր, որ մենք դուրս գայինք մահվան այդ օղակից: Այդ անելու համար մենք ստիպված եղանք թաքնվել սպանվածների ու վիրավորների մեջ: Երկու օր ու գիշեր լսեցինք վերքերից տանջամահ եղողների նվոցներն ու հառաչանքները: Մեր բախտից երրորդ գիշերը սաստիկ անձրև տեղաց և մթնեց: Մենք օգտվելով առիթից՝ չորեքթաթ սողալով մարդկային դիակույտների վրայից, կես ժամից հետո դուրս եկանք մահվան դաշտից ու փախուստի դիմեցինք դեպի մոտակա հայ գյուղերից մեկը:

Գիշերվա ժամը երկուսին հասանք Կոթեր գյուղը: Բիչ հանգստացանք, հագիվ մեր շորերը չորացրինք, առավոտյան գնացինք մեր գյուղը՝ Աղադի:

Այդ ժամանակ մեր և շրջակա բոլոր հայ գյուղերում լուրեր էին տարածել, որ իբր թե Էրզրումի հայերը դիմադրել են, չեն ենթարկվել թուրք կառավարության հրամաններին, դրա համար էլ նրանց կոտորել են, բայց մնացածներին կոտորած չի սպասում...:

Ես ու մայրս դեռ չէինք հանգստացրել մեր ուղեղ-

ները մեր տեսածներին, դեռ ուշքի չէինք եկել՝ լուր ստացվեց, որ մեր գյուղից մի քանի կիրմետրի վրա գտնվող Աբրահմ Գյուղի հայերին կոտորել են ու կողոպտել: Մեր գյուղում իրարանցում սկսվեց: Եվ ահա գյուղի բարձունքներից հրացանային համազարկեր որոտացին, և չանցած քառորդ ժամ՝ գյուղ ներխուժեցին թուրք և քյուրդ ավազակային հորդաները:

Գիշերային խավարի մեջ հրացանների ձայնից, ժողովրդի ողբագին լաց ու կոծից, երեխաների սրտահար վայնասունից ու անասունների բառաչից գյուղը մի զարհուրելի պատկեր էր ներկայացնում: Դիվահար ժողովուրդը մեկն՝ իր զավակին, մյուսն՝ իր հարազատին կորցնելով դիմում էր փախուստի՝ չիմանալով, որ բոլոր ճանապարհները նախօրոք ավազակների կողմից փակված էին:

Գյուղ մտնող ավազակների պարագլուխը, ի զարմանա բոլորի, քրդերեն հայտարարեց. «Հայե՛ր, եթե ուզում եք ողջ մնալ, թողեք ձեր բոլոր ունեցվածքը և դուրս եկեք գյուղից, միայն բոլորդ պետք է անցնեք Թառու գնացող ճանապարհով և ձեր վրա եղած բոլոր դրամներն ու զարդեղենը հանձնեք իմ մարդկանց, այլապես՝ բոլորիդ կոտորել կտամ»:

Կյանքը թանկ է: Ժողովուրդը համաձայնեց ավազակների առաջարկին, և խումբ-խումբ դուր եկանք նշված ճանապարհով: Կողոպուտի պահակների մոտով անցնելիս նկատում էինք, թե ինչպես հայերից խլած ոսկիներն ու թանկարժեք զարդարանքները դեզեր են կազմել:

Ամեն ինչ թողած բարբարոսներից՝ ունայն ձեռքով լուսաբացին հասանք Թառու գյուղի սարերը: Դա 1915 թ. մայիս ամիսն էր: Գյուղից դուրս գալուց մեզ թույլ չէին տվել մեզ հետ որևէ ուտելիք վերցնել: Մեր գտնված սարերում ոչինչ չկար, իսկ շրջակա թուրքի գյուղեր գնալը վտանգավոր էր: Երեսուն օր մնացինք այդ լեռներում և սնվում էինք խոտերով ու արմատապտուղներով: Բոլորիս դեմքերը դեղնել ու անճանաչելի էին դառել: Ամեն օր չորս-հինգ հոգի մահանում էր:

Մի օր առավոտյան արթնացանք, տեսանք շրջապատված ենք թուրք հարյուրավոր ոստիկաններով: Ակսեցին տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին առանձնացնել: Գազազած ոստիկանները տղամարդկանց տասնյակներով իրար կապեցին, քիչ հեռացրին հավաքվածներից և սկսեցին համազարկերով կոտորել: Այդ հրեշավոր ոճրագործության ժամանակ հարազատներից շատերն իրենց նետում էին սպանվող որդիների ու ամուսինների դիակների վրա և ահեղի կերպով բղավում էին. «Մարդասպաններ՝ բարբարոսներ՝ բռնեցինե՛ր, մե՛զ էլ սպանեցեք մեր հարազատների հետ»:

Այդ իրարանցումից օգտվելով՝ տղամարդկանց ու կանանց որոշ մասին հաջողվեց ազատվել ոստիկանների ձեռքից ու փախչել: Մնացածներին հավաքեցին ու տեղավորեցին մոտակա քյուրդ գյուղերից մեկում:

Հաջորդ օրը մայրս իմ ու եղբորս ձեռքերը բռնած տարավ ոստիկանապետի մոտ, ընկալվ նրա ոտները, խնդրեց ու աղերսեց, որ նա թույլ տա մեզ գնանք մոտակա քյուրդ գյուղերից մեկում, նախկինում մեզ ծանոթ

մի քրդի մոտ ապրելու: Սակայն գազազած ոստիկանապետը, որի անունը Օյուրքի-բեկ էր, այնպես ուժգին ապտակեց մորս և ոտքով խփեց, որ խեղճ մայրս ուշագնաց գետին ընկավ: Մե՛զ՝ երկու եղբայրներս, ոստիկանապետը ուղարկեց հսկողության տակ գտնվող հայ երեխաների մոտ: Այդ օրվանից ես ու եղբայրս բաժանվեցինք մեր հարազատ մորից, և մինչև իմ ազատվելը չէի իմանում մորս մասին ոչ մի տեղեկություն:

Հետևյալ օրը մեզ՝ թվով երեսուն երեխաների, ութից տասներկու տարեկան հասակի, շարեցին գյուղի հրապարակում: Եկան բոլոր ոստիկանները և սկսեցին ամեն մեկն իր համար ջոկել մեզ: Ոստիկանապետը հայտարարեց. «Երեխանե՛ր, եթե ուզում եք ապրել, պետք է որդեգրվեք իմ զինվորներին և նրանց հետ գնաք: Այլևս չսպասեք ձեր ծնողներին: Նրանք բոլորն էլ սպանված են»: Ի՛նչ կարող էինք անել, ստիպված համաձայնվեցինք գնալ ոստիկանների հետ նրանց տները: Ես որքան աշխատեցի գոնե եղբորս հետ ընկնել մի քաղաքում կամ գյուղում՝ անհնար եղավ: Եղբայրը՝ Ոսկանը, մի ոստիկանի հետ գնաց Սվազի կողմը, իսկ ես գնացի Բոլոմորի քաղաքը: Այդ օրվանից, այսօր 1915 թ. օգոստոսից բաժանվեցի նաև փոքր եղբորիցս և մինչև օրս լուր չուներ նրա որտեղ լինելու մասին:

Ինձ որդեգրողը Երզնկայի շրջանի Բոլոմորի քաղաքի քաղաքագլխի օգնական Հագիֆ էֆենդին էր: Նախքան իրենց տունը տանելը, նա ինձ տարավ ոտից գլուխ հագրեց, ինձ համար ձի վարձեց և հետակա ծանոթացրեց իր ընտանիքի անդամներին: Նա ուներ կին և երկու աղջիկ՝ ութ-ինը տարեկան: «Հայրս» ինձ շատ պատվերներ տվեց և զգուշացրեց, որ եթե ես չպահպանեմ այդ պատվիրանները՝ կորած եմ: Որոնք էին այդ պատվիրանները. ես ինձ անվանելու էի Էրզրումի թուրք մըհաջիի որդի, ծնողներս «սարի մուկովների» («դեղին մոսկվացի») էին անվանում ուսուցիչներին կողմից սպանված: Անունս պետք է լինի Մավյուս: Երբեք և ոչ ոքի չպետք է ասեմ իմ հայ լինելը և իմ հարազատների կորցնելու հանգամանքները:

Հետևյալ օրը ճամփա ընկանք: Երեք օրից հասանք «հորս» տունը: Ծանապարհին մենք հանդիպում էինք հայ փախստական լսմբերի, որոնց բռնել էին թուրք ոստիկանները՝ իրենց թաքնված տեղերից ու տանում էին սպանելու: Ծանապարհին տեսա, թե ինչպես թուրքերը ծաղրում էին նրանց՝ հայ աղջիկներին ու կանանց: Ես հանդիպեցի այնպիսի մի զարհուրելի գազանային տեսարանի, որ աշխարհի պատմության մեջ, նախնադարյան շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը, ոչ մի բարբարոս ժողովուրդ նման վայրագություններ չէր արել կանանց հանդեպ: Չորս աստիճանավորներ՝ մարդկային կերպարանքները կորցրած վայրի բորեցիների մոլուցքին հասած ստոր վիժվածքներ, ճստել էին սեղանի շուրջը, իրենց կողքին կանգնեցրել էին մի խումբ հայ հղի կանանց, որոնք հավանաբար մի քանի օրից պետք է ծննդաբերեին, գրագ էին գալիս նրանց արգանդներում եղած զավակների արու կամ էգ լինելու մասին և կարգադրում ստորադրյալներին՝ դաշույնով քացել հղի կնոջ արգանդը և դուրս բերել այնտեղից

երեխան: Ինչ սուկալի վայրագություններ ասես չէին անում մարդանման գազանները: Եթե ես անձնապես տեսած չլիների հիշյալ տեսարանը և այսօր ինձ պատմեին կամ գրքերում կարդայի, ես երբեք չէի հավատա, որ իրոք նման գազանություններ կարող են տեղի ունենալ:

«Հայրս» ինձ ծանոթացրեց տնեցիներին և ներկայացրեց, որ ես որբացել եմ, քանի որ ռուսները սպանել են իմ ծնողներին: «Մայրս»՝ Նազլու խանումը, ինձ լողացրեց, հագցրեց ու մաքուր անկողնում պտուկացրեց: Բայց ես չէի կարող քնել, մտածում էի իմ հարազատների մասին: Նրանք իմ նկատմամբ հոգատար էին: Ես էշով գնում էի փայտ և ջուր բերում: Հաճախում էի թուրքական դպրոց և սովորում էի շատ լավ:

Մի օր նրանց երկու աղջիկների հետ խաղում էի, մեկի գլխին խփեցի գնդակը ու վիրավորեցի, «մայրս» այդ տեսավ, ինձ նախատեց: Ես շա՛տ ազդվեցի, ամբողջ օրը հաց չկերա, տուն չմտա: Երեկոյան «հայրս» եկավ, իմացավ կատարվածը, իմ ձեռքից բռնեց, շոյելով ինձ տարավ տուն: Ամբողջ օրը քաղցած՝ մտա անկողին, սկսեցի լաց լինել, հիշել իմ մորը: Այդպես քնել եմ, բայց տաքությունս բարձրացել է և ես սկսել եմ գառանցել հայերեն լեզվով: Նազլու խանումը, որ շատ ուշադիր էր իմ նկատմամբ, ականջ է դնում, որ ես հայերեն եմ գառանցում, գնում է իր ամուսնուն՝ հայտնում: Նա չի կարողանում այլևս թաքցնել, ասում է՝ որ ես հայ եմ: Այդ օրից հետո Նազլու խանումը ավելի հոգատար էր դարձել իմ նկատմամբ, քթի տակից հայերեն երգերի պատաստիկներ էր մրթմրթում: Մի օր էլ ինձ հետ առանձին խոսեց ու պատմեց, որ ինքը Պոլսից է: Մեծացել է հայկական շրջապատում: Փոքր տարիքում հաճախել է հայկական դպրոց և երբ մեծացել է՝ սիրահարվել է մի հայ երիտասարդի վրա, բայց երկու կողմերի ծնողները համաձայն չեն եղել: Հայ տղայի ծնողները վերջապես համաձայնվում են, գալիս են Նազլուի ձեռքը խնդրելու, բայց նրա ծնողները չեն համաձայնվում և ամուսնացնում են Հագիֆ էֆենդու հետ: Այդ օրվանից անցել է տասնհինգ տարի, բայց ինքը չի մոռացել այդ հայ տղային:

Ես այդ ընտանիքում մնացի մինչև 1916 թ. կեսերը: Ռուս-թուրքական պատերազմի լուրերը լավ բան չէին ասում թուրքերի պարտության մասին: Ամեն օր հարյուրավոր վիրավոր ու փախստական ասկյարները քաղաքից անցնելիս ասում էին, որ չտեսնված կոիվ է, ոչ մի ուժ «սարի մոսկովցիների» չի կարող դիմանալ: Մանավանդ, նրանց հետ եկող հայ կյոնյուլիները (կամավորները) անխնա կերպով կոտորում են թուրքերին, որքան կարելի է պետք է շուտ փախնել: Այդ լուրերը ամ ու սարսափ էին տարածել թուրք ժողովրդի մեջ և շատ ուժեղ դժգոհություններ ստեղծել իրենց կառավարության նկատմամբ, որ նա գազանաբար կոտորեց հայերին, իսկ այսօր փոխարենը հատուցում է անմեղ ժողովուրդը:

Մի քանի օրից հետո պաշտոնապես հայտնեցին քաղաքից գաղթելու մասին: Ժողովուրդը խուճապի մատնվեց, քանի որ Երզնկա քաղաքը գտնվում էր ռուսների ձեռքին, իսկ իրենց մնում էր լեռներով, Դերսիմի

քյուրդերի միջով փախչել դեպի Դիարբեքիր: Ամեն ինչ թողած՝ փախան: Մենք էլ վերցրինք մեր թանկարժեք իրերը, փախանք: Մանավանդ «հայրս» իր եղբոր հետ վիճարանեց և չուզեց նրա հետ ճանապարհ գնալ, նախընտրեց վերադառնալ մեր տունը: Հասանք մեր տունը, արդեն ռուսները եկել էին, բայց մեզ ձեռք չտվին, այլ մեր նկատմամբ շատ հոգատար էին. և ռուս հրամանատարը «հորս» խորհուրդ տվեց տեղափոխվել Երզնկա քաղաքը: Հաջորդ օրը «հայրս», «մայրս» և «քույրս» ճամփա ընկան, մեզ՝ ինձ ու իմ մեծ «քրոջս» թողին տանը, որ վերադարձին գան մեզ և այլ կարևոր իրեր տանեն: Բայց ինչքան սպասեցինք՝ չեկան: Ես ու «քույրս» սկսեցինք լաց լինել: Գիշերվա մութին մեկը մեր դուռը խրփեց: Պարզվեց, որ այդ հսկա մարդը մեր թուրքերի տանը ծառա է եղել: Նա 1915 թ. գաղթի ճամփաներին հարձակվել է ժանդարմի վրա, նրա ձեռքից խլել է նրա հրացանը ու փախել: Հետևից կրակել են ու ոտքից վիրավոր հասել է Դերսիմ: Այնտեղ իր ծանոթ քյուրդը իրեն բուժել է: Այդ մարդը զգաց, որ ես հայ եմ, ինձ խորհուրդ տվեց փախչել, բայց ես «քրոջս» չէի կարող մեճակ թողնել:

Հետևյալ առավոտ այդ մարդը հրաժեշտ տալով մեզ՝ ասաց. «Երեխանե՛ր, այսօր ես գնալու եմ մեր գյուղը, բայց դրությունը տեսնելով՝ որոշեցի գնալ Երզնկա, գտնել ձեր ծնողներին, հայտնել ձեր վիճակի մասին և նոր գնալ: Իսկ այժմ ձեզմից մեկն ու մեկը թող ամանները վերցնի գա քաղաք, ես ռուս զինվորներից հաց ու ճաշ վերցնեմ բերեմ, կերեք, դրանով յուրա գնացեք մինչև ձեր հայրը գա տանի ձեզ»: Մենք ուրախացանք, ես ամանները վերցրի իր հետ գնացի ռուս զինվորների մոտ: Այդ մարդը ինձ տարավ մի վրանի մեջ, որտեղ նստած էին երկու աստիճանավորներ, նրանց հայտնեց, որ ես հայ եմ, բայց չեմ ուզում իմ «ծնողներին» դավաճանել և չեմ ուզում գնալ մեր գյուղը: Աստիճանավորը ինձ հարցրեց. «Ինչու՞ չես ուզում գնալ հայերի մեջ, չէ՞ որ բոլոր հայերին հավաքում են և ուղարկում իրենց ծննդավայրը»: Ես չկարողացա հայերեն պատասխանել: Պատասխանեցի թուրքերեն. «Ես չեմ ուզում իմ «քրոջը» մեճակ թողնել»: Այդ ժամանակ աստիճանավորը ինձ մի ապտակ հասցրեց ու կարգադրեց ինձ բերդին. «Զիտ վրա կապիր ու տար հանձնիր հայկական շտաբին»: Զինվորական գումակի ձեռքով երկու օրում հասանք Երզնկա: Ինձ հանձնեց հայկական շտաբին և իմ ներկայությամբ ինձ բերող մարդուն երկու ոսկի դրամ տվեցին. ինձ տարան հավաքված հայ երեխաների մոտ այն պայմանով, որ ուղարկեն մեր գյուղը: Ես միայն այստեղ հասկացա, թե ինչու հայ մարդը շահագրգռված էր ինձ բերելու: Նա վաղուց գիտեր, որ հայկական շտաբի կողմից հատուկ կարգադրություն կա՝ ով որ մեկ հայ գտնի բերի հանձնի՝ կստանա երկու ոսկի:

Վերջնականապես հույսս կտրած, արցունքներն աչքերիս՝ դիմեցի ինձ բռնությամբ բերող մարդուն՝ խնդրելով, որ նա գոնե գտնի «ծնողներին», հայտնի ինձ հետ պատահածի մասին և նրանցից տեղեկություն բերի ինձ:

Մենք՝ գնացող երեխաներս, արդեն նստել էինք ֆուրգոնները և քառորդ ժամից հետո դուրս պետք է

գայինը, եկավ հայ մարդը և հայտնեց. «Քո խնդրանքով գնացի գտա «մորդ» և «քրոջդ», հայտնեցի այնտեղ մնացած «քրոջդ» մասին. իմացա, որ ձեր «հայրը» հետևյալ օրը վերադարձել է ձեզ բերելու, սակայն ճանապարհին հանդիպելով թուրք հետախույզներին, որպես ռուսների մեջ մնացողի, սպանել են, իսկ ճանապարհները վտանգավոր լինելու պատճառով էլ ձեր «մայրը» չի կարողացել գնալ ձեզ բերելու և գիշեր-ցերեկ լաց է լինում»: Թե ի՞նչ եղան մերոնք՝ այլևս չիմացա, բայց մինչև օրս էլ, երբ հիշում եմ նրանց՝ խիղճս տանջում է, հանգիստ չեմ գտնում, թե՛ ինչու՝ ապերախություն արեցի ու թողի հետացա:

Երեք օրից հետո հասանք Մամախաթուն, և ես այնտեղից գնացի մեր գյուղը՝ Աղադիր: Գյուղում իմացա, որ մորս սպանել են, իսկ փոքր եղբորիցս ոչ մի տեղեկություն չկա: Չնայած գյուղից երկու տասնյակ մարդ ազատվել ու ապրում էին գյուղում, բայց իմ ազգականներից ոչ ոք չէր ազատվել: Այլևս անտանելի էր մնալ գյուղում, որտեղ ամեն րոպե հարազատներին հիշելիս, անցյալը մտաբերելիս՝ խելագարի պես կորցնում էի ինձ՝ անզգա դառնում: Որոշեցի հաջորդ օրը ճանապարհ ընկնել դեպի Երզնկա: Խորհուրդ տվեցին որբանոց մտնել, բայց իմացա, որ այնտեղ կյանքի պայմանները վատ էին, չգնացի: Հանդիպելով համագյուղացի մի տղայի՝ միասին գնացինք Չուխուլ գյուղը: Այնտեղ դարձա մշակ: Վեց ամիս աշխատելուց հետո, աշխատանքային ծանր պայմաններին չդիմանալով՝ թողի հետացա, գնացի Էրզրում, մտա համագյուղացու՝ Մարութ ամու, սրճարանում որպես մատուցող:

Վրա հասավ 1917 թիվը: Ռուսաստանում ծագած հոկտեմբերյան հեղափոխության լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց տաճկական ֆրոնտի ռուս զինվորների մեջ, և նրանք թողնելով ճակատը անպաշտպան՝ վերադարձան հայրենիք՝ Թուրքիայից գրաված վայրերի պաշտպանությունը թողնելով հայերին:

Թուրքական կառավարությունը, օգտվելով ռուսաց զորքի ետ գնալուց, 1918 թ. սկզբներին անցավ հարձակման և կարճ ժամանակամիջոցում ետ գրավեց Երզնկան, Էրզրումը և մինչև Ալեքսանդրապոլ հասավ: Տաճկաստանից փախած գաղթականության մեծ մասը լցված էր Ալեքսանդրապոլ, և օր չէր լինում, որ քաղաքում անկարգություններ ու մարդասպանություններ տեղի չունենային: Այդ օրերին Ալեքսանդրապոլում էր գտնվում Անդրանիկ փաշան: Նա խիստ խոտված էր դաշնակցականներից և բանակ էր կազմակերպում: Տասն օրից հետո արդեն հավաքագրված ուներ մոտ ութ հազար հետևակ ու հեծելազոր: Ես էլ, որպես անապաստան տղա, համագյուղացիների հետ մտա բանակի շարքերը, որպես ձիապան: Ալեքսանդրապոլում հայտնի դարձավ, որ Անդրանիկը մտադիր է Ջալալ-օղլի, Դիլիջան, Բայազետ, Դարալագյազ, Նախիջևան մարշրոտով անցնել Պարսկաստան և այնտեղից գնալ Անգլիա: Այդ մտադրությունը բավական էր, որ երեսուն հազար գաղթականություն գար Անդրանիկի բանակի ետևից:

Ժիշտ այդ օրերին քեմալական զորքերը գտնվում էին Երևանի պարիսպների տակ և իրենց կամքը

էին թելադրում դաշնակցական կառավարության պարագլուխներին:

Վեց օրից հետո մենք արդեն Ջուլֆայում էինք: Չորքը և երեսուն հազար գաղթականությունը սնվում էր շրջակայքի գյուղացիների հաշվին: Ջուլֆայում Անդրանիկը, բանակցությունների մեջ մտնելով պարսկական կառավարության հետ, թույլտվություն ստացավ նրանից՝ Խոյ-Սալմաստ ճանապարհով անցնել գնալ Պարսից ծոց: Հաջորդ օրը՝ 1918 թ. հունիս ամսին, անցանք սահմանը և ընթացանք դեպի Խոյ: Երբ մենք և գաղթականությունը անցել էինք սահմանը, Խոյից տասնհինգ կիլոմետր հեռավորության վրա մեր առաջապահ զորամասերը կռվի մեջ էին մտել թուրքական կանոնավոր զորքի հետ: Գերի վերցրած թուրք սպաներից հայտնի դարձավ, որ թուրքական հրամանատարությանը վաղուց հայտնի է եղել Անդրանիկի մտադրությունը և դրա համար կարգադրել է երեսուն հազարանոց բանակը փոխադրել Խոյ՝ փախչող Անդրանիկի բանակին ու գաղթականությանը ոչնչացնելու համար: Տասներկու ժամ համառ ու անհավասար մարտ մղելով թուրքական զորքի հետ՝ ստիպված ետ նահանջեցինք Ջուլֆա: Փախուստի մատնված մեր զորքի ցաք ու ցրիվ խմբերը վերադառնալով Ջուլֆա՝ իմացան, որ Անդրանիկն ու Սմբատը չեն վերադարձել: Չորքի մեջ հազար ու մի ենթադրություններ սկսեցին անել: Անսպասելիորեն Սմբատը հայտնվեց ուրիշի ձիով ու զենքով, ապա հայտնվեց Անդրանիկը: Չորքն ու գաղթականությունը ցնձագին ողջունեցին Անդրանիկի գալուստը:

Սմբատը Խոյի մոտերքում ետ նահանջելու պահին կտրվելով իր հեծելազորից՝ ձիս պայտում է և ինքը շրջապատվում է թուրք երկու սպայի ու նրանց թիկնապահ երկու ասկյարների կողմից: Սկսվում է մաուզերով կռվել այնքան ժամանակ, մինչև վերջանում են փամփուշտները: Արագ կողմնորոշվելով՝ նշան է տալիս «հանձնվելու»: Թուրք սպաները ձիերը հանձնելով ասկյարներից՝ մոտենում են Սմբատին, Սմբատի մաուզերի փայլը, որը արծաթ-սկեզրած էր, գրգռում է թուրք սպաներին: Սմբատը մաուզերը նետում է դեպի իրեն եկող սպաների առաջ: Մինչև նրանցից ամեն մեկը աշխատում է ինքը առաջինը վերցնել, հարձակվում է ձիեր պահող ասկյարների վրա, ոչնչացնում, ձիերից մեկը նստում և անհետանում մոտակա սարը: Վրա հասնող գիշերային խավարի օգնությամբ՝ թուրքական պահակներից աննկատելի անցնում ու գալիս է Ջուլֆա:

Իսկ Անդրանիկը իր հիսուն հեծյալ թիկնապահներով շրջապատման մեջ ընկնելով՝ համառ, անհավասար մարտ մղելով թուրքական զորքի հետ, տեսնում է, որ անհնար է ճակատը ճեղքել ազատվել՝ որոշում է կայծակնային արագությամբ ետ դառնալ դեպի թիկունքը: Թուրքերը մինչև ուշքի են գալիս, կազմակերպում հետապնդումը, նրանք արդեն իրենց գցում են Խոյից արևմուտք ընկնող լեռները, գիշերային մթության մեջ շրջանցելով տաճկական բանակին՝ իջնում են Նախիջևանի ուղղությամբ Արաքս գետը և գալիս Ջուլֆա:

Այդ օրերին Օրդուբադի շրջանում հայ գյուղերը, շրջապատված լինելով շրջակայքի թուրք գյուղերի

կողմից, մի քանի հոգով գալով Անդրանիկի մոտ. խնդրում են օգնել իրենց՝ բնակչությանը ազատել կոտորումից: Հաջորդ օրը Անդրանիկի բանակը հարձակվեց Օրդուբադի գյուղերի վրա, ոչնչացրեց ու փախուստի մատնեց նրանց, ազատեց պաշարված հայ գյուղացիներին:

Գրավված թուրք գյուղերում գտնված կենսամթերքով հնարավոր եղավ քսան օրով զորքին կերակրել: Հենց այդ ժամանակ էլ զորքի մեջ առաջացավ խռիվերա սուր վարակիչ հիվանդությունը, որի հետևանքով օրական հարյուրից ավելի մարդիկ էին մահանում: Մահացողների թիվն այն աստիճան արագ էր աճում, որ նախօրոք փոսեր էին փորել տալիս, ու հիվանդը դեռ կիսամեն՝ զցում փոսը և հողով ծածկում:

Այդ ժամանակ ես էլ հիվանդացա: Տաքությունն քարձրացավ քառասունմեկ աստիճան: Ինձ դրին սայլակի մեջ, որ տանեն զցեն փոսը: Անիվների ձայնից աթափվեցի, խնդրեցի ինձ չտանել զցել փոսը: Սայլը տանող մարդը ինձ անվակի մոտ իջեցրեց, պայուսակս էլ զխիս տակ դրեց, գնաց: Հաջորդ առավոտ ես արթնացա: Սովածություն զգացի: Պայուսակիս միջի չոր հացերը կերա, կազդուրվեցի. ոտքի ելա: Լվացվեցի, գնացի մեր տղաների մոտ, որոնք զարմացան, թե այդ ի՞նչ հրաշք է կատարվել ինձ հետ: Քսան օրվա ընթացքում տարափոխիկ հիվանդությունը զորքից խլեց ավելի քան երկու հազար մարդու կյանք: Դեռ չեմ խոսում գաղթականության շարքերից մահացությունների մասին:

Այդ օրերին քեմալական զորքերը մոտենում էին Նախիջևանին: Քաղաքի Ազգային խորհուրդը ահ ու սարսափի մեջ է ընկնում: Մարդ է ուղարկում Անդրանիկի մոտ՝ խնդրելով, որ նա իր զորքով գա Նախիջևան, կազմակերպի քաղաքի ու շրջակա հայ գյուղերի պաշտպանությունը թուրքական զորքերի հարձակումից: Դրա համար խոստանում էին Անդրանիկին յոթ-ութ հազար զորք ու ապահովել նրանց սննդի, հագուստի, ռազմամթերքի մատակարարումը:

Անդրանիկը հաշվի առնելով վերահաս վտանգի լրջությունը և հրապուրվելով Ազգային խորհրդի սին հույսերով՝ զորքը վերցրեց ու գնաց Նախիջևան: Թիկունքի ապահովման համար հարձակվեց Մեհրամ գյուղի վրա: Սակայն ուժեղ դիմադրության հանդիպելով՝ ստիպված եղավ իր զորքի մի մասը թողնել գյուղի շրջակայքում, մնացած մասով կովի մտավ տասնյակ անգամ թվով գերազանց տանկական զորքի հետ: Մի քանի օրվա արյունալի մարտերը ցույց տվին, որ անմըտություն է երկու հազար զորքով, առանց ռազմասննդամթերքի շարունակել կոհվել: Իսկ Ազգային խորհրդի ղեկավարները ոչ միայն զորք ու ռազմամթերք չտվին, այլ նաև կովող զորքին սննդով չկարողացան ապահովել: Այդ բոլորից հետո Անդրանիկը հուսախաբված՝ մնացած զորքը վերցրեց ու Ղափանի լեռներով գնաց Ջանգեզուր:

Ջանգեզուրը հանդիսացավ Անդրանիկի զորքի և քառասուն հազար հայ գաղթականության վերջին ապաստարանը: Չորքին կերակրելու համար նրանց քաժանեցին Գորիսի և Սիսիանի գյուղերի վրա, այն-

պես որ, յուրաքանչյուր տնտեսություն պարտավոր էր մեկ զինվորի կերակրել: Դեռ չեմ ասում այն մասին, որ քառասուն հազար գաղթականություն սփռվելով գյուղերը՝ իրենց գոյությունը պահում էին նույնպես գյուղացիների հաշվին:

1919 թ. գարնան ամիսներին Անդրանիկի բանակը հարձակում կատարեց Սապուդի ձորի թուրք գյուղերի վրա՝ նպատակ ունենալով ճանապարհ հարթել Շուշի դալա և միանալ հայ գյուղերի հետ: Սակայն Բաքվից եկող դելեգացիան, ամերիկյան գեներալի գլխավորությամբ, դադարեցնել տվեց կոհվել և թույլ չտվեց Անդրանիկին Շուշի դալա մտնել: Թե ինչ շարժառիթներով ու նկատառումներով Անդրանիկը համաձայնվեց ամերիկյան գեներալին, ինձ անհայտ մնաց, բայց և այնպես մենք ետ վերադարձանք և ամբողջ զորքով գնացինք Էջմիածին: Միայն այստեղ՝ Էջմիածնում մեզ հայտնի դարձավ, որ Անդրանիկն իր բանակը զորացրելու և ինքը գնալու է Ամերիկա:

Մի շաբաթ հանգստանալուց ու վանքի հաշվին սնվելուց հետո զինվորների առաջին հերթը՝ թվով չորս հարյուր հոգի, զորացրին ու վկայականներ տվին, որ մեկ ամիս իրավունք ունեն հաց ստանալու և երկաթուղով ձրի գնալու իրենց տները: Հաջորդ հերթը դեռ դուրս չէր եկել Էջմիածնից, երբ առաջին հերթի զորացրվածներից մի խումբ ետ վերադարձավ Երևանից՝ վիրավոր ու ծեծված դեմքերով և հայտնեցին Անդրանիկին, որ «Դաշնակցականները չեն ճանաչում Ձեր տված վկայականները, թույլ չեն տալիս գնացքով գնալ մեր տները և առհասարակ հայհույում են Ձեզ, անպատվում են մեզ և նույնիսկ զործը հասավ այնտեղ, որ Դորոյի մաուզերիստները հարձակվեցին մեզ վրա, սպանեցին երկուսին ու ծանր վիրավորեցին հինգ հոգու»: Անդրանիկը լսելով միջադեպի մասին, անմիջապես կարգադրեց բաց թողած զինվորներին ետ կանչել, զենքեր բաժանել և ամբողջ զորքը մարտական կարգով դուրս բերել Էջմիածնից, կանգնեցնել Հոփսիսիմեի վանքի մոտ ու սպասել իր հրամանին: Ինքը վերցնելով իր թիկնապահներից հիսուն հոգու, գիշերվա ժամը երկուսին, անձամբ գնում զինաթափ է աճում Էջմիածնի դաշնակցական կայազորին, կալանավորում օֆիցերներին, հեռագրահեռախոսային կապը ընդհատում Երևանի հետ և ապա՝ գալիս, զորքին հրաման տալիս շարժվելու: Առավոտյան լուսաբացին Երևանի շրջակայքի կարևոր քարձուղները բռնված էին Անդրանիկի զորքերով և սպասում էին հետախուզական որոշ տեղեկությունների, որ հարձակում գործեին քաղաքի վրա ու ձերբակալեին դաշնակցական կառավարության պարագլուխներին: Քաղաքի բնակչությանը շուտով հայտնի դարձավ Անդրանիկի մտադրությունը, և քաղաքում սկսվում է խուճապի տրամադրություն, կառավարական պարագլուխները փախչում են Սևան, կայազորը պատրաստվում է անձնատուր լինել: Այդ պահին Երևանում գտնվող ամերիկահայերից մեկը, որն ըստ երևույթին նոր էր եկել, դաշնակների հանձնարարությամբ գալիս է Անդրանիկի մոտ՝ խնդրում ու աղերսում է, որ իր մտադրությունից հրաժարվի, քաղաք չմտնի: Կառավարության անունից խոստանում է լիովին բավարարել

իր պահանջները և միաժամանակ դաշնակցականների հաշվին մեծ գումար է տրամադրում գորացրվածներից բաշխելու համար: Անդրամիկը, հաշվի առնելով, որ իր՝ Երևան մտնելով չտեսնված եղբայրասպան ջարդեր են լինելու, որոշում է ետ վերադառնալ Էջմիածին ու շարունակել գորացրումը: Ծատ կարճ միջոցում Անդրամիկը ավարտեց գորացրումը, զենքերն ու գույքը հանձնեց վանքին և ինքը գնաց Ամերիկա:

Ես գորացրվելուց հետո գնացի Երևան: Ոչ մի բարեկամ չունեի, որ նրան ապավինեի: Մանավանդ, այդ ժամանակ սով էր: Երևանի ու Էջմիածնի պատերի տակ հարյուրավոր սովալլուկ մարդիկ, ամտուն ու անտեր երեխաներ պառկած, սովածությունից չէին կարող վեր կենալ: Փողոցներում մահացողների դիակները տասնյակ օրերով մնում ու նեխվում էին, վերցնող չկար: Օր չէր լինում, որ Երևանում տասնյակներով մարդասպանություններ տեղի չունենային: Օրը ցերեկով թալանը, կողոպուտը սովորական երևույթ էր: Մի քանի ժամանակ մուրացկանություն անելուց հետո որոշեցի գնալ Սարիղամիշ: Այդ օրերին թուրքերը նոր էին ետ գնացել, և ցանված արտերի հացահատիկով հնարավոր էր գոյություն պահպանել: Սարիղամիշում ես լսեցի, որ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում դրությունը լավ չէ, ինչ-որ բոլշևիկյան կազմակերպություններ են ստեղծվել, տեղերում աշխատանքներ են կատարում. կապ են հաստատել Բաքվում գտնվող բոլշևիկների հետ, բայց թե ի՞նչ էին նշանակում այդ բռնությունը, ես ոչինչ չէի հասկանում: Չորրորդ գնդի զինվորների մեջ ես մուտք էի գործել բոլշևիկյան գաղափարները: Հրամանատարությունը կասկածներ ուներ կապիտան Մխչյանի վրա, իբր նա գրգռում է զինվորներին՝ ապստամբելու դաշնակ կառավարության դեմ: Եվ իրոք, 1920 թ. մայիս ամսին չորրորդ գնդի վաշտերից երկուսը ապստամբեցին ու գրավեցին Սարիղամիշի կայարանը: Ապստամբները մի քանի վագոններ վերածեցին զրահապատի ու ամրացան նրանց մեջ: Կապիտան Մխչյանի հանձնարարությամբ մի քանի անգամ գաղտնի ծրարներ եմ տարել կայարանի ապստամբներից ու նոր համոզվել եմ, որ իրոք ապստամբությունը ղեկավարում է Մխչյանը:

Ապստամբները նպատակ ունեին Կարսի ապստամբների հետ միանալ, սակայն նախօրոք երկաթգծի ճանապարհը կտրել էին, և այդ նրանց չհաջողվեց: Կարսից եկած ուժերի օգնությամբ ճնշեցին ապստամբությունը, որոշ մասին բռնեցին, դատաստան տեսան:

1920 թ. սեպտեմբերին թուրքական զորքը նորից հարձակվեց ու մինչև Ալեքսանդրապոլ եկավ: Մեր չորրորդ գնդի մնացորդ մասերը նոյեմբերի 10-ին հասան Թալին: Մի քանի օր հանգստանալուց հետո մի առավոտ վեր կացանք, տեսանք, որ գնդի համարյա ամբողջ օֆիցերները փախել են: Հետևյալ առավոտ Երևանից մեզ մոտ եկավ յոթ հոգուց բաղկացած դելեգացիա և հայտնեց, որ «այլևս դաշնակցական կառավարությունը գոյություն չունի: Այսօրվանից՝ 1920 թ. նոյեմբերի

29-ից Հայաստանը հայտարարված է Սովետական»։ Իսկ մեզ՝ զինվորականներին հայտնեցին. «Ով ցանկանում է ծառայել Կարմիր բանակին՝ կարող է մնալ, չըցանկացողները կարող են գնալ»։ Զինվորների ճնշող մեծամասնությունը համաձայնեց մնալ Կարմիր բանակի շարքերում: Հիսուն հոգու, այդ թվում նաև ինձ, ուղարկեցին Մարգարայի կամուրջը պաշտպանելու, որպես սահմանապահներ:

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին հասանք Մարգարա գյուղը, ընդունեցինք կամուրջը ու տեղավորվեցինք մոտիկ տներից մեկում: Մի քանի օրից հետո մենք ծանոթացանք մյուս կողմի թուրք սահմանապահների հետ և մեր մտերմությունն այն աստիճանի հասավ, որ գրեթե ամեն օր գնում ու գալիս էինք միմյանց մոտ: Թուրքերենին լավ տիրապետելու համար վաշտի հրամանատարն ինձ նշանակեց մշտական իր մոտ մնալու՝ որպես թարգմանիչ: Մի օր ես ու վաշտի հրամանատարը գնացինք թուրք սահմանապահի մոտ՝ փոխադարձ այցելության: Նրանք մեզ լավ հյուրասիրելուց հետո հայտնեցին, որ իրենց ընկերներից մեկն այսօր մի մեծ վայրի խոզ է խփել. արդյոք չե՞նք ցանկանում տանել: Մեր համաձայնությունը ստանալուց հետո նրանք իրենց զինվորների միջոցով խոզը տեղափոխեցին մեզ մոտ: Իսկ մեր կողմից, որպես հարգանք, նրանցից վեց հոգու հրավիրեցինք մեզ մոտ ոչխարի մսից խորոված ուտելու: Ըիշտ որոշված ժամին, հաջորդ օրը հյուրերը եկան, և սկսեցինք ուրախությունը: Երևանի Օուստոպի հայտնի կոնյակի ու տեղի ընտիր գինիների ազդեցության տակ՝ լրիվ մեկ ոչխարի միսը չբավականացրեց խորովածի համար: Մեր գիտությամբ վայրի խոզի մսից պատրաստվեց խորոված ու տապակած և դրվեց սեղանին: Վերջինը բոլորն էլ շատ ախորժակով կերան. թուրքերի կողմից նույնիսկ զովեստներ եղան, որ վերջինն ավելի լավն էր: Երբ արդեն քեֆը վերջանալու վրա էր, մեր վաշտի հրամանատարը միամտաբար թուրքերին զգացնել տվավ, որ վերջին կերածներդ ձեր խփած խոզի միսն էր: Այդ բավական էր, որ բոլորը վեր կենային, մատ տալով՝ կերածները թափեին ու թողնեին հեռանային: Դրանից հետո այլևս նրանք չեկան մեզ մոտ:

1920 թ. դեկտեմբերին ինձ ուղարկեցին Էջմիածին՝ քաղկոսներում սովորելու: Այնուհետև սովորեցի Երևանի հրամանատարական դպրոցում: 1925 թ. Հայկական դիվիզիայի հրամանատարության կողմից նշանակվեցի Բաքվի պրոլետարական դպրոցի հայկական բաժնի պետ: 1926 թ. աշխատանքի անցա Պետհրատի երկրորդ տպարանում, որպես պարետ: Հետո՝ Հաշմանդամների կոոպերատիվ միությունում: 1941 թվից Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցեցի: Մեկնեցի ռազմաճակատ:

Իմ ամբողջ աշխատանքների համար, թե՛ բանակում և թե՛ քաղաքացիական հիմնարկներում, տասնյակ անգամներ պարգևատրվել եմ բազմաթիվ մեդալներով ու շքանշաններով, նաև պատվոգրերով:

ՕՎՍԱՆՆԱ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

Էրգրումին մեջ բոլորս հայ էինք: Զուտ հայերեն կխոսեինք: Էրգրումին մեջը մեծահարուստ հայ մը կա եղեր, անոր չորբաջի կըսեին: Ադ չորբաջիին կնիկն ալ հոն էր: Թուրք մը կուգե ադ չորբաջիին կնիկը առնել, կըսե. - Դու մ'էրթար բարխանային հետը:

Աքսորականներուն գլուխն ալ քյուրդ աղաներ են: Աս չորբաջիի կնիկին կփախցնեն: Աղային մեկը կզարմանա, կըսե. - Օլա՛ն, աս լեռը կհալի, աս կնիկին ամուսինը գիտե՞ս ո՛վ է: Դուք ինդո՞ր ըրիք:

Չորբաջիին խաբար կուգա, որ կնիկիդ փախցուցին: Կսկսին չորբաջիին ծեծել, որ ձայն չհանե:

Աման ո՞րը ըսեմ, ո՞րը խոստովանիմ: Մեր գլուխեն շատ բան անցած է:

Վերջը վերջը ամերիկացիները էկան որբանոց բացին: Գացին, պտտեցան թուրքի տուններեն, անպատներեն հայ չոջուխները հավաքեցին տարին: Ուրը տան մեջ որբանոց բացին: Բայց պատրիարքարանը

տերտեր չմնաց: Բոլորին տարին գլուխները կերան:

Ան ժամանակ բծիշկ չիկար, շուկա չիկար, դեղարան չիկար: Մամաս հիվանդացավ: Մորաքույրս մեզի էկավ կեսուրիս հետը, քանի մը օրեն ադ կեսուրն ալ մեռավ: Էշ մը առինք, որ մամաս վրան նստի: Ամմա ի՛նչ սուգ, իրարանցում...

Մեծ մայրս և մայրս ուրիշ կնիկներու հետ կուլա՛ն, կուլա՛ն...

Էրգրում կեցած ատեննիս պապաս մեր տունին արծաթե չայի թախըմը կտանի դայմադամին: Ղայմադամը կազատե հայրիկիս ընտանիքը քսորեն, կըսե. - Կազատեմ քեզի քու ընտանիքիդ հետ քսորեն, բայց ուրիշին չպիտի՛ ազատեք ձեզի հետ:

Ան ալ ինչո՞ւ՝ ազատեց, որովհետև պապաս նալբանդ էր, իրենք ալ ձիերը պայտող նալբանդ չունեին հորմես գատ:

1936-ին Արաբկիրեն էկանք հոս:

ՄԱՐԻԱՄ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ)

Ես շատ փոքր էի, երկի յոթը տարեկան էի, բայց լա՛վ կհիշեմ: Թուրքերը եկել էին, սկսել էին թալանել, կրակի էին տվել մեր տունները և կրակի մեջ էին գցում երեխեքին ու մեծերին: Ինձմե մեծ քույրս կրակի մեջ այրվեց, ես ադ տեսա իմ աչքերով: Մորս ալ կրակի մեջ նետեցին, ա՛դ ալ ես կհիշեմ, քանի որ երբ ինձ նետեցին, ես չորեքթաթ դուրս պրծա կրակի միջից, բայց ծունկերս աղվո՛ր մը վառվել էին, մինչև հիմա տեղերը կան, տե՛ս (ու նա ծնկները բացեց, որ ցույց տա այրվածքի հետքերը):

Ալ չգիտեմ ում հետ էի, բայց թափորի հետ ես ալ քսոր գնացի. ո՛չ տեր ունեմ, ո՛չ տիրական: Էրգրումից Դիարբեքի ոտքով տարին: Անտեղեն ալ՝ Հալեպ, հետո ալ՝ Պոլիս...

Կհիշեմ, որ թուրք բեյ մը ինձի վերցրեց տարավ իրեն տունը, ծնկներին դեղ քսեցին, իմ անունը Ֆերիդա դրին: Այդտեղ կար ինձմե մեծ մի ուրիշ հայ աղջիկ մըն ալ, որին արդեն թուրքացրել էին, և մնացել էր հոն: Ես նրանից փոքր էի: Մարդիկ եկան ինձ հարցրին. - Աղջի՛կս, դու որտեղի՞ց ես:

Ես ալ ըսի. - Հայ եմ:

Դու մի ըսեր՝ այդ մարդիկ հայ գաղթականներ են և լուրը գնացել հասել էր Անդրանիկ փաշային, որ բեյին տունը երկու հայ աղջիկ կա՝ մեկը թուրքացած է, մյուսին ալ պիտի թուրքացնեն:

Անդրանիկը երկու անգլիացի զինվորով եկավ, դուռը խփեց: Իմ խանումս ու բեյս գնացել էին սինեմա: Այդ թուրքացած հայ աղջիկը իջավ դուռը բացեց. Անդ-

րանիկը հարցրեց. - Հստեղ հայ աղջիկ կա՞:

Թուրքացած աղջիկը ըսավ. - Չէ՛, չիկա՛, - խաբեց:

Հետո Անդրանիկ փաշան ըսավ. - Եթե բեյդ գա, վաղը այդ նոր աղջկան թող բերե քաղաքամաս: - Երբ ան գնաց, աս աղջիկը ինձի չարսափի մեջ փաթթեց, ծեծեց: Ան վաղուց թուրքացել, ավելի վատ էր դարձել: Ես լացի: Իրիկունը բեյս, որը իմ անունը Ֆերիդա էր դրել, տեսավ լաց եմ լինում, ըսավ աղջկան: - Դու ինչ իրավունքով ծեծում էիր սրան: Թող սպասեիր, մենք կգայինք, կխոսեինք:

Բեյս հետո ինձ կանչեց. - Արի՛, աղջի՛կս, դու ի՞նչ ըսիր:

- Ո՛չ մի բան չըսի:

- Ո՞վ էր այդ մարդը:

- Չգիտեմ, ես վախցա, չխոսեցի:

Հետո բեյս հարցրեց այդ աղջկան:

Ան ալ ըսավ. - Առավոտյան Ֆերիդային քաղաքամաս պիտի տանես:

Առավոտյան բեյս տարավ ինձի քաղաքամաս: Քննեցին, մեծ-մեծ գիրքեր հանեցին իբր փնտրում են, Ֆերիդա են փնտրում, չեն գտնում, վերջապես ըսին. - Չէ՛, աս հայ աղջիկ է:

Անդրանիկ փաշան ինձի աթոռի վրա կանգնեցուց, իր հետ միասին ինձի նկարեց: Վրաս գլուխս փոխեց, անձամբ տարավ Բեշկլթաշի որբանոցը. մինչև վեցերորդ դասարան հունարեն և հայերեն սովորեցի: Հետո կամաց-կամաց մեծացա, տասնվեց տարեկան

եղա: Մի հայ կաթոլիկ մարդ ու կին եկան որբանոցը: Եկան մի աղջիկ առնել, տանելու: Ինձ հավնեցին, իրենց տունը տարին, պահեցին: Ադ մարդու տունն ալ ամուսնացա մշեցի Ոսկանի հետ: Ան ալ գաղթած էր: Մորաքույր ուներ Հունաստանում: Մենք ալ անցանք

Հունաստան: Տուն-տեղ դրինք: Մի տղա, երկու աղջիկ ունեցա: 1947թ. եկանք Հայաստան: Տղաս մեռավ, մեկ աղջիկս ընտանիքով գնաց ԱՄՆ: Մնացի աս մեկ՝ Վարդուհի աղջկաս հետ: Շուտով մենք ալ պիտի էրթանք Լոս Անջելես ըսված տեղը:

93 (93).

ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՎԱԶԻ ՀԱՅՎԱԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՇՐՋ., ԲԱՍԵՆ Գ.)

Բասենում մենք խաղաղ ապրում էինք: Տուն ունեինք, այգի ունեինք: Հայրս և հորեղբայրս շատ հարուստ էին:

1915 թվին, երբ թուրքերը հարձակվեցին Բասենի վրա, հայրս և հորեղբայրս կամավոր դարձան ինքնապաշտպանական խմբում: Բայց հորս փամփուշտները վերջանում են, ու ինքը զոհվում է:

Հորեղբայրս եկավ մեզ հավաքեց՝ պապս, տատս, մայրս, փոքր եղբայրս, թողինք մեր գյուղը ու փախանք: Շամփին ամեն կողմը սպանված դիակներ էին: Մենք սոված, ծարավ, ոտաբորիկ եկանք հասանք Սարիղամիշ: Պապս ասաց. «Ավելի լավ է անտառի մեջ մնանք, որ թուրքերը մեզ չտեսնեն»: Բայց թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Էնտեղ էլ թուրքերը մեզ վրա հարձակվան, հորեղբայրս մեզ պաշտպանելու համար ինքն էլ զոհվեց:

Մենք մնացինք առանց պաշտպանի: Պապս, տատս, մայրս՝ փոքր եղբայրս գրկին՝ ճամփա ընկանք դեպի Կարս: Շամփին փոքր եղբայրս քաղցից մահացավ, հետո նաև տատս մահացավ:

Ես մորս հետ մի կերպ վագոնների վրա ծվարած հասա Թիֆլիս: Ոչ մի ծանոթ չուներիք: Մի տան աստիճանների տակ, քրջերի մեջ քնեցինք: Պապս գործի անցավ: Մայրս ամուսնացավ՝ ինձ մանկատուն դնելով:

Մանկատանը բոլորն էլ ինձ նման վտիտ, թուլակազմ աղջիկներ ու տղաներ էին: Բայց Թիֆլիսի մանկատանը մեզ սովորեցրին արհեստներ, ու յոթնամյա

կրթություն ստացանք: Շատերը ավարտելով՝ աշխատանքի անցան գործարաններում ու ֆաբրիկաներում: Շատերն էլ և՛ աշխատում էին, և՛ սովորում բանֆակում կամ տեխնիկումում:

Մի օր նամակ ստացա, թե քու բարեկամները գտնվում են Բոլնիս խաչենում: Ցեխոտ-կեղտոտ էլա գնացի հասա: Էդ նամակ գրողները մեզ ազգական էին: Մորս հասցեն տվեցին: Գնացի Ղայթաղի կայարան, գտա Ուստա Եղիշին. էդ իմ հայրացուն էր: Գտա մորս: Բայց մայրս ինձ շատ սառը ընդունեց: Երկու օր մնացի Էդտեղ: Մայրս նոր ամուսնուց ունեցել էր մի տղա ու մի աղջիկ, բայց ինձ ոչինչ չասաց: Միայն վերջում ասաց. «Բարով գնաս, տղա՛ս»: Ես լացով գնացի կայարան, նորից մեր մանկատունը: Երբ ավարտեցի յոթերորդ դասարանը, եկա Երևան:

1936-ին ամուսնացա: Ունեցա երկու երեխա: 1941-ին գնացի պատերազմ: Կռվեցի: Երկու անգամ վիրավորվեցի: Հետո ինձ ազատ արձակեցին, մեդալներով եկա Երևան:

Նրբեմն մտածում եմ անցած կյանքիս վրա, թե ինչպես թուրքերը հայ անգեմ ժողովրդին կտոտրում էին անխիղճ ձևով: Միշտ է, պատերազմում մենք էլ կռվեցինք, մարդ էլ սպանեցինք, բայց դա՛ պատերազմ էր, ու երկու կողմն էլ զենք ուներ: Իսկ հայ ժողովուրդը էն ժամանակ շա՛տ անպաշտպան էր ու անզեն: Հիմա մենք բանակ ունենք և պետականություն:

94 (94).

ՍԻՐԱՆՈՒԾ ՆԱՍՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ԷՐԶՐՈՒՄ, ԽՆՈՒՍ)

Տանկաստանի կռվի ժամանակ Անդրանիկ կռվում էր, իր փայլուն թրով կկռվեր, հայերին կազատեր:

Մեր Խնուսա բերդ հարուստ տեղ էր, թավլա, ցորեն, տավար, ոչխար ամեն՝ ինչ մեզ կար, մենք հանգիստ կապրեինք: Թուրքի բալեն կտրվի՛. Էկավ, մեզ զուլում կկոտորեր: Բալուլի միջի էրեխեքին գետնին կտփեր, մերեր կուլայի՛ն, կողբայի՛ն:

Մեկ էլ Անդրանիկ զորավար Էկավ ճերմակ ձին նստած, վրեն պլաշչ օգած, ինչքա՛ն գյուլլա կզարկվեր, չէր կպնի ընդրա ջանին, կըսեին՝ ընդրա վրեն սրբի նըշաններ կան: Անդրանիկ զորավար Էկավ, կանգնեց

Արազա Բյոփրի Բոյի կարմունջի մոտը, կռվեց, մինչև ժողովուրդը կարմունջից անցավ:

Անդրանիկ ասաց. «Ժողովե՛ք գետնի բոլոր էրեխեքին, տվե՛ք մերերին»: Ի՛սկը հերոս էր Անդրանիկ: Ընդրա ահից թուրքեր կվախնային. «Անդրանիկ փաշա գյալդի՛» կըսեին, կփախնեին:

Անդրանիկ զորավար թուրքին ահ տվեց, ըսավ. «Իմ ժողովրդին, իմ որբանոցներուն ձեռք չտա՛ս, թե չէ՛քեզ կկոտորեմ»:

Կարսա ժողովրդին փրկեց, որբ էրեխեքին դրկեց Ամերիկա:

**ԳԱՌՆԻԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 թ., ԵՐԶՆԿԱ, ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆ Գ.)**

Մնվել եմ Երզնկայում, դերձակի ընտանիքում: Մամախաթուն գյուղի մեր տունը մի հին խրճիթ էր, թոնդրատուն կար, ուր նաև քնում էինք, և մի մառան: Այնտեղ հազիվ տասնհինգ-քսան ընտանիք հայ կար: 1914 թ. երբ սկսվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, հորս տանում են թուրքական բանակ և մեզ որպես զինվորականի ընտանիքի՝ չաքսորեցին: Հորեղբորս ընտանիքին ևս չեն աքսորել, քանի որ նա հարուստ վաճառական էր և ամեն շաբաթ մեկ թաշկինակ արծաթ դրամ կաշառք էր տալիս:

1915 թ. նոյեմբերին այդ շրջանում շուրջ երեսուն հազար հայություն կար, որոնք բոլորն էլ աքսորվեցին: Տեղի խորամանկ դայմադամը ասում է հորեղբորս. «Հիմա ռուսական բանակը էրզրումի՞ն է մոտենում: Կըտրամադրեմ ձեզ սայլ, դուն էլ կնստես քո կարմիր ձին, ձեզ ապահով կուղարկեմ երկրի խորքերը»:

Հորեղբորս ընտանիքը վեց հոգի էին. ինքը՝ Ստեփան հորեղբայրս, կինը՝ Ազնիվը, աղջիկները՝ Օռնակաթն ու Պերճուհին և երկու տղաները՝ Մկրտիչն ու Մարտիրոսը: Բոլորը նստում են սայլ, հորեղբայրս էլ հեծնում է իր կարմիր ձին, ռուսիկաններով տանում են մինչև Աև ջուր: Ժանդարմները, որոնք առաջադրանք ունեին, սպանում են հորեղբորս, հետո կնոջը գետն են գցում: Գցելու ժամանակ զգում են. որ շատ ծանր է, հանում են ջրից, տեսնում են, որ շորերի մեջ ոսկի կա կարված, տկլորացնում են կնոջը, նորից են գցում ջուրը: Ջուրն են գցում նաև տղաներին, իսկ երկու աղջիկներին տանում են անհայտ ուղղությամբ: Այդ նույն օրը, կեսգիշերին լսվեց հորեղբորս ձիու խրխիւնջը: Տատիկս ասաց. «Վա՛յ, Ստեփանին սպանեցին», քանի որ ձին փախել, եկել էր Մամախաթուն: Ես իմ «Միճավանջաչին օրեր» գրքում պատմել եմ այս բոլորը:

1916 թ. հունվարին մեզ աքսորեցին, երբ արդեն ռուսական բանակը մոտեցել էր: Բոլոր այն թուրք ընտանիքները, որ հայ էին պահել, նրանց քարավան էին կազմել, հանեցին Մամախաթունից: Ես յոթը տարեկան էի, մայրս, տատս, երկու քույրերս: Երեք-չորս օրում սառնամանիքի, ձյան միջով հասանք Երզնկա, որը արդեն ամառ էր: Ջրհորների մեջ ջուրը սառել էր, բայց մեջը լցված էին դիակներով: Թուրքական բանակում հայերին հավաքել և գնդակահարել էին, հայրս էլ նրանց մեջն է եղել, բայց մեր բախտից, հայրս կարճահասակ լինելուն՝ զնդակը չի կպել, միայն սվիններով խփել են, բայց ողջ է մնացել: Երզնկայից եկանք, ուժեղ սառնամանիք էր: Տատս ուզում էր իր որդուն տեսնել, որը աշխատում էր դաբաղխանելում: Վարդանուշ տատիկս դժվարանում է քայլել: Մեկ էլ կանգ առավ, ասաց. «Ինձ խփե՛ք, ես չե՛մ կարող քայլել»: Նա նստեց, ժանդարմները քարշ տվին, մնաց ճանապարհին: Մեզ քշեցին: Մենք մի կողմից գնում էինք ու ետ էինք նայում: Ձյունը գալիս էր, կուտակվում նրա վրա: Վերջապես իմ խեղճ տատիկը դարձավ ձյունն արձան...

Մի կողմից, ամեն քաղաքներից նոր աքսորականներ բերելով, մեր քարավանը մեծանում էր. մյուս կողմից անխնա ոչնչացնելով՝ մեր քարավանը քչանում էր: Արդեն ապրիլյան օրեր էին, Դեր Ջորի մոտ, Հեքիմխանայում, ահավոր բան կատարվեց: Մեր քարավանին միացրել էին զվանցի երեսուն գեղեցիկ հարսներ: Մի գիշեր դրանց հավաքեցին տարան, մերկացրել էին, ստիպել էին պարել ու զվարճացնել իրենց: Երբ նրանց ետ բերեցին՝ զգզված մազերով ու ալյանդակված վիճակում, նրանք միմյանց ձեռք-ձեռքի բռնած՝ իրենց զցեցին Եփրատ գետը: Եվ կամ յոթ հոգինց մի ընտանիք կար, մայրը վեցին թունավորեց, գնաց իրեն զցեց Եփրատ գետը:

Հասանք Մալաթիա: Արդեն գարուն էր: Բոլոր հայերին կոտորել էին: Ամեն տեղ բլուրներ էին՝ տակը հիսուն-հարյուր հոգի թաղված, նույնիսկ կիսամետ՝ քանի որ վրայի հողը շարժվում էր: Մեր քարավանը նստրացավ: Մայրս իմ թևը բռնեց և փախանք, մտանք անտառ, հետո՝ քաղաք: Մենք մեր անունները փոխեցինք: Ես դարձա՝ Մենդո, մայրս՝ Նադիա: Ընթացք աղբյուրի գլխին, տեսանք երկու թրքուհի կիներ, իբր մենք թուրք մուհաջիր ենք: Բայց սրանք գլխի ընկան, որ մենք հայ ենք՝ բղավեցին: Երկու երիտասարդ եկան խանչալներով, շնորհակալություն հայտնեցին աստուծուն, որ վերջապես առիթ ընծայվեց գյավուր սպանել, որ իրենց հոգին ջեննեթ զնա: Մորս մերկացրին, վիզը պարան կապեցին: Թուրք կանայք կանգնած նայում էին: Մեկ էլ դրանց միջից մի կին, որը այդտեղի բեկի մայրն էր, երևի գուրջը շարժվեց, ձայն տվեց. «Լմբողջ քաղաքի հայերին սպանեցիք, հերիք չէ՛. գոնե սրանց խնայեցեք. մեղք են, սրանց սպանել պետք չէ»:

Մեզ չսպանեցին: Է՛դ կինը մեզ տարավ իր տունը, հաց տվեց, կերանք: Հետո ասաց. «Ի՞նչ այստեղ չեք կարող մնալ: Մեր տղամարդիկ կգան ձեզ կսպանեն, գնացեք, ճամփին կհանդիպեք մի երկհարկանի շենք՝ երկաթյա դռներով, դա Հնչակյան կուսակցության ստեղծած արհեստանոցն է, որը բանակի համար կտավ է գործում: Այնտեղ բոլորը հայ են, բայց՝ թրքացած հայ են»:

Մենք ճամփա ընկանք: Այդ գիշեր մի ավերակ տան մեջ մնացինք: Ունեցանք մի ընկեր, դա մի կատու էր, որ մեր սեղանին մասնակցեց: Այդ տնեցիներին սպանել էին, տունը կողոպտել էին: Առավոտյան շարունակեցինք մեր ճամփան: Վերջապես գտանք այդ խորհրդավոր երկաթյա դռներով շենքը, որի դռները դժվարությամբ ու վախով բացեցին: Նրանց մեծը կարապետ Բալթայանն էր, ասաց. «Էս տղային վերցրեք, վաղը կմեծնա, վրեժ կլուծի»:

Այդ գործարանում մենք մնացինք: Մայրս աշխատում էր, մաքուր էր գործում: Արդեն 1917 թիվն էր, ահավոր սով էր, քանի որ թուրք գաղթականներ ևս եկել էին սայլերով: Այնքան ծանր էր մեր վիճակը, որ մայրս

ինձ որեց թուրքական որբանոց, Օսմանոյլի որբանոցը, ուր որպես թուրք ես մնացի երկու ամիս: Այդ որբանոցից մնացել եմ սարսափելի հիշողություններ: Հաց չկար: Միայն թուրք էին ուտում, նաև հայերի լքված այգիների հասած մրգերը: Քարայր էին գնում, որտեղ լըցված էին անթաղ դիակներ, և մարդիկ կարող էին գալ ու նկարել: Մեր որբանոցի թուրք տղաները գնում էին դիակների ոսկե ատամները հանելու: Ինձ էլ տարան: Ես գնացի, որ չկասկածեն, որ ես հայ եմ: Մեզ հետ մի իբրահիմ անունով տղա կար, դիակները շոտումուտ տալու ժամանակ «հայրի՛կ» ասաց, ուշագնաց ընկավ: Նա գիշերը զտանցում էր հայերեն: Պարզվեց, որ մալթիացի հայ է՝ Աբրահամ անունով:

Հաջորդ օրը մեզ բաղնիք պիտի տանեին: Ես մտածեցի, որ կարող է ինձ ստուգեն և տեսնեն, որ սյուններ եղած չեմ և զգան, որ ես մուսուլման չեմ՝ թողեցի ու փախա: Ջիմադարից հետո բացվեցին ամերիկյան, գերմանական, հայկական որբանոցներ: Հայկական որբանոցում, ամեն առավոտ, որբանոցի դռան առաջ կանգնում էին սայլեր: Սայլապանները քրդեր էին, շատ շահավետ գործ էին գտել: Նրանք գնում էին թուրքերից, քրդերից հավաքում էին հայ որբերին, տանում էին որբանոցին ծախում: Նույնիսկ սակարկում էին. տղա երեխաները թանկ էին, քան աղջիկները: Ես այնտեղ քիչ մնացի: Քանի որ ինձ տարան ամերիկյան որբանոց, որտեղ կյանքը ավելի լավ էր, բայց խիստ արգելված էր ազգային որևէ արտահայտություն: Անընդհատ կրոնական երգեր, աղոթքներ պետք է կատարեինք ավետարանից: Մի օր որբերից մեկը ընդհատեց այդ աղոթքը և արտասանեց.

-Հայ եմ ես,
Քաջ եմ ես,
Քաջ վարդանի
Թոռն եմ ես:

Նրան հանեցին ամերիկյան որբանոցից: Տարիներ անց, 1970 թվին, ես նրան հանդիպեցի Աբխազիայում:

1918 թվի վերջին, որբանոցային տղաների մի մասին փոխադրեցին Սեբաստիա: Ես և մայրս ևս գնացին: Այն հայերը, որոնք հրաշքով փրկվել էին ու վերադարձել, լցվել էին Մալթիայի: Մի քանի հազար երեխաներ, հարսներ, աղջիկներ: Մալթիայում այն թուրքական որբանոցը, որ ես մնացի երեք ամիս, պատկանել է կաթոլիկ եկեղեցուն և նորից վերադարձրել էին կաթոլիկներին: Ես այդ եկեղեցում առաջին անգամ լսեցի «Առավոտ լուսուն»: Երգողների մեջ էր մեր որբանոցի տնօրենի կինը, որին ես չգիտեի, թե հայ է: Այդ հայերի զգալի մասը Սեբաստիա էր հավաքվել, շուրջ տասնհինգ հազար հայ, որից հինգ-վեց հազարը հայ որբեր էին: Ես այնտեղ երկար մնացի և «Լուսաբեր» դասագրքով սովորեցի հայերեն: Ամառը աշխատում էի սրճարանի կոշկակարի մոտ, մինչև 1922 թվը: Երբ Մուստաֆա Քեմալի գործերը Լիզմիրը վառեցին՝ բենզին, նավթ լցրին և եկեղեցիների մեջ լցված հայերին ու հույներին վառեցին, Սեբաստիայի բոլոր որբերին փոխադրեցին Հունաստան: Այն որբերը, որոնք ծնող ունեին, ինչպես ես՝ մայր ունեի, ցուցակագրեցին

ուրիշ հիսուն այլ որբերի հետ, հունվարի սառնամանիքին սայլերով բերին Սամսուն, որտեղ երկու մեծ նավ սպասում էր, որ մեզ տանի Հունաստան: Մեկ նավը սեբաստացի որբերին էր, մյուսը՝ հույն գաղթականների: Մեզ բախտ վիճակվեց հունական գաղթականների նավը մտնել, որտեղ երկու հազարից ավելի գաղթականներ կային: Ահավոր կեղտոտ էր: Սկսվեց ժանտախտի համաճարակը: Սկզբում մեռելներին թափում էին ծովը, հետո՝ արգելեցին: Ոչ ոք մեզ չէր ընդունում: Մերոնք պակասեցին, մնացինք ուր հարյուր հոգի: Մեզ պատվաստեցին: Երկու տակառ ջուրը թափում էին հատակին, և մենք պառկում էինք, որ լզենք: Մի օր ես էլ տաքությունով պառկեցի: Մահամերձ վիճակում մի ձայն լսեցի «Գառնի՛կ»: Մեր հարևանուհին էր: Ես ուժ չունեի, որ նստեմ: Քառասուն օր, օրը երեք թուզ էինք ուտում միայն: Պարզվեց, որ քարանթինան վերջացել է և հունական կղզիների մոտ ենք: Մի հույն բարերար ձիթայուղով լոբի, զեյթուն և հաց էր դրկել մեզ՝ իր կնոջ հոգեհանգստի համար: Մեզ նավից իջեցրին: Ախտահանեցին, լողացրին, հագցրին: Մենք բոլորս գոչեցինք «գիթո՛ւ՝ Հելադա» (կեցցե՛ Հունաստանը), որ իր ծանր օրերին հինգ հազար հայ որբերի ապաստան տվեց հունական կղզիներում: Մեզ սկզբում տարան Բոնո քաղաքը: Երկու-երեք ամիս ապրեցինք թափառական կյանքով: Ես կորցրեցի իմ որբանոցի ընկերներին: Գիշերը անցկացնում էի կայարանում, տակառի մեջ: Առավոտյան մեկը վզիցս բռնեց, ասաց. «մա՛րդ է»: Ինձ կերակրեցին, հետո գտա իմ ընկերներին: Հետո մեզ տարան Էտիփսոս կղզին, որը տաք ջրերի առողջարանային վայր էր: Ես այնտեղ մնացի մի քանի ամիս, կազդուրվեցի:

Մեզ տարան Խալքիտա: Առաջին անգամ մեզ բաժանեցին դասագրքեր և Լևոն Էսաջանյանը՝ արևմտահայ մի բանաստեղծ, որը եղեռնից մազապուրծ էր, բայց հոգեկան խանգարում էր ստացել, երեկոները բազկատարած կանգնում էր ծովեզերքին ու արտասանում, իսկ դասերի ընթացքում լաց էր լինում: Առաջին անգամ ես սովորեցի «Կաթիլ մը մեղրը» արևմտահայերեն տարբերակով: Բայց այս կղզում ջուր չկար: Հինգ հարյուր հոգի ծորակի գլխին պիտի կանգնեինք, որ գաղջ մի հեղուկ գա, մեզ հասնի: Սկզբում դուրսն էինք քնում, բացօթյա պառկում, բացօթյա ուտում, ոտաբոբիկ, բլուզով, ուրիշ ոչինչ չունեինք: Հետո մեզ տարան Օրոսֆոս կղզին: Այնտեղ մնացի մեկ տարի: Տնօրենը ամերիկացի էր, որը Լեմինակյանի (այժմ՝ Գյումրի) պոլիգոններում էր եղել: Մենք այնտեղ շատ բան սովորեցինք: Բայց տնօրենը շատ դաժան էր: Մի ողկույզ խաղող գողանալու համար երեսուն-քառասուն ճիպոտի հարված էր հասցնում: Այնտեղ մեզ արհեստ էին սովորեցնում, աստղձագործություն էինք սովորում, սխտոր էինք ցանում:

1925-ի դեկտեմբերին մեզ լցրին մեքենաները և տեղափոխեցին Աթենք: Գահրնկեց արված թագավորի պալատում մեկ շաբաթ մնացինք՝ հայ և հույն որբերս իրար հետ: Ես այնտեղ առաջին անգամ կին տեսա: Ես սկսեցի թերթերի մեջ հայտարարություն տալ. «Հոս որբ մը կա, անունը Գառնիկ Տեր-Ստեփանյան, մոր

անունը՝ Ոսկեգյուլ, եթե գիտեք, լուր տվեք: Մի օր Պոլսից անմակ եկավ, բայց ես սննդի պակասից հավկուր էի ստացել: Ինձ համար կարդացին անմակը, որտեղ մայրս գրում էր, որ ինքը ուրախ է ինձ գտնելով: Դրանից հետո մեզ տեղափոխեցին Եգիպտոս՝ Կահիրե: Արդեն մեզ չափահաս համարելով՝ բաժանեցին ածելիներ, որ սափրվենք, որպես տղամարդ, ու մեզ բաց թողեցին մարդկային օվկիանոսի հորձանքի մեջ, բայց դեռ իրենց հսկողության տակն էինք: Կահիրեում մնացի հինգ տարի: Այնտեղ աշխատեցի որպես գրաշար: Աշխատակցել եմ Սովետական Հայաստանի համակիր «Արև» թերթին: Եվ, քանի որ ամենամաքուր ձեռագիրը Երվանդ Օտյանինն էր, ես նրա քրոնիկների գրաշարն էի և օրվա թերթոնը, որ ֆրանսերենից թարգմանում էր Մարկ Տվենի «Աղքատն ու իշխանը» ամեն օր շարում էի այդ երկուսը: Երվանդ Օտյանը ահավոր հյուծված, քայքայված էր: Նա եղել էր արաբական անապատներում, թուրքացել էր, Նուրի անունով անապատներում գոյատևել էր: Ֆենիքս սրճարանում էր նստում, վիսկի էր խմում ու գրում:

Ավելի երկար ես աշխատեցի Վահան Թեքեյանի, Հովհաննես Հակոբյանի հետ, որը «Արև»-ի խմբագիրն էր, որին հալածեցին և որպես համայնավար եկավ Հայաստան: Հետո խմբագիր դարձավ Վահան Թեքեյանը, որը «Արև» թերթին տվեց գեղարվեստական դիմագիծ, տպեց «Եթե Տերը կամենա» ստեղծագործությունը: Նրա հակառակորդները աչքին մեկը կուրացրել էին: Երբ մի օր ես գնացի, հնչեց հեռախոսը: Նա ականջակալը վերցրեց, լսեց ու շատ հուզվեց: Ես հարցրի. - Ի՞նչ պատահեց:

Նա պատասխանեց. - Ըսին, որ քո մյուս աչքդ այլ պիտի հանենք, եթե Հայաստանի պրոպագանդան ընես:

Այդ էր պատճառը, որ կիսատ մնաց «Եթե Տերը կամենա» ստեղծագործության տպագրությունը: Թեքեյանական այդ հարաբերությունները չորս տարի ես վայելել եմ, որոնք ինձ համար մի յուրօրինակ դպրոց եղան: Ես ծանոթացա մի շարք մտավորականների, դերասանների հետ: Կահիրեում մոտ հազար որբ ու որբուհիներ կային: Հարուստ ընտանիքները որդեգրում էին որբուհիներին և շատ լավ խնամում էին նրանց՝ առանց տարբերելու իրենց զավակներից: Ակումբում հանդիպումներ էինք ունենում: Այդ ընտանիքները գալիս էին:

Անձամբ տեսել եմ Արմենակ Ծահմուրադյանին. լսել եմ «Մշո սոխակին», կենդանի մարդու երգը լսելը ուրիշ է, դա մի ամբողջ հոգեկան արժեք է: Ես լսել եմ «Մոկաց Միրզան», «Կոունկը», «Կայի երգը» անձամբ նրա կատարմամբ: Մեր որբանոցի տնօրենը խնդրեց նրան գալ, և նա չմերժեց: Եկավ, լսեցինք նրան, հետո ասաց. «Իմ ազգի որբե՛ր, դուք պատմական Հայաստանի մեկ-մեկ ծաղիկներ եք, մեկ-մեկ կայծեր, որ եկել եք բուրգերի ստորոտը, այս անապատները: Հայաստանի պտուղները ճաշակած երիտասարդներ, ձեր ապագան պե՛տք է լինի Հայաստանը»:

Գիշերը մինչև ժամը երկուսը մնաց մեզ մոտ:

Այնուհետև ես Կահիրեում առաջին անգամ տեսա Զարիֆյանին, տեսա նրա դերակատարությամբ Լեվոն Ծանթի «Հին աստվածները», «Կայսերը»: Ահա այս մթնոլորտը ինձ համար եղավ դպրոց: Հինգ տարի մրճացի Եգիպտոսում:

Արդեն հայրս ռուսական բանակի հետ եկել էր Հայաստան և աշխատում էր կարի գործարանում որպես բանվոր: Իսկ մայրս Պոլիսից եկել էր Հայաստան: Հայրս դիմել էր ՀԱՄԽ-ին, որ ինձ բերել տա Հայաստան: Ղրկեց հարցաթերթիկները:

1930-ի հուլիսին եկա Աթենք: Մի օր Ակրոպոլը տեսնելուց հետո ինձ կանչեցին սովետական դեսպանատուն և հանձնեցին սովետական անձնագիրը: Աթենքից Բաթում մեկ անտեղի և 1930 թվի սեպտեմբերին եկա Երևան:

Այն, ինչ կատարվեց 1915 թ. մեր ժողովրդի, մեր գերդաստանի հետ, որը հարյուրից ավելի էր և հազիվ տասնհինգ հոգի ազատվեց, ահավոր էր: Իմ մոր կողմից բոլորը սպանվել են կամ ողջ-ողջ լցրել են փոսը: Ասում են՝ հողը շարժվում էր նրանց վրա: Եղեռնին զոհ գնացին նաև Ստեփանյանները, չորս հորաքույրներիս ընտանիքները: Դա մի ամբողջ ողջակիզում էր: Միշտ մտորում եմ, թե մենք կարո՞ղ ենք արդյոք մոռանալ, բայց մենք իրավունք չունենք մոռանալու, քանի որ մենք փոքր թիվ ենք: Վրեժխնդրության կոչ չեմ անում, բայց ես չեմ կարող խորհուրդ տալ, որ մոռանանք: Հայ ժողովուրդը չի կարող մոռանալ այն, ինչ տեսավ իր աչքերով: Եվ ինչպես Ավետիս Ահարոնյանն * է ասել. «Այս քան չարիք եթե մոռանան մեր որդիք, թող ողջ աշխարհը հայուն կարդա նախատիճը»:

96 (96).

ԱՌԱՔԵԼ ՂԱԶԱՐԻ ԹԱԳՈՑԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1902 Թ., ԴԵՐՋԱՆԻ ԶԸԽԸՆԼՈՑ Գ.)

Մեր գյուղը Դերջանի Չըխընուց գյուղն էր: Այնտեղ ապրում էինք Հայրապետ, Դավիթ, Ղազար, Վարդան՝ չորս հորեղբայրներիս ընտանիքների հետ: Մեր ամբողջ գերդաստանը քսաներկու հոգի էր: Մեկ տեսակ ճաշ կեփվեր, և բոլորս իրար հետ ճաշի կնստեինք:

Մինչև ջարդը մենք մեր գյուղում խաղաղ ապրում էինք ու աշխատում: Ունեինք երկու հարյուր այծ ու ոչխար, որոնց հովիվը կտաներ արածացնելու: Ունե-

ինք մեկ ձի, վեց եգ, որոնց զուխները բունջուխներով զարդարված էին, իսկ վիզերեն՝ զանգակներ էին կախված: Արորին և արաբային կլծեինք եզները: Ունեինք մեղվի շատ փեթակներ: Աշխարհի ամենալավ բերքը մեզ մոտ կտանանայինք: Ճորենը կանայք հավա-

* Ավետիս Ահարոնյան (1866, Իգդիրումավա – 1948, Փարիզ) – հասարակական, քաղաքական գործիչ, գրող:

քում էին, տղամարդիկ խորձ էին կապում, հետո տա-
նում էին կալ, կալսում էին: Պետության հասանելիքը
տալիս էինք, մնացածը մեր սեփականությունն էր: Կա-
թը, մածունը, կարագը, դավուրման անպակաս էին մեր
տնից: Մեր գյուղում երեք հարյուր տուն էր. բոլորը հայ
էին:

Մեր գյուղի ետևը լեռ էր: Մամախաթունը մեր
գյուղից երկու ժամ հեռու էր: Ռաշտեր, գետեր ունեինք՝
մեջը ձուկեր կային: Գիշերը կողովը ամրացնում էինք
ջրի հոսանքի նեղ տեղը, առավոտյան մեջը լիքը ձկներ
կուտակված կըլլային:

Ես իմ հորս ու մորս մեկ հատիկ զավակն էի: Յո-
թը տարեկան դպրոց գացի, հագիվ այր, բեն, գիմ սոր-
վեցա, աղոթք սորվեցա: Մեր եկեղեցին գետնափոր էր,
իջնում էինք աստիճաններեն վար, մեջը մկարներ. պա-
տերին խաչեր կային:

Հայրս մեռեր էր արդեն: Օր մը քեռիս եկավ մա-
մայիս ըսավ. «Պատրաստվիր, ուխտի պիտի երթանք,
Մշո սուլթան Ս. Կարապետ»:

Այդ մեծ ուխտատեղի էր: Հոն գալիս էին Սեբաս-
տիայեն, Բաբերդեն, Ռերջանեն, Ակնեն, Քեմախեն:
Ծամփան ցույց էին տալիս առաջնորդները: Մեր գյու-
ղից չորս օր էր ոտքով: Քեռիս ինձի ու մամայիս նստեց-
րել էր ձիու վրա, ինքը ոտքով գալիս էր մեր կողքից:
Բարձրանում էինք լեռներ, իջնում էինք ձորեր, հետեր-
նիս տանում էինք մատաղացու անասուններ, որոնց
հատուկ ցուցակագրում էին:

Ս. Կարապետ ուխտավայրը քառասուն սենյակ
ունեւր վանքին մեջը: Ս. Կարապետին գերեզմանը գմբե-
թին տակն էր. ով հիվանդ ուներ՝ բերում էր, որ առողջա-
նա: Առավոտյան վեր կացանք, տեսանք մեծ դազան-
ները դրված են, վառելիք փայտերը շարված: Մատա-
ղացուները եփվում են: Ս. Կարապետը ցածր տեղ էր,
շուրջ բոլորը բլուրներ են, ձորերի մեջ ջրեր, առվակներ
էին հոսում: Ամեն տեղ ընկույզի և այլ պտղատու ծառեր
էին: Մամաս ըսավ՝ այս գիշեր ինչ երագ տեսնաս, միտ-
քըդ պահե: Ես տեսա, որ Հալեպ քաղաքին մեջն եմ և
իմ խաղընկերներին կորցրել եմ: Մուտ է: Ես ընկել եմ
մի տեղ: Մեկը եկավ, ձեռքես բռնեց, ինձի լույս տեղ հա-
նեց: Արև տեսա:

Այվազ քեռիս ըսավ. - Էս երեխան երագին մեջը
Հալեպ քաղաքն է տեսել, խե՛ր ըլլա:

Ուխտավորներեն զատ թուրք և քյուրդ բնակիչ-
ները ևս հավաքվում էին, մատաղ ուտում մեզ հետ, մեզ
հետ ուրախանում, երգում, պարում: Ս. Կարապետին
գերեզմանի վրա հիվանդներ էին բերում, որ բուժվեն:

Մենք հյուրընկալվեցինք մի հայու տանը: Հետո
վերադարձանք, եկանք մեր տունը: Աշուն էր: Դավիթ
հորեղբայրս ուզում էր մեր երկու տարեկան դուռնի մոր-
թել, մեկ էլ երկինքը մթնեց, արևը խավարեց: Մեծ մար-
դիկ ըսին. «Աս լավ նշան չէ. աղետ պիտի լինի»:

1914-ին մի առավոտ կանուխ մի խումբ ժան-
դարմներ եկան: Հորեղբայրս ներս մտավ և իր տղա
Հովհաննեսին ու ինձ խիստ պատվիրեց, որ դուրս չել-
լանք, դուրսը ժանդարմներ կան: Ինքը ճրագը վառեց,
իսը բռնեց իր երեսին, որ սևնա ու մաշկը դեղնի:

Մանուկ աղան մեր գյուղապետն էր: Ան ուներ

մի գզիր: Այդ գզիրը եկավ հորեղբորս ըսավ. - Ելի՛ր,
Մանուկ աղան քեզ է կանչում:

Հորեղբայրս ըսավ տնքալով. - Ես հիվանդ եմ:

Գզիրը գնաց: Եկավ մի ժանդարմ: Ճրագը վա-
ռեց և հորեղբորս երեսը նայեց, բայց քանի որ հորեղ-
բայրս մոխը պահել էր երեսին վրա, դեմքը հիվանդի
տեսք էր ստացել, հորեղբորս թողեց անկողնին մեջ,
եկավ գնաց:

Դրսումբոլոր գյուղի տղամարդիկ հավաքվեցին,
գաղտնի ժողով գումարեցին և որոշեցին ինքնապաշտ-
պանության դիմել: Բայց գյուղապետը՝ Մանուկ աղան,
ըսեւր էր՝ չի կարելի:

Այնինչ, մերոնք արդեն լսել էին, որ Սարիղամի-
շից հայ արքայականներ են գալիս և հերթը մեզ պիտի
հասնի: Տղամարդիկ մտածում էին փախչել, բայց գյու-
ղը պաշարեցին: Առավոտը ելանք, որ հովիվները ոչ-
խարները պիտի արոտ տանին, բայց ժանդարմները
գյուղը շրջապատել էին:

Առաջին հերթին ժանդարմները Մանուկ աղա-
յին բռնեցին, ձեռքերը ոտքերը կապկպած տարին ավե-
րակ մի փայտաշեն տան մեջ, նրա չորս կողմը խոտ
լցրին. վրան ալ նավթ լցրին ու վառեցին: Գյուղին տեր-
տերին ալ կանչեցին, որ նրա այրված ոսկորները հա-
վաքի լաթի մը մեջ ու տանի թաղի: Աս ձևերով սարսափ
էին առաջացնում ժողովրդին մեջ, առաջ գլխավորնե-
րին ոչնչացնելով:

Մյուս օրը առավոտ կանուխ նորեն պաշարեցին
գյուղը: Արդեն տղամարդկանցից շատերը փախել էին
գյուղից, բայց մնացողներ դեռ շատ կային: Իմ հորեղ-
բայրները փախել էին: Դավիթ հորեղբայրս փախել էր
թուրքական բանակից. եկել էր գյուղ: Ցերեկները գնում
էր գյուղից դուրս, թաքնվում էր. խոտի դեզերի մեջ, գի-
շերը գալիս էր տուն՝ քնում:

Մեզ պաշարեցին, ըսին. «Հայդե՛, պատրաստ-
վե՛ք, պիտի գնանք ավելի լավ տեղ»: Ժանդարմների
հետն ալ մի խումբ չերքեզներ կային պատրաստ, որ
սկսեն մեզ թալանել:

Կեսօրին ժամը մեկն էր: Երեք հարյուր տնեցիներ-
րիս հանեցին գյուղեն դուրս: Ով դրամ ուներ՝ հետը
վերցրեց: Մեր գյուղեն մեկուկես ժամ հեռու Չամուրլու
գյուղը կար, հորեղբորս աղջիկը՝ Սրբուհին, մինչև հոն
քայլում էր, բայց էլ չկարողացավ քայլել: Մենք նրան
թողինք, առաջ անցանք: Հասանք մի մեծ գետի, ադ
Մամախաթունի գետի խառնման տեղն էր: Էդ գետեն
անցանք: Հայրապետ հորեղբայրս իր զավակները՝
Աղունը, Վարվառան տասնյոթ տարեկան, Միմասը՝
քսան տարեկան, Ստեփանը՝ տասնհինգ տարեկան էր:
Այնպես որ, հինգ հոգի նրանք էին: Իսկ Դավիթ հորեղ-
բայրս Շուշան անունով աղջիկ մը ուներ. Պայծառը նոր
էր ամուսնացած, իսկ Սրբուհին մնաց պատին տակը:
Սահակ հորեղբորս երեխաները և կինը՝ յոթ հոգի էին:
Վարդան հորեղբայրս, Մարիամը, Զաբելը, Փիլիպոսը,
Մայրենին, ես ու մամաս ալ: Բոլորս տասնյոթ հոգով
արքայ էլանք: Մեզի տարին, Մամախաթունի գետեն
անցանք: Մուրը կոխել էր արդեն: Մեկ էլ տեսանք՝ Դա-
վիթ հորեղբայրս ու մի ժանդարմ գալիս են: Եկան: Հոր-
եղբայրս ինձի սիրեց, համբուրեց: Ժանդարմը գեներ

ուսին կայնած է: Մեզի քարավանին մեջեն դուրս հանեց: Հորեղբայրս մորս ըսավ. «Թող Առաքելը հետս գա: Ես կաշառել եմ աս ժանդարմին, պիտի փախիմ: Ասի մեզի կփախցունեն»:

Մամաս ինձի չտվեց: Էդ գիշերը Դավիթ հորեղբորս վեց հոգինոց ընտանիքը փախավ դեպի Չամուռլու գյուղը: Ժամփին մի ձայն կլսեմ: Կտեսնան՝ մեր Արքունին է: Ժառին ճյուղերը կկտրեն, պատգարակ կշինեն, Արքունին վրան կպառկեցնեն, հետերնին կտանին քյուրդ ծանոթ Ղազոյի տունը, որ հանգստանա: Այնպես որ, բոլոր հորեղբայրներս փախան: Գնացել են, տեսել են Արքունին ալ հոն է: Հետո հորեղբայրներս կերթան Անդրանիկ գորավարին խումբը կմտնան: Հետո Անդրանիկը բոլորին տարել է Էջմիածին, էլ ժամանակ արդեն Խորհրդային Միությունը հաստատված էր: Երկու հորեղբայրներս Թիֆլիս կերթան, իսկ Դավիթ հորեղբայրս և տղան, որը խարբերոցի կին էր առել, գալիս հաստատվում են Կիրովականում (ներկայումս՝ Վանաձոր): Բայց քանի որ մեր ոսկիները թաղել էինք մեր փեթակներում տակի թումբերում մեջը, հորեղբայրս գնում է, որ ոսկիները բերի: Գնացել է ու չի վերադարձել: Էդ ժամանակ ես մի երագ տեսա, որ հորեղբորս գլխին այծի կոտոշ էր բուսեր: Ես զգացի, որ նա փորձանքի մեջ է: Անցեր է սահմանը և սպանել են:

Մենք՝ ես ու մայրս, մնացինք աքսորի ճամփաներում: Մոտ քսան հոգի ենք: Մամախաթունի գետի մոտից մեզ քայլելով տարին, Կոթերի կամուրջից անցանք, հասանք Դերսիմի լեռները, որտեղ քյուրդացած հայեր են: Այնտեղ հայկական գյուղ մը կար՝ դատարկ էր: Տուն մը մտանք, տեսանք մարդ մը անկողնին մեջը սպանված, որդնտած պառկած է: Տուները խարաբա մնացած էին: Մենք վախեցանք, ետ դարձանք: Մի քյուրդ իր թաշկիմակին մեջը հաց պանիր ուներ: Մամաս իրեն ոսկի տվավ, առավ ու կերանք: «Բանի օր քան չէինք կերել: Մեր քարավանը վեց-յոթ հարյուր հոգի կին, երեխա էինք: Տղամարդ չկար: Հաջորդ օրը, յալլա՛, նորեն մեզ ստիպեցին քայլել: Աղջիկներին, կիններին փախցնում էին, տանում, բռնաբարում էին, մեզ թալանում էին: Մայրս ինձ աղջկա հագուստ էր հագրել: Ձեռքես բռնած տարավ առվակի մը մոտ՝ ջուր խմելու, տեսանք չորս-հինգ աղջիկներ կիսամերկ, սպանված ընկած: Մենք սոված ենք, ծարավ, անտեր: Օրերով քայլել ենք, ոտքերնիս ուռած, վիրավոր, արյուններում մեջը: Կինները, աղջիկները երեսներնին ցեխ էին քսում, որ իրենց չփախցնեն»:

Հասանք Երզնկա: Էնտեղ մի կամուրջ կար, անցանք, ճամփին եզերքը թուրքերը կայնած են, մեր վրայի հագուստները քաշում, հանում, տանում են: Մեկն ալ իմ ձեռքես բռնեց, սկսավ քաշքշել: Մայրս մյուս կողմեն կքաշե, չի ձգեր, որ ինձ տանի: Չենք կրնար քայլել, հոգնած ենք: «Բայլած ժամանակնիս իրար ենք կորցնում, քանիսներին հենց քայլելու ժամանակ կացիններով սպանում էին, քանիսներին փախցուցին: Մի հատ տերտեր կնկա հագուստ էր հագած, բայց մատնել էին, ժանդարմները բռնեցին նրան, ճամփին փշերը հավաքեցին, գլխին պսակ դրին, ականջներեն գանգակներ կախեցին, ոտքերում տակն ալ փուշեր կա-

պեցին, ըսին՝ դե հիմա պարիր: Դեմքեկ զարկին, որ պարի: Բայց նա հազիվ մի քանի քայլ ոտք գցեց ու մտավ: Էդ ժամանակ մի թուրք եկավ, ժողովուրդին ճեղքելով, սկսեց կացինով կոտորել ում որ պատահեր: Յոթ օրեն հասանք: Հորեղբորս կնկան գիրկը երեք տարեկան երեխան կար: Ժանդարմ մը խլեց երեխային, գցեց գետը: Բլուրի պես տեղ մը մեզի հավաքեցին, բերին ամեն մեկիս մի պզտիկ բուռ գարի բաժանեցին: Մենք այնքան անոթի էինք, որ սկսանք ձիերու պես ուտել ադ գարին: Չեմ ուզում հիշել աս բոլորը...

Մեկ ալ տեսանք չորս - հինգ հազար հոգի նոր քարավան մը բերին Բաբերդի, Սեբաստիայի կողմերեն: Մենք մինչև հասանք Ակն այնքան շատցանք նոր գաղթականներով, որ դարձանք մոտ տասը հազար: Ակնա բաղերի մեջ քարավան մը կար, որ լիքը կնիկերեխա էին, մեջները մի տղամարդ չկար: Էնտեղ մեկ գիշեր մնացինք: Մամաս իմ ձեռքը բռնել էր: Մեզի հետ էր Վարդան հորեղբորս աղջիկը: Անցանք գետը: Գացինք, գյուղ մը կար: Գացինք, որ հաց ուզենք: Ժար չունենք: Մեկ էլ երկու կնիկ եկան էս Վարդան հորեղբորս աղջկան քաշքշեցին ու տարան: Մենք ալ լալով եկանք մերոնց մոտը: Էնտեղ մի ամիս մնացինք: Մի առավոտ ելանք, որ Փառանձեմը մեռեր է, ծծկեր երեխան ալ ծիծը բերանը մնացեր է: Ձեռքերով փոս փորեցինք, երկուսին ալ թաղեցինք: Գիշերները գալիս են, աղջիկներին փախցնում են, երեխեքին տանում են: Ինչ որ անմարդկային է՝ անում են:

Տասնհինգ օր հոն մնացինք: Հետո եկան ժանդարմները, մեզի մտրակներով ծեծելով կստիպեն. «Յալլա՛, ելե՛ք, քայլե՛ք»: Ժանդարմները առջևեն, ետևեն, քովերեն, մեզի շրջապատած են, բայց իրենք ձիերի վրա են, իսկ մենք՝ ոտքով: Ժողովուրդին տանում են: Քյուրդ կինները հաց, ջուր են բերում, որ ծախեն, ժանդարմները չեն թողնում, որ մոտենանք: Մայրս իր խրոխային մեջը մի ոսկի ուներ պահած, գաղտնի տվավ մի կնոջ, ջուր առավ: Ժանդարմները ժայռերից գլորում են, սպանում են, հաց չկա: Չեն թողնում առնենք: Եթե զավակը ճամփին մնա, մայրը չի կրնար վերցնել: Գլխին զարկում են, որ չմոտենա իր մեռնող զավակին...: Էսպես մեզի հասցուցին Արաբկիր: Մամաս ինձի շալակեց, քանի որ շատ հոգնած էի, և ոտքերս արյունոտվել էին:

Մի մարդ ու կնիկ ինձի մամայիս գիրկեն հափշտակեցին ու տարին: Մամաս լաց է լինում, ես լսում եմ նրա լացի ձայնը: Ես էլ եմ լաց լինում, բայց ո՞վ է լսողը: Ինձի տարին իրենց տունը, մի երեխայի օրորոցին քովը, ձեռքս դրին օրորոցին վրա, որ օրորես: Էդ գիշեր քնեցի էդտեղ: Առավոտը շուտ արթնացա: Տունեն կամաց դուրս ելա, ցանկապատեն ցատկեցի, բարակ ճամփով սկսա վազել: Վազեցի մինչև իջա ձորին մեջ, առու մը կհոսեր: Ծառերում մեջեն գացի, գացի, ծառերում մեջեն դուրս ելա, տեսա՝ խանութներ կան: Նայում եմ մարդկանց, ուզում եմ մամայիս գտնել: Միտքես ամեն ինչ անցնում է: Մեկ ալ տեսա մի խումբ կնիկներ՝ գլուխներնին փաթեթված ետ նայեցին, տեսան ինձի, ես ալ տեսա, որ քեռուս կնիկ է: Անոնք ինձի տարին մամայիս մոտը: Տեսա՝ մամաս հիվանդ պառկած է: Ինձի

տեսավ, վրան քիչ մը հոգի եկավ: Էնտեղ ալ տասնհինգ օր պահեցին: Թույլ չեն տալիս, որ գնանք: Հետո Արարկիրեն դուրս եկանք: Գացի՛նք, գացի՛նք: Ծամփի՛ն ձմերուկ, հաց բան ծախում են, բայց մեզ չեն թողնում առնենք: Մեզի բերին գետին եզերքը: Ամեն իրիկուն մի դալալ է կանչում: Էդ էլ մշեցի տերտեր է՝ մահմեդական է դարձել, մեզի քարոզ է կարդում, որ մենք ալ մահմեդական դառնանք. «Հե՛յ, ժողովուրդ, հայութենեն վա՛ր անցեք, մահմեդականություն ընդունեք, որ ապրե՛ք»:

Էդտեղից նավակներ եկան: Ամեն մի նավակի մեջ քսան, երեսուն հոգի լցվում են: Ամեն անգամ երկու նավակ է գալիս: Երբ նավակը գալիս է, տերտերը աւսում է. «Ով փող ունի, թող տա, թե չէ՝ ջուրը պիտի մետեն ձեզի»: Արդեն մի քանիսին ալ ջուրը նետեցին, որ բոլորը տեսնան ու վախճան:

Արդեն աշուն է գալիս: Մենք հասել ենք Եփրատ գետի ժայռերի վրա: Մեզ բաժան-բաժան ըրին: Էդ մահմեդական դարձած տերտերը կանչում է. «Աբաստացիներ՛, խարբերոցիներ՛, մալաթիացիներ՛, խումբ-խումբ առանձնացե՛ք»: Էդ խմբերին տարին ուր՝ չգիտենք: Մեզի բերին ծեծելով, ոմանց սպանելով, բերին Քոշին գյուղը, ուր հիսուն հայ ընտանիք կա եղեր: Բայց դատարկ էր: Մեզի բերին էդ գյուղի գերեզմանոցը, որ հոն մնանք: Հոն ալ մի աղբյուր կար: Քիչ մը անդին տեսանք քարայր մը կա, մեջը ադ գյուղի հայերուն լցրել են, զնդակահարել են, հետո ալ վառել են: Ես տեսել եմ նրանց կմախքները քարայրին մեջը՝ իրար վրա դիգված:

Երկու օր վերջը մեզ ասին. «Յալլա՛, ելե՛ք, քայլե՛ք»: Նեղ ճանապարհով մեզ ետ դարձրին մի հարթ տեղ: Չորս կողմը խաղողի այգիներ: Մեզ նստեցրին գետնին: Մի կարպետ օգեցին գետնին: Մեկը բոռաց. «Ժողովու՛րդ, ով ինչ ունի՛՝ զարդեղեն, թող իր ձեռքով բերի դնի էս կարպետին վրա»: Ես չէի գիտեր, որ մայրս ոսկե գերդանլըխ ս օղեր ունի եղեր թաշկինակին մեջը կապած: Մեր ետևն ալ փշոտ չիչխանի թփեր են: Մամայիս հետ գացինք: Էդ թփերի տակը մամաս հողը փորեց, թաղեց էդ թաշկինակը ու ինձ ըսավ. - Եթե ողջ մնանք, էստեղ եմ թաղում, կհիշես:

Իսկ ժանդարմը դեռ կանչում էր. «Ով ինչ ունի թող բերի իր ձեռքովը էս կարպետին վրա դնի»:

Քոլորն իրենց ունեցվածքը տարին դրին, կարպետը լցվեց: Մի նեղ անցք կազմեցին: Չորս հոգի մի կողմը, չորս հոգի մյուս կողմը կեցան: Մեզի մեկ-մեկ անց են կացնում ու վրանիս ստուգում են: Մեկ ալ տեսանք՝ խումբ մը մարդիկ, ձեռքերն են կացիներով. դանակներով, կնիկները տոպրակներուն մեջը քարերով եկան մեզ վրա: Ժանդարմները ետ քաշվեցին: Անոնք՝ առաջ եկան: Մեզի քեցին ժայռի մի ծայրը՝ Եփրատ գետի եզերքը: Ետևից գարնում են. գցում են Եփրատ գետը: Էդտեղ անհաշիվ մարդ սպանվեց: Մեկ էլ տեսա՛ գլուխս ճեղքվել է, աչքիս տակը ծակվել է: Ես ընկած եմ, վրաս երեսուն-քառասուն հոգի կա ընկած, գլուխս միայն դուրսն է մնացել: Ոտքս կոտրված է, ցավում է: Աչքս արյուն է լցված, բայց դեռ տեսնում եմ: Տեսա մի ծեր, մորուքով մարդ ու մի տղա ինձ են նայում, իսկույն աչքերս փակեցի, որ իբր թե մեռած եմ:

Անոնք մի քանիսին քաշեցին-քաշքշեցին, իմ վրայից հանեցին: Մեկ ալ զգացի, որ ես ընկա ցած, բայց վարը գետին մեջը չեմ, այլ՝ ծառերի ճյուղերին վրան եմ ընկած: Անոնց երթալեն վերջը, ելա, որ փախնեմ: Չեմ կարողանում քայլել: Քաշքուտվելով ոտքի ելա, ձեռքս կրպավ ծառի մը ճյուղին, տեսա վարը՝ պարապ է՝ քարայր է: Սողալով մտա մեջը: Բնկած մնացեր եմ՝ ո՛չ քնած, ո՛չ արթուն: Մղձավանջի մեջ ընկա, ինձի թվում է, որ ես մամայիս քովն եմ: Մեկ ալ ուշքի եկա, տեսա երկու կին եկան: Անոնց հագուստներն ալ արյունոտ են: Ներս մտան քարայր: Ես գետնին փոկված եմ, զգում եմ, ցուրտ է: Գիշերը անոնք ալ մնացին էդ քարայրին մեջը: Առավոտյան արևը ծագեց: Տեսանք թուրքերը եկան ձեռքերն են թուրերով, կացիներով, մահակներով: Եկան էդ երկու կնիկների հագուստները վրաներից հանեցին: Նրանք էլ մնացին մորե մերկ: Ես ալ ընկած եմ գետնին՝ չորցած արյուններուն մեջը: Հետո մի խումբ թուրքեր նորեն եկան: Չգիտեմ էլ ինչ եղավ: Ես ընկած եմ գետնին անզգա: Ինձ թվում է՝ ձայներ են գալիս, կարծում եմ մայրս է, բայց դա միայն ինձ էր թվում: Մութը կոխեց: Էդ երկու կնիկները մորե մերկ նորեն եկան, վիրավոր, տկլոր, սոված: Երևի հուսահատությունն իրենց ձգեցին ձորը՝ հոն ալ գետն է հոսում, երևի խեղդվեցան, մեռան:

Առավոտյան լույսը բացվեց: Ականջիս մի ձայն եկավ: Հազիվ աչքիս մեկն է բացվում: Նայեցի, տեսա հորեղբորս աղջիկը՝ Շուշանն է: Տեսավ ինձի վիրավոր՝ արյուններուն մեջը, լաց եղավ ու կորավ: Մեկ ալ տեսա մայրս եկավ: Էդ աղջկան շեցրեց, խմացրեց ինձ: Տեսա՛՝ մորս խրխան ամբողջ արյուն է: Ծակատի վրայի կաշին բացված է, ոսկորն է երևում: Մայրս չորով կապեց ճակատը: Շուշանին ալ մատներն էին վիրավորված: Ան ինձմե երկու տարի մեծ էր: Մայրս ինձի փաթեց իր արյունոտ խրխային մեջը: Մեկ ալ տեսանք՝ երկու քյուրդ եկան: Մամայիս ըսին. - Եկեք ձեզի տանենք:

Մամաս ըսավ. - Մենք մեռած ենք արդեն:

- Քույրի՛կ, մենք ձեր հացը կերել ենք, - դուն մի ըսեր, դրանք քյուրդ բոշաներ են, որոնք գալիս էին մեր դռան առաջ ծառի տակը ապրում էին, մաղ էին հյուսում, ծախում: Ծաբաթներով հոն մնում էին ու հետո գրնում:

Էդ բոշան ըսավ. - Քույրի՛կ, դուն մեզ չես կարող հիշել, բայց մենք քեզ կհիշենք: Դուն մեզի հաց, կարագ, մածուն կբերեիր, որ մենք ուտենք: Մենք չենք մոռցած քո ըրած լավությունները:

Մամայիս ձեռքը բռնեցին, ինձ ալ գրկեցին, Շուշանին ալ հետերնիս առին ուրիշ քարայր մը: Էդ Եփրատին եզերքը, ծառերուն վրա մորթված ընկած մեռելներուն դիակները այնքան շատ էին, կարծես թաշկինակներ են փոկված ծառերուն ճյուղերուն վրա:

Էդ բոշաները գացին մեզի համար հաց, ջուր բերին: Կերանք, ուշքի եկանք: Անոնք քովը լուցկի ալ կար, տվին մամայիս: Մամաս ադ լուցկիով վառում էր իր արյունոտ շորերը և մոխիրը մեր վերքերուն վրա կղներ:

Այնպես որ, մեր կյանքը էդ քյուրդ բոշաները փրկեցին:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՐԻՋԱՆԻ ՕՀԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԿԱՄԱԽ)

Մնկել եմ 1902 թվին Քեմախի Գոմիկ գյուղում: Հայրս՝ Միրիջանը, մայրս՝ Հնազանդը իրենց չորս երեխաներով՝ երեք տղա, մեկ աղջիկ, ապրում էին հանգիստ: Ճորենը աճում էր, սելավը ջրում էր մեր այգին: Ես մի տարի դպրոց եմ տեսել, տառերն եմ սովորել: Մեր գյուղը զուտ հայություն էր, բայց երեք-չորս հարյուր մետրից հետո թուրքեր էին ապրում: Ձորը բաժանում էր մեզ նրանցից: Մենք վերևի մասումը գնում էինք ուխտի: Այդ վանքի կողքը փշատեմի կար, ով գնում էր, մի շյուղ էր բերում:

Նախքան տեղահանությունը դեռ լուր չուներինք, քանի որ հաղորդակցության միջոցներ չկային: Մի անգամ մի մեծ բանակ եկավ, ոչ թե զինվորների, այլ՝ ամբոխ էր՝ ուղտերով, ջորիներով, էջերով: Դրանք եկան, լցվեցան մեր գյուղը, կալերում, դաշտերում, կտուրներին տեղավորվեցին, որպեսզի մերոնք կերակրեն իրենց: Դրանք հազարի չափ գաղթականներ էին, նաև կենդանիներն ալ վրան: Բոլորը սոված էին, ուտելիք չուներին, բան չուներին: Էդ գաղթականներից մենք իմացանք, որ տեղահան են եղած: Առաջին օրը կերակրեցինք: Ձիերը, էջերը կոխկրտում, ավերում էին ամեն ինչ, փչացնում, ոտնատակ էին անում, բոստանները ոչընչացնում էին: Վերջապես դրանք գնացին:

Արդեն մեզանից 18-60 տարեկանը զինակոչ էին տարել, մնացել էին կիները, պառավները և երեխաները: Մորեղբորս էլ բանակ էին տարել: Հայրս Պոլիս էր գնացել, էնտեղից Բուլղարիա էր անցել: Մորքուրայրս՝ մորաքրոջս ամուսինն էլ բանակ էր գնացել: Էնպես որ, գյուղը անտեր էր մնացել:

Մեր գյուղը 1914 թ. կեսերին տեղահան արեցին՝ պատճառաբանելով, որ ոռոսական սահմանին մոտ ենք: Եկան ծանուցում արեցին. «Վաղը պիտի տները թողնեք, պիտի երթաք»: Կիները սկսեցին գիշերը պաշար պատրաստել, հաց, բաղարջ թխեցին, բուլղոր վերցրին հետները: Մենք երեք երեխա էինք և մայրս: Մեծը ես էի: Ամեն մեկս մի տոպրակ վերցրինք: Կենդանիներ չկային, քանի որ բոլոր կենդանիները արդեն թուրքերը տարել էին: Հայրիկս Բուլղարիա էր, նամակագրությունը կտրվեց: Մենք տեղահանվեցինք: Հաջորդ օրը ճանապարհ ընկանք: Մեր գյուղից մինչև քաղաք ութ կիլոմետր էր: Մեր ճանապարհին պետք է թուրքի գյուղերով անցնեինք, բայց մեզ չթողին, շրջանցեցինք: Եվ մի քանի ժամվա ճանապարհը մի օր տևեց: Քարավանի մի ծայրը գյուղումն էր, մյուս ծայրը՝ հեռու: Առաջին գիշերը մեզ հանգիստ տվին, նստեցինք մի տեղ ուտելու: Նույնիսկ երկու թուրք ոստիկանների էլ հյուրասիրեցինք: Գիշերը քնեցինք, բայց ծերունիները խորհրդակցում են, որ արթուն մնան, որ ջահել աղջիկներ կան: Ոմանք արթուն պահակ կանգնեցին: Հաջորդ օրը Մանուշկե գետի ուղղությամբ գնացինք: Այդ գետի խառնարանում, քարքարոտ բարձունքի վրայից երևում էր

ներքևը: Մեզ տարին մի տափաստան և եղ, որ հանգը տանանք: Քիչ-քիչ ժողովուրդը գալիս էր: Երկնքից կրակ էր թափվում, ջուր չկա, կաթիլ-կաթիլ մի աղբյուրից ժողովուրդը ջուր էր բերում: Բացատ էր: Մեզ չէին թողնում, որ Եփրատի ջուրը խմենք: Մեր Թոքատի տաներկու գյուղից երեք գյուղ չներկայացան: Դրանք իրենց տները կրակի էին տվել ու սարն էին բարձրացել:

Թուրքի ժանդարմները քիչ էին: Մենք հազար-հազար հինգ հարյուր հոգի էինք: Մեր ճանապարհը շարունակեցինք մինչև հոկտեմբերի վերջը: Ծանապարհին ընկնողներ, մեռնողներ՝ շա՛տ, ոմանք ճահիճի ջրեր էին խմել, հիվանդացան ու մեռան: Մեզ տափաստաններով էին տանում, իբր թե՛ գյուղացիները մեզ չըկողոպտեն: Մի օր եկան, հարձակվան մեզ վրա, ուզեցին մեր հարսին փախցնել՝ երեխան գիրկը: Մեծ մայրս չթողեց, խփեցին գլխին, լեզուն կապվեց: Վեռիս թուրքի բանակից փախստական էր, մեզ հետ էր գալիս: Նա չհամբերեց, թուրքի գլխին մի հատ խփեց: Նա մեռավ: Տեղնուտեղը, սուս ու փուս թաղեցինք, ճանապարհը շարունակեցինք: Գնում ենք գյուղի մոտով: Ոմանք մոտեցան գյուղացիներին՝ պաշար գնելու: Ժանդարմները չթողեցին, բայց տեսան, որ մենք փող ունենք: Մի ժայռի մոտ հասանք: Ջուր կար, մի քանի ուտենու և թթի ծառեր կային: Այդ ծառերի վրա ոչ տերև մնաց, ոչ մատուղաշ շյուղ: Մերոնք բոլորը սոված էին, սկսեցին ուտել: Ամեն մի ընտանիք մի ապառաժ քարի տակ ծվարեց: Մայրս էնտեղ մեռավ: Վույրս մահացել էր արդեն: Մենք նրանց երանի էինք տալիս, որովհետև գաղթի ժամանակ ինչ որ մենք տեսանք, մահից ավելի վատ էր:

Հաջորդ առավոտ հայտնեցին, որ պիտի շարժվենք: Ես մորս շիրիմի վրա դրված քարի վրա փորագրեցի «Պ. Ղ.», այսինքն՝ Պայծառ Ղազարյան:

Մեզի տարին առաջ: Ներքևը կիրճ էր: Էղտեղից հազիվ մի սալ կանցներ: Մեզ տարին լցրին այդ կիրճը: Ակսվեց կոտորածը: Ինչուվ կարող էին՝ երկաթով, դանակով, դաշույնով, սուրով: Անչափահաս տղա, աղջիկ տարբերություն չկա՝ փախցնում են բոլորին: Գյուղացիների խուժանը եկավ, սկսվեց կողոպուտը: Կիրճի բերանը փակել էին, որ չփախչենք: Վերևը ապառաժ էր: Ներքևում՝ կոտորում են մեզ: Մեր տասնմեկ հոգիանոց ընտանիքից երեք հոգու՝ մորաքրոջս երկու աղջիկներին և ամուջայիս կնոջը փախցրին, մորեմերկ մերկացրին: Իմ մորեղբայրը, որ թուրքի բանակից փախել էր, կանացի շորերով էր, ըսավ. «Ել չեմ կարող համբերել»: Կնիկի շորերը վրայեն հանեց, մնաց տակի շորերով, երկու թուրքի սպանեց, նետվեց կիրճից ներքև, բայց հետո քարերով իրեն սպանել էին: Արդեն երեք հոգու առևանգել էին, մնացել էինք ութը հոգի: Ամբողջ մեր շրջապատը դիակներ էին: Վիրավոր մահամերձները ջուր էին ուզում, բայց տվող չկար: Քանի որ ջուրը ութ կիլոմետր հեռու էր: Դիակներում վրայեն անցնելով,

մենք նայում ենք, թե ծանոթ մարդ կգտնենք: Մորաքույրըս ընկալ մի աղջկա վրա, լաց է լինում: Ռու մի ասա իր աղջիկն է: Մազերը պոկում է, կուրծքը պատռում է: Քեռակինս ասաց. «Սա մեր աղջիկը չէ, քանի որ մեր աղջկա մազերը սև էին ու երեսին խալ ունեք»: Նոր մորաքույրս հիշում է, որ դա իր աղջիկը չէ: Վեր կացավ: Սկսեցինք քայլել: Ինը գյուղ կոտորել են: Մնացել ենք չորս հարյուր հոգի: Եկանք, հասանք աղքատի մոտ, ուզում ենք ջուր տանել էր վիրավորներին, բայց արդեն հեռու ենք: Ես հիշեցի, թե ինչպես մի ողջ կնոջ մատն էին կտրում, որ մատանին դուրս գար մատից: Ակամջիս դեռ լսում եմ վիրավորների նվոցը՝ ջու՛ր, ջու՛ր: Մենք մորեմերկ ենք, արյունների մեջ: Մենք սոված ենք, ուտելիք չկա: Ետ գնացի, մամայիս գերեզմանի քարը գտա. սկսա լալ. «Մամա՛, վե՛ր կաց, մեզի ալ տեղ տուր, քովդ գանք» բայց՝ ձայն չկա: Մեկ ալ տեսա՝ մի հատ թրքուհի եկավ ջուր վերցնելու: Ես սկսա նրա հետ խոսակցիլ: Մի քիչ կաթ, մածուն եմ ուզում: Բերեց փիլիպ, մածուն՝ չադրայի տակը պահած: Է՛նտեղ ծանոթ թուրքերը դուրս եկան, որոնք մեր պապերի հետ ծանոթ են եղել, հայրս դրանց տղաներին ատաղձագործություն է սովորեցրել: Ծանոթ թուրքերը ինձ առան պահեցին: Բայց հետո, երբ ուսական գործը մինչև Քեմախ հասավ, ես էլ թուրքերի հետ աքսորվեցի, եկանք մինչև Սեբաստիա: Էդ թուրքը, որ ինձ տանում էր իրենց հետ, ուզում էր ինձնից ազատվել՝ կրակեց ինձ վրա, ոտս վիրավորեց: Ես Դեր-ջանից կաղալով գալիս եմ, որ միանամ ուսական գործին: Մի թուրքի կին ինձ մեղքացավ, վերցրեց խնամեց: Դրա ամուսինը չավուշների պետն էր:

Հաջորդ օրը թնդանոթի ձայներ լսեցինք: Ես թուրքերից բաժանվեցի, ետ մնացի, քարերի տակ թաքնվեցի: Տեսա մի պահակ գալիս է, մեկ՝ առաջ է գնում, մեկ՝ ետ է նայում: Ես քարի ետևից դուրս եկա: Արդեն

գիշեր էր: Էդ մարդը ասաց. - Օղլու՛մ, արի՛ գնանք մեր տունը:

Գիշերով եկանք էդ մարդի տունը: Նա երկու երեխա ուներ: Ամբողջ ձմեռը ինձ պահեց: Ես նախիր էի արածացնում: Ամառ եկավ: Արդեն 1916 թիվն էր: Մի օր երկրաշարժ եղավ, ոտքերնուս տակը հողը ակոս-ակոս եղավ: Գնացի մեր Եմիչել գյուղը, տեսա գյուղը չկա Ալիս գետի ակին: Ես մերկ եմ, ոտս բոբիկ, շոր չկա վրաս: Մի թուրք զինվոր ինձ վերցրեց ձիու վրա, տարավ իրենց զինվորական հավաքատեղին: Է՛նտեղ վիրավորներ էին բերում: Ինձ առին, վիրավորների հետ դրին, հասանք Սվազ: Ինձ հանձնեցին թուրքական որբանոց: Ը՛նտանիքիս հետ կապը կորցրած, մնացի չորս տարի թուրքական որբանոցը: Ոչ ոք չգիտեր, որ ես հայ եմ:

Հետո մինչև 1922 թիվը ամերիկյան որբանոցը մնացի: Երբ Քեմալը եկավ, Սամսունեն Հունաստան եկա, Սալոնիկից Ռումինիա եկա: Հարց ու փորձ արի: Գտա հորս: Հայրս երկրորդ անգամ ամուսնացել էր ուրիշ կնոջ հետ:

1928-34 թթ. Ռումինիայում Լուանաչ շապիկավորներ դուրս եկան: Դրանք հետապնդում էին օտարների՝ հրեաներին: Ես Ծահումյան ակումբի անդամ էի, նաև ՀՕԿ-ի անդամ եղա:

1946-ին Ռումինիայից եկանք Հայաստան: Ամուսնացա, երեք տղա, երկու աղջիկ ունեցանք, նահատակ քույրերիս և եղբայրներիս անունները դրեցի:

Ես ցանկանում եմ, որ ինչ ես տեսել եմ, իմ թողնեքը չտեսնեն: Բայց դժբախտաբար տեսնում ենք նույնը: Ինչ մեղք ենք գործել, ում ենք վատություն արել: Ը՛նդամենը մեր իրավունքն ենք պահանջում, որ Արցախը մեզ տան: Երկրաշարժն էլ վրան եկավ: Իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև իմ ժողովրդի անցյալն է:

98 (98).

ԱՆՆԻԿ ՄԱՐԻԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1892 Թ., ԹՈՒԱԹ)

Մինչև 1915 թ. Թոխաթում էինք ապրում: Տուն, տեղ, այգի, ծառ, ծառաստան ունեինք: Բայց թուրքերը եկան, մեզ տեղահանեցին: Նախ՝ բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին, տարին սպանեցին: Մեր ունեցած-չունեցածին եկան, տիրացան: Ես երեք ազտիկ երեխայով մինչև Դեր Զորի անապատները քաշկոտվեցա: Անոթի՛, ծարա՛վ, տաք արևի տակ: Ամեն օր հիվանդություններ հարյուրներով մարդիկ էին մեռնում: Մեզնից խուճ-խուճ կհավաքեին, կտանեին ձորի մեջը, բալթայով կմեռցնեին: Քրոջս ալ իր երկու զավակներով տարին, սպանեցին ու փոսի մը մեջ նետեցին, բայց քույրս վիրավորված է եղած, իր զավակներուն և ուրիշ դիակներուն տակեն սողալո՛ւվ-սողալո՛ւվ եկած, մեզի գտած է: Ալ չգիտեինք՝ ուրախանա՞նք, որ քրոջս գրտանք, թե՛ լանք, որ երկու զավակներուն կորցրեցինք...

Երեք տարի քրոջս և զավակներուս հետ Դեր Զորում քարայրի մը մեջ ապրեցանք, որ գոնե իմ երեք ձագուկներուս ձեռք չիտան: Աստուծմե էր, որ հետս թելասեղ առած էի, թուրք զաբիթներուն կնիկներուն՝ հանըմներուն համար ասեղնագործություն կընեի, հագուստ կկարեի, որ ապրեիք: Հետո՛՛ հետո արաբ մարդու մը ձեռագործ սովեցի, ան մեզի արաբայի մեջ դրավ, Պոլիս հասցուց, Պոլիսեն ալ անգլիական զրահանավով Եգիպտոս գացինք:

1947 թվին Հայաստան եկանք: Բայց 1949-ին մեզի աքսորեցին Ալթայսկի կրայ՝ ...

* Իմա՛ Ալթայի երկրամաս, որի ստացակալած տափաստաններն էին աքսորում ստալինյան կարգերի համար անբաղձալի քաղաքացիներին:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՈՂՈՍԻ ԳԻՆՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Հայրս՝ Պողոսը, 1908-ին երեք երեխաներիս մոր խնամքին թողնելով՝ փախել էր Ֆիլադելֆիա, քանի որ հայերի վիճակը միախառնական չէր:

Արաբկիրը Անատոլոսի Մասուրեթ էլ Ազգիկ Խարբուր (Խարբերդ) նահանգի մեջ մի փոքր գյուղաքաղաք էր: Թուրք մուսուլմանները բաժանվում էին երկու մասի՝ շիա և սյունի. մեծ մասին ղզըլբաշ էին ասում: Այն հայերը, որոնք կոտորածից մի կերպ խույս տված էին, եկած ապստանած էին այստեղ:

Արաբկիրը հիանալի օդով, բարեքեր կանաչների մեջ թաղված, պտղատու ծառերով առատ էր: Ամեն տուն իր տան շրջապատով, առանձին տափարակ տանիքներով: Կապույտ քար կոչվող քիչ մը ցեմենտի հատկություն ունեցող կավ մըն էր, որը գերանները զերծ էր պահում խոնավությունեն: Տների կոտորները լողքարով՝ կապույտ հողով, ամրացնում էին: Հայերը մեծ մասամբ հացագործ էին կամ արհեստավոր: Բամբակի թելից գունավոր գլխաշորեր էին գործում: Ոչ մի թուրք արհեստավոր չկար: Հայերը նաև պղնձագործ էին, կլայեգործ, քրուտագործ, անուշագործ:

Արաբկիրը չորս եկեղեցի ունեցած է, բայց 1896-ի կոտորածին թուրքերը ավերել էին: Միայն մայր եկեղեցին կիսափուկ մնացել էր, որը հետո նորոգեցին:

Մեր սովորությունով, մահը երեք օր սուգ կապահեինք: Բարեկամները կհոգային և դրացիները կսպասարկեին սուրճի կամ հոգոցի ծախսերը: Տերը սևեր հագած, գիշեր-ցերեկ քովը միախառնող մը կունենար:

Հարսանիքը նույնպես երեք օր կտևեր: Զույգերու իրար սիրելը հազվագյուտ էր: Տղային կողմը աղջիկ կգտնար:

Կհիշեմ, Միհրան Սվազը անունով հոետոր մը կար: Միսաք աղային տունը հարգանքով ընդունեցին, սեղան դրին, ճաշեցին: Մարդիկ հավաքվեցին, ես ալ գացի: Լավ խոսում էր: Բոլորը ծափահարում էին: Ես փոքր էի, շատ բան չէի հասկանում, տասնչորս տարեկան էի, միայն մի բան միտքս է, ըսավ. «Ծակ տեսնեն՝ մուկ կըլլան, ջուր տեսնեն՝ ձուկ կըլլան»: Երկու թուրք ուստիկաններ եկան. պարոն Միհրան Սվազը շուտ ներսի աստիճաններից վար իջավ և վարի դռնից անհետացավ: Ուստիկանները ներս մտան հարցուցին, սեղան հրամցուցինք. ըսինք՝ այդ մարդը հոս չի եկել: Տեսան, որ սեղանին իրենց փնտրածը չկա՝ գնացին: Արդեն 1912-14-ին մեր դպրոցները փակեցին: Հանկարծ պայթեցավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան ալ գորաշարժ հայտարարեց Գերմանիո կողքին, տասնութ-քառասունհինգ տարեկանը զենքի տակ առավ՝ համաձայնականներու դեմ կռվելու: Մեր ընտիր երիտասարդներուն ալ տարավ, որ կովին ոռուններուն դեմ: Անոնց մեջ էր նաև իմ քեռին: Գյուղը տխրության մեջ մնաց և կազար իր սև ճակատագիրը: Ատկից քիչ հետո նորեն եկան և սկսան խուզարկություն զենքի, այլևայլ գրքերու: Երբ որ մարդ մը հանդիպեր, կստիպեին՝ «զենքդ տուր»: Ան ալ կըսեր. «զենք չունիմ»,

այն ժամանակ գորքը կատղած՝ մարդուն վրա կհասներ և անխոճաբար կծեծեր, մինչև որ մարդը զենք մը կզրուցար. կհանձներ: Այսպես չորս-հինգ անգամ գյուղը խուզարկեցին և զրեթե զենք չթողուցին, ամբողջը հավաքեցին ու տարին: Ասկե վերջ սկսան տասնհինգ-երեսուն տարեկանները նորեն գորք կանչել: Ասոնք ալ հավաքեցին ու տարին: Ասոնց մեջ ալ հորքրանցս Սարգիսը կար: Ատկից քանի մը ամիս վերջը սկսեցին ահռելի արտոսանքը: Մնացած էրիկ մարդիկները և տասնվեց-տասնյոթ տարեկան տղաքը տարին և մի քանի օր բանտը պահելեն ետք՝ սպանեցին: Միշտ ան ժամանակին էր, որ գյուղը սև հագած կազար, գյուղի երեսը ոչ մի ուրախություն չկար: Ասոնք ալ ըլլալէ վերջ՝ եկավ ան ահռելի ու սուսկալի ժամանակը, երբ այլևս գյուղը պիտի արքորի էլլար: Որչա՛փ սուսկալի էր: Զորքերը լցված էին գյուղին մեջ և այսպես կպոռային. «Հայդե՛, չըքը՛ն սեվքիաթե՛» (Ռե՛, վեր կացեք տեղահանության), և երբ ժողովուրդը կլսեր այդ ազդու հրամանը, ամեն մարդ կսարսուար, կարծես թե մի նիզակ էր, որ կխրվեր մեր սիրտը: Ա՛խ, հայրիկս ինչ լավ էր, որ գացած էր: Վերջապես ամեն մարդ իր պատրաստությունը տեսավ, գլուխ ծռած գառնուկներու պես անցան բարբարոս գորքերուն առջևը, որոնք տարին մեզ մահվան գիրկը՝ Մալաթիո ճամփան: Ես ալ մեջերսին էի, մորս, քրոջս և եղբորս հետ գնացինք մինչև Մալաթիայի մտը, չորս ժամ անդին: Այդտեղ ինձի պես պատիկները զատեցին, որպեսզի Մալաթիա տանին, իբրև թե հոն որբանոց ունեին, և բաժնեցին զիս մորմես, քրոջմես և եղբորմես: Տարին Մալաթիա, իսկ անոնց Մալաթիո հարավային կողմը քշեցին: Այն ատեն որբությունը տիրեց վրաս, մորս, քրոջս և եղբորս համար գիշեր-ցերեկ հանգիստ չունեին: Առկից վերջն ալ անոնցմե լուր չառի, թե ի՞նչ եղան: Ես Մալաթիո մեջ մնացի: Ինձի հետ կային ուրիշ պղծտիկներ ալ, ամբողջս հազար հոգի կկազմեինք: Կուզային, քանի մը օրը անգամ մը կզատեին մեզ ու կտանեին, կսպանեին, ոմանց ջուրը կթափեին և ոմանք ալ քյուրդերուն մեջ կցրվեին: Այսպիսով հազար հոգիեն հարյուր քսան հոգի մնացինք: Երբ կուզային մեզի տանելու, ես անմիջապես կփախչեի պարտեզները, կպահվեի. զինվորները կուզային կփնտրեին, բայց չէին կըրնար ինձ գտնալ: Երբ որ կերթային, ես պահված տեղես դուրս կելլեի: Այսպես քսան անգամ սուրին բերանեն փախա և վերջապես տեսա, որ այլևս օգուտ չըներ փախչիլը: Արդեն հարյուր քսան հոգի էինք մնացեր: Այս մնացածներս ալ մաս մը պիտի սպաննեին, մաս մըն ալ պիտի թրքացնեին: Տեսա որ օգուտ չկա, էլա եկա Մալաթիո շուկան, արաբաջի մը բռնեցի, որ զիս գիշերով Խարբերդ փախցնե: Ան ալ համաձայնեցավ, և ես երկու ոսկի խոսք տվի: Մարդը զիս գիշերով առավ և երեք օրեն Խարբերդ բերավ: Եկա քաղաք: Մտալը Ռիկզեն երկու ոսկի առի և արաբաջիին տվի. արաբաջին գնաց: Քաղաքը մաս մը գյուղացիներեն կային, որոնք Լրգրումի Մեհմեդ քեյին շնորհիվ ազատված էին:

Մեր Թորիկանց Օհան ամուսին հարսը՝ Թորիկան կինը հոն էր, եկավ և զիս անմիջապես իր քովը տարավ ու պահեց, իմ դրամը մտորը Բիկզը կուտար: Խարբերդի մեջ տասնչորս ամիս մնալէ հետո մեր Եվային հետ, իր դրամով եկա Դերսիմ: Երեք օր Դերսիմ մնալէ ետք՝ եկա Երզնկա: Ամիսուկես Երզնկայի որբանոցը մնալէ վերջ՝ 1917 թվին եկա Էրզրում՝ Կարին: Հետո Սեբաստիա գացի:

Հետո Ֆրանսա գացի, Լիոնում ՀՕԿ-ի անդամ դարձա: Լիոնաբնակ արաբկիրցիների հայրենակցական միություն կազմեցինք: Պետությունը ճանջցավ, հաստատեց: Անդամավճարներու և փոքր հանդեսներու

րուն հասույթները Ամերիկա՝ Արաբկիրի կեդրոնական վարչությանը դրկեցինք: Հայաստանի մեջ Նոր Արաբկիր թաղամասին մեջ հողմաս առինք, առաջին շենքի հիմքը դրինք. արծաթյա տախտակի վրա գրված էր Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարի ստորագրությունը:

1925-ին հին Արաբկիրից անբաղթողներին աշխատանքով ապահովելու համար տրիկոտաժի «Կարմիր ջուլհակ», հետո ալ՝ «Քիմիական մաքրման գործարան» հիմնադրվեց:

Ես ալ Հայաստան եկա: Ջուլհակի գործիքներս ծախեցի, տուն շինեցի:

100 (100).

ՀԱՅԿԱԶ ՍԵՂՐԱԿԻ ԹՈՐԻԿԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

1914

Թվին հորս թուրքական բանակ տարին: Ան որ հայ էր՝ օրենքից դուրս էր: Բոլոր հայ զորակոչվածներուն տարել էին, Էրզրումում փոսեր են փորել տվել, վերջը բոլորին խփել են, փոսերուն մեջը թաղել են: Լուրը եկավ մեր տունը: Սուգ ու շիվանն սկսավ: Տունին մեջը լաց են լինում: Դրացիները լաց են լինում: Ամեն տուն մեկ-երկու զոհ ուներ տված: Վերջը եկան մնացած տղամարդկանց հավաքեցին: Այս անգամ հորեղբորս տարին, որպես մեծի: Ես ալ մինչև վարի չարշին անոր ճամփու դրի: Ան քիչ մը խուրմա առավ, ինձի տվավ, ըսավ. «Գնա՛ տուն»:

Վերջը լսեցինք, որ անոնց բոլորին տարեր, Եփրատ գետը թափել էին: Հրաման եկավ. «Ով որ թուրքացա՛ կազատվի»: Մեր ժողովուրդը թուրքությունը չընդունեց: Եկան թուրքերը, մեր տուններուն դուռները փակել տվեցին, մեզի աքսոր քշեցին: Մայրս էր, եղբայրս, քույրս ու ես: Էրզրումից էլ կային, ուրիշ տեղերից էլ կային բերված: Աղ բոլորին հետը մեզի խառնեցին տարին:

Մայրս մի հատ տեղաշոր, մի քիչ հաց, մի քիչ շլորի թթու առավ, որ ճանապարհին ծարավ ըլլանք՝ ուտենք: Խեղճ մայրս էդ բոլորը շալկել էր: Փոքր ախպորս ալ շալկեր էր: Մեզի ոչխարներու պես քշեցին մինչև Եփրատ, մինչև Փըրընջըլար: Եկան երեխեքին հավաքեցին: Մայրս ինձի, ախպորս և հորեղբորս երկու աղջիկներուն տվավ, որ տանին: Մեզի սայլով Մալաթիա տարին: Աղտեղը հայություն կար: Մի մարդ եկավ մեր չորսին տարավ իրենց տունը: Սեղան դրին, հաց էինք ուտում, ես սկսա «Հայր մեր» ըսել, բոլորը աղոթեցին: «Ա՜յ, - ըսավ մարդը, - Աստված թող մեզ ազատի»:

Երկու օր ետքը արթնցանք, որ բոլորին տարել, սպանել էին, միայն ես քնած էի մնացել: Մեկ ալ տեսնամ ժանդարմ մը եկավ, ըսավ. «հարյուր յոթանասուևնյոթ հայ երեխա հավաքեցինք, տարինք, սպանեցինք: Դու մընացիր, ես քեզի իմ տունս պիտի տանեմ»: Գացինք: Հյուսիսին քեկ անուճով գյուղ մըն էր, Մալաթիայի կողմը: Էդտեղ թուրքերը մտեր էին: Ես ալ ժանդարմին քովը քնել եմ: Մեկ էլ տեսա գյուղին քեկը ինձի գրկել, տանում է: Ես սկսա լաց լինել: Լեռավ քերավ ժանդարմին քովը:

Ան ըսավ ինձի. «Դու հոս մնա, ես կգամ»: Եկավ: Ինձի տարավ տուն: Լողացրին, մազերս կտրեցին, շորերս փոխեցին: Անուճս փոխեցին Հուսեին դրին:

Աղ ժանդարմը ամուսնացած էր, կինը ինձի մոր պես սիրեց: Գառները կարածացնեի: Ես ո՛չ թուրքերեն, ո՛չ ալ քրդերեն գիտեմ: Մեկ էլ տեսա, որ ժողովուրդը, հրացանն առնողը փախչում է: Քանի մը թուրք զինվոր եկան, ձեռքերս, ոտքերս կապեցին, ինձի գցեցին Եփրատ գետը: Բախտես ուտեճու ծառ մը կար ափին բուսած, աղոր ճյուղերը իջած էին ջուրին վրա, ճյուղերը մի կերպ բռնեցի, մնացի: Աղ տեղեն երեխեք էին անցնում, եկան ինձի ազատեցին: Լալեճ եկա ժանդարմին տունը: Ես լաց եմ լինում: Իրիկունը մուտք կոխեց, աղ զինվորները եկան աղ ժանդարմին տունը, որ հաց ուտեն, քնեն: Իմ ժանդարմտերը ձեռքես բռնեց, տարավ անոնց քովը, ըսավ. - Ինչու՞ այսօր աս տղային գցեցիք Եփրատը:

Ըսին. - Չիմացանք քո տղան է, - տերս վոնդեց անոնց:

Կհիշեմ. մայրս. երբ մեզի ճամփեց Մալաթիա, ըսավ. «Դուք գացեք. մենք ալ վաղը պիտի գանք»: Ան մեզի խաբեց, որ գոնե մեր կյանքը փրկվի: Իմ փոքր եղբայրս հիվանդ էր. թուրքերը ըսին՝ տանինք բուժենք: Ալ չիմացա ի՞նչ եղավ: Օր մը ոչխարները արածացրի, տուն եկա լալով՝ ախպերս միտս էր ընկել: Տերս էկավ ըսավ. - Ինչու՞ կուլաս:

Ըսի. - Ախպերս միտքս եկավ:

- Էլ լաց մի՛ լինի. - ըսավ. - անոր սաղ-սաղ թաղել են:

Ես վերջը լսեցի, որ քրոջս քյուրդերը փախցուցեր են, մայրս ալ մազերը փեթթելով ետևեն վազեր է. մորս ալ սպանել են: Աղ ալ հորեղբորս կնիկը շատ տարի հետո ինձի գրեց Ամերիկայեն. քանի որ ան իրենց հետ էր եղած աքսորի ժամանակ և մի կերպ ազատվեր էր. ամերիկացիները որբանոցով տարել էին Ամերիկա:

Տիրոջս տանը միջնեկ ախպեր մը կար: Ան գիտեր, որ ես գյավուր եմ: Օր մը էշի քուռակին մտած էի, ան ինձ վրա հարձակվեց. ուզում էր ինձ սպանել: Մայրը դռը տվեց, ինձ ազատեց՝ լաց լինելով. «Ա. ֆրլա է», որը քրդերեն կնշանակե՝ մեղք է՝ երեխա է:

Ադ կինը տարավ ինձ մարագ, բուժեց, քանի որ երեսու ունել էր. այնպես ծեծ մը տված էր, որ ցավից մեռնում էի: Մայրը ականջիս մեջը հալացրած ծամոն կաթեցրեց, արյուն եկավ ականջիցս, ցավը անցավ:

Գլուղացիները ըսին ինձի. «Դու լավ կընես փախնես, ադ տղան քեզ նորեն կապանի»:

Ուրիշ արաբկիրցի տղա մը կար, անոր հետ փախանք: Ժամփին խաղող ծախող մը տեսանք, ան ըսավ. «Ուր եք գնում: Ձորով գնացեք, մի տուն կա, դուռը խըփեք, ըսեք Հյուսեին չաուշն է դրկել մեզի»:

Գնացինք գտանք ադոր տունը: Սոված էինք, մեզի հաց-մաց տվին, կերանք: Հոն մեկ շաբաթ մնացինք: Ինձի տարին Մալաթիա, ուրիշ գյուղ մը: Հոն ալ հարսու կեսուր էին, անոնց ոչխարներն էի արածացնում: Մի հատ ոչխար ծնվավ, ինձի առի, տարի, գառը մեծցավ: Ձեռքես առին տարին ծախեցին: Ես ալ ադ տեղեն փախա: Մալաթիա եկա, թուրքի մտ: Հոն ալ ինձի լավ չէին նայում, դուրսը պառկեցնում էին, ձյունը եկել էր, տակը պառկեք էի: Մարդ մը եկեր տեսեր է, որ ես ձյունի մեջ պառկած եմ, մեղքեր է, առավ, տարավ իր գոմը, թրիքի մեջ թաղեց, որ տաքանամ: Իսկապես որ լավացա:

Երկու օր վերջը մի մարդ էշով քաղաք էր գնում, ես ալ դուռը կայնել էի, ան ինձ ըսավ. - Էկուր հոս, էշիս նայե, կեր տուր, իմ քովս կուգա՛ս:

- Կուգամ, ամմա հարևան եք, կոխվ չըլլա իմ պատճառովս, - ըսի ես:

- Չէ՛, Էկուր, - ըսավ:

Անոնք ալ նոր շորեր հագցուցին: Ծատ ոչխարներ, կովեր ունեին, հարուստ էին: Գիշեր-ցերեկ անոնց անասուններն էի արածացնում: Բերում էի հանդից, կըթում էին, նորեն տանում էի արածացնելու:

Ո՞նց եղավ չգիտեմ, երկու ոչխար ինձնից գողացան: Ինձի տերս ըսավ. «Դու ծախել ես, որ փախանիս»: Ծորերս հանեց, ինձ կապեց, չուրը վրաս լցրեց ու սկսեց խրքաճով ծեծել: Տունին կնիկը մեղքացավ, եկավ իմ պարանները կտրեց, ինձի դուրս գցեց: Ես փախա: Դըրսում մի ուրիշ մարդ հանդիպեց: Ինձի տեսավ էդ վի-

ճակով, մեղքցավ տարավ տունը: Աղայիս տունը մարդ մը եկավ հրացանով, ըսին՝ ադի Խազանջը օղիին է, ան հայ է: Ադ մարդը ինձի հարցրեց. «Դու հա՞յ ես»:

Ես վախենում եմ, արդեն հայերենս ալ մոռցած եմ: Ինձի առին տարին արաբկիրցի թուրք մը կար, անոր քովը տարին: Ես իմ ծնողքիս, հարազատներիս եմ փնտրում, հայերենս մոռցած եմ: Ադոնք ինձ ուզում են թուրքացնել: Տիրոջս ճաշ եմ տանում: Ադոնք ալ տասնըհինգ հոգի են, անոնց խզմեթն եմ անում:

Օր մը խանութին առջևը նստած եմ, կնիկ մը եկավ, մեղրով փեթակ է ծախում: Ինձի տեսածին պես լաց եղավ: Ես ըսի. - Ինչու՞ կուլաս:

- Քու անունը Հայկա՞զ է, մորդ անունը՝ Մաքրուհի՞, պապադ՝ Սեդրա՞կ, քույրդ՝ Փայլու՞ն, եղբայրդ՝ Մուշե՞ղ:

- Ես՝ Թորիկենց Հայկազն եմ, - ըսի:

Ան ամուսնացել էր թուրքի հետ: Ես ըսի. - Մարդու բան չըսես: Տունին մեջ գողություն է եղել, ինձ վրա չձգեն:

Ադ կնիկը լաց լինելով գնաց: Գացեր պատմել է: Առավոտը հաց էինք ուտում, երկու կնիկ եկան, մեկը երեկվա կինն էր.

- Աս Հայկազն է, - ըսավ:

Ես ըսի. - Ես հարազատ չունիմ:

Տերս ըսավ. - Եթե եղունգը միսեն կբաժնվի, հարազատն ալ կբաժնվի:

Կիները ինձի տարին մի տուն: Գացինք պարտեզը նստանք: Ես հայերեն չգիտեմ, միայն քիչ մը կհասկընամ: Հոն արաբկիրցի մարդ մը կար, գործվածք էր բերեր, ըսի. - Եթե Արաբկիր գնաս Սեդրակ աղային տունեն ո՞վ կա ինձի խաբար բեր:

Էդ մարդը ըսավ. - Քո անունը Հայկա՞զ է: Քո քեռին ըսեր է ինձի՞՝ եթե Հայկազին գտնաս, կբերես Արաբկիր:

Ադ մարդը ինձի տարավ Արաբկիր: Ադի արդեն 1925 թիվն էր: 1928 թվին ալ Հայաստան եկա, Նոր Արաբկիրում տուն շինեցի, ամուսնացա, ընտանիք կազմեցի: Փա՛ռք Աստծո:

101 (101). ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՄԱԼՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մերիճները Անիից են գաղթել Արաբկիր և ապրել են ու աշխատել: Մեր ընտանիքը չորս ախպեր, հեր ու մեր էինք: 1915 թվին թուրքերը եկան, ախպորս թուրքական զինվոր տարին: Մեծ ախպերս Պոլիս էր, քեռուս մոտը կաշխատեր, անոր ալ Պոլիսեն աքսոր են տարել: Ես չորրորդ դասարան էի սովորում: Պարոն Տիգրանը մեր ուսուցիչն էր: Ան տիգրանակերտցի էր: Օր մը եկավ ըսավ. - Տղա՛ք, աս մեր վերջին օրն է. ամենքդ ալ տուն գացեք:

Մեկ ալ տեսանք՝ երկու ժանդարմներ եկան, ըսին. - Պարոն Տիգրանն ու՞ր է:

- Դաս կուտա:

- Ի՞նչ դաս:
- Մաթեմատիկա:
- Գնա պարոն Պետրոսին ալ կանչե:
Կանչեցինք պարոն Պետրոսին ալ: Ժանդարմը քանդալը ձեռքերնուն անցուց: Պարոն Տիգրանը դպրոցի տնտեսին ըսավ. - Գուրգե՛ն, աշակերտներուն տուն դրկիր, դպրոցը փակիր, բանալին տար եկեղեցի: Կես ժամ վերջը մեզի արձակեցին:

Ժանդարմը հրամայեց. - Մի՛նդերները տարեք տուն. գյավուրի դպրոցը փակվավ:

Տասնհինգ օր վերջը սկսան հայերուն տանիլը: Գիշերը տուները մտան, երեք հարյուր հոգի տարան:

Ամենալավ տղաներուն տարին մորթեցին, թափեցին Եփրատը: Մյուս օրը եկան երեսունեն հիսուն տարեկան տղամարդկանց հավաքեցին, տարին, անոնց ալ սպանեցին: Մնացին կհներն ու երեխեքը:

Տասը օրեն ետքը եկան, մեզ ալ հանեցին: Ըսին. - Շատ բան մի վերցուցեք, միայն ձեր ոսկեղենները և ուտելիք, քանի որ տասնհինգ օրեն ետ պիտի գաք:

Մենք մեր տունին դուռը փակեցինք, բանալին տվինք թուրք հարևանին: Մնացանք ի վանք: Խալիլը էշ է առել, ձի է առել, պաշար է առել: Մենք ո՛չ էշ ունեինք, ո՛չ մի բան: Մեկ էլ ժանդարմներն եկան՝ տասներկու ձիավորներ, ըսին. - Ով որ արհեստավոր է թող մեկ կողմ՝ աջի վրա կայնի:

Շուկան բոլոր հայեր էին: Ամեն մարդ իր խանութը փակել էր արդեն, շատերուն ալ տարել, կոտորել էին: Արդեն տղամարդ չէր մնացել: Հերթը եկավ ախպորս: Ժանդարմը հարցուց. - Արհեստավոր ես:

- Դեմիրճի եմ:

- Ինչքան ազգական ունիս՝ մեկ կողմ թող կանգնի: Մենք մեկ կողմ կանգնեցինք: Մյուսներուն քշեցին արքոր: Ալ մեյմըն ալ չտեսանք անոնց:

Ժանդարմն ախպորս պրոպուսկ մը տվավ, ըսավ. - Աս դրանդ վրան կդնես: Խանութդ ալ կբանաս: Գացե՛ք ձեր տուները:

Դիվրիկը մեզի մոտ էր: Հայրս իր եղբոր հետ գնացել էր Դիվրիկ, իմ եղբայրն ալ հետերնին էին տարել: Հորս էստեղ կզոհակահարեցին: Հորեղբայրս ծեր էր, աչքը կույր էր, չէին սպանել: Ախպորս ալ թողել էին, որ ձեռքեն բռնե քալեցնե: Բայց վերջը խեղճ հորեղբորս ալ կզոհակահարեցին: Ախպերս մի կերպ փախչում է, գալիս է Արաբկիր, մեզ մոտ:

Մինչև 1927 թիվը մնացինք Արաբկիրում: 1928 թվին եկանք Հայաստան, անցանք Երզնկային: Տրապիզոնեն նավով եկանք Բաթում: Բաթումեն՝ Երևան: Երևանում ալ Նոր Արաբկիր թաղամասը հիմնադրեցինք:

102 (102).

ՂԱԶԱՐ ԳՅՈՒՄԻՇԳԵՐԴԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1905 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մենք՝ արաբկիրցիներս, շատ հյուրասեր ենք, քանի որ մեր հոգևորը շատ խաղաղ ու ճոխ կյանքով կապրեինք: Մենք Անիեն գաղթած ժողովուրդ ենք, վեստ Սարգիսը խաբեց Գագիկ թագավորին: Անին հազար ու մեկ եկեղեցի ունի եղեր: Մեծ հայրիկս կրպատմեր ադ բոլորը:

Ես տասը տարեկան էի, երբ տասնհինգ հոգի, ադոր մեկ հատը՝ հորաքրոջս ամուսինն էր՝ Մարտիկ աղան, մյուսը՝ վարդապետին փոխանորդը՝ Տեր Կոչումը, որը մեր տերտերն էր, և ուրիշներ վիլայեթեն կանչած էին, եկել էին, մենք լուր չունեինք: Մենք դպրոց կերթայինք: Երկու զինվոր ոստիկան սյունգինավոր էկան դպրոցին առջևը: Եղբորս հետ դպրոցեն էլանք, պապայիս խանութը գացինք: Պապաս ալ նալբանդ էր: Անտեղեն ալ մեր մակամունը Նալբանդողլի կրսեն: Պապաս Խորեն անունով աշկերտ մը ուներ, Արթին վարպետը ըսավ անոր. «Աս չոջուխները տուն տար»:

Քիչ ատենեն շուկան մարդ չմնաց: Տուն գացինք, որ վարի ախոռներուն դուռը բաց է, պապաս գլուխը կապված պառկած է, յորդանը բաց: Քյուրդ աղան՝ Թաթիկի Մստոն գոփայով պապայիս ծեծեր է: Ութունհինգ տարեկան մեծ մայրս, մամաս և կույր հորաքույրս աղի արցունք են թափում: Ադ քյուրդին արբանյակները կուզան չեն ձգեր, որ շարունակե: Կծգեն պապայիս գետինը արյուններուն մեջը՝ կերթան: Շուկայի ծանոթ հայ տղաները կուզան արյունի մեջ կողոված հայրիկիս տուն կտանին: Ան կես ճամփին չի կրնար քալել, ստիպված կշալկեն, հազիվ տուն կբերեն:

Արաբկիր քանակչորս հազար հայություն կար, կրսեն, ընդամենը մնացեր էր հազար չորս հարյուր հոգի, ան ալ ինչի՞ շնորհիվ, քանի որ հոն ամբողջ արհեստավորները հայ էին՝ ձիուն նալ խփողը, դեմիրճին, բախրճին, նալբանդը: Անանկ որ արհեստավորներուն պահեցին:

Ամբողջ շուկային փողոցները ոստիկանները բռներ էին, Ահմետ-Մուհամետներուն հաներ են դուրս, հայերուն բանտարկել են: Փիլիպոսը պապայիս հորեղբոր տղան էր: Ան շատ ուշիմ էր և միշտ ճեմարանին առաջինը կելլար: Անոր հետ հասակակից էի: Ադ Փիլիպոսը արձակուրդին կուզար տուն, կոշկակարություն կըներ: Աս փորձանքը, որ էկավ մեզի, ադ Փիլիպոսին ալ բռներ տեղ մը տարեր խոթեր են, ուզեցել են թուրքացնել: Թուրք գաբիթ մը կուզե կոշիկ կարել, Փիլիպոսին կբռնե կստիպե, որ կարի: Փիլիպոսն ալ կըսե՝ կաշի չունիմ, դրամ չունիմ, որ կաշի առնեմ: Զաբիթն ալ ադ մահանա կբռնե, կսկսի Փիլիպոսին ծեծել: Վերջը օտարներու հետ Փիլիպոսը Հալեպ կերթա, կազատվի: Հալեպեն ալ Ամերիկա կերթա, բժիշկ կդառնա. 1926-ին ալ Հայաստան կերթա, կհաստատվի: Իշդե ադ Փիլիպոսին հետ պապայիս կաթ տարինք, կլայելված ամանով: Ժանդարմ մը էկավ, շաքարը առավ, տարավ: Երկու օր վերջն ալ բոլորին գորանոց տարին: Սպասեցինք գորանոցին դուռը: Վերջապես մեզի ձգեցին ներս մտանք: Աջ-ձախ մըտանք, ներսեն կրակ կուզա երեսիդ: Պապայես երկու օր վերջն ալ պապայիս հորեղբոր տղային՝ Օմավոնին հայրն ալ տարեր էին հոն: Չորս-չորս հոգի քենդիրով կապված էին իրար: Երկար տեղ մըն էր: Պապաս և հորեղբայրս իրար քով էին: Ես պապայիս ձեռքը բռնեցի: Անտեղեն ոստիկան մը էկավ, մեզի դուրս շարտեց: Ալ պապայիս և հորեղբորս չտեսա:

Էրզրումին կողմեն էկան գաղթականներու նոր քարավաններ՝ ոստիկաններն ալ հետերնին: Անոնք յախա-քրավաթ, փայտեղներով էկան, հարուստ հայեր էին: Անձրևի պես հայերու քարավանները իրարու ետևե կուզային: Երբ վերջը ուռը մտավ թուրքերուն պատժեց, արքորեց, ամմա ի՞նչ օգուտ, վերջը վերջը Էրզրումն ալ թուրքին մնաց:

Հորս քիչ եմ հիշում: Երբ հինգ տարեկան էի, էրզրումի կողմից հայեր էին գալիս աքսորված: Այն ժամանակ մենք գնում էինք նրանց տեսնելու. ո՛րը հիվանդ, ո՛րը մեռած՝ այդ բոլորը տեսել եմ դեռ մանկուց...

Երբ նրանց տարան լրիվ, մեր քաղաքում թուրքերն իրենց ոստիկաններով սկսեցին թաղերթաղ տունները մտնել և հրացան պահանջել. եթե չտային հրացանը, այդ ժամանակ սկսում էին ծեծել: Մեր թաղը, որ պիտի գային, մեծ հայրս գիտեր: Այդ օրը ինձ վերցրեց և գընացինք մի ուրիշ թաղ, որը մաքրել վերջացրել էին առաջուց: Երբ երեկոյան մենք վերադարձանք տուն, տեսանք մայրս պառկած անկողնում. ոչ մի լուր չուներինք, որ ծեծել էին, փայտով հարյուր հիսուն անգամ խփել, ամբողջ մարմինը սևացրել էին՝ երկու ամիս պառկելուց հետո վեր կացավ տեղից:

Հետո սկսեցին խելահաս տղամարդկանց հավաքել, բանտարկել, բանտից էլ կապկպված տանում էին ու տանում և ետ չէին վերադառնում: Մենք էլ, այդ ժամանակ շատ փոքր լինելով, գնում էինք փողոց և նստում նայում, թե ինչպես են նրանց տանջում:

Երբ տղամարդկանց գործը վերջացրին, հրաման արձակեցին, որ մնացած հայերին էլ պետք է աքսորել, և թուրք ոստիկանները սկսեցին թաղիցթաղ ընկնելով բռնի հավաքել, տանել. ու՛ր՝ մենք ալ չգիտեինք: Ես ու ինձանից ավելի փոքր եղբայրներս նստեցինք էշերի վրա, իսկ ինձանից մեծ քույրս ոտքով էր գալիս: Մեզ հանեցին քաղաքից դուրս, երկու օր պահեցին, հետո նորից գնացինք: Երեք օր գնալուց հետո մեզ նրստացրին Մալաթիայի կողքը, որ Ղրխալոզ էին անվանում: Օտտ ուժեղ գետ էր: Այդ գետի կողքը մեզ կանգնեցրին բոլորիս: Սկսեցին ոստիկանները հավաքել խելքը հասած տղամարդկանց, որ մնացել էին: Մեծ հորըս, որ ինձնունվեց տարեկան էր, նույնպես տարան մեր կողքից որպես տղամարդ, իսկ մենք էշերի վրայից նայում էինք: Այդ տղամարդկանց տարան և մեզանից մի հարյուր մետր հեռավորության վրա, ուղիղ մեր դիմաց, շարք կանգնեցրին և տարան-թափեցին այդ գետի մեջ: Իրենք մեր կողքերը կանգնած նայում էին, որ ոչ մեկը դուրս չիգա և եթե մեկը դուրս գալու փորձ աներ՝ հրացանով խփում էին: Մենք այնտեղ մնացինք մոտ երեք օր: Այդ ժամանակ շատերն իրենց կախեցին և խեղդամահ եղան: Երեք օր հետո Մալաթիայեն սայլեր եկան և ստիպեցին փոքրիկներին տալ թուրքական որբանոց: Մայրս մեզ խաբեց. «Ռուք ալ նստեք սայլերը գնացեք, մենք ալ կուգանք» ասելով: Մեծ քույրս չի համոզվեց, իսկ մենք փոքր էինք՝ շուտ համոզվեցանք և գնացինք: Սայլ նստեցինք ես, ինձանից փոքր երկու եղբայրներս և հորաքրոջս փոքր աղջիկը. բոլորիս տանսհինգ-քսան սայլի մեջ տեղավորեցին: Երբ հասանք Մալաթիա քաղաքի վերին ծայրը, մեզ իջեցրին: Մի մարդ մոտեցավ ինձ: Ես հորաքրոջս աղջկան շալակել էի, իսկ իմ եղբայրներն էլ մոտս կանգնած էին: Ինձ ասաց՝ այդ աղջկան տու՛ր: Ես թուրքերեն չէի

գիտեր. ձեռքով հասկացրեց: Ես էլ չի համաձայնվեցի: Այն ժամանակ թուրք մարդը ապտակեց ինձ, և քիթիցս արյուն եկավ: Թուրքը իմ շալակից առավ երեխային, գնաց: Ռուսներից հետո այլևս չեմ տեսեր: Ես այդ ժամանակ քթիս արյունը սրբեցի և իմ երկու եղբայրների ձեռքերը բռնելով՝ գնացի թուրքի որբանոց, որը անունով էր որբանոց: Է՛նտեղ քնելու տեղ չկար և ոչ մի բան չկար: Մենք էլ, ասելով հիմի մեր մայրերը կուգան. այդ հույսով էինք ապրում: Անցան ամիսներ, մենք այլևս հույսերնիս կտրեցինք: Այդ ժամանակ Մալաթիայի հայերը չէին աքսորվել: Այդ հայերը կառավարությունից գաղտնի գալիս էին, հայաթի պատերի վրայով փախցնում տանում էին հայ երեխաներին: Արդեն համարյա բան չէր մնացել: Մի օր էլ ես հայաթը կանգնած էի, տեսա պատի վրայից մեկը ինձ ձեռքով արեց՝ թե արի, ես անմիջապես գնացի: Ինձ ասացին՝ եթե քեզի տանինք, կուգա՞ս: Ես ասի՝ կուգամ, բայց ունեմ ինձանից փոքր երկու եղբայր: Նրանք ասացին, որ նրանց էլ կըտանեն: Ես եղբայրներին կանչեցի, համոզեցի. ես օգնեցի՝ ներքևից, նրանք էլ՝ վերևից, քաշեցին մեզ ցանկապատի վրա և տարան: Եղբայրներին տարան ուրիշ տեղ, ես էլ գնացի ինձ վերև հանող մարդի տունը, որ հետագայում պետք է տաներ, որ եղբայրներին տեսնեմ: Բայց, ափսո՛ւ, չի տեսա այլևս իմ եղբայրներին: Ինձ չի կարողացան տանել նրանց մոտ, քանի որ դրանից երեք օր հետո այդտեղի հայերն էլ աքսորվել էին մեր քաղաքի հայերի նման: Ուրեմն իմ եղբայրներին նորից տարել են որբանոց, ես չեմ իմացել և առաջարկեցին, որ ինձ էլ տանեն որբանոց, ես չի համաձայնվեցի: Եթե ես իմանայի, որ եղբայրներին տարել են նորից՝ կհամաձայնվեի: Ես նրանց հետ ճանապարհ ընկա, գընացի: Ռու մի ասի՝ այդ որբանոցը նույն ճանապարհի վրա է եղեր. երբ հասանք որբանոցին, ասացին, որ իմ եղբայրները այդտեղ են: Ես կարծեցի՝ ինձ խաբում են, բայց զաքթից ասացին՝ աս տղան որբանոցի տղա է: Սա էլ երեսիս ապտակեց և մտցրեց որբանոցի դուռեն ներս: Ես գնացի բացեցի այն սենյակի դուռը, որտեղ եղբայրներս էին, բայց ի՞նչ. սենյակի մեջ անկողին մը կար, երեխաները այդ անկողնի տակ մտնում դուրս էին գալիս առանց շորի, ամբողջապես մերկ, ոճց որ մի մրջյունի բույն լիներ: Բայց եղբայրներս այդտեղ չէին: Հարցուցի որբանոցի մեծին, ան ալ չիմացավ ուր են եղբայրներս, ասաց՝ եղբայրներդ գնացել են ուրիշ որբանոց: Ես նորեն ինձ հայաթ գցեցի: Պատից թռա, գնացի այն տունը, որ առաջ ինձ տարել էին, բայց ի՞նչ տեսնամ. այդ տան ամեն ինչը թուրքերը տարել էին, ոչ մի բան չէին թողել՝ դռները, պատուհանները բոլորը բաց էին: Այդ հայաթը մի փոքր պատուհան կար, ելա պատուհանը նստեցի մինչև երեկո: Ես արդեն սոված էի. մինչև երեկո բան չէի կերել, ո՛վ պետք է տար: Ես սկսեցի վախենալ և լաց լինել: Մեկ էլ տեսա, որ հեռվից երկու մարդ են գալիս. մեկը կին է՝ հայ, և մյուսը՝ թուրք մարդ: Եկան, ինձ մոտեցան. այդ թուրքը հայ կնոջը բե-

րեք է, որ ինձ հետ խոսա հայերեն: Կինը ինձ ասաց. - Այս մարդը քեզ ուզում է տանի, պահի, իրեն զավակ դարձնի, կգնա՞ս:

Ես ասացի. - Ո՛չ, չե՛մ գնա թուրքի մոտ:

Կինը նորից ինձ համոզեց, որ քեզի ջուր կուտա, հաց կուտա, ամեն ինչ: Ինձ համոզեցին, ձեռք բռնեցին կինը և մարդը, մենք գնացինք այդ թուրք մարդի տունը, որ զավակ չուներ: Երեք տարի էս մնացի այդ թուրքի մոտ: Արդեն մոռացել էի հայերենս և թուրքերեն էի խոսում: Մի օր էլ դուռը թակեցին, ես գնացի բացելու և ի՞նչ տեսնեմ. մայրս և հորաքույրս են դիմացս կանգնած: Ես սուս ու փուս դուռը փակեցի և մյուս դռնից փախա գնացի դուրս, որ ինձ նորից թուրքը չտանի:

Հիմա գանք մորս: Աքսորի ժամանակ, երբ մեզ ուղարկեցին որբանոց, նրանց տանում են մինչև Դեր Զորի անապատը: Դեր Զորի անապատում թուրք ոստիկանները թողնում են հայերին ու փախնում: Հայերը մնում են անպաշտպան: Այդ անապատում արաբները բոլորին կողոպտում են, իսկ շատերին սպանում են: Նրանք մնում են սոված և ծարավ, անգամ գետնին խոտ չի եղել, որ ուտեն: Նրանք մնում են առանց հացի և ջրի, մոտ քառասուն օր: Այդտեղ քրոջս արաբները փախցնում են, և մայրս այլևս նրան չի տեսնում, իսկ հորաքրոջս էլ կորցնում է, և այդպես գնում են ամեն մեկը տարբեր կողմեր, որ հաց և ջուր ճարեն: Վերջապես, շատ գնալուց հետո հասնում են մի գյուղ և այդտեղ ջուր են գտնում. ուզում են ջուր խմել, գլուխները մնում է ջրի մեջ, որովհետև արևից վառված են եղել: Տեղի գյուղացի արաբները խելքի են գալիս և անմիջապես հեռացնում են ջրի մոտից, շարքի կանգնեցնում, ջուր են բերում, մի բաժակ և մի կողով էլ խաղող: Բաժակով տալիս են մեկ կաթիլ ջուր և մի գիլա խաղող. բոլորին այդպիսով նրանք վարժեցնում են, որ չուտին: Հետո կրսեն՝ գնացե՛ք, խմե՛ք, ինչքա՛ն կուզեք: Գյուղացիները այդտեղ հայերին բաժանում են տների վրա՝ ծառայելու, մայրս էլ ծառայում է: Մի օր խազայինը ասում է մամայինս, թե այս թաղում մի հայ էլ կա, կուզե՞ս ծանոթացնեմ, արի՛, գնանք: Գնում, տեսնում են, որ հորաքույրս է, բայց չեն ցույց տալիս, որ բարեկամ են և մի օր, գաղտնի, գիշերով փախչում են Ուրֆա: Այնտեղ ջուլհակություն են անում, փող հավաքում և որոշում գալ Մալաթիա՝ մեզ գտնելու: Գալիս են որբանոցի այդ ծանոթ կնոջը հարցնում՝ ի՞նչ եղան իմ տղաքը:

Ան կրսե՛ մեկը կա, մյուսը՝ հիվանդ էր, մեռավ, տարին թաղելու, մեկալը՝ առողջ էր, բայց մեռածին քովը քնած էր, անոր ալ բռնեցին ողջ-ողջ տարին թաղեցին մեռածի հետ...

Մենք ոտքով եկանք Արաբկիր: Ես հայերենը բոլորովին մոռացել էի: Մեզ բռնեցին բանտ տարին, ըսելով, թե դուք աքսորից փախել եք: Հետո ազատեցին: Մեր տունը քանդել էին, դարձրել հողին հավասար, միայն մնում էր այգին իր ծառերով: Մենք գնացինք իմ մեծ մոր տունը և հոն մնացինք, բայց հոն ալ թողեցինք ամեն ինչ և տեղափոխվեցինք այլ թաղամաս: Արդեն ես դարձել էի տասներկու տարեկան: Ես դպրոց գացի, միայն առաջին դասարան և դուրս եկա, որովհետև մայրըս դպրոցի վարձը չկարողացավ տալ: Հետո ես գնացի աշխատելու: Զուլհակություն սովորեցի առանց փողի.

ուտելիք և հագնելիք կուտար միայն: Այսպիսով, ես վեց տարի աշխատեցի և սովորեցի, որից հետո ինձ տարին թուրքի զինվոր. ես արդեն տասնութ տարեկան էի: Արաբկիրից դուրս եկանք գնացինք Սարբերդ, վեց օր մնացինք հոն, դուրս եկանք, գնացինք Դիարբեքիր, որը Տիգրանակերտ հայկական քաղաքն է: Այնտեղ նորից ութ օր մնացինք. բոլոր տեղերը ոտքո՛վ էինք գնում, մոտ ամիսուկես քայլում էինք. ինձ հետ կային չորս հոգի հայ, մնացածները թուրք էին՝ մոտ երեք հարյուր հոգի: Մենք՝ հայերս, պայմանավորվեցինք, որ հայերեն չխոսենք, որ թուրքերը չիմանան, եթե իմանան, մեզ նեղություն կուտան: Երբ պիտի նստեինք գնացք. նորից թուրքերեն էինք խոսում, նրանք կարծում էին, որ մենք էլ թուրք ենք. և մեզ վրա վագոնի դուռը չփակեցին: Մենք որոշ գաղտնիքներ սովորեցինք ճանապարհին, որ գնացքները պետք է կայնեցնեն Միսլումիյայի կայարանը, որ Հալեպի կողքն է: Նույն գնացքը մեր վագոնը թողեց և շարունակեց ճանապարհը դեպի Հալեպ: Երբ վերադառնար Հալեպից, մեր վագոնները պետք է միացներ և մեզ տաներ մի ուրիշ քաղաք: Այն ժամանակ հայ ընկերներով խորհուրդ ըրինք, որ գնանք ճաշարան-վագոնի տիրոջը խնդրենք, որ մեզ պահի: Բայց ճաշարանի պետը մեզ համոզեց, որ եթե մեզ պահի, մեզ կբռնեն, նորեն կտանին ետ. երկու տարի պետք է ծառայենք «Ջեր զինվորությունը ըրեք, հետո գացեք ձեր տները»: Մեր տղաները համոզվեցին, որ ճիշտ է: Գնացինք մեր վագոնը: Սիրտս հանգիստ չի նստում: Զուրի աման մը ունեինք, ես առի, վագոնն դուրս թառ: Երկաթգծի ճամփով գնացի, մի բակ տեսա, երկու երեխա խաղում էին, մի մարդ էլ նրանց հետ հայերեն էր խոսում: Երեխաներին առավ, ներս տարավ: Ես մտածեցի, որ այստեղ հայ է բնակվում: Մտա ներս, տեսա այդ տունը նաև խանութ է: Բարև տվի հայերեն, նրանք էլ բարև տվին, հարցրին. - Որտեղացի՞ ես:

Ես ասի. - Արաբկիրից եմ:

- Մի արաբկիրցի բերե՞ք, կճանչնա՞ս:

- Բերե՛ք, որ տեսած ըլլամ՝ կճանչնամ:

Այդ ժամանակ մի տղա բերին. ես անոր տեսել էի դպրոցում: Ըճանաչեցի: Անմիջապես նա սկսեց հարցուփորձ անել:

Ես ասացի. - Ու՛շ է, մեզ տանում են թուրքի զինվոր, միայն իմ փախնելու մասին մտածիր:

Նա ինձ հարցրեց. - Ֆրանսերեն գիտե՞ս:

Ես ասացի. - Հայերեն շա՛տ գիտեմ, որ ֆրանսերեն իմանամ:

- Հապա ո՞նց անենք: Եթե դուրս գաս գյուղից՝ հայ բանվորները Հալեպից եկել են և ճանապարհ են սարքում, միայն թե խառնվիս նրանց հետ՝ այդ ժամանակ կազատվիս:

Ես ասացի. - Ցու՛յց տուր ճանապարհը, որ գնամ:

Նա էլ ցույց տվեց: Ես իմ ձեռքի եղած ջրի ամանը նետեցի մի կողմ և գնացի: Բավական գնալուց հետո լսեցի, որ ինձ կանչեցին. ետ դարձա նայեցի, որ ինձ է կանչում և ասում է. - Սխա՛լ ես գնում:

Ես ասացի նրան. - Դու մի հարյուր մետր հեռավորության վրա գնա, ես քեզի նայելով կուզամ, այնպես որ, ո՛չ ոք չի իմանա:

Տղան համոզվեց և գնա՛ց: Գնաց, ինքը՝ առա-

ջից, ես էլ՝ ետևից: Վերջապես գյուղ մտանք, ես վազեցի հասա նրան և ասացի. - Ես պրծա՛, մնացին մյուս ընկերներս, որ գտնվում են վագոնում:

Երբ մենք հասանք, նա ասաց բանվորներին, որ ես արաբկիրցի եմ, հայ եմ, փախել եմ թուրքի զինվորությունից: Նրանք էլ ասացին. «Թող նստի վրանի մեջ, մինչև սայլապանները գան»: Ես գնացի նստեցի, բայց մտածում էի, որ ընկերներս դրությունը վատ կլինի. եթե նրանք էլ չփախան: Այդ մտածումներս մեջ մեյ մըն ալ բանվորները ինձ կանչեցին. - Արի՛, հեռվից մարդ է գալիս, այդ ո՞վ է:

Ես ասացի. - Լարող է իմ ընկերներից եմ:

Եվ իսկապես որ իմ ընկերներն էին: Այդ ծանոթս գնացել կայներ էր երկաթգծի վագոնների կողքը: Երբ նրանք տեսնում են, որ ես ուշացա, ասում են՝ երևի փախալ: Իջնում են վագոնից և տեսնում են այդ մարդուն: Նա էլ կանչում է իր մոտ և հարցնում՝ որտեղացի՞ եք: Նրանք ասում են, որ արաբկիրցի են: Շուտով նրանց էլ է բերում իր ճամփով: Այդպիսով բոլորին էլ փախցրեց ու բերավ ինձ մոտ, և մենք շնորհակալություն հայտնեցինք նրան:

Մենք արդեն բոլորս էլ փախել ենք և վրանի մեջ նստած ուրախանում ենք: Այնտեղի բանվորները մեզ ասացին, որ հիմի կուզան սայլապանները և մեզ կտանին: Ես գիտեի, որ մի արաբկիրցի սայլապան կա: Մեր տղաներին ասացի. - Եթե նա իմ ծանոթն է, մեզ կտանի: Եթե նա չէ՝ նորից կտանի, քանի որ արաբկիրցի է: - Այսպես խոսում էինք մենք, իսկ պարավոզը սիգնալ էր տալիս, որ մարդիկ հավաքվեն ու գնան: Վերջապես պարավոզը գնալուց հետո բանվորները կանչեցին մեզ և հարցրին՝ ֆրանսերեն գիտե՞ք: Մենք նրանց ասացինք. - Ո՛չ, ի՞նչ կա:

Նրանք մեզ պատասխանեցին, որ մոտիկ հիվանդանոցից կանչում են, որ հաց տան մեզ: Մենք զարմացած մնացինք. ի՞նչ գիտեն այդ հիվանդանոցում, որ մենք փախել ենք և սոված ենք: Դու մի ասի, թուրք կառավարությունը հայտնել է բոլոր տեղերը, թե չորս հոգի թուրք զինվոր է փախել՝ բռնել և հանձնել մեզ: Բանվորները իրենցից մարդ ուղարկեցին, գնաց բերեց չորս հատ փոքր հաց և տվեց մեզ: Մենք իսկույն կերանք, որովհետև շատ սոված էինք: Հացը ուտելուց հետո իմաց տվեցին մեզ, թե սայլերը գալիս են: Մենք դուրս եկանք, գնացինք ճանապարհի վրա կանգնեցինք: Սայլերը եկան և, ի՞նչ տեսնանք. առաջին սայլի վրա նստած է իմ ծանոթը: Երբ ինձ տեսավ, թուրք սայլից ու եկավ փաթաթվեց իմ վիզը: Նրան ասացի, որ փախել եմ: Նա մի տոպրակ տվեց, թե՛ տարեք, կերեք. ինչ ըլլալը չէինք իմանում: Բաց արինք, տեսանք, որ մեր երեք կոպեկանոց հացերից էր և չի կերանք, քանի որ կուշտ էինք. փաթաթեցինք և դրինք մի կողմ: Չանցավ հինգ րոպե, նորից կանչեցին ինձ դուրս: Տեսնեմ նույն ծանոթ սայլապանը այդ տոպրակից մի քանի հատ էլ տվեց, ես տարա: Հետո ինձ ասաց. - Վե՛ր կաց, սայլին նստիր:

Դա ուրիշ սայլ էր և սայլապանին էլ ասաց. - Որ հանկարծ բռնեն, ինչ գնով լինի, կազատես և ցույց կուտաս մեր տունը, որ գնա:

Ես էլ այդ ժամանակ հարցրի. - Ինչու՞ ես մեճակ գնամ, հապա ընկերներս:

Նա էլ ինձ պատասխանեց. - Դու գնա, որովհետև ման են գալիս, որ բռնեն ու տանեն, ես նրանց կբերեմ:

Ես նստեցի այդ սայլի վրա և գնացի: Երբ հասանք Հալեպ, դարբասի դուռը բացվեց, ոստիկանը դուրս եկավ և հարցրեց, թե որտեղի՞ց ենք գալիս: Սայլապանները ասացին, որ մենք քար ենք տարել ճանապարհ սարքելու և ետ ենք դառնում: Հրամայեց՝ անցե՛ք: Մենք արդեն անցա՛նք Հալեպ քաղաքը: Սայլապանը ցույց տվեց իմ ծանոթի տունը: Ինձ որ տեսան, արդեն ճանաչեցին և սկսեցին պատրաստություն տեսնել: Մե՛կ սպասեցինք, երկու՛ սպասեցինք, տեսանք, մարդ չի գալիս. արդեն մութն ընկել էր: Մտածեցի՞ իջնեմ ցած: Այդ ժամանակ ընկերներս իրենք վեր բարձրացան:

Իմ ծանոթի տանը կերանք, խմեցինք, հետո խընդրեցինք, որ մեզ տանի և ման բերի: Երբ դուրս եկանք, գիշեր էր, բայց լույսերը որ վառում էին, ո՞նց որ ցերեկ լիներ: Փողոցում հանդիպեցինք երկու հոգու, որոնք ևս փախել էին Արաբկիրից: Նրանք էլ մեզ նման առաջին անգամ էին դուրս եկել: Մենք խնդրեցինք մեր ծանոթին, որ մեզ տանի հեռագրատուն: Գնացինք, հեռագիր տվեցինք, ամեն մեկս առանձին, Արաբկիր, որ մենք ողջ-աողջ գտնվում ենք Հալեպում: Հետո գնացինք իմ բարեկամի մոտ, որ այլևս ինձ թողեց: Այդ տանը ես մնացի ութ օր: Ինձ համար սպիտակեղեն կարեցին, որ չուներ. բոլոր ունեցածներս մնացել էին վագոնի մեջ: Ութ օր հետո ես Հալեպից գնացի Բեյրութ, որ այնտեղից գնամ Ֆրանսիա, բայց Ֆրանսիա չկարողացա գնալ, որովհետև ես չուներ Ֆրանսիայի արտոնությունը: Ես Ֆրանսիայում հորաքոջ զավակներ ունեի: Նամակ գրեցի, որ ինձ արտոնության թուղթ ուղարկեն, որ գնամ. հա՛յ՛ էսօր, հա՛յ՛ էգուց, մոտ մեկուկես տարի մնացի ես Բեյրութ: Բեյրութում աշխատում էի: Արդեն ես լավ փող ունեի: Ուզում էի, որ գնամ Ֆրանսիա, նոր՝ ընտանիքս բերեմ: Մի օր էլ ես նամակ ստացա Թուրքիայից, թե՛ մենք գնում ենք Հայաստան, այլևս մեզ նամակ չի գրես, մինչև մեզանից նամակ չստանաս: Մենք արդեն ճանապարհին ենք: Ես շվարած մնացի՝ նամակ գրեմ, ու՛մ, նրանք այնտեղ չեն. ի՞նչ անեմ: Իմ գործը խարաբ եղավ: Ես մտածումնքի մեջ ընկա. գուցե՞ գնամ Ֆրանսիա, այնտեղից էլ՝ Հայաստան: Երկու ծախս չի՛նելու համար, որոշեցի Բեյրութից գնամ Հայաստան և այդ մասին գրեցի Ֆրանսիա՝ հորաքոջս: Նա էլ պատասխանեց՝ դուն ինչպես որոշել ես, այնպե՛ս էլ արա:

Ես մարդ գտա, որ ինձ պասպորտ հանեն Պոլիսի վրայով գամ Հայաստան: Թուրքը ինձ վիզա չի տվեց, քանի որ փախել էի Թուրքիայից: Նորից մտածումնքի մեջ ընկա: Որոշեցինք, որ Պարսկաստանի վրայով գամ Հայաստան, բայց իմ ունեցած դրամը արդեն չի բավարարեց: Հաշվինք, տեսանք, որ իմ դրամը ինձ կհասցնի Պարսկաստանի Քիրմանշահ քաղաքը, նրանից դենը այլևս չէի կարող գնալ: Ես որոշեցի՝ կմնամ այդ քաղաքում, կաշխատեմ, դրամ կհավաքեմ և հետո կգնամ Թավրիզ: Իմ պասպորտս դուրս եկավ, և մենք մուծեցինք ավտոյի փողը մինչև Քիրմանշահ քաղաքը: Դուրս եկանք: Ավտոյով հասանք Լամ քաղաքը: Այդտեղ մնացինք ութ օր, ութ օրից հետո՝ անապատով գնացինք Բաղդադ քաղաքը: Այնտեղ էլ մնացինք ութ

օր: Այդտեղից դուրս եկանք և գնացինք Քիրմանշահ քաղաքը, ուր ես պետք է մնայի: Հոս չի մոռնամ ասելու, որ երբ Բելջուրից դուրս եկա, ինձ հետ կար ընկեր մը իր ընտանիքով՝ խարբերոցի էր: Նա մինչև Թավրիզ էր փողը մուծել, իսկ ես՝ մինչև Քիրմանշահ: Երբ հասանք Քիրմանշահ քաղաքը, մենք բոլորս էլ գնացինք հյուրանոց: Ընկերս հյուրանոցում իր իրերը դասավորում էր, իսկ ես՝ դուրսը բալկոնում կանգնած մտածում էի, թե ի՞նչ պիտի անեմ. ընկերս պիտի գնա, իսկ ես պիտի մնամ: Այդ մտածմունքի մեջ՝ իմ ետևից խփեցին ուտերիս: Ես շուտ եկա, որ տեսնեմ՝ ո՞վ է: Տեսա մի հայ մարդ: Նա ինձ հարցրեց. - Ու՞ր ես գնալու:

Ես ասացի. - Ո՛չ մի տեղ չեմ երթալու, ես պիտի մնամ այստեղ:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Դու՞ն Հայաստան պիտի երթա՞ս:

Ես ասացի. - Հայաստան պիտի երթամ՝ ոչ հիմա. ես փող չունեմ: Պիտի մնամ այստեղ, փող շահիմ և հետո՝ գնամ:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Դրա համա՞ր ես մտածում: Ես ներքևից նկատեցի, որ շա՛տ ես մտածում, դրա համար եկա քեզ մոտ հարցնելու, ինչքա՞ն դրամ ունես: - Ինձ մոտ վեց թուման փող կա:

Այդ մարդը ինձ ասաց. - Չե՞ս իմանում, որ այստեղ թուրքերը հայերին գործ չեն տալիս. հայերին մունդառ են համարում, ի՞նչ պիտի անես այստեղ. հայ էլ չիկա, եղած հայերն ալ մի քանի հոգի են:

Այդ ժամանակ իմ գլխին կարծես տաք ջուր լըցրին: «Ուրեմն ես կորա», - մտածեցի. ո՛չ փող ունիմ ես գնալու և ո՛չ փող ունիմ առաջ գնալու:

Այ մարդը ինձ ասաց. - Արի՛. քեզ մի խորհուրդ տամ, արա: Այստեղ կա մի տաճկահայ, նա ունի իր տրամադրության տակ երեսուն ավտոմեքենա, իր սեփականն են, ամեն օր մեկը Քիրմանշահից գնում է Ղազվին քաղաքը, իսկ մյուսը՝ գալիս է ետ: Դու գնա՛ խնդրի, որ քեզ դնի մի ավտոմեքենայի վրա և ուղարկի Ղազվին, Ղազվինից քո ունեցած վեց թումանով կարող ես հասնել Թավրիզ: Այնտեղ քեզ հայերը կօգնեն:

Տեսա մարդը վատ խորհուրդ չի տալիս, բայց ո՞նց ասեմ, ո՞նց խնդրեմ:

Այդ մարդը ասաց. - Արի՛. քեզ տանեմ այդ մարդու մոտ:

Մենք իջանք ներքև և գնացինք: Ծանապարհին ասաց. - Ահա՛ դարպասը: Դարպասի դիմաց, ճանապարհի մյուս կողմը կա մի դարբանոց. աշխատողները հայ են, նրանց էլ կասեմ, որ քեզ օգնեն:

Առավոտյան վեր կացա, գնացի, այդ մարդուն խնդրեցի, որ ինձ ուղարկի:

Նա իր մեքենայով ինձ տարավ Ղազվին քաղաքը, այնտեղ եմ ալ՝ Թավրիզ: Թավրիզեմ ալ եկա Հայաստան: Մերոնց գտա: Ամուսնացա, ընտանիք կազմեցի, զավակներ ունեցա:

Հիմա աղջիկս՝ Գրետան, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու է...

104 (104).

ՍՐԲՈՒՀԻ ԿԻԿԻՇՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մեզի երբ Դեր Զոր տարին, ես պզտիկ էի, ամ մա կհիշեմ. հաց չկար, որ ուտեիճք, ջուր չկար, որ խմեիճք, քար ու անապատ էր: Քալեցի՛նք-քալեցի՛նք, հագիվ մի գյուղ հասանք: Արաբները ջուր բերին, կաթիլ-կաթիլ ջուր դրին բերաննիս, մի-մի գիլա էլ՝ խաղող: Հետո արաբները բոլորին բաժանեցին: Մամայիս տվեցին մի ինվալիդ մարդու: Մայրս վիրավորված էր թևից. թարախը ջուրի պես կերթար, ամ մա օր ու գիշեր կաշխատեր ադ մարդուն համար, քանի որ բեպլեմ էր: Օր մը ադ մարդուն դրացին եկավ, ըսավ. «Բո ծառան վիրավոր է թեևն»: Մեղքցավ, բերավ թարախի մեջ դաթարանով ֆիտիլ դրավ: Քանի մը օրեն վերքը աղեկցավ: Ետքը աս դրացին մորս ըսավ. «Մեր քովերը հայ կնիկ մը կա. կուզե՞ս ծանոթացնեմ»:

Մամաս կտեսնա, որ ադ իմ հորաքույրս է: Գիշերով ինձի հետերնին առին ու փախանք, գնացինք Ուրֆա: Անտեղ մամաս և հորաքույրս գործարանում աշխատեցան: Հետո գացինք Մալաթիա, հայկական թաղը իջանք: Արաբկիրի մեր թաղեն մի կնիկ հանդիպանք, ըսավ. - Ախչի՛, քո տղան էստեղ է, երեսին նշան ունի:

- Հապա մյուսնե՞րը, - ըսավ մայրս:

- Մյուսները մեռա՛ն, - ըսավ:

Ադ տղային մամաս շալակը առավ, եկանք, ամ մա ան ալ հիվանդացավ, ճամփին մեռավ: Վեց չոջուխ էինք, միայն ես մնացի:

Մամաս միշտ կերգեր ու կուլար...

105 (105).

ԱՐՓԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1909 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Ես երեխա էի: Մամաս հիվանդ էր: Երկու մորեղբայր ունեի: Բույրս ամուսնացած էր: Թուրքերը եկան, մամայիս տեղաշարեն հանեցին դուրս: Թաղին ժողովուրդին բոլորին աքսոր տարին, մամայիս երկու եղբայրներուն ալ տարին: Մամաս մնաց գետինը պառ-

կած: Ան հիվանդ է, չի կրնար շարժիլ: Ես ալ մամայիս քովն եմ: Բարի կնիկ մը եկավ, մամայիս գրկեց, տարավ, ես ալ անոնց ետևեմ:

Երկու տարի մնացինք թուրքերուն մեջը, մեր սաղ ունեցածները կողոպտեցին: Մեր քաշածը ո՛վ է քաշեր...

ՄՈՒՇԵՂ ՍԱՐԳՍԻ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԱՐԱԲԿԻՐ)

Մնած եմ Արաբկիր 1910 -ին: Հորս անունը Սարգիս, մորս՝ Սաթենիկ, ծնյալ Թերյան: Ունեցած եմ երեք զավակ՝ Վարսենիկ, Մուշեղ և Արմենուհի: Հայրս երկու եղբայր ուներ, մեծը՝ Կարապետ, կիճը՝ Էլմաս, ունեին չորս զավակ՝ Խաչատուր, Ջաբել, Ավետիս, Լևոն: Չորսն ալ ամուսնացած և զավակի տեր: Երկրորդ եղբայրը՝ Մարտիրոս, կիճը՝ Մարիցա: Ունեին չորս զավակ՝ Գրիգոր, Արուսյակ, Մարան և Անդրանիկ: Բոլորն ալ ամուսնացած և զավակի տեր:

Հայրս և երկու եղբայրները իրենց հորմեն ստացած էին բնակարաններ և երկաթագործի աշխատանոց, ուր միասին կաշխատեին:

Արաբկիրեն մոտավորապես տասը կիլոմետր հեռավորության Անդի կոչված վայրը թուրք աղա մը, որ իրենց կճանչնար իբր լավ արհեստավոր, պատճառ եղած է, որ մեր երեք ընտանիքները ամբողջությամբ չաքտորվին ու իրենց օգուտը բերեն տեղացիներուն: Ես ալ դպրոց կերթայի և ատեն մըն ալ եկեղեցին դպրություն ըրած եմ:

Այսպես մնացինք Արաբկիր մինչև 1922: Պատերազմին մեռնողները մեռան, մնացողները մնացին: Ի

միջի այլոց մեր երեք ընտանիքներում կյանքը տնտեսապես բարելավված էր, բայց հայերու հանդեպ թշնամությունը կշարունակվեր երթալեն ավելի բիրտորեն: Այնպես որ, 1922-ին որոշեցինք գաղթել: Հինգ-վեց օր քալելով հասանք Հալեպ: Հոն հայրս նպարավաճառի խանութ մը բացավ և այսպիսով մեր պետքերը հոգացվեցան: Երկու տարի հետո անցանք Բեյրութ, ուրկե ընտանեկան պասպորտով մը նավով եկանք Մարսել: Հոն կազմակերպություն մը մեզի դրկեց Գրան Լեմպս գյուղաքաղաքը, հյուսվածքեղենի հաստատության մեջ հայրս գործ գտավ, ես ալ դպրոց գացի: Վեց տարի հոն մնալե վերջ ընտանյոք Լիոն եկանք: Հայրս Բերլիեի մեջ բեռնակառքի գործատեղին աշխատանք գտավ: Քույրերս ամուսնացան: Ես ալ մնացի ծնողքիս հետ մինչև՝ նախ՝ հորս, հետո՝ մորս մահը:

Մորս եղբայրը՝ Թերզյան Կարապետ, կիճը՝ Սաթենիկ, երեք զավակները՝ Գրիգոր, Մարտիրոս, Արաքսի, ինչպես նաև մորաքույրս՝ Սիրանուշ, ամուսինը՝ Մարտիրոս, զավակները Կարապետ, Մարիամ, Գրիգոր, 1915-ին տարագրվեցան. բոլորն ալ զոհ դարձան ցեղասպանության:

ՀԱՅԿԱԶ ԱԾԵՄՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1892 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

1915 թվականի կոտորածի ժամանակ թուրք կառավարությունը մեր գյուղի բոլոր տղամարդկանց հավաքեց, բոլորին կոտորեց, հարյուր քսանհինգ հոգի տարան կապեցին, Եփրատ գետը նետեցին, սպանեցին: Երկու օր հետո մեզ քսորեցին: Քշեցին Հալեպ, Էմտեղից՝ Դեր Ջոր: Սպանեցին բոլորի՛ն՝ հորաքույրներիս, քեռիներիս, բոլորի՛ն: Մեր գյուղը՝ Աշվանը (Արշամավան) Եփրատի ափին էր: Ես լողացի, անցա գետի մյուս ափը, փախա Դերսիմ, ուր զուտ քյուրդեր էին: Մնացի նրանց մոտ: Դերսիմ մնացի մեկ տարի:

Դերսիմը ապստամբ էր: Թուրքերը չէին կարող Դերսիմ մտնել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ դերսիմցիներին զորակոչեցին, բայց նրանք չկոչվեցին. զենքերն ստացան, զնացին իրենց տները: Այնպես որ, նրանք միշտ զինված էին:

Դերսիմ անունը հայ քահանայի՝ Տեր Սիմոնի անունից էր եղել: Նա գաղտնի քրիստոնեություն էր քարոզում բռնի հավատափոխ դարձածների մեջ: Նրանք հացի վրա խաչ էին անում, իսկ Ս. Սարգիսին Օրիան էին ասում՝ Խըղըր Սուրբ Սարգիս: Ջեյվա գյուղում ըըրդերը շատ լավ պահում էին հայկական եկեղեցին, քանի որ գիտեին, որ դա իրենց նախնիներն են կառուցել: Նրանք խոստովանում էին, որ իրենց պապերը հալ են եղել, բայց ստիպողաբար հավատափոխ են արվել՝

մահմեդականություն ընդունել: Այդ Ս. Սարգիս եկեղեցիի կառավարիչը կին էր: Մի օր եկել էր ժամի հախը հավաքելու, ինձ ասաց. - Արի՛, ես քեզ պահեմ վարդի պես:

Ես զնացի մի քանի օր մնացի, բայց հետո փախա, քանի որ ամեն օր ուտիկան էր գալիս հարցնում. - Քո մոտ փախստական հայ կա՞:

Լի՛նը ըսավ. - Անտառներում լիքը փախստական հայ կա, զնացե՛ք բռնեցեք:

Այդ կինը օգնեց, որ ես անտառներով փախա, քյուրդ առաջնորդների հետ անցա սահմանը՝ Երզնկա, որն արդեն ցարական զորքերը գրավել էին, այդպես ազատվեցի: Հետո անցա Էրզրում, որտեղ Անդրանիկի զինվորը դարձա: Ես Անդրանիկ փաշայի հետ 1917 թըվից կովել եմ: Անդրանիկը Էկավ Էրզրում, մենք իրեն դիմավորեցինք: Մինչև 1920 թ. օգոստոսի վերջը եղել եմ նրա հետ: 1917 թ., երբ Էրզրում եկավ, կովեց թուրքին դեմ, նահանջեց Սարիղամիշ-Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ՝ ապահովելով արևմտահայերի գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան:

Անդրանիկի բանակը զուտ հայերից էր կազմված՝ թվով չորս հազար հինգ հարյուր հոգի, ուներ թնդանոթ և թե հրացան: Անդրանիկը, ձին նստած, մեզ ասում էր. - Մի՛ լոնք, երգեցե՛ք: - Մենք ալ երգում էինք.

Հերոս մոնչաց, սուլթան դողդղաց,
Վիլհելմի աչքից արտասուք ցողաց,
Սուրդ թշնամու կրծքին շողշողաց՝
Կովի սիրահար, հերոս Անդրանիկ:

Արդեն դաշնակցական կառավարությունն էր իշխում:

Անդրանիկն ասաց. - Թուրքական կառավարությունը մեռած կառավարություն է: Նրա զորքը քիչ է ու հոգնած, ընդամենը երկու հազար զինվոր հազիվ ունենա: Ես չորս հազար ունեմ, երկու հազար ալ դուք կուտաք, միասին կկռվենք, թուրքերուն կվճռենք մեր երկրից:

Դաշնակցականները չլսեցին Անդրանիկին: Անդրանիկն անոնց «խարդախ» ըսավ և հեռացավ: Արդեն Անդրանիկին չէին սիրում: Անդրանիկը պատրոն էր ուզում, դաշնակցականները հաց էին դրկում, հաց էր ուզում՝ պատրոն էին դրկում: Նրանք ուզում էին Անդրանիկին մեջտեղից հանել:

Թուրքերն առաջացան, մենք տեղափոխվեցինք մերկայիս Ղուկասյանի շրջան, Ղարաղաչով իջանք Ջալալօղլի (մերկայիս՝ Ստեփանավան): Այնտեղ Մոսկովսկի որբանոց կար՝ մոտ երեք հազար որբով: Անդրանիկ փաշան հրամայեց որբերին փոխադրել Թիֆլիս: Մենք էլանք գացիք Տեղ գյուղը, հետո՝ Դիլիջան:

Անդրանիկ փաշան ըսավ. - Մենք դաշնակների հետ յուր չե՛նք կարող գնալ, հարկավոր է հեռանալ:

Որոշեցինք հեռանալ Պարսկաստան, Ջուլֆայի կամուրջով անցանք մինչև Խոյ: Արդեն գաղթականություն կար մեզի հետ, մեր բանակի ետևից մոտ երեսուն հազար հայ էր գալիս: Թուրքերը թնդանոթ կապեցին գաղթական ժողովրդի վրա, ժողովուրդը մահանջեց: Եկանք Ջուլֆա, իջանք Ղափան, Գորիս: Մի տարի էնտեղ մնացինք: Էնտեղ եղած ժամանակներս օսմանյան թուրքերը Ալեքսանդրապոլը գրավել էին, Դիլիջանով գնացել էին Բաքու: Թուրքերը Գորիս՝ Անդրանիկի մոտ

դրկեցին մի հայ վարդապետ և երկու թուրք, որոնց հետ թուրքերը սովեցին հրամանի թուրք. «Գորիսի շոշը՝ խրճուղին. մերն է, դու Գորիսով, Լեռնային Դարաբաղից գնացել ես Ջուլֆա. դու մեր ճանապարհի վրա նստել ես ու խանգարում ես մեզ, անձնատու՛ր եղիր. մենք քեզ չենք սպանի և կամ՝ հեռացի՛ր»:

Անդրանիկ փաշան պատասխանեց. «Վաղը առավոտ ես հարձակվում եմ ձեզ վրա: Ես ո՛չ մի շոշ չեմ տա ձեզ: Դուք էս կողմերը գո՛րծ չունեք»:

Ուր-տասը օր հետո անգլիացիներ եկավ: Մի անգլիացի կապիտան Անդրանիկ փաշայի բանակին միացավ: Մեր բանակը Գորիսից եկավ Էջմիածին: Երևանի վերևն փայտե կամուրջով, առանց Երևան մտնելու Էջմիածին գնացինք, զենքերը կաթողիկոսին հանձնեցինք: Անդրանիկը Էջմիածնում մեզ «Ազատական» սովեց, այնտեղ գրված էր՝ Էսքան ժամանակ կովել է մոտս:

Հետո Անդրանիկը գնաց: Երևան գալու ժամանակ, դաշնակ կառավարությունը հավաքեց Անդրանիկի զորքը, սպանեց երկու հոգու և վիրավորեց շատերին:

Անգլիական զորքը գրավել էր Երևանը: Անդրանիկը ըսավ. - Էդ շան թուլա Դրոյին սովեք ինձ, ես սկանջները կտրեմ:

Պրոֆեսոր Թենքեջյան մը կար, հարցուց ինձի. - Ի՞նչ եղավ:

- Անդրանիկին ուզում էին սպանե՛լ:
- Վա՛յ, շա՛ն որդիներ, հազար տարին մեկ էդպես մարդ կծնվի...

Անդրանիկից հետո դաշնակցականները մեզ աշխատանք չէին տալիս: Մեզ փողոց մաքրել տվին, մեզանից երկուսին սպանեցին: Մեզ չէին սիրում, որովհետև Անդրանիկի զինվոր էինք եղել: Նորից փախանք Ապարան, քարշ եկանք, մինչև բոլշևիկյան բանակը եկավ Ալեքսանդրապոլը գրավեց:

108 (108).

ԵՂՍԱ ԱՆՏՈՆԻ ԽԱՅԱԶԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1900 Թ., ԽԱՐԵՐԴ, ՀԱՔՈՒՍԻ Գ.)

Ես ծնվել եմ Խարբերդի Խարուսի գյուղը: Կամուրջի մյուս կողմը Բալուն էր: Մինչև 1922 թ. հոն էի: Մեր գյուղը ծառ ու ծաղիկ շատ կար: Մենք վեց հարյուր տուն էինք. դասար, մաջար, կոշկակար, հողագործ ունեինք. բոլորը հայ էին:

Մեր տունին մեջ ապրում էին պապաս, մամաս, չորս հորեղբայրներս՝ Մուշեղ, Մովսես, Տոնապետ և Պողոս, որը Ադանա գարնվավ, մեռավ: Անոնց կնիկները՝ Է՛վա, Իսկուհի, Գոհար, Նազիկ. եղբայրներս՝ Անդրանիկ, Նիկողոս, Հովհաննես, Հարություն: Մեծ հայր և մեծ մայր չեմ տեսած: Մորս կողմեն Էղսա մորաքույրս կար, հորաքույրս՝ Ջարդուհի, անոր զավակները իր ծընկին վրա մորթեցին: Քեռիներս ալ շատ էին: Յոթը տուն էր մեր գերդաստանը: Բոլորն ալ գյուղին մեջ էին ու հոն կապրեին: Մերոնք հողագործ էին, կցանեին ցորեն,

բախլա, ոսպ, ուրիշ բաներ: Ատոնք կծախեինք, դրամով օճառ, կտավ կառնեինք:

Մեր գյուղը եկեղեցի, դպրոց կար: Մեր դպրոցը բողոքականներունն էր: Խարբերդում էփրատ կոլեջը կար, որտեղ Ամերիկա գացած ուսանած ուսուցիչներ դաս կուտային: Ինձ տասներեք տարեկանից մշակել են, որ աշխատող ձեռք ըլլա: Լուսավորչականները շատ էին, բայց մեր բողոքականներուն դպրոցը կուգային, քանի որ խելոք ուսուցիչներ ունեինք: Տղա. աղջիկ միասին էին սովորում: Մամաս թագա հաց կեփեր, կուտար ինձ, կասեր՝ տար վարժուհուն տուր:

Գյուղին մեջ աղբյուր կար, քովը գյուլ կար. մեջը գոմեշները կողացնեինք. վերջն ալ աղ ջուրը կերթայր այգիները կջրեր: Ջրերի մեջ մեծ ձուկեր կային:

Տունին մեջը թոնիր կար, ախոռ կար: Չմեղը

ցուրտ կըլլար: Բամբակը կհավաքեինք, կմանեինք, կուտերն ալ կհանեինք անասուններին կուտայինք, կուտեին: Ինձի «ճարպիկ չոշոխ» կըսեին: Ես ասեղնագործությունը կընեի: Պապայիս հորեղբոր թողը միշտ ինձ հետ կտավ կգործեր, բամբակից ու բուրդից կգործեինք: Յոթը կով ունեինք, մեկ հատ գոմեշ, հավեր ունեինք: Տունին ետևը այգի կար՝ պտուղի ծառերով: Որդի* կպահեինք, մետաքսի գործ կընեինք: Հորեղբայրս Ամերիկա գնաց, մեզի դրամ կղրկեր, որ ապրվենք:

Հյուրիեթ եղավ, իբր թուրքը և հայը ախպար պիտի ըլլային: Ադ ըլլալու՝ բան էր: Սու՛տ էր: Թշնամին բարեկամ կըլլա՞: Սոխին անուշը կըլլա՞:

1909 թվին Ադանայի ջարդը եղավ: Մեր գյուղեն երկու հարյուր տղաք գացած էին Ադանա աշխատելու, դրամ վաստակելու, քեռիս ալ մեջն էր. բոլորը ջարդրվան:

1915 թ. թուղթ եկավ պատվելիին, որ աս, աս մարդիկը պետք է գան: Կտանեին, ձեռք ու ոտը կկապեին, իրար կգարնեին, որ մեռնին: Տղամարդկանց տարին՝ մորթեցին: Մեկը փորը բացված ետ եկավ: Հերս ալ տարին, կիսամեռ ետ եկավ: Թուրքը ըսեր է. «Հիմա թուրք պիտի ըլլաք, չէ՞ն՞ հայ»: Տերտերը ըսեր է. «Մեղա՛ քեզ». բոլոր քահանաներուն ջահել-ջահել կտորել են: Հայ բողոքական վարժապետին՝ պր. Գևորգին լեզուն կտրել են, քանի որ հայերեն սորվեցուցեր էր, վերջն ալ գլուխը կտրեր են:

Դահա ցորենը չէինք քաղել, մայիսին տղամարդկանց տարին, վերջը կնիկներուն տարին: Ես դաշտ էի գնացել, որ ջուր տանեմ: Կուծը լցրի, միլիցիան եկավ: Հայ կնիկները, որ արտը կաշխատեին, եկան, որ ջուր խմեն, միլիցիան չձգեց: Հորս տարին մորթեցին: Հորեղբորս կնիկը բռնել են, ըսել է թուրքին մեկը՝ ինձի առ: Ան ալ ըսեր է. «Ձիուն տեղը, էշ չեմ կապի»: 1915 թ. մայիս ամսին, երեք օրվա ամուսնացած էի: Ինձի Մազրա հարս էին տարած: Մարդուս բռնեցին տարին: Ես աղբյուրի գլուխը նստա, սկսա լալ: Թուրքերը մտան մեր տները, սկսան թալանել: Բողոքականներուն չէին սպանում: Մարդս թուրք տղայի մը հետ խաբար դրկեց, որ իրեն թուղթ մը դրկեմ, որ մենք բողոքական ենք: Ադ տեսակ թուղթ չկրցա դրկել՝ արյունը գնաց սելի պես: Ամուսինիս քրոջը վիզը կտրե-

ցին հավի պես: Կեսուրիս ընտանիքեն մարդ չմնաց, բոլորը մեռան գնացին: Հայերուն տարին մորթեցին: Ինձի Աստված է պահել: Երբ բոլորին տարին, ես աղբյուրին քովն էի, տեսա: Ծատ հայեր փախել էին անտաներ՝ խոտերուն, ցորենի արտերուն մեջն էին թաքնրվել: Ես ալ փախա: Ես իմ անձը ազատել կուզեի: Մայրը մանուկը ուրացավ:

Մենք ցորենի արտի մեջ էինք, հարյուր հոգիի չափ էինք, երեխաներ ալ կային: Սոված ենք: Ցորենը քարով կտորրեինք, կուտեինք: Ես կորցրեցի բոլորին: Մամաս, քույրս. եղբայրս, հորեղբորս չորս զավակները, բոլորը գնացին, կորան, սոված՝ մեռան. մորթվան՝ մեռան: Միայն ես և իմ հորեղբոր աղջիկը ազատվանք, ան ալ ճամփին մեռավ: Հիմա յոթ տուն ընտանիքեն միայն ես եմ մնացած:

Ցուրտը եկավ, թուրքի տունները մնացի: Վերջը ամերիկացին եկավ: Ես լսեցի, բոբիկ, չբախ վագեցի գացի, ըսի տնօրենին. «Ես եմ, Եղսան եմ»: Դուռը բացին: Զուր դրին. ոտքերս ցուրտը տարել էր: Հարցրին. «Ոջիլ չե՞ս բերած»:

1917 թ. ինձ ընդունեցին որբանոց: Պարոն Սոկրատը ինձ ընդունեց: Սկսա կտավ գործել: Դրամ շահեցա: Երեք տարի որբանոցը մնացի: Կհիշեմ Վարդուհի վարժուհին: Տնօրենը միստր Պիքսն էր: Ան մեր նման հայերուն հայրն էր: Միշտ կըսեր. «Խելոք եղեք, համեստ եղեք, թուրք տեսնաք՝ դուռը գոցեք, ներս մտեք»: Դպրոցին մեջ փոքրերը միասին էին, մեծերը՝ առանձին: Ինձի ուզեցին թուրքերը փախցնել, բայց ազատեցին: Որբանոցը հացերնիս, ճաշերնիս բոլ էր: Հերքեշ իրեն գործը կընեք: Նոր տարիին նվերներ կուտային, խրատներ կուտային: Հինգ ոսկի ունեի, գացի Հալեպ: Ինչքան ապրել եմ, էնքան տանջվել եմ:

Հետո 1936-ին եկանք Հայաստան: Իմ աչքի արցունքը արյուն դարձավ: Հացի գրքույկ չտվին: 1937-ին մարդս ոչխարը մորթել է, միսը ծախել է ըսելով՝ մատնեցին, մարդուս քանտարկեցին: Ես հաց ու պապիրոս կտանեի: Վերջը լսեցի, որ Սիբիրը սպաններ են: Այնքան խեղճ էի, որ կմտրայի: Քանի դուռ կաշխատեի: Կտավ կգործեի: Երկու երեխաներս կուզային գործարան, քանի որ տանը պահող չունեի: Միայն թուրքը չէ, հայն էլ է տանջել: Աղջիկներս ամուսնացան, վեց թոռ ունեմ:

109 (109).

ՀԱԿՈՒՄԱՆՈՒԿԻ ՀՈՒՈՒՄԻՆԻՍՏԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1902 թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ՉԱՐՍԱՆՋԱՔ, ԲԵՐԻԻ)

Մեր գավառի վաթսուներորս գյուղերի հայությունը և մեր կենտրոն Բերրի քաղաքը իրենց բարգավաճ վիճակում էին, երբ վրա հասավ կոտորածը: Մեր Բերրի քաղաքի բնակչության մեծ մասը հայեր էին՝ մոտ յոթ հարյուր տնից բաղկացած մի քաղաք էր, որից միայն հարյուրը թուրքի տներ էին, այն էլ՝ եկվորներ էին, ոչ բնիկներ: Քաղաքը բաղկացած էր վեց թաղից՝ Կալերի թաղ, Տոնաղբյուրի թաղ, Կամար-

աղբյուրի թաղ, Թուրքական թաղ և Բարտախանայի թաղ, որը բրուտների արհեստանոցների թաղն էր: Նրանք արտադրանքը ամբողջ գավառին բավարարելուց բացի, արտահանում էին քաղաքից դուրս՝ մինչև Մալաթիա, Արաբկիր, որոնք Բերրի գետի հոսանքով լաստանավերով փոխադրում էին: Լաստանավերը ոչխարի տիկից փչված տաս-քսան հատ իրար կպած, փայտով իրար միացած էին, որոնց վարորդները կոշվում էին քյալաքջիներ: Բերրին արհեստավորների մի քաղաք էր, որտեղ գործում էին հարյուրից ավելի

* Իմա՛ շերամ:

մանուֆակտուրային և արհեստավորների խանութներ և միայն մեկ հատ թուրքի խանութ կար, որը սափրիչ էր: Այդ սափրիչի խանութը ներսում ուներ մի վերնահարկ, որը հյուրանոցի դեր էր կատարում դրսից եկած քրդերի և թուրքերի համար:

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր հինգ հոգուց՝ հայրս, մայրս, ես տասներեք տարեկան, եղբայրս՝ Ասատուրը յոթ տարեկան, քույրս Լուսինե՝ չորս տարեկան: Էս ուսում եմ ստացել իմ ծննդավայրի դպրոցում, որը մտնում էր Միացյալ ընկերության համակարգի մեջ: Հայրս արհեստով դարբին էր: Նա գրագետ էր: Մեր ընտանիքը լուսավորչական էր: Հայրս շատ բժախնդիր էր եկեղեցու արարողություններին, և եթե որևէ մեկը սխալ կատարեր, տեղն ու տեղը կուղղեր: Ինքը ևս միշտ եկեղեցու դասում էր կանգնում: Հայրս 1895 թ. որբացած մանուկների որբանոցն էր կազմակերպել և ինքը հոգաբարձուն էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքի Առաջնորդի՝ Կորյուն վարդապետի հետ սերտ կապի մեջ էր: Կորյուն վարդապետը ազգասեր, շինարար, քաջակորով, հանդուգն մի անձնավորություն է եղել: Նա մրտահոգված է եղել, թե Չարսանջաքի քսանչորս դերեբեյիներին* ինչպես զսպի, որ հայերին չվնասեն: Եվ նա իր դիվանագիտական քայլն է կատարել: Սուլթան Համիդի տղաներից մեկի մահվան առիթով ցավակցական նամակ է գրել և շնորհակալական հեռագիր է ստացել: Տեղի թուրքերը գալիս են Կորյուն վարդապետին խնդրում, որ նա ցույց տա այդ հեռագիրը: Եվ դրա միջոցով զսպում է նրանց: Բացի այդ, նա շքանշան է ստացել սուլթան Համիդից:

Մի անգամ, երբ նա գավառի կառավարիչի՝ դայմադամի պաշտոնատեղին էր գնում, դայմադամը վեր է կենում և թուրքական ձեռնասեղմունով ողջունում է այնտեղ նստած մի ուրիշ թուրքի՝ Մեհմեդ բեկին, որը նույնիսկ զորք ուներ: Բայց նա ոտքի չի կանգնում, Կորյուն վարդապետը այդ համարում է վիրավորանք ոչ միայն իր, այլև սուլթան Համիդի շքանշանի նկատմամբ ու փիլոնի տակից ցույց է տալիս շքանշանը: Թուրք բեկը զգում է իր սխալը և ներողություն է խնդրում: Այս միջոցներով Կորյուն վարդապետը բավական զսպում է Չարսանջաքի դերեբեյիներին, և հայերի նկատմամբ բռնությունները որոշ չափով մեղմվում են:

Չարսանջաքը վաթսուներորս գյուղերից էր բաղկացած, մեծ մասը հայեր էին: Ամեն գյուղում բեկի ապարանքում թուրք ծառաներ կային: Հարաբերությունները ճորտատիրական հիմունքների վրա էին: Մորտ մարաբաները աշխատում էին հողի վրա, և թուրք բեկը բերքի կեսից ավելին վերցնում էր իրեն: Բացի այդ, շաբաթը մեկ-երկու օր նրա տան կիները պիտի գնային բեկի պալատը՝ որոշ ծառայություններ կատարելու: Իսկ կրոնական առումով հայը միշտ «գյավուր» էր, որը ստորացուցիչ էր հայերիս համար:

Հայրս իր արհեստի շնորհիվ բարեկեցիկ ընտանեկան կյանք էր ստեղծել: Ունեինք երկու կով, մի ձի: Հայրս կովի տված կաթնեղենը գործածում էր մեր տան կարիքների համար, իսկ հաճախ էլ մայրս հասցնում էր կաթ, մածուն նաև աղքատ ընտանիքներին:

* Իմա՝ բռնավոր:

Հայրս իր դարբնի արհեստով քրտնաջան, քրտինքը ճակատից քամած, օրն ի բուն աշխատում էր գարնանը և ամռանը: Աշնանը և ձմռանը փակվում էին ճանապարհները, և մարդիկ գյուղերից չէին կարող գալ քաղաք՝ իրենց գործիքները վերանորոգելու: Հայրս իր աշխատանքի վաստակը կանխիկ չէր ստանում, այլ ապահիկ էր կատարում: Մատյանի մեջ գրանցում էր, թե ինչ գործիք է պատրաստել որ գյուղացու համար: Բոլոր թուրք գյուղացիները անգրագետ էին և վստահում էին հորս: Հայրս աշնանը գնում էր գյուղերը և այդ մատյանի մեջ գրանցվածների դիմաց բնամթերք էր ստանում և հավաքում: Թողնում էր քրդերի և թուրքերի տների մոտ, որոնք պարտավորվում էին իրենց էշերով ոսպը, ցորենը, գարին փոխադրել քաղաք: Այսպիսով, հորս դրամական եկամուտը շատ չնչին էր իր աշխատանքի դիմաց: Մեր տան մեջ ունեինք մի ամբար՝ կրակատան մոտ: Ամբողջը ամբարում էինք այնտեղ: Գարնան ամիսներին հայրս վաճառում էր թուրք և քյուրդ հաճախորդներին, որոնք կարիքը ունեին: Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, փակ նատուրալ տնտեսությունն էր իշխում մեզ մոտ: Հայրս վերջին անգամ վերադառնում էր՝ մի քանի ոչխար դավուրմացու հետը բերելով, որոնք ձմեռվա միսներին օգտագործում էինք: Հացը ևս թըխում էինք ու պահում: Հայրության 90 տոկոսը խաղողի և պտղատու այգիներ ուներ: Մեր գերդաստանը չորս եղբայրներ էին՝ մեկը Պետրոսը, Ամերիկայում էր, Կիրակոսը 1911 թ. մահացավ, մյուսը՝ Գրիգորը 1890-ական թվականների վերջերին բողոքական դարձավ: Նա այնքան գրագետ էր, որ բողոքական պատվելիին հաճախ փոխարինում էր: Հյուրիներից հետո մի հրովարտակ ելավ, որ հայաշատ քաղաքներում քաղաքապետ պիտի ընտրվի հայերից: Գրիգոր հորեղբայրս 1911-1912 թվերին ընտրվեց քաղաքապետ՝ բելեդիե-նեսի: Ահա այսպիսի հեղինակություն ուներ մեր գերդաստանը:

Աշնան ամիսներին այգեգործությունն սկսվում էր: Ամռանը թուրք չորացնում էին, որը հիմնական ուտելիքն էր ձմեռվա համար: Հայերը խաղողի հյութից պատրաստում էին ընկույզի սուջուխ, որը փաթաթվում էր բաստեղի մեջ, տեղավորում էին կճուճի մեջ, որ նոր տարվա օրը բացեն: Մեր գերդաստանի կյանքը այսպիսին էր, որը նման էր բոլոր հայ ընտանիքների կենցաղին: Ես չեմ հիշում, որ որևէ հայ հայհոյանք արտասաներ, այնքան էին իրար նկատմամբ հարգալից: Հայրս ամենաբարկացած պահին կշտամբում էր. «ծո՛ւ, վրադ երկինք չի՞ գոռգոռացել», այսինքն՝ մարդկային կյանքի մեջ չե՞ս մտել:

Մինչ եղեճը համառոտակի պատմելուց հետո պիտի անցնեմ հայասպանությանը: Գարնանային մի օր էր: Մեր Բերրիի ցորենի արտերը արդեն հասել էին, և ես մեր տան այվանից՝ պատշգամբից, դիտում էի ցորենի ծփացող ալիքները և լսում էի գետի շառաչը: Այվանում մայրս իր դրացի տիկ. Վարդուհու հետ ցորեն էր մաղում, փալասների վրա կիտված ցորենը, որ չրաղաց ուղարկեն, ինչպես ամեն տարի: Դեպի գետահովիտը թեքվելիս նկատեցի, որ մի տան կտուրը բարձրացան մի թուրք ուստիկան, մի ժանդարս և մի մարդ՝ քաղաքացու շորերով: Այդ երեքին ես նկատեցի: Նը-

րանք ձեռնուճայն դուրս էին եկել, երևի տանը մարդ չկար: Հայրս այդ պահին խանութից տուն հասավ, և այդ երեքը եկան. մտան մեր տունը: Արդեն մի քանի օր առաջ թուրք կառավարության ոստիկանները պարպմունքի ժամին ներխուժել էին Առաջնորդարանը և դպրոցը՝ զենքեր և գրականություն հայտնաբերելու նպատակով: Այդ տակում էր առաջացրել հայ բնակչության մեջ, որը մղձավանջային ապրումների մեջ էր գտնվում: Օրը ցերեկով, փողոցում, մտնում էին հայերի տները, դուրս էին բերում հայ տղամարդկանց և քաշկրտելով սկսում էին ծեծել, սապոզներով խփել: Ես ականատես եմ եղել Երզնկյանի ծեծվելուն, Թերզյան կարապետին ինչպես իրենց տան կտորին գցել էին զետիս և զենք էին պահանջում: Մոտ քսան-քսանհինգ երևելի հայեր արդեն բանտարկված էին: Նրանց պահանջը սովորական որսորդական հրացանը չէր: Այդ երեք անձնավորությունները, որ եկան կոխկոտեցին ցորենը, խուզարկեցին մեր սենյակը, պատից կախված որսորդական հրացանը տեսան, հայրիկիցս պահանջում էին ռուսական տասնոց, մաուզեր և այլն: Այդ եռյակի մեջ էր նաև քաղաքի դատախազը, որը լսել էի, որ առնավուտ՝ ալբանացի մուսուլման էր, պաշտոնի տեր: Նրանք նույնպես դաժան էին, ինչպես թուրք ոստիկանները: Հայրիկիցս բացասական պատասխան ստանալով, մտրակով հարվածում էին, վերջապես քաշկոտելով հորս տարան բանտ: Այդ դաժանությունները կատարելու պահին մայրս ասաց. «դահիճներ»:

Այդ բառի համար մորս դատարկ տան մեջ արգելակեցին: Մենք երեքս՝ ես, քույրս և եղբայրս մնացինք մեճակ: Ես վազեցի մորս ետևից, դռան ճեղքից նայեցի, մայրս ասաց. «Տղա՛ս, գնացե՛ք Գրիգոր հորեղբոր տունը»:

Նրա կինը՝ Եվան, շատ խնամքով ու գուրգուրանքով պահեց մեզ և հաջորդ օրը առավոտյան թաշկինակի մեջ մի կտոր հաց ու պանիր, կարագ, սեր փաթաթեց, որ տանեմ բանտ՝ հայրիկին: Մենք տեղյակ էինք, թե ինչ տանջալի վիճակի մեջ է հայրս բանտում: Ես ուտելիքը տարա: Բանտի լուսամտուտի առաջ կանգնած՝ տեսա, որ դատարկ էր բանտը: Դա հայ մարդու սրճարան էր, զավթել էին և դարձրել կալանավայր: Ընդամենը հարյուր հոգի հագիվ կառներ, այնինչ երեք-չորս հարյուր հոգի էին լցվել, որոնք շնչահեղձ էին լինում: Նրանցից ոմանց կանայք բողոքեցին զավառապետին, որ փոխարինել էր նախորդին, որը իթթիհատական դահիճներից էր, Աթան բեկը քմծիծաղով ասում է. «Մի՛ անհանգստացե՛ք, շուտով ձեր բանտարկյալներին կտեղափոխենք», - այսինքն՝ կտեղափոխեն սպանդանոց:

Երբ ես մոտեցա լուսամտուտի երկաթե ճաղերին, տեսա հայրիկին և մեկին, որին ֆեդայի Ավետո էին ասում: Նա մոտ տասնյոթ տարի Գևորգ Չավուչի խմբում է եղել: Հյուրիներից հետո, որպես ազատություն, հավասարություն հռչակած երկիր, ֆեդայիները դուրս էին եկել բանտերից, բայց նա խորտակված վիճակում ընկած էր բանտի չոր հատակին, ինչպես իմ հայրը: Այդ երկու հոգիները ետ էին մնացել սպանդանոցից, քանի որ քայլել չեն կարողացել: Իսկ երեք-չորս հարյուր հո-

գուն, զույգ-զույգ թևերից կապած տարել են գետի ափը: Այդ սպանդանոցից ազատվում է միայն Խոսրով Նալբանդյանը, տասնութ տարեկան մի տղա, որը մեր տան մոտ էր ապրում: Հոր հետ կապված վիճակում է եղել, երբ ազատարարը մոտեցել է: Ջարդը կատարվել է շատ դաժան կերպով, Խոսրովի հայրը սպանված է եղել, երբ ազատարարը եղել է հայկական Արմիկ գյուղի Մեհմեդ բեկը, որը իր ապարանքում ուներ տասնյակ չորիներ, և դրանց պահելու համար մարդ էր պետք: Եվ մարդ է ուղարկում, որ մեկին բերեն: Դա լինում է Խոսրովը: Նրա աղջկա կնքահայրն եմ եղել ես: Այդ սպանդանի մեջ եղել են մեր գերդաստանից մոտ տասը հոգի, նաև Ամերիկայից հյուր եկած Հոլոփիկյան Արամը, որը Մարտիրոս հորեղբոր տանը հյուր է եկել և, չնայած ամերիկահպատակ էր, դաժանորեն հոշոտել են: Նա սիրահարված էր բողոքական դպրոցի վարժուհի Ռոզային և դեռ մի շաբաթվա ամուսնացած էր՝ հոշոտեցին:

Հայրս այդ ուտելիքը ընդունելուց ցածրիկ ասաց. «Տղա՛ս, ինձ մի ոչխարի թարմ մորթի հասցրու, որ ես կոնակիս քաշեմ, քանի որ այնքան եմ ծեծել, որ սև արյունակալված եմ վերքերս»: Ես հայրիկին այդ խընդրանքը կատարեցի: Կիրակի օրը հորեղբորս տունը վերադարձա: Դեռ այդ օրերին Գրիգոր հորեղբայրս, որպես քաղաքագլուխ, դեռ պաշտոնի գլուխ էր: Նրան խնայել էին: Միջնորդեց, որը առանց կաշառքի չէր լինի, հորս բերինք տուն, ազատվեց: Հորս դարբին ընկերներից Լևոն Խոշիկյանը շալակով նրան հասցրեց տուն, քանի որ չէր կարող քայլել:

Մայրս էլ արգելափակումից տուն եկավ: Հայրս խոշտանգված ընկած էր փորի վրա: Թիկունքի վրա չէր կարող պառկել: Հայրս պատմեց, թե մի գիշերվա մեջ ի՛նչ փորձանքներ են բերել թուրք դահիճները: Ահմեդ օնթաշին, դաժան դեմքով մի տասնապետ, բանտախցից հորս բերում է խոշտանգելու խուցը, պառկեցնում է փորի վրա, երկու կողմում կանգնած ոստիկանները կաղնու մահակներով սպասում են հրամանի: Հորիցս դարձյալ պահանջում են մաուզեր, մոսին, տասնոց. - Տու՛ր կամ՝ պառկի՛ր: Սկսե՛ք հարվածել. - հրամայում է օնթաշին:

Քառասուն հարված տալուց հետո նստեցնում են: Ահմեդ օնթաշին ասում է. - Հը՛, չե՛ս ուզում բերել զենքերդ:

Ըստ հորս պատմածի, Ահմեդ օնթաշին իր կողքը նստեցրել էր եկեղեցու և դպրոցի հայ երգեցողության ուսուցչին՝ Արմենակ Պետրոսյանին, այսինքն՝ հետո հերթը նրան էր լինելու:

- Մալիմ էֆենդի (պր. ուսուցիչ) զենք չունեն:

Նորից են քառասուն հարված հասցնում, նորից է հարցնում: Պատասխանը՝ նույնը: Երրորդ անգամ պառկեցնելուց առաջ ասում է. «Ասա ո՞վ ունի զենք»:

Հայրս մատնիչ չէր կարող լինել: Եթե գիտեմար, չէր ասի: Հարյուր քսան հարվածից կիսամեռ վիճակում քարշ են տալիս կալանատունը: Ահա հայրիկին պատմածը:

Հայրիկին ծանոթ թուրք երկու անձինք կարողացան օգնել որոշ չափով: Հայրս դեռևս ասարափելի ցավերի մեջ, թարախակալված վերքերի մեջ, հորեղբորս

կինը՝ Եվան, խնամում, մաքրում, փոխում էր վիրավորի վիրակապը, քանի որ մորս սիրտը չէր դիմանում: Ահա այդ վիճակի մեջ մի օր երեկոյան մութին Ահմետը էֆենդին, որի տունը հորս խանութի մոտ էր, եկավ մեր տունը:

Ղայմաղամը զինել էր տեղի թուրքերին, մակ համիդիներին, որոնք քաղաքացիական շորերով քրոդեր էին. գազանատիպ մարդիկ շրջապատել էին քաղաքը: Ոչ ոք չէր կարող փախչել, և խղճամիտ թուրքերը դժվարանում էին մոտենալ իրենց ծանոթ հայերի տներին:

Սարգիս Չախմախչյան զինագործը փորձ էր արել փախչելու: Ահմետ էֆենդին եկավ օգնության ձեռք մեկնելու: Հայրս փորի վրա պառկած վիճակում պատմեց իր գիշերվա կրած տանջանքները: Ահմետ էֆենդին ի սրտե էր, թե ինչ՝ չգիտեմ, ասաց. - Հեղինակի տունը քանդվի, այս կոտորածը ստեղծողի տունը քանդվի, քանի որ ոչ մի բեղավոր չի կարող ազատվել: Հայրս խնդրեց. - Գոնե ընտանիքս փրկեք:

Այդ խոսակցությանը ներկա էինք ես ու եղբայրս: Նա հորս ազատել չկարողանալով՝ ասաց. - Ձեր ընտանիքից կաշխատեմ փրկել կնոջը և զավակներդ, բայց փրկելու միակ միջոցը այն պիտի լինի, որ երբ տեղահանությունը սկսվի, քեզ ծանոթ քիրվան՝ Ալի ջոքեպանը, իր ջորիով քարավանին ուղեկցի. և մա հանձն առնի հարմար մի վայրում քարավանից փախցնի և մի թուրքի գյուղում պահի: Ես այդ ժամանակ իմ տղա Օյուքրիի միջոցով կազատեմ: Քանի որ Օյուքրին բանակում է ծառայում, նրան բերել կտամ բանակից, որ ձեզ ազատի:

Հայրս համաձայնվեց և վարձահատույց լինելու համար ասաց. - Իմ ոսկե ժամացույցը բեր տուր այս մտերիմ Ահմետ էֆենդիին:

Հայրս նվիրեց ոսկե ժամացույցը: Բացի այդ, մայրս ուներ ոսկյա վզնոց, ոսկե գրավիցա ոսկեդրամ, այդ էլ տվեցին նրա կնոջը տանելու: Այդ բարեկամ թուրքը նվերը ընդունելով գնաց: Նա պատմեց, որ իբր կովն է փնտրում, հազիվ դժվարությամբ եկել է մեր տունը: Անցավ մի քանի օր, հայրս իր աշակերտ Գևորգին ասաց. - Քիրվա Ալիին կանչի մեր տունը, - նրան հայրս շատ օգնել էր:

Նա ուներ մի ձի, հայրս ասաց. - Իմ ձին և երկու կովերը տարեք ձեր տունը՝ պայմանով, որ մեզ ազատեն:

Տասը-տասնհինգ օր հետո մունետիկը հայտարարեց, թե որ օրը պետք է դուրս գա այսինչ թաղի հայությունը:

Դահճապետ էլթեմ բեյը խորամանկություն էր մտածել, ասելով. «Ամերիկա գնացողները թող պատրաստվեն», իբր թե հայրս եղբայր ունի Ամերիկայում:

Հայրս միացավ Գրիգոր հորեղբորս ընտանիքին: Մոտ ութ հարյուր հոգի՝ ծերեր, երեխաներ, կանայք: Քարավանին ուղեկցում էին քրդեր իրենց էշերով՝ անկար մարդկանց իրենց էշերի վրա տանելու համար: Մոտ հիսուն-վաթսուն զարթիաներ՝ Ահմետ աղայի ղեկավարությամբ, քարավանը շարժեցին դեպի արևմուտք: Մանապարհը անցնում էր Բերրիի այգինե-

րի արանքով անցնող ճանապարհով և մենք մոտենում էինք մեր այգիներին: Նայելով մեր թթենիներին և որթատունկերին, սրտաճմլիկ արցունքներ թափելով հեռացանք մեր ծննդավայրի տնից-տեղից:

Գետը անցնելուց հետո, երբ բարձրանում էինք սարը, լացի ձայն լսվեց: Հորեղբորս երեք աղջիկների՝ Վարսենիկին, Եվգինիին և Վերժինին փախցրին:

Բոլորիս տեղավորեցին ոչխարների փարախի մեջ՝ այնտեղ գիշերելու: Սրեկոյան կրակոցի ձայներ լսվեցին, ժողովուրդը ահ ու դողի մատնվեց: Այդ ժամանակ քարավանի ղեկավարը՝ Ահմետ օմբաշին ասաց. - Մի՛ վախեցեք, դրանք քրդեր են, որոնք ուզում էին ձեզ թալանել՝ մեր զարթիները ձեզ կպաշտպանեն:

Այնինչ ինքը սկսեց քաղաքավարի մեզ բոլորիս մերկացնել և թալանել: Խուրջինի մեջ լցրեց ոսկեղեններն ու զարդերը ու շարժվեց: Մի քանի կիլոմետր գնալով, մի քանի կանանց ևս փախցրին: Մի քանի ժամ հետո գնացինք դեպի արևելք՝ Խազանդարայի ձորով հասանք Վերին Խազանդարան: Այդ ժամանակ քիրվա Ալին մեզ տարավ մի քրդի տուն, ուր մնացինք մի քանի օր: Այդ քրդուհու տանը երեկոյան մի ձիավոր եկավ, որը քարավանի ուղեկցող զարթներից էր, որը լսել էր Ալիից, եկել էր քույրիկիս տանելու:

Տանտերը կանչեց մորս, ասաց. «Պիտի տանի ձեր փոքրիկ աղջիկին»:

Նա բռնի քաշեց քրոջս, գետեց ձիու վրա ու տարավ. ասելով. -Տանելու եմ իմ տղային սպազա կին դարձնեմ:

Մի քանի օր հետո քիրվա Ալին եկավ մորս տարավ Բերրի: Մենք մնացինք այդ տանը: Նա մեզ տարավ Բալու գետը: Արածանի գետափին, երկար ձողերով հայ սպանվածների դիակներ էին քշում, և Արածինին քշում, տանում էր հայոց դիակները:

Վերադարձանք այդ քրդուհու տունը: Հաջորդ օրը հասանք Վերին Խազանդարան: Բարեբախտաբար, նույն օրը Ահմետ էֆենդիի տղան՝ Օյուքրին, եկավ ձիով: Ինձ ու իմ եղբորը տարավ Բերրի: Մայրս եկավ, մեզ գտավ: Լա՛ց, կո՛ծ: Այդ պատմել, գրել չի՛ լինի ո՛չ գրչով, ո՛չ մեկնով:

Ահմետ էֆենդին ասաց. - Մե՞ծ տղայիդ՝ Հակոբին, այսինքն՝ ինձ, ուղարկիր Օյուքրիի մոտ, որ ծառայի բանակում: Փոքր տղան կմնա քեզ հետ:

Ես գնացի: Օյուքրի էֆենդիի կինը հայ էր՝ Մաքրուհի անունով, որը Մաքրուլա էր դարձել: Մի քանի օրվա մեջ բոլոր տները դատարկված էին: Ես իմացա, որ նորից է Բերրիից քարավան եկել, մայրս և եղբայրս էլ մեջը: Գնում եմ մինչև Չմշկածագ՝ ահավոր դժվարություններով: Երեք-չորս ժամ հետո Բաշքալա գյուղի երեսուն հայ տղամարդկանց սպանում են, մեկը փախչում է: Գնում եմ Բերդակ: Բերդակում հարյուր հիսուն երեխաներ տանում, գետն են թափում: Քարավանի՝ Չմշկածագի ճանապարհին, թուրք ժանդարմները ընկնողներին խշտիկներով սպանում են չորս հարյուր հոգու, ողջ են մնում հազիվ երեսուն հոգի: Թուրք ժանդարմը կանգնեցնում է մի պառավ կնոջ, հարսին և երեխային մի գնդակով սպանում է և ուրախանում իր քաջագործության վրա: Մանապարհին եղբորս փախ-

քրնում են քրդերը: Մայրս գնում է, քրդից խնդրում իր տղային: Նա չի տալիս: Մայրս փող է տալիս նրան, որ լավ պահի իր զավակին: Չմշկածազ են հասնում հագիվ քսան հոգի: Մայրս շատ է տանջվում: Նա խնդրում է բարձրաստիճան խրդրի կնոջը, որ քյուրդը իր մոտ եղած տղային վերադարձնի: Վերադարձնում են մորս: Մայրս, եղբայրս գնում են Խարբերդ: Ես անտեղյակ եմ: Այս բոլորը ինձ հետո են պատմել:

Դերսիմի քրդերը հարձակվեցին մեզ վրա: Թուրքերը փախան: Ես մնացի քրդերի մեջ երեք ամիս: Հետո անցա Դերսիմ: Դժվար էր ինձ, քանի որ անգրագետ ժողովուրդ էր: Ուստի ես որոշեցի վերադառնալ Աեիդի մոտ: Նամակ ստացա Շյուքրի էֆենդիից, որ մայրս Մեծկերտում է: Ես գնացի Մեծկերտ: Թուրքական բանակը հակահարձակում գործեց, ես անցա այդ վայրից: Շյուքրին ինձ տարավ Բերրի, որն արդեն ավերակ էր, իմ սիրուն ծննդավայրը: Ես անմակ ստացա Խարբերդից՝ մորիցս: Ես փախա, մի թուրք ծանոթ մարդու հետ գնացի Խարբերդ, մորս գտա:

1918 թ. զինադադարից հետո ես ստացա մորս տները և ապրեցի մինչև 1922 թիվը: Ես կոշկակարություն արեցի և ապրեցի, բայց կար վախը հայերի մեջ: Ես էլ վախից փախուստի դիմեցի՝ բոլորովին այլ ճանապարհով, մի ուրֆացի հայ Հակոբի միջոցով հասա Ուրֆա: Գիշերը քայլում էինք, ցերեկը ցորենի արտի մեջ թաքնվում: Տասներկու կիլոմետր մնացած սահմանը անցանք: Ես և նա սիրիական տերիտորիան հա-

սանք՝ Հալեպ: Մեկ ամսից մայրս և եղբայրս եկան՝ Խարբերդից գաղթող քարավանի հետ: Հալեպում ապրեցինք չորս տարի: Այնտեղ ես իմացա, թե ինչ է եղել աշխարհում. Լեռնի, հեղափոխություն և այլն: Ահա այդ տարիներին իմանալով, որ Խորհրդային Հայաստան գոյություն ունի, որոշ մարդկանց՝ արաբկիրցիներ էին դրանք, հետ երկու բեռնատար ավտոմեքենայով Հալեպից դուրս եկանք սեպտեմբեր 25-ին Քիրմանշահ, Թավրիզ ճանապարհով: Վարորդ Գևորգը մեզ հասցրեց: Խորհրդային հյուպատոսությունից քսան հոգու վիզա ստացանք, Թավրիզից գնացքով Ջուլֆա եկանք: Անցանք Դեր Ջորով: Ինձ փախցնող ուրֆացի Հակոբը Դեր Ջորում դարձել էր ֆրանսիական ոստիկան: Նա իր պաշտոնի բերումով տարավ ինձ այն վայրերը, ուր դեռ երևում էին հայերի անթաղ ոսկորները: Մենք հասնելով Ջուլֆա՝ Արաքս գետը, 1922 թ. հոկտեմբերի 25-ին գնացքով հասանք Երևան:

Երևանում ծանոթացա վահան Թոթովեցի հետ, որը ինձ օգնեց համալսարան ընդունվելու: Որպես իրավագետ երեք տարի արդարադատության գծով աշխատելուց հետո տնտեսագիտության գծով սկսեցի աշխատել: Ամուսնացա, ունեցա մի տղա, մի աղջիկ: Երկուսն էլ բարձրագույնն ավարտեցին: Տղաս հիմա Մոսկվայում է: Արդեն թոռ ունեմ: Հայաստանում ես արդեն սովետական քաղաքացի եմ: Այս խժոժություններից հետո երիտթուրքերի կողմից կատարված ոճրագործությունը երբեք չի մոռացվի և չպետք է ներվի:

110 (110).

ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԽՈՒԼԱ Գ.)

Ես ծնվել եմ Խարբերդի Խուլա գյուղում: Մեքրոնք բավական ունևոր էին, զբաղվում էին խաղողագործությամբ: Հայրս գնացել էր Ամերիկա՝ Ֆրեզնո, չամիչի գործով և 1913 թ. վերադարձել էր, որ մեզ էլ տանի Ամերիկա, բայց մեծ հայրս թույլ չէր տվել: Հայրս եկավ Ամերիկայից, հորեղբայրս՝ գնաց: Նրա կինը և աղջիկը մեզ հետ էին ապրում:

Իմ ծննդավայր գյուղը լավ սևահող ուներ: Գյուղում հողագործությամբ էին զբաղվում: Մենք վեց տեսակի խաղող ունեինք: Մեծ հայրս՝ ինձնուհնորս տարեկան, գալիս էր ամեն օր այգիի մեջ աշխատում էր և ամեն օր գինի էր խմում: Մարդիկ աշխատում ու լավ ապրում էին: Նրանց կենսամակարդակը շատ բարձր էր: Մեր գյուղը Խարբերդից դեպի արևմուտք էր, ոտքով մեկ ժամ հեռու: Մեզանից քիչ հեռու ուրիշ գյուղեր էլ կային՝ Հյուսեանիկ և այլն: Մենք էդ գյուղերը գնում էինք ձիով կամ էշով:

Մեր գյուղի տները քարաշեն էին, երկու հարկանի: Առաջին հարկում ճաշ պատրաստելու տեղը առանձին էր, լողարան ունեինք, ջուր էինք տաքացնում և մեծ տաշտի մեջ լողանում էինք: Երկրորդ հարկում հյուրանոց էր և քնելու սենյակները: Ունեինք սեղան, աթոռ: Մայրս եփում էր տեսակ-տեսակ ճաշեր՝ ապուր, փիլավ: Միսը առատ էր:

Մեր տանը մենք ինը հոգի էինք՝ հայրս, մայրս, մեծ հայրս, մեծ մայրս, հորեղբորս կինը և աղջիկը: Ես ունեի փոքր եղբայր՝ Հակոբը, մեծ քույր՝ Աղավնին: Մեծ հայրս Մեզրա քաղաքից էր, իսկ մեծ մայրս գյուղից էր:

Մեր գյուղում միայն հայեր էին: Քրդերը ուրիշ գյուղերից մեզ հյուր էին գալիս: Քրդերը ընդհանրապես թալանով էին զբաղվում: Խուլա վանքի եկեղեցական արարողության ժամանակ ուրիշ գյուղերից էին գալիս աղոթելու: Քահանան Տեր Սարգիսն էր: Մեր դպրոցը պարզ տեսք ուներ: Մենք հետներս միմյուր էինք տանում, որ նստեինք: Բայց բողոքականների եկեղեցին հսկա էր, շքեղ դպրոցը կառուցված էր ամերիկյան միսիոներների կողմից: Նրանց դպրոցը լավ կահավորված էր, նույնիսկ համր կինո էին ցույց տալիս:

Մեր դպրոցը երկու դասարան ուներ: Տարբեր տարիքի երեխաներ կային: Իմ մեծ հայրը ինձ սովորեցրել էր հայերեն, թվաբանություն: Իսկ թուրքերենն ու անգլերենը հայրս էր սովորեցնում, երբ վերադարձել էր Ամերիկայից: Աղջիկների դպրոցն առանձին էր, մերը՝ տղաներինը, առանձին: Դպրոցն ուներ հոգաբարձություն, որը հոգում էր դպրոցի մասին: Գյուղում բժիշկ չուներինք, քաղաքից էին կանչում: Ժողովուրդը առողջ էր: Օդը, ջուրը մաքուր էր, սնունդը՝ որակով: Հիվանդություն չկար: Հեքիմներ շատ կային:

Հիշում եմ, 1908 թ., երբ հեղաշրջում եղավ Թուրքիայում, սուլթան Համիդին փոխարինեցին Երիտասարդ թուրքերը:

Հայերը հույս ունեին, որ նոր սահմանադրությունը կբարվոքի իրենց վիճակը: Բայց դեռ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Թուրքիան միացավ Գերմանիային և հարձակվեց Ռուսաստանի վրա: Ռուսաստանը միացրեց բոլորին, որ ուժեղանա: Վրացիք ասեցին. «Ի վիճակի չենք» ու ազատվան: Իսկ դաշնակները ասին. «Այո», մենք կմիանանք Ռուսաստանին» և միացան:

Երբ այդ լուրը հասավ Արևմտահայաստան, տարիքոտ մարդիկ ծնկներն էին ծեծում, լաց էին լինում:

1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մոթիլիզացիա հայտարարեց: Հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ գորակոչեցին: Տարան աշխատացրին Ամիլե թաբուրի մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին: Հետո կիներին ու երեխաներին, այսինքն ամբողջ ժողովուրդին քշեցին դեպի Միջագետքի անապատները, մորթեցին: Ոչ մեկին չէին խնայում: Միայն թուրքացողները ազատվում էին: Բայց թուրքերի մեջ էլ բարի մարդիկ կային: Չի կարելի ասել, թե բոլորը վատն են: Թուրք ընտանիքները շատ հայերի առին ու պահեցին, ոմանց էլ դրամով պահեցին: Մեծ մայրս հաճախ էր ինձ տանում մեր ծանոթ թուրք բեյի տունը: Բեյի մայրը ինձ թուրքերեն ոտանավոր էր արտասանել տալիս: Մեծ մայրս ինձ տարավ նրա տունը և ասաց. «Մի՞նչ ևս չգամ, էս տեղից դուրս չգաս»:

Բեյի մայրը սկսավ իսլամ քարոզել: Ինձ դուրան տվեց, որ կարդամ: Ես զզվեցի, դուրս փախա: Ուշ գիշեր էր արդեն: Եկա, տեսա մեր տունը քանդված էր: Դիմացի տան հարևանուհին, որ հայ էր, բայց թուրքի կին էր դարձել, ինձ տեսավ ու լաց լինելով սկսեց պատմել, որ թուրքերը մերոնց բոլորին սպանել են: Երբ հորս սպանել են, մեծ մայրս քարով ուզեցել է սպանել սպանողին, մեծ մորս էլ են սպանել: Իսկ մայրս՝ Չմրուխտը, թույն է խմել, որ նրանց ձեռքը չանցնի: Էդ կինը ինձ տարավ, տանիք հանեց ու պահեց: Նրա ամուսինը, որ թուրք էր, աքսորի դեկավարն էր: Էդ բարի կինը ինձ մեկ օր պահեց, հետո ասաց. - Ժամանակները վատ են, քո անունը կլինի Մուստաֆա:

Ես այլևս իմ հարազատներից ոչ մեկին չտեսա: Մեր ինը հոգիանոց ընտանիքից միայն ես եմ ողջ մնացել: Ես որոշեցի վրեժ լուծել: Ուղքով հասա Դերսիմ: Դերսիմի քրդերի հետ մտերմացա: Նրանք քաղաք գալ չէին կարող: Ես ասի. - Քաղաքի գործը ես կանեմ:

Ես քրդի շորով, վզիցս կախած մի արկղ, իբր չարչի եմ, գործ էի անում: Նամակ էի տանում բերում հայերի համար: Եվ կամ՝ ով որ ուզում էր Դերսիմի վրայով Ռուսաստան անցնել, ես օգնում էի էդ հայերին: Խարբեղոյից, Երզնկայից հայերին բերում էի Դերսիմ կանացի շորերով, քրդերը գալիս էին Եփրատ գետը՝ անց էին կացնում: Տասը հատ գերանը կապում էին իրար, երկու քյուրդ թիավարելով էդ փայտերի վրայով անցնում էին գետը՝ դեպի Ռուսաստան էին գնում:

Դերսիմում ես հիվանդացա տիֆով: Միայն կաշի-ոսկորս էր մնացել: Մի քյուրդ կին ինձ խնամեց, կաթ, մածուն տվեց, կերա, կազդուրվեցի, լավացա:

Եկա անցա Ռուսաստանի կողմը: Երզնկայում կար Տիգրան Դևոյան, որը սպա էր, հայերը և քրդերը նրան Տիգրան փաշա էին ասում: Նա կարգադրեց, որ ես իր մոտ գնամ: Ես գնացի, քրդի շորերով, ոտքիս չարոխներով: Ներս մտա: Ներսում երեք ոռու օֆիցերներ կային: Ինձ որ տեսան՝ զարմացան, բայց հարցրին. - Թուրքերը ի՞նչ են ասում մեր մասին:

Ես պատասխանեցի. - Ռուս կապուտ, այսինքն՝ ոռուը պարտված է:

Ես խնդրեցի Տիգրան Դևոյանին, որ ինձ տեղավորի ռազմական դպրոց: Նա ինձ ուղարկեց Էրզրումի որբանոցը: Երբ ես մտա որբանոց, տեսա աղջիկներ, տղաներ ուրախ պարում էին: Ես զարմացա, թե այդքան տառապանք տեսնելուց հետո ո՞նց կարող են ուրախանալ, բայց նրանք ճիշտ էին: Մարդ ինչքան ապրում է, պետք է ուրախ ապրի: Ես հայկական որբանոցում ինձ լավ զգացի: Շատ լավ պայմաններ էին: Սովորում էինք հայերեն, ռուսերեն, մաթեմատիկա, բնագիտություն, աշխարհագրություն, երգ: Հայ կամավորները օգնեցին Ռուսաստանին, Թուրքիան սկզբում պարտություն էր կրում: Ռուսները գրավում էին որոշ տարածքներ Թուրքիայից, բայց մեջտեղը Լենինը եկավ, հեղափոխություն արեց, և աշխարհը տակնուվրա եղավ: Ռուսական բանակը քայքայվեց: Ռուսական զինվորները այլևս չէին կոպում. «Լորչի՛՝ պատերազմը, հողը՝ գյուղացուն, գործարանը՝ բանվորին, տու՛ճ, դեպի տու՛ճ» ասում էին: Ցարի մահից առաջ հայ կամավորներին խայտառակ կերպով ցրեցին ռուսական բանակից, մի քանիսին էլ կախաղան հանեցին: Երբ ցարին տապալեցին, հայերը ուրախացան, բայց հենց այդ ժամանակ պետք է կամավորական խմբեր կազմակերպեին: Եթե անեին՝ մենք հիմա միացյալ Հայաստան պիտի ունենայինք: Այնինչ՝ մեր հայ կամավորները նապաստակի պես փախան, երբ ոռուը չկար այլևս: Անդրանիկ զորավարը նույնիսկ 1917 թ. հոկտեմբերին Արմավիրում հայ զաղթականների համար փող էր հավաքում՝ փոխանակ կովելու:

Թուրքերի բախտը բերեց: Նրանք գրավեցին էդ տարածքները, եկան հասան մինչև Բաթում: Էդ բոլորը Լենինի գործերն էին: Լենինը հայտարարեց, որ Արևմուտյան Հայաստանը պետք է միանա Արևելյան Հայաստանին, բայց երեք-չորս ամիս հետո հրաժարվեց և ահագին ոսկի տվեց թուրքերին: Լենինը շատ օգնեց Աթաթյուրքին: Աթաթյուրքը ծագումով հրեա էր: Նրա մայրը հրեա էր:

Վիլսոն* ուզում էր Հայաստանին մանդատ տալ, բայց թուրքերը Լենինից ստացած ոսկիներով կաշառեցին Ամերիկայի կոնգրեսմեններին ու սենատորներին, որ Վիլսոնի պլանին հակառակ քվեարկեն: Եվ Հայաստանը ամերիկյան մանդատը չկարողացավ վերցնել ու իր նպատակին հասնել: Ամերիկայից եկած կոնգրեսմենները

* Թոմաս Վուդրո Վիլսոն (1856–1924) – ամերիկյան պետական գործիչ, ԱՄՆ-ի 38-րդ պրեզիդենտը, որը Հայկական հարցի դրական լուծման և անկախ հայկական պետության ստեղծման ջատագով էր, ինչն իր արտահայտությունն էր գտել «Հայաստանի մանդատը» (1920 թ.) ստանձնելու նրա պատրաստակամության մեջ:

րը կաշառված էին թուրքերից, հայտարարեցին. «Հագիվ Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջացավ, եթե Հայաստանին մանդատ տանք, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ կսկսվի»: Եվ բավական հայկական տարածքներ թուրքերը կարողացան գրավել: Վիլսոնը հուսահատությունից հիվանդություն ստացավ:

1920 թ. մայիսի վերջին ես եկա Բաքու, որ գամ Հայաստան, զինվորական դպրոց ընդունվեմ: Մի անվաստու միջոցով Թիֆլիս հասա: Սարդարապատի կովի ժամանակ ես Թիֆլիսումն էի: Հավաքարի հայ գաղթականները ասում էին. «Ա՛յ, մենք էլ պետք է էդպես կովեինք, որ չկոտորվեինք»: Թիֆլիսում մեկ ամիս մնացի:

1921 թվին Հյուսիսային Կովկաս՝ Կրասնոդար գնացի: Երեք հարյուր հազար հայ փախել, եկել էին Հյուսիսային Կովկաս, որոնց կերակրում էր Հայ բարեգործական միությունը: Է՛նտեղ աշխատեցի մինչև 1932 թ., միջնակարգ և բարձրագույն կրթություն ստացա, քիմիագետ դարձա, ամուսնացա դարսեցի Այծեմնիկի հետ:

1939 թ. Կրասնոդարից եկա Հայաստան: Աշխատանքի անցա Ջեթ-օճառ գործարանում: Է՛դ ժամանակ

մեր կաուչուկի գործարանը նոր էր կառուցվում: 1944 թվի հոկտեմբերին ինձ ուղարկեցին ԱՄՆ՝ ուսումնասիրելու կաուչուկի տեխնոլոգիան: Գնացի՞ք Վաշինգտոն, երկու շաբաթ էնտեղ մնացի՞ք: Լուիզի կաուչուկի գործարանում երեք ամիս մնացի:

Եկա Հայաստան, բայց մեր տեխնոլոգիան միայն 1953 թվին փոխեցինք: 1960-ական թվականներին ինձ հրավիրեցին՝ Սումգայիթում կաուչուկի գործարան հիմնելու համար, բայց ես հրաժարվեցի, քանի որ աղբբեջանցիները թուրքերի մասին լավ էին խոսում: Մեր Երևանի կաուչուկի գործարանում գիշեր-ցերեկ երկար տարիներ աշխատել եմ քլորոպրենի բաժնի վարիչ, բայց առողջությանս վրա ազդել է: Վաստակավոր ինժեների կոչում եմ ստացել: Հիմա ապրում եմ երկու աղջիկներիս հետ:

Ինչի՞ մեզ համարում են խելացի ժողովուրդ, բայց այս օրին ենք, որովհետև միասնական չենք, կազմակերպված չենք: Ես մեր ապագա սերնդին ցանկանում եմ քաջառողջություն, որովհետև դժվար կյանքում եմ ապրելու: Թող լինեն նախ՝ որակով մարդ, հայրենասեր և մարդասեր:

111 (111).

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾԵՎ. 1903 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Մնված եմ Խարբերդ, մայրական կողմն ազնվական Նազլյան ընտանիքի զավակ եմ: Խարբերդ, իբրև հայկական կենտրոն, Թուրքիո մեջ ամենեն լուսավորյալն է: Ես հոն հայ կաթողիկե դպրոցի մեջ սկզբնական կրթությունս առի:

Խարբերդի բնակչության քառասունհիսուն տոկոսը հայ էր, տասը տոկոսը՝ քյուրդ էր, որոնցից շատերը հայերեն գիտեին: Մեր դժբախտությունը համաշխարհային պատերազմը եղավ: Հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ դրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո է՛նվեր փաշան ըսեր է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք», բայց իրականության մեջ սպանած, մետած եմ անոնց փորած փոսերուն մեջը:

1915 թ. ապրիլ ամսին տղամարդկանց հավաքեցին, բանտ նետեցին: Քաղաքի մեջ մնացին կիներ և մանուկներ՝ առանց ապահովության: Այդ ժամանակ արդեն վերին շրջաններեն սկսած էին քսոտականներու քարավանները զալ Խարբերդ: Անտեղեն կամ Դեր Ջոր կտանեին, կամ՝ Մալաթիայի կողմը: Դիարբեքի ճամփով Դեր Ջոր կտանեին, ճամփին Եփրատ գետը կնետեին, կխեղդեին, որ փամփուշտ խնայեն:

Ես անասուն կարածացնեի: Տեսա՛ ցորենը կը շարժվի, մոտեցա: Մեջեն տղա մը ելավ, հարցուցի. - Ո՞րտեղեն ելար:

- Երեկ, - ըսավ, - մորս, բոլորին սպանեցին:

Ես նրան ընկերացա մինչև գյուղը:

Քանի մը օր ետքը թուրք զինվորներ եկան:

Գյուղի մոլլան իմ մոր անունը տվել էր որպես հայի: Ես անասունների հետ էի: Տեսա՛ հետուն կիներ, վերջինը՝ մայրս էր: Ես ուզեցի հետևիլ մորս, չթողեցին: Գացի մոլլային հարցուցի. - Ու՞ր գացին կիները, մայրս մեջերսին էր:

Ես վազեցի, գացի հասա: Տեսա՛ խանի առջև զինվոր պահակներ: Գաղտնի ներս մտա, տեսա մայրս նստած կմտածեր: Տեսավ ինձի, բերանը չբացավ: Կերակուր տարեր էի, բայց մայրս չխոսեցավ: Ելա ետ եկա: Վեց օր այսպես գացի, եկա: Այդ օրերին մայրս ինձ հետ չխոսեցավ բնավ: Խանեն դուրս եկա, պահակ զինվորը դեմս ելավ: Ես փախա: Հաջորդ օրը նորեն գացի: Պահակը ըսավ. - Տղա՛ս, ե՛տ գնա:

- Ինչու՞ համար, - ըսի ես:

- Երեկ տարին բոլորին սպանեցին:

Եկա գյուղ: Քույրս, երկու եղբայրներս հարցուցին: Ես ըսի. - Մենք արդեն որբ ենք, մաման՝ չկա:

Հաջորդ օրը տունին աղան կանչեց մեզի, ըսավ. - Դուք այլևս իսլամ եք:

Ես մութն ու լուսին ելա և փախուստ տվի: Ո՞ր պիտի երթամ՝ չգիտեմ: Գետ մը կար՝ անցա: Խարբերդի ուղղությունը առի: Երեկոյան հասա՛ անոթի, ծարավ: Ջոր մը տեսա՛ խմեցի: Սպասեցի, որ մութը իյնա: Գացի, տեսա մեր տունը լիքն են, թուրքերը մտած էին. ինձ տեսան՝ վոնդեցին: Գացի շուկա. կառք մը կար, տակը մտա քնացա: Վեց օր ջուրով ապրեցա: Ինձի պես ուրիշ տղաներ ալ կային, որոնք խանութները կմտնային բան մը կառնեին, կուտեին: Ինձի ալ ըսին՝ ըրե: Ես ըսի. - Գողությունը մեղք է:

Բեռնակիր դարձաւ: Օր մը ոստիկան մը բռնեց զիս, ըսավ. - Ո՞վ ես դու:

- Որք եմ. - ըսի:

Ան գնաց ճիշտ մեր տունին ճամփան, ես ալ իրեն հետ սկսա քայլել: Ըճամփին պատմեցի, որ մորս սպանել են: Ան ինձի տարավ իր տունը, հագուստ, կոշիկ տվավ, ըսավ. - Եթե քեզ հարցնեն, կըսես. «Ես Օուքրի Էֆենդիի տղան եմ»:

Ես անոր մոտ աշխատեցա: Մարդը զիս պահեց: Կուտեի, կիսմեի, մաքրություն կընէի: Անոր կիներ հայ էր, որի հայրը տեղի միակ քարագործն էր: Անոնց քովը մնացի, բայց կփնտրեմ հարազատներուս:

Օր մը շուկային մեջ տղաներ հանդիպեցա, անոնք ըսին. - Ամերիկյան հյուպատոսին ղավազին հարցուր:

Գացի, ներկայացա: Ան ինձի հարցուց իմ անունը, ես ըսի: Ըսավ. - Նազլյան ընտանիքը քեզի ի՞նչ կըլլա:

- Մորս ընտանիքն է, - ըսի:

- Եպիսկոպոս մը կա, - ըսավ, - լուր կուզես:

Ես պատմեցի իմ գլուխէն եկածը: Ըսավ. - Օատ աղեկ, ես նամակ կորեմ, երբ պատասխան գա, քեզ կըկանչեն: Եթե դրամի պետք ունիս՝ տամ:

- Ո՛չ, - ըսի:

Նազլյան եպիսկոպոսը մորեղբայրս էր, որը 1915 թ. Տրապիզոնի եպիսկոպոսն էր: Մեկուկես ամիսէն ինձ կանչեցին: Ըսին. - Շամփա մը գտնենք, քո քույրերդ ու եղբայրդ, որ թուրքի անունով թուրքի մոտ են, բերենք:

Գացի Օուքրի Էֆենդիին ըսի: Ըսավ. - Ես պաշտոնյա եմ, չեմ կրնար: Թող ամերիկյան կոնսուլի ղավազին հետ էրթանք, որ տան:

Գացի, խնդրեցի, ղավազին հետ գացինք: Մարդը չդիմարդեց: Բայց աս անգամ ալ պզտիկները չեն ուզեր գալ, կվախնան որ կսպանվին: Առինք անոնց, տարինք Դանիմարկական ընկերության մեջ տեղավորեցինք: Մորգեներտուն լուր դրկեց, որ ճար մը գտնա, դրկենք Պոլիս:

1916 թ. գացի Օուքրի Էֆենդիին ըսի: Ան գնաց փաստաթուղթ հանեց, որ Խարբերդէն Պոլիս էրթանք: Բարեբախտաբար ամերիկացի կին մը կար, ան պիտի էրթար Պոլիս: Կոնսուլը մեզ դրավ անոր հետ, ճամփա էլանք: Տասնվեց օր ճամփա գացինք: Օուքրի Էֆենդին մինչև Մալաթիա եկավ մեզի հետ, որ անվտանգ ըլլա: Գնացք նստանք Էսքիշեհիի հասանք: Ոստիկան մը եկավ: Ես եվրոպական հագած էի, բայց պզտիկները՝ ոչ: Ոստիկանը ըսավ. - Դուք ո՞վ եք:

Ըսինք. - Աս ամերիկացի կնոջ զավակներն ենք:

Ան մեզ բռնեց, տարավ Պոլիսի ոստիկանատուն: Մեզ՝ երեք տղաքս, բանտ դրին, քույրս ալ՝ աղջիկներուն բանտը:

Քեռիս դիմում ըրած էր ծերակույտին, քանի որ

ինքը ծերակույտի ժողովի մեջ տնտեսական հաճճա-ժողովի նախագահն էր և Թալեաթի օգնականը: Թալեաթի բյուջեն կկարգավորէր: Թալեաթի հրամանով մեզ բանտէն հանեցին: Երկու-երեք ոստիկանով մեզ տարին Պոլիս, կենտրոնական ոստիկանատուն: Մտանք սենյակ մը: Երիտասարդ մը՝ սիվիլ հագած, տարավ մեզի հայկական առաջնորդարան: Մեզի պատրիարքարանի կղերականը տարին. հետո ալ պր. Ստեփանյանին տունը դրկեցին, քանի որ աղտոտ էինք ու ոչիլով լեցուն: Մեզի լոգոցուցին, հագոցուցին, կերցուցին: Քույրս մայրապետներուն քովը որբանոց դրին, երկու եղբայրներս՝ ճեմարան: Ինձի ալ ավստրիական գիշերօթիկ մը կար, հոն տարին՝ ուսանելու: Մնացինք Պոլիս մինչև 1918-ի նոյեմբեր, երբ պատերազմը վերջացավ:

1919 թվին քեռիս մեզ՝ երկու եղբայրներուս, նստու վրա դրավ: Քույրս մնաց մայրապետներուն քովը. Լևոնն ալ հոն մնաց: Մեզ՝ երկու եղբայրներուս դրկեց Վենետիկ՝ Սուրաս-Ռաֆայելյան վարժարան: Տասնըհինգ օրվա մեջ իտալերէն սորվեցանք: Տեսուչը՝ հայր Վարդան Հացունին և ուրիշ շատ հայրեր մեզ դաս կուտային: Ես հոն երեք տարի ուսում ստացա, ավարտեցի: Անաշակերտները, որ Պոլիսէն կուգային, անոնց հետ մրցակցեցա, թոշակ ստացա՝ չորս հարյուր լիր կուտային: Ետքը քանի որ գերմաներէն լավ գիտեի, գացի Վիեննա: Իմ վկայականը ընդունեցին, բայց ժեմետրիի քննություն հաճճեցին: Հոն մնացի երկու տարի: Սենյակ մը վարձած էի: Դարձա երկրաչափ էլեկտրականության գծով:

1920 թվին, երբ Հայաստանի կառավարությունը բոլշևիկներու ձեռքը անցավ, Եվրոպայի, Վիեննայի մեջ հավաքվեցան դաշնակցական ղեկավարները: Մենք խանդավառված երիտասարդներ էինք: Հոն էր, որ ես ճանչցա Ավետիս Ահարոնյանին, որը որպէս խորհրդարանի նախագահ եկած էր Մուրադ-Ռաֆայելյան հանդիսության մը ներկա ըլլալու: Երկրորդ անգամ հանդիպումս Վիեննա եղավ, հետո նաև՝ Հոնոմ: Ավետիս Ահարոնյանը գործակցեցավ մորեղբորս հետ, քանի որ ան Հոնոմ էր և քաղաքական գործիչ էր:

Հետագային Մուսուլիմի օրոք ումբ մը ինկավ Իտալիո կղզիի մը վրա, ուր շատ մը հայ որբուհիներ մեռան: Մորեղբայրս բողոքեց: Մուսուլիմին ահագին դրամ հատկացուց, և մորեղբայրս նոր որբանոցներ շինել տվավ: Ես ձգեցի, գացի Միլանո, երկրորդ մասնագիտությունս ըրի: Ես առաջին և միակ հայն էի, որ երեսուն հոգիին մեջ երկրորդ վկայական առի: Հետո քույրս և Լևոն եղբայրս մորեղբայրս դրկեց Ամերիկա: Ինձ ու Վիկտոր եղբորս կանչեցին, որ հրաժեշտ տանք:

Յոթանասուն տարի զիրար չտեսանք: Յոթանասուն տարի վերջ կնոջս հետ Ամերիկա գացի, գտա քրոջս՝ արդեն մեծ մայր էր, եղբայրս գործարանատեր էր դարձած: Բայց մորս կորուստը շատ ազդած է վրաս: Մոր սերը տարօրինակ բան է:

ԹՐՎԱՆԴԱ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Մուշը, Վանը, Սամսունը, Կարսը, Արդահանը, Էրզրումը, Քոնի, Բալուն, Չարսանջակը, Էրզնկան, Սվազը, Յոզղատը, Արաբկիրը, Մալաթիան, Խարբերդը, Տիգրանակերտը և ուրիշները, աս բոլորը մեր հին Հայաստանն էր: Մեր հին Հայաստանի հողերում վրա Պարսկաստանի քյուրդներուն աքսորել էին...

Ես 1905 թվի ծնունդ եմ, կհիշեմ դեռ մեզի աքսոր չհանած, թուրքերը էկան, ջահելներուն հավաքեցին, զինվոր տարին: Իմ հորեղբոր աղջկան ամուսինին ալ ուզեցին տանել, ան չհանձնվավ՝ սպանեցին: Անոր կնկան ուզեցին տանել, որ իրենց կին դառնա, խեղճ հորեղբորս աղջիկն սկսավ բռռալ. - Ինձի չմոտենա՛ք. ես թշնամու ծոցը չե՛մ պառկի...

Ան ժամանակ խեղճը ճարահատ մտեցավ ծըխանելույզին, հուն թուրթի մեջ փաթթված ճերմակ թույն մը կպահեր: Գառնուկի դմակի վրա, որ վերք կըլլար, ադ կքսեին՝ կանցներ: Առավ ադ թույնը, ասիով իր բերանը լեցուց: Վայրկյանին արյունը ֆշշաց անոր բերանեն՝ մեռավ: Անոր դիակը դուրս քաշեցին, երկի գազանները կերան...

Ետքը թուրքերը ընկան մեր մեջը. սկսան մեզ կոտորել: Մամաս մեզի փախցրեց թուրքի մը օբայի մեջ, ուրտեղ հորեղբայրս էր թաքնված: Մամաս անոր ըսավ. - Փախի՛ր, Պետրո՛ս, սադ գյուղը կոտորեցին...

Ետքը եկան հորեղբորս կնկան սպանեցին, գրկի երեխան զլորվավ բայիրեն, մեռավ... Մամաս փախավ, որ իրեն ալ չսպանեն:

Մեզ՝ երեխեքիս բերին հավաքեցին մի տեղ. չորս հոգի էինք՝ մի տղա, երեք աղջիկ: Կացինը բերին, որ մեզ կոտորեն: Հորեղբորս տղային ականջը կտրեցին: Ադ ժամանակ թուրքի կնիկը մեղքցավ, ականջը առավ տվորոգով կպցուց, պինդ կապեց:

Գիշերը մնացինք թուրքի օբային մեջը, կուլա՛նք: Նե՛ մայր, մե՛ հայր: Գլուխնիս քարերուն կգարնենք, որ մեռնինք, չմեռանք:

Թուրք կնիկը մեր չորսիս, ականջը կապած վիրավոր հորեղբորս տղային ալ հետերնիս, տարավ մեր գյուղը, պզտիկ քուրդիկիս ալ ինքը գրկել էր: Մենք ուրախացանք, որ մեր գյուղն ենք գնում, բայց երբ գյուղ մտանք, տեսանք, որ Պետրոս հորեղբորս սպանել են ջաղացքի քովը: Ադ թուրք կնիկը մեզ թողեց էրտեղ, գնաց: Մենք մնացինք մենակ, չենք գիտեր՝ ու՞ր էրթանք, պզտիկ ենք: Տեսանք հեռուն արորով հողագործ մը: Մենք վախերնես իրարու կպանք, վախցանք, որ մեզ պիտի մորթեն: Տեսանք, որ մեր մյուս հորեղբայրս է, ըսավ. - Գացե՛ք թուրքի գյուղը, պապանիդ գյուղապետին քովը կաշխատի:

Մենք էլանք գացինք: Ծուները հարձակվան մեզ վրա: Մեկ էլ տեսանք մի ջահել աղջիկ էկավ զիբիլ թափելու: Մեզի տեսավ, շուներեն ազատեց: Ադ աղջկան ալ թուրքերը փախցրել էին, բռնի ամուսնացրել էին իրենց տղի հետ: Էդ աղջիկը մեզի ըսավ. - Ձեր պապան էնտեղ է, աղայի մոտը:

Գնացինք, գտանք, տեսանք՝ մեր պապան է: Ուրախացանք, մեզ էնտեղ ուտացրին...: Իրիկունը թուրք աղան պապայիս ըսավ. - Գասպա՛ր, ա՛ն էրեխեքիդ, գնա՛ էտեղից, թե չէ՝ մեզի ալ վնաս կուգա:

Ադ ժամանակ քովի գյուղեն Սայիդ աղան աս մեր Ալի աղային մոտ կուղարկե իր ծառային, որ Գասպարին բերել տա իր մոտը: Դու մի ըսեր, մամաս ու մեծ մամաս ալ ադ Սայիդ աղային քովը կաշխատին: Պապաս մեզի հավաքեց, էլանք գացինք Սայիդ աղային քովը: Հոն պապայիս տարին գերանդիով խոտ կտրելու: Երկու օր ետքը իմացանք, որ պապայիս գերանդիով մորթել էին: Սայիդ աղան մամայիս ու մեծ մամայիս ըսավ. - Էլե՛ք էտեղից գնացե՛ք, թե չէ՝ մեզի ալ վնաս կուգա:

Մամաս ու մեծ մամաս մեզի առին ու դուրս էկանք: Ո՛չ ճամփա գիտենք, ո՛չ ծանոթ ունինք: Մեկ էլ ասկյար մը դեմերնիս էլավ: Մամաս ըսավ. - Մեզի ճամփա ցույց տուր:

- Ձեր ունեցածը ինձի տվեք, ձեզի ճամփան ցույց կուտամ, - ըսավ ասկյարը:

Մամաս մեկ հատ քեհրիբարից թեզբեհ ուներ, տվեց թուրք ասկյարին, որ մեզի մեր գյուղի ճամփան ցույց տա:

Էկանք մեր գյուղը: Դիակներուն հոտը աշխարհքըն էր բռնել: Թուրքերը էկել էին մեր տուները մտել: Մամաս կերթար թուրքերու ցորենը կհավաքեր, կապրեինք...

Քեմալը, որ սկզբում հրաման էր հանել, որ հայերուն ձեռք չտան, վերջը՝ հրաման ստորագրեց, որ ադ երկիրեն էլլողը այլևս վերադառնալու իրավունք չունի:

Մեզ հանեցին մեր գյուղեն, բոլոր ջահելներին հավաքեցին, խովուշի պես տեղ մը լցրին, կոտորը բացին, մեջը նավթ լցրին, վառեցին: Հետո հավաքեցին բոլոր կանանց, քարերով ողջ-ողջ գլուխները ջնջխեցին: Մամայիս ու մեծ մամայիս ալ քարերով սպանեցին, երեխեքին, ոչխարներուն քովեն գառնուկներու պես առանձնացուցին: Ինձի երեք տարեկան պզտիկ քուր մը ունեի, երեխեքի հետ անոր ալ առին Բալուխ Մուրադ գետի կամուրջին քովը, վզերը կտրեցին, կոտորեցին, գետը լեցուցին...: Երկու ժամդարմա հինգ հարյուր հոգի աքսոր հանեցին: Սուլիշը կիչեր՝ հինգ հարյուր հոգին ոչխարի պես կնստեին գետինը: Օր մըն ալ ժանդարմային մեկը գնաց, մյուսը ըսավ՝ ես քիչ մը պառկիմ: Հրացանը ծառին հենեց, գետինը պառկեց, քնեց: Մերոնք հրացանը առին, ասոր սպանեցին, պատրոնդաշն ալ առին, լեշն ալ առին քարշ տվին, տարին, գետը նետեցին: Մենք ալ՝ ամեն մեկս մեկ կողմ փախանք, ազատվանք...:

Հետո գնացինք Ջեզիրե, անտեղ ապրեցանք, անտեղեն ալ 1947 թ. էկանք Հայաստան, բայց 1949 թ. մեզի աքսորեցին Սիբիր: Հիմա ալ պատրաստվում ենք Ամերիկա էրթալ:

Խարբերդի Թիլ գյուղը եղել է թագավորանիստ քաղաք՝ Եփրատ գետի ափին, որը հոսում էր մեր գյուղի առաջից:

Խարբերդ քաղաքը տասը հազար հայ կար: Եփրատ կոլեջը կար, շատ ուսյալ մարդիկ, գիտնականներ, մանկավարժներ, բժիշկներ և այլ զարգացած մարդիկ կային: 1908 թվից առաջ հայերը ընչազուրկ էին: Թուրք երիտասարդները զահրնկեց արեցին սուլթանին, և հայերը ևս նույն արտոնություններն ունեցան, ինչ թուրքերը: Ռա ազգային սահմանադրությունն էր:

Հայությունը մի քիչ շունչ քաշեց, բայց էդ ազատությունը գլխացավ դարձավ: «Հյուրիեթ, աղալեթ, յաշասը՝ միլլեթ» (Ազատություն, արդարություն, կեցցե՛ ժողովուրդը): Այսպես երգում էին: Հետո հայերը սկսեցին աշխուժանալ: Էդ բանը թուրքերուն դուրը չեկավ: Պառլամենտի անդամներ ունեինք, ինչպես Գր. Ջոհրապը, բայց Թալեաթը արտաքին գործոց նախարարն էր, Էմվերը՝ զինված ուժերու, իսկ Ջեմալ փաշան՝ ներքին գործերի նախարարն էր: Սրանք տեսան, որ հայերը փորձանք պիտի դառնան:

1914 թ. սկսվեց պատերազմը: Գերմանիան և Ռուսաստանը մասնակցում էին, Թուրքիան ևս: Եթե մինչև սահմանադրությունը հայ երիտասարդներին բանակ չէին տանում, ապա արդեն սկսվեց զորահավաքը: Մեր հայ երիտասարդներից շատերը որպես կամավոր անցան ռուսի կողմը: Էդ բանը թուրքերի դուրը չեկավ: Նրանք գնացին Վիլհելմ կայսրի մոտ բողոքի: Նա ասաց. «Հայերին տեղահան արեք»:

Սրանք բացի տեղահան անելուց նաև մտածեցին կոտորել հայերին, մտավորականներին, խելք մարդկանց լցրին բերդերը: Եվ ամեն մի տնից պարտադրեցին մի հրացան հանձնել, եթե նույնիսկ չունեն, փողով պիտի առներ ու տար պետությանը: Այսպես հայ երիտասարդներին զինվոր տարան: Ջենքի փոխարեն լապատկա, քլունգ տվեցին ձեռքերին, Ամիլ է թաբուրը մտցրին: Էդ կտրիճ երիտասարդներին տարան ոչընչացրին, որոնց թվում էր նաև հորեղբայրս:

Մտավորականներին բոլորին գիշերով բերդից հանում, տանում ոչնչացնում էին: Մնացին հասարակ մարդիկ, որոնք զենք չունեին իրենց ձեռքին, ուղղություն ցույց տվող չկար: Զաբիթներով գալիս էին գյուղը շրջափակում: Հորս էլ տարել էին բերդը:

Ալլան բեկ անունով մի մարդ կար, հորս հետ վատ էր, եկավ թե՛ ու՞ր է Զաքարիան:

Մենք ալ ըսինք. - Տարան բանտարկեցին:

- Սուտ եք ասում, հանեք դուրս բերեք թաքնված տեղից, - գնաց: Նորից եկավ: Երկրորդ անգամ նորից փնտրեց, տեսավ չկա:

Երկու օր հետո, հունիս ամսին, 1915 թվին, մեր դուռը գիշերով ձեռնում են ուժեղ-ուժեղ: Տանը տղամարդ չկա: Մենք ենք՝ չորս երեխա ու մայրս, մեկ էլ հորեղբորս կինը: Մայրս իջավ, դուռը բացեց, տասը-տասնհինգ

հոգու, թևերը կապած բերին մեր հայաթը, հետո էլի տասնհինգ հոգու բերին, եղավ երեսուն հոգի կապկրված:

Մենք վախից դողում ենք, լաց ենք լինում: Մեկ էլ սկսեցին գնդակահարել ու կոտորել: Վա՛յ, մամա՛ ջան: Իրար վրա թափվեցին դրանց դիակները: Մենք իջանք ցած, տեսանք արյունը լցվել է գետնին. գյուլ է դարձել: Դիակը շուռ էին տալիս. եթե ողջ էր՝ կացինով խփում, սպանում էին: Մենք մի ծառա ունեինք: Ան մեկ թուրք ծառայի հետ կովել էր, ոյս էր պահել: Մեր հայ ծառան վիրավորվել էր, թուրք ծառան ետևից արյան հետքով գնաց մարագ, կացինով չորս մասի բաժանեց նրա գլուխը: Էդ դիակները մեկ շաբաթ մնացին մեր հայաթը, հոտեցին: Հետո եկան հավաքեցին, տարան:

Թուրքը օրենք հանեց՝ ով որ էդ ընտանիքի տասներկու տարեկան երեխային առնի պահի, նրանց ունեցվածքը իրենը կլինի: Մենք հարուստ էինք, շատ անասուններ ունեինք: Մեր հարևան թուրքը եկավ, մըտավ մեր տունը, իբր մեզ տերություն պիտի անի: Ութ օր հետո եկան, կանգնացրին: Ինչ որ զարդ ու ոսկի ունեինք, հանել տվին, առան, հավաքեցին: Մենք երեխեքս նայում էինք: Նայում էինք, ով սիրուն աղջիկ ունի, առնում տանում էին: Օրինակ՝ իմ հորեղբոր կնոջը մի թուրք եկավ, թե քեզ հետ կամուսնանամ: Նա էլ ասաց. - Քեզ աման շուն ըլի. հետը չեմ ամուսնանա:

- Քո երեխեքին տեր կլինեմ, - ասաց, բայց հորեղբորս կինը չուզեց:

Մի տղա մայրս ուներ, մի տղա էլ հորեղբորս կինը ուներ, դրանց գրկած տարին: Իսկ մենք՝ չորս երեխեքըս, որ մի քիչ ավելի մեծ էինք, մնացինք տան մեջ:

Դրանց տանում են երկու-երեք կիլոմետր հեռու Բորքընե գյուղը: Մահմեդ աղա անունով մի մարդ հորս ծանոթ կլինի, կմեղքանա, կասի. - Գուրդիկներ, էդ երեխեքին չեք կարող տանել, թողեք էստեղ:

Սրանք ուժասպառ թողնում են էդ աղայի տունը, որի առաջով Եփրատ գետն էր հոսում: Երեխեքին տալիս են ծառային, որ ուշադրություն դարձնի: Մի քանի օր ետքը գետի մոտ խաղալուց, ծառան քացով խփում է երեխուն մեկը ջուրն է գցում: Ջուրը տանում է: Ես որ էդ լսեցի, իմ աղային խնդրեցի, լացի. աղաչեցի, որ գընանք, ողջ մնացած եղբորս բերենք: Աղաս համաձայնվեց: Գնացինք, գտանք եղբորս: Նա պատմեց, թե ոնց ծառան շարտեց գետը: Եղբայրս գրկեց, փաթաթվեց ինձ: Աղան նրան շարտեց մարագը: Ինձ էլ երկու չափալաղ տվեց: Եղբայրս ճանկոտում էր դուռը, լացում, գոռում էր, բայց լսող չկար: Մի քանի օրից նրան էլ գետն են գցում: Իսկ կանանց ասում են. - Ինչքան ոսկեղեն ունեք, տվեք մեզ, որ քյուրդերը չթալանեն: Նըստեք կանաչ խոտի վրա, հանգստացեք, - ու սկսում են գնդակահարել, հետո նրանց ոտքերից քարշ տալով տանում, գցում են Եփրատը, Էնքան. որ իրար վրա դիակները կուտակվում են: Հորեղբորս կինը վիրավոր վիճակում ողջ է մնում: Մի թուրք ասում է. «Լ՛, գյավու՛ր,

ո՞ղջ ես մնացել»: Մի քար առնում, խփում է գլխին: Նա ընկնում է գետին: Երկու օր հետո կարողանում է ոտքի կանգնել, հազիվհազ գնում է, դաշտի մեջ վրաններ է տեսնում: Էնտեղ մի աղքատ է լինում, լվացվում է, ջուր է խմում: Դու մի ասի՝ էդ վրանների տակը թուրք բոշաներ են ապրում: Մեկը գալիս է, տեսնում է, ասում. - Սա Ջաքար քենու հարսն է՝ Սուլթանը, - առնում, տանում է իրենց վրանը:

Տանում են, գլխի մազերը խուզում են, գլխի վերքերի որդերը մաքրում են, վերքի միջից երկու գնդակ են հանում, ասում են նրան. - Մենք ձեր տանը հաց ենք կերել, մենք ձեր լավությունը չե՛նք մոռնար:

Հայրս էլ՝ բանտում եղած ժամանակը բանտապետը ծանոթ կրլլա, կրսե. - Ջաքա՛ր, դու մեղք ես, քեզ բաց թողնեմ, գնա:

Հայրս դուրս է գալիս բանտից: Ծամփին ամեն կողմ սպանվածների դիակներ է տեսնում: Կմտածե Օսման բեկի մոտը երթալ: Օսման բեկը ասում է. - Է՛, Ջաքա՛ր քենի, ընողին՝ չմնար, քանի որ եկել ես մեր տունը, քանի ես ու տղաս ողջ ենք, դու էլ կենդանի կմնաս:

Թուրքերի օրենքին մեջ կանանց հարկաբաժինը ոչ ոք իրավունք չունեք մտնելու: Հայրս մնում է Էնտեղ, ծառայություն է անում:

Հետո հայրս հետաքրքրվում է մեզանով: Երկու հայ ջորեպանների, որոնք մեր գյուղն էին գնում, ասում է՝ գնացե՛ք, տեսեք մեր ընտանիքից ովքեր կան: Ջորեպանները եկան մեր բեկ աղային հետ սկսեցին խոսել: Ես կարծեցի՝ ինձ ուզում են տանել: Ես փախա: Եկան ինձ բռնեցին, ասին. - Եկուր քեզ պիտի տանենք հորդ մոտ, - ինձ վերցրին, կապեցին ջորու վրա, տարին հորս մոտ:

Ծամփին, երբ դուրս եկան գյուղից, սկսեցին հայերեն խոսիլ ու պատմել, թե՛ Էստեղ սրան են սպանել, Էնտեղ՝ են մյուսին են սպանել:

Հերս ինձ տեսավ, ուշքը գնաց: Հետո մյուս երեխեքին էլ բերել տվեց: Մեկ էլ մի կին բերին՝ քրդի հագուստով, չալման գցած վրեն, տեսանք՝ հորեղբորս կինն է, փաթաթվանք: Դերսիմի քրդերը առաջ հայ են եղել, հավատափոխ են եղել: Միշտ է, թալանում էին, բայց հայերի կյանքին վնաս չէին տալիս: Մեր ունեցածը հավաքեցինք, յա բախտի ճամփա ընկանք:

Մարտ ամիսն էր, 1916 թվի: Լույսը բացվելուն պես մի կերպ մտանք անտառը, տեսանք՝ մի քյուրդ բեկ, մի քանի զինվոր մեզ շրջապատեցին: Լավ է, հորս ծանոթ դուրս եկավ: Քյուրդերը հարձակվեցին թուրքերի վրա, երկու-երեք շրջան գրավեցին, սննդամթերք բան գտան և մեզ էլ բերեցին, որ ուտենք:

Հորեղբայրս, երկու երեխեքը, մենք ամբողջ ընտանիքով տասնչորս շունչ էինք՝ չորս հոգի մնացինք: Մնացածին բոլորին սպանեցին մեր գերդաստանից: Քենի, մորաքույր, հորաքույր՝ բոլորը կոտորվան: Գյուղում ոչ մի տղամարդ չմնաց: Կանանց էլ աքսորի ճամփին մորթեցին, գետը լցրին: Ռուսաստանում հեղափոխություն եղավ: Ռուսական զորքը քաշվեց: Թուրքը սկսեց մեզ կոտորել: Դաշնակները ամեն մեկ հայի համար մեկ ոսկի փող էին տալիս, իսկ եթե տասը հոգի էր գտնում, մի մոսիմ էին տալիս: Ռուսը որ նահանջեց, մենք գաղթեցինք Էկանք Երզնկա, Կարս, Ալեքսանդրապոլ (այժմ Գյումրի): Ամբողջ ճանապարհին դիակներ էին փռված: Երկու միլիոն հայ կոտորեցին տանջանքներով:

1920 թ. եկանք Հայաստան, խոլերա, տիֆ ընկանք: Եկանք, գաղթական էինք, հաց, ջուր մութացինք:

1929 թվին Նոր Խարբերող հիմնեցինք, կոլխոզ մտա, տուն շինեցի, ընտանիք կազմեցի, չորս երեխայի տեր դարձա՝ երկու աղջիկ, երկու տղա:

Փա՛ռք Աստծո, հազիվ խաղաղ կյանք կապրինք մեր ազատ հայրենիքում:

114 (114).

ՓԱՅԼՈՒՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1907 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ, ԵՂԵԳԻ Գ.)

Խարբերդի Եղեգի գյուղին մեջը ծնված եմ: 1915 թվին պապս գյուղին ջրաղացպանն էր, թուրքերը եկան, կապեցին, տարին: Բոլորին տանում էին: Մայրս կպատմեր, որ քառասունմեկ հատ դեղին ոսկի են տվել թուրք մեծավորին, որ իրենց ազատի:

Ան ալ ըսեր է. «Հիմա բան չեմ կրնար ընել, միայն թուրթ մը կրնամ կպցնել ձեր դուռին վրա, որ ասոնք թրջացել են և ձեզի ձեռք չեն տար»:

Այդպես ալ եղավ: Մեզի ձեռք չտվին: Մայրս կըտավ կգործեր, մեզի կպահեր՝ երկու քրոջս և եղբորս:

Հայրս այդ ժամանակ Ամերիկա էր: Կլսե որ Խարբերդի վիճակը գեշի է, կուգա: Ծամփին թուրքերը անոր ալ կսպանեն: Այնպես որ, մենք որք մնացինք:

1921 թ. ամերիկացիները եկան հայ որբերուն Ամերիկա էին տանում: Մայրս մտածեց, որ իր զավակները շան փայ պիտի դառնան, գնաց ջորեպաններ վարձեց, մեզի տարավ Հալեպ: Հոն ապրեցանք Գյոք մեղանը (Երկնքի հրապարակ) ըսված թաղամասը:

Հետո փոխադրվանք Ֆրանսա: 1936 թ. հազար երկու հարյուր հոգի հայեր եկանք Հայաստան:

115 (115).

ԱՐԱՄ ՔՅՈՍԵՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1908 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

1915 թվին ես յոթ տարեկան էի, երբ մեզի Խարբերդեն տեղահանելու հրամանը հանեցին: Ընտանիքով, հագած-կապած, զուգված-զարդարված ճամփա

փա ելանք, կարծես հարսնիք էինք գնում: Ծամփին սկսվեց թալանը: Ան ալ մեկ անգամ չէ՛ իրար ետևէ, ով ինչ կգտնար՝ կփախցներ:

Վերջում արդեն տակի շորերով էինք մնացած, անոնք ալ՝ ծվեց-ծվեց:

Ես կառքին մեջ, մամասս իմ աչքերը կփակեր, որ գետնին պառկած մեռնողներուն չտեսնամ: Վերջում մամասս և եղբայրս մնացին ճամփին, չկրցան քալել, մեռա՞ն, ինչ եղան՝ չգիտեմ: Մեր ետևեն թուրքերը գալիս էին, հավաքում էին չոջուխներուն, ալ չգիտեմ, մեզի պիտի մեռցնեն, զավակ պիտի ընեն՝ չգիտեմ: Դեր Ջորում ալ աղջիկ մը կար. յոթը քույր ուներ, բոլորին ալ փախցուցեր էին: Արաբները գաղտնի ըսին. - Ով որ հայ է, թող չերթա, - առին, բավական հայ պահեցին, ազատեցին:

Ալ վրանիս ուժ չկար: Անքան քալել էինք: Վեր-

ջապես հրաման եկավ՝ կանգ առնել: Ջորի մը մեջ կանգ առանք: Սկսան մեծերուն հարցնել՝ հայ ես, թե՛ թուրք: Ով՝ հայ եմ ըսեր, անոր մեկ կողմ կանցնեին, ով՝ թուրք ըսեր՝ մյուս կողմ: Հայ եմ ըսողներուն, բոլորին տարին հեռուն, մորթեցին, թուրք եմ ըսողները ազատվեցան:

Գիշերը մեզի՝ փոքրերիս պատիկ բլուրի պես տեղ մը հավաքեցին: Մենք հոգնած՝ պառկանք, քնացանք: Մենք միամիտ պատիկ երեխա էինք, դու մի ասա, էդ բոլորը մարդկանց գլուխներ էին, առավոտուն, երբ լույսը բացվեց, տեսանք կտրված գլուխներ՝ իրար վրա դիզված, բլուր էր կազմված: Մենք ալ ամբողջ գիշերը ադ կտրված գլուխներուն վրա ենք քնացած. ամմա խաբար չունինք:

116 (116).

ԵՂՍԱ ԱՆՏՈՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Մտղներս հողագործ մարդիկ էին: Կհիշեմ, ձմռան օրերին մեծ վերմակ մը կոնեին սեղանի վրա, տակը չանախտվ վառելիքը կոնեին, կվառեին, քուրսի կնստեին: Մեր տունը երկու հարկանի էր, կտորից էինք ելք ու մուտք անում: Կողքի տունը թուրք մյուդուրի տունն էր: Գիշեր մը թուրք մյուդուրը եկավ մեր տունը, հորս ասաց. - Աղաբե՛կ ջան, էսքան տարի իրար հետ հաց ենք կերել, չեմ ուզում վատ բան ըլլա ձեզ. կառավարութենեն հրաման եկած է, որ հայերուն պիտի աքսորեն, պիտի կոտորեն...

Հերս լոռն է, ձեն չի հանում: Մերս մյուդուրին սուջուխ-բաստուրմա էր հյուրասիրում:

Մյուդուրի էրթալեն վերջը հայրս եղբորը ըսավ. - Ք...քնեն մյուդուրի բողազը, կուզե՛ մենք երթանք, ինքը մեր տունը գրավե:

Մյուս օրը, գիշերը եկան թուրք ասկյարները: Դուռը կտրելու չափ ծեծում էին ու ասում. - Գյավու՛ր, ձեզ պիտի աքսորենք:

Պապաս վախեն կոշիկը հանեց, յուրիկը մտավ: Զաբիթները ներս մտան, տեսան կոշիկները, ըսին. - Գյավուրը տա՛նն է...

Բացին յուրիկը, հրացանի կոթով խփեցին պապայիս, պատի միջից քաշեցին, հանեցին դուրս ու տարին...

Է՛, անցյալս որ հիշում եմ, գիտեմ, որ վերքերս թագացան: Է՛, մենք ի՛նչ տանջանքներ ենք քաշել, ի՛նչ բաներ ենք տեսել...

Պապայիս քաշեցին տարան, մյուս օրը լսեցինք, որ գյուղի բոլոր հայ տղամարդկանց տուններեն հավաքել, տարել էին, նավթ էին լցրել, վառել, ոչնչացրել էին...

Մյուս օրը եկան, մեզի հավաքեցին, ոչխարների պես քշեցին, ու՞ր՝ չգիտեմք: Ծամփին հազիվ քայլում էինք, ընկնում, կանգնում էինք: Երեխեքը մայրերի փեշերից կախվում էին, չէին կարողանում քայլել...: Մի հավուզ կար, վրան ասլան-դափլան կար փորագրված, հոնտեղեն ջուր խմեցինք... Զաբիթներն իրենց ձիերուն

ուղքերի տակը քլումուր հացի կտորներ էին շարտում, իսկ մենք՝ իրար ձեռքից էինք խլում, բոլորս ալ անոթի էինք...: Մեզ Դեր Ջորի չուլերն էին տանում...

Պապս շատ հարուստ մարդ է եղել: Մեծ մայրս յոթ աղջիկ է ունեցել՝ մեկը մեռել է, վեցը ողջ են մնացել: Բոլորն ալ շատ գեղեցիկ են եղել: Ժամանակին պապս ամեն ինչը ծախել էր, իր ընտանիքը եվրոպական հպատակ դարձրել և չորս աղջիկներին տարել Ամերիկա, իսկ երկու աղջիկները, ամուսնացած ըլլալով. մնացել էին Խարբերդում: Անոնցմե մեկը մայրս էր, մյուսն ալ՝ Աննա մորաքույրս: Թուրք զաբիթները, երբ տեսան, որ մենք եվրոպական հպատակ ենք, մեզ ազատեցին, մյուսներին՝ իզով-թոզով տարան, կորցրեցին: Պապս էդ մի լավությունը արել էր մեզ: Մենք մնացինք ճամփին, մի թուրքի գյուղում: Գիշերը գալիս էին, դանակը պահում վրաներս՝ ձայն հանելու իրավունք չունեինք, թալանում էին մեր ոսկեղենը, մեր խալիները. ամե՛ն ինչը...: Մայրս ինձ ու քրոջս տարավ, տվավ թուրք որբևայրի կնոջ մը, որ մեզ պահի. գոնե մենք ողջ մնանք: Ամեն թուրքի տունին առջևը չորս-հինգ հատ որբ երեխա կար մեռած, ընկած, տկլոր ու սոված: - Բաջի՛, ալ-լահըն սևերսեն բիր փարչա էքմեզ վեր (Քույրի՛կ, Աստծո սիրուն, մի պատառ հաց տուր), - ասում էին էդ որբ երեխեքը: Եթե թուրքերը խղճում, տալիս էին՝ լավ, թե չէ՝ սովից պատերի տակ ընկնում, մեռնում էին...

Էդ թուրք խանութի մոտ ես մնացի: Ծաշի սեղանը դնում էին, ուտում, պրծնում էին, խանութս էդ փշրանքները լցնում էր մի ամանի մեջ, վրան ջուր էր լցնում, փշրանքները փափկում էին, իմ առաջ էր դնում, ասում. - Ե՛է՛, գյավուր դըզը (Կե՛ր, գյավուրի աղջիկ):

Տան մեջ իմ տեղը դռան առաջն էր, ոնց որ շունը կապում ես դռան առաջ, ինձ էլ դռան առաջն էր տեղ տված: Տար՝ կուտեի, չտար՝ չէի ուտի: Չէր թողնում, որ տեղիցս շարժվեմ, բայց, ոտքերս բոբիկ-տկլոր ուղարկում էր ջրի. ցրտից մեկ ոտքս վեր էի քաշում, մյուսը՝ գետնին, սառույցի վրա էի դնում, որ չմրսեմ...: Մերս մի ուրիշ թուրքի տանը լվացք, մաքրություն կա-

ներ՝ մի փոքր հացի համար: Թուրք տերը չէր ուզեր, որ մերս ինձ իր մոտ տանի, մի փոքր հացի համար ամբողջ օրը չարաչար կաշխատեցնեին... .

Մյուս քույրս մնաց մի ուրիշ թուրքի տանը, խաբար չունեմ՝ ողջ է, թե՛ չէ:

Օր մը մերս էկավ, գաղտնի ինձի ըսավ. - Ամերիկացին որբանոց է բացել, արի՛, էրթա՛նք:

Ըսի. - Թուրք տանտերիս ըսեմ:

Ըսավ. - Չէ՛, փախի՛ ինձ հետ:

Տարավ ինձ գեց ամերիկյան որբանոցի դռանը, ինքը գնաց, քանի որ եթե իմանային, որ մայր ունեմ, ինձ ներս չէին առներ:

Որբանոցում լավ էր: Ծաշ էին տալիս: Օրը երկու անգամ ափի չափ հաց էին տալիս: Հացերում մեկը կուտեի, մյուսը կպահեի՝ մորս գաղտնի կուտայի, երբ կուգար ինձի տեսնալու:

Մեզի ըսին՝ ամբողջ որբանոցը Ամերիկա պիտի տանին, բայց հետո հրաժարվեցին. ֆուրգոնով մեզի Հալեպ տարին: Ծանապարհին թուրքերը մեզի քարկոծում էին, մենք իրար վրա էինք պատկել, որ մեզի չըմեռցնեն... : Հետո մեզի տարին Բելրուի՝ Լիբանան: Հոն խալիի գործարան կար: Ես տասը տարեկան էի, սկսա խալի գործել: Մտքիս մեջ տեսածներս էին, գիշերները քունս կփախեր, կհիշեի... : Մի երկու կնիկ մեծ խալի էին գործում, խնդրեցի՝ ինձ սովորեցրին: Ես խալիի գլուխները կգործեի: Գործարանի վերակացուն եկավ, ինձի ըսավ. - Ինչու՞ դպրոց չես երթար:

Ըսի. - Ի՞նչ ընեմ, ես որբ եմ, մերս հեռվում մեճակ է ու սոված, գոնե մի քիչ դրամ շահեմ, մորս դրկեմ:

Արցունքներս տեսավ՝ մեղքցավ: Մի փոքրիկ դազգահ տվեց, որ գործեմ, փող շահեմ: Ամիսը մի հատ խալի էի հանում, ահագին դրամ հավաքեցի: Ուզեցի մորս դրկեմ՝ ո՛չ հասցեն գիտեմ, ո՛չ մի բան: Մինչև հասցեն իմացա, լսեցի, որ մերս սովից մահացել էր:

Էդ վախտը խաբար էկավ, որ ֆրանսացի գործարանատեր մը եկած է, խալի գործող է ուզում, քանի որ գենահաթը ոսկի բիլեզուկ է: Ան իր ծախսովը պիտի տաներ Ֆրանսա, հետո ծախսը պիտի պահեր: Ես շուտ մը գնացի ցուցակագրվեցի: Քանի մը օր ետքը խաբար եկավ, որ պիտի գնանք: Փողերս մնացին գրասենյակը, առանց փողի գնացի, ըսի՝ ջահանա՛մը, մերս որ մահացել է, փողն ի՞նչ պիտի անեմ, ա՞չքս պիտի կոխեմ... .

Ֆրանսան աղվոր երկիր էր, չիկա բառը չիկար, հեջ չէինք զգում, որ օտար ժողովուրդ ենք: Ամբողջ օրը աշխատում էի, հոգնած գալիս էի, հանրակացարանի պես տեղ մը կար, աղջիկներով կապրեինք, կուտեինք, կքնանայինք... .

Հոն ալ ամուսնացա խարբերոցի որբ տղայի մը հետ... . Ամեն մարդ իրեն հարմարը կգտնար, կարևորը՝ հա՛յ ըլլար, երկրացի՝ ըլլար... . կաշխատեինք, կապրեինք... .

1932 թ. հունվար ամսին էկանք Հայաստան: Էկանք, տեսանք՝ խանութները միայն լուցկի կար, ո՛չ կաթ, ո՛չ հաց: Աղջիկս մեկուկես տարեկան էր, չդիմացավ չունի-չիկային, մեռավ... .

Վերջը տղաս ծնվեցավ, մեծցավ: Հիմա ես անոր մոտն եմ ապրում:

Վերջը բարի՛ն ըլլա... .

117 (117).

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ՍԱՐԳՍԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԵՆՎ. 1910 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ.)

Պապայիս կողմը Քղիեն է գաղթած եղել, բայց մորս կողմը Խարբերոցի էր: Մայրս ուսուցչի աղջիկ էր: Իմ պապիս Կարապետ վարժապետ էին ասում: Պապս և քեռիս՝ Կիրակոսը, հայկական դպրոցի մեջ դաս կուտային:

Հորս անունը Սարգիս Թորոսյան էր: Հայրս Կիլիկիայում է եղել և հայ կամավորների հետ կովել է 1918 թվին՝ հույս ունենալով, որ մեծ տերությունները անկախություն պիտի տան: Մեր գյուղում շատ հայկական տնտեսություններ կային: Մեր գյուղի պես հարուստ գյուղ չկար, ջրերը շա՛տ, հողերը՝ շա՛տ, վաստակը՝ շա՛տ: Յուղը, միսը, հացը, ամեն ինչը տանը կար, միայն օճառը և շաքարը մեկ ալ կտորեղենը քաղաքեն կրերեին: Մեր գյուղում եմիշ, ձմերուկ, ծիրան, շուր, թուզ կցանեին: Մեր թուրքերը կուտ չունեին, կչորցնեինք, կաղայինք, պոպոքով կշաղեինք: Մեր պաստիլը բեյազի մեջ կսարքեինք, մաքուր կըլլար: Որպես ճաշ քյուֆթա, սարմա, մածուն կուտեինք:

Մինչև 1915 թ. ջարդը հայ և թուրք իրար հետ շատ լավ էին: Պատերազմը, որ սկսվեց 1914 թ. հայ տղամարդկանց հավաքեցին, տարան, հետո լսեցինք, որ խփել են ու բոլորին գետն են թափել: Մորաքույրս

էդ իր աչքով էր տեսել, եկավ պատմեց ու թույն խմեց՝ մեռավ:

Մերոնք կկովեին, բայց մեր կաթողիկոսը ըսավ. «Հանձնվեցե՛ք, մի՛ կովեք»: Մերոնք էլ զենքերը հանձնեցին: Հետո թուրքերը մեզ հավաքին, ոճոց որ կոլխոզի նախիրը, քջեցին տարին: Ով արհեստավոր էր, Հնոր չտարին:

Թուրք զաբիթները մեզ՝ երկու-երեք հարյուր երեսաներիս պարանով կապել էին՝ Եփրատ գետը զցելու: Հենց էդ ժամանակ հրաման եկավ, որ էտենց բան չանեք: Մեզ տարան Կիլիկիա: Զինադադարեն վերջը շատերը՝ կմախքի պես նիհար, շատերը՝ վիրավոր կամ հիվանդ էլեր հասել էին Ադանա: Մայրս էլ անոնց հետ եկել էր, բայց ի՛նչ վիճակով: Քանի որ Դեր-Ջորում մորս խփել են, փորի միջի աղիքները դուրս են թափվել: Մայրս իրան չի կորցրել, գոտիկը հանել է, պինդ կապել: Բայց արդեն վրան հալ չկար, երբ ինձ գտավ, միայն գրկեց ինձի ըսավ. «Վա՛խ, զավակս» ու գլուխը վար ինկավ:

Եղբայրներուս թուրք վալին առել, դրել էր թուրքական դպրոց:

1918 թ. վերադարձանք մեր տունը: Տեսանք՝ մեր

տունը չէր փլած, բայց դռները, պատուհանները հանված էին, մեջը լրիվ թալանված: Սկսանք շինել քանդվածը: Նորեն՝ ցանել, նորեն՝ հնձել:

1922-ին ամերիկացիները մեզ բերեցին Հալեպ: Ես ձեռագործի տան մեջ կաշխատեի՝ ամերիկացիների համար: Մեր ձեռագործները անոնք կորկեին Ամերիկա: Ամուսնացա: Փոխադրվեցանք Բեյրութ: Ունեցանք երկու աղջիկ, մեկ տղա՝ Ալիս, Արմենուհի, Հովհաննես: Հարուստ չէինք, բայց լավ կապրեինք:

1947 թվին ներգաղթեցինք: Բաթում իջանք, մեր ամեն ինչերնիս թափել տվին: Մի սև բան բերին, կարծեցի աթար է, դու մի ասի հաց էր: Սով էր: Եկանք Հայաստան: Մեզի բերին Էստեղ՝ Նուբարաշեն, հետո կոչվեց Սովետաշեն: Սկսանք մեր ունեցած հագուստները, ոսկեղենը ծախել ու ապրիլ: Ես մտա որբանոց՝ ճաշ կե-

փեի: Ամուսինս մտավ կոլխոզ: Մեր նորեկները աշխատասեր էին, արհեստավոր էին՝ դերձակ, ոսկերիչ, կոշկակար էին: Ամեն բան սուղ էր: Ես որբանոցի խոհարարն էի: Գողություն չէի գիտեր: Մեր կարծիքով, գողությունը ամենամոթ բանն է: Օր մը իմ ընկերը ըսավ. «Երեխեքիդ ո՞նց կպահես, գողացի՞ր»: Բայց ես չէի կարող գողանալ: Էդենց էլ ամբողջ կյանքս չունի-չիկայով անցավ: Երբ գալիս էինք Հայաստան, կարծում էինք, որ Թուրքիայի մեր հողերը ետ պիտի տան մեզի, ամմա ոչ մի բան չտվին: Հոստեղի հողն ալ քար է ու քար:

Ամուսինս 1980 թ. մեռավ:

Հիմա հայությունը կերթա, ես նեղությունս ատել, մտեր եմ:

Ոնց որ Ղարաբաղի համար են պայքարում, էդենց էլ թող պայքարեն մեր հողերուն համար:

118 (118).

ՌՌԲԵՐ ԽՈՐԵՆԻ ԳԱԼՃՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1912 Թ., ԽԱՐԲԵՐԴ)

Հայրս՝ դոկտոր Խորենը, ամերիկյան համալսարանի շրջանավարտ բժիշկ էր, ծառայել էր թուրքական բանակում, որպես զինվորական բժիշկ և դեղագործ: Հետևաբար, պաշտոնի բերմամբ շրջել է բոլոր վիլայեթներում և հայ ժողովրդի բեկորների հետ հասել է մինչև Դեր Զոր: Տեսել է, թե ինչպես շատերին հերթի են կանգնեցրել, որ մորթեն, շատերը խնդրել են բժշկի օգնությունը, և մա ինչքան, որ իր ուժերը ներել է, գաղտնի կերպով ազատել է յաթաղանից:

Խարբերդում Եսթեր անուռով մի սիրուն աղջիկ կար: Թուրքերը բռնել են մորը և ծեծել են, թե ու՞ր է աղջիկդ, մայրը հարվածներուն տակ մեռել է, բայց չի ըսել աղջկան տեղը: Մի հայուհի կար, որ ամուսնացել էր իրեն բռնի առևանգած թուրքի հետ: Թուրք ամուսինը կլսե, որ կինը հայերի հետ փախչել է ուզում, գիշերով կգա, խանչալը կհանե, բերանը կդղէ՝ ականջե-ականջ:

Թուրքերը հավատափոխ էին անում փոքրիկ երեխաներին, «Մուհամեդ ռասուլ ալլահ» էին ասում սյուններ էին անում, այսինքն թլպատում էին, անուռները փոխում էին և ստիպում՝ թուրքերեն խոսիլ:

Իմ հոր հայրը Խարբերդում պատվելի է եղել: Երբ թուրքերը եկել մտել են Խարբերդ, պապիկիս սպանել են հենց իր տան տանիքի վրա: Անոր կինը՝ Բամբիշ Ալմաստը տղամարդու պես կին է եղել, կսկսի թուրքերուն հետ կովիլ, բայց Բամբիշ Ալմաստին ու նրա Խորեն տղային թուրքերը կտանին, կթուրքացնեն: Խորենին Խայրուլլա կըսեին: Մայրը՝ Բամբիշ Ալմաստը վաթսուն ոսկի պահած ունի եղեր, տվեր է տղային բժշկություն հետևցուցել է: Թուրքերը կհարգեին և շատ կսիրեին իրենց զաբիթ բժիշկ Խայրուլլային: Նույնիսկ անոր վրա պահակ դրած էին, որ հայերուն չօգնի հանկարծ:

Մի օր թուրքերը պապայիս տանում են մինչև Բալու, որ մի հիվանդի փրկի: Պապաս պայուսակից դե-

ղեր կհանե, կբուժե հիվանդին, որպես շնորհակալություն մի հատ կով կուտան իրեն, բայց կըսեն. - Բալուի մեջեն մի տանիր, որ հայերը չտեսնեն, քանի որ կովը հայերից գողցված է:

Օր մը Խարբերդում Սիրվարդ անուռով սիրուն աղջիկ մը թուրքերուն ձեռքեն կազատվի, կուգա հայկական եկեղեցի: Եկեղեցու տերտերներից մեկը Սիրվարդին հետ կուգա հորս՝ բժիշկ Խորենի մոտ, որ մա օգնի և աղջկան Ամերիկա դրկի, ուր և փախել էր աղջրկա հայրը: Բայց թուրքերը կիմանան, տերտերին կծեծեն, աղջկան կփախցնեն: Աղջիկը նորեն կուգա հորս մոտ, կուգե, որ հայրս իրեն օգնի: Հայրս ինչպես կընե, ինչպես չըներ, աս աղջկան կորկե Պոլիս, որ անտեղեն Ամերիկա էրթա:

Պոլիսի մյուդուրը կտեղեկանա, կկանչե հորս, կըսե. - Դոկտոր Խայրուլլա, լսել եմ, որ դու մուսուլման աղջիկներուն Բրիստոսին ես դարձնում:

Հայրս կզգա, որ իր վիճակը վտանգի տակ է: Արդեն իր ընտանիքի բեռները դրկած էր Հալեպ՝ գաղտնի ճամփաներով, լեռներուն մեջեն: Գիշերով էկավ Պոլիսեն, շտապ մեզի հավաքեց ու հեռացան Խարբերդեն: Ես կհիշեմ Դև Բոյնի (ուղտի վիզ) կոչվող բարձր սարի վրայեն դժվարությամբ անցանք, հասանք պարսպապատ Տիգրանակերտ քաղաքը, որտեղ շատ մեծ ձմերուկներ կային, Եփրատ գետը քաղաքի մեջեն կհոսեր: Հետը տիղմ ու դիակներ կբերեր: Քաղաքի դռան մոտ ժանդարմը կանգնած էր: Մեզ ստուգեցին, խանը մնացինք: Առավոտյան հասանք Մերդին: Մի կաթոլիկ տերտերի տանը մնացինք, հետո գնացք մատանք, թուրքի սահմանն անցանք: Շունչ մը քաշեցինք, որ թուրքի ժանդարմներից ազատվանք: Հետո անցանք Հալեպ, հետո՝ Բեյրութ, հետո Եգիպտոս, հետո ալ 1948-ին Հայաստան եկանք:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՐՈՒԶԻԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ԳՂԻ)

Խարբերոյ քաղաքի մոտիկ գյուղերն են Հուսե-
նիկ, Քասրիկ, Խըրխըրիկ, որոնք երեքն ալ հայկական
գյուղեր են:

1915 թվին էր, էկան հայտարարեցին, որ թուր-
քական կառավարությունը որոշել է բոլոր տղամարդ-
կանց տեղահանել, պայմանով, որ ոչ մեկին ձեռք չեն
տալու: Խարբերոյ խաբվեց:

Խարբերոյի բոլոր տղամարդկանց հավաքեցին,
տարին Քյուրդխանէ՛ Եփրատի ափին, Մալաթիա չհա-
սած: Բեդրի բեկը, որը թուրք էր, սկսեց խփել, սպանել
հայ տղամարդկանց: Հիմա՛ հերթը էկավ հայ կանանց
ու աղջիկներին: Ասեցին՝ ձեզի պիտի տանենք ձեր
ամուսինների, եղբայրների ու զավակների մոտ և սկը-
սան ճանապարհին կողոպտել, մերկացնել, բռնաբա-
րել: Այնպես որ, մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հայ,
իբր պիտի Տիգրանակերտ տանեն, Տիգրանակերտի
ճամփին Դեն Բոյնի սարի Գյուլչիկ ըսված լճակին քովը
հերթով կոտորեցին: Իսկ Կիլիկիայի հայությանը քշե-
ցին, անոնք հասան մինչև Դեր Զոր: Թուրք, քյուրդ, չեր-
քեզ, որոնք ավազակ էին, մարդասպան էին և բան-
տարկված էին հարյուր մեկ տարի բանտարկությամբ,
ազատեցին, բանտից հանեցին, որ հայերին կացիճնե-
րով ջարդեն, կոտորեն: Հայերն անգն էին, մի դանակ
անգամ չկար քովերնին: Քանի որ հրաման էլած էր
թուրք կառավարության կողմից. «Ձենք ում քովը որ
գտնանք՝ կգնդակահարենք»:

Ու՞ր մնաց Սեբաստիան: Ու՞ր մնաց Տիգրանա-
կերտը: Ու՞ր մնաց Սասունը: Ու՞ր մնաց Ջաբաղջուրը...

- Ով որ յոթ գյավուր սպանի, - ասել է շեյխ
Արըֆը, - ջաննաթ կերթա:

Իրարանցում, տակնուվրայություն: Մելմըն ալ
մեկ կնիկ դենգերուն, վերմակներուն վրա կայնեց, սկը-
սեց խոսել. - Թուրքերը մեզ խաբու՛մ են, մի՛ խաբվիք,
մեզ տանում են կոտորեն կամ թուրքացնեն: Դուք թուրք
չդառնաք, եթե մի հայ չմնա, ես միճակ մնամ, եթե հայ
տղամարդ չկրնամ առնել, հայ շունի հետ կմնամ, հայ
ազգը նորեն մեջտեղ կբերեմ:

Կնիկ, աղջիկ հաշիվ կընեին՝ սատեղը տասնը-
հինգ-քսան տարվա կյանք մը ունինք, ինչու՞ թուրքին
կնիկը պիտի ըլլանք, իրար ձեռք-ձեռքի կուտային, յալ-
լա՛, Եփրատ գետը կնետվեին: Հազարներով ջուրը
կթափվեին: Կհիշեմ աղջիկան մը մայրը քսան դուրուշ

տվավ թուրք զաբիթի մը, որ լողալով իր աղջիկը ջուրեն
դուրս հանե. «Սեբեբե քալմասըն» (կարիքի մեջ չմնա)
ըսավ թուրքը, էլավ գնաց:

Մայրս արդեն ծանր հոգեվարք էր, կզգանք՝
պիտի մեռնի, ինձի կանչեց, ըսավ. - Ա՛ջքդ քոռանա:

Ըսի. - Մամա՛, ինչու՞ համար այդպես կըսես:

- Այդպես կըսեմ, որ խելքի՛ գաս: Երկու աչքդ
քոռանա, փորդ չկշտանա, եթե թուրք աղջիկին հետ
ամուսնանաս, - ես ալ թուրք աղջկա հետ նշանված էի:
Ետքը շարունակեց. - Թող թուրքերը ըսեն՝ հայուն վեր-
ջը տվինք: Աղ թուրքի աղջկան նշանը ե՛տ պիտի ընես:
Քեմալ փաշայի աղջիկն ալ, որ քեզի տան՝ չառնե՛ս.
մենք կառավարություն ունինք, աշխարհքի ո՞ր կողմն
է՛ չգիտե՛մ: Դու՛ն հայ ես, պիտի երթա՛ս քո հայրենիք:
Դրամ ալ չունենաս նե, տոպրակ մը նետե վիզդ, մու-
րացկանություն ըրե, հայ կառավարությունը գտի՛ր:
Երդվի՛ր:

Ես ծուռնի եկա մորս անկողինին քովը, երդվեցի:

Մայրս շարունակեց. - Իմ կաթս հալա՛լ ըլլա, ուր
որ երթաս, Աստված քու հե՛տդ ըլլա: Աստված քեզ օգ-
նակա՛ն ըլլա...

Մայրս մեռավ: Թաղեցի: Թուրք աղջկա նշանս
ետ ըրի: Քեղիկից դուրս եկա: Քառասունհինգ օր ոտքով
քալեցի, հասա Հալեպ, եկա մալի՛ ապրանքի բազարը,
հայերի հանդիպեցի: Ես թուրքի շորերով էի: Մովսես
անունով մարդ մը կար, ինձի հարցուց. - Սեն էրմա՞նի
սըն (Դու հա՞յ ես):

- Հէ՛ (Այո՛):

- Բէն դէ էրմենի ըմ (Ես ևս հայ եմ):

- Բու գյուն կիրակի դըր, գեթ եկեղեցիէ (Այսօր
կիրակի է, գնա եկեղեցի):

Ես ո՛չ «կիրակի», ո՛չ «եկեղեցի» բառերը հասկցա:

- Աղնամադը՞ն, - հարցրեց մարդը (Չհասկա-
ցա՞ր):

- Յօ՛ք (Ո՛չ):

- Սէն էրմանի դէյի՞լ սըն (Դու հայ չե՞ս):

- Էրմանի ըմ, ամմա էրմենջէ թիլմեմ (Հայ եմ,
բայց հայերեն չգիտեմ):

Էս մարդը ինձ առավ, տարավ իր տունը: Նոր
իմացա հայություն կա: Հոն ամուսնացա: Վերջն ալ Հա-
լեպեն եկանք Հայաստան: Նոր Խարբերոյում առաջին
տունը իմ տունս կանգնեցավ:

ՀԱԶԱՐԽԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1902 Թ., ԲԱԼՈՒ)

Ասքան տարի անցած է, բայց մինչև հիմա գի-
շերները քուն չունիմ, անցած-դարձածը աչքիս առջև
կուգա՛ մեռելները, սաղերը կհաշվեմ:

1915 թ. Ջատիկը եկավ: Հավկիթները ներկել է-
ինք, բայց արժանի չեղանք:

Թուրքիայի թագավորը Սերոբ փաշային կան-
չեց, ըսավ. - Քեզի նշաններ կուտամ, Բիթլիս քաղաքն
ալ քեզի կուտամ:

Ան ալ ըսավ.

- Տված նշաններդ գետինն անցնին, Բիթլիս քա-

դաքն ալ գլուխդ անցնի: Ես կուզեմ իմ հայ ազգը ազատվի:

Թագավորը հայ ազգին ազատություն տվավ*: Ետքը թագավորը եկավ, գեներըրը հավաքեց: Յոթ ջորու բեռ հավաքեց:

Մի շաբաթ հետո, գիշերը ժամը տասներկուսին, քրդերը կոխեցին մեր գյուղը: Հայերու տղամարդիկը մեկը՝ փախավ բախչան՝ մեկը՝ մարագը...

Առավոտյան էլանք, մեկ հատ մուլա կար, ադոր ցեղը կտրվի, իբր մեզի պիտի պահե, բայց բոլոր գյուղացիներու վեշերը իրենը պիտի ըլլան: Մեզի տարավ իր տունը: Մենք մտանք ներս: Ան ըսավ. «Տղերք, եկե՛ք, ձեզի ներսը պահեմ, ես էրթամ միլիցիա բերեմ, որ ձեզի պահակություն ընե»: Գնաց միլիցիա բերավ, բոլորին մեկ-մեկ դուրս հանեց, ձեռքերը կապեց: Անոնց մեջեն երկրորդը պապայիս կապեցին: Չուխա շալվարը հանեցին, ադ շալվարին մեջը հինգ հարյուր ոսկի կար կարված: Տարին՝ ջարդ ու փշուր ըրին, ըսին՝ կանայք ազատ են: Թագավորին ծառաները բերին ցորենը, գարին քաղել տվին կնիկներուն: Ես ալ ախպորս երեխան փոքր էր, չաղըր կապած էինք, չաղըրին մեջը երեխան կօրորեի: Թագավորի ծառան տեսավ ինձի: Եկավ մորս ըսավ. «Աս աղջիկդ ինձի տոր»: Մամաս չտվավ: Բայց քույրիկիս փախցուցին: Մյուսներուն ջարդեցին, սպանեցին, բոլորին դիակները անթաղ մնացին, արևին տակը ուռեցան ու հոտեցան: Հոնտեղը պապայիս ալ սպանեցին: Ջահելի մեկն ալ եկավ ինձ վրա, ուզեց ինձ սպանել, ես փաթաթվա անոր, ըսի. - Դուս ալ քույր ունիս, ինձի մի՛ սպաներ:

Տղան ըսավ. - Քո խաթերդ քեզ չեմ սպանում:

Ես փախա ետ, դեպի մեր բախչան, մեր տունը մտա, տեսա, որ ախպորս քարտեզները պատերեն պուկել, պատառ-պատառ ըրեր են՝ էշն ի՞նչ գիտի, նուշն ինչ բան է: Էլա լուսամուտը նստա, լացի: Թուրք կնիկ մը եկավ, ըսավ ինձի. - Ինչու՞ կուլաս:

- Ես չիլամ, հապա ի՞նչ ընեմ:

Ադ թուրք կնիկը ինձի տարավ: Ես անոնց ախորը կպառկեի: Ադ ժամանակ ալ Բայրամի օրերն էր: Իմ քույրիկին ալ թուրքերը փախցուցած են, ադ գյուղը բերած են: Հոդ ալ քույրս ծանոթ մը ունի՝ Մուշլին անունով: Թուրքին մեկը ինձի տարավ Մուշլինին տունը, դուռը

գարկի: Կնիկը դուռը բացավ ըսավ. - Ես քեզի չեմ կրնար ներս առնել, կվախնամ: Ամմա թոչունը, որ թոչուն է, ինքզինքը փուշի վրա նետե նե, փուշը կազատե. դուս մեր դուռը եկեր ես, քեզի թուրքին բերանը չե՛մ ձգեր, - ներս առավ:

Ես ալ մեր ընտանիքի ոսկիները կապած եմ ոտքերու տակը: Մամայիս աքսորած են, խաբար չունեմ: Քույրս թուրքերը փախցուցեր են: Քեռուս մեկը ջորեպան կտրիճ մարդ էր, տասներկու հոգով վրան կհարձակվին անոր կսպանեն: Մորաքրոջս տղային, մյուս երիտասարդներուն հետ, տարել էին թուրքի բանակ՝ Ամիլե թաբուր, բոլորին մարագ մը լեցուցեր են, նավթը տվել, վառել են: Մեծ քրոջս երկու երեխայով վառել են: Մի կույր քույր ունեի, անոր ալ արտերուն մեջը սպանել են: Բոլոր արտերը, սարերը, ձորերը դիակներ ու գանգեր էին լցված: Ադ բոլորը աչքիս առջևն են: Ադ տեսակով ջարդ ու խուրդ եղանք:

Երկուշաբթի օրը ատուու կանուխ մարդ մը եկավ, իբր որսորդ, փայտի ծայրը անցուցեր է բոխչան, ինձի պիտի տանի Խարբերդ:

- Ու՞ր կերթանք, - հարցուցի:
- Պիտի Խարբերդ էրթանք, եթե թողնեն:

Հասանք Ղոնաղայմազ: Թուրք տղաները հագնըված-սքված էին: Մեր ծանոթ Սեդրակին տունը կփրկուրենք, դու մի ըսեր՝ անոր մեծ ախպորը խփեր են, կնիկին թուրքերը տարեր են: Ինձի հարցուց. - Դուս ո՞վ ես:

Ես ալ ըսի. - Եթե դոնաղ կընդունիս, կըսեմ ով եմ ես: Ես Մարգարին բալդըզն եմ, այսինքն՝ քեմին:

- Վա՛յ, - ըսավ, - արի՛ ներս:

Մեկ ամիս մնացի հոն: Յոթը բաթման բամբակը մանեցի: Ինձի տվին, որ տանիմ Խարբերդ: Խարբերդում խազեհինս ինձի ցորեն մաղել տվավ, տասներկու դուրուշ տվավ: Անտեղեն Տիգրանակերտ գացի, վերջը՝ Ջարաբլուս, հետո՝ Հալեպ գացի: Մեկ տարի ծառա աշխատեցա: Ուզեցի քեմփը էրթալ, հոն շատ հայեր, անպատներեն ողջ մնացածները հավաքվել էին: Ես ուզեցի մորս գնամ: Կնիկ մը ըսավ. «Աս մեր աղջիկն է»: Հարսիս մորքորին հետ համբուրվա: Անոնց քովն ալ մնացի:

Քեմալին ժամանակը ես Հալեպ էի: 1930 թ. փետրվարին գացի Ֆրանսա: Ամուսնացա, չուլուխ-չոչուխ տեր դարձա: 1947 թվին եկանք Հայաստան:

121 (121).

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՀԱԿԻ ՖԱՐԱՇՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1906 Թ., ԲԱԼՈՒ)

Ծնած եմ Բալու 1906-ին: Հորս անունը Սահակ (ծն. 1878), մորս անունը՝ Նարդուհի (ծն. Նաջարյան, Խարբերդ, Էլազիկ գյուղ), քույրս՝ Սիրարփի (ծն. Բալու 1908-ին), քույրս՝ Հոնիսիմե (ծն. Բալու 1911-ին), եղբայրս՝ Գրիգոր (ծն. Բալու 1914-ին): Հորս մեծ եղբայրը՝ Հովսեփ, գինք կկոչեինք Միդի Հովսեփ, որը Մահտեսի Հովսեփ ձևի կրճատումն է, տրված ըլլալով, որ

Երուսաղեմ գացած էր: Մուղսի բառը մահմեդականներուն հացի բառին կհամապատասխանի: Հորս մեծ եղբոր կինն էր Մարիամը: Չեմ գիտեր, թե հայրս քանի պզտիկ եղբայրներ և քույրեր ունե: Անոնք բոլորը Տիգրանակերտ կրճակեին, տարին քանի մը անգամ միայն մեզի կուգային, բեռցված ձիերով և ջորիներով՝ ճամփորդությունը չորս օրեն ընելով, քանի որ Բալուեն Տիգրանակերտ հարյուր հիսուն կիլոմետր էր: Աս բոլորը գոհ գնացին 1915-ի եղեռնին:

* Իմա՝ 1908 թ. թուրքական սահմանադրությունը:

Հովսեփ հորեղբայրս առևտրական էր, խանութ մը ուներ Բալու քաղաքի շուկան, ուրիշ խանութ մըն ալ՝ Ծապաղ ջուր կոչված ավանին մեջ: Հորեղբորս կինը, հայրս, մայրս, երկու եղբայրներս և ես՝ ութը հոգի, նույն շենքին մեջ կրճակեինք՝ մեկ կողմը հորեղբայրս և կինը, մյուս կողմը՝ մենք:

Հայրս ուսուցիչ էր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցվո կողքի մանչերու դպրոցը: Իսկ Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կցված էին մանկապարտեզը և աղջկանց վարժարանը: Կիճշեմ մանկապարտեզ հաճախելս: Կարմիր գոգնոց ունեի, և պզտիկ աթոռի վրա նստած՝ վարժուհին մեզի Ա, Բ, Գ կտրվեցներ:

Հայրիկս և մայրիկս Խարբերդի մեծ կոլեջը հաճախած էին: Խարբերդի մեջ կային Եփրատ կոլեջը, ֆրանսական կոլեջը, գերմանական կոլեջը և ամերիկյան մեծ կոլեջը: Մենք սովորություն ունեինք մեր ամառանոցի գյուղի բնակարանը երթալ: Գյուղին անունը չեմ հիշեր, ջուրի աղբյուրի մը անունով կկոչվեր: Հոն կանցնեինք տաք օրերը: Հետո այգեկութ ու պտուղները հավաքելե վերջ Բալու կվերադառնայինք: Հայրս խաղողը փայտի տաշտի մը մեջ ոտքերով ճզմելե վերջ, գինի կշիներ հողե կարասներու մեջ:

Հայրս 1914-ի աշնան գինվոր տարին: 1915-ի գարնան հորեղբայրս ձին առավ և իրեն հետ զիս վրան նստեցնելով՝ «այգի երթանք» ըսավ: Երբ այգի հասանք, ձմեռվա պաղեն պաշտպանելու համար որթատունկերուն ոտքերը ծածկող հողակույտերը ետ քաշելե վերջ, գանոնք կտրեց: Մինչ այդ ես կապույտ ծաղիկներ հավաքեցի դաշտերու մեջեն: Երբ տուն վերադարձանք, կիները շատ տխուր էին: Թուրք ոստիկաններ եկած և ըսած էին, որ հորեղբայրս պարտավոր էր կառավարչատուն երթալ, մեյ մըն ալ զինքը չտեսանք: Հայրս ալ զինվոր կանչեցին: Գնաց. մեյ մըն ալ զինք չտեսանք: Վստահ եմ, որ երկուքն ալ մյուս հայերուն պես անմիջապես սպանված են թուրքերեն: Այդ օրերը ճերմակ հագված ոստիկաններ եկան Բալու: Անոնք հայ ընտանիքները եկեղեցվո բակը կտանեին, քանի մը օր հոն պահելե վերջ թող կուտային, անոնք կամ իրենց տունը կվերադառնային, կամ միասին մեկու մը տունը կհավաքվեին: Այսպես օր մը մեզի դրացի Բարսեղենց տանը հավաքված էինք: Կիճշեմ, մայրս պզտիկ եղբորս ծիծ կուտար, ինձի խրատեց, որ եթե թուրքերը հարցնեն, ըսեմ, որ վեց տարեկան եմ: Մեյ մըն ալ տեսանք, որ գայմազամը եկավ, խնդումներես քաներ մը ըսավ, որ ես չըհասկցա: Չեմ հիշեր՝ մեկը ինձի խորհուրդ տվավ, թե՛ ինքնաբերաբար ձգեցի ու շուկա գացի, հայ պաշտարի մը կրպակը, ուր քանի մը արհեստավորներ հավաքված էին՝ աստղծագործ, որմնադիր և այլն: Ինձի ըսին, որ վերնատան մեջ պահվտիմ. քիչ վերջ Մեհմետ հոջա անունով թուրք մը եկավ, ինձի ըսին, որ իրեն հետ երթամ: Կը հիշեմ ձեռքես բռնած ինձի կառավարության շենքը տարավ: Հոն զիս իբր հոգեզավակ «Հյուսեին Խալամ» անունով արձանագրել տվավ ու տարավ իր բնակած գյուղը: Արածանի գետի վրա Մեճն Տիգրանի օրով շինված կամուրջին վրայեն անցած ատենս տեսա, որ գետը արյունոտ էր: Հոն կտանեին հայերուն և վիզը կտրելե վերջ, կամուրջեն վար՝ գետը կնետեին. այսպի-

սով անունը «Արյունոտ կամուրջ» եղած էր: Մեհմետ հոջան ինձի տարավ քաղաքեն դուրս՝ Գոհանամ կոչված վայրի իր տունը: Ջիս իր կնոջ ներկայացուց, ըսավ՝ «Քեզի տղա մը բերի՛ անունը Հյուսեին է»:

Կինը անվերապահ ինձի լավ ընդունեց: Կրակին վրա դաշ էքմայի՝ քարի վրա եփված հաց կար, ինձի տվավ, ես ալ ախորժակով կերա: Ինձի ըսավ, որ դուրս երթամ ծառերուն տակ և դաշտերը խաղամ: Հոն կային էշեր, ձիեր, որոնք կարածեին: Ես ալ կենդանիները շատ կսիրեի, հաճույքով անոնց հետ ժամանակ անցուցի: Ինձի այնպես կթվեր, որ հոն օդափոխության գացած էի՝ գիտակցելով, որ քաղաքը սարսափելի դեպքեր տեղի կունենային: Քանի մը օր վերջ անդրադարձա, որ եղելությունը բոլորովին տարբեր է ու սկսա ծնողքս փնտրել: Կուզեի տուն վերադառնալ, բայց ճամփան չէի գիտեր:

Գոհանամ գյուղին մեջ կար նաև Նուրի աղա անունով ծեր թուրք մը, որուն տղան հայ դերձակի մը քով աշակերտություն ըրած էր: Անոր տունը կրճակեին դերձակին երկու աղջիկները, դերձակը և կինը արդեն սպանված էին: Ես պզտիկ աղջկան հետ կխաղայի:

Օր մը կուլայի, Նուրի աղան քովս եկավ, իրեն ըսի. - Ես մեր տունը երթալ կուզեմ:

Ան ինձի ըսավ. - Հա՛, օղլու՛մ, հա՛ (Այո՛, տղա՛ս, այո՛):

Ես իրեն ըսի. - Հայրիկս շատ դրամ ունի, քեզի շատ դրամ կուտա, եթե զիս մեր տունը տանիս:

- Հա՛, օղլու՛մ, հա՛ (Այո՛, տղա՛ս, այո՛), - ըսավ նորեն:

Այսպես հույսով կապրեի, բայց քանի մը օր վերջ սկսա կամաց-կամաց ըմբռնել եղելությունը: Ամիսներ վերջ հասկացա, որ ամեն բան վերջացած է:

Օր մը տեսա, որ Մեհմետ հոջան իր կինը լավ մը ծեծեց, ես մեր տունը այդպիսի բան չէի տեսած, շատ ազդվեցա, բայց տեսնելով, որ այդ դեպքը կկրկնվի, եզրակացուցի, որ այդ իրենց սովորությունն է:

Լսեցի, որ Մեհմետ հոջան ինձմե առաջ հայ, քրդեցի տասներկու տարու տղա մը տունը բերած էր: Երբ ես իր տունը գացի, այդ տղան հոն չէր: Օր մը պարտեզներեն վերադարձիս տեսա այդ տղան, որուն անունը Հասան դրած էին: Տունը ուրիշներ ալ եկած էին և վերադարձին առթիվ խնջույք կընեին: Ի վերջո մեկը Մեհմետ հոջային հարցուց, թե՛ ի՞նչ պիտի ըներ զիս: Այդ վայրկյանին Մեհմետ հոջան կարմիր, խոշոր-խոշոր բացած աչքերեն կարծես կրակ կելլեր, ինձի նայեցավ շեշտակի: Ես այդ վայրկյանին իրմե սարսափեցա: Ի վերջո որոշեցին զիս իրենց պահել, իսկ Հասանը տալ Մեհմետ հոջային պզտիկ եղբոր՝ Մուսթաֆային: Պետք է ըսեմ, որ Մեհմետ հոջան իր կնոջ հետ քանի մը գավակներ ունեցած էր, բայց բոլորն ալ մեռած էին ծնվելու ժամանակ:

Երբ ձմեռը մոտեցավ, ամառանոցը ձգելով՝ քաղաք եկանք: Հոն թուրքերը հայերու գեղեցիկ տուններուն մեջ տեղավորվեցան: Մեհմետ հոջան մեր տունեն քիչ մը վար թաղի տունի մը մեջ հաստատվեցավ, ասոր համար շատ մը թուրքերու պես կառավարութենեն թուղթ մը ճարած էր:

Օր մը ես մեր տունը գացի, բոլորովին խեղճ վիճակի մը մեջ էր: Փողոցէն տան մուտքի պզտիկ փայտե կամուրջը քանդված էր, բոլոր դռները, պատուհանները հանված. նայեցա ու սկսա լալ, ի վերջո վերադարձա Մեհմետ հոջային քովը:

Ձմեռը այսպէս անցնելէ վերջ կրկին Գոհանամ գացիմք: Մահմետ հոջային Նուրի տղան գիտնալով, որ հոջան զիս այլևս չի կրնար պահել, խորհուրդ տվաւ Հաջի քէօյ երթալ, այրի կնոջ մը քով, որ երկու-երեք զավակ ուներ, մոտավորապէս իմ տարիքիս: Անոր քով մնացի մինչև աշնան վերջ: Օտաւ աղքատ ըլլալուն ինձի ըսաւ, թէ երկու կոշկակար եղբայրներ կճանչնա Բալու, որ կրնան զիս իրենց տունը առնիլ: Այսպիսով իրենց քովը մնացի: Մեծ եղբայրը, կինը և երկու զավակներ գետնահարկ մը կրնակեին՝ իրենց սենյակի վերահարկը քովէն պզտիկ բացվածքով մը պատուհանի մասն, ուր կպառկէի: Հոն դրված էր իրենց էշուն խտրը և տախտակէ դարանի մը վրա շարված էր ձմեռվա լավաշը: Օրվա ընթացքին զրեթե անոթի զիշերվան կպասեի, որպէսզի այդ հացեն մէկ հատ առնեմ և փոքս կըշտացնեմ: Իրիկուն մը մեծ եղբոր կինը բակէն նշմարեց հաց ուտելս, ես հացը բարձիս տակը պահեցի և քննալ ձևացուցի: Մեծ եղբայրը եկավ վրայես ծածկոցը հանեց, ձեռքով շոշափեց, հացը գտնելու համար, բայց ոչինչ գտնելով վար իջավ: Պզտիկ եղբոր կինը, որ անկողինս շտկած էր, հետևյալ օրը ինձի հասկցուց, որ հացը բարձիս տակը գտած էր, բայց որևէ մէկուն բան չըպիտի ըսէ:

Մեր Բալուի մեջ կապրէր Թյուֆենկչյան հայ ընտանիք մը: Ամուսինը զինագործ էր, անոր զինվոր տարած էին և մեռած էր: Մնացած չին կինը, աղջիկը՝ տասնըջորս տարու, երկու մանչ տասը-տասներկու տարեկան: Մեհմետ հոջան Թյուֆենկչյանի այրիին կըսէ, որ բոլորդ ալ գաղթական պիտի երթաք ու սպանվիք, եկեք մեր տունը՝ Գոհանամ, ես ձեզ կպրկեմ: Այսպիսով այրին և զավակները բոլոր ունեցածներով կերթան Գոհանամ: Մեհմետ հոջային տունը: Հոջան այրիին իբր կգործածէ, աղջիկն ալ պզտիկ եղբայրը կառնէ: Քիչ մը օր վերջ այրիին կըսէ, որ երկու տղաքը քաղաք պիտի տանի դպրոց դնելու համար: Կը տանի ու մորթելէ վերջ Արածանիին մեջ կնետնէ: Քիչ մը օր վերջ այրիին և աղջկան կըսէ, որ լաթերը հավաքեն և էշերուն վրա դնեն, գետը երթան լվալու: Ինքն ալ քաղաքի գործերը ընելէ վերջ ետ կըբերէ իրենց Գոհանամ: Երկուքն ալ մորթելէ վերջ գետը կնետնէ: Այս բոլորը Մեհմետ հոջային կինը ինձի պատմեց, երբ օր մը իրենց գացած էի՝ երկու կոշկակար եղբայրներուն տունը եղած ատենս:

Մեհմետ հոջան հայերէ կողոպտված կամ լքված կենդանիներ, ոչխար, այծ և այլն տուն կըբերէ և ինձի կըսէ, որ տանիմ արածել տամ: Օր մը ձոր իջնելէ վերջ դիմացի լեռը բարձրացա և ձգեցի, որ կենդանիները արածեն, ես ալ քիչ մը քնացա, երբ աչքերս բացի կենդանիներէն ոչ մէկը չկար: Ասդին, անդին փնտրեցի, չգտա ու ի վերջո հուսահատ քարի մը վրա նստա ու սկսա լալ: Հայրիկես, մայրիկես միտքս մնացած աղոթքները Աստվածածինին, Քրիստոսին պաղատելով ըսի, որ հոտը գտնամ: Այդ ատեն երեք ձիավոր մինչև

ակոսները զինված հոնկէ կանցնեին: Մեկը զիս ճանչըցավ ու հայերէն ըսավ. «Սահակին տղան է»: Ինձի քիչ մը չամիչ և լեպլեպի տվաւ: Միևնույն ժամանակ աչքերը ետևս հառած էի, ետև դարձա՝ հոտս ետևս էր:

Գարնան միտքս դրի կոշկակար երկու եղբայրներուն տունէն հեռանալ: Օր մը ձգեցի ու քաղաք գացի: Հոն խումբ մը հայ կիներ և խումբ մըն ալ ինձի տարեկից տղաք կային, անոնց քովը մնացի, չեմ հիշեր այդ զիշեր ու՞ր անցուցի: Հետևյալ օրը կոշկակար եղբայրներէն մեկը եկավ ու ինձի առջև դնելով իրենց տունը տարաւ: Վրայես մաքուր և կոկիկ հագուստները հանել տալէ և ցնցոտիներ հագցնելէ վերջ՝ «հիմա ուզած տեղդ գնա» ըսավ:

Ես քաղաք վերադարձա, Չովա բերդին ետև թրքական թաղին մեջ: Մեզի ծանոթ հայ կնոջ մը հանդիպեցա, որ թուրքի մը հետ ամուսնացած էր: Ինձի ըսավ, որ քիչ մը անդին Սրբուհի անունով հայ կին մը կա: Գացի, գտա և քանի մը օր քովը մնացի:

Լսած ըլլալով, որ ամերիկացիները հայերուն կօգնեն, որոշվեցավ Խարբերդ երթալ: Հայ սայլապան մը, որ Խարբերդ ցորեն կտանէր, սայլին ետևէն տաստանհինգ հայ կիներ ծրարները ուտերուն ճամփա ելանք: Ճամփան չորս-հինգ թուրք զինվոր մէկ չավուշ կեցուցին մեզի: Մեկը եկավ տասնյոթ տարու հայ աղջկա մը անդին տարաւ և բռնաբարելէ վերջ ազատ թողուց ու բոլորս ճամփան շարունակեցինք: Վերջապէս Խարբերդ մտանք ու սկսանք եկեղեցիներու զանգակները տեսնել: Ես շատ հոգնած հարյուր մետր ետ մնացած էի: Մեր խումբին միացած կաղ թուրք մը կար, որ հայ կնոջ մը հետ բաներ մը կընէր, ես այդ ատեն չէի գիտեր թէ ինչ է բռնաբարելը:

Այսպիսով մտանք ասորիներու թաղը: Ասորի եկեղեցի մը կար, ուր հայ կիները սկսան գետնի և քարերու պատերը համբուրել, ազատություն գտնալու զգամով:

Ինձ տարին ամերիկյան կենտրոնատեղին հանձնեցին, բավական հանգստացա: Մեզի օրական կտոր մը հաց կուտային: Օր մը բոլոր ամերիկացիները աներևութացան: Այդ շենքերը, որ առաջ դպրոց էին, թուրքերը տեղավորվեցան և հիվանդանոցի վերածեցին: Խարբերդը ուներ հարյուր հիսուն գյուղ, Բալուն՝ երկու հարյուր գյուղ: Խարբերդից Բալու վաթսուն կիլոմետր էր:

Սկիզբը ամերիկացիները մեզի նալիներ տվին, երբ գացին, ես մնացի բոբիկ և մերկ: Հիվանդանոցին մոտ տեղ մը պատուտած հագուստները կնետեին, ես անոնք վրաս կհագնեի: Ասդին-անդին պտուղ կճարեի կամ ճաշարաններու առջև կպասեի, որ հաճախորդները պրզուաներ ուտեն, ոսկորները նետեն, ես մնացած միսերը կըծելէ վերջ ոսկորը, քարի մը վրա ուրիշ քարով մը փշրելէ վերջ, կուտեի:

Օր մը բալուցի ընկեր մը գտա, որ այրած տուներու մոխիրներու մեջէն գամեր կհավաքէր, ան ըսավ ինձի. «Քաղաքի կենտրոնի հրապարակին վրա հաստատված թուրք խանութպան մը զանոնք կգնէ: Այստեղաց խանութները հայերուն կպատկանեին առաջ»:

Այնպէս որ, թուրքին քանի մը անգամ գամ ծա-

խեցի: Ան օր մը ինձի ըսավ, որ այլևս գամ չուզեր: Եթե ապակի տանեմ կզգնի: Պտտած ատենն տուն մը մտած էի, ուր մարդ չկար, դուռը բացալով պզտիկ բակին մեջ շրջանակով ապակի կար: Ես ապակիները իրենց շրջանակով տարի թուրք խանութպանին: Ան ինձի ըսավ, որ սպասեմ: Ինքը գնաց, քանի մը վայրկյան վերջ հայհոյելով եկավ, ես ալ զինքը այդ վիճակին մեջ տեսնելով՝ փախուստ տվի: Ըստ իս, ապակեպատ շրջանակները իր տունն առած էի: Այսպես Խարբերդի մեջ պտտած ժամանակ բալուցի Պերճ անունով հայ տղու մը հանդիպեցա, որուն մայրը թուրք մեծավորի մը տունը կմնար և անկե ալ զավակ մը ունեցած էր: Թուրքը հայու մը գեղեցիկ տունը գրավելով՝ հոն հաստատված էր:

Օր մը Պերճը կորսվեցավ, լսեցի, որ մորը հետ ապրող թուրքը տաս-տասներկու հայ տղաք հավաքելե վերջ կառքով գետը տարած ու մորթելե վերջ ջուրը նետած է:

Օր մը իրիկվան մթնշաղիս գետինը կծկված պառկած էի, երկու ոստիկան ոտքի պզտիկ հարվածով մը ինձի արթնցուցին: Հարցուփորձե վերջ տարին ոստիկանատուն, անկե ալ նախապես հայու մը պատկանող ապարանք մը, որ Կարմիր Կոնակ կկոչվեր, հոն մեծ բակի մը մեկ կողմը մեծավորին տունն էր, մյուս երեք կողմն ալ՝ ախոռներ և գոմեր: Բակին մեջ կային թուրք և քյուրդ աքտորականներ, ես ալ անոնց հետ մնացի: Մեզի սոմոն հաց տվին: Տղաքը աղջիկներն զատելե վերջ երկհարկանի տան մեջ տեղավորեցին: Անկարելի էր հոնկե փախչիլ: Միայն թող կուտային, որ ամաններով բավական հեռու առվակե մը ջուր բերեց, բոլորովին մերկացնելե վերջ, որպեսզի չփախչին: Ես աման մը գտա, զիս մերկացուցին և ջուր բերելու պես գացի ու փախա, վերադարձա քաղաք, հոն զինվորական հիվանդանոցին նետված կտորներով հագվեցա ու սկսա պտտիլ: Ծատ անգամ բաղնիքներու առջև կուտակված մոխիրներուն մեջ կպառկեի: Օր մը խոշոր բուրդի կտոր մը գտա, մտածեցի, որ այդ գիշեր հանգիստ մը պիտի քնանամ, բայց հագիվ թե մեջը մտա՝ ոջիլներն սկսա խայթվիլ, փախա, քանի մը կիլոմետր

գետի մը մեջ մտա, բավական պաղ էր, բայց ոջիլներն զիս ազատեց: Վերադարձա Կոնակ: Կրկին դուրս ելլել փորձեցի: Պահակներ կային, թող չտվին: Բավական մը փնտրելե վերջ գոմի մը պատուհանն դուրս կրցա ելլել: Այսպիսով հաց բաժնելու ժամանակները կմտնեի և փորս կշտացնելե վերջ դուրս կելլեի ազատ: Բավական հայ ընկերներ ունեի: Բոլորս ալ անոթի, ծարավ մասնավորաբար ձմեռը ուտելիք ոչինչ կար: Աղբամաններուն մեջը կփնտրեիք բանջարեղենի մնացորդ, հավնոցներն հավկիթ և հավ կգողնայինք, իսկ լավ եղանակներուն խոտ և զանազան բույսերով փորեղենիս կկշտացնեիք:

Օր մը ընկերներես մեկը տեսա, որուն բերանը անբնականորեն բացված էր, մինչև աղորիքը կտեսնվեր, եթե թևերը կամթեին, կարծես միսերը պիտի փրթեին: Գիշեր մը հայ կնոջ մը իր երկու զավակներով տեղ մը միասին կպառկեիք: Մեյ մըն ալ մեկ տղան սկսավ պոռալ. «փո՛րս կցավի»: Բավական պոռալեն ետք ձայնը կտրեց: Երկրորդ տղան և մայրը նույնպես «փո՛րս» պոռալեն վերջ՝ լռեցին: Առավոտյան երեքն ալ մեռած էին: Ժամանակ մը վերջ ուրիշ հայ տղաքներու հետ մեզի տուն մը դրին: Հոն հայ կին մը կար, որուն մայրիկ կկոչեինք: Ան մեզի կխնամեր և ուտելիք կուտար: Օր մը երիտասարդ հայուհի մը եկավ, գիրկը նորածին մը, քանի մը օր վերջ մայրը մեռավ: Մայրիկը ինձի ըսավ. «Կարապետ, այս երեխան դուն պիտի սընուցանես»: Դաշտերը գացի, ուր հայերու ձգած կենդանիները կարածեին, կով մը բերի տուն: Մայրիկը կթելե վերջ ըսավ, որ կովը տանիս տեղը ձգեմ: Կխորհեի, որ կովը պետք է պահեիք:

Անգամ մըն ալ ինձի տարեկից հայ աղջկա մը հանդիպեցա: Վիզին մեկ կողմը կամ դանակով կտրված և զլուխը մյուս կողմը կախված էր: Ցուրտ էր, չմըսելու համար իրարու փաթթված քնացանք: Հետևյալ առտուն ան մեռած էր:

Այսպես թափառելով որքանոց որքանոց՝ Բալուի, Խարբերդի շրջանները, հետո անցա Հունաստան, ապա՝ Լուսալիա և ի վերջո Ֆրանսա հաստատվեցա:

122 (122).

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԱՐՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1911 Թ., ԲԱԼՈՒ, ՓԻՐԱՆ Գ.)

Մեր գյուղը մեծ մասամբ քյուրդեր կապրեին, քիչ թուրք կար, մնացածը՝ հայեր էին: Տիգրիս գետի ակունքն հեռու էր մեր գյուղը: Տիգրիսը սկիզբ կառնե Ծովք լիճն: Ծովքը ծնած է Ներսես Ծնորհալին: Ծովքը մեզմե մեկ ու կես օրվա հեռու էր: Տիգրիս գետը գարնանը այնքան կվարարեր, որ հետը ծառերի բներ կբերեր: Ես տեսած եմ, թե ինչպես, եթե գետի մեջ ծառերը իրար կկապվեին, քանի մը լողվորներ կմտնային ջուրը, կշտկեին ծառերի ուղղություները, որ ջուրին ճամփան չըզոցվի: Մեր գյուղ Փիրանեն չորս-հինգ մղոն հեռու մի կարմիր ժայռ կար, հոն վայրի մեղունները մեղր կշինեին և փոսի մեջ կհավաքվեր: Մեր գյուղացիները ամաններով կերթային, կլեցնեին, տուն կբերեին:

Ես ծնվել եմ 1911-ին: Հորս անունը Գրիգոր էր, հորեղբորս անունը՝ Կարո, մեծ հայրս՝ Սարգիս: Մեծ եղեռնից երեք ամիս առաջ, երբ արթնցա, մեծ մորս շալակն էի: Հորս քելեփչեներով տարեր էին ոստիկանատուն: Վերջին անգամ անոր տեսա քելեփչեներով կապկպված: Գյուղի բոլոր հայ տղամարդկանց բանտից հանեցին, քչեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք: Հետո քրդերը եկան ըսին, որ բոլորին ալ սպանեցին:

1915-ի հուլիս ամսուն տաք օր մըն էր: Քյուրդերը եկած էին, ծառի շուքին տակ նստած անցուդարձը կդիտեին, քանի որ տեղահանության հրամանը եկած էր և ամենուրեք իրարանցում կտիրեր: Թուրք ոստիկանները իրար ձայն կուտային. «Ֆերման գելդի, բիր

գյալուրըն քաֆա քալմայաջաք (հրաման եկած է, մի գյալուրի (հայի) գլուխ չպետք է մնա):

Եւ այդ ժամանակ չորս տարեկան էի, բայց աղ-վոր կհիշեմ: Եւ աքսոր երթալ չէի ուզեր: Մերիններուն ճամփա հանեցին կեսօրեն առաջ: Աղ մեր քովի քրդա-կան Քալթին գյուղի ճամփան էր, որով մեր նախիրը կը-տանենիւ արածելու: Նախիրը գնաց, փոշի ելավ, մե-րոնք գնացին: Մայրս, մեծ քույրս՝ Հայկուհին յոթը տա-րեկան, փոքր քույրս՝ Էսթերը, երկու տարեկան, եղբայ-րըս՝ Հայկազը՝ չորս ամսական: Փոքր քույրս և եղբայրս աքսորի ճամփին կհոգնին, կսկսին լալ, ուստիկանը կառ-նէ Էսթերին և Հայկազին Տիգրիս գետը կնետնէ: Մայրի-կիս կփախցնէ, մեծ քրոջս՝ Հայկուհուն կառնանգնէ: Հորեղբորս տղան պզտիկ էր, անոր մորը խանչալով կսպանեն, փոքր Ղևոնդին ալ կսպանեն, քանի որ մայրը չի հնազանդիր ասկյարներուն: Մեր ծանոթներեն՝ Հեր-միկը փախեր էր ճամփից, եկավ գյուղ և պատմեց, թե ինչ պատահեց իրենց հետ:

Իսկ եւ մերիններուն հետ չգնացի, քանի որ զգա-լով վերահաս վտանգը՝ ես գացի պահպտեցա մեր ախոռին մեջ: Միլիթարի փոլիս մը եկավ, ինձի գտավ, բռնեց, տարավ, Էշու մը վրա դրավ: Եւ չուզեցի, սկսա լալ, իջա Էշուն վրայն, գացի նորեն ախոռը մտա, պահ-վըտեցա: Միլիթարի փոլիսը նորեն եկավ ինձի գտավ, նորեն տարավ Էշուն վրա դնելու: Եւ նորեն իջա, գացի ծառին տակ նստած քյուրդերուն խառնվեցա: Անոնք զազա ցեղին կպատկանեին և քուրմանչի լեզվով կխո-սեին: Անոնք մեզի բարեկամ էին, մեր քիրվաներն էին: Դու մի ըսեր՝ աղ միջոցին մեծ մայրիկս իմ ետևես կուգա: Ան ժողովրդական բժիշկ էր. տեսակ-տեսակ ծաղիկներ կչորցներ և անոնցմով աչքեր կդեղեր, մարդոց կբուժեր: Անոնք ալ իրեն կվարձատրեին՝ տոմատես, բիբեր, մա-ծուն և այլ կուտային փոխարենը:

Եւ քսանհինգ տարեկան հորեղբայր մը ունեի, որին կտանին ամբողջ օրը կհարցաքննեն: Ան էր. որ մեր բոլոր գյուղի ձիերուն ոտքերը կնալեր: Հետևաբար, թուրքերը պետք ունեին անոր պես արհեստավորի մը գյուղին մեջ: Ատոր համար ալ իրեն ձգեցին գյուղին մեջ, ես ալ մնացի անոր քովը: Հաջորդ տարին մեզ իսլա-մացրին, մենք եղանք զազա և քուրմանչի, բայց տունին մեջը հայերեն կխոսեինք: Մոլլա մը եկավ, իմ անունը Սեֆեր դրավ: Ինձի, հորեղբորս և Հովհաննեսին, որի անունը Հաստ դրին, բոլորին թլպատեցին: Կիհիշեմ սար-սափելի ցավ զգացի: Կրակի պես վառեցին մարմինիս աղ մասը և աղ միսի կտրված կտորը դրին արևի տակ, չորցուցին, որ պահեն որպես փաստ:

Մենք քրդերի մոտ մնացինք չորս տարի, մինչև 1919 թիվը: Այդ տարիներուն մենք էշով կերթայինք հյուսիս, հարավ, արևելք, արևմուտք, պղինձե կաթսա-ներ կկլայելեինք: Եւ փուքս կփչէի: Մեզի հետ կաշխա-տեր նաև Հովհաննես-Հասոն: Ան ալ քարերը կփշրեր, պղինձի կաթսաներուն մեջ կլցներ, ոտքով կպտտցներ, մեջը կմաքրվեր, որ անագը լավ կպնի: Հորեղբայրս հին գամերը կհավաքեր, կրակի մեջ կդնեինք, կհալացնե-ինք, նորեն գամ կշինեինք: Մեկ օր հազար հինգ հա-րյուր գամ շինեցինք:

Մեր գյուղեն հարավ-արևելք քրդական գյուղեր կային՝ Քալթին և Օեխմալան անուններով: Եւ գացած

եմ աղ գյուղերը: Հոն իսլամացած հայ հարս մը կապ-րեր: Կիշեր մը հոն էի: Մեկ ալ փսփսուք լսեցի, քանի որ իսլամացած հայեր. որոնք անոթության մատնված էին, կորոշեն գիշերով ցորենի դաշտերը երթալ և ցորեն գողանալ: Արդեն այդ դաշտերուն ցորենը իրենք աճե-ցուցած էին, բայց քրդերը տիրացած էին: Հաջորդ օրը ետուզեցի մեջ եմ ուստիկանները: Կիմացվի, որ ցորենը դաշտեն գողացված է. քանի որ տոպրակը ծակ կըլլա և կթափթփի՝ իրենց ետևեն հետքեր ձգելով:

Օր մըն ալ, մեր գյուղեն դեպի արևելք Դեյրան քրդական գյուղը կար, ուր կոնաձև գոմերու մեջ կապ-րեին քրդերը: Գացի, տեսա, որ ցորենը հասել էր և մենք ալ մեջեն քալելով գացինք Դեյրան քրդական գյուղը: Օղը այնքան տաք էր, որ մեր ետևեն ցորենը բռնկվեց, սկսավ այրվիլ, բայց մեզի վնաս չտվավ, այլ՝ քրդերը տու-ժեցին, քանի որ աղ հարամ վաստակ էր իրենց համար:

Մինչև 1919 թ. պատերազմը վերջացեր էր: Հոր-եղբայրս՝ Սիմոնը, կամավոր գրվեցավ Ֆրանսական բանակի Հայկական լեգեոնին մեջ: Կիպրոսի մեջ կը-մարզվեին հայ երիտասարդները: Անոնք գացին Ադա-նա, կովեցան:

Հետո մենք Տիգրանակերտ եկանք, հետո Մեր-դին գացինք, հոն երկաթուղի կար: Ծատ բարձր բլուրի վրա բերդ մը կար: Իսկ երկաթուղին վարն էր, ձորի մեջ: Ծաբաթը մեկ անգամ երկաթուղին կուգար: Մենք մեկ օր առաջ գացինք կայարան, հոն պառկեցանք, որ եր-կաթուղիին սպասենք:

Ծատ հայեր Հալեպ պիտի երթային. և մենք ալ անոնց հետ Հալեպ գացինք: Հորեղբայրս ըսավ. «Բան մը չիկա ուտելու»: Եւ սաստիկ տաքությունով հիվանդ էի: Սիմոն հորեղբայրս ինձի կերպով մը վագոն բարձ-րացրեց, որ շուտ Հալեպ հասնիմ, մի կողմեն ֆրանսա-ցի զինվորները կքաշեն, մյուս կողմեն թուրք զինվոր-ները կքաշեն: Սիմոն հորեղբայրս չկրցավ ինձի հետ Հալեպ գալ, բայց իր կամավորի գլխարկը տվավ ինձի: Աղ Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին էր, որ մեզի Հալեպ հասցուց: Երբ Հալեպ եկանք, գլխարկը դրի գլխուս, հայ կամավորները եկան ինձի տարին: Մենք ազգական մը ունեինք՝ Բաղդադյան անունով, որը Հալեպ հասեր էր իր պատանի տղուն հետ, բայց թուրք մը գլխուն խփել էր և ան կուրացել էր, ան մեզի պահեց, մինչև որ հոր-եղբայրս եկավ հաջորդ շաբաթ: Ան կամավոր էր, կըր-նար ձրի գալ: Հետո ան գնաց Ամերիկա: Ինձի ալ դրամ դրկեց, 1921-ին ես ալ Ամերիկա գացի. քիմիագետ դար-ձա: Հետո գացի Բեյրութ՝ Անթիլիասի ճեմարանին մեջը հայերեն սովորելու: Այնտեղ ինձի կդասավանդե-ին Լևոն Ծանթը, Նիկոլ Աղբալյանը և ուրիշներ: Հոն հանդիպեցա Արմինեին: Կամաչյանի* երգչախմբի մեջ երգել սորվեցանք: Վերջը Ամերիկա գացինք: Հիմա ունինք երկու աղջիկ և երկու տղա: Երկու տղաներս բժիշկ եմ և Բուսթն կապրին: Ունինք ութը թոռնիկ: Թուրքերը պակսեցուցին, մենք՝ ավելցուցինք:

Եւ նաև գրող եմ և կուսումնասիրեմ հայերենի առնչությունները հնդեվրոպական քույր լեզուներու հետ: Կիրքեր ունիմ հրատարակած:

* Բարսեղ Կանաչյան (1885, Ռոդոստո – 1967, Բեյ-րութ) – Կոմիտասի աշակերտ, հայ կոմպոզիտոր, խմբա-վար, երաժշտական, հասարակական գործիչ:

ԱՐԾԱԼՈՒՅՍ ԹԱՇՃՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1908 Թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Մալաթիայեն երբ մեզ արտո հանեցին, ես դեռ երեխա էի: Թուրքերը եկան մտան մեր տունը: Մենք ալ հաց պիտի եփեինք, թոնդիրը վառել էինք, եկան մեզի ստիպեցին տունեն դուրս գալ, սկսան տունը-տեղը իրար անցունել, թալանել: Թալանելու ժամանակ տեսան տանը կաշի կա՝ կոշիկ կարող էր հայրս: Իրար մեջ ըսին. - Աս մարդուն չմորթենք. մեզի օգուտ կուտա:

Էկան մոտեցան ինձի: Մեկը ըսավ պապայիս: Ես ալ պապայիս ձեռքը բռնած էի, ըսավ. - Աս երեխան տու՛ր, տանիմ:

Ես սկսա լալ ու պոռալ. - Հայրի՛կ, ես չե՛մ գնար: Պապաս չտվավ: Մեզի քեցին, տարին Ալմա օղլու բախչա ըս-

ված տեղ մը. ամմա աղ բախչա չէր, ամայի բաց դաշտ մըն էր, մենք գիշերը հոն գետինները պատկեցանք, բաց երկնքի տակ:

Առավոտուն լուսը բացվավ, էկան մեզի ջոկեցին. հայ քրիստոնյաները՝ մեկ կողմ, բողոքականները՝ մեկ կողմ, կաթոլիկները՝ մեկ կողմ: Բողոքականներուն և կաթոլիկներուն չտարին արտո: Միայն մեզի՝ հայ քրիստոնյաներիս. որոշեցին ոչխարի պես արտո քշել: Բայց քանի որ մեր տունը թալանելու ժամանակ զարիթները տեսել էին, որ հայրս կոշկակար է, ըսին. - Աս մարդը մեզի օգուտ կուտա:

Մեհյուր ըրին մեր թողթը, մեզի ետ դրկեցին մեր գյուղը: Էկանք, մտանք մեր տունը, ապրեցանք:

ՄԱՐԻ ԱՏԵՓԱՆԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1905 Թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Տատիկա ասում էր. «Իմ տանը թուրքերեն չըխոսե՛ք»: Պապս եղել է կառավարական պաշտոնյա: Նա իր համար ուներ սեփական գյուղ, արտեր և այլն: Դրա համար էլ թուրքերը նախանձել են, մի օր որ պապս ձիով գալիս է տուն, երկու կողմից դավազներով բռնում տանում են պապիս ու էլ ետ չի գալիս, առավոտյան դիակն են բերում:

Ունեցել եմ երեք հորաքույր, երեք քեռիներ, 1915 թ. բոլորին ջարդել են, կոտորել: Մենք ունեինք թուրք օրթախներ, որոնք մեզ համար գործ էին անում ու շատ սիրում էին մեզ: Դրանք պահեցին մեզ: Բայց օրենք կար, որ եթե թուրքի տնից հայ դուրս գա, այդ թուրք տանտերը իր տան դռան առաջ կկախվի:

Արդեն պապայիս տարել էին, իբր աշխատցնելու, բայց մորթել էին: Էդ օրենքն էլ որ հանեցին՝ մեզ արտո քշեցին: Շատ քայլելուց իմ և տատիկիս ոտքերը չդիմացան: Այնպես որ, ինձ ու տատիս տարան թուրքական որբանոց, որ թուրքացնեն: Մամաս գաղթականների հետ արտո էր հանված: Գաղթի ճամփին անգլիացիները և ֆրանսացիները հայերին ուզեցին տեր կանգնել: Հրաման կուգա՝ ով արհեստավոր է, բողոքական կամ կաթոլիկ՝ կազատվի, ետ կդրկվի: Մամաս դրանց մեջ է մտնում, ետ է գալիս: Դամփին անցնում է էդ մեր որբանոցի առաջով: Ես կանգնած էի դռան ետևը, լացում էի, քանի որ տատս մեռած էր երեք օրվա մեջ: Մամաս տեսնում է՝ սայլ մը, լիքը երեխա, տանում են սաղ-սաղ փոսը պիտի լցնեն, քանի որ մահմեդական թուրքերը ասում էին. «Ով գյավուր մը սպանի, անոր հոգին դրախտ կերթա»:

Մամաս միլիցատան միջոցով փաստեց, որ ես իր զավակն եմ, տարավ տուն: Մորաքույրիս տղան կոտորածի միջից արյունվա դուրս է գալիս, սողալով գա-

լիս հասնում է մեր տունը: Տանն էլ չոփ չի մնացած: Հայ հարևանները որ թուրքացել էին, ասում են Արան. «Գե՛թ, գյավուր օղլու» (գնա՛, գյավուրի տղա): Էդ տղան տասնվեց տարեկան էր. տկոթ, մի կերպ գիշերները սողալով ութ օր ճամփա էր կտրել, բայց խեղճը իսպանական գրիպից մեռավ:

Ամեն օր մեկի տուն մտնում էին, աղջիկներին փախցնում էին, տանը եղած-չեղածը թալանում էին: Մի օր մամաս մի մեծ քար է դնում դռան առաջ, որ ոչ ոք ներս չմտնի: Բայց մեր հարևան գեղեցիկ Սանդուխտին փախցրել էին:

Կեսուրս կպատմեր, որ իրենց եղբայրներին թուրքերը կսպանեն, մորը ողջ կթողնեն: Կանցնի քանի մը տարի, ինքն ալ սընըղչի կըլլա. մի մարդու կերեմն՝ ջարդ ու խուրդ եղած: Մայրը կճանչնա, որ իր տղաներին սպանող թուրքն է: Կաղոթե Աստծուն, որ ուժ տա իրեն, կկապե թուրքին վերքերը, կլավացնե: Մի օր էդ թուրքը մի ջորի լիքը բեռ ցորեն կբերե: Կինը կըսե. «Գնա՛, ես քո ցորենը չեմ ուզեր: Աստված թող քո դատաստանը տեսնա»:

Մենք մի թուրք հարևան ունեինք, Արա ամուսինը մեկ ու կես տարի հիվանդ էր, մեր դոշակների վրա պատկած էր, իսկ մենք տախտակների վրա էինք պատկած, քանի որ մեր բոլոր ապրանքները իր տունն էր լցրել: Սաթեմիկ մայրս կըսե հիվանդ թուրքի կնիկին. «Դոշակը փոխե, որ Աստված գիտնա իր ընելիքը»: Թուրքի կինը դոշակը կփոխե, մարդը երեք օրեն կմեռնի:

Մի կին էլ էդ սպանվածների փոսի մեջեն դուրս է գալիս, մերկ, քարի մը վրա նստում է: Կացինի տեղը տըքտըքում է: Մի մարդ անցնում է էդ տեղից, քյուրդ է լինում, գալիս տեսնում է էդ կնոջ վիճակը, հանում է իր

գլխի փաթոցը, կապում է նրա վերքը ու տանում իր տունը պահում:

Մի տղա՝ Սարգիս անունով, ջարդի տեղեն կրքած էր փախիլ, եկավ պատմեց. «Թուրքերը բոլորի շորերը հանում են, մի կացիճի հարված են տալիս, գցում են փոսը: Ես ութը տարեկան եմ, թուրք զաբիթները մտան մեր տունը, տասներկու հոգի սպանեցին, օրո-

րոցի երեխան անգամ սպանեցին: Ես մտա օրորոցի փեշի տակը: Մայրս հլա չէր մեռել, ըսավ. «Տղա՛ս, վրե՛ժ կլուծես»:

1946-ին Հալեպից եկանք Հայաստան: Տուն չի-
անցինք Նոր Մալաթիա թաղամասում: Ես տրիկոտածի գործարանում աշխատեցի: Հիմա հանգստի եմք կոչ-
ված:

125 (125).

ՎԵՐԳԻՆԵ ՌՈՒԲԵՆԻ ՆԱԶԱՐԹԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

(ԾՆՎ. 1910 Թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Ես հիշում եմ իմ հորը, որ հիվանդ էր: Տեր հայրը եկավ, ասաց. - Ռուբեն, զենք են ուզում մեզնից, թե չէ՝ ինձ պիտի սպանեն:

Հայրս ասաց. - Գնա՛, դու նահատակվի՛ր, բայց զենքը չպետք է հանձնենք:

Նա չլսեց: Ես հիշում եմ, իմ հայրիկին տարան թուրքերը, տարան նաև մեր բոլոր տղամարդկանց: Սկսվեց այլան-թալանը:

Մենք մեր թուրք հարևանին տվինք մեր բոլոր ունեցածը, և ան մեզի պահեց: Մենք թուրքի տանը թաքնված էինք, երբ ժանդարմները եկան: Մայրս խնդրեց, որ դուռը չբացեն: Մեր թուրք հարևանը ժանդարմներին օղի տվավ, նրանք խմեցին ու գնացին, դուռը չբացավ, բայց առավոտը ասաց. «Ես ձեզ պահել չեմ կարող, գնացեք»:

Մենք մեր տունը եկանք: Հետո մի ուրիշ թուրք հարևանի տունը գնացինք, որը բժշկություն էր անում: Մայրս իր ոսկեդեմները բաժանում է բոլորին, միայն թե մեր հոգիները փրկի: Հետո մայրս գնաց իր մորը տունը: Մայրն ասաց. - Ինչու՞ եկար, Եսթեր:

- Դու մեռնես, ես էլ կմեռնեմ, - ասաց մայրս:

Մայրիկս, տատիկս և երեք երեխաներով գնացինք թուրք ֆաբրիկատերի տունը: Մայրս նրան մի մաղ լիքը ժամացույց տվեց, որ մեզ պահի: Թուրքն ասաց. - Եթե ժանդարմները գան, դուք մտեք բաղնիք, նամահրամ է. ոչ ոք իրավունք չունի այնտեղ մտնել:

Նոր ծնված երեխան օրորոցի մեջ քնած է լինում: Երբ ժանդարմները գալիս են, մայրիկս ինձ ու եղբորս՝ Ժոզեֆին, վերցնում, մտնում է բաղնիք, բայց նորածին երեխային մոռանում է օրորոցի մեջ:

Ժանդարմները կրսեն. - Էս ի՞նչ սիրուն երեխա է, սա թուրք ֆաբրիկատերինը չի՞ կրնար ըլլալ: Երևի սա հայի երեխա է, - կրսեն:

Մայրս զգաց, որ իր փոքրիկին վտանգ է սպառնում, թաքնված տեղեն դուրս եկավ, ըսավ. - Ես բողոքական եմ, - իսկ բողոքականներին ազատում էին արտոյց:

Մեզ տարան Ալմա օղլու բախշան: Լոյտեղ բացօթյա արտեր էին: Կին, երեխա, բոլորը ինչ-որ մնացել էին՝ էնտեղ էին: Լուսավորչականներուն առանձնացրին, բողոքականներուն առանձնացրին: Մայրիկս և տատիկս մեզ հետ շշմած կանգնած մնացին:

Էդ ժամանակ Շյուքրի բեկն է անցնում, որը իմ

քեռուս՝ Գարեգինի բարեկամն էր: Մայրս մտեցավ նրան, ըսավ. - Շյուքրի բեկ, մենք հե՛չ մի խաթեր չունինք: Ես թուրքեյյան Գրիգորի կինն եմ:

Նա ասում է. - Էս կողմը գացեք:

Մյուս օրը լուսավորչականներուն տանում, սպանում են: Կաթոլիկներին և բողոքականներին ստուգում են: Տեսնում են՝ մայրիկս մի երեխա ավելի ունի: Տատիկս էդ երեխան գցում է ուսը: Երեխան ոչ մի ձայն չի հանում. Աստված պահում է: Եվ էսպես որպես թուրքեյյան Գարեգինի ընտանիք, մենք ազատվում ենք: Շյուքրի բեկը կրսե ժանդարմին. - Սրանց կտանես, կազատես, կհասցնես բողոքականներու մոտ, այսինքն՝ գերմանացիներուն քովը:

Մամաս հուզումից քրտինքներուն մեջ կմնա: Հետո կտեսնա, որ քեռիս թուրք ծառան տեսնում է, որ մենք ազատվել ենք. ճաշ է եփում ու բերում է, որ մենք ուտենք: Մեր տանը տեսանք, որ հատակները, պատերը քանդել էին. ոսկի էին ման եկել: Բայց մենք ազատվել էինք:

Գերմանական որբանոց կար Իզմիրում: Մայրս պզտիկ եղած ժամանակը գերմանական որբանոցում վեց տարի մնացած ըլլալուն լավ գերմաներեն գիտեր: Իրեն հրավիրեցին, որ դաս տա: Բայց բոլորիս համար օրվա մեջ չորս բուլկի էին տալիս: Մենք ուտում էինք, բայց էդ նորածին երեխան սովից մեռավ, քանի որ մայրիկիս կաթը հուզումից չորացել էր:

Որբերյաններուն հայրը ճամփին տեսանք, գլուխը կտրել էին, անդամն ալ կտրել էին բերանն էին դրել, շատերուն հոշոտել էին: Գերմանական որբանոցում մայրիկս հիվանդացավ: Մեր պարտեզին մեջը սինձ, թուֆ, թուզ ունեինք: Թուֆից մամաս դոշաք էր սարքել և ամեն օր ջրով մեզ խմցնում էր: Բոլոր ազատվողներուն փորերը, փայծաղները ուտել էին: Մայրիկս էլ լաց էր լինում, քանի որ իր փայծաղն էլ ուտած էր: Գերմանացի բժիշկը դեղ կգրե, բայց մայրիկս կրսե՝ ես փող չունիմ: Բժիշկը կմեղքնա, դեղերը կուտա մորս: Մայրս խմեց, լավացավ: Էդ դեղի մնացորդն ալ մյուս հիվանդներուն տվավ, անոնք ալ լավացան: Եվ էսպես մամաս ողջ մնաց:

Գերմանական որբանոցը փոխվավ՝ Ամերիկյան դարձավ: Մեզի տարին Հալեպ, դա արդեն 1921-ին էր: Մեր գերդաստանը շատ մեծ էր, մոտ 150-200 հոգի էինք: Քեռիներ, հորաքույրներ, հորեղբայրներ ունեի:

Բոլորին Դեր Ջորի ճամփաներին կոտորել են: Մ'նացել ենք երեք հոգի՝ ես, մայրիկս և եղբայրս:

Իմ ամուսինը Համշենի հայ էր: Նրանք ընտանիքը 1895 թվին Օրդուից փախել էին, ծովափով եկել է Ադլեր միայն նրա համար, որ հավատափոխ չըլլան: Հետո եկել են Երևան,

հաստատվել են Նոր Մալաթիայում: Նա երբ հանդիպեց ինձ, պատմեց, որ Ադլերում բոլորը համշենահայեր են, որոնք հավատափոխ չեն եղել: Թուրքերը ո՛չ երեխա, ո՛չ մեծ էին հաշվի առնում: Թուրքերը ասում էին. «Մենք պիտի ջնջենք հայ ազգը, որ միայն թանգարանում մեկ հայ մնա»:

126 (126). ԳՐԻԳՈՐ ԷՔԻԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1921 Թ., ՄԱԼԱԹԻԱ)

Մինչև 1915 թիվը պապաս երկաթագործ էր՝ չուր, արորի խոփ, գենք-մենք կշիներ: Օր մը թուրքերը էկան մեր տունը խուզարկեցին: Քանի որ մալաթիացի հայերը շատ կազմակերպված էին, անոնք միշտ պատրաստ էին: Ամեն ընտանիքում մեկ-երկու հրացան կը գրտնվեր:

Ուրեմն օր մը երկու թուրք զաբիթներ եկան, հորս ըսին. - Հրացաններդ տուր:

Քանի որ որում որ հայրս հրացան էր վաճառել, անկե իմացել էին՝ ումե՞ն է առած:

Պապաս ըսավ. - Ես հրացան չունեմ:

- Ո՞նց չունես, մենք գիտենք, որ դու ունես: Ունե՛նալդ ալ գիտենք, քանի հատ ըլլալն ալ գիտենք:

Պապաս հրացանը պարտեզին մեջը, ծառի տակ թաղած է լինում. կերթա տեղը ցույց տալու, էստեղ կը փորեն՝ չկա, էնտեղ կփորեն՝ չկա:

- Մեկ է, հրացանդ պիտի տաս տուներք, - կըսեն թուրքերը:

Վերջապես կփորեն, հողի մեջեն կհանեն, իրեն ալ հրացանին հետ կառնեն կտանին: Տունեն դուրս գալու ժամանակ, մտքին մեջը, թուրքերեն մեկը կհանչնա իրեն. կըսե ընկերոջը. - Հրացանը տանում ենք, բոլ է, իրեն ի՞նչ պիտի ընենք տանինք, բա՛ց թողնենք՝ թող էրթա:

Այսպիսով պապայիս կազատեն, պապաս կուգա տուն:

Քանի մը օր ետքը ուրիշ թուրք զաբիթներ կուգան, կտանին հորս, էն տանելն է, որ տանում են: Քելեփչեներով ձեռքերը կկապեն, երկու հոգու ալ իրար կկապեն քելեփչեներով, որ չփախանին: Թուրքը գործը պիտի կրճատի: Ու՞ր կտանին, Աստված գիտե:

Քանի մը օր կտանին: Պապաս, որ արհեստավոր մարդ է լինում, գրպանը խարտոց կունենա, կամաց-կամաց կխարտե, քելեփչեն կկտրե, մեկը մյուսեն կպոկվի, փախչելու մասին կմտածե: Ցերեկով անհնար էր, կորոշեն գիշերով փախչել: Երբ արքարականների կտանին ինչ-որ բաց տեղում գիշերելու, էդ գիշեր կորոշեն փախչել: Գալիս են պահակին խնդրում են, թե՛ պետք ունինք: Պահակը կթողնե, բայց՝ չեն փախչի. օձի ձեռքեն մա՞րդ կփախչի: Երկրորդ անգամ նորեն կխնդրեն՝ պետք ունինք, թուրք պահակը նորեն կձգե, բայց անոնք չեն համարձակվիր փախչիլ: Երրորդ անգամ նորեն կերթան պահակին կըսեն՝ պետք ունինք: Պահակը, որ հրացանով զինվոր մըն էր, կըսե. - Նե բոք եեջեքսին՝ եի՛ն (ինչ ք... պիտի ուտեք՝ կերե՛ք): Ասոնք ուժ կառնեն, կծիկնին

կդեն, կփախին: Քանի մը մետրո հեռանալեն վերջը ետևեն կպոռան. - Քաշդըլա՛ր, վուրը՛ն (փախա՛ն, կրակե՛ք):

Այսպիսով հայրս կազատվի կուգա նորեն Մալաթիա: Կերթա բարեկամներուն քովը, անոնք չեն ընդունիր. կվախնան, որ իրենց ալ վնաս կուգա: Կերթա Եփրատի ափին Կորուջուխ գյուղը, անտեղ մի թուրք ծանոթ ունի էղեր՝ Հուսեին անունով: Ադ թուրք Հուսեինն ալ կառնե հորս կպահե, չնայած որ հրաման կար. «Որում տունը որ հայ գտնանք՝ կպատժվի»:

Աս թուրքերը պապայիս կպահեն գետնի տակը՝ թաքստոցի մեջ: Գիշերները դուրս կհանեն, որ օդ առնե. հետո՝ լուսադեմին, նորեն գետնի տակ կմտցնեն:

Երբ հայերուն կոտորածը կվերջանա, պապաս կուգե գալ Մալաթիա՝ իր տունը: Աս թուրք Հուսեինի վեց եղբայրները կխնդրեն հորս, որ մնա, որ իրեն ամուսնացնեն, քանի որ ան իրենց համար արոր, չուր և այլն կշիներ: Բայց հայրս չի համաձայնիր:

Թուրքերը կըսեն. - Է՛, եթե չես համաձայնվում, ուրեմն՝ գնա քո տունը:

Հայրս կուգա Մալաթիա, կլսե, որ կնոջը և երեխային սպանել են արքորի ճամփաներին...

Ստիպված նորեն կամուսնանա հայու հետ, ծայրեն տուն տեղ կդնե: Ես պապայիս անդրամիկ գավակն եմ՝ Գրիգորը, ծնված եմ 1921 թվին: Հետո՝ 1925-ին կծնվի մյուս եղբայրս: Մինչև 1929 թիվը պապայիս ընտանիքը ադ թուրք Հուսեինի վեց եղբայրներուն հետ շատ սերտ կապեր ուներ, քանի որ անոնք հորս կյանքը փրկած էին: Ամեն տարի կով, յուղ, պանիր, ձմերուկ և ուրիշ շատ բաներ կբերեին մեզի նվեր: Աս թուրքերը մեզի շատ լավություններ ըրին: Այնքան կսիրեին պապայիս, որ իրենց քսիկով ոսկին կբերեին պապայիս մոտը կպահեին: Կամ երբ շուկա կուգային, պապայիս ալ հետերնին կառնեին, որ գնումների հաշիվները ինքը ընե, այնքան որ վստահում էին պապայիս:

1929 թվին, երբ մենք որոշել էինք Մալաթիայեն Հայաստան գալ, Հուսեինը իր վեց եղբայրներով եկավ ավտոյին առաջ, գետնին պատկեցան, խնդրեցին, որ չերթանք: Բայց պապաս ըսավ. - 2է՛, իմ հայրենիքս է, պիտի՛ էրթամ:

Թուրք եղբայրները ըսին. - Գնա՛, Հովհաննես, բայց չփոշմանես, իսկ եթե լավ ըլլա, գրե՛ մենք ալ կուգանք:

Աս տեսակ թուրքեր ալ կան:

Մենք ընտանիքով 1929 դեկտեմբերին թրեն

նստանք Սամսուն գացինք, Սամսունեն նավ նստանք, էկանք Տրապիզոն: Ադ ժամանակ ես ինը տարեկան էի: Տասնհինգ օր մնացինք, էդտեղից թույլատրություն առինք, էկանք Բաթում: Բաթումեն ալ տավարնի վագոնով էկանք Հայաստան՝ տուրիստ, ու մնացինք: Մեզի Երևանի Մալաթիա թաղամասը բերին. ան ժամանակ ալ աս կողմերը տուն-մուն չիկար: Միայն տասնը-հինգ կիսատ-պոստ տուներ էր կառուցել Դպրոցասիրաց ընկերությունը: Մեզի ադ տուներուն մեջը տեղավորեցին: Ոչինչ չունեինք: Ամեն ինչ ծայրեն սկսանք: Կամաց-կամաց տուն-տեղ էղանք: Պապաս առաջին կոլխոզի հիմքը դրեց: Ո՛չ տրամվայ կար, ո՛չ ավտոբուս, ո՛չ ադրյուր կար, ո՛չ լույս, ո՛չ ալ ուտելիք: Բոչկայով ջուրը կբերեին՝ կբաժնեին: Օր կըլլար արաբային թեքերը կփչանար, ջուր չէին բերեր... Անձրևին, ձյունին ջուրերը կհավաքեինք, որ օգտագործենք... մեր տունն ալ հիմիկվա Մալաթիայի շուկային դիմացն էր...

Աս ձևով ապրեցանք, կոլխոզը աշխատեցանք:

1941 թվականին պատերազմը որ սկսվավ, ես կամավոր գնացի ճակատ: Բայց մերոնց, որպես կոլխոզակի, հացի գրքուկ անգամ չէին տալիս: Անոնք ալ ստիպված մեր պարտեզում աճեցրած խաղողը, խնձորը, տանձը, ճակնդեղը կծախեն էղեր՝ կիրն հարյուր մանեթով, հաց կառնեն, կուտեն էղեր:

Ադ երեսուն-քառասունական թվերուն ալ ձմեռները շա՛տ սուկալի էին, ոչ մի համեմատություն հիմիկվա հետ...:

Մեր կողմերն ալ մարդ-մարդազանք քիչ կար. օձ, կարիճ, մուկ, ի՛նչ ըսես՝ կար...

Ինչ երկարացնեմ, գացի ճակատ, ողջ, առողջ ետ էկա...

1960-ական թիվերուն մարդ մը էկավ Մալաթիայեն և ըսավ, որ հոն հարյուր հիսուն հայ ընտանիք կա, կուգեն փոխադրվիլ Հայաստան: Հայաստանը թույլ չըտըվեց, ըսավ՝ թուրքը չի թույլատրում: Եթե նրանք փոխադրվեն մի ուրիշ երկիր, օրինակ՝ Ֆրանսիա կամ Գերմանիա, հետո՝ անտեղեն կրնանք բերել տալ: Բայց ադ ալ դյուրին բան չէր, այնպես որ, Մալաթիայի հարյուր հիսուն հայ ընտանիքն ալ ցիրուցան էղան. մեկը՝ Ամերիկա, մեկը՝ Անգլիա, մեկը՝ Ֆրանսիա, ցրվեցան: Հիմա Մալաթիայում քիչ՝ հատ ու կենտ են մնացել հայերը:

Ասկե քսան տարի առաջ, 1970-ական թվերուն էր, նամակ մը էկավ, գրված էր. «Ես Ռիզան եմ. Կորուջուխի Հուսեինի տղան եմ, կարո՞ղ է դուք Գրիգորն եք, Հովհաննեսի տղան: Կուգեմ գտնել Ձեզ: Հայրս՝ Հուսեինը, մեռնելեն առաջ խնդրեց, որ Ձեզ գտնամ»: Մարդու միջոցով մեր հասցեն դժվարությամբ գտել էր ու այդ նամակը ուղարկել:

Այնպես որ, թուրքերուն մեջն ալ լա՛վ մարդիկ կան: Պապայիս վեց-յոթը տարի անոնք պահել էին, ետքն ալ կապը չէին կտրած...

Հիմա աղոթեցանցիներուն մեջը լավ մարդիկ չկա՞ն կամ Սումգայիթում չկա՞ն. կա՞ն, լավ մարդիկ ալ կա՞ն...

127 (127).

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՅՈՒՕՂԷՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1904 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ)

Երբ ես ծնվել եմ, հայրս՝ Հովսեփը և մայրս՝ Նվարդը շատ են ուրախացել, քանի որ երկար ժամանակ զավակի տեր չէին դարձել: Դռնեդուռ ինկած մայրըս արծաթ կհավաքե, եկեղեցիին մեջ օրհնել կուտա, խաչ շինել կուտա, վրան անունս, ծննդյան թիվս փորագրել կուտա, վիզս կկախե, հետո ինձի կուտան ճամբագի մը կոնակը, Եփրատի վրա ալ թել մը կքաշեն, մարդը ինձի շալկած կանցնի այդ թելին վրայեն: Հայրս, որ գյուղի դատախազն է եղել, ըսել է. «Աստված իր հրաշքը եթե պիտի ցուցնե, հիմա՛ պիտի ցուցնե, եթե զավակըս պիտի մեռնի, թող՝ հիմա մեռնի»: Բայց ես հրաշքով ողջ կմնամ, քանի որ Աստծո պահածն եմ եղել: Ինձմե վերջ ուրիշ երեխաներ ալ կծնվին՝ Վերժինը, Ծիրանը, Պարզը, Սեդրակը:

Երբ ջարդը սկսավ, թուրքերը Տիգրանակերտ մտան և հորս որպես գյուղի աչքի ընկնող մարդու տարան գիշերով: Մայրս կպատմեր, որ թուրքերը անխղճորեն հորս սկսել են չարչարել, եղունգները քաշել, ըսելով. «Պիտի թուրքանաս»:

Հայրս ալ կըսե. «Ես իմ հայությունս, իմ կրոնքս չեմ ուրանար: Ես հայ ծնած եմ, հա՛յ ալ պիտի մեռնեմ»:

Թուրքերը ավելի կկատողին, կսկսին ավելի տանջել, չըրածնին չի մնար, խազըխի՝ ցցի վրա կնստեցնեն,

հետո ալ մաշկը կքերթեն, մեջը խոտ կլցնեն, կբերեն իր տունին առջևը կդնեն, իբր օրինակ, որ եթե գյուղին մեջ մնացած հայերը չթուրքանան, իրենց ալ դատախազին պես կընեն...

Ամբողջ գյուղը չթուրքացավ: Ծատերուն տանջեցին, չարչարեցին...

Հետո թուրքերը եկան պապայիս քոջը կուգեին կտրել. եղբայրներուն տարին, չարչարեցին, քույրերուն փախցուցին:

Ես ադ ժամանակ բավական մեծ էի և լավ կհիշեմ ամեն ինչը: Իմին պզտիկ եղբայրս՝ Սեդրակը, նոր ծնված էր և քառասուն օրական էր: Ան սկսավ լալ, մայրըս չկրցավ անոր ձայնը կտրել, պզտիկին բերանին լաթ մը կապեց, տարավ գոմը, որ թուրքերը անոր ձայնը չլսեն. գոնե մենք և ան մյուսները, որ մեր տունին մեջ թաքնված էին, չջարդվեն: Երկու օր պզտիկ Սեդրակը մնաց գոմին մեջը: Երկու օր ետքը մայրս ըսավ. «Երևի ադ չոջուխը մեռած է արդեն»: Գնաց. տեսավ՝ Սեդրակը երկու օր անոթի-ծարավ ողջ էր մնացել գոմին մեջը:

Ետքը մայրս գնաց, թուրք բեկին տունին մեջը սպասուհի եղավ, որ մեզի և մեր տունին մեջը պատըսպարված որբերուն ալ պահե, կերակրե: Անոր համար մամայիս Նվարդ չէին ըսեր, «Անա՛» (Մայրի՛կ) կըսեին:

Ինչու քի քանի-քանիներուն կյանքը փրկած է: Կհիշեմ, որ մը երբ ինձի տարած էր աղ թուրքին տունը, ես հոն տեսա մեր տունին խալիները, անկողիները և ուրիշ շատ բաներ. որոնք մեր տունեն թալանել, տարել էին: Մամայիս ըսի. «Աս ամենը մեր ապրանքներն են»: Մամաս մատը բերանին դրավ, ըսավ. «Հովհաննես տղաս, սուս մնա, թե չէ անոնք մեզի ալ կսպանեն»:

Ես հետո ֆեդայի դարձա: 40 օր ստոած լեռներուն մեջ մնացի՞նք անթի, ծարավ, ձյունը կհալեցնեի՞նք կխմեի՞նք: Մեր ունեցածով մի կերպ ապրեցի՞նք, բայց չհանձնվեցի՞նք: Մեկնումեկին կուղարկեի՞նք գյուղ, ուտելիք կժողվե՞ր, մեզ կբերե՞ր:

Հետո խմբով եկանք իջանք Տիգրանակերտ: Թուրքերուն վրա հարձակվեցանք: Ես գացի մամայիս ազատեցի թուրքերու տունեն: Ան իր հետ մի պզտիկ աղջիկ ուներ: Անոր մեռածներուն մեջէն գտել էր, մաքրել, հագրել ու պահել: Հետո եկանք Հալեպ, բայց հոն չկրցա մնալ, Ֆրանսա անցա, որ հետո ալ՝ մորս տանիմ: Անտեղը հարուստ կին մը կար, իր աղջիկին ուզեց ինձ տալ, բայց ըսավ. - Հովհաննես ինչու՞ ըլլաս, ասկե վերջը քեզի ժամ պիտի ըսենք, Քյոտողլյանն ալ՝ Քյոտողլը կըսենք:

Բայց ես չդիմացա, ըսի. - Իմ հայրս մեռավ, անոր կաշին քերթեցին, մեջը խոտ լեցուցին, բայց թուրք չընդարձավ: Մայրս փչացավ, թուրք չեղավ: Ես ֆրանսացի՞ պիտի ըլլամ, մալե՞թ ըլլա ձեր դրամն ալ, ձեր աղջիկն ալ:

Տունեն դուրս ելա, ելլելու ատենս մեծ քամիով եկավ, վրայես անցավ: Ես ջարդ ու խորդ դարձա, ինձի հիվանդանոց տարին: Մորս լուր է հասել Հալեպ, որ

Հովհաննեսը քամիոնի տակ ընկավ, մեռավ: Մամաս սուգերը կմտնա, առանց հանգուցյալի հոգեհանգիստ կընե եկեղեցիին մեջը:

Վեց ամսի չափ մնացի հիվանդանոցը: Օր մը աչքերս բացի, տեսա քովս բժիշկներ, բուժակներ, ինձ հարցուցին. - Ո՞վ ունիս այս քաղաքում:

Ըսի. - Սիմոն և Տիրան Քյոտողլյանները քաղըներս են, հոս կապրին:

Բժիշկները լուր կուտան անոնց, որ ձեր քաղընրող է, եկեք տեսեք:

Անոնք կըսեն, մեր քաղընր մեռած է: Բայց օր մըն ալ կուգան, կտեսնան, որ իրական իրենց Հովհաննեսն են ես:

Վեց ամսի չափ ալ ֆրանսական հիվանդանոցի մեջ աշխատեցի: Բժշկության շատ գաղտնիքները սորվեցա, 1931-ին եկա Հալեպ: Հալեպում իմ պզտիկ օֆիսը բացի, 1933-ին ամուսնացա: Հայ, քյուրդ, բոլորը կսիրեի՞ն ինձի, «դոկտոր Հովհաննես» կըսեի: Կիներու հիվանդություններու գծով մասնագիտացա, շատերուն բուժեցի և ձրի՞ բուժեցի: Կինս կըսեր հաճախ.

- Հովհաննես՛ս, նորեն դրամ չառի՞ր:

Ինչպես դրամ կրնայի առնել, խեղճ մարդիկ էին, կմեղքնայի...

1952-ին Սուրիայի կառավարությունը որոշեց ինձի օրինավոր բժշկի դիպլոմ՝ վկայական տալ: Մեծ մարդոց զավակները կբուժեի, բույսերով կբուժեի, ոչ դեղերով:

1966-ին եկանք Ամերիկա: Փառք Աստծո, հանգիստ կապրինք... Այնպես որ, իմ գլուխես շա՛տ բան անցած է, բայց, ինչպես ըսի, Աստված ինձի պահած է...

128 (128).

ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1910 Թ., ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ)

Իսկական Տիգրանակերտը Ֆարխինն է, որը քսանհինգ կիլոմետր դեպի Արարատյան դաշտի կողմն է: Մեծն Տիգրան թագավորի պալատը էնտեղ է եղել, բայց երկրաշարժի պատճառով խորտակվել է:

Տիգրանակերտեն կերևար Արարատ լեռը: Հոնտեղեն կանցներ Տիգրիս գետը: Մենք բնիկ տիգրանակերտցի ենք: Ես ամեն ինչ լավ կհիշեմ, մանրամասնությամբ: 1915 թ. հանկարծակի մեզ աքսորեցին: Ես շատ փոքր էի, բայց կհիշեմ՝ որքան ժողովուրդ կար Տիգրանակերտի մեջ, հանեցին դուրս: Քեռիս, որ տասնընթից տարեկան հագիվ կար, ինձ վերցրեց ուտեի: Մայրս ալ պուճուր եղբորս գիրկը առած՝ քայլում էր: Սրանք հիշում եմ լավ: Մեծ եղբայրս՝ Նշանը, որ ինձմե վեց տարով մեծ էր, ան ալ քայլում էր մեծ մորս ձեռքը բռնած: Քայլելու ժամանակ մեզի խփում էին գավազանով, մտրակով և սուրերով: Վերջապես էկանք, հասանք Դեր Զորի անապատի վերևի մասը՝ Մերդին քաղաքը, որտեղ գնացքը կուգար, Հալեպ կերթար: Անտեղ մեզ իջեցուցին, կանաչ դաշտ էր: Ներքևը ձոր կար: Մեզ՝ փոքրերիս ջուկեցին, իսկ մեծերին՝ տարին ձորի

կողմը հերթ կայնեցրին. երեք-չորս հարյուր հոգիի չափ մեծեր էին, այդքան ալ երեխաներ էին: Ուրեմն մեզ՝ երեխեքիս կանաչ դաշտի վրա նստեցրին. մենք չգիտենք՝ ինչ պիտի ըլլա...

Մայրս իր հերթը խախտելով գալիս էր մեզի համբուրում, համբուրում, գնում էր: Մենք՝ ես, մեծ եղբայրս և փոքր եղբայրս, որը մեկ տարեկան էր, հեռվից տեսնում էինք մի շարան կանաչք հերթի մեջ շարժվում են. մեր մայրը անոնց մեջն էր: Տունեն երբ էլանք, մեր մայրը ազգային տարազներով էր՝ թավիշ, ոսկեկար հագուստներով, գլուխը զարդարված էր ոսկեդրամներով, վիզը ոսկե շղթա կար, հագուստներուն մեջը երկու կողմը քսանհինգ-քսանհինգ ոսկի էր կարած՝ գաղտնի...

Վերջին անգամ, երբ մեր մայրը էկավ մեզի խենթի պես համբուրեց, կհիշեմ, արդեն միայն տակի ճերմակ ներքնազգեստով էր. ո՛չ զարդ կար, ո՛չ ոսկի կար, ոչ ալ թավիշն հագուստները...

Մենք՝ երեխեքս, բանից անտեղյակ ենք: Էնտեղ բաներ մը կատարվում են, բայց չգիտենք ի՞նչ է

կատարվում: Դու մի ըսեր՝ բոլորին հերթով հագուստ-
ները հանում էին, մի կողմի վրա շարում, բոլորին մեր-
կացնում էին, կացինով գլուխը կտրում էին, նետում էին
ձորը:

Մայրս վերջին անգամ էկավ մեզի նորեն համ-
բուրեց, գնաց: Ամեն անգամ գալուս պահակին մի դե-
ղին ոսկի կուտա եղեր, որ մեր մոտ գա, իր երեք փոքր
երեխեքին տեսնելու, մեզի համբուրելու: Էդ միջոցին,
որ մայրս մեզ մոտ էկավ վերջին անգամ մեզ համբուրե-
լու, մեկ փաթորթը մը էլավ, Աստված մի արասցե. դու
մի ըսեր, զինված պարսիկները էկան էդ թուրք ժան-
դարմաներին սկսան կոտորել: Եվ մեզի բոլորիս ազա-
տեցին: Մեզ՝ Երեխեքիս հետ նաև մայրս և մի քանի մե-
ծեր, որոնց հերթը դեռ չէր հասած:

Էդ ժամանակ պարսից շահը հրաման է արձա-
կել, որ ով որ մի հատ հայ բերի՝ ըլլա երեխա, ըլլա մեծ
թե փոքր՝ մեկ կարմիր ոսկի կստանա իրմե՝ մարդ գլուխ:
Էս պարսիկ զինվորները մեզի հավաքեցին, որ տանեն
Պարսկաստան. շահին հրամանը պիտի կատարեն:
Էկան որ պիտի տանեն մեզ, շարքով շարեցին: Էդ մի-
ջոցին մի փառավոր ծերուկ, մորուքը ծունկերին հասնող
մարդ մը էկավ. անոր անունը շեյխ Աբդըլ Սազըր Գել-
լանի էր: Էկավ պարսիկներուն ըսավ. - Էս կանանց մեզ
դերձակ չիկա՞:

Մայրս, որ հնուտ դերձակ էր, ըսավ. - Ես դեր-
ձակ եմ:

Փառավոր շեյխը ըսավ. - Աղջիկս, աս երեխա-
ներուն ու՞ր կտանիս, արի վրաններու մեջ ման արի,
Դեր Զորի շրջակայքում բնակվող արաբ կանանց հա-
գուստ կկարես, անոնք քեզ ցորեն, ուտելիք կուտան, -
հետո շուտ էկավ դեպի պարսիկ զինվորների մեծավորի
կողմը, ըսավ. - Սրանց ամեն մեկի համար մեչ-մեկ ոսկի
պիտի առնեիր չե՞ շահից, ա՛ն, - ըսավ, հանեց չորս ոս-
կի տվավ, մեզի ազատեց:

Էն փառավոր շեյխը մեզի տարավ վրանների
մեջ և ըսավ իր մարդոցը. - Եթե սրանց մազից մեկ թել
պակսի, ձեր գլուխը կկտրեն:

Մամաս կերթար վրանների տակը արաբ կա-
նանց կար կկարեր, ուտելիք կբերեր: Մի կերպ կապրե-
ինք: Գիշերները մեզ հետ կպառկեր կոնակի վրա. փոքր
եղբորս կուրծքին վրա կդներ, որ կաթ ուտի, արդեն կուրծք
ալ չէր մնացած, որ ուտի, խեղճ մայրս թևերը բացած
խաչվածի պես կպառկեր՝ մեկ թևին՝ իմ գլուխը, մյուս
թևին՝ մեծ եղբորս գլուխը, պզտիկն ալ՝ կուրծքին վրա,
որ մի բան չպատահի: Քանի որ չէր վստահում ոչ մե-
կին, աչքը վախեցած էր արդեն: Մայրս շա՛տ գեղեցիկ
կին էր, օր մը էս շեյխի եղբայրը կսիրահարվի մորս:
Մայրս՝ կհրաժարվի: Նա կասի. - Եթե չհամաձայնես,
քո երեխաներին պիտի սպանեն:

Մայրս ըսավ. - Սպանե՛, միևնույն է, քեզ չե՛մ
ուզի:

Այդ միջոցին մի մարդ գնաց լուր տվավ շեյխին:
Ծելխը էկավ, ըսավ. - Սրիկա՛, ի՞նչ էս ուզում, էս սրանց
բարիք արեցի մեղքացա, չորս ոսկի տվի ազատեցի, որ
դուն սպանե՞ս: Ուրիշ աղջիկ չիկա՞, որ ամուսնանաս:

Հանեց ատրճանակը՝ թա՛խ-թա՛խ-թա՛խ, մեր
աչքի առջև սպանեց իր եղբորը:

Արդեն մայրս շատ նիհարեց էր, կուրծքը ցամ-
քել էր, պզտիկ եղբայրս չդիմացավ՝ մեռավ: Լաթ մը
չիկար, որ փաթաթեինք մեջը. թաղեինք: Մայրս իր
ներքնաշորը պատռեց, մեջը ոլորեց. հողի մեջ թաղե-
ցինք:

Հոն բավականին մնացինք, մինչև 1918 թիվը.
մինչ այդ՝ ներում էկավ, որ ամեն մարդ, ով կուզե, թող
վերադառնա իր երկիրը: Մայրս մեկ հատ ուղտ մը ա-
ռած էր, ադ ուղտը ծախեցինք, մի հատ էշ առինք, մեր
ունեցած-չունեցածը վրան դրինք, մայրս ալ վրան նըս-
տավ, ելանք ճամփա դեպի Մերդին: Մերդինի ճանա-
պարհին մամաս մեզի քովը կանչեց, ծնկի եկավ փոսի
մը վրա, որուն մեջը շատ մը մարդկային ոսկորներ կա-
յին, հանեց, համբուրեց, մենք բան չհասկացանք, ը-
սինք. - Դայե՛, ալ չի՞ յա (մա՛յր, այս ի՞նչ է), - հարցրինք
քողերեն, քանի որ մենք հայերեն խոսիլը մոռցել էինք:

Մամաս ըսավ. - Ասոնք մեր քույրերուն և եղբայր-
ներուն նշխարներն են:

Վերջապես ադ էշով բարձրացանք Մերդին, որ-
տեղեն գնացքը գնում էր Հալեպ: Էդ միջոցին մեզ հայտ-
նեցին, որ ամերիկացիները էկած են, հայերուն կօգնեն:
Մենք արդեն մարդկութենեն դուրս էլած էինք՝ մազ եր-
նիս երկարած, վրանիս կարգին հագուստ չիկա: Մեզի
ըսին՝ տանե՞ք ձեզի Ամերիկա:

Մայրս խելացի կին էր, բայց այդտեղը սխալվեց,
հրաժարվեց: Էրթայինք նե, գոնե մարդ կդառնայինք:
Բայց մայրս պատճառ ուներ հրաժարվելու: Քանի որ
չարչիների միջոցով իր եղբորը գտել էր, որը Տիգրանա-
կերտում մեր տունը կարգի էր բերել ու ան ալ գալու էր
Մերդին՝ մեզ դիմավորելու:

Մեկ ալ տեսանք՝ մայրս համբուրվում է մեկու մը
հետ: Գացինք տեսանք հորեղբորս տղան էր, Տիգրա-
նակերտեն էկել էր, պիտի գնար Հալեպ, պատահաբար
մեզ էր հանդիպել: Նա գնաց իր տոմսը փոխեց, մեզ ալ
էշով տարավ, Տիգրանակերտի խանը իջանք: Մամաս
տվավ երկու դուրուշ, ըսավ. - Գնա՛. Մարտիրո՛ս, (որի
անունը Մուհամեդ էին դարձրել արաբները), գնա ըսե
եղբորս՝ քույրդ եկել է, թող գա:

Տղան գնում տեսնում է՝ քեռիս մանգաղն է տա-
շում: Մենք նստած հաց, խաղող էինք ուտում Տիգրա-
նակերտի խանին մեջը: Ողորմած քեռիս էկավ, մեզ
գտավ: Քեռիս գլխաբաց, ոտքերը բոբիկ վազել, էկել
էր մեզ գտնելու: Եղբայրս ճանաչեց քեռուս: Ալ նկա-
րագրելու՝ բան չէ: Առավ մեզի, մորս հետ, տարավ իր
տունը:

Մայրս շատ ջանել մեռավ: Ես քնած էի. առել,
տարել, թաղել են, հե՛չ չեմ էլ իմացել:

Մինչև 1923 թիվը Տիգրանակերտ մնացինք:
Մայրս արդեն չիկար: Քեռիս երեք երեխայով մնաց
շվարած: Արդեն կնոջը թուրքերը արքայություն սպանել
էին: Քեռիս ստիպված նորեն ամուսնացավ: Ծատ լավ
հարս մը բերավ: Ան մեզի հարազատ զավակներուն
պես նայեցավ...

Արդեն քեմալականները էկան, մենք ստիպված
էինք դուրս գալ Թուրքիայեն: Քեռիս գաղտնի գնաց,
որ Հալեպ էրթալու ճար գտնա: Բայց ճանապարհին
տեսնում են նրան, քանի որ աչքը շաշ էր, ճանաչում

են: «Կանի որ ինքը լավ երկաթագործ վարպետ էր և երկրին պետք էր, կոմանդորը ըսեր է. «Ռու մեզի պետք էս, ու՛ր ես գնում»: Բռնում են, շղթաներով ետ բերում: Բայց քեռիս չհանգստացավ, պասպորտ հանեց, մենք ալ քեռուս հետ գնացինք Հալեպ:

Հալեպում մեկը էկավ քեռուս ըսավ՝ էս տղային տուր, տանեմ խոզերս արածացնի: Հոն քիչ մը մնացի: Վերջը լսեցի, որ հորեղբայրս դեմիրյուլը (երկաթուղի) տարել էին*, աշխատացրել էին ու վերջն ալ սպանել: Հոն սպանվել էին նաև հայրս ու մեծ քեռիս:

Գացի հորեղբորս այրի կնոջը գտա, բայց նա էլ երեխաներով ծանրաբեռնված էր, ինձ տարավ որբանոց: Որբանոցին մեջը ութսուն հոգի էին՝ քառասուն տղա, քառասուն աղջիկ: Ես որբանոցին գետինը կլվայի: Օր մը եկավ հորեղբորս կինը, ըսավ՝ ախպարդ Ֆրանսա կերթա: Ես զարմացա, ջրի դուլը ձեռքես ինկավ: Ախպերս էլավ, Ֆրանսա գնաց: Հոն ալ շա՛տ առաջ գնաց: քանի որ մենք ընտանիքով լավ երկաթագործ վարպետներ էինք, ան ալ Ֆրանսայի մեջ շեֆ կոմպանիոն եղավ:

Վերջը որբանոցին խոզապահը դարձա: Խոզերը կտանեի արածացնելու: Երբ պետք ըլլար, կհավաքեի ախոռ կտանեի: Իսկ օրվա մեջ կելլայի ծառի մը վրա, կերգեի: Ներքևից գլուխսին թանով կճուճ դրած սևազգեստ կիներ էին գալիս: Օր մը ատենցմե մեկը իմ երգած երգիս պատասխանեց: Ես իջա ծառեն, ըսի. - Ո՞վ ես դուն:

Ըսավ. - Ես Գևորգ չավուշի քույրն եմ:

Ես վազեցի, Գևորգ չավուշին լուր տվի. - Գևորգ չավուշ, քույրդ հոս է:

Ան վազեց էկավ, արդեն սև հագած արաբ կնիկները գնացել էին: Փնտրեցինք, շուկան, խաները՝ չիկա: Ես նորեն շարունակեցի խոզերը արածացնել, ծառի վրա էլլել, երգել: Քանի որ գիտեմ, ան սևեր հագած աղջիկը գա նե, պիտի ինձի պատասխանե իմ երգովս: Օր մըն ալ եկավ, բարձր պոռացի. - Գևորգ չավուշ, ա՛ս է քույրդ: - Գևորգ չավուշը վազեց, էկավ: Ան կքաշե աղջկան ձեռքը, քովի կնիկը կքաշե աղջկա մյուս ձեռքը: Մի կողմեն՝ արաբ կնիկը կքաշե, մյուս կողմեն՝ եղբայրը: Գևորգ չավուշը առավ քրոջը, տարավ: Մի հատ խըփեց արաբ կնոջը, որը ուզում էր ադ հայ աղջկան իր եղբորը հետ ամուսնացնել:

Հաջորդ օրը արաբները հավաքվեցան, բայց Գևորգ չավուշը զինվորական էր, արաբ զինվորների Քրոջը խանի մեջ կծառայեր, էկավ ըսավ արաբներին.

- Հիմա գնդացիորդ կբերեմ, բոլորիդ կջնջեմ:

Ասոնք վախցան, փախան: Աղջիկը մնաց եղբոր մոտ: Ես վերադարձա Հալեպ: Լսեցի, որ ախպերս կուզե ինձի տանել Ֆրանսա: Օր մը հաճողիպեցի իմ որբանոցի ընկերներուս, որոնք ուսանելու պիտի երթային Ֆրանսա: Սպասեցի, որ եղբայրս պասպորտ դրկե՝ չըղըրկեց: Ադ ընկերներս գնացին Ֆրանսա, ետ եկան՝ քանի որ փախստական էին գնացած: Ես չուզեցի փախստական էրթալ, մնացի, հետո անցա Բեյրութ: Բեյրութ ամուսնացա՝ 1947 թվին ընտանիքով եկա Հայաստան: Երևանում տուն շինեցի Կիլիկիայում: Լավ, փորձված վարպետ էի. Մատենադարանի, գինու գործարանի մտանի, Հանրապետության հրապարակի և այլ մեծ շենքերի պատուհանների մետաղյա գեղեցիկ վանդակապատումները իմ ձեռքի գործերն են: Ես շատ հարգված ու փորձված երկաթագործ վարպետ էի:

Օր մը սև մեքենա մը եկավ կանգնեց մեր աշխատանքին տեղը: Մարդ մը եկավ դիրեկտորի կաբինետում նստեց, ինձ կանչեցին: Այդ մարդը ինձ ըսավ. - Դուք Ֆրանսա եղբա՞յր ունիք:

Ըսի. - Այո՛:

- Պետք է հրաժարվիք, թե չէ՝ վատ կլինի: Ձեր անկետայի մեջ պետք է գրեք՝ արտասահմանում հարազատ չունեմ:

Ես սկսա մտածել՝ հապա եղբայրս որ լսի, ի՞նչ կմտածե:

- Դուք գիտեք. կա՛մ հրաժարվեք, կա՛մ սև մեքենան կնստեք: - Ես նայեցի իմ դիրեկտորիս երեսը, ան աչքով ըրավ, որ հրաժարվիմ:

- Լավ, - ըսի, - չունեմ եղբայր, - մարդը անկետային մեջ գրեց, որ հարազատ չունեմ արտասահմանում: Իբր թե երկինքն եմ իջած: Քանի որ ես Մինիստրների սովետին կից արհեստանոցը կաշխատեի, ադ տեսակ պետք է գրվի եղեր: 1949 թ. մեկ գիշերվա մեջ հազարավոր հայեր աքսորեցին: Իմ դիրեկտորի մեկ աչքի թարթումի շնորհիվ մեր ընտանիքը ազատվեց աքսորեն: Ողորմած քեռիս եմ պարտական իմ նուրբ արհեստը: Ան ինձի տվել էր ոսկերիչի մոտ աշխատելու: Արդեն մեր գերդաստանն ալ երկաթագործ էր: Լավ մասնագետ վարպետ էի, մինչև վերջերս կաշխատեի: Աղջիկս՝ Տիգրանուհին, հաշվապահ դարձավ, իսկ թոռներես մեկը պոլիտեխնիկում դասախոս է, մյուսն ալ ասպիրանտ է կոմպյուտերի գծով, շատ ընդունակ երեխաներ են, ես ալ իրենց հետ կապիմ, ողորմած կնոջս մահից հետո իրենցմով կմխիթարվիմ...

129 (129).

ԵՎԱ ԹՈՓԱԼՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ * *
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄԵՐԳԻՆ, ԴԵՐԻԿ Գ.)

Մերդինի Դիրիկ գյուղին մեջ մեր գերդաստանը շատ մեծ էր. հայրս թաղական էր, իսկ հորեղբայրներս

որս՝ Ղազարը, Մուրադը, Սևանը, Մկրտիչը, հորս հետ կտավի վաճառական էին և շատ հարուստ:

Ջարդի ժամանակ իրարանցումին մեջ ես և ինձմե երկու տարի պզտիկ քույրս կորսնցուցինք մեր մորը և հորը, գացինք տաճիկ գեղերը մնացինք:

* Ըստ երևույթին Բաղդադ-Բեռլին երկաթուղու կառուցող:
* * Վերապրողը քրոսախոս է, հայերեն գրեթե չգիտի: Թարգմանել ենք հարազատների օգնությամբ:

Օրին մեկը մայրերնիս եկավ մեզի գտավ, ամմա ըսավ քի պապանիս մեռեր է, ավելի ճիշտը՝ սպանել են: Մամայիս հետ վերադարձանք Մերդին, մեր տուները այրված էին:

Արդեն տաճիկները փախցուցեր էին տասներեք տա-

րեկան քրոջս, քանի որ արդեն հասուն աղջիկ էր: Աստուծո մոտ մեղք ունի՞, ի՞նչ է, չգիտեմ. բայց ես ու քույրս ստիպված հորեղբորնուս երկու տղաներուն հետ ամուսնացանք: Ես արդեն տասնչորս տարեկան էի, քույրս՝ տասներկու, բայց ամուսնացանք, որ թուրքի ձեռք չանցնիք:

130 (130).

ՄԱՐԻԱՄ ԱԽՈՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ* (ԾՆՎ. 1909 Թ., ՄԵՐԴԻՆ, ԴԵՐԻԿ Գ.)

Զարդեն առաջ Մերդինի Դերիկ գյուղին մեջ միայն հայեր կապրեին, միայն հայերեն կխոսեին: Տեր-Պետրոս քահանա մը կար, տաճիկները անոր չորս ոտքի վրա կեցուցին, էշի պես հեծան վրան և կոճակն ու վիզը դանակներ մտցուցին, ան կպոռար. - Ո՛վ Քրիստո՛ս, մեզ ազատե:

Տաճիկները ավելի կկատողեին, կըսեին. - Կանչե Քրիստոսին, որ գա քեզ օգնի:

Մեր հին անունը Փափողլու (տերտերի որդի) էր: Մենք շատ հավատացյալ էինք, մեր գերդաստանին մեջը ադ Տեր-Պետրոս փափ՝ քահանան եղած է: Ծատ հարգված ընտանիք էինք, ամմա շատ ալ տանջված ենք:

Մեր Դերիկ գյուղը Մերդինի մեջն էր: Հոն հինգ եկեղեցի կար՝ սուրիական, հայկական, հայ կաթոլիկ, բողոքական և Ս. Գևորգ: Ս. Գևորգին պատերը մկարներ կային, կոչնակը կչալեր:

Երբ ջարդը սկսավ, մենք դրացիին տունն էինք: Ասկյարները էկան պապայիս տանելու, մամաս վրան ինկավ, սկսավ լալ: Ասկյարները մամայիս անդին նետեցին, պապայիս տարին բանակ: Ան հոն ալ մեռավ:

Ինձի տարին թուրքի գյուղ մը: Մեծերը կխոսեին, ես կլսեի, որ հայերուն կջարդեն կոր, հայ աղջիկներուն կփախցնեն կոր: Ես պզտիկ էի, ամմա խելքս տեղն էր, ճարպիկ էի, երեսս ցեխ կքսեի. ոտքերս, վարտիքս կեղտոտ կպահեի, որ ինձի չհավնին, չգան չփախցնեն: Կը պատմեին, որ հղի կնիկներուն փորերուն վրա քար կդրնեն, կելլային վրան կկայնեին, որ մեջի գավակը մեռնի:

Վերջը մամաս էկավ ինձի գտավ տաճիկի գյուղեն: Մամաս մինչև հարյուր տարեկան ապրեցավ: Ան միշտ կըսեր՝ եթե հնար ըլլար մեջիս բոցը հանեին, ինձի ալ կախաղան հանեին: Ան բոցը մեր և մեր գա-

վակներուն արյունին և ծուծին մեջն է մտած: Խեղճ մամաս, որ մինչև կյանքի վերջը սև հագավ, միշտ կըսեր. «Եթե տաճիկը ձեր տունը գա, էլած սանդուխները և էշիկը օճառով ջուրով լվացեք: Եթե ձեզի խնձոր մը տան, զըրպաննիդ ծակեցեք, խնձորը դուրս նետեցեք, որովհետև անոնք կուգան, կպաշարեն տունը. ձեր դրամը կամ ձեր պատիվը կառնեն»: Մայրս միշտ ադ վախը ուներ սիրտին մեջը: Կվախնար, որ տաճիկները կփախցնեն չոչուխներուն:

Դերիկի մեջ երեք հատ դպրոց կար, ամմա մայրս չէր ուզեր, որ աղջիկ թողը դպրոց էրթա: Ան հագիվ նախակրթականը վերջացուց, միջնակարգը նոր սկսած էր, թոռնիկիս պայուսակը մայրս առավ. երկու կտոր ըրավ պատոնեց, քանի որ կվախնար, որ տաճիկները գեշտություն կընեն: Վերջը վերջո եկանք հոս: Թոռներս՝ Գևորգը և եղբայրը դպիր են Սամաթիայի և Գնալը կղզիի եկեղեցիներուն մեջ: Հոստեղը դպրոց կերթան: Հոստեղի հայկական դպրոցները եթե զավակդ կըքված չէ, վարժարան չեն առներ:

Ամեն առտու, ամեն գիշեր օրը հիսուն անգամ կաղոթեմ. «Աստվա՛ծ, թամամ ազատե, չըլլա, որ հայ քրիստոնյան այլազգի ձեռքը ձգես: Հիսուս Քրիստոսը փրկեց մեզի, ան մերին հավատի՞ն է»:

Երբ եկանք Պոլիս, եկեղեցիին պատերը, գետինը սկսանք համբուրել: Քանի որ մեր գյուղը շատ հավատացյալ էր՝ պահքին՝ պահք կըրնեինք, ծոմին՝ ծոմ կպահեինք:

Մեր Դերիկի Ս. Գևորգ եկեղեցին վեց բանալի ուներ, երեքը աս կողմ կդառնար, երեքը ան կողմ կը դառնար: Կոչնակը կչալեր: Հիմա հոն հայկական եկեղեցի չմնաց:

131 (131).

ՄԱՐԻԱՄ ՔԱՐԱԶՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ԱԴԻՅԱՄԱՆ)

Ես պզտիկ էի, երբ ջարդը սկսավ: Ամենն առաջ հայերուն գեները հավաքեցին, ջահելներուն թուրքական բանակ դրկեցին, հոն ալ սպանեցին: Քեռիս Թալեաթի քեթիբը՝ գրագիրն էր, իրենց մարդն էր, բայց քանի որ իրենց գաղտնիքները գիտեր, իրեն ալ չխնայեցին, տարին սպանեցին: Մամաս պապիս հետ

գնաց, որ քեռուս դիակը գոնե բերեն թաղեն, բայց երբ պապս կտեսնա իր զավակը սպանված. տեղնուտեղը կաթված կխփե, կմեռնի: Թուրք զինվորները կտեսնան, կսկսին խնդալ. «Էս ի՞նչ լավ բան եղավ, մի գնդակ խնայեցինք» կըսեն:

Մամաս եղբոր ու հոր դիակները հոն փոված կը ձգե, հագիվ կփախի: Մամաս տուն էկավ լացով, ողբով: Այդ նույն օրը մեր քարաշեն տունին քովը գնդակ մը

* Վերապրողը քրոսխոս է, հայերեն գրեթե չգիտի: Թարգմանել ենք հարազատների օգնությամբ:

պայթեցավ. հայրս մեռավ: Տասը տարեկան եղբայրս քովը կըլլա, ադ տեսնելուն պես ամբողջ մարմինը վերքեր կթափե և մեկ օրվա մեջ ան ալ կմեռնի:

Մնացինք մամաս, երկու տարեկան պզտիկ եղբայրս և ես: Մեզի քչեցին, տարին Սուրուն: Ո՛չ տուն կա, ո՛չ հաց, ո՛չ ջուր: Մենք ծարավ ենք, անոթի: Մարդիկ այնքան սոված էին, որ կսպասեին ձին կեղտոտի, որ կեղտի միջի գարիները ջոկեն, ուտեն: Ծունն ու կատուն անգամ կուտեին: Կհիշեմ, էշ մը տեսան, խփեցին, էշը սատկեցավ, վրա հասան, կտոր-կտոր ըրին, հում-հում սկսան ուտել:

Մամաս ստիպված մեզի ձգեց ծառի մը տակ, ինքը գնաց հաց մուրալու, որ մեզ բերի: Ադ ժամանակ

թուրք ժանդարմա մը եկավ, եղբորս երեսի վրա պառկեցուց, վրան մեծ քար մը դրավ, ինքն ալ վրան էլավ, այնքա՛ն տրորեց, այնքա՛ն տրորեց, որ խեղճ չոջուխին փորը, աղիքները դուրս թափվեցան, մեռավ...

Ադ տեղեն քյուրդ կնիկ մը կանցներ, տեսավ, մեղքցավ, երևի, ըսավ. - Աս աղջիկին ալ էդպես պիտի սպանի, - գրկեց ինձ, տարավ:

Մեկ էլ այքս բացի, որ սև չադրի՝ վրանի մը մեջն եմ: Հոն ինձ պահեցին: Քանի որ շատ մը երեխեքի հետ ինձ ալ կրակի մեջ էին նետած, ոտքս այրված էր ու թարախ կուգար: Դեղ դրին: Աղեկցուցին: Ինձի աղեկ պահեցին: Հետո երբ ամերիկացիները եկան հայ որբերը հավաքեցին, ինձ ալ տարին Հալեպի որբանոցը...

132 (132).

ԽԱՉԵՐ ՀԱԿՈՒԹԻ ԱԲԼԱՊՈՒՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1893 Թ., ԵՂԵՍԻԱ, ԿԱՄՈՒՐՋ Գ.)

Ես ծնած եմ Ուրֆայի Կամուրջ գյուղին մեջ: Մեր մայրս հայեր էր, հայրս թուրք:

Մեր պապերն լսած եմ, որ Քրիստոս աշխարհ եկած ժամանակ Աբգար թագավորն ուներ 40 տղա, որոնք իր հետ բորոտության բռնվեցան: Ոչ մի բժիշկ չէր կրնար լավացնել: Աբգար թագավոր իմացավ, թե Քրիստոս աշխարհ եկած է, կույրերուն կտեսցնե, կաղերուն կքաղեցնե, իր մկարիչ Թադևոսին ղրկեց, որ երթա Քրիստոսին մկարը մկարի, բերի իրեն հանձնի:

Թադևոսը Երուսաղեմ գնաց, Տաճարը մտավ, տեսավ Քրիստոս բեմին վրա կքարոզել: Ուզեց անոր մկարել, բայց մկարը ծերուկի մկար եղավ: Նկարիչը կտավին մյուս երեսը դարձուց տասներկու տարեկան տղա մը եղավ: Այդ ժամանակ Քրիստոս եկավ նրա մոտ և հարցուց. - Այդ ի՞նչ կընես:

Նկարիչը ըսավ. - Տե՛ր, քու մկարդ կուզեմ հանել, չի ելներ:

Քրիստոսը առավ կտորը, երեսին սեղմեց և մկարիչին տվավ: Նկարիչը կտավը առավ ու ճամփա ինկավ: Ան չէր մկատեր, թե լույսը իրեն ետևից իբր պահպան կերթար: Մարդիկ լույսը տեսնելով՝ գնացին, որ բռնեն լույսը: Նկարիչը կտեսնե, որ զինքը պիտի բռնեն, ավերակի մը քով մեջը ջուր չեղած կույր հոր մը կտեսնա, կտավը հորին մեջը կըձգե: Թադևոս գալով թագավորին մոտ, կըսե. - Քրիստոսի մկարը կույր հորը ձգեցի:

Աբգարը լսեց, հավաքեց իր տղաները: Ան քառասուն տղա ուներ, ըսավ անոնց. - Այդ կույր հորին մեջ ջուր կըլլա՛ կլվանանք:

Երեսունինը տղան հավատացին, բայց փոքր տղան չհավատաց: Թագավորը տղաներին տարավ, անոնք հորեն ջուր քաշելով՝ լողացան ու բուժվեցան: Իսկ փոքր տղուն հայրը անիծեց, ըսելով. - Քու սերունդը ասկե վերջ պակասավոր թող ըլլա:

Մինչև մեր օրերը այդ հորին մեջ միշտ ջուր կար, հիվանդները կերթային, կլվանային, Ս. Սադուրակ կկոչվեր:

Ուրֆա քաղաքի մեջ կար նաև հայր Աբրահամի լիճը՝ ձուկերով լեցուն. արգիլված էր այդ ձուկերեն ուտելը: Քաղաքը շատ սիրուն տեսք ուներ: Ատոր համար կոչվեցավ մայրաքաղաք: Ան իր շուրջը բավական պարտեզներ ուներ, այգիներ: Օդը մաքուր էր, ջուրը՝ առողջարար ու բուժիչ: Կար երկու հիվանդանոց, մեկը քաղաքին էր, մյուսը՝ գերմանական:

Ես ունեցել եմ հինգ հորաքույրներ, երեք հորեղբայրներ և հայրս:

Մենք երկրագործ և պարտիզպան էինք: Ուրֆայից մի ժամ հեռու Կամուրջ հայաբնակ գյուղն էր: Եկեղեցի, դպրոց ունեինք: Հազար ընտանիք հայ քրիստոնյաներ էին ապրում: Մենք ունեինք տներ, պարտեզներ, այգիներ, ոչխարներ, ձիեր: Աշխատում, ապրում էինք մեզ համար:

Ես ծնված եմ 1893 թ.: Իմ փոքր ժամանակս կըպատմեին 1895-ի տխուր դեպքերուն մասին: Մայրս լալով կպատմեր. որ իր երկու քեռիները Ուրֆայի մեջ սպանված են, մեծը՝ Հակոբը, ամուսնացած էր, փոքրն ալ՝ երիտասարդ: Կառավարության կողմե հրաման կուգա, որ հայերուն գեները հավաքեն: Հազար ութ հարյուր մարթին հավաքեցին հայերեն: Չունեցողներուն ստիպեցին՝ գնել և տալ: Սուլթանը հրամայած էր բոլոր հայերին ջնջել: Որպես հարձակման նշան հրացան կարձակեն, թուրք զինվորները և ամբոխը կխուժեն հայկական թաղը ու կսկսին կոտորել: Կացիններով կխորտակեին դուռները: Բնակիչներուն մեկիկ-մեկիկ դուրս կքաշեն, գազանաբար կմորթեն: Մեր տան մեջ աս ձևով քառասուն հոգի կսպանեն: Ծանոթ շեյխ մը հրամայեց. «Ձեռքերը, ոտքերը կապել, ոչխարի պես բերել ինձ մոտ»:

Հարյուրե ավելի մարդոց ձեռքերը և ոտքերը կապելով՝ ոչխարի պես կոկորդներեն կմորթեն: Մարդիկ իրենց հոգիները ազատելու համար ջրհորները կիջնային, թուրքերը ասորճանակով կկրակեին: 1895-ի դեկտեմբերի 19-ի վայրենի մսագործությունը կտեսնե մինչև կեսօր:

Ծաբաթ գիշեր ութ հազար հայ կիներ և երեխաներ եկեղեցիին մեջ կտեղավորվին: Թուրքերը երեսուն թիթեղ քարյուղով կվառեն եկեղեցին և միջի մարդկանց, երեք հազար հայ կսպանեն կացիճով:

Այն ատեն կամուրջցիները ժողով ըրին, ով որ գենք ունի, թող հանե, հսկե գյուղի ճամփաները:

Մեր գյուղի դիրքը լավ էր, կոնակը՝ լեռ, դիմացը՝ դաշտ, տասը ժամ հեռուեն եկողին կարելի էր տեսնալ, իսկ գյուղը մի ճամփա ուներ: Գյուղի տանիքներուն վրա քարե պատնեշներ շինվեցան, մաս մը երիտասարդներ գացին պարտեզներուն մեջ դիրք բռնեցին: Թշնամու մեծ բազմությունը ձիով, ոտքով, ուղտով մեզ վրա կուգային, որ սպանեն, մեր ունեցածը թալանեն:

Մեր տղաները պարտեզներուն մեջեն կրակ բացին: Հեռուեն տեսանք, որ իրարանցումը ինկած է խուժանին մեջ: Անոնք վախեն հեռացան:

Մենք սկսանք մեր ապրուստը հոգալ՝ ցորեն ցանել, քաղել, աշխատիլ, մեծ ու փոքր միասին: Ես ալ փոքրը հասակիս սկսա ծնողներիս հետ մե՛յ մը պարտեզը, մե՛յ մը այգին մշակել, մեր ուլերը կարածացնել:

Մենք և հորեղբայրներս մեկ բակի մեջ կապրեինք: Մեծ հորեղբայրս՝ Խաչերը, ուներ չորս տղա, երկու աղջիկ: Մյուս հորեղբայրս՝ Հայրապետը, ուներ երեք աղջիկ, երեք տղա: Անոր ցորեն ցանած տեղը սղոցով վիզը կտրած են: Երրորդ հորեղբայրս՝ Դավիթը, հինգ աղջիկ ուներ: Ան շատ քաջ էր: 1915 թ. դեպքերի ժամանակ անոր բանտարկեցին, տարին կախեցին:

Հայրս՝ Հակոբը, սիրված էր բոլորի կողմից: Երբ գյուղում կոփվ կըլլար, հայրս կերթար և կհաշտեցներ, որ կառավարության ձեռքը չիյնան:

1915 թ. հոկտեմբերին կառավարական հրաման եկավ, որ ամեն հայ ընտանիք՝ թե՛ հարուստ, թե՛ աղքատ, պիտի տեղահանվի: Մայրս ինձի և եղբորս աղջրկա հագուստ հագցուց, գլուխներուս լաչակ կապեց, որպեսզի տղա ըլլալնիս չիմացվի: Ըսին թե՛ անասունները մի ծախեք, ձեզ պիտի տեղափոխենք Ռաքքա:

Ծամփա ելանք, մեծ ու պզտիկ մի բազմություն, բոլորը տկար, հոգնած, ամբողջ ամառ անդադար աշխատել էին իրենց գոյությունը պաշտպանելու համար, ձմեռվա պատրաստություն էին տեսած, հիմա ալ արդեն ձյունը գետինը ծածկած էր: Ծամփին թուրքերը հարձակվեցին մեր քարավանին վրա, թալանեցին մեր անասունները ու տարան: Եկանք, հասանք անապատը: Հոն ուրիշ տեղերից ալ աքսոր բերած էին, միացուցին մեզի: Բոլորիս քշեցին Ռաքքա, անկից ալ՝ Սապա: Քեռկինս ճամփին մեռավ: Այդտեղից հասանք Մաղտանթայնի: Դեր Ջորեն թալանելով, սպանելով մեզ տարան Պըսերա Խաբուր գետի վրա: Ծատ կիներ և աղջիկներ ջուրը նետվեցան ու խեղդվեցան, որ թուրքի ձեռք չանցնին: Հայրս արաբերեն գիտեր: Ան մի մարդու դրամ խոստացավ և խնդրեց, որ հոն մնանք: Աղ արաբը մեզ տարավ իր բակը: Առավոտ, երբ գաղթականները ճամփա պիտի ելնեին, տեսան, որ մենք չկանք, ըսեր են՝ մինչև Հակոբենք չգան մեզ հետ, մենք չենք երթար: Այնպես որ, մեզի եկան գտան, միացանք անոնց, շարունակեցինք մեր ճամփան դեպի Սուվար:

Սուվարից հետո Խաբուր գետից անցանք, ե-

կանք Աբուհամդա, ջուրը աղի ու լեղի էր: Ժողովուրդը թուրքի նման թափվեց գետին, խեղճերը ալ ուժ չունեին: Ծարունակեցինք մեր ճամփան, հասանք Այնըղազալ: Այնտեղ հորեղբորս կինը և աղջիկները մեռան: Մենք գնացինք Թըլիաֆար, շատ մեծ գյուղ էր, հոն շատ հայեր մնացին: Մենք շարունակելով՝ հասանք Ասորեստանի մայրաքաղաք Մուսուլ: Երբ որ այդտեղից ելանք, հայրս հիվանդացավ:

Անցանք Խաբուր գետի տախտակե կամուրջով, հասանք Նեպիեոս: Մեզի տարան մի մեծ խան: Ես աշքովս տեսա մի խոր փոս կար, մարդկանց ողջ-ողջ կքաշեին ոտքերեն, կտանեին, այդ փոսին մեջ կձգեին:

Բավական մնացինք այդտեղ: Հորս Մուսուլ ղըրկեցինք, որ բուժվի: Հոն հայրս, քանի որ արաբերեն գիտեր, ծանոթացել է մի հարուստ մարդու քարտուղարի հետ: Ան ըսեր է հորս՝ գնա ընտանիքդ բեր: Հայրս եկավ Նեպիեոս: Այդտեղ հինգ տարեկան եղբայրս խոլերա եղավ ու մեռավ, հորեղբորս տղի կինն ալ մեռավ՝ թողնելով երկու աղջիկները հորս խնամքին:

Մուսուլից դեպի Քարքութ պիտի քշեին մեզի, բայց հայրս զինվորներուն դրամ խոստացավ, որ մեզի ազատ արձակեն: Գիշերվա ժամը երկուքին զինվորը եկավ, դուռը բացավ, և մենք դուրս եկանք այդ զզվելի հոտած որջից:

Այդքան մեծ ընտանիքեն մնացին Դավիթի երեք տղան ու մի աղջիկը, Խաչերի երկու տղան և երկու որբ աղջիկները, Հայրապետին երկու տղան, մի աղջիկը, հայրս, անոր երկու տղաները և երկու աղջիկները: Մի խոսքով՝ երեսունհինգ հոգինոց ընտանիքեն մնաց տասնյոթ հոգի: Դավիթ հորեղբորս զավակներուն, Խաչերի երկու տղաներուն մի արաբ կտանի կսպանի, երկու աղջիկներեն փոքրին կթրքացնեն, մեկը աքսորեն վերջը եկավ մեզի գտավ: Մենք ի վիճակի չէինք զինքը պահելու, հորեղբայրս իր հետ անոր տարավ Բաղդադ, մինչև այսօր իրեն չենք տեսած:

Հայ ազգությունը այսպես ցիր ու ցան եղավ: Բոլոր ազգությունը՝ մոլորված գառներու պես, գայլերեն կփախչեինք, աղվեսներու ճանկը կիյնայինք:

Քյուրդը, որ հորս հետ խոսած է, երկու զինվոր փախստական կորկե, մենք ալ իրենց հետ մինչև գյուղին մոտեցանք, մեզի ցույց տվին, իրենք մեզ թողեցին ճամփին, գնացին: Անձրևը կտեղա, մենք՝ պատասաբվելու տեղ չունեինք, թրջվել էինք, Հայրապետ հորեղբորս չորս երեխաները մեզի հետ են, մենք ալ հինգ հոգի ենք՝ նաև հայրս, մայրս: Հայրս ըսավ. - Երթամ գյուղից անասուն բերեմ, ձեզի տանիմ:

Հայրս և մեծ եղբայրս մինչև գյուղ կհասնին, վանից աքսորված քյուրդերը, Անդրանիկ զորավարի ձեռքեն փախած, հայերին կողոպտելով ու սպանելով, կուգան հորմես դրամ կուզեն: Ըսեր են՝ ձեր ընկերներուն սպանեցինք, ձեզի ալ կսպանենք ու կսկսին հորս ծեծել, կիսամեռ վիճակի մեջ կթողուն կերթան: Հայրս, որ արաբերեն գիտեր, մի կերպ կերթա այդտեղի լիազորին կխնդրե, անոր կնիկին ոտքերուն առաջ կչոքի: Անոնք երկու էշ կուտան եղբորս, որ մեզի բերի իրենց տունը: Մենք գնացինք էդ լիազորին տունը, կրակ ըրին, մեր հագուստները չորցուցինք, մեր մարմինը տաքացավ,

ուտելիք տվին, կերանք: Հայրս ըսավ՝ Նարկիզի գյուղը պիտի երթանք: Մարդը մեզի կառքով Նարկիզի գյուղ հասցուց: Մեզ այնտեղ լավ ընդունեցին: Մի մարդ աշխատանք տվավ: Բայց մենք ի վիճակի չէինք աշխատելու: Մեզ տեսնողը կըսեր, թե շուտով պիտի մեռնին, քանի որ անոթի, ծարավ ու հոգնած էինք:

Էդ մարդը կառքով դրկեց ասորիներու գյուղը՝ Թըլհաֆաթ: Նամակը պատրիկին տվինք, տատիկես մնացած մի գիրք կար, մայրս տվեց նրան: Նա գիրքը համբուրեց, դրավ գլխուն: Ան մեզի տեղ տվավ, այդտեղ ապրեցանք, զորացանք, լավացանք, լեզուն սորվեցանք, երկու տարի հոն մնացինք:

Մի օր հայրս ըսավ՝ երթանք Մուսուլ, տեսնանք ովքե՞ր ողջ մնացեր են: Ու իջանք Մուսուլ. կամուրջի վրայեն մեկը կպոռա ու կփաթաթփի հորս: Ան մեր դրացիին տղան էր:

Հորեղբորս տղաները եկան, մեզի տարին Գարահուշ, ձմեռը այնտեղ անցուցինք: Մուսուլից քառասունուհին կիլոմետր հեռու, մի շատ հարուստ մարդ կար, բեյթ Սապուհի կըսեին: Ան ուներ շատ գեղեցիկ պարտեզ, մեջը պտղատու ծառերով: Ան մեզ որպես բանվոր ընդունեց, առանց դրամի կաշխատեինք: Հայրս բամբակ ցանեց: Այդտեղից դուրս եկանք, բաժանվեցինք հորեղբորս երեխաներից, բայց սովը մեզ նեղեց:

Մեր ընտանիքով ճամփա ելանք: Ծատ կվախնայինք, որ հայ ըլլա՞նք իմանան, գետինի քարերը մեզի թշնամի կկարծեինք: Գիշերը մաղարայի մեջ քնեցինք: Մաղարայի մոտը աղբյուր մը կար: Աղբյուրի վրա հայերեն գրված տառեր կային: Մեծ քույրս ըսավ՝ այստեղ հայու գյուղ եղած է և բոլորին սպանած են: Լեռներուն մեջեն գնացինք, տեսանք մի քանդված խանութ: Առավոտը շարունակեցինք մեր ճամապարհը դեպի Ծիզրաբողան: Ծամփան ինչ որ չորցած անասուներ ուտելեն՝ փորերնիս դուրս չէր ելնում: Մի գյուղ հասանք, հեռուեն եկեղեցին երևում էր: Մոտեցանք, մըտանք մի տուն, բայց մեզի տեղ չտվեցին, քչեցին գոմը: Փոքր քրոջս ձեռքը մի մատանի կար, տանտիրոջ աղջիկը մառանին կուգե, քույրս կըսե, թե քիչ մը հուս տուր: Աղջիկը կտոր մը հաց կուտա, մատանին կառնե: Աղ կտոր մը հացը վեց հոգու մեջ բաժնվանք: Առավոտ նորից քալել սկսանք: Անոթի, ծարավ հասանք Փեշխաբուր մի մեծ գետի: Արաք զինվորներու մի խումբ ձիավորներ պիտի երթային Ծիզրաբողան: Գետը մտան, մենք ալ մտանք, հայրս առաջ մտավ, հետո՝ եղբայրս, հետո՝ ես: Քույրս, մայրս և փոքր քույրս ջուրին մյուս ափին մնացին: Հայրս ելավ գետից, եղբայրներս ալ ելլալու մոտ էին, մեծ քույրս տեսավ, թե զիս ջուրը կտանի՝ գոռաց. հայրս, եղբայրս հասան, ձեռքես բռնեցին, դուրս քաշեցին: Տեսան, որ ջուրը քրոջս ալ պիտի տանի, հորս ձեռքը մի փայտ կար, ուժ տվավ փայտին, անոր ալ ջուրեն դուրս քաշեց: Հայրս գիտեր լեզուն և օրենքները՝ գոռաց արաբերեն. «Պատիվ ունեցողը թող օգնե»: Ձինվորները օգնության հասան: Ձեռք-ձեռքի բռնեցին, քրոջս ջուրեն հանեցին: Ձինվորներեն մեկը իր վրայի արան հանեց, հորս տվավ, ըսավ. «Ա՛ն, տուր աղջիկներդ թող փաթաթփին, որ չմրսին»: Ձի մըն ալ հորս տվավ, ըսավ «Կինդ ու աղջիկդ գնա բեր»: Հայրս

ձիուն հեծավ, գնաց գետի ափից մորս ու քրոջս բերավ: Հայրս շնորհակալություն հայտնեց:

Երկու օր էր, ինչ մեծ եղբորս փորը կցավեր. փորը դուրս չէր եկած: Ըսավ՝ ալ չեմ կրնար քալել: Հայրս անոր մոտը մնաց: Մենք գնացինք. Տիզրիս գետը մավակով անցանք. այն կողմը Ծիզրաբողան քաղաքն էր: Եղբորս հայրս բերավ, մտանք քաղաք: Վեց հոգի մի անկողին ունեինք: Չմեռը ցուրտ էր: Հունվար ամիսն էր: Մի էշ ճամփից գտանք, մեր շորերը վրան բարձանք ու գնացինք: Մի կնկա հանդիպեցինք, հարցուցինք. - Մի տեղ, մի խան չկա՞, որ այնտեղ մնանք:

Կինը ըսավ. - Հայրի՛կ, մի՛ երթաք խան, այդտեղ հայերուն սպանեցին, հորերը լեցուցին:

Մենք ալ քյուրդերեն գիտեինք, մեծ քույրս ըսավ. - Հայրի՛կ, աղ կնկան խոսքը լսե:

Կնկան հետը գացինք, մի մեծ բակ մտանք: Միայն մենք էինք: Այդ գիշեր հոն մնացինք: Հորս քովը մի մաճիտ դրամ կար, մայրս դրկեց, որ չիզար առնե: Մսավաճառը ըսեր է՝ հայերեն մի խոսեք: Քանի որ ինքն ալ հայ կըլլա: Հայրս չիզարը բերավ, մայրս խաշեց, ջուրը խմցուց եղբորս, փորը դուրս եկավ:

Մենք առտու ճամփա ելանք, հասանք մի գյուղ: Մի տունի մոտեցանք, մի տղամարդու ձայն քյուրդերեն կըսեր. «Քաֆըրի ձայն կուգա»: Այսինքն՝ հայ կա: Մենք փախանք: Ծանապարհին հանդիպեցինք ուղտերու քարավանի: Քարավանապետը մեզ տարավ, սեղան դրեց, ու մորթեց, ձավարով փլավ հյուրասիրեցին:

Առավոտ իրենց հետ ճամփա ելանք, մեզի որպես պաշտպան տեր կեցան, եթե մեզմե մեկը չէր կարող քալեր, ուղտերուն վրա կնստեցունեին, որ ճամփին չմնանք: Իմ ոտքերը ուռած էին քայլելեն, ուղտին վրա նստեցուցին, մինչև Մըսպետին եկանք: Մայրս և քույրերս մեզմե առաջ եկած հասած էին, ջաղացքի ետևը մեզի կսպասեին: Փոքր քույրս դեպի գետը կվազե, մեծ քույրը կկանչե. - Աղջի՛կ, եկու՛ր, եթե իմանան, որ հայ ես՝ կսպանեն մեզ:

Այդտեղից ջաղացքի միջից մի մարդ կելլա, կիմանա, որ հայ ենք, մեզի առին իրենց քովը: Հայրս արդեն անճանաչելի է դարձած: Անոր քովեն մի ձիավոր կանցնի, հայրս անունը կուտա. «Ինճիներ Մովսես էֆենդի» կըսե: Ձիավորը կկանգնի, կտեսնա գեղեցիկ Հակոբը ինչ է դարձած: Հայրս մեկ ոսկի կուտա, կպայմանավորվին, որ վաղը հանդիպին իրար: Մենք սկըսանք գերմանացիներուն քովը երկաթգծի շինության վրա աշխատիլ, բոլորս՝ մեծ ու պզտիկ:

Հորեղբորս՝ Դավիթի հինգ զավակները, Հայրապետ հորեղբորս մի աղջիկը շարունակեցինք աշխատելը: Հրաման ելավ, որ անգլիացիները եկան, ամեն հայ իր տունը թող երթա: Գերմանացիները փախչում էին, արաբները անոնց ետևեն ընկնում էին, մինչև լույս կրակում էին հրացաններով, արաբները թալանում էին:

Անգլիացիները հարյուր քառասուն վագոն որբեր և որբակալներ լեցուցին. չոր ուտելիք տալով, քչեցին դեպի Հալեպ: Այդ որբերը հետո ցիրուցան եղան աշխարհի բոլոր կողմերը: Մենք ալ անոնց հետ եկանք Արաբփունարի. հետո Սուրուն և Ուրֆա գնացինք: Մի թորքի տուն մնացինք մի գիշեր: Հետո եկանք Կամուրջ:

Մեր տունները քարուքանդ, թուրքախոս մուհաջիրներ, չեչեհներ ու չերքեզներ և այլ ազգեր եկեր մտեր էին: Տուններում առաստաղների գերանները, դռները, պատուհանները վառեր էին, սենյակներում պատերը սեփսու էին:

Մեր ընտանիքեն ինը հոգի էր մնացել: Քանի մը հայ ընտանիքներ, որ թուրքացած էին, մնացեր էին Կամուրջ գյուղի մեջ: Հայ երիտասարդները, որ իրենց զինվորական ծառայությունը լմնցուցեր, եկեր էին, սկսան շինել ավերակները: Սկսանք աշխատիլ: Այդ տարիներում շատ թանկություն էր, դժվար էր ապրուստ ճարելը: Անասուններ գնեցինք: Սկսեցինք հողը վարել: Ուրֆացիները Հայկաից եկել էին, բայց ամեն ինչ ավերակ էր: Այդ օրերում իսկապես խեղճաճախու տեսարան էր: Երբեմն մարդիկ իրենց ավերակ տունները մտնելով՝ լաց էին լինում, կանչում էին իրենց նահատակված սիրելիներուն անունները: Այդ վիճակը երկու տարի տևեց: Ստիպված անոնք հաշտվեցան կացության հետ և սկսան իրենց տունները նորոգել:

1919 թ. սկիզբը Իրաքի անգլիական իշխանությունը դուրստություններ կուտար հայ գաղթականներուն, որ դառնան իրենց երկիրը: Երբ հայերը գյուղ մտան, շատերում ծունկերը ծալվեցան՝ տեսնելով ավերակները: Քանի որ անօրենները քանդել էին տունուտեղ: Ժամանակի ընթացքում արյուն-քրտինքով հասցուցած ծառերը արմատախիլ էին արել: Մենք հարյուր յոթանասուն ընտանիք էինք:

Վերջապես ամերիկացի աղջկան մը ներկայությունը այդ օրերում Ուրֆայի մեջ օրհնություն մը եղավ: Եվ հակառակ իրենց կարճ գործունեությանը արժանի դարձան առաքելատիպ միսիոներուհիները՝ միսս Օատըք, միսս Կարեն Եփփե, որը հիվանդացել էր Դանը-մարքա գնաց բուժվելու, քանի որ 1915 թ. դեպքերը շատ ցնցեցին զինքը: Ան շատ հայեր կերակրած ու ազատած է: Թող լույսերուն մեջը պառկի:

1920 թ. թուրքը հույներուն հետ սկսավ կռվիլ: Հայերուն սկսան բանակ տանիլ: Արդեն անգլիացիները գնացել էին, ֆրանսիացիներն էին եկած: Անոնք վեց հարյուր հոգի էին: Չորս տարի հայերը մի քիչ շունչ քաշեցին: Խորամանկ թուրքը ուզեց քաղաքից դուրս հանել հայերին:

1920 թ. մարտի 9-ին սաստիկ ձյուն կուգար: Ապրիլի 6-ի գիշերը ֆրանսիական բանակատեղեն լուր եկավ, որ ֆրանսիացիները ծանր կացության մեջ են, ոչ ոք կրնար երաշխավորել՝ ֆրանսիացիներու երթալեն վերջ թուրքերը պիտի խնայե՞ն հայերուն:

Ապրիլի 10-ին, կեսգիշերին ֆրանսիական զինվորները թուրք ժանդարմներու առաջնորդությամբ ճամփա կիյնան՝ Աքաբայի և Սուրուհի ճամփով հասնելու համար Թելապետատի իրենց բնակատեղին: Երբ ֆրանսիական դրոշակը վար կառնեն, հարյուրապետ Սարժու գնդակ մը կպարպե ուղեղին ու կիյնա: Այս քաջ զինվորը չէր հանդուրժած ֆրանսիական ազգին հասցրված այդ անպատվությունը:

Հայությունը այս սպասումին մեջն էր, երբ Թըլֆուտուրի շրջանի դիրքերեն թոռուցիկները լուր բերին, որ Աքաբայի կողմեն գեներերու ձայներ կլսվին: Պարզ է, որ կոիվ կար՝ թուրքերը ծուղակի մեջ էին ձգած

ֆրանսիացիներուն: Ժամ մը վերջը ահագին խուժան թուրք չեթեհներ Հայեպի ճամփայեն կմտունային քաղաքին՝ սվիններու ծայրը անցուցած ֆրանսիացի զինվորներուն գլուխները, քանի որ ֆրանսիացիները՝ հինգ հարյուրից ավելի զինվորներ, ձիավոր ժանդարմներով առաջնորդվում էին և Աքաբայեն անդին՝ Օապաքեի ձորի մեջ խույս տված էին: Նախապես դիրք բռնած թուրքերը անակնկալի բերած էին ֆրանսիացի զինվորներուն և կոտորած: Պաշարվող ֆրանսիացի զինվորները կոված էին մինչև արյան վերջին կաթիլը և ինկած: Այդ կռվի մեջ հերոսաբար ընկած էին նաև ուրֆացի համալսարանական Հովհաննես Չալյանը և Արմենակ Աբաջյանը:

Իսկ ամերիկուհիներուն ներկայությունը այդ օրերում Ուրֆայի մեջ օրհնություն մըն էր: Ամերիկյան օգնությունը շարունակվեց մինչև 1922 թիվը: Նրանք բացեցին գործարաններ՝ տղամարդկանց համար, իսկ կիներու համար՝ ձեռագործի արհեստանոցներ, որ աշխատեն, իրենց ապրուստը հանեն: Ուրֆայի որբերուն ալ տեղափոխեցին Սուրիա, Լիբանան:

Ֆրանսիացիին երթալեն վերջ ցորեն ցանեցինք, բայց մորեկը եկավ, ցորենը կերավ: Մի օր հայրս քաղաք գնաց, մի ծանոթի հետ խոսելու ժամանակ ասել է. «Այս տարի մեր արտերը թոփ նետեց, մեր ունեցածը կորավ»: Խանութին մեջը մի թրքացած հայ պառկած կըլլա, կլսե, կերթա կառավարությանը լուր կուտա, թե. «Հակոբ աղան ըսավ, թե ֆրանսացին թոփերով եկած է Սուրուն, որ Ուրֆան խփե»: Աս սուտ վկայությունը տվին, հորս բռնեցին, բանտը դրին, որպես քաղաքական բանտարկյալ:

Մենք՝ երկու եղբայր, մեզ պահեցինք, բանտի մեջ ալ հորս պահեցինք, որ չտկարանա: Վեց ամիս հետո Տիգրանակերտ դրկեցին, որ դատը էնտեղ ըլլա:

Եղբայրս մարդ տեսավ, դատախազին դիմեց: Եղբորս բերնեն Մուստաֆա Քեմալին դիմում դրկվեց, որ մեր հորը ազատեն: Բայց հայրս երեք ամիս բանտը նստավ: Քանի մը ամիս վերջ Հաջամի փաշան Մուստաֆա Քեմալի խորհուրդով եկավ մեր Կամուրջ գյուղը: Հաջամի փաշան ըսավ ժողովուրդին՝ «Ձեր հողերը մեզի տվեք»: Հայերը չհամաձայնվան: Մուստաֆա Քեմալը հրաման տվավ, որ իսլամի գտնված տեղը ուրիշ ոչ մեկը իրավունք չունի: Սկսեցին մեզ նեղություն տալ, ծեծել: Ստիպված յոթ ընտանիքով դուրս եկանք, հասանք Ջարաբլուս: Այնտեղ մեր անասունները ծախեցինք: 1925 թվին կառքով Դեր Ջոր գնացինք, հորաքրոջս տղաները իրենց ընտանիքով էնտեղ էին ապրում: Սկսանք պարտիզպանություն ընել արաբներուն մեջ: Հետո Թըլըսում գացինք, սկսանք պատ շարել, քյարփինջ կտրել: Եղբայրս մալարիա բռնվեց ու գնաց Ռաքքա, քանի որ քեռիներս հոն կբնակվեին: Հետո Դեր Ջոր գնացինք: Ֆրանսիական զինվոր դարձանք ես ու եղբայրս, գացինք Դեր Ջոր աշխատեցինք:

1931 թ. հայոց վարդապետները գնացին աքսորավայրը, հայերուն ոսկորները հավաքեցին: Դեր Ջորի մեջ հողամաս առին, ոսկորներուն վրա հիմք դնելով օձեցին, եկեղեցին պատեցինք: Այդ տարի Դուլբենկյանին կինը մեռած էր, անոր անունով Մարիամ Աստվածածին կոչվեցավ:

ԽՈՐԵՆ ԱԲԼԱՊՈՒՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1893 Թ., ԵԴԵՍԻԱ)

Ես տասնվեց տարեկան էի, երբ Դեր Զոր էլանք: Մեզ բերեցին Պըսերու: Ադ Դեր Զորեն ութ ժամ հեռու էր: Անտեղ տախտակից քյոփրի կար, տակեն Խաբուր գետը կանցներ: Մենք երկու ջարդ տեսանք՝ մեկը 1915-ին էր, մեկն ալ 1921-ին: 1915-ին նորեն գերմանացին էր մեղավորը, ան էր կազմակերպողը: Աքսուրի ժամանակ գերմանացիները ճերմակ հաց կուտեին, հացին փորը կնետեին: Տեսան, որ մենք սոված ենք, էդ հացին փորերը սկսան ոռներուն քսել, հետո նետել, որ մենք չուտենք: Կհիշեմ Խաբուր գետի վրա երկու կիլոմետրի չափ տեղ հայ ջահելներուն տկլոր դիակները լողում էին Պըսերուից մինչև Օըղադի: Օըղադի ըսված տեղը հավաքված էին մոտ յոթանասունհինգ հազար հայ՝ մանր, մեծ, աղջիկ, կնիկ: Վայրի թուրք ժանդարմները շրջապատած էին մեզ: Մեր ընտանիքեն տասներկու հոգու խփեցին, մեռցուցին: Անա-բաբա գյուղի էր: Դեր Զորը հայերու դասաբխանեն էր: Որ հայը որ Դեր Զորին կողմը ընկավ՝ կորավ գնաց, որը ընկավ Դամասկոսի կողմը՝ ազատվավ: Չեչենները մեր հայ ժողովրդին տանում էին, ջարդում, փշրում, ոսկիները առնում...

Օր մը ժանդարմները էկան հորս տարին արաբ Մըսլըտ փաշային մոտը: Փաշան տեսավ, որ հայրս լավ արաբերեն է խոսում, հարցրեց. - Դու հա՞յ ես:

- Բնիկ Ուրֆայի Կամուրջ գյուղեն եմ:
- Արի՛ դու մի՛ երթա, քու տղերքով մնացեք հոս, ես հող կուտամ կցանեք:

Հայրս ըսավ. - Չէ՛, ես իմ ազգի հետ պիտի երթամ: Մինչև Մուսուլ մեզ կանող չեղավ, բայց սովից կտորովեցինք: Մեզ բոլորիս տանում պտտեցնում էին: Հետո նորեն բերում էին նույն տեղը, որ ժողովուրդը հոգանի:

Մուսուլի շրջապատում ասորիների գյուղեր կային, մենք՝ ուրֆացիներս, չորս տարի հոն մնացինք: Հետո եկան ֆրանսիացին, անգլիացին մտան, 1918 թվին գերմանն ու թուրքը պարտվեցին: Մեզ լցրին տավարնի վագոնը, ասին՝ ամեն մարդ թող էրթա իր երկիրը: Գացինք, որ նույն թուրքերն են հոն: Մայրս չուզեց ներս մտնալ, հետո չեչեններին հանեցինք, մտանք մեր

տուններն ներս: Տեսանք, որ չեչենները գեյթունի ծառերը կտրատում էին, որ հայերուն վնաս ըլլա: Պապաս գնաց քաղաքի մեծի մոտ: Ան հարցրեց հորս. - Հա՛, Հակոբ աղա, ի՞նչ կա գյուղեն:

- Ի՞նչ կա, չեչենները կտրատում են գեյթունի ծառերը:

Մարդը նստավ նամակ մը գրեց, տվավ ինձ: Տարի տվի չեչեններուն: Նամակին մեջը գրված էր. «Հայերուն ձեռք չտալ»:

Մի օր մի թուրք էկավ հորս ըսավ. - Քո գեյթունի բաղերը ինձ պիտի տաս, թե չէ՝ գլուխդ կուտեմ:

Մեկ էլ էկան, թե Աթաթյուրքի հրամանն է, հորս պիտի տանին, որ կախեն:

Ես արդեն մեծացել էի, մեր այգին ծախեցի, որ պապայիս ազատեմ:

Դատախազի մոտ գնացի: Դատախազը էլավ դուռը բացեց, հարցուց. - Դու ո՞վ ես:

- Ես Աբուլբուտի տղան եմ, - ըսի:
- Չըլի՞ Հակոբի տղան ես:
- Հա՛:

Դու մի ասա, նա էլ հորս ծանոթն էր:

Սկսա պատմել, որ հայրս Դիարբեքիի բանտն է:

Մարդը հանեց, ոսկիներ տվեց, ըսավ. - Գնա՛, աս դրամով ինձ ծախել ես, ետ վերցրու: Պապադ ժամանակին մեզի շա՛տ լավություններ ըրած է: Ես քու բերնեղ նամակ մը կգրեմ Մուստաֆա Քեմալ փաշային. - Նամակը ինձ կարդաց: Հետո շտապ դրկեց:

Աթաթյուրքը Անկարայեն հեռախոս կբանա Տիգրանակերտ, կքսե.

- Աբուլբուտ Աբոջին ազատեք տուն ուղարկեք: Բանտապահները կքսեն. - Աբուլբու՛տ Աբոջ, գնա՛, Աթաթյուրքին աղոթե, որ քեզ ազատեց:

Հորս կազատեն:

Հետո 1921 թ. Աջեմի փաշան եկավ Սաուտի Արաբստանեն: Աթաթյուրքը ասեց. «Թուրքին գտնված տեղը, ուրիշ ազգ գտնվելու իրավունք չկա»: Հետո եկան մեզ Սուրիա քսորեցին, քանի որ Բեյրութն ու Սուրիան ֆրանսիացոց ձեռքին էր, իսկ Եգիպտոսը՝ անգլիացու:

ՆՎԱՐԴ ՊԵՏՐՈՍԻ ԱԲԼԱՊՈՒՏՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1903 Թ., ԵԴԵՍԻԱ)

Ծնվել եմ 1903 թ. Ուրֆայի մեջ: Մայրս ալ Ուրֆա ծնած է և տասը տարեկանին զրկված է հորից ու մորից: Իրենց ընտանիքը վեց հոգուց բաղկացած է եղել և մնացել են չորսը՝ երեք աղջիկ, մեկ տղա: Հայրը՝ Թադևոսյան Մկրտիչը, դասատու, կրթչալ մարդ էր: Երբ Մկրտիչը կմեռնի, հարազատները նրա երեխաներին կվերցնեն կպահեն: Մեծ աղջկա անունը Լուսյա էր,

իսկ մյուսը՝ Խանում, որը հետո իմ մայրը պիտի լիներ, և մյուս քույրը՝ Եղսա, եղբայրը՝ Կարապետ, որին հորեղբայրը կտոնի, իր զավակներին հետ կտանի Ամերիկա: Խանումը կմնա քեռու մոտ: Քեռին կառավարական պաշտոնյա էր: Եղսային միսս Եփփե Մայրիկը*

* Իմա՛ Կարեն Եփփե դանիացի միսսոներուհին:

իբր աղջիկ պահած է: Երբ նա դպրոցը կավարտե, նրան կդրկե Այնթապ՝ կրթությունը շարունակելու: Եփսե Մայրիկը նրան կամուսնացնի մի լավ երիտասարդի հետ, նրա օժիտն էլ բերել կուտա Գերմանիայեն:

1915 թ. Խանումը տասներկու տարեկան կըլլա, կնշանեն մի երիտասարդի հետ, յոթը տարի նշանված կմնա. բայց փեսացուին չի տեսնար, միայն տաղավարներին կուզան, նվերներ կբերեն:

Մայրս կպատմեր. «Մեծ Ջատիկ էր: Քեռիս աղջիկները եկան, որ միասին եկեղեցի երթանք, քնեկիննս հիվանդ էր, իրենց հետ գնացի: Երբ եկեղեցիին մոտեցանք, մեզմե առաջ երեք երիտասարդ կերթային: Քեռուս աղջիկները սկսան խնդալ: Հարցուցի. թե՛ ինչու՞ կխնդաք. ըսին՝ չիմացար, քու նշանածդ է. տե՛ս: Երբ եկեղեցի մտանք՝ մտածեցի՝ ասի՞ ինձի հարսնար գտած են: Տուն եկանք, տեսանք, որ խնամիներուն կողմե սինի-նվերներ բերած են: Ըսին՝ իրիկունը խնամիները պիտի գան: Ինչքան զարդեր որ բերած էին, վրայես հանեցի, ըսի՝ «Ես աղ տղային չեմ ուզեր»»:

Խանումին՝ մորս, կդրկեն ծանոթի տուն, նրան կամուսնացնեն Պետրոս Քելեջյանի հետ: Հայրս փոքր ժամանակ Երուսաղեմ գացած է և անոր մղղսի կըսեին:

1900 թ. նորից թուրքերուն և հայերուն միջև կռիվ եղած էր, թուրքերու թաղին մեջ ապրող հայերը փախած էին հայոց թաղը: Իրենց ուսելիքի պաշարը վերջացած կըլլա, և Պետրոսին տատիս կըսե՝ գնա մեր տունեն ուսելիք բեր: Հայրս կգնա, թուրքերը կառնեն, զինքը կացինով վզին կզարնեն ու կփախչին: Տատիկս կըտեսնա, որ իր տղան ուշացավ, կերթա կտեսնա անոր արյուններուն մեջը, կբերե, բժիշկ կկանչե, կկարեն, կլավանա: Մորս հետ կամուսնանա: Հայտնի վաճառական կդառնա. էշ, ձի, բուրդ և յուղ կծախե:

1915 թ. մեր ընտանիքը բաղկացած էր՝ հայրս, մայրս, երկու տղա, մի աղջիկ, որ ես ալ եղա 1903 թ: Մենք շատ երջանիկ էինք ապրում:

1914 թ. հորեղբորս թուրքական բանակ տարին: Հորս բանտարկեցին: չորս հարյուր կարմիր ոսկի տվինք, ազատեցինք: Հորս դրամը վերջացավ: Քաղաքի կացությունը օրեցօր վատացավ: Դպրոցները փակեցին: Խանութները թալանվեցին: Տղամարդկանց բանտերը լեցուցին: Քանի մը օր ետքը կախաղան հանեցին: Ամեն տունեն երիտասարդ մը տարին, մոտ չորս հարյուր հոգի՝ ճամփա շինելու համար, տարին, բայց սպանեցին: Անգեղն ու անպաշտպան տուններու վրա կհարձակեին. ինչ որ կարող էին՝ կթալանեին, մեծից փոքր դանակի կքաշեին: Հորերը լցված էին դիակներով: Տղամարդ չէր մնացեր, կիները ևս սկսան կովի: Գերմանացիները թնդանոթներ բերին, սկսան հայ թաղը ոմբակոծել՝ ցերեկ և գիշեր: Օուտով հրաման եկավ, որ հայերի մնացածներին արքայի թաղը բռնել: Մենք գետնափոր նկուղ ունեինք, որտեղ ուսելիք էինք պահում: Եղբայրս մնաց հորս հետ նկուղի մեջ:

Ադ ժամանակ ես ինը տարեկան էի, քույրս՝ Ազնիվը, տասնմեկ տարեկան էր: Ու՞ր պիտի գնանք, չըգիտեմք: Ես կուլամ: Մայրս տեսնելով, որ ես ձայնս չեմ կտրեր, մազերուս ժապավեն մը կապված էր, քանդեց, վզիս կապեց, սկսավ ինձի խեղդել: Թուրք զինվորները

իմ լացիս վրա եկան, մտան մեր բակը: Նկուղը մտան, հորս, եղբորս և մյուս տասը տղամարդկանց գտան, տանջամահ արեցին: Մեզ քշեցին: Լաց, կոծ, ողբ, արտասուք. կարծես Աստված խոովել էր: Աքսոր են տանում: Ջյուն, ցուրտ, բորիկ, անոթի, վրանիս հագուստ չիկա: Մեր շորերը, ոսկեղենները, փողերը, ամեն ինչ թալանել, տարել են: Օտտ օրեր քայլեցինք: Քրոջս ոտքերը ուռեցին. կուլա, չի կրնար քալել: Մորաքրոջս չափահաս աղջիկը փախցրեցին, տարան: Եղբայրս յոթ տարեկան էր, մտրակի հարվածից մեռավ: Հասանք Դեր Ջորի մոտի գյուղերը: Այդտեղի գթասիրտ արարները մեզի ջուր և ուտելիք բերին: Դրամ ունեցողը՝ գնեց: Ջինվորները երբ կտեսնային՝ ով դրամ ունի, ձեռքեն կառնեին. կծեծեին, կսպաննեին: Երեխաներին առնում անտուժ էին կրակի մեջ. «Հայի լակոտ չպիտի թողնենք» կպոռային: Մամաս հիվանդացավ տիֆով: Մի արաբ կնիկ մոտեցավ մորս, ըսավ, որ ինձ ու քրոջս տանի իր տունը: Մամաս թուղթի մը վրա գրեց էդ կնիկի անունը, որ եթե վերադառնա, ետ առնե: Աքսորականները կըհասնին Մուրադ գետի ափը: Օրեցօր կպակսին քարավանները: Մեկ կողմից թիֆ ու խոլերա, մյուս կողմից՝ մահվան վախ: Չափահաս աղջիկները իրենց գետը կընետեին, որ թուրքի բաժին չդառնան: Մուրադ գետը շատ հայ տարավ:

Երեք օր կմնան Մուրադի ափին: Բազմության սիրտը դող կելլար, որ իրենց պիտի սպաննեն:

1915 թ. անմոռանալի պատմությունը դարեր անցնի՝ պիտի հիշվի, բայց որ կհիշեն լսածներս և տեսածներս, թշնամիս ալ չտեսնե, ինչ որ հայերուն գլխովը անցավ:

Արաբները հայերուն կուզեին օգնել՝ ճաշ կեփեին, կբերեին, որ ուտենք: Թուրք զինվորները կտեսնեին ուսելիքը, կառնեին ավագի վրա կթափեին, ոտքով կըկոխկոտեին ու կըսեին. «Հիմա կերե՛ք», բայց ժողովուրդը անոթի էր, վրա կթափվեին և կուտեին: Հայերուն մեջեն ան, որ կրնար աշխատիլ, Դեր Ջոր գնաց, սպասուհի մտավ, որ գոնե չոր հաց մը ուտել կրնա, ուրիշներուն կնություն տարին: Մորս ալ կտանին, հարուստի մը տունը որպես ծառա, մյուս կողմեն մուսուլմանները կկանչեն՝ թե որո՞ւ տունը, որ հայ կին կամ աղջիկ կա, նրանց տունը պիտի վառենք, բայց արաբները շատ հայեր ազատեցին: Մայրս այդ հարուստ տիրոջը կըսե, որ իր Ազնիվ անունով աղջիկը այդինչ գյուղը, այդինչ արաբ կնոջ տունն է: Էդ հարուստ մարդը կերթա, քրոջս կբերե: Քույրս կուզա, մորս կպատմե, որ այդ կինը, որ իրեն տարել է իր տունը, հագուստները հանել է. մարմինը յուղով տրորել է ու նստեցրել արևին. դրա համար էլ սկսել է հազալ. ան թոքերի բորբոքում կըլլա ու կմեռնի: Մայրս կմնա էդ հարուստ մարդու տանը: Էդ տանտերը Ուրֆայի հիվանդանոց նամակ կգրե և կիմանա, որ հորեղբայրս զինվորության գացած է, մորաքույրս և աղջիկը հիվանդանոցը կաշխատին: Մայրս ալ ինձ խեղդած է ու թողած, քանի որ իրեն արքայի կտանին: Այդ ճամփով մահմեդական զինվորական մը կանցնի, ինձ կտեսնա, որ գետինը ձգված եմ, վիզես ժապավենը կքանդե, կտանի հիվանդանոց, կըսե. «Սա իմ երեխան է, բուժեցե՛ք»: Ես կլավանամ: Ան կոնակին առած՝ իրեն

տունը կտանի: Այ մարդը կամուսնանա, բայց զավակ չունենար, անոր համար մենակ կապրեր, թափառական վիճակի մեջ, ինձ էլ հետը կամ ձիու կոնակիին, անտուն, անտեր կպտըտեր: Ան զիս այնքան կսիրեր, իր թևերուն վրա կպահեր: Մի օր երկու զինված զինվոր եկան հարցուցին, թե՛ պապադ ու՞ր է: Ես ալ տարի, կորեկի արտին մեջը՝ ցույց տվի: Նրան առին, տարին: Դու մի ասա՛՛նա թաքնվել էր, որ բանակ չզնա: Ես մնացի մենակ: Աստված իմ տերը, անթի, ծարավ, մի տեղաշոր չկա, որ քնեմ: Բայց ադ հայրս նորից փախեր էր, մեկ օր վերջը եկավ, ինձ գտավ: Համբուրեց ինձ, ասաց. - Դուն ինձ ծախեցիր, որ զիս տարին:

Այդ գիշեր նա ուղտ վարձեց, և քաղաք եկանք: Հոն մեր ծանոթը ինձ տեսավ: Դու մի ըսեր՝ ան հող է մնացեր, չի ուզեցեր թուրքեն լակոտ ունենա, զնացել է հիվանդանոց, որ մի ճար ընեն: Հոն կհանդիպի իմ մորաքրոջը: Կպատմե իմ մասին: Մորաքույրս ու էդ կինը լեբլեբի, շաքար առած եկան ինձ տեսնելու:

Գիշերը, երբ հայրացուս եկավ, ես պատմեցի: Նա մտածեց, որ ադ կիները հայ կըլլան, ինձ վերցրեց ձիու վրա, տարավ Սուրուն: Հոն երեխաները ինձ «գալվուր» կըսեին, չէին ձգեր, որ իրենց հետ խաղամ: Էդտեղ մի տատիկ կար, նա ինձ հոգ կտաներ:

Մայրս Դեր Զորեն Ուրֆա՛՛ հորեղբորս Ամակ կգրե, թե եթե Նվարդը գտնես՝ ինձի կբերես: Հորեղբայրս կսկսի ինձ փնտրել:

1917-ին անգլիացիները Թուրքիա կուզան՝ որբերը հավաքելու թուրքերու, քյուրդերու և արաբներու մեջեն: Ամեն գերդաստանեն մարդիկ կային ադ վիճակի մեջ: Հորեղբայրս անգլիացիներուն կոհմե և կսկսին ինձ փնտրել: Գալով Սուրուն՝ լուր կտարածվի, որ գալվուրներուն կհավաքեն:

Հայրս շուկայից եկավ, մեր դրացիին հետ քյուրդերեն սկսավ խոսիլ, ես հասկացա, որ որբերը կհավաքեն: Ինձի լոգոցուցին, մեր պատկելիք խսիրի մեջը փաթեցին, դեպի պատը կայնեցուցին, թե՛ մարդու ձայն լսես, դուն ձայն չհանես, քանի որ զինվորները ամեն տուն կպտըտին, երեխաները կտանին, որ մորթեն:

Ես ալ անձայն կկենամ: Լսեցի, որ մեր տան մեջ զինվորներու ձայներ կուզան: Հորեղբայրս կըսե, թե՛ այստեղ է: Զինվորները կըսեն, թե՛ տեսանք, տանը մեջը մի բան չկար: Դուրս կելլեն, նորից կդառնան, զինվորը խսիրին ծայրեն կբռնե, զետին կձգե: Մեջեն ես կելլեմ, հորեղբորս կտեսնեմ, վիզին կփաթաթվիմ: Աչքերես արցունքները կվազեն: Հորեղբայրս ինձի համբուրելով՝ իր շալակը առավ, զիս Հայեպ տարավ:

Մայրիկս լսած էր իմ ողջ ըլլալս: Այդ ժամանակ հրաման կելլա, որ գաղթականները իրենց տեղերը երթան: Մայրս Հայեպ կուզա, քեռիին աղջիկներուն մոտ կմնա: Հորեղբայրս ձեռքից բռնած՝ շոգեկառքից իջանք, կառք նստանք: Սանդուղքներեն վեր ելանք, դուռը ծեծեցինք, ներս մտանք: Մի խումբ կիներ նստած, բոլորը սև հագած էին, ոտքից գլուխը: Ես շվարած կայնամ էի: Հորեղբայրս ըսավ. «Նայի՛ր, թե ո՞րն է մայրդ»:

Մի պահ ես լուռ նայեցի: Մայրս թևերը բաց արեց, գրկեց և համբուրեց, աչքերեն արցունքները թափվեցան երեսներուս վրա: Այդտեղ նստած կիները սկը-

սան լալ: Բոլորն ալ իրենց զավակները, ամուսինները, իրենց հարազատները կորսնցուցած էին, ոչ մեկը մխիթարություն չուներ:

Մորեղբայրս սափրիչ բերավ, մազերս խուզեցին, ոչլուտ հագուստներս հանեցին: Ես հայր Աբրահամու գիրկը ինկա: Հայերեն խոսիլը մոռացած էի: Մայրիկըս տղու հագուստ հագցուց, նկարվեցինք: Ուրախ էի, մաքուր հագնված, համով ճաշեր, փափուկ անկողին: Զմեռը գնաց, եկավ գարունը, հետո՝ ամառ, ինձի դպրոց դրին, հայերեն սկսա խոսիլ: Մայրիկս ուզեց Ուրֆա երթալ:

1918-ին, երբ անգլիացիները մեր քաղաքը մըտան, որբերուն հավաքեցին, ծնողներուն վերադարձրին, նորից ընտանիքներ կազմվեցին: Նորից ավերակ բույները սկսան շինել ու մեջը բնակիլ: Մորս հետ մենք Սուրուն գացինք: Այնտեղ ծանոթ հայրենակից գտնելով՝ մի քանի օր այդտեղ մնացինք: Նրանք երկու չափահաս տղաներ ունեին, իմ ձեռքես բռնելով՝ շուկա տարին: Հոն թուրք հորս հանդիպեցի: Հայրացուս ինձ գրկեց, սկսավ համբուրել ու լալ: Սկսավ գրպաններս չոր պտուղներ լեցնել: Ան ըսավ ադ երկու տղաներուն. - Զիս աղջկանս մորը քովը տարեք, երկու խոսք ունիմ ըսելու:

Եկանք տուն: Թուրք հայրացուս մայրիկիս կանչեց, դռան ետևից սկսավ թուրքերենով խոսիլ մորս հետ. - Դուն Աստուծոմեն չվախցա՞ր, խեղդած, ձգած էիր աս աղջկան, ես տարի հիվանդանոց, խնամեցի, ամեն ինչ ձգած՝ զինքը կպահեի: Թող, աս ալ ինձի խնայիր:

Մայրիկս ըսավ. - Ընողին՝ չմնար. մի մեծ ընտանիքեն երկուսով մնացեր ենք:

Թուրք հայրացուս նորից համբուրեց ինձ ու բաժնըվեցանք:

Ուրֆա գացինք, մորս քեռիենց տունը թուրքի թաղում էր: Երկու լավ տուներ ունեին: Քեռուն տղան բանակեն եկեր էր, քույրն ալ արաբներուն մեջեն գտեր, բերեր էին: Էդ լավ տան դռները, պատուհանները բռշաները հանած, վառած էին: Ծատերը արաբներուն քովեն կգտնվեին, կուզային՝ նոր կյանք սկսելու: Մայրս սևեր հագած՝ քահանայով պսակվեցավ: Ես ապշած կնայեի, կզարմանայի, թե ինչու մայրս կուլա: Ինքնիրենս կըսեի. «Երևի միտքը ինկած է հայրս, իր հին տունտեղը, զավակները, երևի նոր բույն կուզե շինել»: Բայց մայրիկիս արցունքները չեն կտրեր: Ան չէր ուզեր մխիթարվիլ: Մեկը չեղած ժամանակը ինձի կուրծքին կսեղմեր ու կըսեր. «Ես քեզ համար նորեն մարդ առա: Եթե աշխատանք երթայի, դուն որո՞ք քովը պիտի մնայիր»:

Մայրիկս ամուսնանալեն վերջը Հայեպ գնաց, մեզի հագնելիք, տունին պետքացու բաներ առավ, բերավ: Ես մենակս կխաղայի: Ինձ շուկա կտանեին, հորեղբայրս պղնձագործ էր, ինձ իր հետը խանութ կտաներ, իրիկունը տուն կբերեր:

1918 թ. ֆրանսիական պատերազմը սկսավ: Բոլոր մարդիկ, ահաբեկված, իրենց տունները թողած, հայրց թաղը հավաքվեցան, որը կենտրոնն էր: Դիրք բռնեցին ու սկսան կովիլ: Զմեռ էր, ցուրտ էր: Մարդիկ չէին դիմանում անոթությամբ: Խանութները փակ էին: Ժողովուրդը սկսավ ձիու, էջի միս ուտել:

1919թ. ֆրանսիացիները հանձնվեցան: Թուրքերը նրանց քաղաքից դուրս հանեցին. չորս հարյուր ֆրանսիացի զինվոր Ծապաքա լեռը հանեցին, սպանեցին. իրենց հազարապետին զլուխը՝ երկաթե ձողի վրա անցուցած, բերին քաղաքի մեջ պտղտուցուցին: Աչքովս տեսա այդ ցավալի դեպքերը: Հայերուն մեջ վախ մը ինկավ: Ֆրանսիացիները երթալեն մեկ օր վերջը հավաքվեցան, որ ֆրանսիական դրոշակը իջեցնեն. ադ իջեցնողը իր կյանքին վերջ տվավ:

Հայրս պարենավորման հանձնախմբի ատենապետն էր: Միշտ է. կոիվը խաղաղվեց, բայց ժողովուրդի սիրտը վախ ինկած էր: Որ որ կուզեին հայերը դպրոց բանալ, թուրքերը կուզային, գոցել կուտային: Կաթոլիկներուն բակը դպրոց գնացի, ո՛չ նստարան կար, ո՛չ սեղան, եկան գոցեցին: Դացինք որբանոցի բակը՝ հոն ալ գոցեցին: Դացինք հայոց եկեղեցիին բակը՝ նորից եկան գոցեցին:

Կոիվեն քանի մը ամիս վերջը Հայկանուշ քույրս եկավ, շատ ուրախացա, որ իրեն հետ պիտի խաղանք: Հորեղբորս կինը տղա մը ունեցավ: Մենք և անոնք մեկ բակի մեջ կապրեինք: Մայրս գիտակից կին էր, հորեղբորս տղան միշտ հիվանդ կըլլար: Մի օր հորեղբայրս ըսավ հորս. - Ես պիտի երթամ Հալեպ: Այստեղ մեզի հաց չմնաց:

Հավաքվեցան քանի մը ընտանիք ու գացին քաղաքից: Թուրքերը կուզեին, որ մենք նորեն տուն-տեղ թողնենք, երթանք, որ իրենք գան, մտնան մեջը: Եղբայր մըն ալ ունեցա, բայց ան կապույտ հագ եղավ, մեռավ: Մայրս կամուրջ գլուղը մորաքրոջ տղա ուներ և քույր: Բույրը ամուսնացած էր, մեզ առավ, հոն տարավ: Կամուրջը շատ մաքուր օդ ուներ: Ջուրը՝ անուշ, պարտեզներով հարուստ, մրգի ծառերով զարդարված:

1920-ին մեր վիճակը բավական լավացավ: Թուրք մուրացկաններ կուզային մեր դուռը, մայրս անոնց հաց, ճաշ, հագուստ կուտար:

Ես կըսեի. - Հայու տոր:

- Թող ուտեն, թող հագնին, զավակս, հայու ալ կուտամ: Աստված բոլորին հավասար ստեղծեց, - կըսեր մայրս: Ան շատ խիղճով կին էր, կսիրեր աղքատներուն օգնել:

Դեր Ջորեն ազատված մորաքույրս և իր աղջիկը հիվանդանոցը կաշխատեին. երբ հայությունը շատցավ քաղաքին մեջը, անոնք հայոց թաղին մեջը փոքր տուն մը վարձեցին, հոն կմնային: Ադ ժամանակ միսս Կարեն Եփփե մայրիկը որբակարիներուն գործ կուտար, որ տունը աշխատին:

Միսս Կարեն Եփփեն դանեմարքայից մի աղջիկ էր: Ան շատ անձնագոհ էր: Հայ որբերը ինքը կխնամեր: Աքսորեն դարձած հայ կիներուն ձեռագործի գործարան բացեց, գորգի գործարան բացեց, որ աշխատին, իրենց ապրուստը հոգան: Երբ Հալեպ գացինք, ես ալ գացի իր ձեռագործի տունը: Մորաքույրս և իր աղջիկը մոմի լույսի տակը ձեռագործ կընեին, մամաս ալ պետք եղածը կըներ: Մորաքույրս աղջիկը նշանեց ու Թաքքա գացին:

1921 թվին քաղաքի կացությունը օրեցօր կվատանար: Դպրոցները կզոցվեին: Թուրքերու միմարեն-

րեն հայոց թաղը ափի պես կերևար: Խեղճ հայեր, հին ցավերը չմոռցած՝ նոր ցավեր վրա կհասնեին: Ամեն ընտանիքեն մեկ-երկու հոգի մնացած էր. գոնե նրանց պահպանել էր պետք:

Հայրս որպես պաշտոնյա կխոսեր քաղաքի կառավարիչի հետ, կըսեր. - Ձեր խուլիզանները զսպեցեք, ժողովուրդը շուկա չի կրնար իջնել. ասոր վերջը ի՞նչ պիտի ըլլա:

Քաղաքի կառավարիչը կըսե. - Բարեկամս, լավ կըսես: Ձեզ հետ անհնար է ապրել, մենք մեր ժողովուրդը չենք կրնար զսպել, ձեզ մի ամիս ժամանակ, առ քու հայերդ, քաղաքից դուրս ելիր:

Հայրս որ տուն եկավ, գույնը նետած էր: Եղբուրությունը պատմեց: Մենք սկսանք լալ, քանի որ ձմեռ է, տուները պաշարով լեցուն են, ձյունը գետիկը լցված: Մենք թուրքի թաղը կմնայինք, գաղտնի փողոց ելնելու դուռ ունեինք: Մի թուրք գաղտնի դռնեն ներս կմտնե, հորս մի թուղթ կուտա: Հայրս կկարդա՝ քսան հոգու անուններ՝ առաջինը իրենն է, մյուսները հայուստ մարդկանց անուններ, որ պիտի սպանեն բոլորին: Հայրս բոլորին կազմակերպեց, որ առավոտ շուտ քյուրդի և արաբի շորերով փախչին:

Առավոտ լսեցինք, որ Գարեգին Թուրքնյանին սպաններ են: Ան դեղագործ էր: Այլևս անհնար էր մընալը: Ջորիներ, ձիեր վարձեցինք, վեշերը բարձանք, ելանք ճամփա: Եկանք հասանք Դեր Ջոր մաղարա, այնտեղ քարավանը կանգ առավ: Գետիկները կտեսնենք մարդկանց գանգեր ու ոսկորներ: Մեզ ուղեկցող զինվորները կուզեին, որ հոն գիշերենք, բայց ժողովուրդը սկսավ վախնալ, ըսին՝ մենք այստեղ չենք մնա. այստեղ էր, որ չորս հարյուր ֆրանսիացի սպանեցին թուրքերը: Հայրս պետի զլուխը Ուրֆայի թաղերը պտղտուցուցին: Հայրս խնդրեց զինվորներուն, որ գոնե Սուրուն երթանք: Ժամփան շարունակեցինք Սուրուն հասանք: Քաղաքի պետը, որ լսեց հայրս եկած է, եկավ, որ մեզի իր տունը տանի, բայց հայրս մերժեց, ըսավ՝ ժողովուրդըս ուր որ մնա, ես ալ հոն: Քաղաքապետը հրամայեց բոլոր խաները դատարկել, ժողովուրդը տեղավորել: Երկու օր անձրև եկավ: Երեք օր մնացինք: Մեզ համար առանձին կերակուր կուզար տունից: Քաղաքապետը մեզ հետ կուտեր: Ան շատ հայասեր էր, կափսուսար, հայուն վիճակը տեսնելով՝ կըսեր՝ պատճառ եղողին չմնար:

Երեք օր վերջը պատրաստ էինք. կարավանը շարժեցավ: Քաղաքապետը ձի նստած մեզ հետ եկավ մինչև Արաբիայի սահմանը: Համբուրվելով բաժանվեց: Հայրս մեզ թողուց, գնաց Ուրապուս, որ ժողովրդին համար միջամտե, ամեն մարդու համար կես տոմս վերցնե: Մենք վրաններուն տակն էինք: Գիշեր-ցերեկ անձրև կուզար: Մենք հինգ ընտանիք ելանք ձիերով, եկանք Եփրատի եզրքը, որ նավակներ նստինք, Մըրապուս՝ հորս մոտ երթանք: Եփրատի ջուրը բարձրացեր էր: Ադ գիշեր էլտեղ մնացինք: Ֆրանսացիին գորքը այդտեղ էր: Ջինվորներու օգնությամբ վեշերը նավակը լեցուցինք, Մրապուս եկանք: Մի ժամ վերջը հայրըս եկավ, մի տուն տված էին, գացինք մեջը մտանք: Տասը օր մնացինք: Երկրորդ քարավանն ալ եկավ,

տոմսակները կտրեցին, և Հայեայ եկանք: Հորեղբայրս ընտանիքով Հայեայ կմնար, եկած էր կայարան, մեզ կառքին մեջ դնելով՝ տուն բերեց: Ներս մտանք, հորեղբորս կինը սև հագած էր, իմացանք, որ քսանվեց տարեկան եղբայրը մահացել է: Ան մորս ալ քեռուն տղան էր, անոնց տանը մեծացել էր: Մի քանի շաբաթ հետո մենք առանձին տուն գտանք: Մեր տան մոտը բողոքականաց դպրոց կար, հինգ-վեց տարի հոն սորվեցա:

1931-ին ինձի հարս տարին Դեր Զոր: Արդեն Վազգեն վարդապետը և քահանաները Դեր Զորի մեջ եկեղեցի պիտի շինեին, հայոց ոսկորները պիտի հավաքեին, հիմքը օրհնեին: Մեր ալ պսակը հոն եղավ, բայց մերոնք շատ վատ պայմանների մեջ կապրեին:

Գետինը ձգված էր մի հատ կարպետ, մի ձեռք յաթախ: Մեր տնից Ս. գիրքը ուզեցի, որ կարդալով մխիթարվիմ:

Հետո փոխադրվեցինք Մահարա: Հետո Հայեայ եկանք: 1943-ին Արաբ Փունար փոխադրվեցինք, հետո՝ Հայեայ, հետո՝ Ծրապլուս, հետո ալ եկանք Հայաստան: Ըստ ու շատ դժվարություններով գյուղից Երևան փոխադրվանք: Հետերնիս ինչ բերել էինք, մեզ ստիպեցին ծովը թափել: Տուն չկա, փող չկա, աշխատանք չկա, հաց չկա: Քարտային սխտեմ էր: Գիշերով հերթի էինք գնում, որ հաց առնեինք: Հողամաս տվին մեզ, Արաբկիրի Բանջարանոց թաղամասում տուն շինեցինք: Կարծես թե Տերը համբերություն տվավ, որ մենք աղ օրերը քաշեցինք:

135 (135).
ՀԱՅԿԱՆՈՒԾ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1910 Թ., ԵԴԵՍԻԱ)

Մեզ՝ սեփերելիք՝ գաղթական հանեցին: Մենք երեք քույր, երեք եղբայր էինք: Պապաս երկաթագործ Ներսես Դեմիրճյանն էր, արհեստավոր է ըսելով՝ պահեցին: Մեկ հատ ալ նալբանդ՝ պայտար, մեկ հատ ալ դալայիջի՝ կլայեկագործ, տարին սարայ մը, դատարանի պես տեղ մը, մեր անունները փոխեցին, մեզի այլազգ՝ թուրք դարձուցին. պապայիս՝ Ահմեդ, ախարաներուն՝ Խալիլ, Իբրահիմ, Մահմեդ, մամայիս՝ Ֆաթմա, մեծ քրոջս՝ Զաքիա, մյուսին՝ Էմինե, ինձ՝ Բահիյա

անուններ դրին: Էկանք թուրքերու թաղը նստանք: Թուրքերը եկան մեծ քրոջս ուզեցին, բայց չտվեցինք. նալբանդի տղային տված ենք՝ ըսավ պապաս, որ թուրքի բաժին չըլլա: Թուրքերը Բամազան կրոնեին՝ ամբողջ օրը ծոմ պիտի պահեինք: Կուզային լեզունիս հանել կուտային, որ ստուգեն՝ ճերմակ է, թե՛ ոչ, մեզ կպատժեին: Երբ որ ինզիլը եկավ, նորեն հայ եղանք, պապաս գնաց հայ աղջիկ, տղա որբերուն հավաքեց, բերեց մեզ հետ պահեց...

136 (136).
ՆՎԱՐԳ ԾԻՐԻՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ
(ԾՆՎ. 1909 Թ., ԵՎԴՈԿԻԱ)

Զարդեն առաջ մենք Թոքատ կապրեինք: Մենք շատ հարուստ էինք, ամեն ինչ ունեինք: Առաջ էրիկ մարդոցը տարին, ետ չբերին, լսեցինք, որ մորթել են բոլորին:

Ես հինգ-վեց տարեկան էի, երբ մեզի ալ աքսոր հանեցին: Լեռներ, ձորեր ոտքով քայլեցինք, ես շատ կհոգնեի: Անցանք Քրքրզե, Մալաթիայեն, Բիլեջիկեն, հասանք մինչև Ծարապլուս: Հասանք Հայեայ, հոն

հորեղբորս երկու զավակները մեռան: Մեր ամեն ինչը թալանել էին: 1918 թ. զինադադարեն ետքը հոս՝ Պոլիս եկանք: Ես արդեն ինը տարեկան էի: Հոս ալ շատ նեղություններ տեսանք:

Ամուսնացա սամսունցի Հրանտին հետ: Կամաց-կամաց ամեն ինչ փոխվեցավ: Հիմա, փա՛րք Աստծո, հանգիստ կապրինք, ամմա եղածները միտքես չեն ելնար, մի՛շտ կհիշեմ:

137 (137).
ԳՅՈՒՐԶԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ՔԵԾԻՇՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ*
(ԾՆՎ. 1900 Թ., ԶԵՅԹՈՒՆ)

Մնվել եմ Զեյթունի Դաշուր գյուղը: Հորս անունը Արթին էր, մորս անունը՝ Թրվանդա: Մենք չորս քույր էինք և երկու եղբայր:

* Ինձնուցյոք տարեկան վերապրող Գյուրջի Քեշիշյանն իր հուշը պատմել է թուրքախառն հայերենով, որը ներկայացնում ենք թարգմանաբար:

Ան, ինչ որ մենք տեսանք, պատմելով չըլլար, աչքովդ պիտի տեսնայիր, որ հասկնաս, թե ինչե՛ր քաշեց հայ ժողովուրդը:

Ամենն առաջ Զեյթուն եկան թուրք ասկյարները, եկան, սկսան հայերուն զենքերը հավաքել, պղծտիկ դանակ մը անգամ չձգեցին տուններուն մեջը:

Ետքը եկան էրիկմարդոցը տարին, որ աշխատ-
ցրեն, տարան ու ջարդեցին, մորթեցին, ոչնչացուցին:
Մենք չտեսանք, բայց՝ ազատվող, հրաշքով փախչող
մը եկավ ադ ամենը մեզի պատմեց:

Ութ օր ետքը մեզի աքսոր տարին Մարաշ: Հե-
տերնիս ոչինչ չուներինք, ո՛չ հագուստ, ո՛չ անկողին, ո՛չ
ուտելիք: Մարաշում մեկ օր մնացինք: Ետքը եկան աս-
կյարները «յալլա»՝ ըսին, նորեն քշեցին, տարան Այն-
թաա: Փերուշանություն, սեֆիլություն, անոթություն,
վրանիս հագուստ չիկա՝ չըս-չըբլախ, ոտքերնիս կոշիկ
չիկա: Մեզի ոչխարներու պես քշում էին, չոլերը տա-
րին՝ կնիկ, երեխեք, մեջներս տղամարդ չիկա, տղա-
մարդկանց զաթը տարել էին ու մորթել: Իմին քսան
տարեկան Միսաք ախպորս ալ մորթեցին պապայիս
հետ: Իմին երեք քույրերուս փախցուցին: Անոնցմե մե-
կուն ձիով մարդ մը քաշեց-քաշքշեց, տեսավ մամաս
քրոջս չի տալիս, կտոր մը հաց նետեց մամայիս առաջը:
Մամաս ծովեց, հացը վերցուց: Ան քույրիկիս փախցուց:
Մյուս երկուսին՝ գիշերը քնած ժամանակ են փախցու-
ցած: Մեզ քայլեցնում էին: Ծամփին կնիկներին ալ
սպանեցին, քանի որ հերթը մեզի եկած էր: Ան ալ
գիտե՞ս ինչ ըրին: Չուր մի մեծ փոս կար, բոլոր կնիկնե-
րին ու երեխեքին գլուխը կտրում էին, գցում էին փոսը:
Խեղճ մանուկները մախսըմի պես մեռնում էին: Ինձ ալ
դանակ զարկին, փոսին մեջը նետեցին, բայց ես կզգամ
որ ողջ եմ: Դիակներուն տակը, արյուններուն մեջը,
արյունին հոտը աշխարհքը բռնած էր: Ժամոտարմները
երբ պրծան իրենց գործը, փոսին մեջը բեռզին լեցուցին,
որ բոլոր դիակները վառվին: Մեռնողները չեն զգար,
ամմա ողջերուն ձայները սիրտդ կտոր-կտոր կընեն: Ես
մեռելներուն տակն եմ, կզգամ որ ողջ եմ ու մեկը պինդ
բռնած է իմ ձեռքս: Մեկ օր հոն՝ փոսի մեջը, մեռելներուն
մեջը մնացի: Անոթի եմ, գետինի հողերը բերանս կը-
մտնան: Վերջը մեկ քաջ կնիկ մը կար, անի ձևով մը գլու-
խը վեր հանեց, տեսավ որ ժամոտարմները զացեր են,
սկսավ պոռալ. «Ով որ ո՛ղջ է՝ դուրս ելե՛ք, փախնե՛ք»:

Ադ տաք ձեռքը, որ ինձ միշտ բռնած էր, ինձի
քաշելով-քաշելով փոսեն դուրս հանեց: Տեսա, որ ադ
իմ մամաս էր՝ գիրկն ալ երեք տարեկան ախպարս՝ ողջ
էինք մնացեր:

Ով որ ողջ էր՝ փոսին մեջեն դուրս էլանք, քսանի
չափ կնիկ-չոջուխ եղանք: Մեկը վիրավոր՝ արյուննե-
րուն մեջը, մյուսը՝ վառված մազերով, սևացած դեմքով:
Բոլորս ալ անոթի ենք ու ծարավ: Ո՛չ ջուր կա, ո՛չ ուտե-
լիք: Գետինը խոտեր կային, մայրս պոկեց քիչ, մը ինքը
տերևները կերավ, արմատը ինձի տվավ, որ ուտեմ:
Բայց բոլորս ալ անոթի ենք: Ամմա ամենեն գեշը՝ կը-
վախնանք, որ մեզի կտեսնան թուրքերը և կմորթեն: Էս
յան, էն յան գնում ենք, ու՞ր ենք գնում՝ չգիտեմք: Անոր
համար գիշերը քայլում էինք, ցերեկը թաքնվում քա-
րայրներուն մեջը:

Աս ձևով, անոթի-ծարավ մեկ-երկու օր քայլե-
ցինք: Տեղ մը հոգնած ինկանք, քնացանք՝ ես, մամաս,
մամայիս գիրկն ալ երեք տարեկան ախպարս... Աչքեր-

նիս բացինք, տեսանք որ քանի մը կնիկներ կրակ են
վառել, միս են խորովում: Ինձի և մամայիս ալ կանչե-
ցին: Ես անոթի եմ. գացի, որ ես ալ ուտեմ, բայց մամաս
մտահոգ ասդին-անդին էր վազում իմ երեք տարեկան
ախպորս էր փնտրում: Դուռ մի ըսեր՝ մեր քնացած
ատենը ադ մեր խումբին կնիկները անոթութենեն մտա-
ծեր են՝ ի՞նչ ընել: Եկեր են, մամայիս քնացած տեղեն
իրենք երեք տարեկան տղային տարեր են. կրակի վրա
խորովեր են և կուտեն կոր: Ինձի ալ կտոր մը տվին: Ես
չոջուխ եմ, չեմ գիտեր ինչ է, սկսա ուտել: Մայրս խենթի
պես եկավ իմ քովս, տեսավ, որ ես միս կուտեմ կոր, բան
մը չըսավ, բայց ձեռքես բռնեց, քաշեց տարավ: Մենք
հեռացանք ադ կնիկներուն խումբեն: Ետքը, շատ տարի
ետքը մայրս ինձի պատմեց, որ իմ կերածս ախպորս
ոտքին կրունկն էր: (Աս մի՛ գրեր. ամոթ է, ամմա իրա-
կանություն է...)

Մամաս ինձի փախցուց ադ տեղեն, քանի որ
վաղն ալ ինձի կրնային կրակի վրա խորովել և ուտել,
այնքան որ անոթի էին, ալ աչքերնուն բան չէր երևում...

Մենք սկսանք քայլել: Մուրթ ինկավ: Հասանք
անապատի արաբներուն չաղրներուն: Արաբները շատ
բարի, լավ մարդիկ էին, թուրքերուն պես չէին: Մեզի
ատին, պահեցին: Ինձի հարցուցին. - Անունդ ի՞նչ է:

- Գյուրջի, - ըսի:

- Ասկե վերջը թող Ֆարիդա ըլլա, - ըսին:

Մենք երկու տարի հոն մնացինք: Վերջը ամեն
տեղ խաղաղություն՝ զինադադար եղավ: Ամերիկացի-
ները եկան հայերուն՝ կին, տղամարդ, բոլորին հավա-
քեցին, արաբներով Հալեպ տարին: Չոջուխներուն
որբանոց դրին: Մի հայ մարաշցի կին՝ Նաթալի անու-
նով, եկավ ինձի իր տունը տարավ: Ութը տարի ես հոն
մնացի:

Օրին մեկը մի կին ինձի տեսավ, ճանչցավ, ըսավ.
«Բու մամադ աստեղ է»:

Հայկական եկեղեցիին միջոցով գտա նաև իմ եր-
կու քույրերուս, մեկը՝ Երուսաղեմ էր ընկած, մյուսը՝ Հոր-
դանան, իսկ մնացածներուն թուրքերը սպանել էին:

Իսկ ամուսինը՝ Քեշիշյան Մամուկը, իրենց
քսանհինգ հոգիանոց գերդաստանեն միայն իքը ողջ
մնացած է: Անոր մեկ քրոջ աղջկանը՝ Էլմաստին
հանդիպեցի: Ան ալ գեթունցի էր: Անկկա ինձի պատ-
մեց, որ երբ տղամարդկանց խմբերով տար... ինքը
յոթ տարեկան էր, հորը հետ կփախին չոլերը: Գլխերը
որ չոլերում քնում էին, միայն պապան ու ինքը ողջ են
մնացել իրենց խումբեն, բոլորին մորթել էին: Իրեն պա-
պան գիշերը իրեն կզրկե, կքնանան եղեր: Առտու մը
կարթըննա, կուզե հորը գիրկեն դուրս գալ, կտեսնա հո-
րը թևերը փայտացեր են՝ մեռեր է, ադ ձևով ալ սառեր
է մարմինը: Ինքը ձևով մը հոր ձեռքերը կբանա, դուրս
կելլա: Միմակը ձեռքերով հողը կփորե, մեջը կդնե հայ-
րիկին դիակը, վրան ալ հող ու քար կլեցունե, բայց դեռ
անոր մարմինը կերևա մեջեն: Ինքը կելլա գիշերը ծա-
ռին վրան կքնանա: Առտուն կտեսնա, որ չախկալները
եկեր են, կերեր են իր հայրիկին մարմինը:

ՀՈՎՍԵՓ ԲՇՏԻԿՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ (ԾՆՎ. 1903 Թ., ՋԵՅԹՈՒՆ)

Մարդու ճակատին եթե գրված է
ողջ պիտի մնա՝ կմնա...

Մինչև 1915 թիվը Ջեյթունում երեսուն հազար հայ կար: Ամբողջ Թուրքիայի մեջ միայն Ջեյթունն էր, ուր միայն հայեր էին ապրում:

Ջեյթունը բաժանված էր չորս թաղերի՝ Յաղուրյան, Սուրենյան, Նորաշխարհյան, Օովրոյան իշխանական տոհմերի անուններով:

Ջեյթունի մեջ հայրս և հորեղբայրս պատշար էին, միասին կաշխատեին, միասին կապրեին՝ իրենց ընտանիքներով: Մենք երեք եղբայր, երկու քույր էինք գաղթականության ժամանակ: Մենք մեծ գերդաստան էինք: Մեր տոհմի բոլոր էմիգրյունների այգիները իրար մոտ էին: 1915 թ. առաջին անգամ զեյթունցիներին արքայազնները: Ես տասնմեկ-տասներկու տարեկան էի: Մերոնք կովեցիս Նորաշխարհյանի ղեկավարությամբ: Չորս-հինգ օր մեր Ա. Աստվածածին վանքում ֆեդայիները կովում էին: Ամեն տարի, Աստվածածնի տոնի օրը, հոն կերթայինք ուխտի: Կուտեհնք, կխմեհնք, կպարեհնք, կերգեհնք, խաղեր կընեհնք, լարախաղացներ ալ կուգային. դա մեր ավանդությունն էր: Հենց եղտեղ ալ մերոնք կովեցան, շատ թուրքերի կոտորեցին, բայց տեսան, որ չպիտի գլուխ հանեն: Արդեն Ջեյթունի մեծամեծներուն, մոտ երեք հարյուր հոգի. թուրքերը մաս-մաս տարել էին գորանոց, էնտեղից էլ՝ Մարաշ. բանտարկեցին, կախաղան հանեցին, անոնց ընտանիքներուն ալ արքայ տարին: Բայց ջահելները, մոտ հարյուր հոգի, բարձրացել էին լեռը՝ կովելու: Այդ ժամանակ Կիլիկիո կաթողիկոսը՝ Սահակ Խաբալյանը, կոնդակ ուղարկեց, որ. «Ամա՛ն. զենք չվերցնե՛ք. կհանձնըվե՛ք»: Ան նույնիսկ եկավ Ջեյթուն. մենք դպրոցական էինք, մեզ տարին դիմավորելու: Ան քարոզ տվավ, հանգրստացուց ժողովրդին, համոզեց, որ լավ կլինի և պատճառ դարձավ, որ չկովին զեյթունցիները: Արդեն զեյթունցիները առաջ-առաջ մոտ վաթսուս անգամ կոված էին ու միշտ դիմադրած էին թուրք կառավարության բռնակալությանը և միշտ ալ հաղթած էին: Թուրքերը անոր համար կվախնային զեյթունցիներեն և տուրք-մուրք չէին կրնար առնել մեզմե: Այս անգամ ալ պատրաստ էին դիմադրելու և մեռնելու, քանի որ գիտեին՝ մեկ է պիտի մեռնին արքայում՝ Դեր Ջորի չուլերում: Ես երրորդ դասարան էի. մարտ ամսին դպրոցները գոցեցին: Մեզ գաղթական հանեցին: Թուրքերը եկան, մեզ էշեր տվին, բարձեցինք, գնացինք Մարաշ: Էնտեղեն ալ ժողովրդի մի մասը արքայեցին Կոնիայի կողմը, մյուս մասն ալ՝ Դեր Ջորի կողմը: Մեզի տարին Կոնիայի կողմը:

Ես փոքր էի, չէի կարող քայլել, ճանապարհին մայրս խնդրեց թուրքերին. «Աս չոջուխին դեհի մը վրա նստեցուցեք»: Արդեն մի քանի երեխաներ կային նստած ուղտերու վրա: Ինձ էլ բարձրացրին մի ուղտի վրա: Ուղտերը կամաց-կամաց կքալեին: Մերոնք առաջ

անցան, մենք ետ մնացինք. ուղտի վրա քնել, մնացել են: Մութը ինկավ, միանակնիս կուլանք, ծնողքներիս կուզեցինք: Ծանապարհին մեզի մի գյուղ տարին՝ Ուլուշլա, իջեցուցին, հոն երեք-չորս օր մնացինք: Աղ տեղը թուրքերը մեզ ծեծում էին, հալածում էին, թալանում էին վրանիս ինչ կար, ինչ չկար: Ես հիվանդացա, դիզենտերի եղա, որը մինչև 1946 թ. Հայաստան գալս վրաս մնաց: Միայն Հայաստանի ջուրը բուժեց ինձի: Հետո մեզի տարին Սուլեյմանիե: Հոն տեսանք մեր Պոլսո մտավորականներուն՝ Ջոհրապին, Վարուժանին և ուրիշներուն: Անոնք դեռ յախա-քրավատով, բաստոն-շաբխայով էին հագած-կապած քայլում, խոսում էին իրար հետ: Հետո անոնց տարին ուրիշ տեղ, չգիտեմ ինչ եղան...

Հետո մեզի ետ բերին Բոզանթի՝ Ադանայի մոտ: Ադանեղից մեզ էշի՝ բեգիրների վրա բարձած էին: Թուրք զինվորները մեր քովեն կերթային: Մեկ էլ թուրք լակոտ մը տեսավ մեր էշի վրա երկու կողմը հեյբայի մեջ դրված երեք-չորս տարեկան քույրս ու եղբայրս՝ ամեն մեկը մի կողմ: Էդ լակոտը մի ափ հող գետնից վերցրեց ու շարտեց եղբորս երեսին, եղբորս աչքերը տեղն ու տեղը կուրացան, ինքն ալ վախեն մեռավ: Ծամփին թաղեցինք եղբորս, անցանք առաջ...

Անտեղեն եկանք Ղաթմա: Տեսանք, որ բոլոր կողմերեն սկսել են տեղահանությունը. Ադանա՛, Մերսի՛ս: Թուրքիայի ամեն կողմերեն հայերին բերում էին արաբաներով, տանում էին արքայ մինչև Ղաթմա, Հալեպ...

Ղաթմայում մենք երեք ամիս մնացինք: Հիվանդություն, կեղտոտություն, չուլ-չափուտներ վրանիս, չաղրներուն տակը: Ժողովուրդը սոված, ծարավ, անտեր, անտիրական, տիֆ, կուլերա... Ժողովուրդին կեսեն ավելին հիվանդություններից մեռավ, մնացածին ալ՝ կոտորեցին, ջարդեցին...

Մինչև հոն հասանք՝ անձրևներն սկսան: Աշնան վերջին ամիսներն էին արդեն: Ժողովրդի մի մասին, մեզ ալ հետը, լցրին գնացքները, տարին Ռաս ու Այն, իսկ մնացածին՝ Դեր Ջոր...

Ռաս ու Այնում քուրջ ու փալասից, ծառի ճյուղերից չաղրներ խփեցինք, մտանք տակը: Անտեղեն Խաբուր գետը կանցներ: Բլուր մը կար, գաղթականներուն բլուրի վրա տեղավորել էին. չորս կողմը գաբիթները շրջապատել էին: Հսկիչները չեչեններ էին՝ անոնք ըմբոստ ժողովուրդ էին, կողոպտել կսիրեին: Թուրք կառավարությունը բանտերեն ազատել էր էդ ավազակներին, որ մեզ կողոպտեն ու կոտորեն...

Մինչև արքայը հորեղբայրս, որ պատշար էր, աղ չեչեններուն համար տուններ կշինեին: Ամեն տարի հոն կերթար, կաշխատեր, անոնք ալ կուգային մեր տունը կիջեին, կուտեին, կխմեին, կընեին...: Բլուրին վրա է-

դած ժամանակնիս, հորեղբայրս կտեսնա, որ հսկիչներեն մեկն իր ծանոթ չեչեն Հասան Իբրահիմն է՝ Չարդախ գյուղեն: Հորեղբայրս կսկսի խոսել իրեն ծանոթ չեչենի հետ:

Անտեղ՝ Ռաս ու Այնուս, ուտելիք չկար, միայն սուս անուսով խոտ մը կար. կուտեինք, արմատները կը վառեինք:

Օր մը երեք հոգով գնացինք փայտ կտրելու: Փայտերը շալկած գալիս էինք, երկու արաբ դեմներս էլան, թոփուզները ձեռքերնին՝ ծայրը երկաթ: Ըսին. - Հայդե՛, ըշլա՛ (դե՛, հանվե՛ք):

Մենք վախից հանվեցինք, վարտիքով մնացինք: Մեր մեջից մեկը՝ փեսանիս, ընդդիմացավ: Խփեցին, թևը կտրեցին: Էկանք մերոնց մոտ տկլոր, փայտերը շալկած, վախցած...

Խաբուր գետի եզերքը օրական փոս մը կլցվեր, հիվանդները, մեռելները, ամենքին իրար վրա կլցնեին, գիշերները չախկալները կուգային, կհոշոտեին, կուտեին...

Չաղրներուն մեջ էինք: Մեկ էլ էկան ըսին. - Ասքա՛նը (ձեռքով ցույց տվին մոտ երեք հարյուր-չորս հարյուր չաղր) պիտի տանինք, - արդեն մենք բոլորս քսանհինգ հազար չաղր էինք՝ Պոլսեն, Թուրքիայի, բոլոր կողմերեն բերել են Ռաս ու Այն...

Մեր ծանոթ Հասան Իբրահիմ դեմզեմ էկավ, թե՛ պիտի մի մասին տանին: Գետինը գիծ քաշեցին. թե՛ այդքանին պիտի տանինք Մուսուլ:

Առաջին օրը տարին անոնց:

Երկրորդ օրը նորեն էկան: Նորեն գիծ քաշեցին՝ մյուս մասին տարին:

Առտուն կնիկները գնացել էին խոտ հավաքելու, տեսել են ձորի մեջը հայերուն սպանում են: Վախեցած, սարսափած ետ էկան ու պատմեցին տեսածնին, որ հերթով՝ մե՛կ-մե՛կ սպանում էին, դիակները իրար վրա խաչի ձևով շարում էին: Նոր իմացանք, որ մաս-մաս տանում են ո՛չ թե Մուսուլ, այլ՝ ձորին մեջը շարդելու... Էդպես մաս-մաս տանում էին: Հենց որ հերթը մեզ հասավ, մեր ծանոթ Հասան Իբրահիմը ըսավ. - Ասոնց երեք օր հետո կտանինք, հիմա թող մնան:

Գիշերը Հասան Իբրահիմը գաղտնի էկավ մեր մոտը, ըսավ. - Պատրաստ եղեք, արաբան պիտի բերեմ: Դուք Խաբուրի մոտ կուգաք, ձեզի իմ տունս պիտի տանին:

Դու մի ըսեր, իր կնիկն ալ Էրզրումից փախցված հայ աղջիկ մըն է:

Գիշերը բերեց արաբան, մեզ իր տունը տարավ: Կինը, ինչպես ըսի, Էրզրումի շարդի ժամանակ փախցուցեր էր. հազիվ տասնվեց տարեկան էր Տիգրանուհին, ինքը՝ հիսուն տարեկան մարդ մըն էր: Տիգրանուհին պատմում էր, թե ինչպես իրենց բերեցին՝ Էրզրումից, Մուշից, Դիարբեքրիից անցան, ինչե՛ր տեսավ: Կպատմեր աղջիկը, սիրտդ կտոր-կտոր կըլլար: Կուլա՛ր, կուլա՛ր...

Հասան Իբրահիմը մեզ ըսավ. «Տուն մը շինել սկսեք ինձի համար»: Մենք չորս տղամարդ, մի քանի կին: Մայրս հոն մեռավ: Մենք մնացինք: Կտոր մը հաց կուտար, կաշխատեցներ մեզի: Սկսանք տուն շինել:

Հասան Իբրահիմը երկու եղբայր ուներ: Ղայմաղամի տունն ալ քովն էր: Ղայմաղամը ըսավ. - Գյուղին մեջ ինչքան հայ կա պիտի տանինք:

Հասան Իբրահիմը ըսավ. - Տունս պիտի շինեն, թող շինեն վերջացնեն, հետո կտանինք, մենք չե՞նք սպանողը:

Ադոնց համար մեծ տուն մը շինեցինք բակին մեջը: Կողքը մերդինցի արաբ մը կար, ան ալ ուզեց, որ տուն շինենք: Գնացինք, անոր տունն ալ շինեցինք: Մի կտոր հաց ալ ան կուտար... Անտեղ մոտերը բեղվիմներ կապրեին: Ինձի կողկեին բեղվիմներուն քովը կաթ կբերեի գյուզյունով: Էշին երկու կողմերը հեյբեյի մեջ գյուզյունները դնում էի, բերում էի...

Օր մըն ալ գնացի, հաճընցի մարդ ու կնիկ մը կային, էդ բեղվիմի տանը կաշխատեին, բերին կաթը տվին: Մինչև տուն հասա, մութը ընկել էր: Տեսա, որ մերիններուն տարել են: Ի՞նչ ընեմ: Բարձս առի ետ գնացի ադ հաճընցի մարդ ու կնիկս մոտ, որոնք արաբ պաշտոնյայի տանն էին ապրում: Անոնք ինձ պահեցին, չնայած որ իրենք ալ պահված էին ապրում: Քանի որ Թալեաթեն հրաման էր եկել. «Մեկ մետր բոյ ունեցող հային՝ սպանեցե՛ք»: Ադ հաճընցիները ինձի ալ առին, պահեցին: Իրիկունը պառկում էինք գետինը: Հորեղբորս կնիկը իմ լավ շորերս՝ գեյթունի դուրբու, զուբուն, արա թավիշից, մետաքսից, թանկանոց հագուստներս բարձիս մեջն էր լցրել, որ չգտնեն, բայց էդ տան արաբ պաշտոնյան ձեռքես առավ, ինձ ալ վոնդեց իր տունն, ըսավ. - Գործ չկա, գնա՛:

Ես տխուր-տրտում, գլուխս կախ, մե՛ն-մե՛նակ դուրս էկա, գնացի: Մի օր մե՛նակս, հոգնած, Խաբուրի եզերքը կովի աղբ եմ հավաքում, որ տանեմ, վառեմ: Մե՛ն-մե՛նակ նստած եմ՝ ոտքս ջորին մեջ կախած: Մեկ էլ տեսա հեռունն ձիու վրա նստած մի չեչեն է գալիս: Ուզեցի փախչել, մտածեցի՝ ի՞նչ փախչեմ, ի՞նչ կուզե ըլլա: Մոտեցավ: Մեկ էլ տեսնամ հորս ծանոթ Հասան Իբրահիմն է: Էկավ ճանչցավ ինձի. - Օղլա՛ն, ի՞նչ կընես հոս:

- Ի՞նչ պիտի ընեմ: Մերինները տարին: Ես մե՛նակ եմ:

- Կուգա՞ս մոտս:

- Կուգա՛մ:

- Վաղը առտու կանուխեն եկուր հոս՝ քեզ տանին: - Հասան Իբրահիմը ձիով էկավ, ինձի տարավ իր յայլան: Իր հայ կնիկը ինձի հաց տվավ, ըսավ. - Գնա՛ ջոր բեր:

Գնացի ջրի: Եկա տուն, տեսա երկու-երեք ժանդարմա էկան: Ես վախեցա, թաքնվեցի: Լսում եմ «Յուսու՛ֆ, Յուսու՛ֆ» կըսեն, կպոռան, ես մեջտեղ չեմ ելնում: Երբ ժանդարմները գնացին, ես մեջտեղ ելա: Տերըս ըսավ, - ինչու՞ չեկար:

- Վախեցա՛:

- Հե՛չ չվախնաս:

Ինձի չեչենի հագուստ հագցուց, քովես դամա մը կապեց, իսկական չեչեն դարձա:

Ըսավ. - Ով որ հարցնե, ըսե՛՜ Հասանին տղան եմ. ես աս գյուղին մխդարն եմ, չվախնա՛ս:

Մնացի էդ գյուղը: Զին ջրի էի տանում, կթվերը

պահում, ծառայություն անում...: Բոլոր հայերին տարին, ես մնացի: Հարյուր ընտանիքի չափ հայեր տուն շինեցին, բայց անոնց ալ տարին: Տունները մնացին թուրքերուն: Հայ չմնաց գյուղում: Մի քանի հայ տղա էին մնացել չեչեններուն մոտը, անոնք ալ ծպտված, թուրքի անունի տակ՝ ինձի պես...

Մի օր զարնանը չեչենները մեր տունը հավաքվեցին: Ռաս ուլ Այնից այն կողմ Սաֆա անունով գյուղ մը կար, էնտեղի չեչեններն ալ եկել էին, մեր տանը նստած իրենց զենքերն էին սրում ու իրար ասում. - Պիտի էրթանը Դեր Ջոր՝ հայերուն ջարդելու՝:

Էդ զարնանն էր: Մնացի՞ մինչև աշուն:

Էդ նույն չեչենները աշնանը եկան բեռնված ապրանքներով. էլ Պոլսի կողմեն, էլ Կոնիայի կողմեն, երկրի ամեն կողմերեն բերված հայերուն հարստությունը, հագուստները, զարդե՛րը, ոսկինե՛րը, փողե՛րը՝ լիքը, ի՛նչ ուզես, ի՛նչ միտքեղ կանցնի: Ի՛նչ ապրանք էր: Ես տեսնում էի աչքիս պոչով, որ ամա՛նով էին չափում ոսկի դրամը, բաժանում էին, այնքան որ շա՛տ էր: Չէ՞ որ իմ աղան չեչեններուն պետն էր, իրարու մեջ բաժանեցին, գնացին...

Մի օր չեչեն տերս Սաֆա գյուղը գնաց, եկավ ըսավ. - Գիտե՞ս, Յու՛սուֆ, հորդ, մորդ տեսա: Ա՛ն, քեզ նամակ են գրել:

Նամակը ցույց տվավ, եղբորս գիրն էր: Գրած էր, որ Սաֆա գյուղում են: Իրենց տեղն իմացա:

Չեչենները հայ աղջիկներին Ռաս ուլ Այնից փախցրել, տարել էին Սաֆա, հարսանիք պիտի անեին: Մի արաբա թալանված ապրանք կար, պետք էր տանել Սաֆա:

Տերս ըսավ. - Յուսու՛ֆ, դու իմ տեղս Սաֆա հարսանիքի կերթա՛ս:

Արաբան առի, գնացի: Քիչ մը մնացի հարսանիքի տունը, փախա գնացի ծնողքիս քովը: Գյուղեն դուրս տուն շինել էին: Գնացի, գտա: Տերս ինձ մանրամասն բացատրել էր: Գնացի, դռան առաջ շուն կար կապած, ուզում եմ մտնել, չեմ կարողանում: Սպասեցի, որ մեկը գա, անցնի, ինձ ներս տանի: Ով որ գալիս էր, ինձ չեչենի շորերով տեսնում էր, կարծում էր չեչեն եմ: Մեկ էլ մարդ մը եկավ, մոտեցավ, տեսնեմ հայրս է, դեմքը հիշեցի: Պոռացի: Մոտս եկավ, փաթաթվեց, համբուրվեց, տարավ տուն...

Մերոնք պատմեցին, որ իրենց Ռաս ուլ Այնից բերել են Սաֆա գյուղը: Ծանապարհին գիշերով կողոպտել են ամեն ունեցածներին՝ մորս զարդերը, գլխի արծաթ գլխանոցը, քեմերը...: Բայց թալանողները երեք հոգի են եղել, չեն կարողացել թալանը կիսել, կովել են իրար հետ: Մերոնք առիթից օգուտ են քաղել, փախել են, մի տուն են տեսել, մտել են մեջը՝ տկլո՛ր, թըրջվա՛ծ, կողոպտվա՛ծ: Կմտնան բակը, կմտնան հարդանոցը, կկծկվին իրարու: Տանը շուն կար, բայց չի հաչել: Ադ տունը մուդիրինն է լինում: Մուդիրի կնիկը կուգա կտեսնա հարդանոցի բերանը մարդիկ կան նստած: Կերթա ամուսնուն կըսե: Մուդիրը կուգա, կտեսնա մերոնց: Հորեղբայրս կպատմե մուդիրին իրենց գլուխին եկածը, որ մարդ չտեսավ իրենց, իրենք փախան, շունը չհաչեց: Չեչեն մուդիրը կըսե. - Ուրեմն, սա ալլահի

հրաշքն է, որ շունը չի հաչել, ասքան մարդիկ ներս են մտել բակը:

Էդենցով մերոնք հոն կմնան: Արդեն արհեստավոր էին, կակսին գործ ընել: - Ուսդա՛, - կըսե մուդիրը, - ինձի տուն մը շինե: Հոն ալ տուն կշինեն: Օր մըն ալ իմ տերը կերթա, մերոնց կհանդիպի հոն և կուգա ինձ կըսե: Բայց ես ապերախտ չգտնվեցի. իմ տիրոջ մոտ վերադարձա: Երբ նրա հայ կինը երեխա ունեցավ, ես արդեն գնացի իմ ծնողքիս մոտը...

Հետո, երբ 1918 թ. զինադադար եղավ, պատերազմը վերջացավ, հայերը արդեն ետ էին գնում իրենց տեղերը: Մենք ալ Սաֆայեն եկանք կայարան: Հոն մնացինք երկու-երեք օր, հետո Մուսուլի կողմեն շոգեկառքն էկավ: Թուրք զինվորները լցված էին գնացքի մեջ ու վրան: Արդեն նրանք փախչում էին: Գնացքի մեջ տե՛ղ չկար, մենք ալ նստանք ու եկանք:

Ծարաբլուսում կամուրջ մը կար, վառելիք չկար, որ գնացքը գնա: Իջանք խոտ-մոտ, ճյուղեր հավաքեցինք, որ վառելիք ըլլա՝ գնացքը շարժվի: Գնացինք, Ծարաբլուս իջանք: Անգլիացիները արդեն Սուրիան գրավել էին: Թուրք զինվորները փախչում էին: Մենք էկանք Հալեպ: Թուրքական զորանոց մը կար Հալեպի մեջ, հոն լցրել էին հայերին: Մնացինք հոն: Անտեղեն ալ իբր Ջեթուն պիտի երթանք: Արաբա վարձեցինք: Ծանապարհին, Այնթապի մոտ, թուրք դաշաղները կողոպտեցին մեզի, մեր արաբային ձին ալ տարին: Հետո ուրիշ ձի մը առինք: Գնացինք Մարաշ: Մարաշում մնացինք Քառասուն Մանկանց եկեղեցում և դպրոցում, որտեղ լցված էին ամենտեղացի հայեր՝ ֆոնուզցի, ֆնդըջագի, զեյթունցի, մարաշցի...: (Հետո աղ եկեղեցին, ուր լիքը հայ կար, կրակի տվին)*: Փախանք: Մենք ողջ մնացինք, բայց հայրս մեռավ: Արդեն մայրս ալ Ռաս ուլ Այնում էր մեռել...

Անտեղեն էլանք Ջեյթունի ճամփան բռնեցինք: Բոլորս հիվա՛նդ, վրանիս հա՛լ չիկա: Եղբայրս ճանապարհին՝ Ղաթմայում մեռավ: Հորեղբորս կինը ծանր հիվանդ հետերնիս տանում էինք: Գնացինք Ջեյթուն:

Հաջորդ օրը Ջեյթուն հասանք, ի՛նչ տեսնանք: Ջեյթունը այրել, մոխիր են դարձուցեր, որ զեյթունցիները այլևս չգան, չմտնեն: Լավ է, մեր տունը քաղաքի եզրին էր, կրակը այնքան չէր հասել: Բայց մեջը թուրք մարդ էր նստել: Ադ մարդն էլ կապի պաշտոնյան էր: Սպասեցինք: Մարդը եկավ, տեսավ մեր վիճակը: Լավ է մարդը մեր տունը թողեց մեզի: Հայերի մեծ մասը, որ առանց տունի մնացին, մտան զորանոցում ապրեցին: Էդ զորանոցը հին ժամանակ թուրքերից էինք գրավել:

Մնացինք բավական ժամանակ. 1918-1920 թիվը հոն մնացինք: Հետո թուրքերը սկսան նորեն նեղել մեզի: Մենք մեր տունը թողինք, գնացինք զորանոցը մնացինք, որ թուրքս իրար հետ ըլլանք, եթե թուրքը հարձակվի մեզ վրա: Հայերու վիճակը գնալով վատացավ: Ծատ նեղություն քաշեցինք: Երբ մենակ մարդ կտեսնեին՝ կապանեին: Մենք ալ երեք-չորս հոգով զինված կերթայինք՝ մի բան, օրինակ՝ աղ բերելու: Մենք միշտ իմանում էինք, որ թուրքը օր մը չէ օր մը պիտի մեզ վրա

* Այդ մասին տե՛ս մարաշցի Եվգենե Մայիկյանի (ծնվ. 1898 թ.) պատմածը [148(148).]:

գաւ անրեմ: Անոր համար մենք զլուս ջորելու ժամանակ չունեինք, բարութ, դորշուն կշիւնեինք, պաշար կհավաքեինք: 1921 թ. Քեմալ Աթաթուրքը հրաման տվաւ. «Հայերը թող հանձնվե՛ն»: Մտածում ենք՝ ի՞նչ ընենք. շատ հայերու սպանել են արդեն: Ոմանք ըսին. - Ո՞ւր հանձնվենք: Մենք նոր ենք ազատվել թուրքի ձեռքէն, հիմա թուրքի՞ն հանձնվինք:

Ես եղբորս ըսի. - Դու՛ն ամուսնացած ես, քո կնկանն ա՛ն. գնա՛, հանձնվի՛ր, ես՝ պիտի կովիմ: Բոլոր զեյթունցիներս հազար երկու հարյուր հոգի էինք: Վեց հարյուր-յոթ հարյուրը՝ ծեր, կնիկ, աղջիկ, երեխա, հանձնվեցին, գերի ընկան: Մարտջից մի հայ և մի անգլիացի միսիոներ, որբանոցի տնօրէն միստր Լայմենը եկավ, ըսավ. - Ո՛վ հանձնվի՛ ապահովութիւն պիտի ունենա ողջ մնալու:

Հանձնվողներուն տարին: Բայց անոնց, որոնց տղամարդիկը դիմադրող, դաչաղ էին դարձել, տարին որ ջարդէն, իսկ մնացածին քշեցին դէպի հեռուները:

Ջեյթունի Ս. Աստվածածնի վանքում մարզանք էին անում 80-ի չափ երիտասարդներ: Արամ բեկ Չոլաքյանն* ալ անոնց մեջն էր, երբ թուրքերը էկան շրջապատեցին վանքը: Մեր տղաները, Արամ բեկի դեկավարությամբ, պաշտպանվելու ելան: Թուրքերը սկսան կրակել: Հետո թնդանոթով սկսան կրակել: Մեր վանքի տղաներն ալ կրակով պատասխանեցին: Անոնք հույս ունեին, որ Ջեյթունում եղած ջահելները դուրսէն կօգնեն իրենց, և Արամ բեկը պատրաստվում էր իր քաջերով հարձակվել թշնամու վրա: Բայց գիշերը մունետիկները լամպերով էլան Ջեյթունի թաղերը, լուր տվին բոլորին, որ Սահակ Խաբայան կաթողիկոսէն լուր էկած է. «Չըլլի՛, որ զեյթունցիները կովին թուրքերու դէմ, չըլլա՛, որ բնակիչները օգնության էրթան վանքի ջահելներուն, թե չէ՛ մե՛ծ կոփ կըլլա»: Այնպես որ, վանքի տղաները օգնություն չստացան, չնայած Ջեյթունի ժողովուրդը պատրաստ էր գնալ վանքի տղաներուն օգնելու: Ամմա գիշերով, որ լամպերով պտտեցան, ըսին կաթողիկոսին հրամանն է՝ չկովի՛լ, ժողովուրդն ալ անոնց լսեց. տուներնին քանդվեց...

Թուրքերը սկսան կրակել: Մենք չորս հարյուր հիսուն-հինգ հարյուր հոգի դարձանք: Սկսանք դիմադրել թուրք կառավարության կանոնավոր զորքին: Երեք-չորս օր կովեցինք: Թուրքերը մեր զորանոցը պաշարեցին, սկսան վանքը գերմանական թնդանոթներով ոմբակոծել: Վանքը կրակի տվին: Չորը, որ վանքի մտնէն կուգար, կտրեցին: Ես տասնյոթ տարեկան էի: Մեր գեները պակասում էր: Չորանոցի ետևի կողմի լուսամուտներէն դուրս թռանք գիշերով: Առավոտյան դէմ տեսանք, որ սմբողջ տարածքով մեզի պաշարած են: Ծամփա չկա: Մի կերպ կովելով մեզ ճամփա բացինք, դուրս էլանք պաշարումէն: Ամեն մեկս իրար կորցրեցինք: Ծամփին, Ջեյթունի գետին մոտ երկու-երեք թուրքեր դէմս ելան: Բաշիբոզուկներ էին. ասեցին. - Թու՛թ գլխովորը (Բոնիթ գլխովորին): Ջեյթունցի մի քանի տղաներ ետևես էին գալիս. խփեցի նրանց...

* Արամ բեկ Չոլաքյան (1894, Ջեյթուն - 1921) - Ջեյթունի և Ֆրնդըջափ 1915 թ. և 1921 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի հերոս, որին անվանում են «Ջեյթունի վերջին Արծիվ»:

Ջեյթունից բավական հեռու Արակոյ գյուղը կար: Անտեղ մեզանից ոմանք՝ բռնվեցին. ոմանք՝ սպանվեցին: Մնացածներս գլուղի լեռներում կմնայինք...

Հանձնվողներուն Ջեյթունի զորանոցը լցրել էին: Ով որ մնացել էր՝ ծեր, կին, աղջիկ, թուրքերը բոլորին սպա՛նել էին, երեխաներին ողջ-ողջ վա՛րել էին...: Չորանոցը կրա՛կի էին տվել: Մենք լեռներից անոնց ձայնը կլսեինք, կփշաքաղվեինք:

Մեր պահակները թուրք փախստական զինվորներ էին բռնել՝ պիտի սպանեին, տվին մեր Նազարեթին, որ ինքը սպանի, քանի որ նրա բոլոր հարազատներին թուրքերը սպանել էին:

- Ըսինք. - Նազարեթ՛, ա՛ն, սպանի՛ր, որ վրեժը լուծես:

Գնացինք Ջահան գետի մոտ: Դա սահմանն էր, եթե անցնեինք՝ Ադանայի կողմը արդեն ֆրանսիացիներն էին, բայց թուրք զինվորները եկան, հասան մեզի, հետապնդեցին մեզ՝ Ֆուռնուզից մինչև Անդրըրը: Անդրըրընում գետը պիտի անցնեինք, տեսանք՝ թուրքերը նորէն պաշարել են մեզ. - Ո՞վ եք դուք, - հարցրինք:

Ըսին. - Մենք հետապնդում ենք զեյթունցիներին: - Մերոնցից ոմանք գետը անտվեցան. մոտ հիսուն հոգի գետի մեջ սպանեցին: Կնոջս հորեղբոր տղոցը հոն ըսպանեցին...

Լուսացավ: Իրար կորցրեցինք: Ես ընկա անտառներում մեջը, փուշերում մեջը: Հազիվ մի կերպ դուրս եկա, գնացի մեր զեյթունցիների խմբին միացա: Արդեն Արամ Չոլաքյանի խումբը երեսուն հոգի էր մնացել: Թուրքերը պաշարել էին մեզ: Հույս չկա գետը անցնելու: Ծամփա չկա առաջ գնալու՝ լեռնե՛ր են: Անդրըրընում կովելուց հետո իրիկունը որոշեցինք ետ դառնալ: Ուզում ենք լեռը անցնիլ: Մեկ էլ դեմից թուրքերը կրակ բացեցին: Մինչև լույս կովեցինք: Անտեղ ալ երեք-չորս հոգի ընկավ:

Մենք էլի գնում ենք ետ՝ դէպի Ջեյթունի կողմը: Մեզ շրջապատել են: Եթե Ադանայի կողմը անցնինք, հոն ֆրանսիացին է՝ կփրկվինք, բայց չե՛նք կարողանում...

Մեկ էլ մեր պահակը էկավ, ըսավ, որ հեռվում նախիր մը կա: Թուրքերը եկան, մտտեցան: Մենք նորէն փախանք: Քսան-քսանհինգ հոգի ենք, հետերնիս կի՛ն կա, երեխա՛ կա: Մնացած ենք Տավրոսի, Ամանոսի անցանների լեռներում մեջը: Թուրքերը շուներով հետևում են մեզի: Բարայրներու մեջ, ձյուններու մեջ օրերը կանցնենք՝ անո՛թի, ծարա՛վ: Մութը ընկել է: Տեսանք ոսպի պես բան մը բուսել է, չիմացանք ինչ է՝ կերանք. անո՛թի ենք...

Լուսացավ: Իբր թե Ջեյթուն՝ Ֆուռնուզ, պիտի էրթանք: Տեսանք՝ թուրքերը մեզ շարունակում են հետևել: Հասան, եկան ետևէս: Սեզ լեռի վրա ենք՝ Ֆուռնուզի կողմերը: Բարձր ժայռերը բարձրացանք: Երկու-երեք կին ինքզինքնին լեռնէն վար անտեցին, որ թուրքերուն ձեռքը չընկնին: Թուրքերը եկան ետևէս: Դիրք բռնեցինք: Բաշիբոզուկ թուրքերը սկսան կրակել:

Արամ բեկը հրամայեց. «Տրվեցե՛ք, գոնե առանձին տեղերէն կրակեք, որ թշնամին կարծե թե շատվո՛ր ենք»: Ան փամփուշտը, տասնոց հրացանը և սուրը

ձեռքը վերցուց, առաջ ընկավ: Մի հատ ալ փամփուշտ բերանը դրավ, որ պատրաստ ըլլա: Ինքը փորձառու մարդ էր. Գյալուր դաղում երեք-չորս տարի կովել էր թուրքերու դէմ: Իր եղբայրը սպանվել էր, ինքը կենդանի էր մնացել, շա՛տ հերոս էր: Անոր քաջութիւնները շա՛տ են...

Կովեցիներ մինչև գիշեր: Նորաշխարհյանը ըսավ. «Գնացե՛ք Արամ բեկի մոտ»: Մենք երկու տղա գնացինք: Թուրքերը սեղմում են: Գնդակները վզազա՛լ են ծայրերուն են կանում: Ծակատագիրը ինձ փրկեց. ճիշտ գլխուս վրայէն անցավ: Ընկերս խփվեց: Անոր արյունները իմ վրաս վազեցին: Արդէն անոր հայրն ալ մեռած էր: Ես գնացի, հասա Արամ բեկի մոտ: Կուզե՞նք փախչիլ: Բոլոր կողմերից պաշարել են: Միայն տեղ մը կա, որ բաց է, ան ալ ծայր է, կա՛մ պիտի վար մետովինք, կա՛մ պիտի մեռնինք: Գիշեր է: Բա՛ն չի՛ երևում: Մեզմէ մեկը ըսավ. - Ես մետովիմ, եթէ չմեռնիմ, ձայն կուտամ. դուք ալ կ'ենտովիք:

Նետվեցավ: Բայց ու՞ր, չե՛նք տեսնում: Մու՛թ է: Զայն տվավ. - Եկե՛ք, ո՛րչ եմ:

Մենք ալ հետևեն մետվեցանք, բայց մոտիկում թուրքերու ձայներ են լսվում: Դու մի ասա՛ մոտ են: Մենք չորքէնք գնացինք, զինվորներու պաշարումէն անցանք Ֆուռնուզ, որը Զեյթունի մոտ գյուղաքաղաք է: Մարդ չկա հոն, ամայացել է: Մեկ-երկու օր մնացինք: Լեռներէն պտուղ, խոտ կերանք, կազդուրվեցինք: Ուզում ենք գնալ գոնէ մեր Զեյթունը: Հոնտեղի լեռների ճամփաները գիտենք, ջուրը-մուրը: Եկանք՝ ոտքի հետքեր տեսանք: Դու մի ըսեր՝ մեզմէ առաջ հարյուր-հարյուր հիսուն զեյթունցիներ անցեր են, ուզում են գնալ Զեյթուն: Մենք ալ գնացինք հետքերով: Գտանք էր խմբին: Միացանք դարձանք երեք հարյուրի չափ մարդ: Հետո ես վիրավորվեցի աչքիցս, ու ոտքս ալ դուրշունի կտոր մը տավ: Ինձի պես երեք-չորս տղա կար՝ տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, կիներ ալ կային հետերնիս: Արամ բեկը ըսավ. - Ֆուռնուզի կողմը գնանք: Մի թուրքի գյուղ մտնենք, ուտելիք-բան ճարենք:

Մի քանի հոգի մեզ թողին, իրենք գնացին դեպի Անդրըրնի կողմերը: Եզներ են գտել, քշել են գյուղից դուրս, դավուրմա են ըրել. մեզ բերեցին, որ ուտենք:

Օր մըն ալ թուրքի քարավան մըն էր անցնում, մեր երիտասարդները կտրեցին առաջը, տեսնանք ի՞նչ. արկղով փամփուշտ: Ուրախացանք: Մեր փամփուշտը վերջանալու վրա էր: Բայց ի՞նչ փամփուշտ. ռուսական փամփուշտ: Ուրեմն արդեն խորհրդային դարձած ռուսական կառավարությունը տվել է թուրքին, որ մեզ՝ հայերու սպանեն: Մենք լցրինք մեր զորպանները, հեյբեներուն մեջ, շալակեցինք, տարինք, որ կովելու ժամանակ պետք պիտի գա, բայց, ափսո՛ւ, մեր մոսիները ռուսական չէին: Մերը կա՛մ գերմանական էր, կա՛մ հունական: Այնպես որ, ռուսական փամփուշտները ծանր-ծանր կոնակներին շալակած ամիսներով քարշ եկանք, որ եթէ ռուսական մոսին հանդիպի, գրավենք և ունեցած փամփուշտով կովենք: Էդ քարավանի մեջ մի տոպրակ աղ կար: Աղ մեզի փրկեց: Առանց աղ մարդը կ'մեռնի: Խոտը աղով կուտեինք, ուժ առինք: Ապրեցինք մի կերպ:

Մի օր խումբը կորսնցուցինք. ցերեկով՝ թաքնվում էինք, գիշերով՝ արածում: Մի ընկեր ունեինք, չենգեն վիրավորված էր: Գնդակը մտել էր, դուրս էր եկել, միսը կախվել էր, վերքը թարախակալվել: Ես լվանում էի, վրան խոտ դնում, թաշկինակով կապում: Հետո երբ Հալեպ եկանք, դոկտոր Ալթունյանի հիվանդանոցը տարինք, դոկտորը զարմացած հարցուց. - Ինչո՞ւ վ բուժեցիք:

- Խոտո՞ւվ, - ըսի:

Հետո աղ մարդը ամուսնացավ, Ամերիկա գնաց:

Մեր խումբը ցրվել էր: Է՛ն չենգեն վիրավոր տղայի հետ թուրք կհավաքեի, որ փափուկ-փափուկ կերցնեմ իրեն: Արդէն իմ մեկ աչքս ալ վիրավոր էր՝ կապված: Մեր խումբին կորցրինք: Մաղարա մը տեսանք: Մտանք, որ հանգստանանք, տեսանք մերոնք հոն են, գտանք իրար, ուրախացանք. . .

Մի օր հավաքվել էինք աղբյուրի գլուխը և կապաւենինք, որ մեր տասը հոգիի չափ տղաները գան, մեզի հասնին: Արամ բեկը տեսավ, որ ուշացան, հեռադիտակը վերցուց, ոտքի ելավ, որ հեռուն նայի, տեսնի՝ ու՞ր մնացին: Մեկ էլ թուրքերու ձայներ լսեցինք. - Հէ՛յ, Արամ բէյ, թէսլի՛մ օլ (հանձնվի՛ր): Ու՞ր է Արամ բէյը: Երեկ անոր մայրը, քույրը և կինը սպանեցինք, հիմա ալ իր գլուխը կ'փնտրենք, - ու սկսան հեռուն կրակ բացել մեզ վրա:

Արամ բեկ Չուլաքյանը Անդրանիկի պես քաջ ու խելացի մարդ մըն էր: Ան և՛ բարի էր, և՛ ազնիվ: Երբ Արամ բեկը տեսավ, որ թուրքերը մեր դեմը կտրեր են, ըսավ. - Ամեն մարդ իրարմէ հեռու-հեռու դիրք բռնեք, թող կարծեն, որ մենք շատվո՞ր ենք, - ինքը վերցրեց իր տասնոց հրացանը, որի մեջ տասը գնդակ կառներ, սկսավ կրակել: Անո՞նք կկրակեն, մե՞նք կկրակենք: Ու Արամ բեկը մեզ սիրտ էր տալիս. - Ղաչաղը չպե՛տք է հուսահատվի. նա պետք է մինչև վերջի՛ն շունչը կրովի... - ան հեռադիտակով նայած ատենը, գլուխը դիրքէն դուրս հանած կըլլա, մեկ ալ ետևէն թաքուն կխրփեն...: Սկզբում մեզ չհայտնեցին, անոր մարմինը խտտերուն մեջը պահել էին, որ թուրքերուն ձեռքը չանցնի, հետո անոր փեսան եկավ մեզի լուր տվավ, որ ոչ ոք իր դիրքէն չջարժվի, իրիկունը կհավաքվինք...: Ես մեջերսին ամենէն փոքրն էի: Ես տեսա՝ Արամ բեկը գենքը ձեռքին էր մեռել...: Արամ բեկին հողին հանձնեցինք: Բոլորս լուռ ենք, որբացած, այլևս չկա նա, մեր առաջնորդը...: Անոր հորեղբոր տղան ըսավ. - Տղանե՛ր, մենք մեզի պիտի հավաքենք...:

Զգացինք, որ ալ չիկա մեր քաջ ղեկավարը: Հուսահատված, հուզված, ժայռերուն մեջ մնացել էի, մեկ էլ տեսնեմ՝ մերոնք գնացել են, ես մնացել եմ, ո՛չ տեղ գիտեմ, ո՛չ մարդ: Ու՞ր գնամ, մտածեցի, ի՞նչ ընեմ: Տեսա հեռվում կանաչ գիծ մը կերթա. ջուր էր: «Էրթամ ջուր խմեմ», - ըսի: Չորեքթաթ սողալով մոտեցա ջրին, տեսա, որ հեռվում մեկը մոտեցավ. Այա Մանուկենց Մանուկն էր: Գնացի հասա մերոնց...:

Հիմա արդէն Արամ բեկը չկա. Սիմոնյան Հովհաննեսն է անոր տեղը: Նա էլ Գյալուր դաղում կովել էր ժամանակին, ըսավ. - Տղանե՛ր, Գյալուր դաղում ես քյուրդ ծանոթ ունեմ, գնա՛նք:

Ձմե՛րն է: Յու՛րտ: Ուզում ենք սահմանն անցնել: Ուր գնում ենք, թուրքերը մեզ շրջապատած, հետապնդում են: Էդպես կոպելով-կոպելով Գյալուր դաղի մտերքը հասանք: Ուզում ենք ետ դառնալ՝ ճար չկա: Մեզ մի քանի հոգի խփվեցին՝ մեռան: Մենք հուսահատվեցինք: Առաջ գնացինք, մտանք մի եղեգնուտ: Անտեղ կորեկ, գիլ-գիլ կար բուսած. մի քիչ քաղեցինք, չանթանհի լեցուցինք: Նազարեթ Ջեթունցյանը ըսավ՝ հոգնեցա: Իսկապես թուրք շա՛տ հոգնած էինք: Մըտանք եղեգնուտը՝ գոնե մի քիչ հանգչելու: Հոն մնացինք երկու օր: Հետո թուրքերը եկան մեզ պաշարեցին, տեսան, որ դուրս չենք գալիս, կրակի տվին: Աստված յա՛րողը ընե (Աստված օգնական լինի), ոնց առումային ումբ աշխարհը գիտես վառվում է՝ չա՛թըր-չա՛թըր: Չախկալ, աղվես, ինչ կա՝ էլան վազում են: Մեր մեծը՝ Սիմոնյան Հովհաննեսը, ըսավ. - Փորեցե՛ք հողը, մեջը գեթեզմանի պես մտե՛ք, հողը վրանիդ ծածկեցե՛ք, կրակը կուգա վրանեղ կանցնի, կերթա:

Մենք էդպես ալ ըրինք: Հողը փորեցինք, կրակը եկավ մեր վրայեն անցավ, մարեցավ: Մենք էլանք ոտքի, գլուխնիս ազատեցինք, սաղ-սալամաթ հավաքվեցինք մի տեղ: Սիմոնյանն ըսավ. - Ըստեղ մի գյուղ կա: Էնդեղ մի քյուրդ մարդ կա՝ Հասան բեկ անուճով, ան Արամ բեկին կճանչնար, գնանք ադ մարդը մեզ կօգնի երկի:

Գնացինք, քյուրդերը մեզի տեսան վախցան, փախան: Մենք ամեն մեկս չորս-հինգ ամիս ո՛չ տուն, ո՛չ անկողին, ո՛չ լվացվիլ: Մորուքնիս եկել է, մազերս երկարել, ոչլոտվել ենք: Վայրենիի կերպարանք առած ենք, ոտքերնիս բորիկ, վերքերու մեջ: Ամեն օր գուբուճես կպատռնի ոտքերուս վերքերուն կփաթաթեի: Աչքս վիրավոր, թաշկինակով կապված, թարախը կվազե՛ր: Մինչև հիմա ալ աս աչքով չեմ տեսնար: Մենք անոնց ըսինք. - Մենք ձեզի բան չենք ըներ, մենք Հասան բեկին ենք ուզում: Մենք Արամ բեկի խումբն ենք. միայն մեզի ճանապարհ ցույց տվեք, մեզ առաջնորդեցեք, մենք ձեզի կվճարենք:

Հասանը ըսավ. - Մենք ո՞նց ճանապարհ ցույց տանք, մեր պետությունը եթե լսե, մեր արմատը կըքանդե:

Վերջը Հասան բեյը Սիմոնյանին տեսավ, հիշեց իրենց ծանոթությունը և երկու քյուրդ դրեց մեզ հետ, որպես վստահելի մարդիկ: Տասներկու ժամ ճամփա ենք գնացել: Էլ ո՛չ չարոխ է մնացել վրանիս, ո՛չ՝ շալվար: Ծալվարիս փեջը տակից պատռում էի, ոտքերիս կապում, կոշիկներս արդեն ծակվել էին, ոտքերս արյունոտվել, շալվարս կարճացել էր՝ ծունկես վեր: Լեռներուն, ժայռերուն մեջեն ենք անցնում: Մեզ գաղտնի ճամփայով են տանում, որ թուրք զինվորները չիմանան:

Լուսացավ: Քյուրդերը ըսին. - Ալ մենք չենք կըրճար ձեզ հետ գալ: Մեզի տեսնան, մեզի ալ կսպանեն: Դուք մարդու հետ մի՛ խոսեք, գնացե՛ք...:

Հինգ ոսկի տվինք, երկու հատ էլ մավզեր տվինք, անոնք գնացին: Մենք շարունակեցինք մեր ճամփան. մինչև Քիլիս պիտի երթանք:

Հոգնած ենք, սոված ենք, մարդու կերպարանք

չունինք, մորուքնիս եկած, հագուստ չիկա վրանիս: Քիլիսը մոտ է արդեն: Հետուն գյուղ մը կերևար, ջաղաց մը տեսանք, մեջեն մարդիկ դուրս եկան: Մեկ էլ լսեցինք հայերեն կխոսի. - Ո՞վ եք:

Մեր խմբի մեջ մարդ ու կնիկ մը կային, առաջ անոնք գնացին:

- Ձեր ղեկավարը թող գա. - ըսել են: Էդ մարդ ու կնիկը եկան ըսին. - Թող մեր ղեկավարը գնա. հայեր են:

Սիմոնյանը տասնոցը հանեց վար դրեց, առաջ գնաց: Դու մի ըսեր՝ անոնք Ուրֆայի թուրքեր են, և Ուրֆայի թուրքերը հայերեն գիտեն: Ասոնք ամենն ալ սուրերը հանեցին, Սիմոնյանին վրա հարձակվեցին, տեղն ու տեղը սպանեցին: Մենք ետ սկսանք փախչել, մեր առջևը կտրեցին, մեզմե տասնմեկ հոգի սպանեցին: Մի կնիկ կար, իրեն ժայռեն վար նետեց, որ թուրքի ձեռքը չանցնի: Ուրիշ կին մըն ալ կար, ամուսնուն խնդրեց, որ իրեն սպանի: Ամուսինը կնոջը խփեց, վերջն ալ ինքզինքը սպանեց: Մի ուրիշ կին մըն ալ կար մեր մեջը, անոր ալ գերի տարին...:

Ով որ ողջ մնացած էր՝ մի կերպ բլուրի մոտ հասանք, մարդ ուղարկեցինք Քիլիս: Քիլիսի հայերուն լուր ուղարկեցինք, որ մեզի օգնության հասնին: Մեկ ալ հարյուր հոգու չափ զինվորներ էլան մեր դեմը: Մենք նորեն դիրք բռնեցինք: Անոնք մեզ պաշարեցին. մեզի մզկիթ մը լեցուցին, մեր գեները հավաքել ուզեցին: Դու մի ըսեր Ֆրանսան՝ որ Ալժիրիան գրավել էր, ալժիրական զինվորներ էր բերել ադ տեղը, անոնք ալ մեզի բռնել էին:

Քիչ հետո ֆրանսական ժանդարմները եկան: Մեզի տարին ժեներային քովը: Ժեներայը մեզ տեսավ: Հետո մեզի տարին Հայ Ազգային միության եկեղեցին, դպրոցը: Անտեղ եղող հայերն ալ բոլորը արքայ գնացել էին, ետ էին եկել: Մեզ տեղավորեցին, հանվեցրին, լոգցրին, մազերնիս, մորուքնիս կտրեցին: Քանի որ մարդու մման չէինք՝ վիրավո՛ր, հիվա՛նդ: Մեր շորերը վառեցին, նոր շորեր հագցուցին: Լուր տվին Հալեպ, բոլոր աշխարհին, որ հարյուր երեսուն գեթունցի եկան, հասան: Քիլիսի հնչակյան կազմակերպության ղեկավարն էր Կարանֆիլյան Վարդմեսյակը: Ան եկավ, ամերիկացիները եկան, բաթանիե, բան բերին, տասնհինգ օր մնացինք, մեզի ուտելիք բերին: Բայց չկրցանք ուտել, քանի որ մեջներնիս չորցած էր անոթի մնալեն...: Հիվանդներին հիվանդանոց տարին: Հետո ֆրանսացիները մեզի Քիլիսից Հալեպ բերին, մեզ նկարեցին, հետո մեր գեները առին, ավանդատունը պահեցին: Արդեն 1921 թիվն էր, սեպտեմբերի 1-ը:

Հայերը ամեն տեղեն գաղթել, եկել էին Հալեպ, որբանոցները հազարավոր որբեր կային: Հալեպում մերիներին գտա: Քեռիս տուն վարձեց: Մի քիչ իրենց մոտ մնացի: Աչքս օպերացիա ըրին, ոտքս ալ: Հետո որբանոց մտա: Երկու տարի որբանոցում արհեստ սորվեցա: Հոն եղորս գտա: Նայեցա, որ այդպես չըլլար, Բեյրութ գընացի, ամուսնացա: 1933 թվից Բեյրութի կոմունիստական կուսակցության անդամ դարձա. գաղափարի համար բանտ նետվեցա: 1946-ին ալ ընտանիքով Հայաստան եկանք, Նոր Ջեթունը հիմնադրեցինք...: